

6th INTERNATIONAL PARIS SOCIAL SCIENCES CONGRESS

July 12–17, 2026
Paris, FRANCE

PROCEEDINGS BOOK

EDITOR
Dr. Serkan AYHAN

ISBN: 978-625-90406-9-1

6th INTERNATIONAL PARIS SOCIAL SCIENCES CONGRESS

July 12-17, 2026 Paris/France

www.ubsder.org

PROCEEDINGS BOOK

EDITOR IN CHIEF

Dr. Serkan AYHAN

ISBN: 978-625-90406-9-1

by

ACADEMIC SHARING PLATFORM PUBLISHING HOUSE®

All Rights Reserved.

The authors are solely responsible for the ethical and legal content of their contributions.

APP Publications – 2026 ©

Publication Date: 25.08.2026

CONGRESS ID

CONGRESS TITLE

6th INTERNATIONAL PARIS SOCIAL SCIENCES CONGRESS

DATE and PLACE

July 12-17, 2026 Paris/France

ORGANIZATION

UBS-Institute of International Scientific Research and Strategy Development Association,
Akademik Paylaşım Platformu Eğitim Ltd.Şti.,Ankara,Türkiye

CONGRESS CHAIRS

Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA

EDITOR IN CHIEF

Dr. Serkan AYHAN

CONGRESS ORGANIZERS

Uluslararası Bilimsel Araştırma ve Strateji Geliştirme Derneği,Türkiye
Uluslararası Hakemli İşletme Dergisi, Türkiye

PARTICIPANT COUNTRIES (7):

France, India, Thaliand, Philippines, Nigeria, Pakistan, Türkiye

NUMBER OF ACCEPTED PAPERS (124):

(Türkiye-53, Other Countries-71)

PRESENTATION

Oral presentation

EVALUATION PROCESS

All applications have undergone a double-blind peer review process

ISBN: 978-625-90406-9-1

ORGANIZING COMMITTEE

Prof. Dr. Gülzer İBRAHİMOVA – Baku Eurasian University, Azerbaijan

Prof. Dr. Hacı Halil USLUCAN – University of Duisburg-Essen, Germany

Prof. Dr. H. Ahmet DEVECİ – Gaziantep University, Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Zeki DUMAN – Van Yüzüncü Yıl University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Fahri ÖZSUNGUR – Mersin University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Özkan AÇISLI – Atatürk University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Fatih ÇEMREK – Eskişehir Osmangazi University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Melda Medine SUNAY – Bursa Technical University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Can YARDIMCI – Afyon Kocatepe University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman – University of Malaya, Malaysia & NDU, Pakistan

Assist. Prof. Dr. Abdullah Yüksel BARUT – Istanbul Gelisim University, Türkiye

Assist. Prof. Dr. Ender ÖZEREN – Dicle University, Türkiye

Assist. Prof. Dr. Canan TERCAN – Istanbul Aydın University, Türkiye

Assist. Prof. Dr. Aslı KAYA – Istanbul Gelisim University, Türkiye

Assist. Prof. Dr. Faruk EKEN – Kastamonu University, Türkiye

Assist. Prof. Dr. Ananda MAJUMDAR – USA

Dr. Uludz Farhad QOHROMANOVA – Azerbaijan State Pedagogical University

Dr. Keshab CHANDRA MANDAL – India

Dr. Subhashish DEY – India

www.ubsder.org

SCIENTIFIC BOARD MEMBERS

Prof. Dr. Afşin ŞAHİN – Hacı Bayram Veli University, Türkiye

Prof. Dr. Ganiev Abduqahhor Gadaevich – Shakhrisabz State Pedagogical Institute, Uzbekistan

Prof. Dr. Hilal YILDIRIM KESER – Bursa Technical University, Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Öztürk – Muğla Sıtkı Koçman University, Faculty of Education, Türkiye

Prof. Dr. Almzú BİNNAATOVA – Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan

Prof. Dr. Ainur NOGAYEVA – L.N. Gumilev Eurasian National University – Erzincan Binali Yıldırım University, Kazakhstan / Türkiye

Prof. Dr. Simen SOMUNIOĞLU İKİNCİ – Bursa Uludağ University, Türkiye

Prof. Dr. Anderi JEAN – Gas Petroleum University of Romania, Romania

Prof. Dr. Mahire HÜSEYNOVA – Azerbaijan State Pedagogy University, Azerbaijan

Prof. Dr. Basim ALHADIDI – Albaqla Applied University, Jordan

Prof. Dr. Ashraf M. A. AHMAD – Princess Sumaya University for Technology, Jordan

Prof. Dr. Raymond KOSALA – The Joseph Wibojo Center for Advanced Learning, Jakarta, Indonesia

Prof. Dr. Wen-Lin YANG – Dean, National University of Taiwan, Taiwan

Assoc. Prof. Dr. Canan CEYLAN – İstanbul Nişantaşı University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Sibel AKOVA – Yalova University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Hakkı ÇILGINOĞLU – Kastamonu University, Türkiye

Assist. Prof. Dr. Canan TERCAN – İstanbul Aydın University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Fahri ÖZSUNGUR – Mersin University, Türkiye

Dr. Nicholas IMBEAH, PhD – Takoradi Technical University, Ghana

Dr. Subhashish DEY – Gudlavalleru Engineering College, Civil Engineering Department, India

UBSDER

Çankaya - Ankara

06-139-180

Konu: Kongre Düzenleme Kurulu

25.05.2024

Sayı:2026/200

İLGİLİ KURUMA

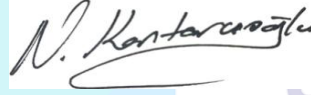
İçişleri Bakanlığı tarafından tahsis edilen 06-139-180 tescil kodu ile Tüzel kişiliğe sahip olan Uluslararası Bilimsel Araştırma ve Strateji Geliştirme Derneği, 5253 sayılı kanuna uygun olarak “Bilimsel Araştırmalar ve Akademik Çalışmalar” alanında ulusal ve uluslararası düzeyde faaliyetlerini yürütmektedir.

Kurumumuzun Yönetim Kurulu tarafından, 25.05.2026 tarihinde saat 14:00’da “Bilimsel Çalışmalarda Strateji Geliştirme” görüşmeleri ile “Bilimsel Kongreler Düzenlenmesi” gündemleri ile toplanmış ve alınan 9 nolu karara istinaden aşağıda detayları yazılı olan bilimsel etkinliğin düzenlenmesine ve etkinliğe ilişkin akademisyenlerin resmi olarak görevlendirilmesine oy birliği ile karar verilmiştir.

Bilgi ve gereğini arz ederim.

Dr. Nadire KANTARCIOĞLU

UBSDER Başkanı

Etkinlik Adı : 6. ULUSLARARASI PARİS SOSYAL BİLİMLER KONGRESİ

Etkinlik Tarihi: 12-17 Temmuz 2026 Paris/FRANSA

www.ubsder.org

KONGRE BAŞKANI

Prof. Dr. Gülzar İBRAHİMOVA

Baku Eurasian University, Azerbaijan

Düzenleme Kurulu Üyeleri

Prof. Dr. Gülzer İBRAHİMOVA – Baku Eurasian University, Azerbaijan

Prof. Dr. Hacı Halil USLUCAN – University of Duisburg-Essen, Germany

Prof. Dr. H. Ahmet DEVECİ – Gaziantep University, Türkiye

Prof. Dr. Mehmet Zeki DUMAN – Van Yüzüncü Yıl University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Fahri ÖZSUNGUR – Mersin University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Özkan AÇISLI – Atatürk University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Fatih ÇEMREK – Eskişehir Osmangazi University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Melda Medine SUNAY – Bursa Technical University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Can YARDIMCI – Afyon Kocatepe University, Türkiye

Assoc. Prof. Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman – University of Malaya, Malaysia & NDU, Pakistan

Assist. Prof. Dr. Abdullah Yüksel BARUT – Istanbul Gelisim University, Türkiye

Assist. Prof. Dr. Ender ÖZEREN – Dicle University, Türkiye

Assist. Prof. Dr. Canan TERCAN – Istanbul Aydın University, Türkiye

Assist. Prof. Dr. Aslı KAYA – Istanbul Gelisim University, Türkiye

Assist. Prof. Dr. Faruk EKEN – Kastamonu University, Türkiye

Assist. Prof. Dr. Ananda MAJUMDAR – USA

Dr. Uludz Farhad QOHROMANOVA – Azerbaijan State Pedagogical University

Dr. Keshab CHANDRA MANDAL – India

Dr. Subhashish DEY – India

www.ubsder.org

6th INTERNATIONAL PARIS SOCIAL SCIENCE CONGRESS
July 12-17, 2026 Paris/France

Sayı:2026/200

İlgili Makama:

Uluslararası Bilimsel Araştırma ve Strateji Geliştirme Derneği (UBSDER) tarafından organize edilen “6th INTERNATIONAL PARIS SOCIAL SCIENCES CONGRESS” Temmuz 12-17, 2026 tarihinde 7 farklı ülkeden (Türkiye’den 53, yurt dışından 71 bildiri sunuldu) olmak üzere toplam 124 adet sunum yapılarak, çevrimiçi olarak düzenlenmiştir.

Kongremiz, 16 Ocak 2020’de Akademik Teşvik Ödeneği Yönetmeliğine getirilen “Tebliğlerin sunulduğu yurt içinde veya yurt dışındaki etkinliğin uluslararası olarak nitelendirilebilmesi için Türkiye dışından en az beş farklı ülkeden sözlü tebliğ sunan konuşmacının katılım sağlaması ve tebliğlerin yaridan fazlasının Türkiye dışından katılımcılar tarafından sunulması esastır.” Değişikliğine uygun olarak düzenlenmiştir.

Bilgilerinize Arz Ederim

24.08.2025

Dr. Nadire KANTARCIOĞLU

UBSDER Başkanı

Kongremize katılan ülkeler:

Azerbaycan, Hungary, Moldova, Pakistan, Romania, Türkiye, USA

6th INTERNATIONAL PARIS SOCIAL SCIENCES CONGRESS

July 12-17, 2026 Paris/France

CONGRESS PROGRAM

www.ubsder.org

PARTICIPANT COUNTRIES (7):

Azerbaijan, Hungary, Moldova, Pakistan, Romania, Türkiye, USA

Türkiye: 53

Other Countries: 71

Congress Registration & Badge Distribution

Tuesday, July 14, 2026

🕒 **Paris Time: 8:15 AM – 8:25 AM**

Opening Ceremony

🕒 **Paris Time: 8:30 AM – 8:45 AM**

▪ **Moment of Silence & National Anthem**

Opening Speeches

Prof. Dr. Işıl AYDIN
Congress President

Dr. Nadire KANTARCIOĞLU
President of UBSDER

CONGRESS LOCATION:

Hotel Forest Hill Paris Meudon-Vélizy.

Adres: 40 Av. du Maréchal de Lattre de Tassigny, 92360 Meudon, Fransa

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

1. Time Management

- Presentation time: 10 minutes
- Presentations exceeding the allotted time may be interrupted by the session chair with a warning and brought to an end.

2. Presentation Format

- Presentations must be delivered using PowerPoint or similar visual-supported formats.
- Slides should be clear, readable, and prepared in an academic style.

3. Time Discipline

- To ensure the smooth running of the session, all participants are strictly required to adhere to the allocated time limits.

www.ubsder.org

6th INTERNATIONAL PARIS SOCIAL SCIENCES CONGRESS**July 12-17, 2026 Paris/France****FACE TO FACE****14.07.2026****HALL 1****PARIS****Paris Time: 09:00 AM – 10:00 AM****CHAIR: Prof. Dr. Elvan ENDER ALTAY****CHAIR VICE: Lecturer Çağlasın YALDIZ**

Author(s)	Affiliation	Title
Lecturer Çağlasın YALDIZ	Kırklareli University	DEVELOPABLE STRATEGIES IN COMBATING OFFENCES INVOLVING NARCOTIC OR PSYCHOTROPIC SUBSTANCES
Prof. Dr. Elvan ENDER ALTAY Prof. Dr. Zeynep PİRSELİMOĞLU BATMAN Asst. Prof. Dr. Gözde KIRLI ÖZER	Bursa Uludağ University	NEUROPHYSIOLOGICAL RESPONSES TO HISTORIC URBAN LANDSCAPES: THE CASE OF ULUCAMI AND ITS IMMEDIATE SURROUNDINGS
Prof. Dr. Zeynep PİRSELİMOĞLU BATMAN Prof. Dr. Elvan ENDER ALTAY Prof. Dr. Murat ZENCİRKIRAN Prof. Dr. Filiz ŞENKAL SEZER	Bursa Uludağ University	PERCEPTION AND EMOTIONAL RESPONSES IN PUBLIC SQUARES: THE CASE OF CARSIBASI SQUARE
Assoc. Prof. Dr. Sevcan ÖLÇER	Harran University	FROM ARCHAEOLOGICAL FIND TO ART OBJECT: THE AESTHETIC EVOLUTION OF HARRAN OIL LAMPS
Assoc. Prof. Dr. Sami NARTER	Munzur University	ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN OCCUPATIONAL HEALTH AND SAFETY PRACTICES AND THE LEGAL LIABILITY OF EMPLOYERS: A COMPARATIVE ANALYSIS FROM THE PERSPECTIVES OF TURKISH LAW AND EUROPEAN UNION LAW

www.ubsder.org

6th INTERNATIONAL PARIS SOCIAL SCIENCES CONGRESS

July 12-17, 2026 Paris/France

FACE TO FACE

14.07.2026

HALL 1

PARIS

Paris Time: 13:³⁰ AM – 14:⁴⁰ AM

CHAIR: Prof. Dr. Olcay ÖZKAYA

CHAIR VICE: Res. Asst. Dr. İrem BİNİCİ ERTAN

Author(s)	Affiliation	Title
Prof. Dr. Olcay ÖZKAYA	Hatay Mustafa Kemal University	EXPLORING CULTURAL DIPLOMACY BETWEEN TURKEY AND ITALY: HISTORICAL HERITAGE IN THE CONTEXT OF TURIN AND MILAN
Dr. Serkan AYHAN	Bingöl University	THE GEOSTRATEGIC AND GEOPOLITICAL IMPORTANCE OF TÜRKİYE FOR EU ENERGY SECURITY: AN ASSESSMENT FOCUSING ON THE RUSSIA-UKRAINE WAR
Emrullah BÜRLÜKKARA	Bingöl University	THE LEGITIMACY OF PHOTOGRAPHY IN DEBATES ON THE PROHIBITION OF FIGURAL REPRESENTATION AND ITS IMPLICATIONS FOR AI-GENERATED IMAGES
Emrullah BÜRLÜKKARA Dr. Serkan AYHAN	Bingöl University	COMMON CULTURAL HERITAGE AND CULTURAL DIPLOMACY IN TÜRKİYE'S EU ACCESSION PROCESS: AN ASSESSMENT THROUGH TÜRKİYE'S EUROPEAN PAST
Prof. Dr. Füsun KÜÇÜKBAY	Manisa Celal Bayar University	WHO IS THE LEADER OF THE FIELD? FINANCIAL PERFORMANCE RANKING OF TURKISH COMMERCIAL BANKS USING THE ENTROPY-MAIRCA METHOD

www.ubsder.org

6th INTERNATIONAL PARIS SOCIAL SCIENCES CONGRESS

July 12-17, 2026 Paris/France

FACE TO FACE

14.07.2026

HALL 1

PARIS

Paris Time: 14:⁵⁰ AM – 15:³⁰ PM

CHAIR: Assoc. Prof. Dr. Esra BENLİ ÖZDEMİR

CHAIR VICE: Dr. Aycan BULDUR

Author(s)	Affiliation	Title
Gülay Ocak SAYAR Dr. Aycan BULDUR	Sivas Cumhuriyet University	THE EFFECT OF A PRESCHOOL EDUCATION PROGRAM SUPPORTED BY BIOMIMICRY ACTIVITIES ON CHILDREN'S SCIENTIFIC PROCESS SKILLS
Ayşenur ODABAŞI Prof. Dr. Serkan BULDUR	Sivas Cumhuriyet University	AN EXAMINATION OF PRE-SERVICE TEACHERS' REALITY SHOCK EXPECTATIONS IN TERMS OF DEMOGRAPHIC VARIABLES
Assoc. Prof. Dr. Besra TAŞ BOLAT Res. Asst. M. Furkan TUNÇ	Istanbul Sabahattin Zaim University	ANXIETY IN HIGHER EDUCATION CONTEXT: EXAMINING THE PSYCHOLOGICAL VULNERABILITY AND ALTRUISM LEVELS OF UNIVERSITY STUDENTS
Assoc. Prof. Dr. Esra BENLİ ÖZDEMİR	Gazi University	PRE-SERVICE SCIENCE TEACHERS' VIEWS ON AI-ENHANCED SCIENCE TEACHING, EDUCATIONAL NEEDS, AND PERCEPTIONS OF PEDAGOGICAL TRANSFORMATION: A NEEDS ANALYSIS
Assoc. Prof. Dr. Esra BENLİ ÖZDEMİR	Gazi University	EXAMINATION OF MIDDLE SCHOOL STUDENTS' TRUST AND VERIFICATION APPROACHES TOWARD INFORMATION OBTAINED FROM ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN SCIENCE HOMEWORK

www.ubsder.org

6th INTERNATIONAL PARIS SOCIAL SCIENCES CONGRESS

July 12-17, 2026 Paris/France

FACE TO FACE

14.07.2026

HALL 1

PARIS

Paris Time: 15:⁴⁰ AM – 16:³⁰ PM

CHAIR: Prof. Dr. Ruhdan UZUN

CHAIR VICE: Res. Asst. Dr. Mehmet PELİVAN

Author(s)	Affiliation	Title
Res. Asst. Kübra ŞAHİN TOPAL	Trabzon University	THE MUSICAL CONSTRUCTION OF LOCAL IDENTITY: CULTURAL REPRESENTATION PRACTICES AMONG THE HOPA HEMSHIN PEOPLE
Abdulhamit BOLAT	Ibn Haldun University	THE SPATIAL EXILE AND DIGITAL EXCLUSION OF AGING IN TURKISH CINEMA AND TV SERIES (2000-2026)
Res. Asst. Dr. Mehmet PELİVAN Prof. Dr. Nalan OVA Prof. Dr. Çağla KUBİLAY	Sakarya University Süleyman Demirel University Ankara University	JOURNALISM INTERNSHIPS FROM THE PERSPECTIVE OF THE MEDIA SECTOR: SECTORAL EXPECTATIONS AND PERCEPTIONS OF INTERNS' PROFESSIONAL COMPETENCIES
Res. Asst. Dr. Mehmet PELİVAN Prof. Dr. Nalan OVA Prof. Dr. Çağla KUBİLAY	Sakarya University Süleyman Demirel University Ankara University	THE POSSIBILITIES AND LIMITATIONS OF INTERNSHIP PRACTICES IN JOURNALISM EDUCATION: PERSPECTIVES FROM ACADEMICS IN JOURNALISM DEPARTMENTS
Prof. Dr. Ruhdan UZUN Res. Asst. Dr. Aysel YILDIZ DOĞANAY	Ankara Hacı Bayram Veli University Sakarya University	TRANSFORMATIONS IN INTIMATE COMMUNICATION: DIGITAL DATING VIOLENCE AND CHANGING MEDIA PRACTICES IN TURKEY

www.ubsder.org

Opening Ceremony

Online

Date: **July 15, 2026**

Opening: **Türkiye Time: 17⁰⁰**

Meeting Link:

<https://us06web.zoom.us/j/4603636838?pwd=Gx9rIRf5cUTPsZZ4pilDYkYWaaEAc6.1&omn=82890525751>

Meeting ID: 460 363 6838

Password: 121314

Opening Concert:

A R cital of Turkish Classical Music

Performed by **Assoc. Prof. Dr. Hakan Emre ZIYAG L**, this concert will offer a refined selection of works from the rich tradition of Turkish classical music, presenting the aesthetic depth and cultural sophistication of the genre

Speech:

Dr. Nadire KANTARCIO LU

President of UBSDER

www.ubsder.org

ÖNEMLİ, DİKKATLE OKUYUNUZ LÜTFEN / IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

Önemli, Dikkatle Okuyunuz Lütfen

- ✓ Kongremizde Yazım Kurallarına uygun gönderilmiş ve bilim kurulundan geçen bildiriler için online (video konferans sistemi üzerinden) sunum imkanı sağlanmıştır.
- ✓ Online sunum yapabilmek için <https://zoom.us/join> sitesi üzerinden giriş yaparak "Meeting ID or Personal Link Name" yerine ID numarasını girerek oturuma katılabilirsiniz.
- ✓ Zoom uygulaması ücretsizdir ve hesap oluşturmaya gerek yoktur.
- ✓ Zoom uygulaması kaydolmadan kullanılabilir.
- ✓ Uygulama tablet, telefon ve PC'lerde çalışıyor.
- ✓ Her oturumdaki sunucular, sunum saatinden 15 dk öncesinde oturuma bağlanmış olmaları gerekmektedir.
- ✓ Moderatör – oturumdaki sunum ve bilimsel tartışma (soru-cevap) kısmından sorumludur.

Dikkat Edilmesi Gerekenler- TEKNİK BİLGİLER

- ✓ Bilgisayarınızda mikrofon olduğuna ve çalıştığına emin olun.
- ✓ Zoom'da ekran paylaşma özelliğine kullanabilmelisiniz.
- ✓ Kabul edilen bildiri sahiplerinin mail adreslerine Zoom uygulamasında oluşturduğumuz oturuma ait ID numarası gönderilecektir.
- ✓ **Katılım belgeleri kongre sonunda tarafınıza pdf olarak gönderilecektir**
- ✓ Kongre programında yer ve saat değişikliği gibi talepler dikkate alınmayacaktır

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

- ✓ To be able to attend a meeting online, login via <https://zoom.us/join> site, enter ID "Meeting ID or Personal Link Name" and solidify the session.
- ✓ The Zoom application is free and no need to create an account.
- ✓ The Zoom application can be used without registration.
- ✓ The application works on tablets, phones and PCs.
- ✓ The participant must be connected to the session 15 minutes before the presentation time.
- ✓ All congress participants can connect live and listen to all sessions.
- ✓ Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

Points to Take into Consideration - TECHNICAL INFORMATION

- ✓ Make sure your computer has a microphone and is working.
- ✓ You should be able to use screen sharing feature in Zoom.
- ✓ **Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.**
- ✓ Requests such as change of place and time will not be taken into consideration in the congress program.

Before you login to Zoom please indicate your name_surname and HALL number,
exp. Hall-1, Hakan ÖZTÜRK

Meeting ID: 460 363 6838

Passcode: 121314

www.wabshim.org

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

1. Time Management

- Total duration: 15 minutes
- Presentation time: 10 minutes
- Q&A session: 5 minutes
- Presentations exceeding the allotted time may be interrupted by the session chair with a warning and brought to an end.

2. Presentation Format

- Presentations must be delivered using PowerPoint or similar visual-supported formats.
- Slides should be clear, readable, and prepared in an academic style.

3. Time Discipline

- To ensure the smooth running of the session, all participants are strictly required to adhere to the allocated time limits.

www.ubsder.org

6th INTERNATIONAL PARIS SOCIAL SCIENCES CONGRESS**July 12-17, 2026 Paris/France****ONLINE****15.07.2026****SESSION-1 / HALL-1****PARIS****Türkiye Time: 17:²⁰ PM – 18:³⁰ PM****CHAIR: Emil Raul oğlu Ağayev**

Author(s)	Affiliation	Title
Emil Raul oğlu Ağayev	Azerbaijan State Pedagogical College	AZƏRBAYCAN RƏSSAMLARININ YARADICILIĞINDA "ZƏFƏR" MÖVZUSU
İlahə Şakir qızı Cəfərli	Azerbaijan State Pedagogical College	THE ROLE OF COLOR PSYCHOLOGY IN THE DEVELOPMENT OF CREATIVE THINKING: INNOVATIVE APPROACHES IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS
Sevinc Mahmudəğa qızı Babaxanova	Teacher at the Azerbaijan State Pedagogical College under Azerbaijan State Pedagogical University	20TH CENTURY AZERBAIJANI MONUMENTAL PAINTING
Çobanova Nərgiz Məhəmməd qızı	Teacher at the Azerbaijan State Pedagogical College under Azerbaijan State Pedagogical University	RECREATION AND HEALTH: CONCEPT, TYPES AND IMPORTANCE
Asgarova Ganira Ali gizi	Azerbaijan State Pedagogical College under Azerbaijan State Pedagogical University, Azerbaijan	ABOUT SOME VERBS USED IN AZERBAIJAN DIALECTS AND ACCENTS
Toğrul Elman oğlu Quliyev	ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinin müəllimi	YENİ NƏSİL İDMAN SAHƏLƏRİ: KİBERİDMAN / E-IDMAN (ESPORTS)
Seyfullayeva Aynur Tahir qızı	ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinin müəllimi	İNTİBAH DÖVRÜ DEKORATİV – TƏTBİQİ SƏNƏTİ
PhD. student, Sevinc MAMMADOVA	Baku State University, The Faculty of History	THE "CAPITALS OF ISLAMIC CULTURE" PROGRAM AND THE PROMOTION OF AZERBAIJANI CITIES
Günəl Vəli qızı Dadaşova	Azerbaijan State Pedagogical College	CƏLİL MƏMMƏDQUQULUZADƏ YARADICILIĞI
Günəl Vəli qızı Dadaşova	Azerbaijan State Pedagogical College	NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ MƏHƏMMƏD FÜZULİ YARADICILIĞINDA "LEYLİ VƏ MƏCNUN " POEMASININ OXŞAR VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ.
Günəl Vəli qızı Dadaşova	Azerbaijan State Pedagogical College	THE NUMBERS THREE AND SIX SYMBOLIZE THE OGHUZ
HUMMATOVA (PANIYEVA) GUNEL SALEH	Azerbaijan State Pedagogical University, PhD in Philology, Senior Lecturer	BƏDİİ MƏTNİN İNTERPRETASIYASINDA SEMANTİK ÇOXMƏNALILIQ VƏ MÜƏLLİF NİYYƏTİ XƏLİL RZA ULUTÜRKÜN "TƏBRİZİM" ŞEİRİ FOKUSUNDA

6th INTERNATIONAL PARIS SOCIAL SCIENCES CONGRESS

July 12-17, 2026 Paris/France

ONLINE

15.07.2026

SESSION-1 / HALL-2

PARIS

Türkiye Time: 17:²⁰ PM – 18:³⁰ PM

CHAIR: Asst. Prof. Dr. Salih AYGÜN

Author(s)	Affiliation	Title
Dr. Caner ÇABUK	Ordu University, Faculty of Education, Department of Mathematics and Science Education, Division of Science Education, Ordu, Türkiye	THEMATIC ANALYSIS OF RECOMMENDATIONS IN GRADUATE THESES ON SOCIO-SCIENTIFIC ISSUES IN SCIENCE EDUCATION IN TÜRKİYE BETWEEN 2023 AND 2025.
Elif Büşra KARATAŞ Assoc. Prof. Dr. Alper Yusuf KÖROĞLU	Karamanoğlu Mehmetbey University, Graduate School of Social Sciences Karamanoğlu Mehmetbey University Faculty of Health Sciences, Department of Child Development, Karaman, Türkiye	TECHNOLOGY USE IN PRESCHOOL PERIOD AND CHILDREN'S SOCIAL- EMOTIONAL DEVELOPMENT
Prof. Dr. Seçil TAŞTAN Res. Asst. Melisa Seray AKIN	Marmara University, Faculty of Business Administration	DOES SELF-CONSCIOUSNESS STRENGTHEN THE RELATIONSHIP BETWEEN PSYCHOLOGICAL CAPITAL AND PROSOCIAL BEHAVIOR? EVIDENCE FROM GENERATION Z UNIVERSITY STUDENTS
Hakan GÜLÇAY Ersan KÖSE	Medicana Education Group MBA Schools Denizli Campus	TRANSFORMATIONAL LEADERSHIP AND STRATEGIC COMMUNICATION: THE INTERACTION BETWEEN WORDS AND ACTIONS
Asst. Prof. Dr. Salih AYGÜN Assoc. Prof. Dr. Sabahattin KILINÇ Assoc. Prof. Dr. Murat SAĞBAŞ	Istanbul Kent University Bahçeşehir Cyprus University	DIGITAL LEADERSHIP in the ERA of DIGITAL TRANSFORMATION: EMERGING TRENDS, ORGANIZATIONAL IMPLICATIONS, and FUTURE RESEARCH DIRECTIONS
Ezginur YALÇIN Asst. Prof. Dr. Ayşegül KARACA DEDEOĞLU	Independent Researcher Karabük University, Faculty of Health Sciences	THE TENSION BETWEEN HUMAN DIGNITY AND AUTONOMY IN MODERN HUMAN RIGHTS LAW: A KANTIAN PERSPECTIVE ON EUTHANASIA DEBATES
Amine Selcen DUYMAZ Asst. Prof. Dr. Ayşegül KARACA DEDEOĞLU	Independent Researcher Karabük University, Faculty of Health Sciences	THE ROLE OF ADMINISTRATIVE SANCTIONS IN THE PROTECTION OF PATIENT PRIVACY: AN EVALUATION OF TURKISH HEALTH LEGISLATION
Şeyda KARAAĞAÇ Asst. Prof. Dr. Ayşegül KARACA DEDEOĞLU	Independent Researcher Karabük University, Faculty of Health Sciences	AÇLIK GREVLERİNDE TEDAVİYİ RET HAKKININ SINIRLARI: ZORLA BESLEMENİN İNSAN HAKLARI HUKUKU VE TIP ETİĞİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ
Asst. Prof. Dr. Mevlüt ÖZEMİR	University, Faculty of Fine Arts, Department of Painting, Kırıkkale, Turkey	PAINTING IN THE AGE OF SOCIAL MEDIA: SPEED, VISIBILITY, AND VISUAL CONSUMPTION IN RELATION TO THE ACT OF VIEWING

6th INTERNATIONAL PARIS SOCIAL SCIENCES CONGRESS**July 12-17, 2026 Paris/France****ONLINE****15.07.2026****SESSION-1 / HALL-3****PARIS****Türkiye Time: 17:²⁰ PM – 18:³⁰ PM****CHAIR: Assoc. Prof. Dr. Cüneyd İkbāl SARIOĞLU**

Author(s)	Affiliation	Title
Asst. Prof. Muhammad FAISAL	Allama Iqbal Open University, Pakistan	IMPLEMENTATION FRAMEWORK FOR INTERNATIONAL-STANDARD AI INTEGRATION IN PAKISTAN RAILWAYS, A STRATEGIC ROADMAP FOR THE IT DIRECTORATE
Asst. Prof. Muhammad FAISAL	Allama Iqbal Open University, Pakistan	STRATEGIC FRAMEWORK FOR AI IMPLEMENTATION IN PAKISTAN RAILWAYS, A ROADMAP FOR THE IT DIRECTORATE
Asst. Prof. Dr. Ali ILGAZ	Cappadocia University, School of Applied Sciences, Nevşehir, Türkiye	A RESEARCH ON EXAMINING THE GASTRONOMY TOURISM POTENTIAL OF NEVŞEHİR PROVINCE AS A DESTINATION MARKETING TOOL
Assoc. Prof. Dr. Cüneyd İkbāl SARIOĞLU	Kocaeli University, Hereke Ömer İsmet Uzunyol Vocational School, Kocaeli, Türkiye	ARTIFICIAL INTELLIGENCE MARKETING: THE EFFECT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON PURCHASE INTENTION IN ONLINE SHOPPING
Assoc. Prof. Dr. Cüneyd İkbāl SARIOĞLU	Kocaeli University, Hereke Ömer İsmet Uzunyol Vocational School, Kocaeli, Türkiye	THE ROLE OF PERCEIVED PRICE FAIRNESS IN GREEN BRANDS ON SUSTAINABLE LOYALTY
Mina DEMİRTAŞ Assoc. Prof. Dr. Nur ÇAĞLAR ÇETİNKAYA	Çankırı Karatekin University, Graduate School of Education Çankırı Karatekin University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Çankırı, Türkiye	THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON DIGITAL MARKETING
Lecturer Dr. Şadiye Nur GÜLEÇ	Ondokuz Mayıs University, Samsun Vocational School	GREENWASHING IN DIGITAL ADVERTISING: A SEMIOTIC ANALYSIS OF SUSTAINABILITY DISCOURSE
Prof. Dr. İsa ELİRİ	Kırıkkale University, Faculty of Fine Arts, Department of Painting, Kırıkkale, Turkey	INTERDISCIPLINARY, CONCEPTUAL, AND CRITICAL APPROACHES IN THE PARADIGM OF CONTEMPORARY ART

6th INTERNATIONAL PARIS SOCIAL SCIENCES CONGRESS

July 12-17, 2026 Paris/France

ONLINE

15.07.2026

SESSION-1 / HALL-4

PARIS

Türkiye Time: 17:²⁰ PM – 18:³⁰ PM

CHAIR: Prof. Dr. Medine SİVRİ

Author(s)	Affiliation	Title
Ananda MAJUMDAR	Harvard University, USA	THE IMPACT OF ANCIENT RELIGION ON CIVILIZATION: BELIEFS, RITUALS, AND SOCIAL STRUCTURES
Ulduz Farhad Kahramanova	Azerbaijan State Pedagogical University, Associate Professor at the Department of "Literature"	CRITICISM AS THE MAIN AESTHETICS OF CRITICAL REALISM
Res. Asst. Dr. Işık EĞRİOĞLU ERTEKİN	Trakya University, Faculty of Letters, Department of History, Edirne, Türkiye.	THE 31 MARCH INCIDENT AND THE ACTION ARMY'S SIEGE OF ISTANBUL IN IMAGES FROM L'ILLUSTRATION AND ŞEHBÂL
Asst. Prof. Dr. Mohamed ABDELREHEM	Gaziantep Islamic Science and Technology University, Faculty of Economics, Administrative and Social Sciences, Department of Translation and Interpreting, Division of Arabic Translation and Interpreting	FROM TONGUE TO LANGUAGE: THE SEMANTIC TRAJECTORY OF LISÂN IN CLASSICAL ARABIC LEXICOGRAPHICAL AND LINGUISTIC TEXTS
Prof. Dr. Medine SİVRİ	Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Comparative Literature	FROM FRENCH SYMBOLISM TO CONTEMPORARY TURKISH POETRY: TRACES OF BAUDELAIRE, VERLAINE, RIMBAUD, AND MALLARMÉ IN THE POETRY OF SEDA SUNA UÇAKAN
Prof. Dr. Medine SİVRİ	Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Comparative Literature	RECONSTRUCTING CULTURAL MEMORY THROUGH TRANSLATION: THE TRANSFER OF YILMAZ GÜNEY'S IMAGE INTO FRENCH IN ABA MÜSLİM ÇELİK'S PARİS'TE KAVALLA SON PRELÜD
Asst. Prof. Dr. Ahmet Metehan ŞAHİN	Dean's Office, Turkish Military Academy National Defence University, Türkiye	AN ECOCRITICAL ANALYSIS OF CEYHUN ATUF KANSU'S POEMS
Lecturer Dr. Mert EREKMEKÇİ	Batman University, Faculty of Arts and Sciences	CULTURAL CODES OF THE NEW DEMOGRAPHICS; AN ATTEMPT AT DEFINITION AND MAPPING
Assoc. Prof. Dr. Günseli GÜMÜŞEL	Atılım University, Faculty of Arts and Sciences	THE TURKISH LANGUAGE REVOLUTION'S PERSPECTIVE ON SOCIOLECT
Assoc. Prof. Dr. Hülya SÖNMEZ L. LE GAC	Muş Alparslan University, Faculty of Education	THE RISK OF THE DISAPPEARANCE OF LOCAL DIALECTS IN TURKISH

6th INTERNATIONAL PARIS SOCIAL SCIENCES CONGRESS
July 12-17, 2026 Paris/France
ONLINE

15.07.2026

SESSION-1 / HALL-5

PARIS

Türkiye Time: 17:20 PM – 18:30 PM

CHAIR: Assoc. Prof. Dr. Hakan Emre ZİYAGİL

Author(s)	Affiliation	Title
Siamak EGHARLOO Prof. Dr. Sevim ARSLAN	Marmara University, Institute of Fine Arts	MIRROR AND SYMBOLIC PERCEPTION: A CASSIRERIAN READING OF THE "SIGHT" TAPESTRY IN THE LADY AND THE UNICORN SERIES
Asst. Prof. Dr. Yıldız Çiçek Sivri-Turhan	Ankara University, State Conservatory, Department of Music, Instrument Performance Division, Ankara, Türkiye	THE SCHOOL OF LONDON AND VIENNA IN PIANO HISTORY
Assoc. Prof. Dr. Hakan Emre ZİYAGİL	Niğde Ömer Halisdemir University, State Conservatory of Turkish Music, Department of Turkish Music	THE IMPACT OF FAMILY LISTENING CULTURE ON A CHILD'S AESTHETIC JUDGMENTS AND MUSICAL IDENTITY
Asst. Prof. Dr. Yıldız Çiçek Sivri-Turhan	Ankara University, State Conservatory, Department of Music, Instrument Performance Division, Ankara, Türkiye	INTERPRETATION OF BAROQUE WORKS ON THE MODERN PIANO IN THE CONTEXT OF FINGERING IN KEYBOARD INSTRUMENTS
Prof. Gonca KARAVAR Dr. Eren YASUBUĞA Prof. Dr. Gökhan ERKAN Prof. Dr. Mustafa GENÇ Prof. Dr. Hasan YILDIRIM Res. Asst. Dorukhan Fırat AKTÜRK	Dokuz Eylül University, Faculty of Fine Arts, Department of Traditional Turkish Arts Kafkas University, Faculty of Fine Arts, Department of Traditional Turkish Arts Dokuz Eylül University, Faculty of Engineering, Department of Textile Engineering Suleyman Demirel University, Faculty of Fine Arts, Department of Traditional Turkish Arts Ege University, Faculty of Science, Department of Biology Dokuz Eylül University, Faculty of Fine Arts, Department of Traditional Turkish Arts	A PROPOSAL FOR A MODEL FOR THE CONSERVATION AND SUSTAINABILITY OF ARDAHAN CARPET WEAVINGS

6th INTERNATIONAL PARIS SOCIAL SCIENCES CONGRESS
July 12-17, 2026 Paris/France
ONLINE

15.07.2026

SESSION-1 / HALL-6

PARIS

Türkiye Time: 17:²⁰ PM – 18:³⁰ PM

CHAIR: Prof. Dr. Oktay KIZILKAYA

Author(s)	Affiliation	Title
Meryem KENDİRLİ Prof. Dr. Oktay KIZILKAYA	Ahi Evran University, Graduate School of Social Sciences, Department of Economics Ahi Evran University, Faculty of Economics and Administrative Sciences	FISCAL POLICY PREDICTABILITY AND FOREIGN DIRECT INVESTMENT: THE ROLE OF FISCAL DISCIPLINE IN TÜRKİYE
İmran Akkız DÖNMEZ Assoc. Prof. Dr. Oktay KIZILKAYA	Ahi Evran University, Graduate School of Social Sciences, Department of Economics, Master's Student Ahi Evran University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, Head of the Department of Economics	GREEN ROOF APPLICATIONS IN TURKIYE: ENVIRONMENTAL AND ECONOMIC CONTRIBUTIONS TO THE PROCESS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT
Şeymanur ACAR Prof. Dr. Oktay KIZILKAYA	Kırşehir Ahi Evran University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, PhD Student Kırşehir Ahi Evran University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics	ECONOMIC IMPLICATIONS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE- BASED E-COMMERCE STRUCTURES ON CONSUMER PREFERENCES: AN EMPIRICAL INVESTIGATION IN TÜRKİYE
Rahim ALLAHVERDİ Prof. Dr. Oktay KIZILKAYA	Kırşehir Ahi Evran University, Institute of Social Sciences, Department of Economics, Thesis Master's Student Kırşehir Ahi Evran University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics	DOĞRUDAN YABANCI YATIRIM VE AR-GE HARCAMALARININ BÜYÜME POLİTİKALARINDAKİ YERİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ
Necati ERDOĞAN	Van Yüzüncü Yıl University	ESTIMATION OF TÜRKİYE'S POTENTIAL GROWTH PATH WITH THE KALMAN FILTER: 1990–2023

Opening Ceremony

Online

Date: July 16, 2026

Opening: Türkiye Time: 17⁰⁰

Meeting Link:

<https://us06web.zoom.us/j/4603636838?pwd=Gx9rIRf5cUTPsZZ4pilDYkYWaaEAc6.1&omn=81121801475>

Meeting ID: 460 363 6838

Password: 121314

Speech:

Dr. Nadire KANTARCIOĞLU

President of UBSDER

www.ubsder.org

ÖNEMLİ, DİKKATLE OKUYUNUZ LÜTFEN / IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

Önemli, Dikkatle Okuyunuz Lütfen

- ✓ Kongremizde Yazım Kurallarına uygun gönderilmiş ve bilim kurulundan geçen bildiriler için online (video konferans sistemi üzerinden) sunum imkanı sağlanmıştır.
- ✓ Online sunum yapabilmek için <https://zoom.us/join> sitesi üzerinden giriş yaparak "Meeting ID or Personal Link Name" yerine ID numarasını girerek oturuma katılabilirsiniz.
- ✓ Zoom uygulaması ücretsizdir ve hesap oluşturmaya gerek yoktur.
- ✓ Zoom uygulaması kaydolmadan kullanılabilir.
- ✓ Uygulama tablet, telefon ve PC'lerde çalışıyor.
- ✓ Her oturumdaki sunucular, sunum saatinden 15 dk öncesinde oturuma bağlanmış olmaları gerekmektedir.
- ✓ Moderatör – oturumdaki sunum ve bilimsel tartışma (soru-cevap) kısmından sorumludur.

Dikkat Edilmesi Gerekenler- TEKNİK BİLGİLER

- ✓ Bilgisayarınızda mikrofon olduğuna ve çalıştığına emin olun.
- ✓ Zoom'da ekran paylaşma özelliğine kullanabilmelisiniz.
- ✓ Kabul edilen bildiri sahiplerinin mail adreslerine Zoom uygulamasında oluşturduğumuz oturuma ait ID numarası gönderilecektir.
- ✓ **Katılım belgeleri kongre sonunda tarafınıza pdf olarak gönderilecektir**
- ✓ Kongre programında yer ve saat değişikliği gibi talepler dikkate alınmayacaktır

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

- ✓ To be able to attend a meeting online, login via <https://zoom.us/join> site, enter ID "Meeting ID or Personal Link Name" and solidify the session.
- ✓ The Zoom application is free and no need to create an account.
- ✓ The Zoom application can be used without registration.
- ✓ The application works on tablets, phones and PCs.
- ✓ The participant must be connected to the session 15 minutes before the presentation time.
- ✓ All congress participants can connect live and listen to all sessions.
- ✓ Moderator is responsible for the presentation and scientific discussion (question-answer) section of the session.

Points to Take into Consideration - TECHNICAL INFORMATION

- ✓ Make sure your computer has a microphone and is working.
- ✓ You should be able to use screen sharing feature in Zoom.
- ✓ **Attendance certificates will be sent to you as pdf at the end of the congress.**
- ✓ Requests such as change of place and time will not be taken into consideration in the congress program.

Before you login to Zoom please indicate your name_surname and HALL number,
exp. Hall-1, Hakan ÖZTÜRK

Meeting ID: 460 363 6838

Passcode: 121314

IMPORTANT, PLEASE READ CAREFULLY

1. Time Management

- Total duration: 15 minutes
- Presentation time: 10 minutes
- Q&A session: 5 minutes
- Presentations exceeding the allotted time may be interrupted by the session chair with a warning and brought to an end.

2. Presentation Format

- Presentations must be delivered using PowerPoint or similar visual-supported formats.
- Slides should be clear, readable, and prepared in an academic style.

3. Time Discipline

- To ensure the smooth running of the session, all participants are strictly required to adhere to the allocated time limits.

www.ubsder.org

6th INTERNATIONAL PARIS SOCIAL SCIENCES CONGRESS
July 12-17, 2026 Paris/France
ONLINE

16.07.2026

SESSION-1 / HALL-1

PARIS

Türkiye Time: 17:²⁰ PM – 18:³⁰ PM

CHAIR: Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman

Author(s)	Affiliation	Title
Abdul Rehman & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies National Defence University	IMPACT OF PRIVATIZATION: ANALYZING THE POSITIVE AND NEGATIVE IMPLICATIONS
Syed Ali Abbas & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies National Defence University	LEADERSHIP STYLES AND THEIR IMPACT ON EMPLOYEES' PRODUCTIVITY
Aqsa Babar & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies National Defence University	FIVE PILLARS MODEL OF ECONOMIC DEVELOPMENT: HOW TO HARNESS THE BREED ?
Zainab Asif & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies National Defence University	BRAIN-DRAIN TO BRAIN-RETAIN PROJECTS
Abid Hussain & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies, National Defence University	EMOTIONAL INTELLIGENCE AND ACADEMIC PERFORMANCE: HOW DOES THE RELATIONSHIP WORK AMONG FEMALE TEACHERS IN UNIVERSITIES IN PAKISTAN? EXAMINING THE IMPACT OF SUSTAINABLE LEADERSHIP AS MODERATOR
Misbah Ali & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies, National Defence University	CHALLENGES OF TECHNOSTRESS FOR DIGITAL LEADERS
Arooj Khan & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies National Defence University	ORGANIZATIONAL COMMITMENT IN RELIGIOUS ORGANIZATIONS – PERSPECTIVE AND REALITY-BASED FRAMEWORK OF RELIGION, FAITH AND SPIRITUALITY
Asad Ullah Taimur & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	MPhil Scholar, Department of Leadership and Management Studies, National Defence University & Department of Leadership and Management Studies National Defence University	STRATEGIC INTELLIGENCE AND ITS DYNAMICS
Ayesha Farooq & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies National Defence University	ETHICS AND ETHICAL USE OF CHATGPT IN RESEARCH AMONG UNIVERSITY RESEARCHERS IN PAKISTAN

6th INTERNATIONAL PARIS SOCIAL SCIENCES CONGRESS
July 12-17, 2026 Paris/France
ONLINE

16.07.2026

SESSION-1 / HALL-2

PARIS

Türkiye Time: 17:²⁰ PM – 18:³⁰ PM

CHAIR: Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman

Author(s)	Affiliation	Title
Erum Umaima & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies National Defence University	IMPACT OF SDGS ON BUSINESS ENVIRONMENT: DYNAMICS OF SOCIETY AND NATURE
Ezza Imran & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies National Defence University	POWER SECTOR AND MULTIFACETED ENERGY CRISIS: PROSPERING AN ENERGY EFFICIENT SOLUTION
Fizza Bakhtawar & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies National Defence University	PREPARING FOR THE 4TH INDUSTRIAL REVOLUTION: ANALYZING THE READINESS TO CULTIVATE AND HARNESS THE BIG OPPORTUNITY
Hira Arshad & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies National Defence University	LEADERSHIP AND CONFLICT RESOLUTION IN MULTICULTURAL SOCIETY
Huma Khalid & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies National Defence University	MOTIVATED ORGANIZATIONS: WHAT ARE THEY, HOW THEY WORK AND WHAT IS THEIR SECRET ?
Huzaiifa Hussain & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies National Defence University	TRAJECTORIES OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP: ANALYZING THE DYNAMICS
Javeria Khan & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies National Defence University	FAIR TRADE: COMMUNICATION TO CONSUMPTION
Kashmala Khan & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies National Defence University	HUMOR IN LEADERSHIP: WHY IT MATTERS ?

www.ubsder.org

6th INTERNATIONAL PARIS SOCIAL SCIENCES CONGRESS**July 12-17, 2026 Paris/France****ONLINE****16.07.2026****SESSION-1 / HALL-3****PARIS****Türkiye Time: 17:²⁰ PM – 18:³⁰ PM****CHAIR: Sergiu Nicolae Balan**

Author(s)	Affiliation	Title
Irina Lucia Cojocaru Ana Munteanu	Alecu Russo State University	MEDIA LITERACY AND MISINFORMATION IN SOCIAL PLATFORMS
Dorin Mihai Cazacu Sergiu Nicolae Balan	Alecu Russo State University	SOCIAL INEQUALITY AND ACCESS TO DIGITAL EDUCATION
Elena Maria Ceban Victor Andrei Rusu	Alecu Russo State University	COMMUNITY DEVELOPMENT AND SOCIAL PARTICIPATION IN RURAL AREAS
Ana Munteanu Maria Elena Vatamanu	Alecu Russo State University	CULTURAL HERITAGE PRESERVATION THROUGH DIGITAL MEDIA
Sergiu Nicolae Balan Victor Mihail Popa	Alecu Russo State University	THE IMPACT OF DIGITAL COMMUNICATION ON SOCIAL RELATIONS
Andrei Mihai Popescu Ioana Marinescu	University of Bucharest	DIGITAL MEDIA AND SOCIAL CHANGE IN CONTEMPORARY SOCIETY
Andrei Mihai Popescu Cristina Maria Ionescu	University of Bucharest	SOCIAL NETWORK USAGE AND YOUTH COMMUNICATION PATTERNS
Ioana Marinescu Victor Adrian Pavel	University of Bucharest	CULTURAL IDENTITY IN THE ERA OF GLOBALIZATION
Cristina Maria Ionescu Bianca Alexandra Stanescu	University of Bucharest	ONLINE EDUCATION AND STUDENT ADAPTATION PROCESSES
Victor Adrian Pavel Larisa Petrescu	University of Bucharest	DIGITAL COMMUNICATION STRATEGIES IN PUBLIC INSTITUTIONS

www.ubsder.org

6th INTERNATIONAL PARIS SOCIAL SCIENCES CONGRESS**July 12-17, 2026 Paris/France****ONLINE****16.07.2026****SESSION-1 / HALL-4****PARIS****Türkiye Time: 17:²⁰ PM – 18:³⁰ PM****CHAIR: Eszter Maria Molnar**

Author(s)	Affiliation	Title
Balazs Kovacs Eva Maria Nagy	Budapest University of Technology and Economics	DIGITAL TRANSFORMATION AND SOCIAL CHANGE IN MODERN SOCIETY
Peter Laszlo Horvath Anna Szabo	Budapest University of Technology and Economics	SOCIAL MEDIA USAGE AMONG UNIVERSITY STUDENTS
Gabor TothJudit Anna Farkas Laszlo Kiss	Budapest University of Technology and Economics	CULTURAL ADAPTATION IN THE DIGITAL AGE
Mate Varga Daniel Balogh	Budapest University of Technology and Economics	ONLINE EDUCATION EXPERIENCES IN HIGHER EDUCATION
Eszter Maria Molnar Peter Kovacs	Budapest University of Technology and Economics	DIGITAL COMMUNICATION STRATEGIES IN PUBLIC SERVICES
Tamas Nemeth Katalin Papp Robert Szabo	University of Debrecen	MEDIA ETHICS AND MISINFORMATION ON SOCIAL NETWORKS
Adam Laszlo Simon Beata Varga	University of Debrecen	SOCIAL INEQUALITY AND ACCESS TO DIGITAL TECHNOLOGIES
Csaba Horvath Maria Tamas Gergely Nagy	University of Debrecen	COMMUNITY PARTICIPATION IN LOCAL DEVELOPMENT PROJECTS
Laszlo Szala iFerenc Kiss	University of Debrecen	CULTURAL HERITAGE PRESERVATION THROUGH DIGITAL MEDIA
Nora Balint Janos Varga Peter Toth	Eötvös Loránd University	SOCIAL RESPONSIBILITY AND ENVIRONMENTAL AWARENESS

www.ubsder.org

6th INTERNATIONAL PARIS SOCIAL SCIENCES CONGRESS**July 12-17, 2026 Paris/France****ONLINE****16.07.2026****SESSION-1 / HALL-5****PARIS****Türkiye Time: 17:²⁰ PM – 18:³⁰ PM****CHAIR: Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman**

Author(s)	Affiliation	Title
Kubra Arif & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman & Maria Zia	Department of Leadership and Management Studies National Defence University & Academy of Research scholar	CULTURAL EXCHANGE: ANALYZING THE DYNAMICS
Maham Ehsan & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies National Defence University	GLOBAL RISE OF FINTECH: PURPOSE, ROLE AND DYNAMICS
Mishal Fatima & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies National Defence University	WOMEN EMPOWERMENT TO WOMEN ENTREPRENEURSHIP: A GREAT BUT STRUGGLING JOURNEY
Mydah Tanzeela Qamar & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies National Defence University	NEUROMARKETING: DYNAMICS AND USAGE
Nawal & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies National Defence University	CPEC AS A MEGA PROJECT: FOSTERING ECONOMIC STRENGTH OF PAKISTAN
Nida Maryam & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies National Defence University	EMOTIONAL INTELLIGENCE IN MANAGEMENT: ANALYZING PEOPLE MANAGERS
Nizar Amin & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies National Defence University	COMPANY VALUES: ANALYZING THE CORE VALUES AND THEIR ROLE TOWARDS ORGANIZATIONAL EFFECTIVENESS
Noor ul Huda & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies National Defence University	WOMAN IN PROJECTS' LEADERSHIP POSITIONS: DYNAMICS OF TRANSFORMATIONAL LEADERSHIP
Areeba Fatima & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies National Defence University	INTEGRATING SUSTAINABILITY: A BUSINESS SUSTAINABILITY

www.ubsder.org

6th INTERNATIONAL PARIS SOCIAL SCIENCES CONGRESS**July 12-17, 2026 Paris/France****ONLINE****16.07.2026****SESSION-1 / HALL-6****PARIS****Türkiye Time: 17:²⁰ PM – 18:³⁰ PM****CHAIR: Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman**

Author(s)	Affiliation	Title
Rabiba Arbab & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies National Defence University	ANALYZING THE FACTORS INFLUENCING RURAL ENTREPRENEURSHIP PROJECTS SUSTAINABILITY: ANALYZING THE DYNAMICS
Rahima Shehzadi & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies National Defence University	PSYCHOLOGY OF CREATIVITY: ANALYZING 4CS MODEL AT THREE LEVELS
Sheikh Talha & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies National Defence University	DIVERSITY AT WORKPLACE: A CASE OF CPEC MEGA PROJECT IN POINT
Sohaib Khan & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies National Defence University	HIGHER EDUCATION EFFICIENCY ENHANCEMENT: EMPLOYING ARTIFICIAL INTELLIGENCE
Syed Shuja Gillani & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies National Defence University	PROBLEM SOLVING SKILLS AND LEADERS' DILEMMA
Syeda Midhat Zahra & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies National Defence University	MACHINE LEARNING: A SIMPLISTIC WAY TO EMPLOY ARTIFICIAL INTELLIGENCE
Wasif Jahangeer & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies National Defence University	FAIR TRADE: COMMUNICATION TO CONSUMPTION
Muhammad Yaqoob & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman & Maria Zia	My University Islamabad Pakistan & Department of Leadership and Management Studies National Defence University & Academy of Research scholar	ENCOMPASSING CULTURAL INTELLIGENCE (CI) FOR MULTINATIONAL ORGANIZATIONS
Zara Kayani & Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	Department of Leadership and Management Studies National Defence University	CONVERTING IDEAS INTO PRODUCTS: INNOVATION AND ITS DYNAMISM

www.ubsder.org

6th INTERNATIONAL PARIS SOCIAL SCIENCES CONGRESS

July 12-17, 2026 Paris/France

CONTENT

CONFERENCE ID	I
ORGANIZING COMMITTEE	II
SCIENTIFIC BOARD MEMBERS	III
PROGRAM	V
CONTENT	VI

	AUTHOR(S)	TITLE	PAGE NUMBER
1)	Lecturer Çağlasın YALDIZ	DEVELOPABLE STRATEGIES IN COMBATING OFFENCES INVOLVING NARCOTIC OR PSYCHOTROPIC SUBSTANCES	1-2
2)	Prof. Dr. Elvan ENDER ALTAY Prof. Dr. Zeynep PİRSELİMOĞLU BATMAN Asst. Prof. Dr. Gözde KIRLI ÖZER	NEUROPHYSIOLOGICAL RESPONSES TO HISTORIC URBAN LANDSCAPES: THE CASE OF ULUCAMI AND ITS IMMEDIATE SURROUNDINGS	3-13
3)	Prof. Dr. Zeynep PİRSELİMOĞLU BATMAN Prof. Dr. Elvan ENDER ALTAY Prof. Dr. Murat ZENCİRKIRAN Prof. Dr. Filiz ŞENKAL SEZER	PERCEPTION AND EMOTIONAL RESPONSES IN PUBLIC SQUARES: THE CASE OF CARSIBASI SQUARE	14-27
4)	Assoc. Prof. Dr. Sevcan ÖLÇER	FROM ARCHAEOLOGICAL FIND TO ART OBJECT: THE AESTHETIC EVOLUTION OF HARRAN OIL LAMPS	28-30
5)	Assoc. Prof. Dr. Sami NARTER	ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN OCCUPATIONAL HEALTH AND SAFETY PRACTICES AND THE LEGAL LIABILITY OF EMPLOYERS: A COMPARATIVE ANALYSIS FROM THE PERSPECTIVES OF TURKISH LAW AND EUROPEAN UNION LAW	31-35
6)	Prof. Dr. Olcay ÖZKAYA	EXPLORING CULTURAL DIPLOMACY BETWEEN TURKEY AND ITALY: HISTORICAL HERITAGE IN THE CONTEXT OF TURIN AND MILAN	36-43
7)	Dr. Serkan AYHAN	THE GEOSTRATEGIC AND GEOPOLITICAL IMPORTANCE OF TÜRKİYE FOR EU ENERGY SECURITY: AN ASSESSMENT FOCUSING ON THE RUSSIA- UKRAINE WAR	44-54
8)	Irina Lucia Cojocaru Ana Munteanu	MEDIA LITERACY AND MISINFORMATION IN SOCIAL PLATFORMS	55

ISBN: 978-625-90406-9-1

6th INTERNATIONAL PARIS SOCIAL SCIENCES CONGRESS
July 12-17, 2026 Paris/France

9)	Dorin Mihai Cazacu Sergiu Nicolae Balan	SOCIAL INEQUALITY AND ACCESS TO DIGITAL EDUCATION	56
10)	Elena Maria Ceban Victor Andrei Rusu	COMMUNITY DEVELOPMENT AND SOCIAL PARTICIPATION IN RURAL AREAS	57
11)	Ana Munteanu Maria Elena Vatamanu	CULTURAL HERITAGE PRESERVATION THROUGH DIGITAL MEDIA	58
12)	Sergiu Nicolae Balan Victor Mihail Popa	THE IMPACT OF DIGITAL COMMUNICATION ON SOCIAL RELATIONS	59
13)	Andrei Mihai Popescu Ioana Marinescu	DIGITAL MEDIA AND SOCIAL CHANGE IN CONTEMPORARY SOCIETY	60
14)	Andrei Mihai Popescu Cristina Maria Ionescu	SOCIAL NETWORK USAGE AND YOUTH COMMUNICATION PATTERNS	61
15)	Ioana Marinescu Victor Adrian Pavel	CULTURAL IDENTITY IN THE ERA OF GLOBALIZATION	62
16)	Cristina Maria Ionescu Bianca Alexandra Stanescu	ONLINE EDUCATION AND STUDENT ADAPTATION PROCESSES	63
17)	Victor Adrian Pavel Larisa Petrescu	DIGITAL COMMUNICATION STRATEGIES IN PUBLIC INSTITUTIONS	64
18)	Balazs Kovacs Eva Maria Nagy	DIGITAL TRANSFORMATION AND SOCIAL CHANGE IN MODERN SOCIETY	65
19)	Peter Laszlo Horvath Anna Szabo	SOCIAL MEDIA USAGE AMONG UNIVERSITY STUDENTS	66
20)	Gabor TothJudit Anna Farkas Laszlo Kiss	CULTURAL ADAPTATION IN THE DIGITAL AGE	67
21)	Mate Varga Daniel Balogh	ONLINE EDUCATION EXPERIENCES IN HIGHER EDUCATION	68
22)	Eszter Maria Molnar Peter Kovacs	DIGITAL COMMUNICATION STRATEGIES IN PUBLIC SERVICES	69

23)	Tamas Nemeth Katalin Papp Robert Szabo	MEDIA ETHICS AND MISINFORMATION ON SOCIAL NETWORKS	70
24)	Adam Laszlo Simon Beata Varga	SOCIAL INEQUALITY AND ACCESS TO DIGITAL TECHNOLOGIES	71
25)	Csaba Horvath Maria Tamas Gergely Nagy	COMMUNITY PARTICIPATION IN LOCAL DEVELOPMENT PROJECTS	72
26)	Emrullah BÜRLÜKKARA	THE LEGITIMACY OF PHOTOGRAPHY IN DEBATES ON THE PROHIBITION OF FIGURAL REPRESENTATION AND ITS IMPLICATIONS FOR AI-GENERATED IMAGES	73-78
27)	Emrullah BÜRLÜKKARA Dr. Serkan AYHAN	COMMON CULTURAL HERITAGE AND CULTURAL DIPLOMACY IN TÜRKİYE'S EU ACCESSION PROCESS: AN ASSESSMENT THROUGH TÜRKİYE'S EUROPEAN PAST	79-80
28)	Prof. Dr. Füsun Küçükbay	WHO IS THE LEADER OF THE FIELD? FINANCIAL PERFORMANCE RANKING OF TURKISH COMMERCIAL BANKS USING THE ENTROPY-MAIRCA METHOD	81-89
29)	Gülay Ocak SAYAR Dr. Aycan BULDUR	THE EFFECT OF A PRESCHOOL EDUCATION PROGRAM SUPPORTED BY BIOMIMICRY ACTIVITIES ON CHILDREN'S SCIENTIFIC PROCESS SKILLS	90-91
30)	Ayşenur ODABAŞI Prof. Dr. Serkan BULDUR	AN EXAMINATION OF PRE-SERVICE TEACHERS' REALITY SHOCK EXPECTATIONS IN TERMS OF DEMOGRAPHIC VARIABLES	92-93
31)	Assoc. Prof. Dr. Besra TAŞ BOLAT Res. Asst. M. Furkan TUNÇ	ANXIETY IN HIGHER EDUCATION CONTEXT: EXAMINING THE PSYCHOLOGICAL VULNERABILITY AND ALTRUISM LEVELS OF UNIVERSITY STUDENTS	94
32)	Assoc. Prof. Dr. Esra BENLİ ÖZDEMİR	PRE-SERVICE SCIENCE TEACHERS' VIEWS ON AI-ENHANCED SCIENCE TEACHING, EDUCATIONAL NEEDS, AND PERCEPTIONS OF PEDAGOGICAL TRANSFORMATION: A NEEDS ANALYSIS	95-109
33)	Assoc. Prof. Dr. Esra BENLİ ÖZDEMİR	EXAMINATION OF MIDDLE SCHOOL STUDENTS' TRUST AND VERIFICATION APPROACHES TOWARD INFORMATION OBTAINED FROM ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN SCIENCE HOMEWORK	110-124

34)	Res. Asst. Kübra ŞAHİN TOPAL	THE MUSICAL CONSTRUCTION OF LOCAL IDENTITY: CULTURAL REPRESENTATION PRACTICES AMONG THE HOPA HEMSHIN PEOPLE	125-132
35)	Abdulhamit BOLAT	THE SPATIAL EXILE AND DIGITAL EXCLUSION OF AGING IN TURKISH CINEMA AND TV SERIES (2000-2026)	133-134
36)	Res. Asst. Dr. Mehmet PELİVAN Prof. Dr. Nalan OVA Prof. Dr. Çağla KUBİLAY	THE POSSIBILITIES AND LIMITATIONS OF INTERNSHIP PRACTICES IN JOURNALISM EDUCATION: PERSPECTIVES FROM ACADEMICS IN JOURNALISM DEPARTMENTS	135-144
37)	Res. Asst. Dr. Mehmet PELİVAN Prof. Dr. Nalan OVA Prof. Dr. Çağla KUBİLAY	JOURNALISM INTERNSHIPS FROM THE PERSPECTIVE OF THE MEDIA SECTOR: SECTORAL EXPECTATIONS AND PERCEPTIONS OF INTERNS' PROFESSIONAL COMPETENCIES	145-152
38)	Prof. Dr. Ruhdan UZUN Res. Asst. Dr. Aysel YILDIZ DOĞANAY	TRANSFORMATIONS IN INTIMATE COMMUNICATION: DIGITAL DATING VIOLENCE AND CHANGING MEDIA PRACTICES IN TURKEY	153-162
39)	Emil Raul oğlu Ağayev	AZƏRBAYCAN RƏSSAMLARININ YARADICILIGINDA “ZƏFƏR” MÖVZUSU	163-170
40)	İlahə Şakir qızı Cəfərli	THE ROLE OF COLOR PSYCHOLOGY IN THE DEVELOPMENT OF CREATIVE THINKING: INNOVATIVE APPROACHES IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS	171-174
41)	Sevinc Mahmudağa qızı Babaxanova	20TH CENTURY AZERBAIJANI MONUMENTAL PAINTING	175-179
42)	Çobanova Nərgiz Məhəmməd qızı	RECREATION AND HEALTH: CONCEPT, TYPES AND IMPORTANCE	180-184
43)	Asgarova Ganira Ali gizi	ABOUT SOME VERBS USED IN AZERBAIJAN DIALECTS AND ACCENTS	185-192
44)	Toğrul Elman oğlu Quliyev	YENİ NƏSİL İDMAN SAHƏLƏRİ: KİBERİDMAN / E-İDMAN (ESPORTS)	193-198
45)	Seyfullayeva Aynur Tahir qızı	İNTİBAH DÖVRÜ DEKORATİV – TƏTBİQİ SƏNƏTİ	199-201
46)	PhD. student, Sevinc MAMMADOVA	THE “CAPITALS OF ISLAMIC CULTURE” PROGRAM AND THE PROMOTION OF AZERBAIJANI CITIES	202-207
47)	Günəl Vəli qızı Dadaşova	CƏLİL MƏMMƏDQUQULUZADƏ YARADICILIĞI	208-211

48)	Günel Vəli qızı Dadaşova	NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ MƏHƏMMƏD FÜZULİ YARADICILIĞINDA “LEYLİ VƏ MƏCNUN “ POEMASININ OXŞAR VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ.	212-214
49)	Günel Vəli qızı Dadaşova	THE NUMBERS THREE AND SIX SYMBOLIZE THE OGHUZ	215-218
50)	Dr. Caner ÇABUK	THEMATIC ANALYSIS OF RECOMMENDATIONS IN GRADUATE THESES ON SOCIO-SCIENTIFIC ISSUES IN SCIENCE EDUCATION IN TÜRKİYE BETWEEN 2023 AND 2025.	219-227
51)	Elif Büşra KARATAŞ Assoc. Prof. Dr. Alper Yusuf KÖROĞLU	TECHNOLOGY USE IN PRESCHOOL PERIOD AND CHILDREN'S SOCIAL-EMOTIONAL DEVELOPMENT	228-238
52)	Prof. Dr. Seçil TAŞTAN Res. Asst. Melisa Seray AKIN	DOES SELF-CONSCIOUSNESS STRENGTHEN THE RELATIONSHIP BETWEEN PSYCHOLOGICAL CAPITAL AND PROSOCIAL BEHAVIOR? EVIDENCE FROM GENERATION Z UNIVERSITY STUDENTS	239
53)	Hakan GÜLÇAY Ersan KÖSE	TRANSFORMATIONAL LEADERSHIP AND STRATEGIC COMMUNICATION: THE INTERACTION BETWEEN WORDS AND ACTIONS	240-241
54)	Asst. Prof. Dr. Salih AYGÜN Assoc. Prof. Dr. Sabahattin KILINÇ Assoc. Prof. Dr. Murat SAĞBAŞ	DIGITAL LEADERSHIP in the ERA of DIGITAL TRANSFORMATION: EMERGING TRENDS, ORGANIZATIONAL IMPLICATIONS, and FUTURE RESEARCH DIRECTIONS	242-243
55)	Amine Selcen DUYMAZ Asst. Prof. Dr. Ayşegül KARACA DEDEOĞLU	THE ROLE OF ADMINISTRATIVE SANCTIONS IN THE PROTECTION OF PATIENT PRIVACY: AN EVALUATION OF TURKISH HEALTH LEGISLATION	244-248
56)	Ezginur YALÇIN Asst. Prof. Dr. Ayşegül KARACA DEDEOĞLU	THE TENSION BETWEEN HUMAN DIGNITY AND AUTONOMY IN MODERN HUMAN RIGHTS LAW: A KANTIAN PERSPECTIVE ON EUTHANASIA DEBATES	249-256
57)	Şeyda KARAAĞAÇ Asst. Prof. Dr. Ayşegül KARACA DEDEOĞLU	AÇLIK GREVLERİNDE TEDAVİYİ RET HAKKININ SINIRLARI: ZORLA BESLEMENİN İNSAN HAKLARI HUKUKU VE TIP ETİĞİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ	257-263

58)	Asst. Prof. Muhammad FAISAL	IMPLEMENTATION FRAMEWORK FOR INTERNATIONAL-STANDARD AI INTEGRATION IN PAKISTAN RAILWAYS, A STRATEGIC ROADMAP FOR THE IT DIRECTORATE	264
59)	Asst. Prof. Muhammad FAISAL	STRATEGIC FRAMEWORK FOR AI IMPLEMENTATION IN PAKISTAN RAILWAYS, A ROADMAP FOR THE IT DIRECTORATE	265-266
60)	Asst. Prof. Dr. Ali ILGAZ	A RESEARCH ON EXAMINING THE GASTRONOMY TOURISM POTENTIAL OF NEVŞEHİR PROVINCE AS A DESTINATION MARKETING TOOL	267-268
61)	Assoc. Prof. Dr. Cüneyd İkbâl SARIOĞLU	ARTIFICIAL INTELLIGENCE MARKETING: THE EFFECT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON PURCHASE INTENTION IN ONLINE SHOPPING	269-271
62)	Assoc. Prof. Dr. Cüneyd İkbâl SARIOĞLU	THE ROLE OF PERCEIVED PRICE FAIRNESS IN GREEN BRANDS ON SUSTAINABLE LOYALTY	272-273
63)	Mina DEMİRTAŞ Assoc. Prof. Dr. Nur ÇAĞLAR ÇETİNKAYA	THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON DIGITAL MARKETING	274-282
64)	Lecturer Dr. Şadiye Nur GÜLEÇ	GREENWASHING IN DIGITAL ADVERTISING: A SEMIOTIC ANALYSIS OF SUSTAINABILITY DISCOURSE	283-310
65)	Ananda MAJUMDAR	THE IMPACT OF ANCIENT RELIGION ON CIVILIZATION: BELIEFS, RITUALS, AND SOCIAL STRUCTURES	311-323
66)	Ulduz Farhad Kahramanova	CRITICISM AS THE MAIN AESTHETICS OF CRITICAL REALISM	324-326
67)	Res. Asst. Dr. Işık EĞRİOĞLU ERTEKİN	THE 31 MARCH INCIDENT AND THE ACTION ARMY'S SIEGE OF ISTANBUL IN IMAGES FROM L'ILLUSTRATION AND ŞEHBÂL	327-385
68)	Asst. Prof. Dr. Mohamed ABDELREHEM	FROM TONGUE TO LANGUAGE: THE SEMANTIC TRAJECTORY OF LISÂN IN CLASSICAL ARABIC LEXICOGRAPHICAL AND LINGUISTIC TEXTS	386-408
69)	Prof. Dr. Medine SİVRİ	FROM FRENCH SYMBOLISM TO CONTEMPORARY TURKISH POETRY: TRACES OF BAUDELAIRE, VERLAINE, RIMBAUD, AND MALLARMÉ IN THE POETRY OF SEDA SUNA UÇAKAN	409-418

70)	Prof. Dr. Medine SİVRİ	RECONSTRUCTING CULTURAL MEMORY THROUGH TRANSLATION: THE TRANSFER OF YILMAZ GÜNEY'S IMAGE INTO FRENCH IN ABA MÜSLİM ÇELİK'S PARIS'TE KAVALLA SON PRELÜD	419-426
71)	Asst. Prof. Dr. Ahmet Metehan ŞAHİN	AN ECOCRITICAL ANALYSIS OF CEYHUN ATUF KANSU'S POEMS	427-433
72)	Lecturer Dr. Mert EREKMEKÇİ	CULTURAL CODES OF THE NEW DEMOGRAPHICS; AN ATTEMPT AT DEFINITION AND MAPPING	434-458
73)	Assoc. Prof. Dr. Günseli GÜMÜŞEL	THE TURKISH LANGUAGE REVOLUTION'S PERSPECTIVE ON SOCIOLECT	459-460
74)	Assoc. Prof. Dr. Hülya SÖNMEZ L. LE GAC	THE RISK OF THE DISAPPEARANCE OF LOCAL DIALECTS IN TURKISH	461-471
75)	Siamak EGHARLOO Prof. Dr. Sevim ARSLAN	MIRROR AND SYMBOLIC PERCEPTION: A CASSIRERIAN READING OF THE "SIGHT" TAPESTRY IN THE LADY AND THE UNICORN SERIES	472-473
76)	Asst. Prof. Dr. Yıldız Çiçek Sivri-Turhan	THE SCHOOL OF LONDON AND VIENNA IN PIANO HISTORY	474-479
77)	Asst. Prof. Dr. Yıldız Çiçek Sivri-Turhan	INTERPRETATION OF BAROQUE WORKS ON THE MODERN PIANO IN THE CONTEXT OF FINGERING IN KEYBOARD INSTRUMENTS	480-487
78)	Assoc. Prof. Dr. Hakan Emre ZİYAGİL	THE IMPACT OF FAMILY LISTENING CULTURE ON A CHILD'S AESTHETIC JUDGMENTS AND MUSICAL IDENTITY	488-494
79)	Prof. Gonca KARAVAR Dr. Eren YASUBUĞA Prof. Dr. Gökhan ERKAN Prof. Dr. Mustafa GENÇ Prof. Dr. Hasan YILDIRIM Res. Asst. Dorukhan Fırat AKTÜRK	A PROPOSAL FOR A MODEL FOR THE CONSERVATION AND SUSTAINABILITY OF ARDAHAN CARPET WEAVINGS	495-496
80)	HUMMATOVA (PANIYEVA) GUNEL SALEH	BƏDİİ MƏTNİN İNTERPRETASIYASINDA SEMANTİK ÇOXMƏNALILIQ VƏ MÜƏLLİF NİYYƏTİ XƏLİL RZA ULUTÜRKÜN "TƏBRİZİM" ŞEİRİ FOKUSUNDA	497-502
81)	Meryem KENDİRLİ Prof. Dr. Oktay KIZILKAYA	FISCAL POLICY PREDICTABILITY AND FOREIGN DIRECT INVESTMENT: THE ROLE OF FISCAL DISCIPLINE IN TÜRKİYE	503-518

82)	İmran Akkız DÖNMEZ Assoc. Prof. Dr. Oktay KIZILKAYA	GREEN ROOF APPLICATIONS IN TÜRKİYE: ENVIRONMENTAL AND ECONOMIC CONTRIBUTIONS TO THE PROCESS OF SUSTAINABLE DEVELOPMENT	519-526
83)	Şeymanur ACAR Prof. Dr. Oktay KIZILKAYA	ECONOMIC IMPLICATIONS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE-BASED E-COMMERCE STRUCTURES ON CONSUMER PREFERENCES: AN EMPIRICAL INVESTIGATION IN TÜRKİYE	527-537
84)	Rahim ALLAHVERDİ Prof. Dr. Oktay KIZILKAYA	DOĞRUDAN YABANCI YATIRIM VE AR-GE HARCAMALARININ BÜYÜME POLİTİKALARINDAKİ YERİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ	538-552
85)	Prof. Dr. İsa ELİRİ	INTERDISCIPLINARY, CONCEPTUAL, AND CRITICAL APPROACHES IN THE PARADIGM OF CONTEMPORARY ART	553
86)	Asst. Prof. Dr. Mevlüt ÖZEMİR	PAINTING IN THE AGE OF SOCIAL MEDIA: SPEED, VISIBILITY, AND VISUAL CONSUMPTION IN RELATION TO THE ACT OF VIEWING	554
87)	Laszlo Szala iFerenc Kiss	CULTURAL HERITAGE PRESERVATION THROUGH DIGITAL MEDIA	555
88)	Nora Balint Janos Varga Peter Toth	SOCIAL RESPONSIBILITY AND ENVIRONMENTAL AWARENESS	556
89)	Nida Maryam Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	EMOTIONAL INTELLIGENCE IN MANAGEMENT: ANALYZING PEOPLE MANAGERS	557
90)	Nizar Amin Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	COMPANY VALUES: ANALYZING THE CORE VALUES AND THEIR ROLE TOWARDS ORGANIZATIONAL EFFECTIVENESS	558
91)	Noor ul Huda Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	WOMAN IN PROJECTS' LEADERSHIP POSITIONS: DYNAMICS OF TRANSFORMATIONAL LEADERSHIP	559
92)	Rabiba Arbab Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	ANALYZING THE FACTORS INFLUENCING RURAL ENTREPRENEURSHIP PROJECTS SUSTAINABILITY: ANALYZING THE DYNAMICS	560

93)	Rahima shehzadi Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	PSYCHOLOGY OF CREATIVITY: ANALYZING 4CS MODEL AT THREE LEVELS	561
94)	Sheikh Talha Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	DIVERSITY AT WORKPLACE: A CASE OF CPEC MEGA PROJECT IN POINT	562
95)	Sohaib khan Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	HIGHER EDUCATION EFFICIENCY ENHANCEMENT: EMPLOYING ARTIFICIAL INTELLIGENCE	563
96)	Syed Shuja Gillani Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	PROBLEM SOLVING SKILLS AND LEADERS' DILEMMA	564
97)	Syeda Midhat Zahra Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	MACHINE LEARNING: A SIMPLISTIC WAY TO EMPLOY ARTIFICIAL INTELLIGENCE	565
98)	Wasif jahangeer Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	FAIR TRADE: COMMUNICATION TO CONSUMPTION	566
99)	Muhammad Yaqoob Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman Maria Zia	LITERATURE, AN EFFECTIVE SOURCE OF CULTURAL INTELLIGENCE (CI) FOR MULTINATIONAL ORGANIZATIONS	567
100)	Zara Kayani Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	CONVERTING IDEAS INTO PRODUCTS: INNOVATION AND ITS DYNAMISM	568
101)	Abd-ur Rehman Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	IMPACT OF PRIVATIZATION: ANALYZING THE POSITIVE AND NEGATIVE IMPLICATIONS	569
102)	Abid Hussain Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	EMOTIONAL INTELLIGENCE AND ACADEMIC PERFORMANCE: HOW DOES THE RELATIONSHIP WORK AMONG FEMALE TEACHERS IN UNIVERSITIES IN PAKISTAN? EXAMINING THE IMPACT OF SUSTAINABLE LEADERSHIP AS MODERATOR	570
103)	Syed Ali abbas Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	LEADERSHIP STYLES AND THEIR IMPACT ON EMPLOYEES' PRODUCTIVITY	571

104)	Aqsa Babar Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	FIVE PILLARS MODEL OF ECONOMIC DEVELOPMENT: HOW TO HARNESS THE BREED ?	572
105)	Zainab Asif Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	BRAIN-DRAIN TO BRAIN-RETAIN PROJECTS	573
106)	Areeba Fatima Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	INTEGRATING SUSTAINABILITY: A BUSINESS SUSTAINABILITY	574
107)	Arooj khan Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	ORGANIZATIONAL COMMITMENT IN RELIGIOUS ORGANIZATIONS – PERSPECTIVE AND REALITY-BASED FRAMEWORK OF RELIGION, FAITH AND SPIRITUALITY	575
108)	Asad Ullah Taimur Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	STRATEGIC INTELLIGENCE AND ITS DYNAMICS	576
109)	Ayesha farooq Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	ETHICS AND ETHICAL USE OF CHATGPT IN RESEARCH AMONG UNIVERSITY RESEARCHERS IN PAKISTAN	577
110)	Erum umaima Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	IMPACT OF SDGS ON BUSINESS ENVIRONMENT: DYNAMICS OF SOCIETY AND NATURE	578
111)	Ezza Imran Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	POWER SECTOR AND MULTIFACETED ENERGY CRISIS: PROSPERING AN ENERGY EFFICIENT SOLUTION	579
112)	Fizza Bakhtawar Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	PREPARING FOR THE 4TH INDUSTRIAL REVOLUTION: ANALYZING THE READINESS TO CULTIVATE AND HARNESS THE BIG OPPORTUNITY	580
113)	Hira Arshad Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	LEADERSHIP AND CONFLICT RESOLUTION IN MULTICULTURAL SOCIETY	581
114)	Huma khalid Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	MOTIVATED ORGANIZATIONS: WHAT ARE THEY, HOW THEY WORK AND WHAT IS THEIR SECRET ?	582
115)	Huzaiifa Hussain Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	TRAJECTORIES OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP: ANALYZING THE DYNAMICS	583

6th INTERNATIONAL PARIS SOCIAL SCIENCES CONGRESS
July 12-17, 2026 Paris/France

116)	Javeria Khan Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	FAIR TRADE: COMMUNICATION TO CONSUMPTION	584
117)	Kashmala Khan Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	HUMOR IN LEADERSHIP: WHY IT MATTERS ?	585
118)	Kubra Arif Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman Maria Zia	CULTURAL EXCHANGE: ANALYZING THE DYNAMICS	586
119)	Maham Ehsan Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	GLOBAL RISE OF FINTECH: PURPOSE, ROLE AND DYNAMICS	587
120)	Misbah Ali Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	CHALLENGES OF TECHNOSTRESS FOR DIGITAL LEADERS	588
121)	Mishal Fatima Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	WOMEN EMPOWERMENT TO WOMEN ENTREPRENEURSHIP: A GREAT BUT STRUGGLING JOURNEY	589
122)	Mydah Tanzeela Qamar Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	NEUROMARKETING: DYNAMICS AND USAGE	590
123)	Nawal Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman	CPEC AS A MEGA PROJECT: FOSTERING ECONOMIC STRENGTH OF PAKISTAN	591
124)	Necati ERDOĞAN	ESTIMATION OF TÜRKİYE'S POTENTIAL GROWTH PATH WITH THE KALMAN FILTER: 1990–2023	592-593

**UYUŞTURUCU VEYA UYARICI MADDE ÖZNELİ SUÇLARLA MÜCADELEDE
GELİŞTİRİLEBİLİR STRATEJİLER**
DEVELOPABLE STRATEGIES IN COMBATING OFFENCES INVOLVING NARCOTIC
OR PSYCHOTROPIC SUBSTANCES

Öğr. Gör. Çağlasın Yaldız

Kırklareli Üniversitesi Vize Meslek Yüksekokulu

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5733-3445>

Özet

Bağımlılıkla Mücadele Yüksek Kurulu tarafından bağımlılık, bir maddenin fiziksel, ruhsal veya sosyal sorunlara yol açmasına rağmen kullanılmaya devam edilmesi, bırakılmasının mümkün olmaması ve bu isteğin engellenememesi şeklinde tanımlanmaktadır. Uyuşturucu veya uyarıcı madde bağımlılığı da bu bağımlılık türlerinden biri olup Türk Ceza Kanunu sistematığında “*Topluma Karşı Suçlar*” başlıklı Üçüncü Kısımda, “*Kamunun Sağlığına Karşı Suçlar*” başlıklı Üçüncü Bölümde, 188 ila 192. maddeler arasında düzenlenmiştir.

Bu hükümler kapsamında; uyuşturucu veya uyarıcı maddelerin ruhsatsız ya da ruhsata aykırı olarak imal, ithal veya ihraç edilmesi; yine ruhsatsız ya da ruhsata aykırı şekilde yurt içinde satılması, satışa arz edilmesi, başkalarına verilmesi, sevk edilmesi, nakledilmesi, depolanması, satın alınması, kabul edilmesi ya da bulundurulması; bu maddelerin kullanılmasını kolaylaştırmak amacıyla özel yer, donanım veya malzeme sağlanması; kullanıcıların yakalanmasını zorlaştıracak önlemler alınması; kullanım yöntemleriyle ilgili bilgi verilmesi; alenen özendirme ya da bu nitelikte yayın yapılması; kullanmak amacıyla uyuşturucu veya uyarıcı madde satın alınması, kabul edilmesi, bulundurulması veya kullanılması gibi fiiller, suç tipikliğinin maddi unsurlarını oluşturmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Türk Ceza Kanunu’nda düzenlenen uyuşturucu veya uyarıcı madde özneli suçlarla mücadele kapsamında geliştirilebilir stratejileri ilgili mevzuat ve uygulama çerçevesinde değerlendirmek ve çözüm önerileri sunmaktır.

Bu bağlamda uyuşturucu veya uyarıcı madde ile ilgili suç tipleri öncelikle uluslararası sözleşmeler, Anayasa ve Türk Ceza Kanunu çerçevesinde, lafzi ve amaçsal yorum yöntemleriyle; suç tipikliğinin objektif unsurları, sübjektif unsurları, suçun nitelikli hâlleri, suçla korunan hukuki değer, hukuka uygunluk nedenleri, kusurluluk, hata ve suçun özel görünüş şekilleri yönünden ele alınacaktır. Akabinde, Ceza Muhakemesi Kanunu kapsamında bu suçlara ilişkin soruşturma ve kovuşturma aşamasındaki uygulama sorunları, yargı kararları ışığında değerlendirilecektir. Son olarak ise mevcut veriler doğrultusunda, teori ve uygulama perspektifinden hareketle stratejik hedef ve çözüm önerileri ortaya konulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Bağımlılık, uyuşturucu madde, uyarıcı madde, uyuşturucu madde kullanımı, uyuşturucu madde ticareti.

Abstract

Addiction is defined by the High Council for Combating Addiction as the continued use of a substance despite its causing physical, psychological, or social problems, the inability to discontinue its use, and the inability to suppress the desire to use it. Addiction to narcotic or psychotropic substances is also one of these forms of addiction and is regulated under Articles 188 to 192 of the Turkish Penal Code, within the Third Chapter titled “Offences Against Public Health” under the Third Part titled “Offences Against Society.”

Within the scope of these provisions, acts such as the manufacture, import, or export of narcotic or psychotropic substances without a licence or in violation of a licence; the domestic sale, offering for sale, delivery to others, dispatch, transportation, storage, purchase, acceptance, or possession of such substances without a licence or in violation of a licence; providing a special place, equipment, or materials for the purpose of facilitating the use of these substances; taking measures that make it difficult to apprehend users; providing information regarding methods of use; publicly encouraging such use or making publications of this nature; and purchasing, accepting, possessing, or using narcotic or psychotropic substances for personal use constitute the material elements of the relevant offence types.

The purpose of this study is to evaluate, within the framework of the relevant legislation and practice, the strategies that may be developed in combating offences involving narcotic or psychotropic substances regulated under the Turkish Penal Code, and to present proposed solutions.

In this context, firstly, the offence types involving narcotic or psychotropic substances will be examined within the framework of international conventions, the Constitution, and the systematic structure of the Turkish Penal Code through literal and purposive methods of interpretation, in terms of the elements of the offence, the protected legal interest, the qualified forms of the offence, and its special forms of appearance. Subsequently, the practical problems encountered during the investigation and prosecution stages of these offences under the Code of Criminal Procedure will be evaluated in light of judicial decisions. Finally, based on the available data, strategic objectives and proposed solutions will be put forward from the perspective of both theory and practice.

Keywords: *Addiction, narcotic substance, psychotropic substance, drug use, drug trafficking.*

**TARİHİ KENTSEL PEYZAJLARA YÖNELİK NÖROFİZYOLOJİK TEPKİLER:
ULU CAMİ VE YAKIN ÇEVRESİ ÖRNEĞİ**
NEUROPHYSIOLOGICAL RESPONSES TO HISTORIC URBAN LANDSCAPES: THE
CASE OF ULUCAMI AND ITS IMMEDIATE SURROUNDINGS

Prof. Dr. Elvan ENDER ALTAY¹

¹Bursa Uludağ Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Peyzaj Mimarlığı Bölümü
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5933-1611>

Prof. Dr. Zeynep PİRSELİMOĞLU BATMAN²

²Bursa Uludağ Üniversitesi, Ziraat Fakültesi, Peyzaj Mimarlığı Bölümü
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2145-2682>

Dr. Öğr. Üyesi Gözde KIRLI ÖZER³

³Bursa Uludağ Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4921-3958>

ÖZET

Tarihi kentsel peyzajlar; mekân, bellek ve algının iç içe geçtiği katmanlı çevrelerdir. Bu ortamlarda yapısal öğeler, bitki dokusu, malzemeler ve gündelik hareketli kentsel öğeler yalnızca fiziksel mekânı düzenlemekle kalmaz, aynı zamanda bireylerin hissetme, düşünme ve hatırlama biçimlerini de derinden etkilemektedir. Bu çalışma, kültürel miras çevreleri ile insan bilişi arasındaki çoğu zaman görünmez kalan ilişkiyi sorgulamakta ve şu soruya odaklanmaktadır: Tarihi bir kültürel peyzaj insan zihninde nasıl yankı bulmaktadır? Araştırma, Bursa'nın tarihi kent merkezinde yer alan ve UNESCO Dünya Miras Listesi'nde bulunan Hanlar Bölgesi'nde gerçekleştirilmiştir. Katılımcılar olarak mimarlar ve peyzaj mimarları seçilmiş; belirlenen bir noktayı deneyimlemeleri istenmiştir. Bu süreçte katılımcıların nörofizyolojik tepkileri mobil EEG cihazları aracılığıyla kaydedilmiştir. Eş zamanlı olarak kullanılan aksiyon kameraları katılımcıların görsel alanlarını kayıt altına almış ve böylece beyin aktivitesindeki değişimlerin belirli mekânsal karşılaşmalarla doğrudan ilişkilendirilmesi mümkün olmuştur. EEG verileri ile görsel kayıtların senkronize edilmesi sonucunda, bilişsel ve duygusal tepkinin arttığı anlar belirlenmiş ve bu tepkiler belirli mekânsal unsurlarla ilişkilendirilmiştir. Tarihi han silüetlerini içeren bakılar, gölgeli alanlar ile renk ve malzeme farklılıkları gibi özelliklerin; sakinlik, stres, gerilim ve huzur gibi farklı duygusal tepkiler oluşturduğu saptanmıştır. Nörobilim, peyzaj mimarlığı ve mimarlığın kesişiminde konumlanan bu çalışma, kültürel peyzajları yalnızca fiziksel bir miras olarak değil, aynı zamanda insan zihninde inşa edilen duygusal ve duygusal deneyimler olarak ele alan yeni bir bakış açısı önermektedir.

Anahtar Kelimeler: Kültürel peyzaj, EEG, Duygulanım, Nörofizyoloji, UNESCO

ABSTRACT

Historic urban landscapes embody layered environments in which space, memory, and perception are intricately intertwined. Within these settings, built structures, vegetation, materials, and everyday urban elements do not merely organize physical space; they also profoundly influence how individuals feel, think, and remember. This study interrogates the often-invisible relationship between cultural heritage environments and human cognition, focusing on the question: how does a historic cultural landscape resonate within the human mind? The research was conducted in the Hanlar District, located in the historic city center of

Bursa and inscribed on the UNESCO World Heritage List. Participants, consisting of architects and landscape architects, were invited to experience a designated point within the site. During this process, their neurophysiological responses were recorded mobile EEG devices. Simultaneously, action cameras captured the participants' visual fields, enabling the direct correlation of fluctuations in brain activity with specific spatial encounters. By synchronizing EEG data with visual recordings, moments of increased cognitive and emotional response were identified and associated with particular spatial elements. Features such as views including historic hans, shaded areas, and variations in color and materiality were found to evoke distinct emotional responses, including calmness, stress, tension, and tranquility. Positioned at the intersection of neuroscience, landscape architecture, and architecture, this study proposes a novel perspective that frames cultural landscapes not only as physical heritage but also as sensory and affective experiences constructed within the human mind.

Keywords: Cultural landscape, EEG, Emotion, Neurophysiology, UNESCO.

Teşekkür: Yazarlar, bu araştırmanın yürütülmesi ve yazarlık süreci için finansal destek alındığını beyan etmektedir. Bu çalışma, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) tarafından desteklenmiştir (Proje No: 324K236).

GİRİŞ

Algı, çevreden gelen uyarıların pasif biçimde alınmasından ibaret olmayıp, birbirini takip eden aşamalardan oluşan dinamik bir bilişsel süreçtir (Aydınlı, 1986). Bu süreç ilk olarak duyum aşamasıyla başlar; çevrede bulunan ışık, ses, renk, hareket ve benzeri fiziksel uyarılar duyu organları tarafından algılanarak sinirsel uyarılara dönüştürülür ve merkezi sinir sistemine iletilmektedir. Ardından bilişsel işleme aşamasında beyin, elde edilen duyu bilgileri seçer, düzenler ve geçmiş deneyimler, bellek, dikkat ve beklentilerle bütünleştirerek anlamlandırmaktadır (Aydınlı, 1993). Son aşamada ise bu anlamlandırma sürecinin sonucunda bireyde bir tepki ortaya çıkarmaktadır (Şekil 1). Bu tepki duygusal bir his, bilişsel bir değerlendirme ya da davranışsal bir eylem biçiminde kendini gösterebilmektedir (Aytem, 2005). Dolayısıyla algı, duyu bilgilerin bilişsel olarak işlenmesi ve buna bağlı olarak uygun bir tepkinin oluşmasıyla tamamlanan bütüncül bir süreçtir. Bu üç aşamalı kuramsal yaklaşım, araştırmanın kavramsal temelini oluşturmaktadır.

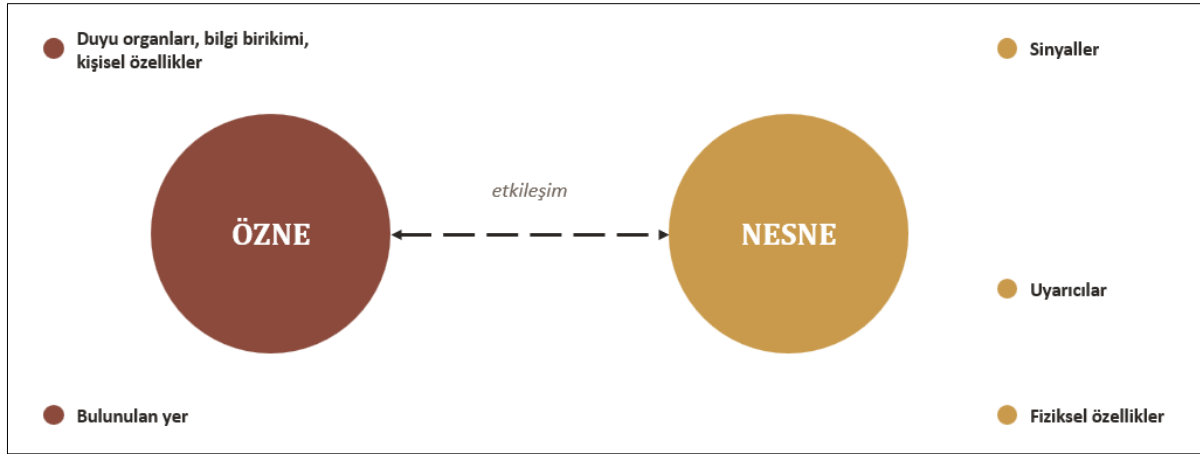

Şekil 1. Algılama Süreci (Schulz, 1971)

Çalışmada kullanılan elektroensefalografi (EEG) yöntemi ise bu sürecin özellikle bilişsel işleme evresinde beyinde meydana gelen elektriksel aktiviteleri gerçek zamanlı olarak izlemeye olanak sağlayarak, çevresel mekânsal uyarıların birey üzerindeki nörofizyolojik etkilerinin nesnel olarak değerlendirilmesine imkân vermektedir.

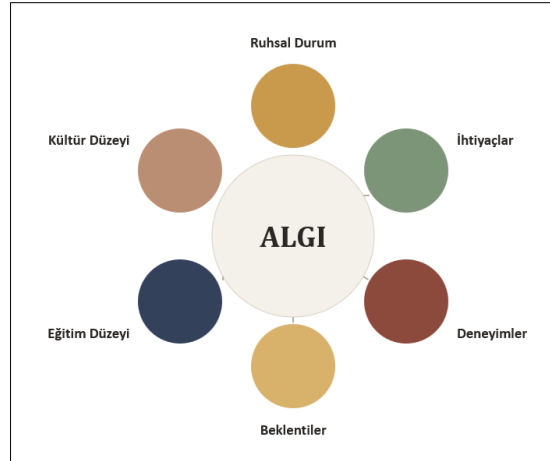
Mekânsal deneyimin anlaşılabilmesi için öncelikle özne ile nesne arasındaki etkileşimin değerlendirilmesi gerekmektedir. Bu ilişkinin özne boyutunu, bireyin duyu organları

aracılığıyla çevreyi algılama biçimi, sahip olduğu bilgi ve deneyimler, kişisel özellikleri, beklentileri ve bulunduğu konum oluşturmaktadır. Nesne boyutunu ise mekânın fiziksel özellikleri, biçimsel organizasyonu, çevresel uyaranları ve kullanıcıya ilettiği görsel, işitsel ve diğer duysal sinyaller meydana getirmektedir (Hacıkadıroğlu, 1984). Mekânsal deneyim, bu iki bileşenin birbirinden bağımsız özelliklerinden ziyade, aralarındaki dinamik etkileşim sonucunda şekillenen çok boyutlu bir süreçtir. Dolayısıyla deneyim yalnızca mekânın fiziksel niteliklerinden ya da yalnızca kullanıcının bireysel özelliklerinden kaynaklanmamakta; kullanıcı ile mekân arasında kurulan karşılıklı etkileşim sayesinde ortaya çıkmaktadır. Bu yaklaşım, mekânın farklı bireylerde neden farklı algısal ve bilişsel tepkiler oluşturabildiğini açıklayan temel kuramsal çerçeveyi sunmaktadır (Şekil 2).

Şekil 2. Algılamada Özne ve Nesne Etkileşimi (Vardar, 2025)

Mekân algısı, yalnızca çevrenin fiziksel özellikleriyle açıklanabilecek bir olgu değildir. Bir bireyin bir mekânı nasıl algıladığı; ruhsal durumu, ihtiyaçları, geçmiş deneyimleri, beklentileri, eğitim düzeyi ve kültürel birikimi gibi birçok bireysel bileşenin ortak etkisiyle şekillenmektedir (Şekil 3). Bu nedenle aynı fiziksel çevre, farklı bireylerde farklı algısal, bilişsel ve duygusal tepkilere yol açabilmektedir (Kahvecioğlu, 1998). Mekânsal deneyimin öznel niteliğini ortaya koyan bu durum, araştırmanın yöntemsel kurgusunda da dikkate alınmıştır. Bu kapsamda, bireysel farklılıkların olası etkilerini daha iyi temsil edebilmek amacıyla katılımcı grubu farklı yaş aralıklarını ve çeşitli kullanıcı profillerini kapsayacak şekilde oluşturulmuştur. Böylece elde edilen bulguların yalnızca belirli bir kullanıcı grubunu değil, daha geniş bir kullanıcı kitlesini yansıtabilmesi hedeflenmiştir (Vardar, 2025).

Şekil 3. Algılamayı Etkileyen Faktörler (Şenyiğit, 2010)

Mekân algısına ilişkin kuramsal yaklaşım, uzun yıllara dayanan disiplinler arası bir bilgi birikimine dayanmaktadır (Tablo 1). Felsefe, çevre psikolojisi, coğrafya, mimarlık ve kentsel tasarım alanlarında geliştirilen çalışmalar, mekânın yalnızca fiziksel bir düzenleme olmadığını, bireyin bilişsel, algısal ve duygusal süreçleriyle anlam kazanan çok katmanlı bir deneyim alanı olduğunu ortaya koymaktadır. Bu kapsamda, Martin Heidegger'in insan-mekân ilişkisine yönelik ontolojik yaklaşımı, Gaston Bachelard'ın mekânın şiirselliğine ilişkin değerlendirmeleri, Kevin Lynch'in kentsel imge ve okunabilirlik kuramı ile Yi-Fu Tuan'ın toponimi kavramı araştırmanın kuramsal altyapısını oluşturan temel yaklaşımlar arasında yer almaktadır. Bu kuramların ortak vurgusu, mekânsal deneyimin yalnızca fiziksel çevrenin özelliklerinden değil, bireyin çevreyi algılama, yorumlama ve anlamlandırma süreçlerinden doğduğudur. Bu araştırmanın özgün katkısı ise söz konusu kuramsal yaklaşımları elektroensefalografi (EEG) temelli nörofizyolojik ölçümlerle destekleyerek, mekânsal deneyimin bilişsel boyutunu ampirik veriler üzerinden değerlendirmesidir.

Tablo 1. Algılamayla İlgili Kuramlar ve Katkıları

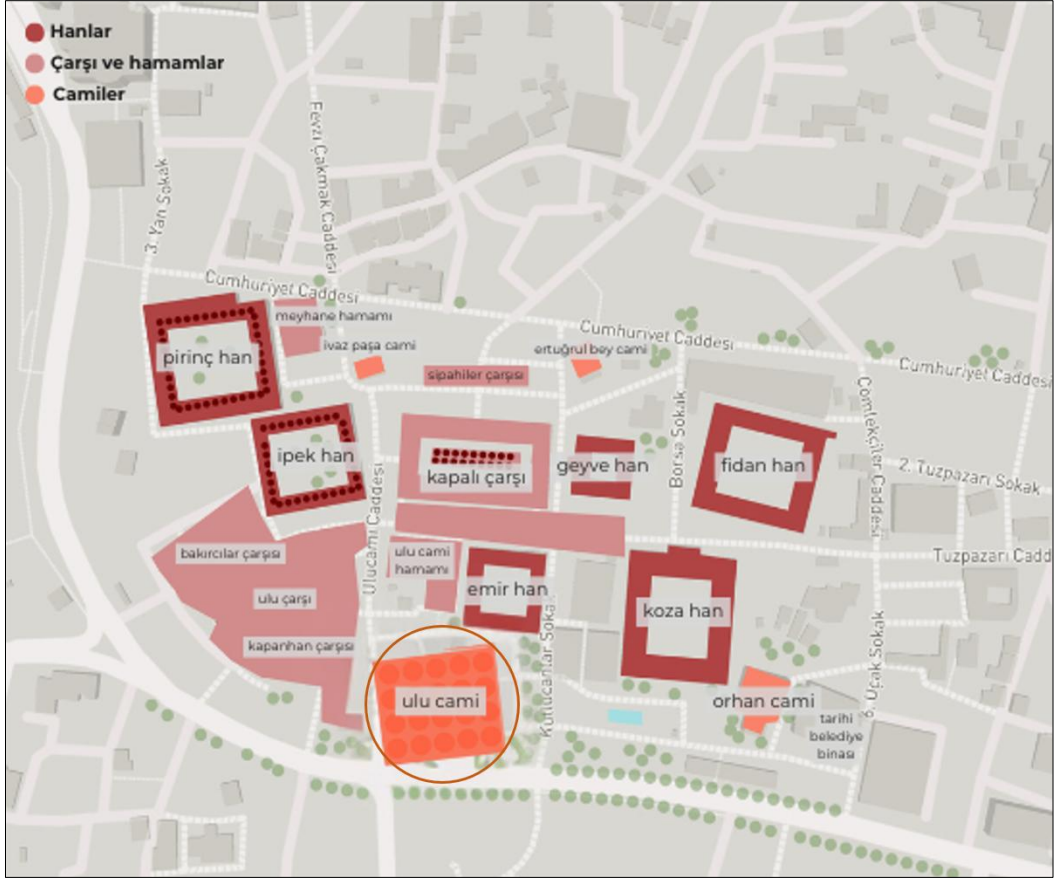
Yazar	Kavram	Katkı
Heidegger (1927)	<i>Varlık ve mekân ilişkisi</i>	Mekânın ontolojik bir alan olduğunu, insanın mekân içinde varlık kazandığını savunur.
Arnheim (1954)	<i>Görsel algı ve mekân</i>	Mekânın görsel algıyla nasıl deneyimlendiğini, tasarımın algısal etkilerini inceler.
Bachelard (1958)	<i>Mekânın şiirselliği ve bellek</i>	Mekânın bireyde hatıraları tetikleyen, anlam yüklü bir unsur olduğunu belirtir.
Lynch (1960)	<i>Mekânsal bellek ve imge</i>	Şehirlerin algılanabilirliğini, kentlerin okunabilirliğini anlamaya çalışır.
Norberg-Schulz (1969)	<i>Fenomenoloji ve aidiyet</i>	Mekânın ruhu ve insanların mekâna aidiyet hissini anlamlandırır.
Rapoport (1969)	<i>Mekân ve çevresel tasarım</i>	Mekânın kültürel bağlamdan etkilendiğini, kültürel faktörlere göre şekillendiğini savunur.
Heidegger (1927)	<i>Varlık ve mekân ilişkisi</i>	Mekânın ontolojik bir alan olduğunu, insanın mekân içinde varlık kazandığını savunur.

Yazar	Kavram	Katkı
Arnheim (1954)	Görsel algı ve mekân	Mekânın görsel algıyla nasıl deneyimlendiğini, tasarımın algısal etkilerini inceler.
Bachelard (1958)	Mekânın şiirselliği ve bellek	Mekânın bireyde hatıraları tetikleyen, anlam yüklü bir unsur olduğunu belirtir.
Lynch (1960)	Mekânsal bellek ve imge	Şehirlerin algılanabilirliğini, kentlerin okunabilirliğini anlamaya çalışır.
Norberg-Schulz (1969)	Fenomenoloji ve aidiyet	Mekânın ruhu ve insanların mekâna aidiyet hissini anlamlandırır.
Rapoport (1969)	Mekân ve çevresel tasarım	Mekânın kültürel bağlamdan etkilendiğini, kültürel faktörlere göre şekillendiğini savunur.

Bu kuramsal çerçeve doğrultusunda araştırmanın temel amacı, kentsel mekânın fiziksel ve algısal özellikleri ile bireylerde oluşan bilişsel ve duygusal tepkiler arasındaki ilişkiyi nörofizyolojik veriler aracılığıyla ortaya koymaktır. Bu kapsamda çalışma; farklı mekânsal tasarım bileşenlerinin kullanıcıların duygusal deneyimlerini nasıl etkilediğini belirlemeyi, mekânsal tasarımın algılanan hisler üzerindeki yansımalarını analitik olarak değerlendirmeyi, farklı mekânsal kurguların bireylerin beyin aktivitesi üzerindeki etkilerini incelemeyi ve olumlu ya da olumsuz duygusal tepkilere neden olan mekânsal bileşenler ile çevresel referansları tanımlamayı hedeflemektedir.

MATERYAL VE YÖNTEM

Araştırma, Bursa'nın tarihî kent merkezinde yer alan Hanlar Bölgesi'ndeki, Ulu Cami ve yakın çevresinde gerçekleştirilmiştir. Çalışma alanı; hanlar, çarşılar, hamamlar ve camilerden oluşan zengin tarihî ve kültürel dokuyu kapsamaktadır. Bu alan üzerinde mekânsal özellikleri temsil edecek şekilde 1 sabit gözlem noktası belirlenmiştir. Bu nokta Ulu Cami ve yakın çevresini kapsamaktadır (Şekil 4-5).

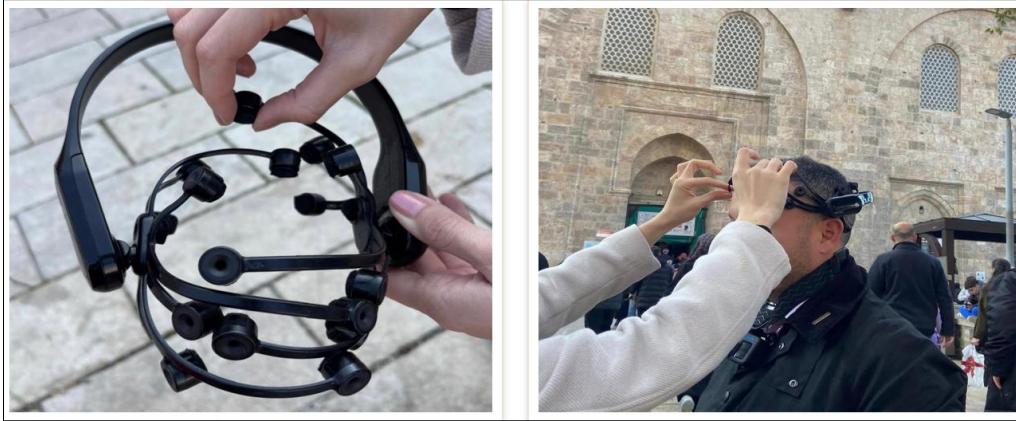

Şekil 4. Araştırma Alanının Konumu

Şekil 5. Gözlem Noktasının Fotoğrafları

Araştırmaya gönüllülük esasına göre 23–65 yaş aralığında 234 katılımcı dâhil edilmiştir. Sonbahar mevsiminde gerçekleştirilen çalışmada mekan karakterinin algısal süreçlere etkisinin değerlendirilmesi amacıyla, Emotiv EPOC X, mobil elektroensefalografi (EEG) cihazı kullanılmıştır (Şekil 6). Bu cihaz veri toplama sürecinde, saha çalışmalarına uygun taşınabilir yapısı ve kuru elektrot teknolojisi sayesinde gerçek yaşam koşullarında ölçüm yapılmasına olanak sağlamaktadır. Katılımcılara cihaz standart protokole uygun şekilde uygulanmış ve her ölçüm yaklaşık 1,5 dakika sürmüştür. Laboratuvar ortamından farklı olarak ölçümler, katılımcılar gerçek kentsel çevreyi deneyimlerken gerçekleştirilmiştir. Bu yaklaşım, mekânsal deneyimin doğal bağlamında değerlendirilmesine olanak tanıyarak araştırmanın geçerliliğini artırmıştır.

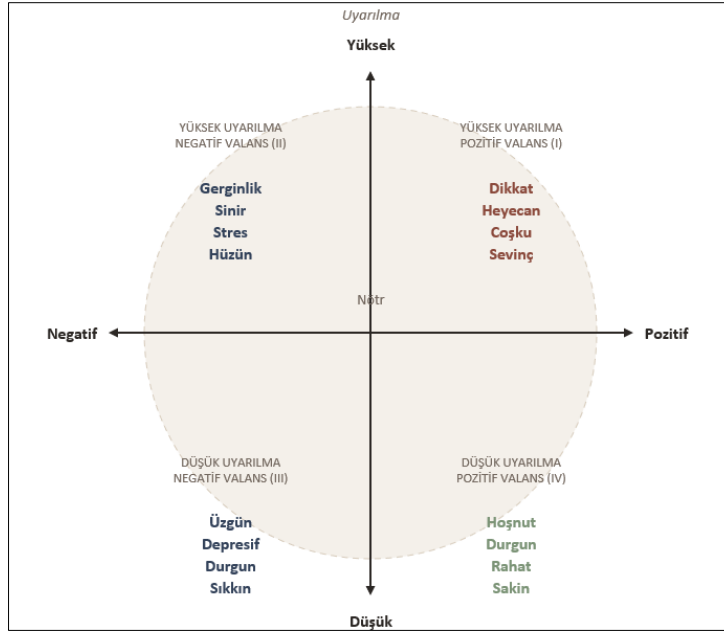

Şekil 6. Emotiv EPOC X

BULGULAR

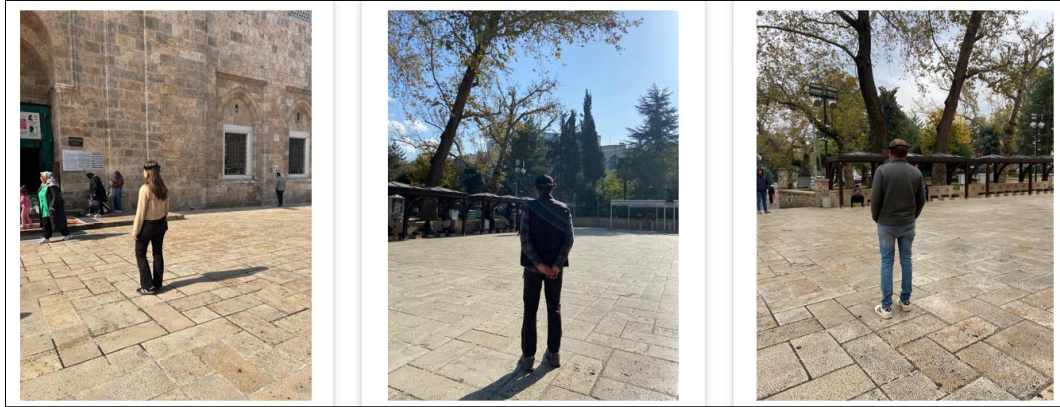
Bulguların yorumlanmasında katılımcıların duygusal tepkilerini değerlendirebilmek amacıyla valans–uyarılma (valence–arousal) modeli esas alınmıştır. Bu model, duyguları iki temel boyutta ele almaktadır. Valans eksen, bireyin deneyimlediği duygunun olumsuzdan olumluya uzanan niteliğini; uyarılma eksen ise duygusal aktivasyon düzeyini düşükten yükseğe doğru ifade etmektedir. Bu iki boyutun kesişimi sonucunda dört temel duygu bölgesi oluşmaktadır. Yüksek uyarılma ve pozitif valans, heyecan, ilgi ve coşku gibi duyguları; yüksek uyarılma ve negatif valans, stres, kaygı ve gerginliği; düşük uyarılma ve pozitif valans, sakinlik ve rahatlamayı; düşük uyarılma ve negatif valans ise durgunluk, yorgunluk ve hüzn gibi duygusal durumları temsil etmektedir (Şekil 7).

Bu araştırmada elde edilen EEG verileri, katılımcıların deneyimlediği bilişsel ve duygusal durumların yorumlanabilmesi amacıyla valans–uyarılma modeli çerçevesinde değerlendirilmiştir. Böylece farklı mekânsal bileşenlerin hangi tür duygusal tepkileri ortaya çıkardığı nesnel nörofizyolojik veriler üzerinden analiz edilmiş ve bulgular bu kuramsal model doğrultusunda yorumlanmıştır.

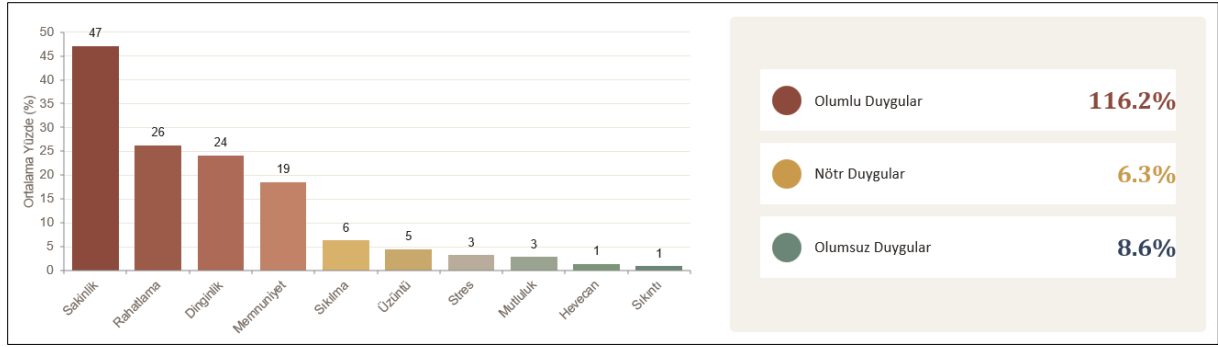
Şekil 7. Valans–Uyarılma Modeli (Ritchie, 2020; Boyacıoğlu vd., 2023)

Valans–uyarılma modeli temel alınarak belirlenen duyguların ardından, araştırmanın saha uygulama sürecine ilişkin fotoğraflar sunulmuştur. Şekil 8’de görülen fotoğraflar, EEG cihazının katılımcılara uygulanışını ve veri toplama sürecinin gerçek kentsel çevrede nasıl yürütüldüğünü göstermektedir. Bu süreçte beyin aktiviteleri kesintisiz olarak kaydedilirken eş zamanlı kamera görüntüleri de elde edilmiştir. Gerçek yaşam koşullarında gerçekleştirilen bu uygulama, katılımcıların belirlenen noktadaki mekânsal deneyimlerini yansıtan nörofizyolojik tepkilerinin kayıt altına alınmasına olanak sağlamaktadır.

Şekil 8. Katılımcıların Mekansal Deneyimleri

Gözlem noktasına ilişkin duygu dağılımı incelendiğinde, katılımcılar tarafından en sık ifade edilen duygunun sakinlik (%47,1) olduğu görülmektedir (Şekil 9). Bunu rahatlama ve dinginlik duyguları izlemektedir. Duygular genel olarak değerlendirildiğinde, olumlu duygu ifadelerinin toplam oranı %116,2, olumsuz duygu ifadelerinin ise %8,6 olarak belirlenmiştir. Olumlu duygu oranının %100’ün üzerinde olması, katılımcıların aynı mekân için birden fazla duygu tanımlayabilmelerinden kaynaklanmaktadır.

Şekil 9. Duyguların Ortalama Değerleri

Elde edilen bulgular, Ulu Cami ve yakın çevresinin katılımcılar üzerinde genel olarak olumlu bir algı oluşturduğunu ve mekânın sakinleştirici, rahatlatıcı ve dinlendirici bir deneyim sunduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, mekânda hissedilen hakimiyet duygusu, büyük ölçekli tarihî yapıların güçlü görsel etkisi ve baskın mekânsal karakteriyle ilişkilendirilebilmektedir. Büyük yapıların oluşturduğu mekânsal hakimiyet, bireylerde dikkat ve uyarılmışlık düzeyini artırabilmektedir.

Gözlem noktasında belirlenen olumlu duygu dağılımının ardından, katılımcıların bu duygusal durumları ne ölçüde korudukları ve zaman içerisinde nasıl değiştiği duygu durumları arası geçiş olasılıkları ile değerlendirilmiştir. Valans-uyarılma modeline göre oluşturulan dört duygu kadranına (K1, K2, K3 ve K4) ait geçişleri gösteren ısı haritası incelendiğinde, köşegen üzerinde yer alan yüksek olasılık değerleri (0,97; 0,92; 0,86 ve 0,80), katılımcıların büyük ölçüde bulundukları duygu durumunu koruduklarını ve duygusal tepkilerin genel olarak kararlı bir yapı sergilediğini ortaya koymaktadır (Şekil 10).

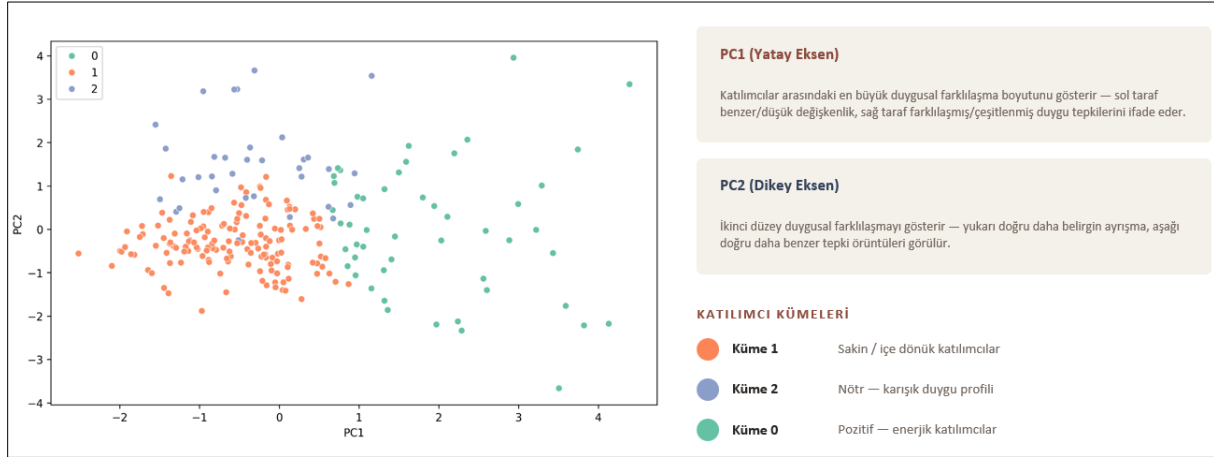

Şekil 10. Duygu Durumları Arasındaki Geçiş Olasılıkları

Kadranlar arasındaki geçişler incelendiğinde, en belirgin değişimin K2'den K4'e (%14) gerçekleştiği görülmektedir. Bu bulgu, sakin ve rahat bir duygusal durumdan daha yüksek uyarılmışlık düzeyine sahip bir duygu durumuna geçen sınırlı sayıdaki katılımcının bulunduğunu göstermektedir. Buna karşılık K4'ten K3'e (%7) gerçekleşen geçiş, yüksek uyarılmışlık düzeyinin zaman içerisinde azalarak daha dengeli bir duygusal duruma yöneldiğine işaret etmektedir. Genel olarak değerlendirildiğinde, katılımcıların duygu

durumlarının büyük ölçüde korunduğu, duygu geçişlerinin ise sınırlı düzeyde gerçekleştiği görülmektedir.

Katılımcıların benzer duygusal tepkilerine göre Temel Bileşen Analizi (Principal Component Analysis-PCA) ile iki boyutlu bir uzayda görselleştirilmiştir (Şekil 11). PCA sonucunda elde edilen PC1 eksenini katılımcılar arasındaki en yüksek düzeydeki duygusal farklılaşmayı, PC2 eksenini ise ikinci düzeydeki değişkenliği temsil etmektedir.

Şekil 11. Katılımcıların Duygu Profillerine Göre Kümelenmesi (PCA)

Analiz sonucunda katılımcıların üç temel duygu profili etrafında kümelendiği görülmüştür. İlk küme, daha çok sakin ve içe dönük duygusal özellikler sergileyen katılımcılardan oluşurken; ikinci küme nötr ve karma duygusal tepkiler gösteren bireyleri kapsamaktadır. Üçüncü küme ise pozitif ve yüksek enerjili duygu profiline sahip katılımcılardan oluşmaktadır. Bu kümelendirme, aynı fiziksel çevrenin tüm bireylerde benzer bir deneyim oluşturmadığını, aksine bireysel özelliklere bağlı olarak farklı duygusal profiller ortaya çıkardığını göstermektedir. Dolayısıyla elde edilen bulgular, araştırmanın kuramsal temelini oluşturan özne-nesne etkileşimi yaklaşımını nicel verilerle desteklemekte ve mekânsal deneyimin kullanıcı ile çevre arasındaki dinamik ilişkinin bir ürünü olduğunu ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Bu araştırma, tarihî kentsel peyzajlarda mekânsal deneyimin yalnızca öznel değerlendirmelerle değil, nörofizyolojik ölçümlerle de değerlendirilebileceğini ortaya koymuştur. Mobil EEG teknolojisi kullanılarak gerçek yaşam koşullarında gerçekleştirilen ölçümler, bireylerin mekânsal uyaranlara verdikleri bilişsel ve duygusal tepkilerin nesnel olarak izlenmesine olanak sağlamıştır. Böylece mekân algısının; çevresel özellikler ile bireysel deneyimlerin etkileşimi sonucunda şekillenen dinamik bir süreç olduğu, araştırmanın kuramsal çerçevesiyle uyumlu biçimde ampirik olarak desteklenmiştir.

Araştırma bulguları, Ulu Cami ve yakın çevresinin katılımcılar üzerinde ağırlıklı olarak olumlu duygusal etkiler oluşturduğunu göstermektedir. Duygu dağılımlarında sakinlik, rahatlama ve dinginlik ön plana çıkarken, duygu durumları arası geçiş analizleri katılımcıların genel olarak kararlı bir duygusal durumda kaldığını, ancak belirli mekânsal bileşenlerin sınırlı düzeyde duygu değişimlerine neden olabildiğini ortaya koymuştur. Temel Bileşen Analizi (PCA) sonucunda belirlenen üç farklı duygu profili ise aynı mekânın tüm kullanıcılar tarafından benzer

biçimde deneyimlenmediğini, bireysel özelliklerin mekânsal deneyim üzerinde önemli bir belirleyici olduğunu göstermiştir.

Sonuç olarak araştırma, tarihî kentsel peyzajların değerlendirilmesinde nörofizyolojik verilerin tasarım ve planlama süreçlerine önemli katkılar sağlayabileceğini ortaya koymaktadır. Mekânsal bileşenlerin kullanıcıların bilişsel ve duygusal deneyimleri üzerindeki etkilerinin bilimsel verilerle ortaya konulması, insan odaklı, kullanıcı deneyimini önceleyen ve kanıta dayalı tasarım yaklaşımlarının geliştirilmesine katkı sunmaktadır. Bu yönüyle çalışma, nörobilim ile kentsel tasarım ve peyzaj mimarlığını bir araya getiren disiplinler arası araştırmalara yöntemsel bir örnek oluştururken, gelecekte tarihî çevrelerin korunması, yönetimi ve tasarımına yönelik karar süreçleri için de nesnel bir değerlendirme yaklaşımı önermektedir.

KAYNAKLAR

Arnheim, R. (1954). Art and visual perception: A psychology of the creative eye. University of California Press.

Aydınlı, S. (1986). Mekânsal değerlendirmede algısal yargılara dayalı bir model, Doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.

Aydınlı, S. (1993). Mimarlıkta estetik değerler. İTÜ Mimarlık Fakültesi Baskı Atölyesi.

Aytem, N. M. (2005). Mimari mekânda renk, form ve doku değişkelerinin algılanması, Yüksek lisans tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.

Bachelard, G. (1958). La poétique de l'espace. Presses Universitaires de France.

Hacıkadıroğlu, V. (1984). Algılama, duyma ve biçim. Metis Yayınları.

Heidegger, M. (1927). Sein und Zeit. Max Niemeyer Verlag.

Kahvecioğlu, H. L. (1998). Mimarlıkta imaj: Mekansal imajın oluşumu ve yapısı üzerine bir model, Doktora tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.

Lynch, K. (1960). Kent imgesi (İ. Başaran, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Norberg-Schulz, C. (1969). Intentions in architecture. MIT Press.

Rapoport, A. (1969). House form and culture. Prentice-Hall.

Schulz, N. C. (1971). Existence, space and architecture. Studio Vista.

Şenyiğit, Ö. (2010). Biçimsel ve anlamsal ifade aracı olan cephelerin değerlendirilmesine yönelik bir yaklaşım: İstanbul'da Meşrutiyet ve Halaskargazi Caddeleri'ndeki cephelerin incelenmesi, Doktora tezi, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul.

Vardar, Ö. E. (2025). Peyzaj tasarım bileşenlerinin duyu durumu üzerindeki etkilerinin incelenmesi: Bursa Hanlar Bölgesi örneği, Yüksek lisans tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Bursa.

**KAMUSAL MEYDANLARDA ALGI VE DUYGULANIM: ÇARŞIBAŞI MEYDANI
ÖRNEĞİ**
PERCEPTION AND EMOTIONAL RESPONSES IN PUBLIC SQUARES: THE CASE OF
CARSIBAŞI SQUARE

Prof. Dr. Zeynep PİRSELİMOĞLU BATMAN

Bursa Uludağ Üniversitesi, Ziraat Fakültesi
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2145-2682>

Prof. Dr. Elvan ENDER ALTAY

Bursa Uludağ Üniversitesi, Ziraat Fakültesi
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5933-1611>

Prof. Dr. Murat ZENCİRKIRAN

Bursa Uludağ Üniversitesi, Ziraat Fakültesi
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0051-8937>

Prof. Dr. Filiz ŞENKAL SEZER

Bursa Uludağ Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi
ORCID ID: <https://orcid.org/000-0002-8376-5177>

ÖZET

Bu çalışma, kamusal meydan-kullanıcı etkileşimi kapsamında mekânsal algının değerlendirilmesi ve peyzaj mimarlığı disipliniinde daha bütüncül ve işlevsel tasarım yaklaşımlarının geliştirilmesine katkı sağlamak amacıyla yürütülmüştür. Tarihi bir dokuya sahip olan araştırma alanı; kent kimliği, mekânsal deneyim ve algısal özellikler bağlamında ele alınmıştır. Araştırma, UNESCO Dünya Miras Listesi'nde yer alan Bursa Hanlar Bölgesi içerisindeki Çarşıbaşı Meydanı'nda gerçekleştirilmiştir. Çalışma kapsamında meydan; yapısal unsurlar, bitkisel öğeler, kentsel donatılar ve hareketli kullanıcı öğeleri olmak üzere dört temel başlık altında değerlendirilmiştir. Çarşıbaşı Meydanı'nda sonbahar mevsiminde belirlenen noktadan farklı bakış açılarında algılanma biçimleri analiz edilerek mekânın tarihi dokusu, mekânsal organizasyonu, kullanıcı yoğunluğu ve çevresel karakteri analiz edilmiştir. Araştırmada, kullanıcıların mekânsal deneyim sırasında geliştirdikleri duygusal tepkiler Emotiv Epoc X taşınabilir EEG cihazı ile kaydedilmiştir. 234 katılımcıdan elde edilen EEG verileri yaklaşık 10 saniyelik kayan zaman pencereleri kullanılarak analiz edilmiş ve toplam 16.038 gözlem değerlendirilmiştir. Valans ve uyarılmışlık (arousal) değerleri Russell Duygulanım Çemberi temelinde analiz edilerek kullanıcıların duygusal deneyimi istatistiksel ve görsel yöntemlerle değerlendirilmiştir. Bulgular, Çarşıbaşı Meydanı'nın ağırlıklı olarak pozitif valans ve düşük uyarılmışlık düzeyinde deneyimlendiğini; sakinlik, durgunluk ve rahatlamının baskın duygular olduğunu göstermiştir. Zamansal analizler duygusal örüntülerin büyük ölçüde korunduğunu ortaya koyarken, bazı kullanıcı gruplarında gözlenen sıkıntı duygusu kullanıcı deneyimini zenginleştirecek mekânsal düzenlemelere gereksinim olduğunu göstermektedir. Sonuç olarak çalışma, tarihi kamusal açık alanların kullanıcıların algısal ve duygusal deneyimleri temelinde değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymuş; EEG tabanlı duygu analizinin kullanıcı odaklı kamusal alan planlama ve tasarımında nesnel bir karar destek yöntemi olarak kullanılabileceğini göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Algı, EEG, Duygulanım, Kent kimliği

ABSTRACT

This study was conducted to evaluate spatial perception within the context of public square–user interaction and to contribute to the development of more integrated and user-oriented design approaches in the field of landscape architecture. The study area, characterized by its historical urban fabric, was examined in terms of urban identity, spatial experience, and perceptual characteristics. The research was carried out in Çarşıbaşı Square, located within the Bursa Hanlar District, a UNESCO World Heritage Site. The square was evaluated under four main components: structural elements, vegetation, urban furniture, and dynamic user activities. During the autumn season, spatial perception at Çarşıbaşı Square was evaluated from different viewpoints at a designated observation point to characterize the site's historical fabric, spatial organization, user density, and environmental setting. Users' emotional responses during their spatial experience were recorded using the Emotiv Epoc X portable electroencephalography (EEG) device. EEG data obtained from 234 participants were analyzed using approximately 10-second sliding time windows, resulting in a total of 16,038 observations. Valence and arousal values derived from EEG signals were classified according to the Russell Circumplex Model of Affect, and users' emotional experiences were evaluated through statistical and visual analyses. The findings revealed that Çarşıbaşı Square was predominantly experienced with positive valence and low arousal. Calmness, stillness, and relief were identified as the dominant emotional states. Temporal analyses demonstrated that emotional patterns remained largely stable throughout the spatial experience, whereas the occurrence of boredom in some participant groups indicated the need for spatial interventions that could enrich user experience. In conclusion, the study demonstrates that historic public spaces should be evaluated not only in terms of their physical characteristics but also through the perceptual and emotional experiences of their users. Furthermore, the findings highlight that EEG-based emotion analysis provides an objective and innovative decision-support approach for user-oriented planning and design of public open spaces

Keywords: Perception, EEG, Emotion, Urban identity

Teşekkür: Yazarlar, bu araştırmanın yürütülmesi ve yazarlık süreci için finansal destek alındığını beyan etmektedir. Bu çalışma, Türkiye Bilimsel ve Teknolojik Araştırma Kurumu (TÜBİTAK) tarafından desteklenmiştir (Proje No: 324K236).

GİRİŞ

Mekân algısı, bireyin bulunduğu çevreyi duyu organları aracılığıyla algılaması, bu uyarıların bilişsel süreçlerde değerlendirilmesi ve bunlara ilişkin anlam oluşturma ile şekillenen çok boyutlu bir süreçtir. Algılama süreci, bireyin çevresinden aldığı duyu bilgilerin zihinsel süreçlerde işlenmesiyle gerçekleşmekte; mekânın fiziksel bileşenleri ile bireyin deneyimleri arasındaki etkileşim sonucunda çevresel algı oluşmaktadır. İnsan, bir mekânı algılayarak öncelikle o mekânı oluşturan öğelerin meydana getirdiği bütünü değerlendirmekte, ardından biçimsel ve işlevsel özellikleri yorumlayarak mekâna ilişkin öznel yargılar geliştirmektedir (Aytem, 2005). Bu süreçte duyu bilgileri aracılığıyla elde edilen ilk izlenimler, bireyin mekâna yönelik bilişsel değerlendirmesinin temelini oluşturmakta ve çevresel algının şekillenmesini sağlamaktadır (Konca, 2014).

Mekânın algılanmasında yalnızca fiziksel çevrenin varlığı değil; yapısal ve doğal öğelerin düzenleniş biçimi, yoğunluğu, çeşitliliği ve görsel tasarım özellikleri de belirleyici rol oynamaktadır. Malzeme, renk, doku, biçim, oran ve denge gibi tasarım ilkeleri ile bitkisel ve yapısal elemanların oluşturduğu mekânsal karakter, bireylerin çevreyi nasıl deneyimlediğini

doğrudan etkilemektedir (Altan, 2012). Bu nedenle kamusal mekânların değerlendirilmesinde yalnızca fiziksel özelliklerin değil, kullanıcıların bu mekânlara yönelik algısal ve duygusal tepkilerinin de dikkate alınması gerekmektedir. Özellikle son yıllarda çevresel psikoloji, nörobilim ve tasarım disiplinlerinin ortak çalışma alanı hâline gelen nöromimarlık ve nöropeyzaj yaklaşımları, mekânsal deneyimin nesnel yöntemlerle değerlendirilmesine yönelik yeni araştırma olanakları sunmaktadır (Akman, 2021).

Kentlerin bireylerin psikolojik durumu, yaşam kalitesi ve mekânsal deneyimi üzerindeki etkileri giderek daha fazla önem kazanırken, kullanıcı odaklı tasarım anlayışının geliştirilmesi için algısal süreçlerin bilimsel yöntemlerle ortaya konulmasına ihtiyaç duyulmaktadır. Buna karşın, kamusal açık alanlarda kullanıcıların gerçek zamanlı duygusal deneyimlerini nesnel olarak değerlendiren çalışmaların sınırlı olduğu görülmektedir. Özellikle yapı ve doğal çevrenin kullanıcıda oluşturduğu duyguların; farklı kullanıcı profilleri, mekânsal karakterler, çevresel bileşenler ve zamansal değişkenler doğrultusunda nasıl farklılaştığı henüz yeterince açıklığa kavuşmamıştır. Bu durum, kentsel tasarım ve peyzaj planlama süreçlerinde kullanıcı deneyimini merkeze alan bilimsel yaklaşımlara olan gereksinimi artırmaktadır.

Son yıllarda geliştirilen taşınabilir elektroensefalografi (EEG) sistemleri, gerçek zamanlı beyin aktivitesinin invaziv olmayan yöntemlerle ölçülmesine olanak sağlayarak çevresel algı ve bilişsel süreçlerin değerlendirilmesinde önemli bir araştırma aracı hâline gelmiştir. Mobil EEG teknolojisi, bireylerin farklı mekânlarda deneyimledikleri duygusal tepkilerin objektif olarak belirlenmesine imkân vermekte ve mekânsal deneyimin nörofizyolojik boyutunun analiz edilmesini sağlamaktadır. Literatürde yer alan çalışmalar (Cebeci vd., 2020; Hardalaç vd., 2020; Liu vd., 2020; Suhaimi vd., 2020; Nawaz vd., 2020; Dadebayev vd., 2022; Zhong vd., 2022), mobil EEG sistemlerinin çevresel algı ve duygusal tepkilerin belirlenmesinde güvenilir ve geçerli sonuçlar ürettiğini ortaya koymuş; bu teknolojinin peyzaj mimarlığı, kentsel tasarım ve çevresel psikoloji çalışmalarında etkin biçimde kullanılabileceğini göstermiştir.

Bu çalışma, UNESCO Dünya Miras Listesi'nde yer alan Bursa Hanlar Bölgesi içerisindeki Çarşıbaşı Meydanı'nın kullanıcılar üzerinde oluşturduğu duygusal deneyimi EEG tabanlı duygu analizi yöntemiyle değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Bu kapsamda katılımcıların meydanı deneyimlerken oluşan beyin sinyalleri analiz edilerek valans (olumlu–olumsuz duygu durumu) ve uyarılmışlık (arousal) düzeyleri belirlenmiş; Russell Duygulanım Çemberi temelinde duygu sınıflandırmaları gerçekleştirilmiştir. Böylece meydanın kullanıcılarında hangi duygusal örüntüleri oluşturduğu, bu örüntülerin zaman içerisindeki değişimi ve duygusal sürekliliği ortaya konulmuştur. Araştırmanın, tarihi kamusal açık alanların yalnızca fiziksel ve estetik özellikleri açısından değil, kullanıcıların algısal ve duygusal deneyimleri temelinde de değerlendirilmesine katkı sağlaması; ayrıca EEG tabanlı nesnel ölçüm yöntemlerinin peyzaj mimarlığı ve kentsel tasarım çalışmalarında karar destek aracı olarak kullanılabilirliğini ortaya koyması hedeflenmektedir.

MATERYAL VE YÖNTEM

Materyal

Araştırmanın materyalini, UNESCO Dünya Miras Alanı sınırları içerisinde yer alan Bursa Hanlar Bölgesi Çarşıbaşı Meydanı oluşturmaktadır. Çalışma alanı; tarihi dokusu, yoğun kamusal kullanımı, mekânsal çeşitliliği ve kullanıcı profili bakımından değerlendirilmiş, kullanıcı deneyimini temsil edecek gözlem noktası belirlenerek analizler bu nokta üzerinden gerçekleştirilmiştir. Değerlendirmelerde, seçilen gözlem noktasından elde edilen farklı bakış açıları esas alınmıştır (Şekil 1, Şekil 2, Şekil 3).

Gözlem noktasının kuzeyinde Piriñ Han yaklaşık 864 m², güneyinde Bakırcılar Çarşısı yaklaşık 660 m², doğusunda İpek Han, Piriñ Han ve Esir Dede Türbesi birlikte yaklaşık 660 m² alan kaplamaktadır. Batı yönünde ise surlar ve çevresindeki yapılar yaklaşık 100 m uzaklıkta olup yaklaşık 3000 m²'lik bir görüş alanı oluşturmaktadır.

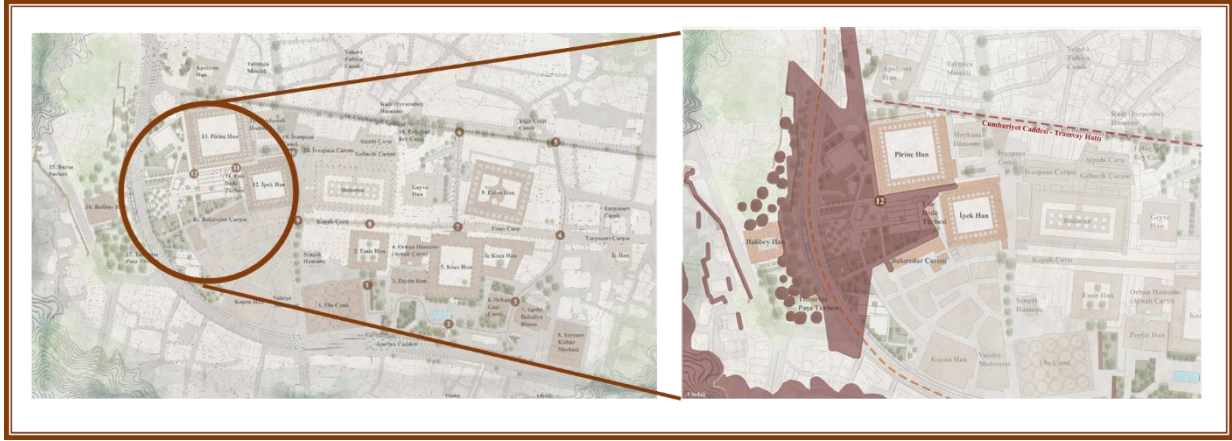
Meydanda zemin kaplaması olarak kalın kuşlak, doğal kenarlı söğüt sarısı–bej renkli mermer kullanılmış olup kaplama alanı yaklaşık 2200 m²'dir. Güneydoğuda üç adet merdiven, batıda yeraltı otoparkına iniş merdivenleri ve Balibey Han'ın solunda yürüyen merdivenler bulunmaktadır. Piriñ Han, İpek Han ve Esir Dede Türbesi cephelerinde LED aydınlatmalar yer almakta; meydana 27 adet bollard tip mermer aydınlatma elemanı (30 cm yükseklikte) ile 13 adet aydınlatma direği bulunmaktadır. Güney yönündeki Bakırcılar Çarşısı'nda katlanabilir kumaş gölgeleme elemanları, güneybatıda ise bir adet "Kitap Okuyan Kız" heykeli bulunmaktadır.

Kamusal donatı elemanları arasında 5 adet ahşap çöp kutusu, Esir Dede Türbesi önünde bir çeşme, 20 adet üçlü ahşap tabanlı mermer oturma birimi, 3 adet tekli oturma birimi ve oturma duvarı olarak tasarlanmış mermer oturma elemanları yer almaktadır. Ayrıca kuzeyde devam eden uygulama alanında bir adet konteyner ve bilgilendirme panosu bulunmaktadır.

Bitkisel materyal bakımından, doğu yönünde Piriñ Han önünde sıralı halde üç adet servi (*Cupressus sempervirens*) ile mevsimlik çiçek düzenlemeleri bulunmaktadır. Hanlar Bölgesi Kentsel Tasarım Projesi kapsamında çalışma alanında yaklaşık 4200 m² yeşil alan ve 50 ağaç yer almaktadır. Yeşil alanlarda yer örtücü olarak rulo çim kullanılmış; başlıca ağaç türlerini çınar (*Platanus orientalis*), oya (*Lagerstroemia indica*), erguvan (*Cercis siliquastrum*), ıhlamur (*Tilia tomentosa*) ve akçaağaç (*Acer platanoides*) oluşturmaktadır. Yürüyüş yolları boyunca ise zeytin çalısı ve top şimşir (*Buxus sempervirens*) grupları kullanılmıştır. Batı yönünde yer alan surlar ile Cemal Nadir Caddesi üzerindeki yaprak döken ve ibreli ağaçlar da değerlendirme noktasının görüş alanı içerisinde yer almaktadır.

Çalışma alanının çevresinde, özellikle Cemal Nadir Caddesi ile Bakırcılar Çarşısı çevresinde günün farklı saatlerinde yoğun yaya hareketliliği gözlenmektedir. Tramvay hattı ve otobüs duraklarına yakınlığı nedeniyle çevrede insan ve araç yoğunluğu bulunmakla birlikte, değerlendirme yapılan nokta ve yakın çevresi araç trafiğine kapalıdır. Bununla birlikte, Hanlar Bölgesi Çarşıbaşı Kentsel Tasarım Projesi kapsamında değerlendirme noktasının altında yeraltı otoparkı tasarlanmıştır.

Araştırmanın yardımcı materyallerini, katılımcıların duygusal tepkilerinin belirlenmesinde kullanılan Emotiv Epoc X taşınabilir elektroensefalografi (EEG) cihazı, katılımcılara ait demografik bilgiler, saha gözlem kayıtları ve araştırma sürecinde elde edilen alan notları oluşturmaktadır. EEG kayıtlarından elde edilen beyin sinyalleri, valans (valence) ve uyarılmışlık (arousal) bileşenlerine dönüştürülerek araştırmanın temel veri seti olarak kullanılmıştır.

Şekil 1. Çalışma alanı

Şekil 2 . Çalışma alanı üzerinde belirlenen nokta bakış açısı-1

Şekil 3. Çalışma alanı üzerinde belirlenen nokta bakış açısı-2

Yöntem

Bu araştırmanın materyalini, UNESCO Dünya Miras Listesi'nde yer alan Bursa Hanlar Bölgesi içerisindeki Çarşıbaşı Meydanı oluşturmaktadır. Çalışma alanı; tarihi ve kültürel dokusu, yoğun kamusal kullanımı ve farklı kullanıcı profillerini bir araya getiren mekânsal özellikleri nedeniyle araştırma alanı olarak seçilmiştir. Araştırmanın saha çalışmaları, bitkisel ve mekânsal özelliklerin doğal kullanım koşullarını yansıtacak şekilde sonbahar mevsiminde gerçekleştirilmiştir. Meydanın kullanıcı deneyimini temsil edecek gözlem noktası belirlenmiş ve değerlendirmeler bu nokta üzerinden farklı bakış açıları dikkate alınarak yürütülmüştür.

Araştırmada, Çarşıbaşı Meydanı'nın kullanıcılar üzerinde oluşturduğu duygusal deneyimin nesnel olarak değerlendirilmesi amacıyla EEG tabanlı duygu analizi yaklaşımı benimsenmiştir. Araştırmanın katılımcı grubunu, proje başvuru tarihi esas alınarak TMMOB Bursa Peyzaj

Mimarlar Odası ile TMMOB Bursa Mimarlar Odası'na kayıtlı, 23–46 yaş ve üzerindeki 234 sağlıklı yetişkin gönüllü oluşturmuştur. Araştırmanın evreni, oda kayıtlarında yer alan 215 peyzaj mimarı ile 3500 mimardan oluşan toplam 3715 kişi olarak belirlenmiştir.

Araştırmada kullanılacak örneklem büyüklüğü Vural (2012) tarafından önerilen örneklem hesaplama yöntemi kullanılarak belirlenmiştir.

$$n = N \cdot t \cdot p \cdot q \cdot d^2 (N-1) + t^2 \cdot p \cdot q \cdot n = \frac{N \cdot t^2 \cdot p \cdot q \cdot d^2 (N-1) + t^2 \cdot p \cdot q}{n = d^2 (N-1) + t^2 \cdot p \cdot q}$$

formülüne göre;

N = 3715 (evren büyüklüğü), p = 0,80, q = 0,20, d = 0,05, t = 1,96

değerleri kullanılmış ve minimum örneklem büyüklüğü 230,66 kişi olarak hesaplanmıştır. Bu doğrultuda çalışma 234 katılımcı ile gerçekleştirilmiştir.

EEG ölçümlerinin güvenilirliğini etkileyebilecek bireysel farklılıkları en aza indirmek amacıyla; fiziksel ve/veya zihinsel rahatsızlığı bulunan, uykusuzluk ilacı veya merkezi sinir sistemini etkileyen ilaç kullanan, alkol ya da uyarıcı madde bağımlılığı bulunan bireyler araştırmaya dâhil edilmemiştir. Katılımcıların uygunluğu proje ekibinde yer alan nörolog tarafından elektronik sağlık kayıtları ve bilgilendirilmiş gönüllü onam formları doğrultusunda değerlendirilmiştir. Bazal durumu veya duygudurum değişikliklerini etkileyebilecek özelliklere sahip bireyler çalışma dışında bırakılmıştır.

Katılımcılar belirlenen gözlem noktalarında Çarşıbaşı Meydanı'nı doğal kullanım koşullarında deneyimlerken EEG kayıtları alınmıştır. Elde edilen ham EEG sinyalleri ön işleme tabi tutularak gürültü ve artefaktlardan arındırılmış, ardından yaklaşık 10 saniyelik kayan zaman pencereleri kullanılarak analiz edilmiştir. Her zaman penceresi için valans (valence) ve uyarılmışlık (arousal) değerleri hesaplanmış ve analizlerde kullanılmak üzere toplam 16.038 gözlem elde edilmiştir.

Hesaplanan valans ve arousal değerleri, Russell Duygulanım Çemberi (Russell Circumplex Model of Affect) esas alınarak pozitif-aktif, pozitif-pasif, negatif-aktif ve negatif-pasif olmak üzere dört duygu çeyreğine sınıflandırılmıştır. Ayrıca her zaman penceresi için baskın duygu belirlenmiş; sakinlik (calmness), rahatlama (relief), durgunluk (stillness), hoşnutluk (contentment), sıkıntı (boredom), stres (stress), mutluluk (happiness), öfori (euphoria), üzüntü (sadness) ve rahatsızlık (distress) duygularının frekans dağılımları hesaplanmıştır.

Katılımcılar arasındaki duygusal örüntü farklılıklarını belirlemek amacıyla kümeleme (cluster) analizi uygulanmış ve benzer duygusal özelliklere sahip kullanıcı grupları oluşturulmuştur. Duygusal durumların zaman içerisindeki değişimini değerlendirmek amacıyla Karışık Etkili Doğrusal Model (Linear Mixed Model-LMM) kullanılmış; analizde zaman sabit etki, katılımcılar ise rastgele etki olarak modele dâhil edilmiştir.

Meydandaki duygusal deneyimin sürekliliğini belirlemek amacıyla ardışık zaman pencereleri arasındaki duygu geçiş olasılıkları hesaplanmış ve Russell Duygulanım Çemberi'nin dört çeyreği arasındaki geçiş matrisi oluşturulmuştur. Ayrıca her katılımcının deneyim süresince baskın olarak bulunduğu duygu bölgesi belirlenerek baskın duygu çeyreği (dominant quadrant) analiz edilmiştir.

Araştırma bulgularının görselleştirilmesi amacıyla ısı haritaları (heatmap), valans–arousal kutu grafikleri, zamansal değişim eğrileri, genel duygu dağılımları, çeyrek dağılımları, Russell Duygulanım Çemberi yoğunluk haritaları ve duygu geçiş matrisleri oluşturulmuştur. Elde edilen veriler tanımlayıcı istatistikler ve ileri istatistiksel analizlerle birlikte değerlendirilerek

Çarşıbaşı Meydanı'nın kullanıcılar üzerindeki duygusal deneyimi bütüncül bir yaklaşımla analiz edilmiştir.

BULGULAR

Kullanıcıların Genel Duygusal Profili

Çarşıbaşı Meydanı'nda gerçekleştirilen EEG tabanlı duygulanım analizleri, katılımcıların kamusal mekânı genel olarak pozitif valans ve düşük uyarılmışlık (arousal) düzeyinde deneyimlediklerini ortaya koymuştur. Araştırma kapsamında farklı yaş ve cinsiyet gruplarından 233 katılımcıya ait EEG kayıtları değerlendirilmiş ve yaklaşık 10 saniyelik kayan zaman pencereleri kullanılarak toplam 16.038 gözlem analiz edilmiştir. Elde edilen veriler, meydanın kullanıcılar üzerinde oluşturduğu duygusal deneyimin yalnızca anlık tepkilerden oluşmadığını, zaman içerisinde belirli örüntüler sergileyen tutarlı bir yapıya sahip olduğunu göstermektedir.

Katılımcılara ait ortalama valans değerlerinin pozitif bölgede, arousal değerlerinin ise negatif bölgede yer alması, kullanıcıların meydanı genel olarak olumlu ancak düşük uyarılmışlık düzeyinde deneyimlediklerini göstermektedir. Bu durum, meydanın yüksek düzeyde heyecan veya yoğun uyarım oluşturan bir kamusal mekân olmaktan ziyade, kullanıcıların çevreyi sakin, dengeli ve konforlu bir atmosfer içerisinde algıladıklarını ortaya koymaktadır. Bulgular, meydanın tarihi çevresi, açık mekân karakteri ve kullanıcı profili birlikte değerlendirildiğinde, duygusal deneyimin ağırlıklı olarak düşük uyarılmışlık düzeyinde gerçekleştiğini göstermektedir.

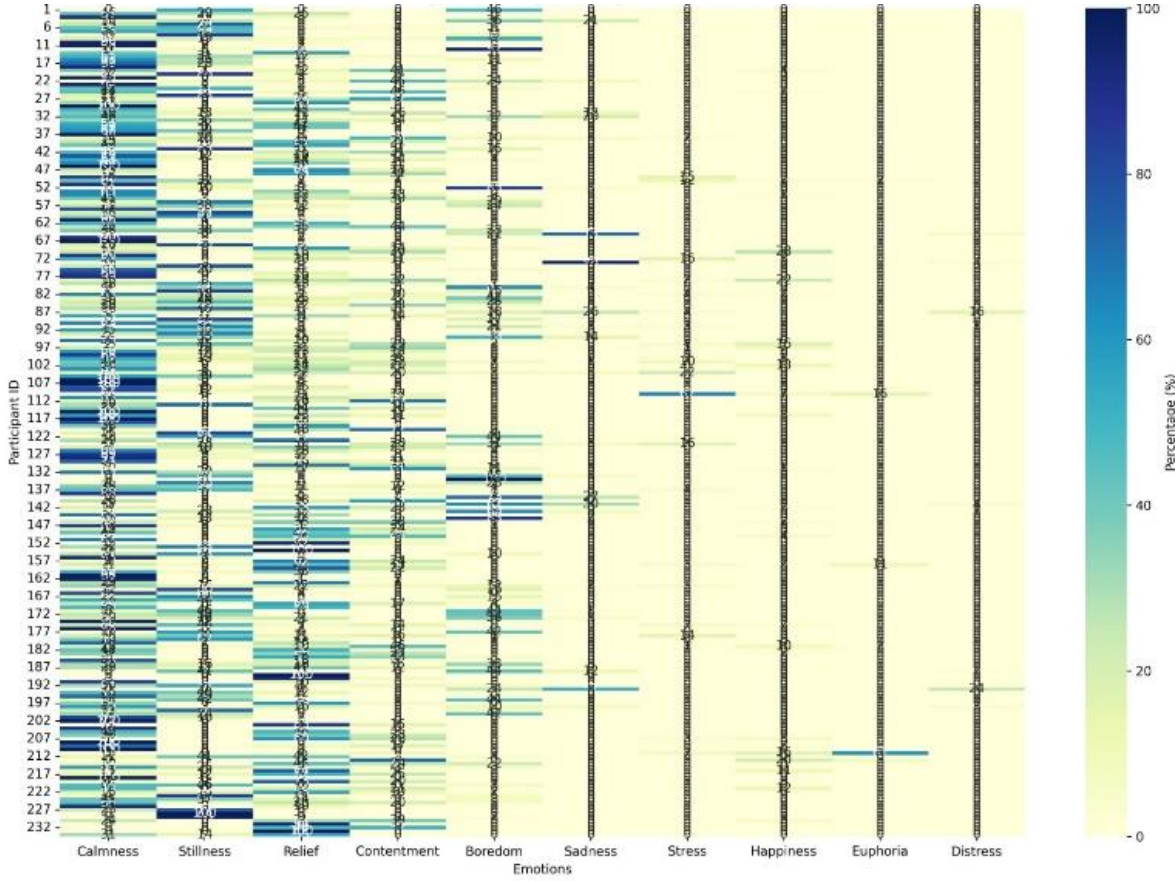
Katılımcıların duygusal örüntülerini belirlemek amacıyla gerçekleştirilen kümeleme analizi, kullanıcıların üç farklı duygu profili altında toplandığını ortaya koymuştur. En büyük grubu oluşturan Küme 0 (n=112), orta düzeyde pozitif valans ve düşük uyarılmışlık değerleri ile karakterize edilmiştir. Bu gruptaki kullanıcılar, meydanı çoğunlukla sakinlik ve dinginlik duyguları ile deneyimlemiştir. Küme 1 (n=39) ise diğer gruplara göre daha değişken bir duygusal yapı sergilemiş ve zaman içerisinde olumlu duygularda sınırlı düzeyde azalma göstermiştir. Küme 2 (n=82) en yüksek valans değerlerine sahip grup olarak öne çıkmış ve meydanı diğer katılımcılara göre daha olumlu değerlendirmiştir. Bununla birlikte bu grubun uyarılmışlık düzeyinin de düşük olması, kullanıcı grupları arasında olumlu duyguların yoğunluğu farklılaşsa da genel mekânsal deneyimin benzer bir duygusal karakter sergilediğini göstermektedir.

Duygusal deneyimin zamansal değişimini değerlendirmek amacıyla gerçekleştirilen Karışık Etkili Doğrusal Model (Linear Mixed Model, LMM) analizinde, zaman değişkeninin valans üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkiye sahip olduğu ($p=0,0366$) belirlenmiştir. Buna göre kullanıcıların meydana ilişkin olumlu değerlendirmelerinde deneyim süreci boyunca sınırlı ancak anlamlı bir artış gözlenmiştir. Buna karşın zamanın arousal üzerindeki etkisi anlamlı bulunmamıştır ($p=0,1426$). Bu bulgu, kullanıcıların meydanı deneyimledikleri süre boyunca düşük uyarılmışlık düzeyini koruduklarını ve duygusal deneyimin zamansal açıdan kararlı bir yapı sergilediğini ortaya koymaktadır.

Genel değerlendirme yapıldığında, EEG verileri kullanıcıların Çarşıbaşı Meydanı'nı ağırlıklı olarak pozitif duygular eşliğinde, ancak düşük uyarılmışlık düzeyinde deneyimlediklerini göstermektedir. Kümeleme analizi ve LMM sonuçlarının birlikte değerlendirilmesi, kullanıcılar arasında bireysel farklılıklar bulunmasına rağmen, meydanın oluşturduğu genel duygusal örüntünün ortak özellikler taşıdığını ortaya koymaktadır. Bu sonuç, Çarşıbaşı Meydanı'nın kullanıcı deneyiminin büyük ölçüde istikrarlı, olumlu ve düşük uyarılmışlık düzeyine sahip bir duygusal yapı sergilediğini göstermektedir.

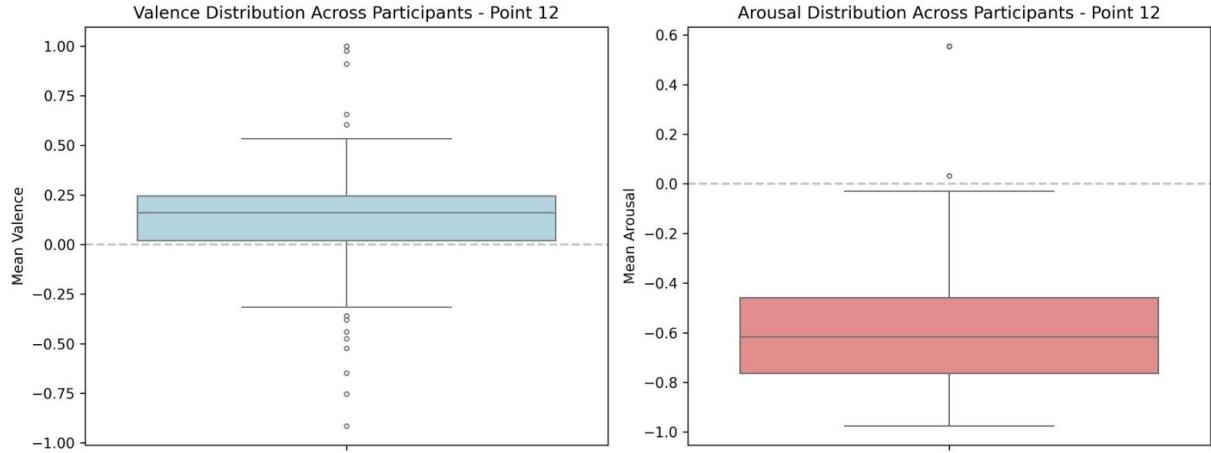
Bu genel değerlendirme sonrasında, elde edilen duygusal örüntülerin bireysel düzeyde nasıl dağıldığını ortaya koymak amacıyla katılımcılara ait duygu yoğunluklarının ısı haritaları (Heatmap) üzerinden ayrıntılı olarak incelenmesi uygun görülmüştür.

Duygu Yoğunluğu ve Valans–Arousal Analizi

Şekil 4. Katılımcılara Ait Duygu Yoğunluğu Isı Haritası

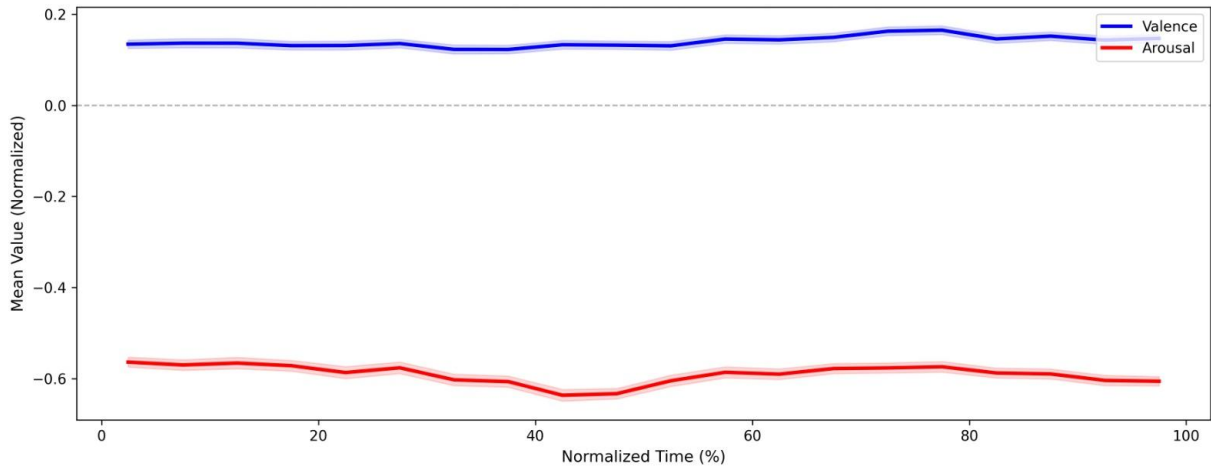
Katılımcılara ait duygu yoğunluklarının gösterildiği ısı haritası (Şekil 4), bireysel düzeyde duygusal örüntülerin dağılımını ortaya koymaktadır. Analiz sonuçları, katılımcılar arasında en yüksek yoğunluğun sakinlik (calmness) duygusunda toplandığını, bunu durgunluk (stillness), rahatlama (relief) ve hoşnutluk (contentment) duygularının izlediğini göstermektedir. Buna karşılık stres (stress), rahatsızlık (distress) ve üzüntü (sadness) gibi olumsuz duyguların katılımcılar arasında oldukça sınırlı düzeyde gözlemlendiği belirlenmiştir. Isı haritası, katılımcılar arasında bireysel farklılıklar bulunmasına rağmen duygusal deneyimin ortak bir örüntü sergilediğini ortaya koymaktadır. Özellikle sakinlik ve rahatlama duygularının birçok katılımcıda yüksek yoğunlukta görülmesi, Çarşıbaşı Meydanı'nın kullanıcılarında benzer algısal deneyimler oluşturduğunu göstermektedir. Bununla birlikte bazı katılımcılarda sıkıntı (boredom) duygusunun görece yüksek düzeyde bulunması, meydanın belirli kullanıcı grupları tarafından daha durağan veya monoton olarak algılanabildiğine işaret etmektedir. Bu bulgu, kamusal mekân deneyiminin kullanıcı özelliklerine bağlı olarak farklılaşabildiğini göstermesi bakımından önem taşımaktadır.

Şekil 5. Valans–Arousal Kutu Grafikleri

Katılımcılara ait ortalama valans ve arousal değerlerinin dağılımını gösteren kutu grafikleri (Şekil 5), Çarşıbaşı Meydanı'nda deneyimlenen duyguların genel eğilimini ortaya koymaktadır. Valans değerlerinin medyanının pozitif bölgede yer alması, kullanıcıların meydanı genel olarak olumlu değerlendirdiklerini göstermektedir. Buna karşılık arousal değerlerinin medyanının negatif bölgede yoğunlaşması, kullanıcı deneyiminin düşük uyarılmışlık düzeyinde gerçekleştiğini ortaya koymaktadır.

Valans dağılımında gözlenen sınırlı sayıda aykırı değerler bireysel farklılıklara işaret etmekle birlikte, gözlemlerin büyük bölümünün pozitif bölgede kümelenmesi kullanıcı deneyiminin genel olarak olumlu yönde olduğunu göstermektedir. Benzer şekilde arousal dağılımının negatif bölgede yoğunlaşması, meydanın kullanıcılarında yüksek uyarılmışlık oluşturmamaya dengeli bir duygusal yapı oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Kutu grafikleri, önceki analizlerde belirlenen genel duygusal eğilimi istatistiksel olarak desteklemektedir.

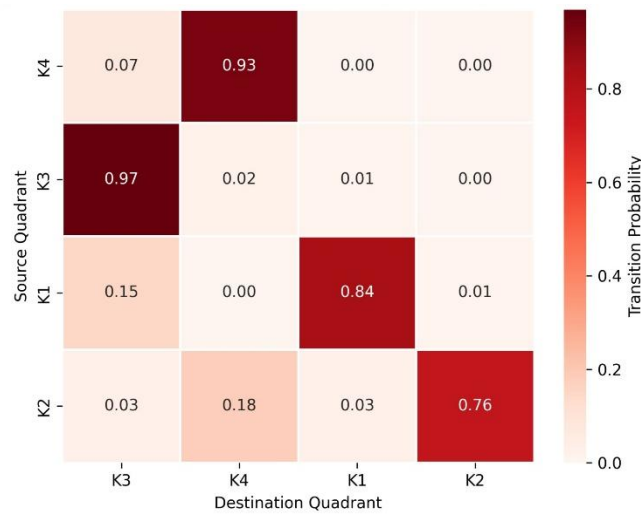

Şekil 6. Zamana Bağlı Valans–Arousal Değişimi

Katılımcıların duygusal deneyimlerinin zamansal değişimi incelendiğinde (Şekil 6), valans değerlerinin deneyim süresince pozitif bölgede seyrettiği ve zaman ilerledikçe sınırlı düzeyde artış gösterdiği belirlenmiştir. Buna karşılık arousal değerleri süreç boyunca negatif bölgede kalmış ve yalnızca düşük düzeyde dalgalanmalar göstermiştir. Bu durum, kullanıcıların meydana ilişkin olumlu değerlendirmelerini deneyim süresince koruduklarını, ancak yüksek

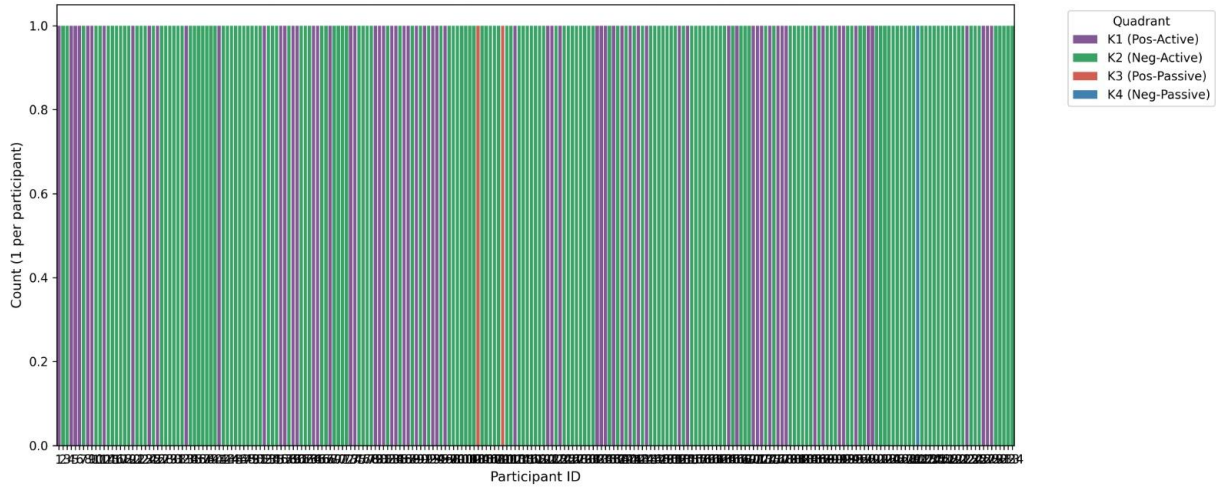
uyarılmişlık düzeyine ulaşmadıklarını göstermektedir. Zamansal değişim eğrileri, Karışık Etkili Doğrusal Model sonuçlarıyla uyumlu olarak zamanın valans üzerinde anlamlı, arousal üzerinde ise anlamlı olmayan bir etkiye sahip olduğunu doğrulamaktadır. Dolayısıyla kullanıcıların duygusal deneyiminde zaman içerisinde belirgin bir yön değişimi oluşmamakta, meydana oluşturduğu genel duygusal karakter deneyim boyunca korunmaktadır. Bu bulgu, Çarşıbaşı Meydanı'nın kullanıcı deneyiminde süreklilik gösteren bir duygusal yapı oluşturduğunu ortaya koymaktadır. Bu ilk analiz grubu, bireysel duygu yoğunlukları, istatistiksel dağılımlar ve zamansal değişimleri ortaya koymuştur. Duygusal örüntülerin zaman içerisinde nasıl korunduğunu daha ayrıntılı değerlendirebilmek amacıyla bir sonraki aşamada duygu geçişleri ve Russell Duygulanım Çemberi çeyrekleri arasındaki hareketlilik analiz edilmiştir.

Duygusal Süreklilik Analizleri

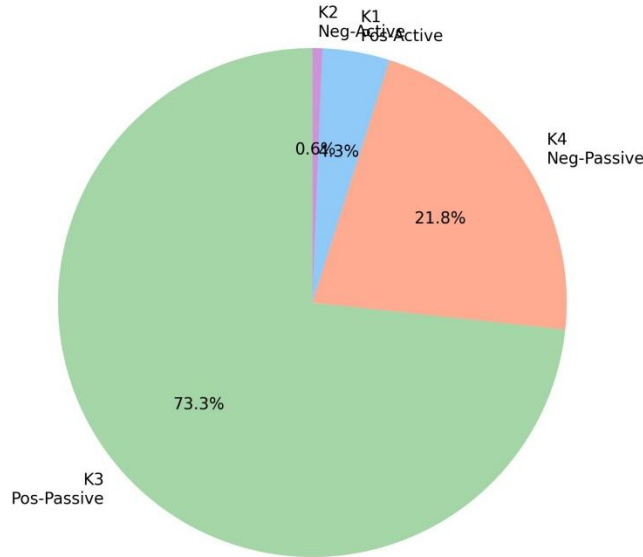
Şekil 7. Duygu Geçiş Matrisi

Duygu geçiş matrisi (Şekil 7), kullanıcıların deneyim süresince farklı duygu bölgeleri arasında nasıl hareket ettiklerini ortaya koymaktadır. Analiz sonuçları, katılımcıların büyük bölümünün bulundukları duygu bölgesini koruduğunu göstermektedir. Özellikle K1→K1 (%84), K3→K3 (%97) ve K4→K4 (%93) geçiş olasılıkları, duygusal durumların deneyim boyunca yüksek düzeyde kararlılık gösterdiğini ortaya koymaktadır. Buna karşılık farklı çeyrekler arasındaki geçişlerin düşük oranlarda gerçekleşmesi, meydana duygusal deneyimin ani değişimlerden ziyade süreklilik gösteren bir yapıya sahip olduğunu düşündürmektedir.

Şekil 8. Baskın Duygu Çeyrekleri

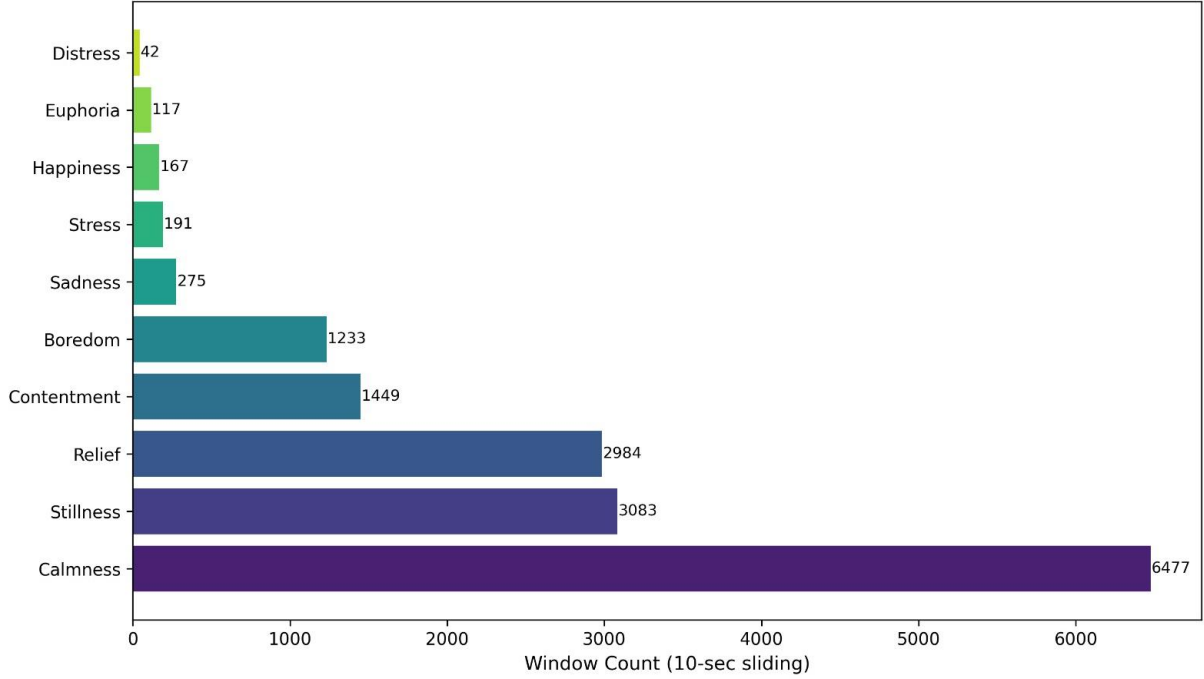
Her katılımcının deneyim süresince baskın olarak bulunduğu duygu çeyreği incelendiğinde, bireyler arasında farklı duygusal profiller bulunmasına rağmen her katılımcının deneyiminin belirli bir çeyrekte yoğunlaştığı görülmektedir. Bu durum, bireysel farklılıkların varlığına karşın kullanıcıların deneyim süresince tutarlı bir duygusal örüntü sergilediğini göstermektedir. Baskın duygu bölgelerinin kullanıcılar arasında farklılaşması ise kamusal mekân deneyiminin bireysel algılar ve çevresel değerlendirmeler doğrultusunda çeşitlenebildiğini ortaya koymaktadır (Şekil 8).

Şekil 9. Russell Duygulanım Çemberi Çeyrek Dağılımı

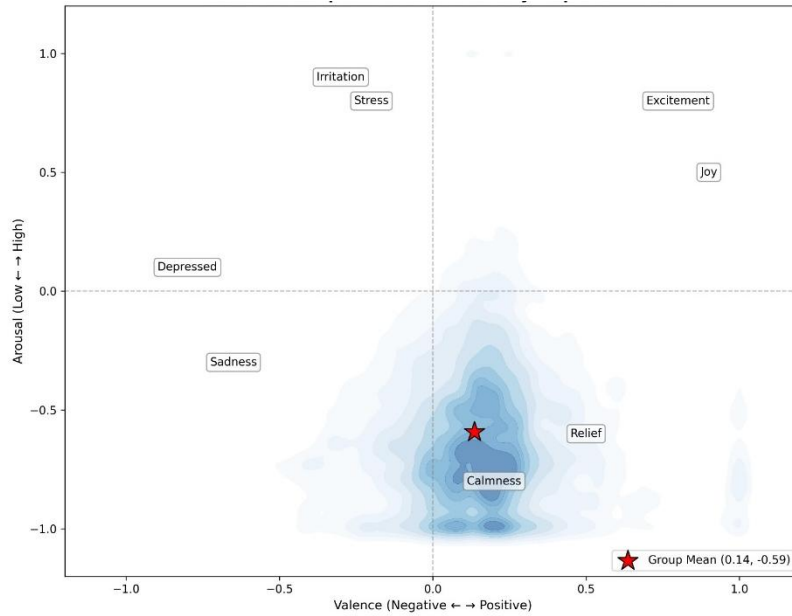
Tüm gözlemler birlikte değerlendirildiğinde, duyguların %73,3'ünün pozitif valans–düşük uyarılmışlık bölgesinde yer aldığı belirlenmiştir (Şekil 9). Negatif-pasif bölge %21,8 ile ikinci sırada yer alırken, pozitif-aktif (%4,3) ve negatif-aktif (%0,6) bölgeler oldukça düşük oranlarda temsil edilmiştir. Çeyrek dağılımı, kullanıcı deneyiminin büyük ölçüde düşük uyarılmışlık düzeyindeki olumlu duygular etrafında şekillendiğini göstermekte ve önceki analizleri desteklemektedir.

Russell Duygulanım Analizi ve Genel Değerlendirme

Şekil 10. Genel Duygu Frekansları

Duygu frekanslarının değerlendirilmesi (Şekil 10) sonucunda sakinlik (n=6477), durgunluk (n=3083) ve rahatlama (n=2984) en sık gözlenen duygular olarak belirlenmiştir. Buna karşılık stres (n=191), rahatsızlık (n=42) ve öfori (n=117) gibi yüksek uyarılmışlık düzeyindeki duyguların oldukça düşük frekanslarda görülmesi, meydana gelen duygusal deneyimin baskın karakterini ortaya koymaktadır. Sıkıntı (n=1233) duygusunun görece yüksek düzeyde bulunması ise bazı kullanıcıların mekânı durağan olarak değerlendirebildiğini göstermektedir.

Şekil 11. Russell Duygulanım Çemberi Yoğunluk Haritası

Russell Duygulanım Çemberi (Şekil 11) üzerinde oluşturulan yoğunluk haritası, tüm analizlerin bütüncül değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır. Grup ortalamasının Valans = 0,14 ve Arousal = -0,59 değerleriyle pozitif valans–düşük uyarılmışlık bölgesinde yer alması, kullanıcı deneyiminin ağırlıklı olarak sakinlik ve rahatlama duyguları ile karakterize edildiğini göstermektedir. Duyguların aynı bölgede yoğunlaşması, katılımcılar arasında ortak bir duygusal örüntünün oluştuğunu ortaya koyarken, negatif-aktif bölgedeki düşük yoğunluk meydanın stres oluşturan bir çevre olarak algılanmadığını göstermektedir.

Bulgular bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Çarşıbaşı Meydanı'nın kullanıcı deneyiminin pozitif valans ve düşük uyarılmışlık düzeyinde şekillendiği, bu deneyimin zaman içerisinde büyük ölçüde korunduğu ve kullanıcıların çoğunluğunda benzer duygusal örüntüler oluşturduğu belirlenmiştir. Duygu yoğunluğu, valans–arousal dağılımları, zamansal değişimler, duygu geçişleri ve Russell Duygulanım Çemberi analizleri birlikte değerlendirildiğinde, meydanın kullanıcılarında sakinlik, rahatlama ve psikolojik konforun baskın olduğu istikrarlı bir kamusal mekân deneyimi sunduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu bulgular, tarihi kamusal açık alanların yalnızca fiziksel özellikleriyle değil, kullanıcıların duygusal deneyimleri temelinde de değerlendirilmesinin peyzaj planlama ve kentsel tasarım süreçlerine önemli katkılar sağlayabileceğini göstermektedir.

SONUÇ

Bu çalışma, UNESCO Dünya Miras Listesi'nde yer alan Bursa Hanlar Bölgesi Çarşıbaşı Meydanı'nın kullanıcılar üzerinde oluşturduğu duygusal deneyimi EEG tabanlı duygu analizi yöntemiyle değerlendirmiştir. Araştırma kapsamında elde edilen bulgular, meydan kullanıcılarının mekânı ağırlıklı olarak pozitif valans ve düşük uyarılmışlık düzeyinde deneyimlediğini ortaya koymuştur. Katılımcıların büyük bölümünde benzer duygusal örüntülerin gözlenmesi ve bu örüntülerin zaman içerisinde önemli bir değişim göstermemesi, meydanın kullanıcılar açısından istikrarlı bir duygusal deneyim sunduğunu göstermektedir.

Duygu yoğunluğu analizleri, genel duygu dağılımları, valans–arousal değerlendirmeleri, zamansal değişim analizleri ve Russell Duygulanım Çemberi sonuçları birlikte ele alındığında, Çarşıbaşı Meydanı'nın kullanıcı deneyiminin büyük ölçüde sakinlik, rahatlama ve psikolojik konfor ekseninde şekillendiği belirlenmiştir. Buna karşılık yüksek uyarılmışlık gerektiren olumlu ve olumsuz duyguların düşük düzeyde kalması, meydanın hareketlilikten çok gündelik dinlenme, kısa süreli mola verme ve sosyal etkileşim işlevlerini destekleyen bir kamusal açık alan niteliği taşıdığını göstermektedir.

Araştırmada belirlenen sıkıntı (boredom) duygusunun belirli kullanıcı gruplarında görece yüksek düzeyde görülmesi ise meydanın bazı kullanıcılar tarafından durağan veya tekdüze olarak algılanabildiğini ortaya koymaktadır. Bu bulgu, tarihi ve kültürel kimliği korunarak kullanıcı deneyimini çeşitlendirecek rekreatif etkinliklerin, geçici kullanım senaryolarının, peyzaj donatılarının ve sosyal etkileşimi artıracak tasarım müdahalelerinin değerlendirilmesinin kullanıcı memnuniyetini artırabileceğine işaret etmektedir.

Çalışmanın en önemli katkılarından biri, EEG tabanlı duygu analizinin tarihi kamusal açık alanların kullanıcı deneyiminin nesnel olarak değerlendirilmesinde uygulanabilir bir yöntem olduğunu göstermesidir. Geleneksel anket ve gözlem yöntemlerinden farklı olarak EEG verileri, kullanıcıların anlık duygusal tepkilerinin doğrudan değerlendirilmesine olanak sağlayarak mekânsal algının fizyolojik temellerine ilişkin nicel veriler sunmaktadır. Bu yönüyle yöntem, kamusal mekânların yalnızca fiziksel ve estetik özellikleri bakımından değil, kullanıcıların algısal ve duygusal deneyimleri açısından da değerlendirilmesine olanak tanımaktadır.

Sonuç olarak, araştırma bulguları Çarşıbaşı Meydanı'nın kullanıcılarında olumlu duyguların baskın olduğu, düşük uyarılmışlık düzeyinde süreklilik gösteren ve psikolojik konforu destekleyen bir kamusal açık alan deneyimi sunduğunu ortaya koymuştur. Bu çalışma, peyzaj mimarlığı ve kentsel tasarım disiplinlerinde kullanıcı odaklı planlama yaklaşımlarının geliştirilmesine katkı sağlamakta ve özellikle tarihi kamusal alanların korunması, tasarlanması ve yönetilmesine yönelik karar süreçlerinde EEG tabanlı nörofizyolojik değerlendirmelerin tamamlayıcı bir karar destek aracı olarak kullanılabileceğini göstermektedir.

KAYNAKLAR

- Aytem, M. N. (2005). *Mimari Mekanda Renk, Form ve Doku Değişkenlerinin Algılanması*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Teknik Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Konca, G. (2014). *Algılama, Temsil, Tasarlama & Mimarlık*. Academia.
- Altan, İ. (2012). *Mimarlıkta Mekan Kavramı*, Psikoloji Çalışmaları, 19, 75-88.
- Akman, T. (2021). *Kent İçi Açık ve Yeşil Alanların İnsan Psikolojisi Üzerine Etkileri ve Nöro Mimari Açısından İncelenmesi: Kocaeli Örneği*, Yüksek Lisans Tezi, Bursa Uludağ Üniversitesi, Fen Bilimleri Enstitüsü.
- Cebeci, B., Akan, A., Demiralp, T. & Erbey, M. (2020). *Individual-based Estimation of Valence with EEG*, 2020 Medical Technologies Congress (TIPTEKNO), Antalya, Turkey, pp. 1-4.
- Hardalaç, N., Yaşar, H. & Özışık Akdemir, P. (2020). *Klasik Türk Müziği Makamlarının Minör/Majör Depresyon Hastalarının Üzerindeki Duygu Değişimlerine ve Tedavi Süreçlerine Etkilerinin Beyin EEG Sinyalleri Kullanılarak Analiz Edilmesi Potansiyelinin Meta-Sentez Yöntemi ile İncelenmesi*, 21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum, 9(27), 947-978.
- Liu, J., Wu, G., Luo, Y., Qui, S., Yang, S., Li, W. & Bi, Y. (2020). *EEG-Based Emotion Classification Using a Deep Neural Network and Sparse Autoencoder*, Front. Syst. Neurosci. 14(43), 1-14.
- Suhaimi, S. N., Mountstephens, J. & Teo, J. (2020). *EEG-Based Emotion Recognition: A State-of-the-Art Review of Current Trends and Opportunities*, Computational Intelligence and Neuroscience, Volume 2020, Article ID 8875426, 1-19.
- Nawaz, R., Cheah, H. K., & Yap, V. V. (2020). *Comparison Of Different Feature Extraction Methods For EEG-Based Emotion Recognition*, Biocybernetics and Biomedical Engineering, 40(3), 910-926
- Dadebayev, D., Goh, W. W. & Tan, X. E. (2022). *EEG-Based Emotion Recognition: Review Of Commercial EEG Devices And Machine Learning Techniques*, Journal of King Saud University – Computer and Information Sciences, 34, 4385-4401.
- Zhong, P., Wang, D. & Miao, C. (2022). *EEG-Based Emotion Recognition Using Regularized Graph Neural Networks*, IEEE Transactions On Affective Computing, 13(3), 1290-1301.

**ARKEOLOJİK BULUNTUDAN SANAT NESNESİNE: HARRAN KANDİLLERİNİN
ESTETİK EVRİMİ**
FROM ARCHAEOLOGICAL FIND TO ART
OBJECT: THE AESTHETIC EVOLUTION OF HARRAN OIL LAMPS

Assoc. Prof. Dr. Sevcan ÖLÇER

Harran University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Archaeology
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6351-0954>

Özet

Harran, tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmış, zengin kültürel mirasıyla dikkat çeken önemli bir arkeolojik merkezdir. Bu merkezde yapılan kazılarda ele geçen pişmiş toprak kandiller, sadece günlük yaşamın bir parçası olan aydınlatma araçları değil, aynı zamanda dönemin sanatsal ve estetik anlayışını yansıtan değerli buluntulardır. Geçmiş toplumların maddi kültürünü anlamada kritik bir rol oynayan kandiller, estetik ifadeleri günümüze taşıyan ve işlevsel boyutlarının ötesinde dini ve sembolik anlamlar barındıran küçük sanat eserleridir.

Harran'da yoğun olarak ele geçen ve İslami dönemlere ait olduğu anlaşılan kandiller, dönem içinde işlevsel ihtiyaçlara ve kültürel çevre faktörlerine bağlı olarak çeşitlenmiş; farklı üretim ve bezeme teknikleriyle sanatçının veya zanaatkarın estetik vizyonunu daha geniş kitlelere ulaştırmasına yardımcı olmuştur. İslami dönemlerde (M.S. 7-13. yüzyıllar) Harran, önemli bir bilim ve kültür merkezi haline gelmiş, bu durum kentteki pek çok mimari ve küçük buluntuda olduğu gibi, kandillerin estetiğine de yansımıştır.

Bilindiği üzere, İslam öncesi dönemlerin estetik anlayışı ve İslamiyet sonrasında şekillenen beğeniler ile kültürel ve dini dönüşümlerin sanatsal objeler üzerindeki etkileri açıkça görülmektedir. İslam sanatının anikonik prensipleri doğrultusunda figüratif bezemeler azalmış, yerine geometrik desenler, stilize bitkisel motifler (palmet, rumi) ve epigrafik (yazılı) bezemeler yaygınlaşmıştır. Figürden arındırılan sahneler, kandillerde ışığın kutsiyeti ve İslam'da nur kavramıyla harmanlanmış, sembolik anlamlar içeren belirli renklerle süslenmiştir. Çark ve kalıplar seri üretimi mümkün kılarken, bezemelerin detay ve simetri açısından zenginleşmesini sağlayan yeni kandil biçimleri ortaya çıkarılmıştır. Örneğin, İslami dönem kandillerinin gövde/hazne yapılarındaki çeşitlilik daha fazla yağ depolama kapasitesi sunarken, estetik açıdan daha zarif bir görünüm sunmaktadır. Veya kulpların ergonomik olarak tasarlanması ve ağız biçimlerinin ışığı en verimli şekilde yaymak üzere şekillendirilişi, estetik kaygılarla birleşerek işlevsel bir sanat nesnesi yaratılmasını sağlamaktadır. Bu dönüşümler, objelerin sadece arkeolojik bir veri olarak değil, aynı zamanda dönemin sanatsal yaratıcılığını, estetik algısını ve kültürel değerlerini yansıtan birer eser olarak incelenmesini gerektirmektedir.

Bu bildiri, Harran kandillerinin tipolojik ve estetik evrimini inceleyerek bezeme ve üretim tekniklerindeki değişimleri kronolojik bir perspektifle ele alacaktır. Sahip oldukları özgün

niteliklerle işlevsel sınırlarını aşarak birer sanat nesnesine dönüşen bu kandillerin form, üretim tekniği ve bezeme özellikleri irdelenecektir. Böylece dönemin sanatsal anlayışı, kültürel etkileşimleri ve teknolojik birikimi maddi kültür unsurları üzerinden izlenecektir. Harran kandilleri üzerindeki bölgesel sanat geleneklerinin ve kronolojik gelişim süreçlerinin anlaşılması, özellikle Orta Çağ toplumlarının estetik tercihleri ile kültürel kimliklerinin değerlendirilmesi açısından sanat tarihi ve arkeoloji disiplinlerine yol gösterici bir nitelik katacaktır.

Anahtar Kelimeler: Harran, Pişmiş Toprak Kandiller, Estetik Evrim, Sanat Nesnesi, Kronoloji, Maddi Kültür

Abstract

Harran is an important archaeological center that has hosted numerous civilizations throughout history and is distinguished by its rich cultural heritage. The terracotta lamps unearthed during excavations at the site are not merely lighting devices that formed part of daily life, but also valuable artifacts reflecting the artistic and aesthetic understanding of their periods. Playing a crucial role in understanding the material culture of past societies, lamps are small works of art that convey aesthetic expressions to the present day while embodying religious and symbolic meanings beyond their functional purposes.

The lamps discovered in large numbers at Harran and identified as belonging predominantly to the Islamic period diversified over time in response to functional requirements and cultural influences. Through various production and decorative techniques, they enabled artisans and craftsmen to communicate their aesthetic vision to wider audiences. During the Islamic period (7th–13th centuries CE), Harran emerged as a significant center of science and culture, and this status was reflected not only in the city's architectural remains and small finds but also in the aesthetic qualities of its lamps.

As is well known, a comparison between the aesthetic concepts of the pre-Islamic period and those that developed after the advent of Islam reveals the profound impact of cultural and religious transformations on artistic objects. In accordance with the aniconic principles of Islamic art, figurative decoration gradually declined and was replaced by geometric patterns, stylized vegetal motifs such as palmettes and rumi designs, and epigraphic ornamentation. Devoid of figurative imagery, lamp decoration became increasingly associated with the sanctity of light and the concept of divine illumination (nūr) in Islam, often incorporating symbolic decorative elements. While the use of the potter's wheel and molds facilitated mass production, it also encouraged the emergence of new lamp forms characterized by greater decorative detail and symmetry. For instance, the diversity observed in the body and reservoir structures of Islamic-period lamps provided greater oil-storage capacity while simultaneously enhancing their elegance. Likewise, ergonomically designed handles and nozzle forms optimized for the efficient diffusion of light demonstrate the integration of aesthetic concerns with practical functionality, resulting in the creation of objects that may be regarded as functional works of art. These developments require lamps to be examined not only as

archaeological data but also as artifacts reflecting the artistic creativity, aesthetic perceptions, and cultural values of their time.

This paper investigates the typological and aesthetic evolution of Harran lamps by examining chronological changes in their decorative and production techniques. Particular attention is given to their forms, manufacturing technologies, and ornamental characteristics, which enabled these objects to transcend their utilitarian roles and become works of art in their own right. Through this analysis, the artistic concepts, cultural interactions, and technological achievements of the period are explored through the lens of material culture. Understanding the regional artistic traditions and chronological development represented by Harran lamps will contribute significantly to the fields of art history and archaeology, particularly in evaluating the aesthetic preferences and cultural identities of medieval societies.

Keywords: Harran, Terracotta Lamps, Aesthetic Evolution, Art Object, Chronology, Material Culture

**İŞ SAĞLIĞI VE GÜVENLİĞİ UYGULAMALARINDA
YAPAY ZEKÂ KULLANIMI VE İŞVERENİN HUKUKİ SORUMLULUĞU:
Türk Hukuku ve Avrupa Birliği Hukuku Açısından Bir İnceleme**
ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN OCCUPATIONAL HEALTH AND SAFETY
PRACTICES AND THE LEGAL LIABILITY OF EMPLOYERS: A COMPARATIVE
ANALYSIS FROM THE PERSPECTIVES OF TURKISH LAW AND EUROPEAN UNION
LAW

Doç. Dr. Sami NARTER

Munzur Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Munzur University, Faculty of Economics and Administrative Sciences
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8710-1434>

Öz

Amaç

Sanayi devrimlerinden günümüze kadar üretim süreçlerinde meydana gelen teknolojik gelişmeler, çalışma yaşamının yapısını ve işverenlerin yükümlülüklerini sürekli olarak dönüştürmüştür. Günümüzde ise dijital dönüşümün en önemli unsurlarından biri olan yapay zekâ teknolojileri, iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarında yaygın şekilde kullanılmaya başlanmıştır. Özellikle büyük veri analitiği, makine öğrenmesi, görüntü işleme sistemleri ve nesnelerin interneti temelli uygulamalar sayesinde işyerlerinde risklerin önceden tespit edilmesi, tehlikeli davranışların izlenmesi, iş kazalarının tahmin edilmesi ve önleyici tedbirlerin geliştirilmesi mümkün hale gelmiştir. Yapay zekâ destekli sistemlerin iş sağlığı ve güvenliği alanında kullanılması, iş kazaları ve meslek hastalıklarının azaltılması bakımından önemli fırsatlar sunmakla birlikte, bu sistemlerin sebep olabileceği hatalar ve öngörülemeyen sonuçlar nedeniyle yeni hukuki sorumluluk sorunlarını da beraberinde getirmektedir.

İş sağlığı ve güvenliği hukukunun temel amacı, çalışanların yaşamını ve beden bütünlüğünü korumaktır. Bu nedenle işveren, çalışanların sağlık ve güvenliğini sağlamak amacıyla gerekli tüm önlemleri almakla yükümlüdür. Türk hukukunda bu yükümlülük başta 6331 sayılı İş Sağlığı ve Güvenliği Kanunu olmak üzere, Türk Borçlar Kanunu ve ilgili mevzuat hükümleri çerçevesinde düzenlenmiştir. İşverenin işyerindeki riskleri belirleme, uygun koruyucu önlemleri alma, çalışanları bilgilendirme ve alınan önlemlerin uygulanmasını denetleme yükümlülüğü bulunmaktadır. Ancak yapay zekâ sistemlerinin karar alma süreçlerine dâhil olması, geleneksel iş sağlığı ve güvenliği anlayışını yeni bir boyuta taşımaktadır. Çünkü bu sistemler yalnızca işverene yardımcı araçlar olarak değil, bazı durumlarda risk değerlendirmesi ve güvenlik yönetimi süreçlerinde doğrudan belirleyici unsurlar olarak kullanılabilir.

Yöntem

Çalışmada öncelikle yapay zekâ teknolojilerinin iş sağlığı ve güvenliği alanındaki kullanım biçimleri incelenmekte, ardından bu teknolojilerin sağladığı faydalar ile ortaya çıkardığı hukuki riskler değerlendirilmektedir. Araştırmada doktrinel hukuk yöntemi kullanılmış; Türk Hukuku ile Avrupa Birliği Hukuku karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir. Bu kapsamda Türk hukukundaki işverenin gözetim borcu, risk değerlendirmesi yükümlülüğü ve iş kazalarından doğan sorumluluk rejimi incelenmiş; Avrupa Birliği Yapay Zekâ Tüzüğü (AI Act), Avrupa Komisyonu belgeleri ve yüksek riskli yapay zekâ sistemlerine ilişkin düzenlemeler değerlendirilmiştir.

Bulgular

Günümüzde yapay zekâ teknolojileri özellikle risk değerlendirmesi süreçlerinde kullanılmaktadır. Yapay zekâ sistemleri geçmiş iş kazalarını, çalışma ortamı verilerini ve çalışan davranışlarını analiz ederek olası tehlikeleri önceden tahmin edebilmektedir. Bunun yanında görüntü işleme teknolojileri sayesinde çalışanların kişisel koruyucu donanım kullanıp kullanmadıkları gerçek zamanlı olarak izlenebilmekte, tehlikeli alanlara girişler tespit edilebilmekte ve güvenlik ihlalleri anlık olarak raporlanabilmektedir. Ayrıca giyilebilir teknolojiler aracılığıyla çalışanların vücut sıcaklığı, nabız değerleri, yorgunluk düzeyleri ve çalışma koşullarına ilişkin veriler takip edilerek olası iş kazalarının önlenmesi amaçlanmaktadır. Özellikle madenler, inşaat sektörü, ağır sanayi işletmeleri ve kimyasal üretim tesisleri gibi yüksek riskli işyerlerinde bu teknolojilerin kullanımının giderek yaygınlaştığı görülmektedir.

Bununla birlikte yapay zekâ sistemleri mutlak doğrulukla çalışan mekanizmalar değildir. Yapay zekâ modellerinin kullandığı veri setlerindeki eksiklikler, yazılım hataları, sensör arızaları veya algoritmik yanlış değerlendirmeler ciddi sonuçlar doğurabilmektedir. Örneğin yapay zekâ destekli bir risk analiz sisteminin tehlikeli bir durumu fark edememesi veya yanlış güvenlik değerlendirmesi yapması sonucunda meydana gelen iş kazalarında sorumluluğun nasıl belirleneceği önemli bir hukuki sorun olarak ortaya çıkmaktadır. Benzer şekilde görüntü işleme sistemlerinin çalışan davranışlarını yanlış yorumlaması veya tehlikeli durumları tespit edememesi de iş kazalarına yol açabilmektedir. Bu durum, yapay zekâ sistemlerinin kullanımından doğan risklerin hukuki niteliğinin yeniden değerlendirilmesini zorunlu kılmaktadır.

Türk hukukunda işverenin iş sağlığı ve güvenliği alanındaki sorumluluğu esas olarak kusur sorumluluğu anlayışı üzerine kurulmuştur. Ancak yapay zekâ sistemlerinin karar alma süreçlerindeki karmaşıklık, birçok durumda kusurun belirlenmesini güçleştirmektedir. Bir iş kazasının meydana gelmesinde yazılım geliştiricisinin, sistem sağlayıcısının, veri üreticisinin veya işverenin hangi ölçüde sorumlu olduğunun tespiti her zaman mümkün olmayabilmektedir. Özellikle kendi kendine öğrenme kapasitesine sahip sistemlerin davranışlarının önceden öngörülebilmesi, klasik kusur sorumluluğu yaklaşımının sınırlarını ortaya koymaktadır. Bu nedenle çalışmada, yüksek riskli yapay zekâ uygulamalarının kullanıldığı işyerlerinde objektif sorumluluk ve tehlike sorumluluğu ilkelerinin daha etkin şekilde uygulanmasının gerekli olduğu savunulmaktadır.

Avrupa Birliği hukukunda benimsenen risk temelli yaklaşım, yapay zekâ sistemlerinin doğurabileceği zararların önlenmesinde önemli bir model sunmaktadır. Özellikle insan denetimi ilkesi, açıklanabilirlik yükümlülüğü, şeffaflık ilkesi ve yüksek riskli yapay zekâ sistemlerine ilişkin özel düzenlemeler, işverenlerin sorumluluk alanını genişletmektedir. Avrupa Birliği Yapay Zekâ Tüzüğü kapsamında iş sağlığı ve güvenliği alanında kullanılan birçok yapay zekâ uygulaması yüksek riskli sistem olarak değerlendirilmekte ve bu sistemlerin kullanımına ilişkin sıkı yükümlülükler öngörülmektedir. Bu yaklaşım, yalnızca zarar meydana geldikten sonraki sorumluluğu değil, zararın ortaya çıkmasını önlemeye yönelik önleyici yükümlülükleri de esas almaktadır.

Sonuç

Sonuç olarak yapay zekâ teknolojileri, iş sağlığı ve güvenliği alanında iş kazalarının ve meslek hastalıklarının azaltılması bakımından önemli fırsatlar sunmaktadır. Ancak bu teknolojilerin

kullanılması, işverenin hukuki sorumluluğunu ortadan kaldıran bir unsur olarak değil, aksine daha yüksek düzeyde dikkat, gözetim ve denetim yükümlülüğü doğuran bir faktör olarak değerlendirilmelidir. Yapay zekâ sistemlerinin kararlarına mutlak güven duyulması mümkün değildir. Bu nedenle işverenin insan denetimini sürdürmesi, kullanılan sistemlerin güvenilirliğini düzenli olarak test etmesi ve ortaya çıkabilecek risklere karşı gerekli tedbirleri alması gerekmektedir. Türk hukukunda yapay zekâ destekli iş sağlığı ve güvenliği uygulamalarına ilişkin özel düzenlemelerin yapılması, yüksek riskli sistemlerin kullanım şartlarının belirlenmesi ve işverenin sorumluluğunun yeni teknolojik riskler dikkate alınarak yeniden yapılandırılması gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler

Yapay zekâ, iş sağlığı ve güvenliği, işverenin hukuki sorumluluğu, iş kazaları, meslek hastalıkları, risk değerlendirmesi, algoritmik riskler, kusursuz sorumluluk, tehlike sorumluluğu, Avrupa Birliği Yapay Zekâ Tüzüğü.

Abstract

Purpose

Technological developments in production processes, from the Industrial Revolution to the present day, have continuously transformed the structure of working life and the obligations of employers. Today, artificial intelligence (AI), one of the most significant components of digital transformation, has become increasingly prevalent in occupational health and safety (OHS) practices. Through applications based on big data analytics, machine learning, computer vision, and the Internet of Things (IoT), it has become possible to identify workplace risks in advance, monitor hazardous behaviors, predict occupational accidents, and develop preventive safety measures. While AI-supported systems provide significant opportunities for reducing occupational accidents and occupational diseases, they also raise new legal liability concerns due to potential errors, unforeseen outcomes, and algorithmic risks.

The primary objective of occupational health and safety law is to protect the life, physical integrity, and health of employees. Accordingly, employers are under a legal obligation to take all necessary measures to ensure workplace safety. In Turkish law, this obligation is primarily regulated by Occupational Health and Safety Law No. 6331, the Turkish Code of Obligations, and related legislation. However, the integration of AI systems into decision-making processes introduces a new dimension to the traditional understanding of occupational health and safety. AI systems are no longer merely auxiliary tools for employers; in certain cases, they function as decisive mechanisms in risk assessment and safety management processes. This study aims to examine the legal risks arising from the use of AI systems in occupational health and safety practices, evaluate their impact on employers' duties of supervision and oversight, and assess the adequacy of existing liability regimes in addressing AI-related harms. Furthermore, the study explores the potential contributions of the risk-based regulatory approach adopted within European Union law to the Turkish legal framework.

Methodology

This study employs a doctrinal legal research method. First, the various forms and practical applications of AI technologies in the field of occupational health and safety are examined. Subsequently, the benefits provided by these technologies and the legal risks associated with their use are evaluated. A comparative legal analysis is conducted between Turkish law and European Union law. Within this framework, the employer's duty of care, obligations relating to risk assessment, and liability regimes concerning occupational accidents under Turkish law are analyzed. In addition, the European Union Artificial Intelligence Act (AI Act), European Commission policy documents, and regulations concerning high-risk AI systems are examined. The study also evaluates fault-based liability, strict liability, and liability for hazardous activities in relation to occupational accidents arising from the use of AI systems.

Findings

The findings indicate that AI technologies provide substantial advantages in occupational health and safety practices. In particular, AI systems contribute significantly to the early identification of risks, monitoring of hazardous behavior, real-time detection of safety violations, and the development of predictive mechanisms aimed at preventing occupational accidents.

Nevertheless, AI systems do not operate with absolute accuracy. Deficiencies in training datasets, software errors, sensor malfunctions, and algorithmic misjudgments may result in serious harm. For instance, when an AI-supported risk assessment system fails to identify a hazardous situation or generates an inaccurate safety evaluation, determining liability for the resulting occupational accident becomes a significant legal challenge. Similarly, computer vision systems may misinterpret employee behavior or fail to detect dangerous conditions, thereby contributing to workplace accidents. These issues necessitate a reassessment of the legal nature of risks arising from the use of AI technologies.

The study further demonstrates that the use of AI systems does not eliminate the employer's liability. On the contrary, it expands the employer's obligations regarding the selection, supervision, maintenance, updating, and reliability assessment of such systems. Moreover, the complexity and unpredictability of AI decision-making processes reveal the limitations of traditional fault-based liability models. In particular, in workplaces where high-risk AI applications are utilized, principles of strict liability and liability for hazardous activities may provide more effective legal solutions.

The risk-based regulatory approach adopted within European Union law offers an important framework for addressing harms associated with AI systems. Principles such as human oversight, transparency, explainability, and specific obligations concerning high-risk AI systems contribute significantly to the protection of workers. Under the AI Act, many AI applications used in occupational health and safety contexts are classified as high-risk systems and are therefore subject to stringent regulatory requirements. This approach emphasizes not only liability after harm occurs but also preventive obligations aimed at avoiding harm before it materializes.

Conclusion

AI technologies offer considerable opportunities for reducing occupational accidents and occupational diseases and for improving workplace safety standards. However, the use of these

technologies should not be regarded as a factor diminishing the employer's legal liability. Rather, AI systems should be viewed as technological tools that expand employers' duties of care, supervision, and oversight under occupational health and safety law.

Employers cannot rely unquestioningly on the outputs generated by AI systems. Instead, they must maintain effective human oversight, regularly assess the reliability and performance of the systems employed, and take all necessary precautions against potential risks. Consequently, there is a need within Turkish law for specific regulations governing AI-assisted occupational health and safety practices, the establishment of clear requirements for the deployment of high-risk AI systems, and the restructuring of employer liability frameworks in light of emerging technological risks. The risk-based approach and human oversight principle embodied in the European Union Artificial Intelligence Act may serve as a valuable model for the future development of Turkish occupational health and safety law.

Keywords

Artificial Intelligence, Occupational Health and Safety, Employer Liability, Occupational Accidents, Occupational Diseases, Risk Assessment, Algorithmic Risks, Strict Liability, Liability for Hazardous Activities, European Union Artificial Intelligence Act.

**TÜRKİYE İLE İTALYA ARASINDAKİ KÜLTÜREL DİPLOMASİNİN
İNCELENMESİ: TORİNO VE MİLANO BAĞLAMINDA TARİHSEL MİRAS**
EXPLORING CULTURAL DIPLOMACY BETWEEN TURKEY AND ITALY:
HISTORICAL HERITAGE IN THE CONTEXT OF TURIN AND MILAN

Prof. Dr.Olcay ÖZKAYA

Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi
Tarih Bölümü

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8907-6997>.

Özet

Bu çalışmanın temel amacı, Türkiye ile İtalya arasındaki kültürel diplomasi dinamiklerini, tarihsel miras, kültürel temsil ve çağdaş iş birlikleri çerçevesinde incelemektir. Özellikle Torino ve Milano kentlerine odaklanan araştırma, iki ülke arasındaki kültürel etkileşimin zaman içinde nasıl geliştiğini, bu sürecin hangi kurumlar, etkinlikler ve politikalar aracılığıyla sürdürüldüğünü ve söz konusu süreçlerin uluslararası imaj inşası ile yumuşak güç stratejilerine nasıl katkı sunduğunu analiz etmektedir.

Çalışmanın kapsamı, 20. Yüzyıldan günümüze kadar uzanan dönemi içermektedir. Bu çerçevede, Türkiye'nin kültürel diplomasi anlayışındaki dönüşüm ile İtalya'da yürütülen kültürel girişimlerdeki temel gelişmeler ele alınmaktadır. Ayrıca iki ülkeyi tarihsel ve simgesel olarak birbirine bağlayan ortak miras unsurlarına özel bir önem verilmektedir. Analiz, başkonsolosluklar, kültür merkezleri, sanat etkinlikleri, akademik iş birlikleri ve gastronomi tanıtımları gibi somut örnekler üzerinden yürütülmektedir; bu unsurlar çağdaş kültürel diplomasinin önemli araçlarını oluşturmaktadır.

Tarihsel süreklilik ile modern diplomasi araçlarını birlikte ele alarak, çalışma Türkiye'nin Avrupa'daki kültürel görünürlüğünü ve İtalya ile olan çok boyutlu kültürel bağlarını bütüncül bir biçimde değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Böylelikle, kültürün uluslararası ilişkilerdeki rolü ve 21. yüzyılda kültürel diplomasinin dönüşümü üzerine yapılan daha geniş tartışmalara katkı sunulması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, İtalya, Kültürel Miras, Kültürel Diplomasi, Milano, Torino.

Yöntem

Araştırma nitel bir yaklaşımla yürütülecek olup betimsel ve karşılaştırmalı analiz yöntemleri birlikte kullanılacaktır. Öncelikle kültürel diplomasi, kültürel miras ve uluslararası ilişkiler literatürü Osmanlı'dan günümüze ana hatlarıyla taranarak tarihsel alt yapıda kavramsal bir çerçeve oluşturulacaktır. Sonrasında Torino ve Milano özelinde gerçekleştirilen güncel kültürel faaliyetler, akademik iş birlikleri ve sanat etkinlikleri üzerine doküman incelemesi yapılacaktır. İlgili kurumlarla iletişime geçilerek varsa arşivleri incelenecektir. Veriler resmi kurumların yayınları, basın bültenleri, akademik makaleler, kültür merkezlerinin raporları olarak planlanmaktadır. Torino ve Milano örnekleri arasında tematik bir karşılaştırma yapılarak,

Türkiye'nin bu iki şehirdeki kültürel diplomasi pratiklerinin benzerlikleri ve farklılıkları ortaya konulmaya çalışılacaktır.

Araştırma Alanının Seçilme Gerekçesi

Bu araştırmada Torino ve Milano kentlerinin odak noktası olarak seçilmesinin temel nedeni iki şehrin Türkiye-İtalya kültürel ilişkilerinde hem tarihsel sürekliliği hem de çağdaş kültürel diplomasi pratiklerini yansıtan örnekler sunmasıdır.

Milano, İtalya'nın kültür, tasarım ve medya merkezi olarak yalnızca İtalyan kültürünün değil aynı zamanda Avrupa'nın da yenilikçi yüzünü temsil etmektedir. Bu kentte düzenlenen sanat sergileri, moda etkinlikleri Türk kültürünün Avrupa kamuoyundaki görünürlüğünü arttırmakta ve kültürel diplomasi açısından dinamik bir etkileşim yaratmaktadır.

Torino ise tarihsel dokusu, köklü akademik kurumları ve uluslararası etkinlikleriyle Türkiye – İtalya arasındaki kültürel bağların sürekliliğini temsil eden bir merkez olmasına karşın az çalışılmıştır. Halbuki bölge Üniversiteleri başta olmak üzere benzeri kurumlarda yürütülen akademik iş birlikleri ile kültür diplomasisinin eğitim ve miras boyutlarını ön plana çıkarmaktadır.

Dolayısıyla farklı karakterleriyle bu iki kent Türkiye'nin İtalya'daki kültürel diplomasi stratejisinin tamamlayıcı yönlerini ortaya koymaktadır. Milano, çağdaş ve yenilikçi, görsel kültür odaklı diplomatik alanı temsil ederken; Torino, tarihsel miras, akademik iş birliği, kültürel süreklilik ekseninde değerlendirilmiştir. Öyle ki bu iki şehir birlikte ele alındığında Türkiye-İtalya ilişkilerinin hem geçmişe dayanan köklerini hem de güncel yansımalarını analiz etmek için dengeli bir örneklem oluşturulacağı düşünülmektedir.

Bulgular ve Tartışma

Araştırma bulguları şimdilik yapılan ön incelemelere göre Türkiye'nin İtalya'da yürüttüğü kültürel diplomasi faaliyetlerinin son yıllarda çeşitlendiğini ve Torino ile Milano şehirlerinde farklı biçimlerde somutlaştığını göstermektedir.

Özellikle Milano örneğinde Türk kültürünün tanıtımının daha çok sanat, tasarım, gastronomi ve medya üzerinden yürütüldüğü görülmektedir. Bölgedeki Türkiye'nin temsilcisi olan kurumların organize ettiği Türk Filmleri haftası, Türk kahvesi günleri, geleneksel el sanatları atölyeleri, çağdaş sanat sergileri gibi sosyal ve kültürel çalışmaların önemli kültürel diplomasi araçları olduğu anlaşılmaktadır. Milano'nun uluslararası kimliğinin bu etkinliklerin Avrupa kamuoyu tarafından daha çok görünür hale gelmesine olanak sağlamakta olduğu ifade edilebilir.

Torino'da ise kültürel diplomasinin daha çok akademik iş birlikleri, tarihsel miras ve kültürel süreklilik ekseninde ilerlediği anlaşılmaktadır. Torino üniversitesi ve Polito ile Türkiye'deki üniversiteler arasında imzalanan değişim protokolleri, öğrenci ve akademisyenler arasında uzun vadeli bir akademik iş birliği, bir kültür koridoru kurmaktadır.

Her iki şehirde de gözlemlenen ortak eğilim Türkiye'nin kültür diplomasisi stratejisinde "karşılıklı etkileşim" anlayışının ön plana çıkmasıdır. Yalnızca Türk kültürünün tanıtımı değil aynı zamanda İtalyan sanatçıların, akademisyenlerin ve kurumlarının Türkiye ile ortak projelerde yer alması iki yönlü bir kültürel paylaşımı mümkün kılmaktadır.

Bu durum kültür diplomasisinin tek taraflı bir tanıtım değil ortak üretim ve iletişim temelli bir yapıya dönüştüğünü ortaya koymaktadır. Torino ve Milano örnekleri, Türkiye'nin kültürel diplomasisinde bölgesel çeşitliliğe ve çok kanallı etkileşime dayalı yeni bir yaklaşımın geliştiğini de ortaya koymaktadır denilebilir. Çapılacak çalışma bu tespitlerin sahada ve literatür temelli arşiv ve bilgi –belge çalışmasında nasıl bir karşılık bulacağına dair önemli bilgiler ortaya koyacaktır.

Sonuç ve Öneriler

Planlanan çalışmanın tamamlanması durumunda muhtemel sonuç ve öneriler konusunda şu şekilde bir ön görüş ortaya konulabilir;

Bölgedeki başta Dış Temsilcilik Kurumu Milano Başkonsolosluğu olmak üzere üniversiteler, müzeler, araştırma merkezleri, sanat merkezleriyle daha çok ortak projenin üretilmesi kültürel diplomasinin sürdürülebilirliğini arttıracaktır.

Türk Kültür merkezlerinin etkinlik alanlarının geliştirilmesi.

İtalya'daki Türk mirası unsurlarının korunması, restorasyonu ve tanıtımı için ortak fonların geliştirilmesi.

Gençlik ve eğitim odaklı programlarının gelişimine hız vermek.

KAYNAKÇA

Consulate General of Turkey in Milan Archives. *Reports on Cultural Programs, Events, and Collaborations, 2010–2025*. Milan, Italy.

Politecnico di Torino Archives. *Cultural Exchange and Academic Partnership Records with Turkish Universities, 2005–2025*. Turin, Italy.

Turin University Archives (Archivio Storico dell'Università di Torino). *Exchange Programs and Academic Collaborations with Turkish Institutions, 2000–2025*. Turin, Italy.

Turkish Ministry of Foreign Affairs, Directorate General of Cultural Affairs Archives. *Documents on Turkey's Cultural Diplomacy Activities in Italy, 2000–2025*. Ankara, Turkey.

T.C. Dışişleri Bakanlığı, Kültür İşleri Genel Müdürlüğü. *Türkiye'nin Kültürel Diplomasi Faaliyetleri: Raporlar ve Arşiv Belgeleri, 2000–2025*. Ankara, 2025.

Türkiye'nin İtalya Büyükelçiliği ve Milano Başkonsolosluğu. *Türkiye'nin Kültürel Etkinlikleri ve İşbirlikleri Raporları, 2010–2025*. Milano.

Aksu, Ayşegül. *Kültürel Diplomasi ve Türkiye'nin Avrupa'da Görünürlüğü*. Ankara: TODAİE Yayınları, 2020.

Culinary Tourism: Exploring Cultural Diplomacy Through Gastronomy. Università Cattolica del Sacro Cuore, 2025. <https://publires.unicatt.it/en/publications/culinary-tourism-exploring-cultural-diplomacy-through-gastronomy->.

De Silva, Stephanie. *Exchange Diplomacy and Italian-Turkish Relations*. Policy Commons, 2022. <https://policycommons.net/artifacts/2458218/approfondimento-n/3480015>.

Devi, Reena. *Glass Bridges: Cross-Cultural Exchange between Florence and the Ottoman Empire*. Cultural Diplomacy Journal, 2023. https://www.culturaldiplomacy.org/pdf/case-studies/Reena-Devi_-_Glass-Bridges.pdf.

Donelli, Francesca. *Persuading through Culture, Values, and Ideas: The Case of Turkey's Cultural Diplomacy*. Insight Turkey 21, no. 2 (2019): 1–16. <https://www.insightturkey.com/articles/persuading-through-culture-values-and-ideas-the-case-of-turkeys-cultural-diplomacy>.

Donelli, Francesca. *The Case of Turkey's Cultural Diplomacy*. International Politics 56, no. 1 (2019): 1–19. <https://www.jstor.org/stable/26776106>.

Ekşi, Mehmet. *Turkey's Cultural Diplomacy and Soft Power Policy toward the Balkans*. Karadeniz Araştırmaları XIV, no. 55 (2017): 189–208. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2240036>.

Ekşi, Mehmet. *Türkiye'nin Balkanlar'daki Yumuşak Güç ve Kültürel Diplomasi Politikası*. Karadeniz Araştırmaları XIV(55), 2017: 189–208.

Med-Or Foundation. *Italy Bets on Cultural Diplomacy in the Mediterranean*. Decode39, 2025. <https://decode39.com/11898/italy-bets-on-cultural-diplomacy-in-the-mediterranean/>.

Nye, Joseph S. *Soft Power: The Means to Success in World Politics*. New York: Public Affairs, 2004.

Öztürk, Emre. *Türkiye'de ve Yurtdışında Kültürel Diplomasi Uygulamaları*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2019.

Yağcı, Serdar. *Cultural Diplomacy as an Important Foreign Aid Tool*. Journal of International Relations and Diplomacy 14, no. 4 (2022): 1–20. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2072927>.

Yağcı, Serdar. *Kültür Diplomasisi: Türkiye'nin Dış Politikasında Yeni Bir Araç*. İstanbul: SETA Yayınları, 2018.

Proje Kapsamında Görüşülmesi Planlanan Kurum ve Kuruluşlar

Dışişleri Bakanlığı – Kültürel Diplomasi Genel Müdürlüğü

Yunus Emre Enstitüsü

Türk Kültür Merkezi (Milano) – Sergiler, atölyeler, film ve gastronomi etkinlikleri.

Türkiye Cumhuriyeti Milano Başkonsolosluğu – Kültürel etkinlikler, konsolosluk organizasyonları ve iş birlikleri hakkında bilgi alınabilir.

Türkiye Cumhuriyeti Roma Büyükelçiliği Kültürel Bölümü – İtalya genelindeki kültürel diplomasi stratejileri ve projeler.

İstanbul Modern veya Pera Müzesi’nin yurtdışı projeleri – Torino ve Milano’daki ortak sergi veya projeler.

GAM Torino (Galleria Civica d’Arte Moderna e Contemporanea) – Türkiye’den sanatçıların katıldığı etkinlikler.

PAC Padiglione d’Arte Contemporanea (Milano) – Modern sanat projeleri ve iş birlikleri.

Milano Belediyesi Kültür ve Uluslararası İşler Ofisi – Uluslararası kültürel etkinlikler ve projeler.

Torino Belediyesi Kültür ve Sanat Birimi – Tarihsel miras, müze ve sergi organizasyonları.

Turkish Airlines Kültürel Sponsorluk ve Projeler – İtalya’daki etkinlik sponsorları ve iş birlikleri.

Med-Or Foundation – Kültürel diplomasi ve Akdeniz ülkeleri arası projeler.

Università degli Studi di Torino (Torino Üniversitesi) – Türkiye ile yürütülen akademik değişim programları ve ortak projeler.

Politecnico di Torino – Mühendislik ve tasarım odaklı projelerde kültürel iş birlikleri.

Università Commerciale Luigi Bocconi (Milano) – Sosyal bilimler, uluslararası ilişkiler ve kültürel diplomasi projeleri.

Türkiye’deki üniversitelerin uluslararası ilişkiler veya kültür diplomasi merkezleri – İş birliği programları ve akademik görüşmeler için.

Abstract

The primary aim of this study is to examine the dynamics of cultural diplomacy between Turkey and Italy within the framework of historical heritage, cultural representation, and contemporary collaborations. Focusing particularly on the cities of Turin and Milan, the research analyzes how cultural interaction between the two countries has evolved over time, through which institutions, events, and policies it has been sustained, and how these processes contribute to international image-building and soft power strategies.

The scope of the study extends from the twentieth century to the present day, encompassing key developments in Turkey's evolving understanding of cultural diplomacy and the cultural initiatives carried out in Italy. Special attention is given to the shared heritage elements that link the two nations historically and symbolically. The analysis draws upon concrete cases such as consulates general, cultural centers, art events, academic collaborations, and gastronomy promotions, which serve as significant instruments of contemporary cultural diplomacy.

By integrating both historical continuity and modern diplomatic tools, this study aims to provide a holistic understanding of Turkey's cultural visibility within Europe and its multifaceted cultural ties with Italy. In doing so, it seeks to contribute to broader discussions on the role of culture in international relations and the transformation of cultural diplomacy in the twenty-first century.

Keywords: Türkiye, Italy, Cultural Heritage, Cultural Diplomacy, Milan, Turin.

Methodology

This research adopts a qualitative approach, employing both descriptive and comparative analysis methods. In the first stage, the literature on cultural diplomacy, cultural heritage, and international relations will be reviewed from the Ottoman period to the present in order to establish a conceptual framework within a historical context.

Subsequently, a document analysis will be conducted focusing on contemporary cultural activities, academic collaborations, and art events organized specifically in Turin and Milan. Where possible, the archives and records of relevant institutions will be examined through direct communication with these organizations.

The data sources will include official publications, press releases, academic articles, and reports issued by cultural centers. Finally, a thematic comparison will be made between the Turin and Milan cases to identify the similarities and differences in Turkey's cultural diplomacy practices within these two cities.

Rationale for the Selection of the Research Area

The primary reason for selecting Turin and Milan as the focal points of this study lies in the fact that both cities represent significant examples reflecting historical continuity as well as contemporary cultural diplomacy practices in the context of Turkey–Italy cultural relations.

Milan, as Italy's center of culture, design, and media, embodies not only the creative and innovative aspects of Italian culture but also the broader European cultural landscape. Art exhibitions, fashion events, and cultural festivals organized in the city enhance the visibility of

Turkish culture within the European public sphere and foster a dynamic environment for cultural diplomacy.

Turin, on the other hand, with its deep-rooted historical fabric, well-established academic institutions, and international events, serves as a key hub representing the continuity of cultural ties between Turkey and Italy. Particularly, the academic collaborations conducted within local universities and similar institutions highlight the educational and heritage dimensions of cultural diplomacy.

Thus, these two cities—with their distinct yet complementary characteristics—collectively illustrate the multifaceted nature of Turkey's cultural diplomacy strategy in Italy. While Milan embodies a contemporary, innovative, and visually oriented sphere of diplomacy, Turin represents an axis grounded in historical heritage, academic cooperation, and cultural continuity. Examining these two cases together offers a balanced framework for analyzing both the historical roots and the current reflections of Turkey–Italy cultural relations.

Findings and Discussion

Preliminary findings of this research indicate that Turkey's cultural diplomacy activities in Italy have diversified in recent years and have taken distinct forms in the cities of Milan and Turin.

In the case of Milan, the promotion of Turkish culture is largely conducted through art, design, gastronomy, and media. Initiatives organized by institutions representing Turkey in the region—such as Turkish Film Weeks, Turkish Coffee Days, traditional handicraft workshops, and contemporary art exhibitions—serve as key instruments of cultural diplomacy. Milan's international identity enhances the visibility of these activities within the broader European public sphere, enabling Turkish culture to reach diverse audiences through modern and creative platforms.

In contrast, in Turin, cultural diplomacy tends to develop along the axes of academic collaboration, historical heritage, and cultural continuity. Exchange protocols signed between the University of Turin, Politecnico di Torino, and various Turkish universities have established long-term academic partnerships, fostering a form of cultural corridor that strengthens mutual understanding and scholarly exchange.

A common trend observed in both cities is the growing emphasis on reciprocal interaction within Turkey's overall cultural diplomacy strategy. Rather than focusing solely on the promotion of Turkish culture, cultural diplomacy increasingly involves joint projects with Italian artists, academics, and institutions, thereby encouraging two-way cultural exchange.

This shift demonstrates that Turkey's cultural diplomacy is evolving from a one-directional promotion model toward a collaborative, co-creative, and dialogue-based structure. The examples of Turin and Milan suggest the emergence of a new approach grounded in regional diversity and multi-channel engagement within Turkey's broader cultural diplomacy framework.

Future fieldwork and archival research are expected to further substantiate these preliminary observations and provide deeper insights into how these dynamics are reflected in practice and in the scholarly literature.

Conclusion and Recommendations

Upon the completion of the planned study, the following anticipated conclusions and recommendations can be proposed:

- Strengthening collaborative projects between Turkey's official representatives—particularly the Consulate General in Milan—and local universities, museums, research institutes, and art centers will enhance the sustainability of cultural diplomacy between the two countries.
- Expanding the activity scope and operational capacity of Turkish Cultural Centers in Italy would contribute to a more effective and continuous cultural presence.
- Developing joint funding mechanisms for the preservation, restoration, and promotion of Turkish heritage sites and cultural elements in Italy would foster shared responsibility in protecting common historical heritage.
- Accelerating the development of youth- and education-oriented programs would deepen long-term cultural ties and support the next generation's engagement in intercultural dialogue.

TÜRKİYE’NİN AB’NİN ENERJİ GÜVENLİĞİ ÜZERİNDEKİ JEOSTRATEJİK VE JEOPOLİTİK ÖNEMİ: RUSYA-UKRAYNA SAVAŞI ÖZELİNDE BİR DEĞERLENDİRME

THE GEOSTRATEGIC AND GEOPOLITICAL IMPORTANCE OF TÜRKİYE FOR EU
ENERGY SECURITY: AN ASSESSMENT FOCUSING ON THE RUSSIA-UKRAINE
WAR

Dr. Serkan AYHAN

Bingöl Üniversitesi, İİBF

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4243-5251>

Özet

Bu çalışma, Rusya-Ukrayna Savaşı özelinde Türkiye’nin jeostratejik ve jeopolitik açıdan konumunun Avrupa Birliği enerji güvenliği üzerindeki etkilerini Rusya-Ukrayna savaşı özelinde incelemektedir. 24 Şubat 2022 tarihinde Rusya’nın Ukrayna’ya müdahalesi ile başlayan savaş, Avrupa’nın Rusya’nın fosil kaynaklarına olan bağımlılığı nedeniyle AB enerji güvenliğinde yapısal bir kırılma meydana getirmiş, enerji güvenliğini AB için yalnızca ekonomik değil, aynı zamanda jeopolitik ve stratejik bir mesele hâline getirmiştir. Devam eden sürecin, üç denize kıyıdaş olması ve enerji transit hatları üzerinde yer alması gibi jeostratejik konumu, yanı sıra Rusya, Ukrayna, Güney Kafkasya, Hazar Havzası, Orta Doğu, Kuzey Afrika ve Avrupa arasındaki jeopolitik konumu nedeniyle Türkiye’yi AB enerji güvenliği açısından önemli bir aktöre dönüştürmektedir. Bu çalışmada Türkiye’nin bu rolü incelenecektir. Literatür incelendiğinde Türkiye, enerji kaynakları bakımından zengin olmaması nedeniyle genellikle enerji geçiş ülkesi veya bölgesel arabulucu aktör olarak ele alınmakta, ancak Rusya-Ukrayna Savaşı bağlamında Türkiye’nin jeostratejik ve jeopolitik konumunun AB’nin enerji arz çeşitlendirmesi, kriz yönetimi ve jeopolitik dengeleme kapasitesi üzerindeki etkisi yeterince birlikte analiz edilmemektedir. Çalışma Rusya-Ukrayna Savaşı sürecinde Türkiye’nin coğrafik öneminin AB’nin enerji güvenliği üzerindeki etkilerini nitel bir yaklaşımla doküman analizi ve betimsel analiz yöntemi kullanılarak ortaya koymayı amaçlamaktadır. Bu kapsamda AB’nin enerji politikalarını ele alan belgeler, enerji güvenliğini konu alan raporlar, REPowerEU planı yanı sıra uluslararası kuruluş raporları, akademik çalışmalar ve savaş sonrası enerji diplomasisine ilişkin resmî açıklamalar, haber ve medya kaynakları incelenmiştir. Çalışmada yanı sıra Türkiye üzerinden geçen TANAP, TAP, TürkAkım, Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı, Güney Gaz Koridoru ve denizlerin enerji güvenliği üzerindeki etkileri analitik çerçeveye dâhil edilmiştir. Çalışma bulguları, Türkiye’nin coğrafik konumunun Rusya-Ukrayna Savaşı sonrasında AB açısından üç temel fonksiyona sahip olduğunu ortaya koymuştur: Bunlar, alternatif enerji koridoru konumuna sahip olması, jeopolitik denge aktörü olması ve enerji arz sürekliliğini destekleyen stratejik transit ülke olmasıdır. Türkiye, özellikle Orta Doğu, Hazar ve Güney Kafkasya gibi enerji rezervleri açısından zengin bölgelerden Avrupa’ya kaynakların aktarılmasında kritik bir güzergâh sunarak AB’nin Rusya’ya bağımlılığını azaltma hedeflerine katkı sağlamaktadır. Bunun yanı sıra denge politikası güderek barış sürecine katkı sunmaktadır. Ancak Türkiye ile AB arasındaki ilişkilerdeki kurumsal zayıflık, Doğu Akdeniz’deki gerilimler, Rusya ile devam eden ilişkiler ve bölgesel güvenlik riskleri bu katkının stratejik ortaklığa dönüşmesini sınırlı tutmaktadır. Sonuç olarak bu çalışma, Rusya-Ukrayna Savaşı ile birlikte Türkiye’nin coğrafik konumu, AB için önemli bir faktör haline gelmiş, Türkiye’yi AB enerji güvenliği açısından daha vazgeçilmez bir konuma yükseltmiştir. Ancak bu jeopolitik avantajın kalıcı ve kurumsal bir enerji ortaklığına dönüşebilmesi için Türkiye-AB ilişkilerinde tam üye olmayı

hedefleyen bir yaklaşımla karşılıklı kazanca dayanan, enerji merkezli, çok boyutlu ve güven temelli yeni bir stratejik çerçevenin geliştirilmesi gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Avrupa Birliği, Rusya-Ukrayna Savaşı, enerji güvenliği, Jeostratejik, Jeopolitik.

Abstract

This study examines the impacts of Türkiye's geostrategic and geopolitical position on the European Union's energy security, specifically within the context of the Russia-Ukraine War. The war, which began with Russia's intervention in Ukraine on February 24, 2022, has caused a structural rupture in EU energy security due to Europe's dependence on Russian fossil resources, transforming energy security into not only an economic but also a geopolitical and strategic issue for the EU. The ongoing process transforms Türkiye into a crucial actor for EU energy security due to its geostrategic position-such as bordering three seas and being located along energy transit lines-as well as its geopolitical location among Russia, Ukraine, the South Caucasus, the Caspian Basin, the Middle East, North Africa, and Europe. This study will examine this role of Türkiye. A review of the literature reveals that because Türkiye is not rich in energy resources, it is generally considered an energy transit country or a regional mediating actor; however, the combined impact of Türkiye's geostrategic and geopolitical position on the EU's energy supply diversification, crisis management, and geopolitical balancing capacity in the context of the Russia-Ukraine War has not been sufficiently analyzed. The study aims to reveal the effects of Türkiye's geographical importance on the EU's energy security during the Russia-Ukraine War using a qualitative approach through document analysis and descriptive analysis methods. In this context, documents addressing the EU's energy policies, reports on energy security, the REPowerEU plan, as well as reports from international organizations, academic studies, official statements regarding post-war energy diplomacy, and news and media sources were examined. Additionally, the study incorporates into its analytical framework the impacts on energy security of the TANAP, TAP, TurkStream, and Baku-Tbilisi-Ceyhan Oil Pipelines passing through Türkiye, alongside the Southern Gas Corridor and maritime routes. The findings of the study demonstrate that Türkiye's geographical location serves three fundamental functions for the EU in the aftermath of the Russia-Ukraine War: acting as an alternative energy corridor, functioning as a geopolitical balancing actor, and serving as a strategic transit country that supports the continuity of energy supply. Türkiye contributes to the EU's goals of reducing its dependence on Russia by offering a critical route for the transfer of resources to Europe from energy-rich regions, particularly the Middle East, the Caspian, and the South Caucasus. Furthermore, it contributes to the peace process by pursuing a balancing policy. However, institutional weaknesses in relations between Türkiye and the EU, tensions in the Eastern Mediterranean, ongoing relations with Russia, and regional security risks limit the transformation of this contribution into a strategic partnership. In conclusion, this study indicates that, alongside the Russia-Ukraine War, Türkiye's geographical location has become a critical factor for the EU, elevating Türkiye to a more indispensable position in terms of EU energy security. Nevertheless, for this geopolitical advantage to evolve into a permanent and institutional energy partnership, a new strategic framework in Türkiye-EU relations must be developed-one that maintains a perspective of full membership, is based on mutual benefit, and is energy-centric, multi-dimensional, and trust-based.

Key Words: Türkiye, The EU, Russia-Ukraine Conflict, Energy Security, Geostrategic, Geopolitical.

GİRİŞ

Avrupa Birliği enerji bağımlı bir bölgedir. İhtiyaç duyduğu enerjinin büyük kısmını dışarıdan tedarik etmektedir. 24 Şubat 2022’te Rusya ile Ukrayna arasında çıkan savaş kadar enerji kaynaklarının büyük kısmını Rusya’dan tedarik etmekteydi. Bu açıdan Rusya, AB’nin enerji güvenliği üzerinde önemli bir etkiye sahipti. Rusya’nın Ukrayna’ya yönelik saldırısı, AB için önemli bir enerji krizine yol açmış ve AB’nin enerjiye bağımlılığının testi olmuştur. Bu durum AB’nin enerjide kırılganlığını ne ölçüde olduğunu ortaya koymuştur. Kriz diğer yandan AB için enerji politikalarını gözden geçirmek için bir fırsat olmuş ve bu kırılganlığı stratejik bir acil duruma dönüştürmüştür. Kriz öncesi 2021 verilerine bakıldığında AB, yaklaşık 155 milyar m³(bcm) Rus doğalgazı ithal etmiştir. Bu miktar, AB’nin doğalgaz ithalatının yaklaşık %45’ine ve toplam doğalgaz tüketiminin yaklaşık %40’ına tekabül etmektedir (Uluslararası Enerji Ajansı, 2022). Bu saldırı AB için enerji fiyat şokunun ötesine geçerek, siyasi, ekonomik ve sosyal sorunlara yol açmış ve büyük bir maliyete neden olmuştur. AB’nin özellikle 2000 sonrası enerji politikalarına yönelik sürdürdüğü dönüşüm ve ortaya koyduğu politikalar için bu savaş, önemli bir test olmuştur. AB savaş sonrası hemen harekete geçerek bu süreçte REPowerEU planını hazırlamış ve bu planı destekleyen talep kısıtlaması, tedarikçi çeşitlendirilmesi ve yenilenebilir enerji kaynaklarına teşvikler gibi adımlar atarak Rusya’ya olan fosil bağımlılığını azaltma yoluna gitmiştir. (Avrupa Komisyonu, 2022a). Özellikle Rusya’ya olan bağımlılığın giderilmesi, farklı tedarikçi ve farklı tedarik yolları konusunda önemli adımlar atmıştır. Bu açıdan Türkiye, farklı tedarik yolları açısından alternatif olarak ön plana çıkmıştır.

Üç kıtaya olan yakınlığı ve Avrupa’yı bu kıtalara bağlayan rolü yanı sıra özellikle son dönemlerde artan uluslararası etkinliği ile Türkiye, sadece bölge ülkeleri açısından değil, AB için de önemli bir konumda yer almaktadır. Özellikle Rusya ile iyi ilişkileri ve Rusya ile Ukrayna arasındaki dengeleyici rolü, dış politikada izlediği sıfır sorunlu bölgesel barış yaklaşımı, Türkiye’ye olan ilgiyi de ön plana çıkarmaktadır. Bu rolü Türkiye’yi AB için bir barış koridoru olması yanında bir enerji koridoru haline de getirmektedir. Önemli boru hatları olan Trans-Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı’nın (TANAP) geçiş güzergahının Türkiye üzerinden geçerek Güney Gaz Koridorunu Trans-Adriyatik Boru Hattı’na (TAP) bağlanması, ayrıca, Rusya’dan çıkan ve Karadeniz’in altından Türkiye’ye bağlanan oradan Avrupa’ya geçişi sağlayan TürkStream ve Azerbaycan’dan çıkan Bakü-Tiflis-Ceyhan (BTC) petrol boru hattının geçiş yoluna ev sahipliği yapması, Türkiye’yi enerji geçiş güzergahı için önemli bir aktör yapmaktadır. Bu açıdan Türkiye’nin enerji kaynakları bakımından zengin olan Orta Doğu’ya, Hazar Havzası ve Güney Kafkasya’ya doğrudan bağlantısı olması Türkiye’yi enerjide köprü olma açısından önemli bir yere konumlandırmaktadır. Bunun yanı sıra Türkiye’nin bölgenin en önemli denizleri olan Karadeniz, Adalar Denizi ve Akdeniz’e çok uzun kıyısı bulunmaktadır. Ayrıca Montrö Antlaşması çerçevesinde enerji geçişi için de önemli sayılabilecek iki önemli boğazın kontrolünü de elinde tutmaktadır. Türkiye’nin bu aktörlüğü, Avrupa’nın enerji güvenliği için oldukça önem arz eden geçiş güvenliğini de koruma atına almaktadır. Ancak Türkiye’nin çevresinde devam eden savaşlar, çatışmalar ve siyasi sorunlar boyutun sadece enerji geçişi ve güvenliği ile sınırlı olmadığını başka faktörlerin de değerlendirilmesini ortaya koymaktadır.

Bu alandaki literatür incelendiğinde büyük kısmı Türkiye’yi sadece geçiş güzergahı güvenliği açısından veya son dönemlerde artan enerji arama-tarama ve keşfi nedeniyle enerjide gelecek vaat eden potansiyeli olan bir merkez olarak ele almaktadır. Bu yaklaşımlar tek başına ele alındıklarında doğru olmanın yanı sıra ayrı ayrı incelendiğinde Türkiye’nin AB güvenliğini etkilediği mekanizmaları tam olarak tanımlayamayabilmektedirler. Türkiye’nin enerji geçiş güzergahındaki rolü enerji kaynaklarını çeşitlendirmede, enerjinin sahipliğini

veya varış noktasını şekillendirmede etkisiz olmaktadır. Bu durumda Türkiye, AB'nin enerji güvenliğinde bu geçiş güzergahlarının korunmasında önemli bir role sahip olmaktadır. Ancak şu an için AB'nin enerji tedarik edebileceği bir enerji merkezi ülkesi olmaktan uzak durumdadır. Bunun yanı sıra, Türkiye üzerinden geçen bir güzergâh, AB için enerji kaynağı olabilmektedir. Bu da enerji kaynağının güvenli bir şekilde Avrupa'ya ulaşmasını sağlayabilmektedir. Rusya ile Ukrayna arasında çıkan savaşın ardından ortaya çıkan kriz, bazı boru hatlarının etkinliğini etkilemiş özellikle TürkStream'in aktifliğini doğrudan etkilemese de hem güzergâh hem de etkinliğinde değişikliğe neden olmuştur. Buna karşı TANAP ve TAP, Azerbaycan gazını Avrupa'ya taşıyarak hem güzergâhı hem de kaynağı çeşitlendirerek Avrupa için enerjiye erişim güvenliği sağlamıştır.

Bu açıdan bu çalışma, Türkiye'nin Rusya-Ukrayna Savaşı'nda hangi jeostratejik ve jeopolitik açıdan AB'nin enerji güvenliğine katkıda bulunduğunu ve bu katkıların kalıcı bir ortaklığa dönüşmesini engelleyen faktörlerin neler olduğuna odaklanmaktadır.

Araştırma ve Bulgular

Bu çalışma, nitel yöntem kullanılarak betimlemeli analiz ile yapılmıştır. Çalışma çerçevesinde Avrupa Birliği kurumsal web sitesinde yer alan bilgi, belge ve raporlar, BM, Uluslararası Enerji Ajansı vb. alandaki ilgili kuruluş raporları, haber sayfaları, alanda yapılan çalışmalar, akademik ve özel kuruluşlar tarafından yayınlanan resmi bilgiler ve akademik çalışmalardan yararlanılmıştır.

Savaşın Sonrası AB Enerji Güvenliğinin Yeniden Yapılanması

Rusya ile Ukrayna Savaşı, AB'nin enerji politikalarını kökten değiştirmiş ve yeniden şekillendirmiştir. Savaş sonrası AB'nin yürürlüğe soktuğu plan ve programlar, Rusya'ya olan bağımlılığı azaltan ve aşamalı olarak tamamen bitirmeyi önceleyen, yanı sıra alternatif enerji kaynaklarını ve güzergahlarını ele alan öncelikler ortaya koymuştur. Özellikle Rusya'ya uygulanan ambargo nedeniyle kuzeydeki hatların ve Ukrayna güzergâhını izleyen hatların siyasi ve ticari uygulanabilirliği oldukça düşmüş ve günümüzde tamamen durdurulmuştur. Alternatif güzergâh olarak Türkiye, bulunduğu konum ve yer aldığı stratejik önem nedeniyle göreceli olarak değeri artmıştır. Savaş öncesinde AB, Rusya'nın fosil kaynaklarına oldukça bağımlı bir durumda bulunmaktaydı. Savaş öncesinde AB, Rusya'ya oldukça bağımlı durumdaydı. AB'nin 2022 savaşı sonrası hazırladığı REPowerEU planı kapsamında, tek tedarikçiye bağımlılığın yerine tedarikçilerde çeşitlendirme, enerji kaynaklarında talep azaltılması ve verimlilik, depolama kapasitesinin artırılması ve yenilenebilir enerji kaynaklarının kullanımının artırılması gibi bir takım zorunlu kararlar yürürlüğe sokulmuştur (Avrupa Komisyonu, 2022a). Bu kararların başarısı kendine göstermiş, 2025 yılına kadar Rusya'dan gaz ithalatı 152 bcm'den 36 bcm'ye düşerken, AB'nin Rusya'dan gaz ithalat payı %45'ten %12'ye gerilemiş; Ağustos 2022 ile Ocak 2026 arasındaki dönemde AB'nin gaz talebi %19 azalmıştır (Avrupa Komisyonu, 2026a). Özellikle 31 Aralık 2024'te Ukrayna üzerinden yapılan Rusya ile doğal gaz transit anlaşmasının sona ermesi, acil bir tedarik krizi meydana getirmeden güzergâhın da değişmesini sağlamıştır (Avrupa Komisyonu, 2025a).

Bu keskin ve kararlı adımlar her ne kadar Rusya'ya olan bağımlılığı azaltmış olsa da Türkiye'yi Rusya'ya alternatif bir tedarik ilişkisi yerine getirmemiş olduğunu söyleme doğru değildir. Türkiye'nin enerji kaynakları üretimi açısından görece zayıf olması ve Türkiye'nin de enerjide dışa bağımlı olması bu durumu zaten olanak dışı bir durum arz etmektedir. Ancak üç kıtaya olan sınırı ve enerji kaynakları bakımından zengin olan bölgelere yakınlığı nedeniyle önem arz eden Türkiye'nin stratejik ve jeopolitik konumu, onu diğer ülkelerden ayırarak AB için oldukça önemli bir transit geçiş ülkesi haline getirmektedir. Özellikle Avrupa'ya akan Hazar'ın enerji kaynakları gibi önemli hatlar Türkiye'yi AB için önemli bir

seçenek olarak öne çıkarmaktadır. AB'nin savaş sonrası uyguladığı politikalar ile AB genelinde talebin azalması, Norveç boru hattının bir kaynak olarak öne çıkması ve yenilenebilir enerji üretimi AB için önemli bir alternatif olmuştur. Güney Doğu AB ülkelerine bakıldığında Bulgaristan, Yunanistan, Batı Balkanlar ve Orta Avrupa'nın bazı bölgelerinin Türkiye üzerinden gelen birbirine bağlı enerji boru hattı sistemlerine ihtiyaç duyması, Türkiye'nin bu açıdan önemini artırmıştır. AB Konseyi'nin 2026 yılında Rusya'nın LNG ve boru hattı gazını aşamalı olarak kaldırma kararı alması, yeni enerji politikalarında arz güvenliği açısından Türkiye'yi sadece transit güzergâhın konumunu, enerjinin güvenliğinin ve akışkanlığının sürdürülebilirliği açısından Türkiye'yi merkezi bir unsur haline getirmektedir (AB Konseyi, 2026).

Alternatif Bir Rusya Dışı Enerji Koridoru Olarak Türkiye

Ukrayna, Rusya'dan Avrupa'ya akan enerjinin ana yolları üzerinde bulunan bir ülke olarak uzun süre Rus gazı güzergahına ev sahipliği yapmıştır. Savaş sonrası özellikle 2024 sonunda antlaşmanın sona ermesiyle bu ilişki tamamen kesilmiştir. Türkiye'nin Avrupa'ya hem Türk Akım hem de Trans-Anadolu boru hattı ile gaz taşınması, Rusya ve Ukrayna'nın Avrupa ile enerji ilişkisinin sona ermesi ile önemi artmıştır. Bu açıdan Türkiye, AB'nin REPowerEU ile kaynak çeşitlendirmesi ve alternatif güzergah oluşturma planı açısından önemli bir aktör olarak ön plana çıkmıştır. TANAP, Gürcistan sınırından Türkiye-Yunanistan sınırına kadar Anadolu'yu geçerek Trans Adriyatik Boru Hattı (TAP) ile birleşmekte ve böylece Şah Deniz sahasını ve Güney Kafkasya Boru Hattı'nı Avrupa pazarlarına bağlamaktadır. Bu da Avrupa için önemli bir alternatif sunmaktadır.

TANAP üzerinden yıllık 16 milyar m³ gaz taşınmaktadır. Bu gazın yaklaşık 10 milyar m³ miktarı Avrupa'ya taşınmaktadır. Kapasitesi aşamalı olarak 24 ila 31 milyar m³'e genişletilecek şekilde esnek olan bu boru hattı, Avrupa'nın özellikle güney kısmına önemli derecede gaz iletmektedir (TANAP, t.y.). Güney Avrupa'ya TANAP ile bağlanarak gaz taşımayı amaçlayan TAP, yaklaşık 10 bcm yıllık kapasiteyle faaliyete sokulmuştur. İlk genişletme adımı ile TAP'a Ocak 2026'dan itibaren 1,2 bcm uzun vadeli kapasite ile eklenmiştir. Bu hattın piyasaya, yatırımlara ve üretim kaynaklı arza uygun olması durumunda 20 bcm'ye kadar genişletilebilmesine imkan tanınmıştır ve buna uygun tasarlanmıştır (TAP-AG, 2025). TurkStream'den farklı olarak bu hat, Rusya'ya ait gaz yerine Azerbaycan gazını taşımaktadır. Bu açıdan hat, doğal olarak Rusya'ya bağımlılığı farklılaştırarak hem enerji kaynağını hem de taşıma güzergâhını değiştirmektedir. Bu da Türkiye'yi AB için enerji koridoru açısından önemli hale getirmektedir.

18 Temmuz 2022 tarihinde AB ile Azerbaycan arasında Bakü'de imzalanan Enerji Alanında Stratejik Ortaklığa İlişkin Mutabakat Zaptı bu hattı REPowerEU planı kapsamına almış ve 2027 yılına kadar Güney Gaz Koridoru üzerinden yapılan teslimatları yıllık en az 20 bcm'ye çıkarma hedefi ortaya koymuştur (Avrupa Komisyonu, 2022b). Bu taahhüt, Türkiye'nin AB enerji güzergahı için stratejik önemini ortaya koymakla birlikte, hattın AB için Rus gazına alternatif bir yol olduğunu ortaya koymuştur. Boru hattının nominal kapasitesi bir gaz sahası değildir. Bu çerçevede değerlendirildiğinde Türkiye üzerinden taşınan Hazar gazı, özellikle Güneydoğu Avrupa'da enerji ihtiyacı için oldukça önem arz etmektedir. Bunun yanı sıra mevcut akış miktarını Rus gazına alternatif olarak görmek doğru değildir. Savaş öncesi Rus gaz hacmi ile kıyaslandığında oldukça düşük kalmaktadır. Ancak hacimler dikkate alınmadan jeopolitik ve stratejik önem açısından değerlendirildiğinde Türkiye'nin Avrupa'nın enerji güvenliği üzerindeki rolü yine de önemsenmeyecek kadar yüksek olduğunu ortaya koymaktadır.

Şekil 1: Türkiye Üzerinden Geçen Doğal Gaz Boru Hatları ve Projeleri

Kaynak 1: T.C. Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı

Ayrıca Bakü-Tiflis-Ceyhan petrol boru hattı ve Ceyhan terminali, bu jeostratejik işlevi doğal gazın ötesine genişletmektedir. Bu hat, Hazar Denizinde üretilen Azerbaycan gazını, Rusya'nın topraklarından geçirmeden doğrudan Akdeniz'e bağlayarak Avrupa ve Orta Doğu enerji ağına bir deniz çıkışı eklemektedir. Bu hattın etkisi, Rusya'nın fosil kaynaklarına yönelik doğrudan bir ikame değil, ancak Avrupa için ihtiyaç duyulduğunda ani kesintilere karşı geçici bir ihtiyaç giderici olabilmektedir (Balci&Khanayev, 2025). Özellikle ithal enerjiye ve belirli dış tedarikçilere bağımlılık riski taşıyan Avrupa ve Türkiye açısından petrol ve doğal gaz boru hatları, LNG terminalleri, depolama tesisleri ile alternatif transit güzergâhları enerji arz güvenliğinin önemli unsurlarını oluşturmaktadır. Söz konusu altyapı ve güzergâhlar, kaynak ve rota çeşitlendirmesini destekleyerek tek bir tedarikçiye veya taşıma hattına olan bağımlılıktan kaynaklanan kırılganlıkları azaltmakta, arz kesintileri ve jeopolitik kaynaklı şoklar karşısında alternatif tedarik imkanları sağlayarak krizlere karşı dayanıklılık oluşturmaktadır (Novikau&Muhasilović, 2023a). Bu açıdan incelendiğinde enerji kaynaklarına sahip olmasa da özellikle oluşturduğu alternatif rotalar ve sahip olduğu terminaller Türkiye'yi Avrupa enerji güvenliği açısından stratejik ve jeopolitik olarak tamamlayıcı ve taşıyıcı bir role konumlandırmaktadır.

Transit Esnekliği ve Tedarik Sürekliliği

Bu çalışmada Türkiye açısından öne çıkan bir diğer bulguya bakıldığında Türkiye, enerji kaynaklarına sahip olmasa da Avrupa'ya akacak arzın sürekliliği konusunda oldukça destekleyici bir pozisyona sahip olarak ön plana çıkmaktadır. Türkiye'nin enerji transit geçişi açısından önemli konumu yanı sıra doğal gaz, LNG ve yüzer depolama ve yeniden gazlaştırma tesisleri ve depolama kapasitesi hem iç talep hem de komşu ülkeler arasındaki taşımaya esneklik sağlamaktadır. 12 Nisan 2023'te BOTAŞ ile Bulgargaz arasında yapılan antlaşma, Türkiye'den Bulgaristan'a yılda 1,5 milyar m³'e kadar gazın taşınmasını öngörmüştür (BOTAŞ, 2023). Bu miktar, AB'nin toplam tüketimi ile kıyaslandığında yüksek görünmese de özellikle AB üyesi Bulgar vatandaşları için büyük önem arz etmektedir. Ayrıca,

üyeler arasındaki enerjiye ulaşım konusunda AB'nin asimetrik yapısı ve altyapı eksikliği yalnızca büyük miktarlarla kıyaslama yapılarak değerlendirilmemekte, bölgesel erişim yoluyla da arz güvenliğinin sağlanabileceğini ve Türkiye'nin bu rolünün önemini göstermektedir.

Enerji kaynakları açısından Türkiye, net bir enerji ithalatçısıdır. Bu açıdan öncelikli olarak iç talebi gidermek zorundadır. Dolayısıyla Türkiye bir geçiş güzergahı olarak değerlendirilebilir, ancak AB için salt bir enerji merkezi olarak değerlendirilemez. Bu açıdan Türkiye'nin AB için olmazsa olmaz bir enerji güvenliği aktörü olarak kabul etmek doğru bir yaklaşım değildir. Türkiye bir AB ülkesi değildir. Ancak Avrupa'ya coğrafik olarak bağlanmak için doğal bir köprü konumuna sahiptir. Bu da Avrupa'ya akan enerji için potansiyel bir geçit görevi üstlenmesini sağlamaktadır. Türkiye, bu doğrultuda Rusya ile diğer ülkeler arasında meydana gelen anlaşmazlıklarda taraf alan bir pozisyonda değil, arabulucu rolüne sahiptir. Bu açıdan AB'nin ambargosuna yönelik Türkiye'ye giren ve Türkiye üzerinden geçen gazın Rusya menşeli olmayacağını garanti etmemektedir. Dolayısıyla Türkiye ikili antlaşmalar yoluyla yapılan düzenlemelerde çıkarları doğrultusunda hareket ederek enerjide ara aktarıcı olarak talep eden ülkelere uluslararası antlaşmalara uygun şekilde enerji nakli gerçekleştirmektedir. Dolayısıyla Türkiye'nin enerjideki aracı rolü Avrupa'nın arz güvenliğine katkı potansiyeli taşısa da Rus gazına bağımlılığı ortadan kaldıran bir mekanizma olarak değerlendirilmemelidir (Novikau&Muhasilović, 2023b). Dolayısıyla Türkiye, çıkarlarına uygun olarak menşesine bakmaksızın uluslararası hukuk normlarına uygun olarak enerji aktarımı gerçekleştirmektedir. Bu açıdan değerlendirdiğinde bu yönü Türkiye'yi Avrupa enerji güvenliği için koruyucu pozisyona sokmamaktadır.

TürkStream İkilemi: Enerji Kaynağı Çeşitliği Yerine Güzergâh Çeşitliliği

Rusya'dan Türkiye'ye gaz taşıyan TurkStream yani Tür Akımı Enerji Boru Hattı, Ukrayna üzerinden Rus gazı transitinin 1 Ocak 2025'te sona ermesinin ardından, Avrupa'ya gaz taşınmasında en önemli istisna ve fiilen tek faal güzergâh olarak ön plana çıkmaktadır. Karadeniz üzerinden iki ayrı paralel hattın oluşan hattın toplam yıllık kapasitesi 31,5 milyar m³'tür. Bu paralel hattın biri Türkiye'nin iç talep ihtiyacını giderirken, diğer hat güneydoğu Avrupa'ya bağlanarak gaz akışı sağlamaktadır (Garding v.d., 2021). AB'nin Rusya'ya ambargo uygulanmasının ardında Rusya'ya ait boru hattı güzergâhlarının azaltılması ve Ukrayna üzerinden transit geçişin sona ermesi, Türk Akımını Rusya kaynaklı enerjinin Avrupa'ya ulaşımında en önemli fiziki hatlarda biri haline getirmiştir. Özellikle ani enerji şoklarında küçük ve enerji ulaşımında asimetrik Güney Doğu Avrupa ülkeleri için bu hat, acil durumlarda risk düşürme potansiyeline sahiptir. Bunun yanı sıra, doğrudan tedarikçi çeşitliliği sağlama pozisyonunda olduğu söylenemez. Aksine Rusya'ya bağımlılığı düşürmekten ziyade daha farklı bir alternatif ortaya çıkana kadar özellikle Güney Doğu Avrupa ülkeleri için besleyici bir kanal olma potansiyeli taşımaktadır. Bu durumda TürkStream, diğer hatlar ile özellikle Ukrayna üzerinden enerji akışı sağlayan enerji hatları ile birlikte değerlendirilemez. TürkStream, hem sağladığı altyapı hem ani şoklara karşı süreklilik sağladığı için REPowerEU planı ile ortadan kaldırılması amaçlanan stratejik kırılganlığa tamamen aykırı değerlendirmek doğru değildir. Aksine REPowerEU'nun ortaya koyduğu arzın sürekliliği ve enerjiye erişimde asimetrik ülkelerin desteklenmesi ilkesine küçük de olsa destekleyici bir durum oluşturmaktadır.

Aslında bu durum, AB'nin üyelerine yönelik zorunlu kıldığı Rus gazına olan bağımlılığın aşamalı olarak kaldırılması amacına aykırı bir ikilem oluşturmaktadır. Rusya menşeli boru hatlarının tamamen kaldırılması, Rusya menşeli olmayan alternatif güzergâhlar ve kaynaklar kullanılabilir hale getirilmedikçe önemli bir sorun olarak ön plana çıkacaktır. Nitekim Hürmüz Boğazı'ndaki geçişlerin ciddi ölçüde aksamasıyla ortaya çıkan enerji arzı daralması, ABD'nin küresel petrol piyasasındaki dalgalanmayı sınırlamak amacıyla Rus deniz yoluyla

taşınan ve denizde bulunan ham petrolün satışı ve teslimine ilişkin bazı yaptırım kısıtlamalarını Mart2026-Haziran 2026 tarihleri arasında geçici olarak gevşetmesine yol açmıştır (Congressional Research Service, 2026). Her ne kadar AB, Rusya'ya yönelik enerji yaptırımlarını askıya almamış ve Temmuz 2026'da kabul edilen 21. yaptırım paketiyle enerji sektörüne yönelik kısıtlamaları sürdürse de (Avrupa Birliği Konseyi, 2026a) bu durum gerektiğinde buna yönelik adım atılabileceğini göstermektedir. Bu durumda TürkStream'in Avrupa'ya yönelik güvenlik işlevinin önemi de ön plana çıkmaktadır. Dolayısıyla bu açıdan değerlendirildiğinde Türkiye'nin AB'nin enerji güvenliği açısından önemi, Rusya ile ilişkisini etkilememekle beraber Rus gazının Avrupa'ya taşınmasında ani şoklara karşı bir pansuman işlevi görmektedir denilebilir. Türkiye Rusya ile diplomatik ilişkilerini arabulucu olarak dengede tutmakta ve böylece ihtiyaç duyduğu enerji talebini de koruyabilmektedir. Bu adım, dolaylı olarak da olsa AB'nin uzun vadeli çeşitlendirme stratejisine karşı süreç boyunca kısa vadeli katkı da sağlamaktadır.

Jeopolitik Denge ve Kriz Yönetimi

Türkiye, jeopolitik açıdan bulunduğu konum, tarihsel açıdan ilişkileri ile değerlendirildiğinde Rusya ve AB arasındaki ilişkilerde takındığı tavır ve izlediği politika birbirinden farklıdır. Türkiye, Rusya ile Ukrayna arasındaki savaşta Rusya ile diplomatik, ekonomik ve enerji ilişkilerini sürdürürken Ukrayna'nın toprak bütünlüğüne de destek vererek Rusya'nın tutumunu eleştirmiştir. Bu yaklaşım, Türkiye'yi siyasi açıdan neredeyse imkânsız olan aktörler arasında temas kurulmasında önemli bir ara bulucu haline getirmiştir. 22 Temmuz 2022'de İstanbul'da imzalanan ve Rusya, Ukrayna, Türkiye ile Birleşmiş Milletler'in dahil olduğu bir Ortak Koordinasyon Merkezi aracılığıyla uygulanan Karadeniz Tahıl Girişimi, enerji ile birlikte bir tahıl krizinin de önüne geçmiştir. Bu girişim, savaşın etkilediği bir deniz alanında ticari seyrüsefer kuralları üzerinde müzakere etme konusunda operasyonel bir kapasite sergilenmesini sağlamıştır (Birleşmiş Milletler, 2023). Bu durum, bu savaş nedeniyle ortaya çıkan enerji krizi yanı sıra Türkiye'nin girişimi ile bir başka krize yol açmasının önüne geçmiştir.

Türkiye'nin izlediği denge politikası ve tarafsızlık ilkesi yanı sıra arabuluculuk başarısı, küresel bir kriz durumunda önemi de ortaya çıkmıştır. Türkiye'nin krizin sona ermesine yönelik izlediği politikaya ve yaptırımların daha fazla zarara yol açmaması için attığı adımlara rağmen, Rusya'ya karşı AB'nin çıkarları doğrultusunda hareket etmesi, izlenebilirlik ve güven konusunda endişeler oluşturmaya devam etmiştir (Avrupa Komisyonu, 2025b). Bu açıdan değerlendirildiğinde Türkiye'nin kriz sürecinde izlediği yapıcı politikalar ve arabulucu rolü, AB'nin Türkiye üzerinden geçen enerji hatları güzergâhlarına olan ihtiyacı ve Türkiye'nin jeopolitik ve jeostratejik önemi nedeniyle Türkiye'ye yaklaşımını değiştirerek daha ılımlı yaklaşmasını sağlayabilecektir. Dolayısıyla Türkiye'nin bu rolünü Türkiye'nin AB'nin enerji güvenliği için önemli aktör olmaktan ziyade şartlı bir ilişki ile bağımlılığı olarak değerlendirmek mümkündür.

Türkiye-AB Enerji Ortaklığının Önemi

Türkiye'nin AB ile olan adaylık sürecinin ötesinde jeopolitik ve jeostratejik olarak ortaya çıkan doğal enerji ortaklığı, Türkiye'nin ideal olarak ortaya koyduğu AB hedefi için bir adım olmaktan ziyade bir çıkar ilişkisi olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır. Türkiye'yi AB için alternatif bir enerji tedarikçisi olarak görmek, Türkiye'nin sahip olduğu düşük enerji rezervlerine bakıldığında doğru bir yaklaşım değildir.

Türkiye'nin AB ile enerji ilişkisinin en önemli yönü maddi niteliktedir. Türkiye'nin sınırlı hidrokarbon kaynaklarına sahip olması ve kendisine gelen enerjinin önemli bir kısmının iç talebi karşılamaya gitmesi, Türkiye'yi AB için Rusya'ya alternatif bir aktör yapmaktan uzaktır. Ancak Türkiye'nin coğrafik konumu nedeniyle sahip olduğu doğal transit köprü yapısı ile Avrupa'ya gaz taşımadaki rolü ve zaten sahip olduğu Avrupa ile bütünleşik boru

hatları, yeni sahalar ve boru hatları ile finansal sorunlar yaşamak istemeyen AB için Türkiye'yi önemli bir alternatif yapmaktadır. Bunun yanı sıra AB'nin iklim hedefleri ile uyumsuz devam eden gaz talebinin azalmayacağı beklentisi ve son zamanlarda özellikle Orta Doğu kaynaklı artan savaşlar ile daha da artan enerji riski, Türkiye'yi yalnızca transit bir ülke olarak gören işbirliğinin ötesine taşımaktadır.

AB ile Türkiye arasındaki Yüksek Düzeyli Enerji Diyaloğu 2016 yılında başlatılmış, ancak Doğu Akdeniz'deki sondaj anlaşmazlıkları nedeniyle 2019 yılında askıya alınmıştır (Avrupa Birliği Konseyi, 2019b). Bu açıdan değerlendirildiğinde ikili ilişkiler, ortak yönetimden daha hızlı ilerlemiştir. Ancak artan bölgesel tehditlere bakıldığında AB'nin ihtiyaç duyduğu enerji güvenliği Türkiye'yi AB için önemli kılmaya devam etmektedir. Son dönemde artan küresel krizler, özellikle Orta Doğu'daki ABD-İsrail-İran savaşı, bölgesel çatışmalar, sabotajlar, terör, siyasi istikrarsızlıklar, hukuki sınır anlaşmazlıkları, siber tehditler ve doğal afetler küresel bir güvenlik işbirliğini zorunlu kılmaktadır. Avrupa'ya akan enerji hatlarında meydana gelen bir kırılmalık, enerjiye ihtiyaç duyan bir bölge olan AB için ekonomik ve sosyal etkileri kolay tamir edemeyecek sonuçlar doğurabilmektedir. Bu açıdan AB, enerji kaynaklarının akışkanlığı sürdürmek ve tedarik zincirinin güvenliği için Türkiye gibi nispeten güçlü ve arabulucu bir aktöre ihtiyaç duyabilmektedir. Bu da AB'yi Türkiye ile özellikle bu alan işbirliğine yöneltmektedir.

Bir bütün olarak değerlendirildiğinde Türkiye ile AB arasındaki ilişki şartlı ve stratejik çıkara dayanan bir ilişki olarak ön plana çıkmaktadır. Türkiye'nin AB için vazgeçilmez bir tedarikçi ya da enerji güvenliği için olmazsa olmaz bir ülke olarak yorumlanamaz. Ancak Türkiye'nin TANAP ve TAP gibi Avrupa'ya enerji sağlayan boru hatlarına geçiş sağlaması, Rusya dışı koridor sağlayarak REPowerEU planına destek sağlamaktadır. Bunun yanı sıra Türkiye'nin özellikle Bulgaristan gibi ülkelere sağladığı enerji desteği, AB için bölgesel asimetrik enerji paylaşımının önüne geçmesi açısından önemli esneklik katmaktadır. Bu da AB için olası enerji krizlerinde bölgesel kriz yönetimi için önemli avantaj sağlamaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde Rusya ile Ukrayna arasında ortaya çıkan savaş, jeopolitik ve jeostratejik açıdan Türkiye'nin AB için özellikle enerji güvenliği açısından önemini artırmış olduğunu gösterse de Türkiye ile kalıcı işbirliği açısından değerlendirildiğinde AB'nin bir parçası olabileceği ön yargısını tamamen ortadan kaldırmamaktadır.

Sonuç

Rusya ile Ukrayna arasındaki savaş, Avrupa'ya akan, özellikle Ukrayna üzerinden geçen enerji boru hatlarının kullanılabilirliğini azaltarak Hazar bölgesine, küresel LNG pazarlarına ve Güneydoğu Avrupa'ya alternatif bağlantıların değerini artırmıştır. Bu durum, jeopolitik ve jeostratejik konumu nedeniyle Türkiye'nin AB'nin enerji güvenliği açısından önemini de artırmıştır. Bulunduğu konum, coğrafik doğal köprü özelliği, önemli boru hatlarına ev sahipliği yapması, sahip olduğu gaz terminalleri, denizlere erişimi ve uzun kıyılara sahip olması, bunun yanı sıra enerji bağlantılarındaki ara pozisyonu, savaş sonrası AB'nin yürürlüğe soktuğu planlara uyum açısından Türkiye'yi önemli kılmaktadır. AB'nin savaş sonrası enerji kaynaklarında çeşitlendirme, arzın sürekliliği, talepte düşürme ve yenilenebilir enerji kaynaklarına yönelim gibi attığı katı adımlar, enerji güvenliği için alternatif rotaları da ön plana çıkarmıştır. Bu açıdan Türkiye'nin savaş sonrası Rus gazına olan ihtiyacın aşamalı düşürülmesinde alternatif bir role sahip olup olmadığı ön plana çıkmıştır. Bu çalışma ile bütün alternatifler birlikte değerlendirilmiş ve Türkiye'nin AB için oldukça önemli bir ülke konumuna sahip olduğunu ancak Rusya'nın yerine tam alternatif olarak değerlendirilemeyeceğini ortaya koymuştur.

Türkiye'nin hem transit bölge olması hem de AB'nin enerji güvenliğine güçlü katkısı, yanı sıra sahip olduğu boru hatları ve enerji güzergâhı, AB'nin kaynak çeşitlendirmesinde önemli pozisyon meydana getirmektedir. Özellikle Hazar Denizindeki kaynakları TANAP

üzerinden Avrupa'ya ileten Güney Gaz Koridoru ve TürkStream'in katkısı, her ne kadar hacim ve ölçek olarak tam bir ikame oluşturmaya da önemli bir faktör olarak ön plana çıkarmaktadır. Türkiye'nin bu doğal köprü yönü ve transit altyapısı jeopolitik ve jeostratejik açıdan Türkiye'yi güçlü bir aktör yapmaktadır. Bunun yanı sıra Türkiye'nin izlediği denge diplomasisi de her ne kadar AB'nin Rusya'ya karşı uyguladığı yaptırım politikaları ile bir güven sorunu oluşmuşsa da krizin ortadan kalkması ve enerjiye erişim imkânı oluşturması açısından önemli bir faktör olarak ön plana çıktığını göstermektedir.

Bu açıdan değerlendirildiğinde Türkiye ile AB arasında enerji güvenliğinin sürdürülebilirliği ve kalıcı bir ortaklık için yenilenmiş ve çok boyutlu bir AB-Türkiye çerçevesinin gerekli olduğunu ortaya koymaktadır. Doğu Akdeniz gerilimi nedeniyle askıya alınan Üst Düzey Enerji Diyalogu'nun yeniden başlatılması, acil durumlarda dayanışma ve koordineli yatırımlar için de ortak bir yaklaşım sağlayacaktır. Özellikle Türkiye üzerinden geçen gaz koridorlarının genişletilmesi ve yeni alternatiflerinin oluşturulması, Aynı zamanda, mevcut altyapının da güçlendirilmesi, maliyet açısından yanı sıra bölgesel asimetriğin de önüne geçecektir. Bu açıdan Türkiye ile AB arasında enerji güvenliğine dayanan işbirliğinin daha da öteye taşınarak aday ülke olmanın verdiği avantaj ile inandırıcı bir tam üyelik perspektifiyle ilişkilendirilmesi, siyasi belirsizliği azaltarak ikili sorunların aşılmasında güvene dayalı bir işbirliğine dönüştürebilecektir. Dolayısıyla Türkiye, Rusya'nın, AB'nin daha geniş çaplı çeşitlendirme ve enerji geçiş stratejisinin kapsamlı ve şartlı bir ikamesi olarak değil, enerji hatlarının işlevselliğinde ve ani şok durumlarında stratejik öneme sahip ve vazgeçilmez bir ortak olarak değerlendirilmelidir.

Kaynakça

- Avrupa Birliği Konseyi. (15 Temmuz 2019). Doğu Akdeniz'deki Türk sondaj faaliyetleri: Konsey sonuçları kabul etti. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2019/07/15/turkish-drilling-activities-in-the-eastern-mediterranean-council-adopts-conclusions/>
- Avrupa Birliği Konseyi. (26 Ocak 2026). Rus gaz ithalatı: Konsey, aşamalı yasağa nihai onayı verdi. <https://www.consilium.europa.eu/en/press/press-releases/2026/01/26/russian-gas-imports-council-gives-final-greenlight-to-a-stepwise-ban/>
- Avrupa Komisyonu. (2022a). REPowerEU planı (COM(2022) 230 final). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52022DC0230>
- Avrupa Komisyonu. (2022b, 18 Temmuz). AB ve Azerbaycan, enerji işbirliği dahil olmak üzere ikili ilişkilerini güçlendiriyor. https://enlargement.ec.europa.eu/news/eu-and-azerbaijan-enhance-bilateral-relations-including-energy-cooperation-2022-07-18_en
- Avrupa Komisyonu. (2025a, 2 Ocak). Komisyon ve Üye Devletler, Yeni Yıl'da gaz tedariki konusunda herhangi bir endişe olmadığını teyit etti. https://energy.ec.europa.eu/news/commission-and-member-states-confirm-no-gas-supply-concerns-new-year-2025-01-02_en
- Avrupa Komisyonu. (2025b). 2025 Türkiye raporu. https://enlargement.ec.europa.eu/turkiye-report-2025_en
- Avrupa Komisyonu. (2026a). Doğalgaz arz güvenliği. https://energy.ec.europa.eu/topics/energy-security/security-gas-supply_en
- Avrupa Komisyonu. (2026b). AB-Türkiye enerji işbirliği. https://energy.ec.europa.eu/topics/international-cooperation/key-partner-countries-and-regions/turkiye_en

- Balcı, M., & Khanayev, A. (2025). The geopolitical evolution of Caspian energy exports from the historical Baku-Batumi pipeline to BTC and TANAP. *Deniz Araştırmaları ve Mavi Strateji Dergisi (DA&MS)*, (4), 97-108.
- Birleşmiş Milletler. (14 Kasım 2023). Karadeniz Tahıl Girişimi: Neler başarıldı? Neden önemliydi? <https://www.un.org/en/black-sea-grain-initiative/achievements>
- BOTAŞ. (13 Nisan 2023). Türkiye’den Bulgaristan’a ilk gaz sevkiyatı başladı. <https://www.botas.gov.tr/Icerik/first-gas-delivery-from-turkiy/775>
- Congressional Research Service. (2026, August 7). *The Strait of Hormuz: Security developments and impacts on energy markets* (R45281). <https://www.congress.gov/crs-product/R45281>
- Garding, S. E., Ratner, M., Welt, C., & Zanotti, J. (2021, May 6). *TurkStream: Russia’s southern pipeline to Europe* (IF11177). Congressional Research Service. <https://crsreports.congress.gov/product/pdf/IF/IF1117>
- Novikau, A., & Muhasilović, J. (2023). Türkiye’nin bölgesel bir enerji merkezi olma arayışı: Zorluklar ve fırsatlar. *Heliyon*, 9(11), e21535. <https://doi.org/10.1016/j.heliyon.2023.e21535>
- TANAP. (tarih belirtilmemiş). Güzergâh ve yer üstü tesisatlar. 14 Ağustos 2026 tarihinde <https://tanap.com/en/route-above-ground-installations> adresinden erişilmiştir.
- TAP-AG. (15 Kasım 2025). TAP, güvenli ve güvenilir operasyonlarının beşinci yılını kutladı. <https://www.tap-ag.com/news/news-stories/tap-marks-five-years-of-safe-and-reliable-operations>
- Türkiye Cumhuriyeti Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı, <https://enerji.gov.tr/neupgm-boru-hatlari-ve-projeleri>
- Uluslararası Enerji Ajansı. (2022). Avrupa Birliği’nin Rus doğal gazına bağımlılığını azaltmaya yönelik 10 maddelik plan. <https://www.iea.org/reports/a-10-point-plan-to-reduce-the-european-unions-reliance-on-russian-natural-gas>

MEDIA LITERACY AND MISINFORMATION IN SOCIAL PLATFORMS

Irina Lucia COJOCARU

Alecu Russo State University, Moldova

Ana MUNTEANU

Alecu Russo State University, Moldova

ABSTRACT

The rapid development of social media platforms has fundamentally transformed the way individuals access, evaluate, produce, and share information. Platforms such as social networks, video-sharing applications, and online discussion communities have created unprecedented opportunities for communication and information exchange. However, these developments have also facilitated the rapid dissemination of misinformation, manipulated content, and misleading narratives. In this context, media literacy has become an essential competence for individuals who need to distinguish reliable information from inaccurate or intentionally misleading content. This study examines the relationship between media literacy and the ability of social media users to identify and critically evaluate misinformation. Particular attention is given to users' abilities to assess information sources, recognize manipulative communication strategies, verify online claims, and understand the role of algorithms in determining the visibility of digital content. The study also discusses the influence of emotional language, sensational headlines, visual manipulation, and confirmation bias on users' perceptions of online information. Young people are particularly important in this context because of their intensive engagement with social media platforms and their frequent exposure to rapidly changing information environments. The study argues that media literacy education should extend beyond basic digital skills and include critical thinking, source evaluation, fact-checking, and responsible online communication. Educational institutions, families, media organizations, and digital platforms all have important roles in developing these competencies. Strengthening media literacy can contribute to more informed decision-making, responsible digital citizenship, and greater resilience against misinformation. The study concludes that developing critical media competencies is essential for maintaining a healthy and informed digital society.

Keywords: media literacy, misinformation, social media, digital literacy, critical thinking, information verification, digital citizenship

SOCIAL INEQUALITY AND ACCESS TO DIGITAL EDUCATION

Dorin Mihai CAZACU

Alecu Russo State University, Moldova

Sergiu Nicolae BALAN

Alecu Russo State University, Moldova

ABSTRACT

The increasing integration of digital technologies into education has created new opportunities for students to access knowledge, communicate with teachers, and participate in flexible learning environments. Nevertheless, the benefits of digital education are not equally distributed among all social groups. Differences in household income, geographical location, technological infrastructure, internet accessibility, and digital competencies can significantly influence students' ability to participate effectively in online education. This study examines the relationship between social inequality and access to digital education, focusing particularly on the digital divide experienced by students from economically and socially disadvantaged backgrounds. The study considers several dimensions of digital inequality, including access to computers and mobile devices, quality and affordability of internet services, availability of digital learning materials, and students' technological competencies. In addition to material access, digital education requires students to possess sufficient skills to navigate online platforms, evaluate digital information, communicate effectively, and manage independent learning processes. The study argues that simply providing technological equipment does not automatically guarantee educational equality. Institutional support, teacher training, digital literacy programs, and inclusive educational policies are also necessary to ensure meaningful participation. Particular attention should be given to rural communities and low-income households where technological resources may be limited. The findings indicate that digital education has significant potential to reduce educational barriers, but without appropriate social and institutional policies, it may also reproduce existing inequalities. The study concludes that equitable digital education requires coordinated efforts involving governments, educational institutions, teachers, communities, and technology providers. Ensuring affordable access to technology and developing students' digital competencies are essential steps toward creating a more inclusive and socially equitable educational system.

Keywords: social inequality, digital education, digital divide, educational access, digital literacy, social inclusion, educational technology

COMMUNITY DEVELOPMENT AND SOCIAL PARTICIPATION IN RURAL AREAS

Elena Maria CEBAN

Alecu Russo State University, Moldova

Victor Andrei RUSU

Alecu Russo State University, Moldova

ABSTRACT

Rural communities play an important role in maintaining social, cultural, and economic diversity, yet they frequently experience challenges associated with population decline, migration, limited employment opportunities, inadequate infrastructure, and restricted access to public services. In this context, active social participation represents an important mechanism for strengthening community development and improving the quality of life of rural populations. This study examines the relationship between community development and social participation in rural areas, with particular attention to the involvement of local residents in decision-making, community initiatives, cultural activities, and development projects. Social participation enables individuals to identify common problems, express their needs, contribute ideas, and cooperate in developing solutions that reflect local priorities. The study emphasizes the importance of cooperation between citizens, local governments, educational institutions, non-governmental organizations, and community-based organizations. Participatory development approaches can strengthen social cohesion, trust, collective responsibility, and a sense of belonging among residents. The study also considers the role of young people and local community leaders in sustaining rural development initiatives. Digital communication technologies can further support participation by facilitating information sharing and connecting rural residents with institutions and external organizations. However, differences in digital access and technological competencies may limit these opportunities in some communities. The findings suggest that sustainable rural development requires more than economic investment; it also depends on strengthening local participation and community capacity. Creating inclusive mechanisms for citizen participation can increase the effectiveness and sustainability of development projects. The study concludes that rural communities can become more resilient and socially sustainable when residents are actively involved in identifying problems, setting priorities, and implementing local development strategies.

Keywords: community development, rural areas, social participation, rural development, social cohesion, local governance, community engagement

CULTURAL HERITAGE PRESERVATION THROUGH DIGITAL MEDIA

Ana MUNTEANU

Alecu Russo State University, Moldova

Maria Elena VATAMANU

Alecu Russo State University, Moldova

ABSTRACT

Cultural heritage represents an essential component of collective memory, social identity, and intergenerational continuity. However, globalization, urbanization, demographic changes, and the gradual disappearance of traditional practices create significant challenges for the preservation and transmission of cultural heritage. The development of digital media has introduced new tools for documenting, preserving, interpreting, and promoting tangible and intangible cultural heritage. This study examines the potential of digital technologies in cultural heritage preservation, focusing on digital archives, online databases, virtual museums, social media, digital storytelling, and audiovisual documentation. Digital technologies make it possible to preserve historical materials in accessible formats and provide wider audiences with opportunities to engage with cultural resources regardless of geographical location. They also allow younger generations to encounter traditional practices, languages, customs, artistic expressions, and historical narratives through contemporary forms of communication. The study emphasizes that digital preservation should not be understood merely as the conversion of physical materials into digital formats. It should also involve accurate documentation, contextual interpretation, community participation, and long-term digital storage strategies. Local communities have an important role in ensuring that their cultural heritage is represented accurately and respectfully. At the same time, cultural institutions, universities, museums, archives, and technology specialists can contribute to the development of sustainable digital preservation projects. The study also addresses challenges such as technological obsolescence, data security, intellectual property, and the risk of presenting cultural heritage without sufficient historical context. The findings indicate that digital media can complement traditional preservation methods and significantly expand public access to cultural heritage. The study concludes that responsible integration of digital technologies can strengthen cultural awareness, support intergenerational knowledge transfer, and contribute to the long-term preservation of cultural diversity.

Keywords: cultural heritage, digital media, digital preservation, cultural identity, digital archives, virtual museums, cultural memory

THE IMPACT OF DIGITAL COMMUNICATION ON SOCIAL RELATIONS

Sergiu Nicolae BALAN

Alecu Russo State University, Moldova

Victor Mihail POPA

Alecu Russo State University, Moldova

ABSTRACT

Digital communication technologies have become an integral part of everyday social life and have significantly transformed the ways individuals establish, maintain, and develop interpersonal relationships. The widespread use of social networking sites, instant messaging applications, video communication tools, and online communities enables individuals to communicate almost immediately across geographical and social boundaries. This study examines the impact of digital communication on social relations in contemporary society, focusing on both its positive contributions and potential challenges. Digital communication can strengthen relationships by allowing individuals to maintain contact with family members, friends, colleagues, and communities despite physical distance. It can also create new opportunities for social interaction among individuals who share common interests or experiences. At the same time, intensive digital communication may influence the quality and frequency of face-to-face interaction. Constant connectivity, dependence on online communication, and the tendency to replace direct interpersonal encounters with digital interactions may contribute to changes in social behavior and communication patterns. The study also examines the role of self-presentation, emotional expression, and immediacy in online communication. Unlike traditional communication, digital platforms allow users to carefully construct and modify their online identities, which may affect perceptions and interpersonal relationships. The findings suggest that digital communication should not be viewed exclusively as a replacement for traditional social interaction. Rather, it represents an additional communication environment that can complement face-to-face relationships when used appropriately. The study concludes that balanced digital communication, combined with effective interpersonal skills and responsible technology use, can contribute to maintaining meaningful social relationships in an increasingly connected society.

Keywords: digital communication, social relations, interpersonal communication, social media, online interaction, digital society, communication technology

DIGITAL MEDIA AND SOCIAL CHANGE IN CONTEMPORARY SOCIETY

Andrei Mihai POPESCU
University of Bucharest, Romania

Ioana MARINESCU
University of Bucharest, Romania

ABSTRACT

The rapid development of digital media has become one of the most significant factors influencing social transformation in contemporary society. Digital platforms have changed the ways individuals communicate, access information, participate in public discussions, establish communities, and express their social and cultural identities. This study examines the relationship between digital media and social change by analyzing the influence of online communication technologies on social participation, public opinion, cultural practices, and interpersonal relationships. Social media platforms provide individuals with opportunities to produce and distribute content without relying exclusively on traditional media institutions. This transformation has increased public participation and allowed different social groups to make their perspectives more visible. Digital media has also contributed to the development of new forms of activism, online communities, collaborative knowledge production, and citizen journalism. However, the same technological environment creates challenges associated with misinformation, algorithmic filtering, privacy, online polarization, and unequal access to digital resources. The study argues that the social consequences of digital media depend significantly on how individuals, institutions, and communities use these technologies. Media literacy and critical digital competencies are therefore essential for navigating contemporary information environments effectively. Educational institutions have an important role in preparing individuals to evaluate online information, recognize manipulation, and participate responsibly in digital society. The findings indicate that digital media can function as a powerful instrument for social empowerment and participation while simultaneously creating new forms of social inequality and communication challenges. The study concludes that understanding the complex relationship between digital media and social change is essential for developing inclusive and responsible digital societies.

Keywords: digital media, social change, digital society, social participation, communication, social transformation, media literacy

SOCIAL NETWORK USAGE AND YOUTH COMMUNICATION PATTERNS

Andrei Mihai POPESCU

University of Bucharest, Romania

Cristina Maria IONESCU

University of Bucharest, Romania

ABSTRACT

Social networking platforms have become an important part of young people's daily lives and have significantly influenced contemporary communication patterns. Young users increasingly rely on social media for maintaining friendships, exchanging information, expressing opinions, sharing experiences, and participating in online communities. This study examines the relationship between social network usage and communication patterns among young people, with particular attention to the frequency, purpose, and nature of digital interactions. The study explores how social networking platforms influence interpersonal communication, self-expression, relationship formation, and participation in online communities. Digital platforms provide young people with opportunities to communicate beyond geographical boundaries and to maintain relationships that might otherwise become difficult to sustain. At the same time, excessive social network use may create challenges related to attention, privacy, social comparison, communication quality, and dependence on online interaction. The study also considers the relationship between online and face-to-face communication. Although digital communication has become increasingly important, face-to-face interaction remains essential for developing deeper interpersonal connections and emotional understanding. The findings suggest that the impact of social networking depends not only on the amount of time young people spend online but also on how they use digital platforms and the purposes for which they engage with them. Developing digital literacy, responsible online behavior, and healthy communication habits can help young people benefit from social networks while minimizing potential negative effects. The study concludes that social networking platforms represent a major component of contemporary youth communication and should be considered an important factor in understanding changing patterns of social interaction.

Keywords: social networks, youth communication, digital communication, social interaction, young people, online behavior, social media

CULTURAL IDENTITY IN THE ERA OF GLOBALIZATION

Ioana MARINESCU

University of Bucharest, Romania

Victor Adrian PAVEL

University of Bucharest, Romania

ABSTRACT

Globalization has increased interaction among societies and cultures by facilitating the movement of people, ideas, information, products, and cultural practices across national borders. These developments have created new opportunities for intercultural exchange while simultaneously raising concerns about the preservation and transformation of cultural identity. This study examines the development of cultural identity in the era of globalization and explores how individuals and communities negotiate local traditions and global cultural influences. Cultural identity is understood as a dynamic process shaped by language, traditions, collective memory, historical experiences, social relationships, and cultural practices. The increasing influence of international media, migration, global education, tourism, and digital communication has created new environments in which cultural identities are continuously reconstructed. Globalization may encourage cultural exchange and the development of multicultural identities, but it may also contribute to cultural homogenization and the weakening of certain traditional practices. Digital media has become particularly influential by enabling individuals to access cultural content from around the world while simultaneously providing communities with tools to preserve and promote their own traditions. The study emphasizes the importance of cultural awareness, intercultural dialogue, and respect for cultural diversity in maintaining social cohesion. Preserving local languages, traditions, artistic expressions, and historical knowledge can help communities maintain a sense of belonging while participating actively in global cultural exchange. The findings indicate that globalization does not necessarily eliminate cultural identity; rather, it can transform the ways identity is expressed and experienced. The study concludes that cultural diversity can be protected through education, cultural preservation initiatives, intercultural communication, and responsible use of digital technologies.

Keywords: cultural identity, globalization, cultural diversity, intercultural communication, cultural heritage, cultural change, social identity

ONLINE EDUCATION AND STUDENT ADAPTATION PROCESSES

Cristina Maria IONESCU
University of Bucharest, Romania

Bianca Alexandra STANESCU
University of Bucharest, Romania

ABSTRACT

The rapid expansion of online education has transformed traditional educational environments and created new expectations regarding students' academic, technological, and social competencies. Online learning provides flexibility and allows students to access educational materials and participate in academic activities regardless of geographical location. However, successful participation in online education requires students to adapt to different learning processes, communication methods, and technological platforms. This study examines the adaptation processes of students in online education, focusing on academic engagement, digital competencies, time management, motivation, communication, and self-regulated learning. Students participating in online courses are often expected to organize their own learning schedules, follow digital course materials, complete assignments independently, and communicate with instructors and peers through virtual platforms. These requirements may create difficulties for students who have limited digital skills or experience challenges with motivation and self-discipline. The study also considers the importance of institutional support in facilitating student adaptation. Universities can improve the online learning experience by providing technical assistance, clear course structures, interactive teaching methods, and opportunities for social interaction. In addition, instructors play an important role in maintaining student engagement through timely feedback and effective digital communication. The findings suggest that successful adaptation to online education is influenced by both individual and institutional factors. Developing students' digital competencies, self-regulation skills, and academic independence can improve their ability to participate effectively in online learning environments. The study concludes that online education can provide substantial educational opportunities when supported by appropriate technological infrastructure, effective teaching strategies, and comprehensive student support mechanisms.

Keywords: online education, student adaptation, digital learning, higher education, digital competencies, student engagement, self-regulated learning

DIGITAL COMMUNICATION STRATEGIES IN PUBLIC INSTITUTIONS

Victor Adrian PAVEL

University of Bucharest, Romania

Larisa PETRESCU

University of Bucharest, Romania

ABSTRACT

Digital transformation has fundamentally changed the communication practices of public institutions and created new possibilities for interaction between governments, public organizations, and citizens. Websites, social media platforms, online service portals, mobile applications, and digital communication channels enable public institutions to distribute information rapidly and provide citizens with easier access to public services. This study examines digital communication strategies in public institutions, focusing on transparency, accessibility, citizen engagement, information dissemination, and institutional responsiveness. Effective digital communication requires public institutions to provide accurate, understandable, timely, and accessible information through channels that correspond to the needs and habits of different citizen groups. Social media platforms, in particular, allow institutions to communicate directly with citizens, receive feedback, announce public services, and respond rapidly to emerging issues. However, digital communication also creates challenges, including misinformation, privacy concerns, cybersecurity risks, digital exclusion, and differences in citizens' digital competencies. The study emphasizes that successful digital communication should not be limited to simply transferring traditional institutional announcements to online platforms. Instead, public institutions should develop integrated communication strategies based on citizen needs, accessibility, transparency, interaction, and continuous feedback. Training public employees in digital communication and developing appropriate institutional policies can improve the quality and reliability of online information. The findings suggest that strategic use of digital technologies can strengthen institutional credibility, improve public access to information, and increase citizen participation in administrative processes. The study concludes that effective digital communication is an important component of modern public administration and can contribute significantly to the development of more transparent, accessible, and citizen-oriented public institutions.

Keywords: digital communication, public institutions, e-government, citizen engagement, transparency, public administration, digital transformation

DIGITAL TRANSFORMATION AND SOCIAL CHANGE IN MODERN SOCIETY

Balazs KOVACS, Eva Maria NAGY

Budapest University of Technology and Economics, Hungary

ABSTRACT

Digital transformation has become one of the most influential processes shaping contemporary societies. The rapid development of information and communication technologies has fundamentally changed the ways individuals communicate, work, access information, participate in social activities, and interact with institutions. Digital platforms, artificial intelligence, cloud computing, big data, mobile technologies, and social networking services have created new opportunities for economic development and social interaction while simultaneously generating new social challenges. This study examines the relationship between digital transformation and social change in modern society, focusing on the ways technological developments influence social structures, communication patterns, employment, education, public participation, and everyday life. Digital transformation has enabled individuals and organizations to access information more rapidly and participate in increasingly interconnected social environments. At the same time, differences in technological access and digital competencies may create new forms of inequality. The study also considers the changing nature of employment as automation and digital technologies transform traditional occupational structures and create demand for new skills. In education, digital transformation has expanded access to learning materials and online educational opportunities, while requiring students and educators to develop new competencies. Furthermore, digital technologies have influenced civic participation by providing new channels through which citizens can communicate with public institutions and participate in social discussions. However, concerns regarding privacy, misinformation, cybersecurity, digital exclusion, and excessive technology dependence remain significant. The study emphasizes that digital transformation should be approached not only as a technological process but also as a broad social transformation. The findings suggest that effective digital policies, inclusive education, digital literacy, and responsible technology use are essential for ensuring that technological development contributes positively to society. The study concludes that understanding the social dimensions of digital transformation is crucial for developing sustainable and inclusive modern societies.

Keywords: digital transformation, social change, digital society, technology, digital literacy, social development, technological innovation

SOCIAL MEDIA USAGE AMONG UNIVERSITY STUDENTS

Peter Laszlo HORVATH

Anna SZABO

Budapest University of Technology and Economics, Hungary

ABSTRACT

Social media has become an essential component of university students' everyday communication, information-seeking, academic interaction, and social life. Platforms such as social networking sites, messaging applications, and content-sharing services provide students with opportunities to communicate with peers, participate in online communities, access educational materials, and express their opinions. This study examines social media usage among university students and explores its effects on communication patterns, academic activities, social relationships, and everyday behavior. Particular attention is given to the frequency and purposes of social media use, including entertainment, communication, academic collaboration, information sharing, and maintaining interpersonal relationships. Social media can provide valuable educational opportunities by enabling students to exchange course materials, participate in academic groups, communicate with instructors, and access educational content from different sources. However, excessive or uncontrolled use may create challenges related to concentration, time management, academic productivity, privacy, and psychological well-being. The study also examines the relationship between social media use and students' face-to-face communication patterns. Although online communication can strengthen existing relationships and facilitate connections across geographical distances, excessive dependence on digital interaction may reduce opportunities for direct interpersonal communication. Another important issue concerns the reliability of information encountered through social media. University students are frequently exposed to large amounts of information, making digital and media literacy increasingly important. The study emphasizes the need for students to develop responsible social media habits and critical information evaluation skills. Universities can support these processes through digital literacy programs and awareness initiatives. The findings indicate that social media can contribute positively to university life when used purposefully and responsibly. The study concludes that balanced social media use is essential for maximizing its academic and social benefits while minimizing potential negative effects.

Keywords: social media, university students, digital communication, academic engagement, social interaction, digital literacy, online behavior

CULTURAL ADAPTATION IN THE DIGITAL AGE

Gabor TOTH

Budapest University of Technology and Economics, Hungary

Judit Anna FARKAS

Budapest University of Technology and Economics, Hungary

Laszlo KISS

Budapest University of Technology and Economics, Hungary

ABSTRACT

The rapid development of digital technologies has transformed cultural interaction and created new environments in which individuals encounter cultural practices, values, languages, and identities from different parts of the world. In the digital age, cultural adaptation is no longer limited to physical migration or direct interpersonal contact. Social media, online communities, digital entertainment, international education platforms, and global communication networks allow individuals to interact with different cultural environments without necessarily leaving their local communities. This study examines cultural adaptation in the digital age and investigates how digital technologies influence individuals' perceptions of cultural difference, identity formation, intercultural communication, and social integration. Digital platforms provide opportunities for individuals to learn about other cultures, communicate with international communities, and participate in intercultural exchanges. These opportunities can promote tolerance, cultural awareness, and mutual understanding. At the same time, exposure to globalized digital content may influence traditional cultural practices and contribute to the transformation of local identities. The study particularly focuses on the relationship between digital communication and cultural identity among individuals who regularly interact with international online communities. Digital environments may facilitate the development of hybrid cultural identities in which local traditions coexist with global cultural influences. However, cultural adaptation may also involve challenges such as language barriers, cultural misunderstandings, stereotypes, and unequal representation of cultural groups. The study emphasizes the importance of intercultural competence and digital literacy in navigating these challenges. Educational institutions can play an important role by encouraging students to engage critically with global digital content and develop respect for cultural diversity. The findings indicate that digital technologies have created both opportunities and challenges for cultural adaptation. The study concludes that responsible digital communication and intercultural education are essential for promoting successful cultural adaptation and maintaining cultural diversity in an increasingly interconnected world.

Keywords: cultural adaptation, digital age, cultural identity, globalization, intercultural communication, digital media, cultural diversity

ONLINE EDUCATION EXPERIENCES IN HIGHER EDUCATION

Mate VARGA, Daniel BALOGH

Budapest University of Technology and Economics, Hungary

ABSTRACT

The development of digital technologies has significantly transformed higher education by expanding the use of online learning environments, virtual classrooms, digital resources, and distance education systems. Online education has become an important alternative and complement to traditional face-to-face instruction, offering students increased flexibility and access to educational opportunities regardless of geographical location. This study examines online education experiences in higher education, focusing on students' perceptions, academic participation, technological challenges, communication, motivation, and learning outcomes. Online learning provides several advantages, including flexible scheduling, access to a wide range of digital resources, and the possibility of participating in courses from different locations. However, successful online learning requires students to develop self-regulation, time management, digital communication, and independent learning skills. One of the main challenges identified in online education is maintaining student engagement and motivation. Limited interaction with instructors and peers may create feelings of isolation and reduce students' sense of participation in academic communities. Technical difficulties, unstable internet connections, insufficient digital skills, and inadequate learning platforms may further influence students' educational experiences. The study also emphasizes the importance of instructors' digital teaching competencies. Effective online education requires well-structured course materials, interactive activities, timely feedback, and accessible communication channels. Universities therefore have an important responsibility to provide technological infrastructure and institutional support for both students and academic staff. The findings indicate that online education can provide valuable opportunities for higher education when appropriate pedagogical strategies and technological resources are available. Rather than simply transferring traditional teaching methods into digital environments, universities should develop learning models specifically designed for online interaction. The study concludes that the quality of online education depends on the interaction between technology, pedagogy, institutional support, and student participation.

Keywords: online education, higher education, digital learning, student experience, virtual classrooms, educational technology, e-learning

DIGITAL COMMUNICATION STRATEGIES IN PUBLIC SERVICES

Eszter Maria MOLNAR, Peter KOVACS

Budapest University of Technology and Economics, Hungary

ABSTRACT

Digital communication has become an increasingly important component of public service delivery and institutional interaction with citizens. The development of government websites, online service portals, mobile applications, social media platforms, and digital communication systems has created new possibilities for public institutions to provide information and services more efficiently. This study examines digital communication strategies in public services and evaluates their importance for accessibility, transparency, citizen engagement, and institutional effectiveness. Digital communication allows public institutions to distribute information rapidly and provide citizens with access to services without requiring physical visits to administrative offices. This can be particularly beneficial for individuals who live far from public institutions or have limited opportunities to access traditional services. The study explores several elements of effective digital communication, including clarity of information, accessibility, responsiveness, transparency, multilingual communication, and the use of appropriate digital platforms. Social media can also serve as an important channel for informing citizens about public services, emergency announcements, policy changes, and community activities. However, public institutions face challenges related to misinformation, data privacy, cybersecurity, digital exclusion, and unequal levels of digital literacy among citizens. The study emphasizes that successful digital public services should be designed according to citizens' needs rather than technological possibilities alone. Institutions should provide user-friendly platforms and ensure that digital information is accurate, understandable, and regularly updated. Employees working in public services also require appropriate digital communication skills. The findings indicate that strategic digital communication can improve institutional efficiency, strengthen citizen trust, and increase participation in public processes. Nevertheless, digital transformation should not completely eliminate traditional communication channels, as some citizens may still experience barriers to digital access. The study concludes that inclusive and citizen-centered digital communication strategies are essential for developing accessible and effective modern public services.

Keywords: digital communication, public services, e-government, citizen engagement, digital transformation, public administration, accessibility

MEDIA ETHICS AND MISINFORMATION ON SOCIAL NETWORKS

Tamas NEMETH

Katalin PAPP

Robert SZABO

University of Debrecen, Hungary

ABSTRACT

The rapid expansion of social networking platforms has fundamentally changed the production, distribution, and consumption of information. Unlike traditional media environments, social networks allow users to produce and distribute content immediately, often without professional editorial control or systematic verification. This environment creates significant ethical challenges concerning misinformation, manipulated content, privacy, accountability, and responsible communication. This study examines media ethics and misinformation on social networks, focusing on the responsibilities of content creators, users, media organizations, and digital platforms. Misinformation can spread rapidly through social networks because emotionally engaging, controversial, or sensational content often attracts greater attention and interaction. Algorithms that prioritize engagement may further increase the visibility of misleading information. The study discusses the importance of ethical principles such as accuracy, transparency, accountability, respect for privacy, and responsible information sharing. Users also have an important role in preventing the spread of misinformation by verifying sources and avoiding the immediate sharing of unconfirmed claims. Media literacy is therefore closely connected with media ethics, as individuals need both critical evaluation skills and an understanding of their responsibilities as digital participants. The study also considers the role of social media companies in addressing misinformation while maintaining freedom of expression. Excessive content moderation may create concerns regarding censorship, whereas insufficient moderation can allow harmful misinformation to spread widely. The findings indicate that addressing misinformation requires cooperation among platforms, journalists, educational institutions, policymakers, and users. The study emphasizes that ethical digital communication cannot be achieved solely through technological solutions. Education, critical thinking, responsible journalism, and transparent platform policies are equally important. The study concludes that strengthening media ethics and digital literacy can contribute to a more reliable, responsible, and trustworthy social media environment.

Keywords: media ethics, misinformation, social networks, digital media, media literacy, information verification, online communication

SOCIAL INEQUALITY AND ACCESS TO DIGITAL TECHNOLOGIES

Adam Laszlo SIMON

University of Debrecen, Hungary

Beata VARGA

University of Debrecen, Hungary

ABSTRACT

Digital technologies have become increasingly important in education, employment, communication, public services, healthcare, and everyday social life. However, access to these technologies is not equally distributed across individuals and communities. Differences in income, education, geographical location, age, infrastructure, and digital competencies can create significant disparities in the ability to benefit from technological development. This study examines social inequality and access to digital technologies, focusing on the concept of the digital divide and its implications for contemporary society. The digital divide extends beyond the simple availability of computers or internet connections. It also includes differences in the quality of access, users' digital skills, the ability to evaluate online information, and the capacity to use technology effectively for educational, professional, and social purposes. Individuals from disadvantaged socioeconomic backgrounds may face greater difficulties in obtaining modern devices, maintaining reliable internet connections, or receiving appropriate digital education. Rural communities may also experience infrastructural limitations that restrict access to high-quality digital services. The study explores how these inequalities can influence educational achievement, employment opportunities, social participation, and access to public services. Digital exclusion can reinforce existing social inequalities when individuals who lack technological resources are unable to participate fully in increasingly digital societies. The study argues that reducing the digital divide requires comprehensive policies rather than isolated technological investments. Affordable internet services, public digital infrastructure, digital literacy education, accessible devices, and targeted support programs can help disadvantaged groups participate more effectively in digital life. Educational institutions and public organizations also have an important role in providing digital skills training and inclusive services. The findings indicate that technological development alone does not automatically create social equality. The study concludes that ensuring equitable access to digital technologies is essential for promoting social inclusion, educational opportunity, economic participation, and sustainable social development.

Keywords: social inequality, digital divide, digital technologies, digital inclusion, social inclusion, digital literacy, technological access

COMMUNITY PARTICIPATION IN LOCAL DEVELOPMENT PROJECTS

Csaba HORVATH, Maria TAMAS, Gergely NAGY
University of Debrecen, Hungary

ABSTRACT

Community participation is an important element of sustainable local development because it enables residents to contribute directly to decisions that affect their communities. Local development projects are more likely to respond effectively to social needs when citizens are involved in identifying priorities, planning activities, implementing projects, and evaluating outcomes. This study examines the role of community participation in local development projects and investigates how citizen involvement can contribute to stronger social cohesion, local ownership, and sustainable development outcomes. Community participation can take various forms, including public meetings, consultations, volunteer activities, neighborhood initiatives, local organizations, participatory planning, and digital engagement platforms. Active participation allows local residents to share their knowledge of community conditions and identify problems that may not be visible to external decision-makers. The study emphasizes the importance of trust and communication between citizens and local institutions. When residents believe that their opinions are genuinely considered, they are more likely to participate actively and support development initiatives. However, participation may be limited by factors such as lack of information, social exclusion, low institutional trust, limited resources, and unequal opportunities to participate. The study also considers the potential of digital technologies to increase community participation by providing online consultation tools and communication platforms. Nevertheless, digital participation should complement rather than completely replace traditional forms of community engagement. The findings indicate that successful local development requires cooperation between local authorities, community organizations, residents, and other stakeholders. Participatory approaches can increase transparency, strengthen social responsibility, and improve the long-term sustainability of local projects. The study concludes that community participation should be considered not merely as an additional component of development planning but as a central principle of effective local governance and sustainable community development.

Keywords: community participation, local development, citizen engagement, local governance, social cohesion, participatory planning, community development

**TASVİR YASAĞI TARTIŞMALARINDA FOTOĞRAFIN MEŞRUIYETİ VE YAPAY
ZEKÂ GÖRSELLERİNE YANSIMALARI**
THE LEGITIMACY OF PHOTOGRAPHY IN DEBATES ON THE PROHIBITION OF
FIGURAL REPRESENTATION AND ITS IMPLICATIONS FOR AI-GENERATED
IMAGES

Emrullah BÜRLÜKKARA

Master Student, Bingöl University, Social Sciences Institute
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-0838-8149>

Özet

İslam düşüncesinde tasvir meselesi, figürlü temsilin dinî hükmü etrafında şekillenen ve fıkıh, hadis, kelâm ile sanat tarihi alanlarını kesiştiren çok katmanlı bir tartışma alanıdır. Modern dönemde fotoğrafın ortaya çıkışı, klasik tasvir yasağı anlayışının yeniden değerlendirilmesine yol açmış; günümüzde ise yapay zekâ destekli görsel üretim sistemleri bu tartışmayı daha da karmaşık hale getirmiştir. Bu çalışma, fotoğrafın İslam düşüncesinde meşruiyet kazanma sürecinden hareketle yapay zekâ ile üretilen görsellerin tasvir yasağı bağlamında nasıl değerlendirilebileceğini incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmada, tasvir yasağına ilişkin klasik ve modern literatür ile fotoğraf kuramı ve çağdaş yapay zekâ tartışmaları karşılaştırmalı ve kavramsal bir yaklaşımla analiz edilmiştir. İnceleme sonucunda, fotoğrafın meşruiyetinin büyük ölçüde var olan bir gerçekliğin teknik kaydı olmasına dayandığı; buna karşılık yapay zekâ görsellerinin çoğu zaman herhangi bir tekil gönderene bağlı olmayan, gerçekliği simüle eden yeni imgeler ürettiği görülmüştür. Bu durum, fotoğrafı tasvir yasağının dışında değerlendirmeyi mümkün kılan gerekçelerin yapay zekâ görsellerine doğrudan uygulanamayacağını göstermektedir. Çalışma, yapay zekâ görsellerinin yalnızca suret üretimi açısından değil, niyet, kullanım amacı, aldatma riski, kutsallaştırma ihtimali, temsil adaleti ve insan müdahalesinin derecesi gibi ölçütler çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürmektedir. Böylece tasvir yasağı tartışmalarının çağdaş dijital kültür bağlamında yeniden yorumlanmasına yönelik kavramsal bir çerçeve sunulmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Tasvir yasağı, fotoğraf, yapay zekâ, İslam sanatı, temsil, dijital etik.

Abstract

In Islamic thought, the question of *taswir*-the making of images or figural representation-constitutes a multilayered field of debate shaped around the religious ruling on figurative representation and situated at the intersection of Islamic jurisprudence, hadith studies, theology, and art history. The emergence of photography in the modern period led to a reconsideration of classical understandings of the prohibition of figural representation; today, AI-assisted image-generation systems have rendered this debate even more complex. This study aims to examine how images generated by artificial intelligence may be evaluated within the framework of the prohibition of figural representation, taking as its point of departure the process through which photography came to acquire legitimacy in Islamic thought. The research analyzes classical and modern literature on the prohibition of figural representation, together with theories of photography and contemporary debates on artificial intelligence, through a comparative and conceptual approach. The analysis reveals that the legitimacy of photography has largely been grounded in its status as the technical recording of an existing reality, whereas AI-generated images often produce new images that simulate reality without

necessarily being tied to any singular referent. This distinction indicates that the justifications that made it possible to place photography outside the scope of the prohibition of figural representation cannot be directly applied to AI-generated images. The study argues that AI-generated images should be assessed not merely in terms of image production, but also through criteria such as intention, purpose of use, risk of deception, the possibility of sacralization, representational justice, and the degree of human intervention. In this respect, the study offers a conceptual framework for reinterpreting debates on the prohibition of figural representation within the context of contemporary digital culture.

Keywords: Prohibition of figural representation, photography, artificial intelligence, Islamic art, representation, digital ethics.

GİRİŞ

İslam sanatının ve görsel kültürünün en tartışmalı konularından biri tasvir meselesidir. Özellikle figürlü temsilin dinî hükmü, bir yandan putperestlik karşıtı teolojik hassasiyetlerle, diğer yandan tarihsel sanat pratiğinin çeşitliliğiyle birlikte değerlendirilmek zorundadır. Bu nedenle tasvir yasağını yalnızca estetik bir yasak olarak okumak, meselenin tarihsel ve normatif boyutunu eksik bırakır.

Nitekim Naef, meselenin yalnızca din adamlarının metinlerinden okunamayacağını, tasvirin tarih boyunca toplumsal pratik içinde kendine yer açtığını vurgular; ona göre İslam dünyasını “sırf din adamlarının düşüncelerinden yola çıkarak” açıklamak, oryantalist bakışın bir uzantısıdır (Naef, 2004/2018, s. 12). Bu uyarı, tasvir tartışmasını normatif metinlerle sınırlandırmamak gerektiğini gösterir.

Modern dönemde fotoğrafın yaygınlaşması bu tartışmayı yeni bir aşamaya taşımıştır. Fotoğrafın klasik resimden farklı olarak mevcut bir görüntüyü teknik araçlarla kaydetmesi, onun tasvir yasağı kapsamına girip girmediği sorusunu gündeme getirmiştir. Günümüzde ise yapay zekâ ile üretilen görseller, fotoğraf tartışmasını aşan bir sorun alanı ortaya çıkarmaktadır; çünkü bu görseller çoğu zaman ne doğrudan gerçekliği kaydetmekte ne de klasik anlamda insan eliyle resmedilmektedir.

Bu bildirinin amacı, fotoğrafın meşruiyet sürecinden hareketle yapay zekâ görsellerinin tasvir yasağı açısından nasıl değerlendirilebileceğini tartışmaktır. Çalışma, nihai bir fikhî hüküm vermekten ziyade, karşılaştırmalı bir kavramsal çerçeve sunmayı hedeflemektedir.

TASVİR TARTIŞMASININ ÇERÇEVESİ

Tasvir yasağı tartışmalarında Kur'an'da resim sanatını doğrudan yasaklayan açık bir hüküm bulunmadığı yönünde yaygın bir değerlendirme vardır. Nitekim Yetkin, Kur'an'da yalnızca putperestliği yasaklayan âyetler bulunduğunu, ancak “resim ve heykelle tecessüm ettirilmesini yasak eden tek bir âyete raslanmaz” tespitini yaparak yasağın esas itibarıyla hadislerle dayandığını belirtir (Yetkin, 1952, s. 44). Bu değerlendirme çağdaş araştırmada da geniş kabul görür; örneğin Grabar, canlı varlıkların tasvirinin “Kuran aracılığıyla yasaklanmadığı, artık hemen hemen kesin olarak” bilindiğini, yasak söyleminin esas olarak hadislerle dayandığını kaydeder (Grabar, 1973/1998, s. 82). Buna karşılık hadis literatüründe musavvirlerle ilişkin uyarıcı rivayetler, klasik fıkıh geleneğinde canlı varlıkların suretine yönelik güçlü bir ihtiyat doğurmuştur. Bu rivayetlerin yorumunda, putlaştırma riski ve yaratmayı taklit iddiası temel belirleyici unsurlar olarak öne çıkmıştır.

Bu ihtiyatın teolojik çekirdeği, *musavvir* kelimesinin çift anlamlılığında yatar: Kelime hem ressamı hem de Yaradan'ı karşılar. Naef'in ifadesiyle bu kavram, “yaratının tesiriyle yoktan var olmaya geçiş” anlamına gelir (Naef, 2004/2018, s. 19); dolayısıyla canlı bir suret üreten ressam, yalnızca Allah'a mahsus bir eylemi üstlenmiş sayılır. Suretin reddine dayanak yapılan kaygılar Naef tarafından üç ilkeye indirgenir: “putlara tapmanın yasak olması, pislik kavramı, Allah'ın yaratma gücüne göz dikmeme gerekliliği.” (Naef, 2004/2018, s. 23)

Ne var ki bu çerçeve tekil ve yekpare değildir. Naef, suret karşısındaki tutumun mezhepler ve hatta tek tek âlimler arasında belirgin biçimde farklılaştığını gösterir; kimi Şîî metinlerinde resmin “salt mevcudiyetiyle” namaza hâle getirmede kabul edilirken, Sünnî gelenekte daha katı bir okuma baskındır (Naef, 2004/2018, s. 20). Benzer biçimde İpşiroğlu da (1971/2005, s. 20) Şîîlerin resim konusundaki hoşgörüsünün Sünnîlikten ayrıştığına, hatta Ali ve ailesine ilişkin tasvirlerin mescit ve türbelere asılabildiğine dikkat çeker. Yetkin ise bu hoşgörünün mezhep sınırını da aştığını vurgular: Ona göre resim ve heykel “yalnız Şîî mezhebinin hâkim olduğu bölgelerde değil, mezhebi Sünnî olan bölgelerde de” üretilmiştir (Yetkin, 1952, s. 46). Grabar da tutumun bölge ve dönem arasında farklılaştığını, bu çerçevede “doktriner Şîilik, doktriner Sünniliğe göre daha esnek” sayıldığını aktarır (Grabar, 1973/1998, s. 82). Bu çoğulluk, tasvir yasağının bağlama, mekâna ve kullanım amacına göre değişen bir yorum alanı olduğunu düşündürür.

Bu ihtiyatın bir başka boyutu, tasvirin “yaratmayı taklit” olarak okunmasıdır. İpşiroğlu, Kur'an dilinde “yaratma (berea) ve biçim verme (savvara) aynı anlama geldiği için, yaratılan varlıkların benzerini tasvir, Allah'ı taklit” sayıldığını belirtir (İpşiroğlu, 1971/2005, s. 9). Ona göre bu teolojik kısıt, İslam sanatını tabiatçılıktan uzaklaştırıp özgün bir yöne sevk etmiştir: “İslam sanatçısının yolu soyutlama yoludur” (İpşiroğlu, 1971/2005, s. 10). Böylece gölge, ışık ve perspektif gibi nesneye gerçeklik kazandıran araçların silindiği, soyut bir “kavram ressamlığı” doğmuştur (İpşiroğlu, 1971/2005, s. 10). Bu okuma, yasağın salt bir kısıtlama değil, aynı zamanda biçimlendirici bir estetik ilke olduğunu gösterir.

Tarihsel veriler de İslam dünyasında figürlü temsillerin tümüyle ortadan kalkmadığını gösterir. Saray resimleri, kitap sanatları, minyatür ve mimari süslemeler, figürlü temsilin belirli alanlarda sürdüğünü ortaya koyar. Bu durum, tasvirin yalnızca varlığına göre değil; mekânına, kullanım amacına ve toplumsal işlevine göre de değerlendirildiğini düşündürmektedir.

Bu gözlem, Yetkin'in dikkat çekici bir tezini gündeme getirir. Ona göre İslam dünyasında resim ve heykelin Batı'daki gibi bir “Rönesans” a ulaşmamasının nedeni doğrudan bir yasak değil, dinin ve düşünüşün kendi mahiyetidir: “resimde ve heykelde bir İslâm Rönesansı olmayışının sebebi, tasvir yasağında değil” İslam'ın Allah tasavvurunda aranmalıdır (Yetkin, 1952, s. 47). Bu yaklaşım, tasvire mesafeyi salt fikhî bir hüküm olmaktan çıkarıp bir dünya görüşünün estetik sonucu olarak okur ve böylece İpşiroğlu'nun soyutlama tezini tamamlar. Her iki yorum da, biçimsel yasağın ötesinde, temsilin arkasındaki teolojik kavrayışın belirleyici olduğunu ileri sürer.

FOTOĞRAFIN MEŞRUIYETİ

Fotoğrafın ortaya çıkışı, tasvir yasağı tartışmalarında önemli bir kırılma oluşturmıştır. Fotoğraf, sanatçının el emeğiyle çizdiği bir suret olarak değil, ışığın ve teknik düzeneklerin yardımıyla görüntünün kaydedilmesi olarak anlaşılmıştır. Bu nedenle fotoğrafın klasik resim hükmüne doğrudan dahil edilip edilmeyeceği meselesi farklı görüşlerin doğmasına yol açmıştır.

Naef (2004/2018), 19. yüzyılda litografi, matbaa ve fotoğraf gibi tekniklerin yaygınlaşmasıyla Müslüman dünyanın görsel ortamının köklü biçimde değiştiğini; tasvirin nadir bir olgu

olmaktan çıkıp gündelik hayatın sıradan bir nesnesi hâline geldiğini belirtir. Bu teknik dönüşüm, ulemayı suret meselesini yeniden yorumlamaya zorlamıştır. Fotoğrafın meşruiyet kazanmasını kolaylaştıran nokta tam da onun üretim biçimidir: Klasik resimde suret sanatçının bilinçli müdahalesiyle oluşurken, fotoğrafta mevcut bir görüntü teknik bir kayda dönüşür.

Bu noktada fotoğraf kuramı, fikhî tartışmaya kavramsal bir derinlik katar. Barthes'a göre fotoğrafın özü, gösterdiği şeyin bir zamanlar gerçekten var olduğunu belgeleyen tanıklığındadır; onun ifadesiyle “Fotoğrafın noema'sı tamı tamına bu vardı”dır (Barthes, 1980/1996, s. 91). Dahası fotoğraf, temsil ettiği nesneden ayrılamaz: “gönderge ayrılmaz” (Barthes, 1980/1996, s. 18). Sontag da aynı belgeleyici niteliği vurgular: Ona göre “fotoğraflar bize kanıt teşkil ederler” ve bir fotoğraf, “verili bir olayın gerçekleşmiş olduğunun su götürmez kanıtıdır” (Sontag, 1977/2008, s. 5). Belting'in imge antropolojisi açısından da imge, var olan bir bedenin mevcudiyetini yeniden kurma işlevi görür (Belting, 1994, 2001/2011). Fotoğrafın belge, hafıza, eğitim ve kamu yararı gibi işlevlerle meşruiyet kazanması, büyük ölçüde bu gönderge bağına dayanır.

Bununla birlikte fotoğrafın meşru kabul edilmesi, tasvir yasağı tartışmasının sona erdiği anlamına gelmemiştir. Aksine, yeni teknolojilerin dinî hükmü belirlenirken yalnızca biçime değil, kullanım amacına ve doğuracağı sonuçlara da bakılması gerektiğini göstermiştir. Bu yaklaşım, yapay zekâ görselleri için daha da önemlidir.

YAPAY ZEKÂ GÖRSELLERİ

Yapay zekâ görsel üretim sistemleri, kullanıcının metinsel yönlendirmelerini işleyerek yeni imgeler üretir. Bu imgeler çoğu zaman var olan bir gerçekliği kaydetmez; tersine, gerçekliği andıran fakat hiç var olmamış sahneler, kişiler ve nesneler oluşturur. Bu yönüyle yapay zekâ görselleri fotoğraftan ayrılır; çünkü fotoğrafın belge niteliği, yapay zekâ çıktılarında büyük ölçüde ortadan kalkabilir.

Burada bildirinin asıl tezi belirginleşir: Fotoğrafi meşrulaştıran gerekçe, onun var olan bir şeyin izi/kaydı olmasıydı. Barthes'çı anlamda fotoğraf göndergesine bağlıdır; yapay zekâ görseli ise tam da bu bağı koparır. Var olmuş bir şeyin tanıklığını değil, hiç var olmamış bir sahnenin benzerini üretir. Dolayısıyla fotoğrafı suret yasağının dışına taşıyan “yansıma/kayıt” argümanı, yapay zekâ görseline doğrudan uzanmaz.

Buna yöneltilebilecek bir karşı-itiraz, yapay zekânın da milyonlarca gerçek görüntüden öğrendiği, dolayısıyla bir tür dolayimli yansıma sayılabileceğidir. Ancak bu benzetme sınırlıdır: Fotoğraf belirli bir nesnenin belirli bir andaki izini taşıırken, yapay zekâ çıktısı hiçbir tekil gönderene bağlı değildir; istatistiksel bir örüntüden türeyen, gönderensiz bir imgedir. Bu fark, meşruiyet tartışmasının merkezine yerleştirilmelidir.

Bu yeni üretim biçimi, fail ve sorumluluk meselesini de karmaşıktırır. Bir görselin ortaya çıkmasında kullanıcı, model geliştiricisi, veri seti, algoritmik yapı ve son kullanıcı birlikte rol oynar. Bu nedenle “görseli kim yaptı?” sorusu klasik sanat anlayışındaki kadar açık değildir. İlginç biçimde, klasik fikhin “fail kimdir?” sorusu (musavvir olarak insanın Yaradan'ı taklit etmesi) burada teknik bir düzlemde yeniden belirir: Üretimin fail dağılımı muğlaklaştıkça, “yaratmayı taklit” itirazının muhatabı da belirsizleşir.

Güncel çalışmalarda yapay zekânın görsel üretiminde oryantalist, klişeci ve ötekileştirici temsillere yol açabildiği de gösterilmektedir. Bu durum, dijital görselleştirmenin yalnızca teknik bir mesele olmadığını, aynı zamanda kültürel ve ideolojik bir boyut taşıdığını ortaya koyar. Said'in şarkiyatçılık eleştirisi (Said, 1978/2003) bu noktada doğrudan ilgilidir: Yapay zekâ, eğitildiği verideki Batı-merkezli temsil kalıplarını yeniden üretebilir. Bu çerçevenin

tarihsel bir kökü de vardır: Grabar, “İslam'da tasvir yasağı” sorununun bizzat Oryantalistler arasında, 1890'larda Kuseyr Amra'daki duvar resimlerinin bulunmasıyla gündeme geldiğini hatırlatır (Grabar, 1973/1998, s. 82); yani Müslüman görsel kültürünü “yasak” etrafında tanımlama eğiliminin kendisi kısmen Batılı bir kurgudur. Naef de (2004/2018) İslam'ı yalnızca din adamlarının yasakçı söylemine indirgeyen oryantalist okumaya karşı çıkar; bu eleştiri, bugün üretken görsel sistemlerin Müslüman dünyaya ilişkin klişeleri yeniden üretmesi açısından da geçerlidir. Özellikle Müslüman kimliğine ilişkin yapay zekâ üretimi temsiller, temsil adaleti ve estetik normlar açısından ayrıca değerlendirilmelidir.

DEĞERLENDİRME ÖLÇÜTLERİ

Yapay zekâ görsellerinin tasvir yasağı bağlamında değerlendirilmesinde birkaç ölçüt öne çıkmaktadır. İlk olarak niyet ve kullanım amacı belirleyicidir. Eğitim, bilimsel açıklama, tarihî canlandırma veya kültürel tanıtım amacıyla üretilen görseller ile aldatma, manipülasyon veya teşhir amacı taşıyan görseller aynı hükme tabi tutulamaz.

İkinci olarak, kutsallaştırma ve putlaştırma riski dikkate alınmalıdır. Dinî figürlerin hayalî biçimde canlandırılması, özellikle inanç bağlamında daha yüksek hassasiyet gerektirir. Üçüncü olarak, aldatma ve gerçeklik ihlali meselesi önemlidir. Yapay zekâ görselleri, sahte belge, deepfake ve yanlış bilgi üretimi için kullanılabildiğinden, bu alan doğrudan ahlaki ve hukukî sonuçlar doğurur.

Dördüncü olarak, insan müdahalesinin derecesi göz önünde bulundurulmalıdır. Basit bir komutla üretilen görsel ile yoğun düzenleme ve yönlendirme içeren görsel aynı değildir. Son olarak bağlam belirleyicidir. İbadet mekânı, eğitim ortamı, sanat alanı ve medya kullanımı arasında açık farklar vardır.

TARTIŞMA

Fotoğrafın meşruiyet süreci, İslam düşüncesinin yeni görsel teknolojileri bütünüyle dışlamadığını; aksine bunları işlev, amaç ve sonuçlarıyla birlikte değerlendirebildiğini göstermektedir. Bu durum, yapay zekâ görselleri için de analojik bir zemin sunar. Ancak önemli bir fark vardır: Fotoğraf çoğunlukla var olanı kaydederken, yapay zekâ çoğu zaman olmayanı varmış gibi üretebilir.

Bu nedenle yapay zekâ görsellerinde mesele yalnızca tasvir değildir; aynı zamanda doğruluk, mahremiyet, telif, emek ve toplumsal güven meselesidir. İslami etik açısından bakıldığında bu tür görsellerin meşruiyeti, maslahat ve mefsedet dengesi içinde tartışılmalıdır. Eğer görsel; eğitim, sağlık, bilimsel iletişim veya kültürel koruma gibi faydalı bir amaca hizmet ediyorsa, daha farklı değerlendirilmesi mümkündür. Buna karşılık aldatma, sahtecilik veya kutsal değerleri istismar etme amacı baskınsa, sorun daha ağır hale gelir.

Bu çerçevede tasvir yasağı, çağdaş dijital kültürde biçimsel bir yasak olarak değil, ahlaki bir değerlendirme mekanizması olarak yeniden okunabilir. Böyle bir okuma, klasik literatürün temel kaygılarını korurken modern teknolojilerin karmaşıklığını da hesaba katar.

SONUÇ

Tasvir yasağı, İslam düşüncesinde mutlak ve tek boyutlu bir resim karşıtlığı olarak değil; putperestlik, kutsallaştırma, temsil etiği ve dinî duyarlılıkla bağlantılı tarihsel bir tartışma alanı olarak anlaşılmalıdır. İslam sanat tarihinde figürlü temsillerin tamamen kaybolmamış olması ve suret karşısındaki tutumun mezhepten mezhebe farklılaşması, bu meselenin bağlama göre değişen bir yorum alanı sunduğunu göstermektedir.

Fotoğrafın meşruiyet kazanması, yeni teknik araçların dinî hükmünün üretim biçimi kadar kullanım amacıyla da ilişkili olduğunu ortaya koymuştur. Yapay zekâ görselleri ise bu tartışmayı daha karmaşık hale getirmektedir; çünkü bunlar çoğu zaman gerçekliği kaydetmekten ziyade onu simüle eden, herhangi bir tekil gönderene bağlı olmayan yeni imgeler üretmektedir.

Sonuç olarak yapay zekâ görsellerinin tasvir yasağı bağlamında değerlendirilmesi, yalnızca suret üretimi üzerinden değil; niyet, bağlam, aldatma ihtimali, kutsallaştırma riski ve insan müdahalesi düzeyi üzerinden yapılmalıdır. Bu yaklaşım, hem klasik İslam düşüncesinin kaygılarını hem de çağdaş görsel teknolojilerin ürettiği yeni sorunları birlikte ele alma imkânı sunar.

KAYNAKÇA

- Barthes, R. (1996). *Camera lucida: Fotoğraf üzerine düşünceler* (R. Akçakaya, Çev.; 2. baskı). Altıkkırkbeş Yayın. (Orijinal eserin yayın tarihi 1980)
- Belting, H. (1994). *Likeness and presence: A history of the image before the era of art* (E. Jephcott, Çev.). University of Chicago Press.
- Belting, H. (2011). *An anthropology of images: Picture, medium, body* (T. Dunlap, Çev.). Princeton University Press. (Orijinal eserin yayın tarihi 2001)
- Grabar, O. (1998). *İslam sanatının oluşumu* (N. Yavuz, Çev.). Yapı Kredi Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1973)
- İpşiroğlu, M. Ş. (2005). *İslâm'da resim yasağı ve sonuçları*. Yapı Kredi Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1971)
- Naef, S. (2018). *İslam'da "tasvir sorunu" var mı?* (C. Belge, Çev.). Ayrıntı Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 2004)
- Said, E. W. (2003). *Şarkiyatçılık: Batı'nın Şark anlayışları* (B. Ülner, Çev.). Metis Yayınları. (Orijinal eserin yayın tarihi 1978)
- Sontag, S. (2008). *Fotoğraf üzerine* (O. Akınhay, Çev.). Agora Kitaplığı. (Orijinal eserin yayın tarihi 1977)
- Yetkin, S. K. (1952). İslâm sanatının mahiyeti. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1(1), 44–47.

TÜRKİYE’NİN AB ÜYELİK SÜRECİNDE ORTAK KÜLTÜREL MİRAS VE KÜLTÜREL DİPLOMASİ: TÜRKİYE’NİN AVRUPA GEÇMİŞİ ÜZERİNDEN BİR DEĞERLENDİRME

COMMON CULTURAL HERITAGE AND CULTURAL DIPLOMACY IN TÜRKİYE’S EU ACCESSION PROCESS: AN ASSESSMENT THROUGH TÜRKİYE’S EUROPEAN PAST

Emrullah BÜRLÜKKARA

Master Student, Bingöl University, Social Sciences Institute
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-0838-8149>

Dr. Serkan AYHAN

Bingöl University, Administration&Economy Faculty
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4243-5251>

Özet

Türkiye’nin Avrupa Birliği üyelik sürecini ortak kültürel miras ve kültürel diplomasi bağlamında incelemeyi ele alan bu çalışma, Türkiye’nin AB ile ortak geçmişini dikkate alarak değerlendirme yapmayı amaçlamaktadır. AB-Türkiye ilişkileri literatürde çoğunlukla ekonomi, ticaret, göç, enerji, savunma ve güvenlik üzerinde yoğunlaşmaktadır. Buna karşılık Türkiye’nin Avrupa tarihindeki uzun süreli ortak yaşamdan kaynaklanan kültürel varlığının üyelik sürecine sağlayabileceği katkı görece daha sınırlı tartışılmaktadır. Türkiye’nin Osmanlı dönemi geçmişine bağlı olarak yaklaşık 550 yıllık Avrupa ve Rumeli geçmişi, Türkiye’nin Avrupa ile ilişkisinin ortak tarih ve çok kültürel etkileşim üzerinden de ele alınabileceğini göstermektedir. Çalışma, Osmanlı’nın Avrupa’daki tarihsel ve kültürel mirasının günümüz AB-Türkiye ilişkilerinde kültürel diplomasi aracı olarak nasıl değerlendirilebileceği ve bu mirasın Türkiye’nin üyelik sürecine hangi düzeylerde katkı sağlayabileceğini değerlendirmeye odaklanmaktadır. Bu çerçevede çalışma, ortak kültürel mirasın üyelik kriterlerinin yerine geçen bir unsur olmadığını, ancak karşılıklı ilişkilerin güçlendirilmesi, Türkiye’nin Avrupa kimliği içindeki tarihsel konumunun ortaya konulması, ekonomik, sosyal ve kültürel mesafenin azaltılması ve üyelik sürecinin yalnızca teknik bir müzakere üzerinden değil kültürel bir zeminde de ele alınması açısından önemli bir tamamlayıcı politika alanı sunduğunu ileri sürmektedir. Bu açıdan çalışma, Osmanlı mirasının Avrupa kültürel hafızasında yalnızca geçmişe ait bir iz değil, güncel diplomatik iletişim ve karşılıklı tanıma alanı olarak işlev görebileceğini savunmaktadır. Araştırmada nitel yöntem kullanılmaktadır. Bu doğrultuda Osmanlı’nın Avrupa’daki özellikle Balkanlardaki kültürel miras, AB’nin ve Türkiye’nin kültürel diplomasi belgeleri, Türkiye-AB ilişkilerine dair kurumsal metinler, kültürel projeler ve ortak kültürel miras bilgi ve belgeleri, doküman analizi yoluyla incelenmektedir. Çalışmanın temel yaklaşımı, Türkiye’nin AB üyelik sürecinde kültürel miras diplomasisinin ihmal edilmiş fakat stratejik değeri yüksek bir alan olduğunu ortaya koymaktadır. Osmanlı’nın Avrupa geçmişi, çatışma merkezli tarih okumalarının ötesine geçirilerek ortak şehir kültürü, birlikte yaşama tecrübesi, kültürel etkileşim ve sanat tarihi sürekliliği üzerinden ele alındığında,

Türkiye'nin Avrupa'dan kopuk değil Avrupa tarihinin kurucu temas alanlarından biri olduğu daha güçlü biçimde savunulması mümkündür. Bu bağlamda çalışma, AB-Türkiye ilişkilerinde ortak kültürel miras çalışma ve programlarının kurumsallaştırılması gerektiğini, ortak kültürel fonların geliştirilmesini, Osmanlı-Avrupa miras rotalarının oluşturulmasını, müze, sergi ve gösteri diplomasisinin artırılmasını ve üyelik sürecinde kültür faslının teknik bir başlık olarak değil, sosyo-kültürel bir yakınlaşmayı destekleyen stratejik bir politika alanı olarak değerlendirilmesini öneri olarak sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Avrupa Birliği, Kültürel Diplomasi, Ortak Tarih, Üyelik Süreci.

Abstract

This study examines Türkiye's European Union accession process within the framework of shared cultural heritage and cultural diplomacy, with a view to assessing Türkiye's relations with the EU through the lens of their common historical background. The literature on EU-Türkiye relations has predominantly focused on the economy, trade, migration, energy, defence, and security. By contrast, the potential contribution of Türkiye's long-standing cultural presence in European history, rooted in centuries of coexistence and interaction, to its accession process has received comparatively limited scholarly attention. Türkiye's approximately 550-year European and Rumelian past, associated with the Ottoman period, demonstrates that its relationship with Europe can also be addressed through shared history and multicultural interaction. The study focuses on how the Ottoman Empire's historical and cultural legacy in Europe can be evaluated as an instrument of cultural diplomacy in contemporary EU-Türkiye relations, and on the levels at which this legacy may contribute to Türkiye's accession process. In this context, the study argues that shared cultural heritage does not constitute a substitute for accession criteria; rather, it offers an important complementary policy field for strengthening mutual relations, highlighting Türkiye's historical position within European identity, reducing economic, social, and cultural distance, and reframing the accession process not merely as a technical negotiation process but also as a culturally grounded engagement. From this perspective, the study maintains that the Ottoman legacy may function not only as a trace of the past in European cultural memory, but also as a contemporary sphere of diplomatic communication and mutual recognition. The study employs a qualitative research method. Accordingly, the Ottoman cultural heritage in Europe, particularly in the Balkans, the cultural diplomacy documents of the EU and Türkiye, institutional texts concerning EU-Türkiye relations, cultural projects, and documents related to shared cultural heritage are examined through document analysis. The central approach of the study is that cultural heritage diplomacy remains a neglected yet strategically significant field in Türkiye's EU accession process. When the Ottoman European past is moved beyond conflict-centred historical readings and considered through shared urban culture, experiences of coexistence, cultural interaction, and the continuity of art-historical heritage, it becomes possible to argue more convincingly that Türkiye is not detached from Europe, but rather constitutes one of the formative contact zones of European history. In this regard, the study proposes that shared cultural heritage initiatives and programmes in EU-Türkiye relations should be institutionalised; joint cultural funds should be developed; Ottoman-European heritage routes should be established; museum, exhibition, and performance diplomacy should be strengthened; and the cultural dimension of the accession process should be evaluated not merely as a technical chapter, but as a strategic policy area capable of supporting socio-cultural rapprochement.

Keywords: Türkiye, European Union, Cultural Diplomacy, Shared History, Accession Process.

WHO IS THE LEADER OF THE FIELD? FINANCIAL PERFORMANCE RANKING OF TURKISH COMMERCIAL BANKS USING THE ENTROPY-MAIRCA METHOD

Prof. Dr. Füsün Küçükbay

Manisa Celal Bayar University, Faculty of Business

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6593-5884>

ABSTRACT

In this study, the financial performance of twelve banks operating in Türkiye in 2025 was evaluated within the framework of the multi-criteria decision-making (MCDM) approach. In the analysis, seven financial ratios compiled from the data of the Banks Association of Türkiye (capital adequacy, non-performing loans/total loans, liquid assets/short-term liabilities, return on equity, interest income/interest expense ratio, sector share, and return on assets) were used as evaluation criteria. The criterion weights were determined using the Entropy method based on the information content of the data, without resorting to the subjective judgments of the decision maker; the performance ranking of the banks was carried out using the MAIRCA method, which is based on minimizing the gaps between theoretical and actual evaluations. According to the Entropy results, the highest weight belonged to the liquidity ratio (0.261), followed by the interest coverage ratio (0.181) and sector share (0.167). According to the MAIRCA results, Turkish Bank, Türk Ticaret Bank, and Ziraat Bank ranked first, second, and third, respectively, while large-scale deposit banks with systemic importance were concentrated in the lower half of the ranking. The findings show that objective weights derived from the distribution structure of the data may not always reflect the economic importance of the criteria. Therefore, it is considered that the combined use of objective and subjective weighting methods in decision-making processes may provide more sound results.

Keywords: Bank Performance, Multi-Criteria Decision Making, Entropy, MAIRCA, Financial Ratios

INTRODUCTION

Banks are financial institutions that bring together those with surplus funds and those demanding funds, mediate the transformation of savings into investment, and thus play a decisive role in the functioning of national economies. Their capacity to collect financial resources and direct financial flows through the credit mechanism has a direct impact on economic growth and development (Stankevičienė & Mencaitė, 2012). The potential for adverse developments in the banking sector to rapidly spread to other actors in the financial system makes it necessary to regularly monitor and evaluate bank performance (Çakalı, 2022). Indeed, periods of crisis such as the COVID-19 pandemic once again demonstrated how critical it is to measure banks' resilience in advance and monitor it continuously (Karbassi Yazdi et al., 2022).

Bank performance is a multidimensional phenomenon that cannot be explained by a single indicator. The need to evaluate together performance dimensions such as capital adequacy, asset quality, liquidity, profitability, and income-expense structure, which may sometimes conflict with one another, has led researchers to use multi-criteria decision-making (MCDM) methods. One of the main stages in the application of these methods is the determination of criterion weights. Weighting approaches are examined in two groups: objective methods that

use only the observation values in the decision matrix and subjective methods based on the evaluations of decision makers (Çakalı, 2022). The Entropy method, which is one of the leading objective weighting methods, derives criterion weights directly from the data by measuring the information differentiation created by each criterion among the alternatives. Since it does not require pairwise comparisons or expert evaluation, the method's reproducibility is increased, and when the dataset is updated, the weights can also be recalculated automatically. The MAIRCA (Multi-Attributive Ideal-Real Comparative Analysis) method used at the ranking stage calculates the gaps between the theoretical (ideal) evaluation and the actual evaluation for each alternative and identifies the alternative with the lowest total gap as the alternative with the best performance (Gigović et al., 2016).

Studies on the evaluation of bank performance using multi-criteria decision-making methods have been conducted using various combinations of methods in different countries and periods. In the international literature, studies that take into account non-financial performance dimensions in addition to financial indicators have come to the forefront. Using the Balanced Scorecard (BSC) approach developed by Kaplan and Norton (1992), Shaverdi et al. (2011) evaluated three private banks in Iran based on 21 indicators; they determined the indicator weights using the fuzzy AHP method and performed the ranking separately using the TOPSIS, VIKOR, and ELECTRE methods. In addition to the three methods producing the same ranking, it was determined that the customer dimension, and particularly the customer satisfaction indicator, surpassed financial indicators and reached the highest level of importance. Stankevičienė and Mencaitė (2012) evaluated nine commercial banks in Lithuania within a framework consisting of 22 financial and non-financial criteria using the AHP method; according to expert opinions, they reported that the financial dimension was clearly dominant, that there was an interaction between bank size and performance, and that small-scale banks generally exhibited lower performance.

Wanke et al. (2016) examined banks in ASEAN countries through a model integrating fuzzy AHP, TOPSIS, and artificial neural networks based on CAMELS indicators. Dinçer and Yüksel (2018), on the other hand, evaluated service development competencies in the Turkish banking sector using integrated fuzzy multi-criteria decision-making methods based on BSC. Karbassi Yazdi et al. (2020) ranked Colombian banks using the SWARA-weighted WASPAS method, while Karbassi Yazdi et al. (2022) evaluated seven public banks in Iran under COVID-19 conditions using an integrated approach consisting of Delphi screening, SWARA weighting, and EAMR ranking methods. The study determined that profit was the most important criterion in expert-based weighting and concluded that the oldest and most profitable bank was the most resilient bank under crisis conditions.

Studies evaluating deposit banks in Türkiye using multi-criteria decision-making methods also produce different results. Tezergil (2016), in a study evaluating 28 deposit banks using the VIKOR method, revealed that the bank with the highest performance varied by year. Kandemir and Karataş (2016) applied grey relational analysis, TOPSIS, and VIKOR methods to the same group of banks and determined that the most successful and least successful banks differed according to the method used. This finding is important in demonstrating the effect of method selection on performance rankings. Çalışkan and Eren (2016), on the other hand, identified Ziraat Bank as the most successful bank in both equally weighted and AHP-weighted PROMETHEE applications. Gözkonan and Küçükbay (2019), in their comparative analysis using TOPSIS and grey relational analysis methods, demonstrated that conventional banks performed better than participation banks.

Studies using Entropy-based weighting methods in Türkiye also occupy an important place. Akçakanat et al. (2017) evaluated banks classified according to asset size using the Entropy and WASPAS methods; among large-scale banks, they identified Ziraat Bank, among medium-scale banks Finansbank, and among small-scale banks Anadolubank as the most successful

bank. Ural et al. (2018), in their study evaluating public banks using the Entropy-WASPAS method, found that Vakıfbank exhibited the best performance in the 2012-2013 period, while Ziraat Bank exhibited the best performance in the 2014-2016 period. Topak and Çanakçıoğlu (2019) determined, using the integrated Entropy-COPRAS approach, that the highest performance belonged to Ziraat Bank and the lowest performance to Şekerbank. Işık (2019), using the Entropy-based ARAS method, reported that the deposit banking sector showed its highest performance in 2010. Çakalı (2022) evaluated 17 deposit banks based on ten financial ratios using data for 2020; combining Entropy and SWARA weights with the Bayesian approach, the EDAS method was applied. In the study, net profit for the period/paid-in capital was determined as the most important criterion, and while Garanti, İş Bank, and Akbank ranked as the most successful banks in the first year of the pandemic, large-scale banks were found to perform better than small-scale banks. In addition, the divergence of the three different rankings obtained in the study using only Entropy, only SWARA, and combined weights clearly demonstrates the decisive effect of the weighting method on the final performance ranking.

The application most closely related to this study in terms of methodology was conducted by Ayçin and Orçun (2019). The researchers weighted ten deposit banks with more than 500 branches using the Entropy method based on the criteria of total assets, total loans and receivables, total deposits, total equity, number of branches, and number of employees, and ranked them using the MAIRCA method. In both years (2016 and 2017), Ziraat Bank was identified as the most successful bank and Türkiye Vakıflar Bank as the least successful bank; the highest weight was assigned to the total equity criterion.

When the studies in the literature are evaluated together, two main results stand out. The first is that the criterion set and weighting method used significantly affect performance rankings. The second is that objective and subjective weighting approaches can produce different criterion importance rankings and, consequently, different performance results on the same dataset.

The aim of this study is to evaluate and rank the financial performance of twelve banks operating in Türkiye at the end of 2025 through the integrated use of the Entropy and MAIRCA methods based on seven financial ratios. The study differs from similar studies in the literature in terms of using a criterion set consisting of financial ratios for the current period and the normalization preference adopted in the Entropy method. In addition, it contributes to the literature by evaluating the sensitivity of Entropy weights to outliers through the ranking results, using a criterion set consisting entirely of financial ratios and independent of scale effects.

RANKING THE FINANCIAL PERFORMANCE OF TURKISH COMMERCIAL BANKS USING THE ENTROPY-MAIRCA METHOD

Dataset

The sample of the study consists of twelve banks operating in Türkiye. The financial ratios of the banks at the end of 2025 were compiled from data published by the Banks Association of Türkiye, and a decision matrix consisting of 12 alternatives and 7 criteria was constructed. The criteria used in the evaluation and their benefit/cost orientations are presented in Table 1. The ratio of non-performing loans to total loans (F2) is cost-oriented, while the other six criteria are benefit-oriented.

Tablo 1. Evaluation Criteria and Their Orientations

Kod	Kriter	Yön
F1	Capital Adequacy Ratio	Benefit
F2	Non-Performing Loans / Total Loans	Cost
F3	Liquid Assets / Short-Term Liabilities	Benefit
F4	Average Return on Equity	Benefit
F5	Interest Income / Interest Expenses	Benefit
F6	Total Assets (Sector Share)	Benefit
F7	Net Operating Profit / Total Assets	Benefit

Entropy Method

The concept of entropy was defined by Shannon (1948) as a measure of uncertainty based on a discrete probability distribution and has over time become an objective method widely used to determine criterion weights in MCDM problems (Zhang et al., 2011). Since the method uses only the observation values in the decision matrix during calculations, it does not require subjective evaluation; the higher the discriminating power of a criterion, the greater the weight assigned to that criterion.

In the first stage of the application, the decision matrix was normalized using direction-based min-max transformation. There are two reasons for preferring the min-max transformation instead of the proportional normalization commonly used in classical entropy applications. These reasons are that it reduces all columns to a common [0, 1] basis in the presence of scale heterogeneity among the criteria and provides sign consistency when reversing the cost-oriented F2 criterion. For benefit- and cost-oriented criteria, normalization is performed using Equation (1) and Equation (2), respectively:

$$r_{ij} = (x_{ij} - \min_j) / (\max_j - \min_j) \quad (1)$$

$$r_{ij} = (\max_j - x_{ij}) / (\max_j - \min_j) \quad (2)$$

Since the min-max transformation sets the minimum value of each column exactly equal to zero, the undefined expression $\ln(0)$ arises in the entropy calculation. The commonly used convention " $0 \cdot \ln 0 = 0$ " in the literature was not adopted in this study because it sets the contribution of the relevant alternative to entropy to zero, thereby overstating the discriminating power of the criterion and artificially increasing its weight. Instead, the normalized values were transformed to the [0.001; 1] range through an affine transformation that preserves the ranking and relative ranges:

$$z_{ij} = 0,001 + 0,999 \cdot r_{ij} \quad (3)$$

This transformation was applied only at the Entropy weighting stage, while the original normalization values were used in the MAIRCA analysis, since zero is defined and meaningful in MAIRCA. In the following steps, first the share of each observation within the column is calculated, and then, with $m = 12$, the entropy value, degree of differentiation, and weight of each criterion are obtained using Equations (4)-(7):

$$p_{ij} = z_{ij} / \sum_i z_{ij} \quad (4)$$

$$e_j = -k \cdot \sum_i [p_{ij} \cdot \ln p_{ij}], \quad k = 1 / \ln(m) \quad (5)$$

$$d_j = 1 - e_j \quad (6)$$

$$w_j = d_j / \sum_j d_j \quad (7)$$

The accuracy of the calculations was checked using formulas embedded in the workbook, based on the conditions that the sum of the weights equals one ($\sum w = 1$) and that all entropy values remain within the [0, 1] range.

Tablo 2. Entropy (e), Differentiation (d), and Weight (w) Values

	F1	F2	F3	F4	F5	F6	F7
e _j	0,7969	0,8929	0,6291	0,8957	0,7428	0,7632	0,8600
d _j	0,2031	0,1071	0,3709	0,1043	0,2572	0,2368	0,1400
w _j	0,1431	0,0754	0,2613	0,0735	0,1813	0,1668	0,0986

MAIRCA Method

MAIRCA is a ranking method based on the identification of gaps between ideal and empirical evaluations and was introduced into the MCDM literature by Gigović et al. (2016). The total gap for each alternative is obtained by summing the gaps calculated for each criterion; the alternative with the smallest total gap is the best alternative. The method has been applied to different decision problems such as logistics center location selection (Pamucar et al., 2018) and bank performance evaluation (Ayçin & Orçun, 2019).

By assumption of the method, the decision maker is neutral toward the alternatives and all alternative selection probabilities are equal; in the sample of twelve banks, the priority of each bank was taken as 1/12. The theoretical evaluation matrix, actual evaluation matrix, and gap matrix are constructed using Equations (8)-(10); the final score is calculated using Equation (11):

$$tp_{ij} = P_{Ai} \cdot w_j \quad (8)$$

$$tr_{ij} = tp_{ij} \cdot n_{ij} \quad (9)$$

$$g_{ij} = tp_{ij} - tr_{ij}, \quad g_{ij} \geq 0 \quad (10)$$

$$Q_i = \sum_j g_{ij} \quad (11)$$

Here, n_{ij} is the unshifted form of the direction-based min-max normalization in Equations (1) and (2). The theoretical evaluation represents the highest evaluation an alternative can achieve for the relevant criterion, the actual evaluation represents the level actually achieved, and the gap represents its distance from the ideal. According to the ranking rule, the bank with the smallest Q value is the bank with the best performance. All calculations were performed using Excel.

Findings

Table 3 presents the final MAIRCA ranking of the banks and their Q values. In the MAIRCA method, a lower Q value indicates that the bank is closer to the ideal performance in terms of the criteria. Accordingly, Turkish Bank A.Ş. had the highest performance and ranked first with a Q value of 0.03173. Turkish Bank's success was particularly influenced by having the highest values in the sample for the capital adequacy (F1) and return on equity (F4) criteria. It also exhibited a performance quite close to the highest value in terms of the liquidity ratio (F3). However, it is observed that the bank performed relatively lower in terms of market share (F6) and interest coverage ratio (F5) compared with the other criteria.

Türk Ticaret Bank, which ranked second, exhibited a performance quite close to the ideal solution with a Q value of 0.03607. The bank achieved the best values in the sample for the criteria of the ratio of non-performing loans to total loans (F2), liquidity (F3), and interest coverage ratio (F5). In contrast, its low performance in terms of return on equity (F4) and its quite limited market share (F6) prevented the bank from ranking first.

T.C. Ziraat Bank, which ranked third, stands out in the ranking with a Q value of 0.05526. The bank's having the highest value particularly for the market share (F6) criterion

made an important contribution to its overall performance. When Ziraat Bank's high market share is evaluated together with its performance in the other criteria, it supported the bank's position among the top ranks. Anadolubank, which ranked fourth, also draws attention with its generally strong capital and liquidity indicators.

Tablo 3. Final MAIRCA Ranking (smaller Q = better)

Sıra	Banks	Q
1	Turkish Bank	0,03173
2	Türk Ticaret Bank	0,03607
3	T.C. Ziraat Bank	0,05526
4	Anadolubank	0,05787
5	Türkiye Vakıflar Bank	0,06632
6	Şekerbank	0,06676
7	Fibabank.	0,06808
8	Türk Ekonomi Bank.	0,06889
9	Akbank	0,06971
10	Türkiye İş Bank	0,07015
11	Yapı ve Kredi Bank	0,07134
12	Türkiye Halk Bank	0,07429

For the banks in the lower part of the ranking, the distance from the ideal solution is higher. In particular, Türkiye Halk Bank ranked last with a Q value of 0.07429. Halk Bank's having the lowest values in the sample for the capital adequacy (F1) and interest coverage ratio (F5) criteria, as well as showing a high distance in the liquidity criterion (F3), caused its total Q value to increase. This indicates that the bank exhibited weaker performance than the other banks, particularly in terms of capital, liquidity, and interest coverage indicators.

Overall, three of the banks in the first four places in the ranking (Turkish Bank, Türk Ticaret Bank, and Anadolubank) are smaller-scale banks in the sample. This result shows that the criteria used and the weights determined by the entropy method highlight relative performance in financial indicators such as capital adequacy, liquidity, and profitability rather than bank size. Indeed, the fact that the total weight of the F6 criterion representing market share is limited to 16.7% prevented large-scale banks from ranking higher solely because of their size. Therefore, the MAIRCA results reveal that smaller-scale banks with strong performance in certain financial indicators can rank above larger-scale banks.

CONCLUSION AND DISCUSSION

According to the analysis results, Turkish Bank showed the highest financial performance in 2025, followed by Türk Ticaret Bank and T.C. Ziraat Bank. Turkish Bank's ranking first was influenced by having the highest values in the sample for the capital adequacy and return on equity criteria and by performing quite close to the maximum value in the liquidity ratio. The main area in which the bank remained relatively weak is the size criterion. This result was influenced by indicators such as liquidity and capital adequacy receiving higher weights as a result of entropy weighting, whereas bank size was represented by only one criterion and the total weight of this criterion was limited to 16.7%.

The ranking obtained differs from the findings of Ayçin and Orçun (2019), who used the same combination of methods. In that study, absolute size indicators such as total assets, deposits, equity, number of branches, and number of employees were used, and Ziraat Bank, the largest bank in the sector, ranked first in both years. In this study, however, the use of financial indicators in ratio form significantly reduced the direct effect of bank size on performance. As a result, small-scale banks with stronger performance based on financial ratios came to the forefront in the ranking. Ziraat Bank's third-place ranking was particularly determined by its clear superiority in the sector share criterion.

Similarly, there is a difference between the results of previous studies showing that large public banks stand out in ratio-based or scale-group-based entropy applications (Akçakanat et al., 2017; Topak & Çanakçıoğlu, 2019; Ural et al., 2018) and the ranking obtained in this study, in which small-scale banks gained prominence. It is considered that this difference may have arisen from the structure of the criteria used as well as from the economic and sectoral conditions during the period under review. Therefore, the use of the same methods does not mean that a similar performance ranking will be obtained when the nature of the criterion set changes. In other words, in the evaluation of bank performance, the scope of the concept of "performance" may vary depending on the nature of the criteria used.

Çakalı's (2022) findings are also noteworthy in this respect. The study determined that large-scale banks performed better than small-scale banks in the first year of the pandemic. In contrast, in this study conducted using 2025 data and ratio-based criteria, some small-scale banks are observed to rank among the top positions. However, it is not possible to clearly separate the effects of period conditions and criterion design on the ranking because the study is based on single-period cross-sectional data. This situation shows that bank performance may be sensitive to the method used, the criterion set, and the characteristics of the period examined. This assessment is also consistent with the findings of Kandemir and Karataş (2016), which show that different results can emerge among methods, and Tezergil (2016), which demonstrates differentiation across periods.

The criterion weights obtained in this study also differ from the results of previous studies. As a result of the Entropy method, the highest weight was assigned to the liquidity ratio, while the weight of return on equity was calculated as 0.073. In contrast, Karbassi Yazdi et al. (2022), who used expert-based weighting, identified profitability as the most important factor. In Çakalı's (2022) combined model, the profitability-based criterion also came to the forefront. In addition, while the interest income/interest expense ratio was among the criteria with the lowest level of importance in Çakalı's (2022) study, it received the second-highest entropy weight in this study. This difference may have been influenced by an outlier observation belonging to a single bank for this ratio in the current dataset. Therefore, this result shows that entropy weighting does not directly measure the economic importance of a criterion; rather, it is based on differentiation in criterion values and information diversity.

One of the important limitations of the study is that bank performance is evaluated only through financial indicators. While Shaverdi et al. (2011) demonstrated that customer satisfaction may be more decisive than financial indicators in some cases, Stankevičienė and Mencaitė (2012) showed that qualitative criteria can make a meaningful contribution to the evaluation of bank performance. In this study, however, customer satisfaction, service quality, and similar non-financial factors could not be included in the evaluation because only publicly available financial data were used.

One of the main contributions of the study is the evaluation of the 2025 performance of banks operating in Türkiye using up-to-date data and the objective determination of criterion weights using the entropy method. Nevertheless, for more comprehensive evaluations, it is recommended that the objective weights obtained through the entropy method be used together with subjective weights based on expert opinions in future studies. Such an approach can take

into account both data-based differentiation and the importance of financial indicators as perceived by experts within the same evaluation framework. In addition, rather than limiting the analysis to data from a single period, repeating the analysis using multi-period data covering different periods would contribute to monitoring changes in bank performance and to a more comprehensive evaluation of the temporal consistency and generalizability of the results..

REFERENCES

- Akçakanat, Ö., Eren, H., Aksoy, E., & Ömürbek, V. (2017). Bankacılık sektöründe Entropi ve WASPAS yöntemleri ile performans değerlendirmesi. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2), 285–300.
- Ayçin, E., & Orçun, Ç. (2019). Mevduat bankalarının performanslarının Entropi ve MAIRCA yöntemleri ile değerlendirilmesi. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(42), 175–194. <https://doi.org/10.31795/baunsobed.657002>
- Çakalı, K. R. (2022). Performance evaluation of deposit banks with financial ratios: Combined use of objective and subjective criteria weighting methods (combined Entropy-SWARA based EDAS method). *Alanya Akademik Bakış*, 6(2), 2351–2377. <https://doi.org/10.29023/alanyaakademik.1056754>
- Çalışkan, E., & Eren, T. (2016). Bankaların performanslarının çok kriterli karar verme yöntemiyle değerlendirilmesi. *Ordu Üniversitesi Bilim ve Teknoloji Dergisi*, 6(2), 85–107.
- Dinçer, H., & Yüksel, S. (2018). Comparative evaluation of BSC-based new service development competencies in Turkish banking sector with the integrated fuzzy hybrid MCDM using content analysis. *International Journal of Fuzzy Systems*, 20(8), 2497–2516. <https://doi.org/10.1007/s40815-018-0519-y>
- Gigović, L., Pamučar, D., Bajić, Z., & Milićević, M. (2016). The combination of expert judgment and GIS-MAIRCA analysis for the selection of sites for ammunition depots. *Sustainability*, 8(4), Article 372. <https://doi.org/10.3390/su8040372>
- Gözkonan, Ü. H., & Küçükbay, F. (2019). Katılım bankaları ile geleneksel bankaların ÇKKV yöntemleri ile performans değerlendirilmesi: TOPSIS ve gri ilişkisel analiz yöntemleri ile karşılaştırmalı analiz. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, (25), 71–94.
- Işık, O. (2019). Türk mevduat bankacılığı sektörünün finansal performanslarının entropi tabanlı ARAS yöntemi kullanılarak değerlendirilmesi. *Finans Ekonomi ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 4(1), 90–99.
- Kandemir, T., & Karataş, H. (2016). Ticari bankaların finansal performanslarının çok kriterli karar verme yöntemleri ile incelenmesi: Borsa İstanbul'da işlem gören bankalar üzerine bir uygulama (2004-2014). *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(7), 1766–1776.
- Kaplan, R. S., & Norton, D. P. (1992). The balanced scorecard – measures that drive performance. *Harvard Business Review*, 70(1), 71–79.
- Karbassi Yazdi, A., Hanne, T., & Osorio Gómez, J. C. (2020). Evaluating the performance of Colombian banks by hybrid multicriteria decision making methods. *Journal of Business Economics and Management*, 21(6), 1707–1730. <https://doi.org/10.3846/jbem.2020.11758>
- Karbassi Yazdi, A., Spulbar, C., Hanne, T., & Birau, R. (2022). Ranking performance indicators related to banking by using hybrid multicriteria methods in an uncertain

- environment: A case study for Iran under COVID-19 conditions. *Systems Science & Control Engineering*, 10(1), 166–180. <https://doi.org/10.1080/21642583.2022.2052996>
- Pamucar, D. S., Tarle, S. P., & Parezanovic, T. (2018). New hybrid multi-criteria decision-making DEMATEL-MAIRCA model: Sustainable selection of a location for the development of multimodal logistics centre. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 31(1), 1641–1665. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2018.1506706>
- Shannon, C. E. (1948). A mathematical theory of communication. *Bell System Technical Journal*, 27(3), 379–423.
- Shaverdi, M., Akbari, M., & Fallah Tafti, S. (2011). Combining fuzzy MCDM with BSC approach in performance evaluation of Iranian private banking sector. *Advances in Fuzzy Systems*, 2011, Article 148712. <https://doi.org/10.1155/2011/148712>
- Stankevičienė, J., & Mencaitė, E. (2012). The evaluation of bank performance using a multicriteria decision making model: A case study on Lithuanian commercial banks. *Technological and Economic Development of Economy*, 18(1), 189–205. <https://doi.org/10.3846/20294913.2012.668373>
- Tezergil, S. A. (2016). Vikor yöntemi ile Türk bankacılık sektörünün performans analizi. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 38(1), 357–373.
- Topak, M. S., & Çanakçıoğlu, M. (2019). Banka performansının Entropi ve COPRAS yöntemi ile değerlendirilmesi: Türk bankacılık sektörü üzerine bir araştırma. *Mali Çözüm Dergisi*, 29(154), 107–132.
- Ural, M., Demireli, E., & Güler Özçalık, S. (2018). Kamu bankalarında performans analizi: Entropi ve WASPAS yöntemleri ile bir uygulama. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (31), 129–141.
- Wanke, P., Kalam Azad, M. A., Barros, C. P., & Hadi-Vencheh, A. (2016). Predicting performance in ASEAN banks: An integrated fuzzy MCDM–neural network approach. *Expert Systems*, 33(3), 213–229. <https://doi.org/10.1111/exsy.12144>
- Zhang, H., Gu, C., Gu, L., & Zhang, Y. (2011). The evaluation of tourism destination competitiveness by TOPSIS & information entropy – A case in the Yangtze River Delta of China. *Tourism Management*, 32(2), 443–451. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2010.02.007>

BIYOMİMİKRİ ETKİNLİKLERİ İLE DESTEKLENEN OKUL ÖNCESİ EĞİTİM PROGRAMININ ÇOCUKLARIN BİLİMSEL SÜREÇ BECERİLERİNE ETKİSİNİN İNCELENMESİ

THE EFFECT OF A PRESCHOOL EDUCATION PROGRAM SUPPORTED BY BIOMIMICRY ACTIVITIES ON CHILDREN'S SCIENTIFIC PROCESS SKILLS

Gülay Ocak SAYAR

Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Education
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0002-4161-8483>

Dr. Aycan BULDUR

Sivas Cumhuriyet University, Faculty of Education
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-7040-3284>

Özet

Bu çalışmanın amacı Biyomimikri etkinlikleri ile desteklenen okul öncesi eğitim programının çocukların bilimsel süreç becerilerine etkisinin incelenmesidir. Bu araştırmada, “Ön Test- Son Test –Kontrol Gruplu Yarı Deneysel Desen” kullanılmıştır. Deneysel desenler, değişkenler arasında oluşan neden sonuç ilişkisini test etmeye yönelik araştırmalardır (Büyüköztürk, 2012). Ön test-son test kontrol gruplu modelde, rastgele atama ile oluşturulmuş iki grup vardır. Bunlardan biri deney diğeri kontrol grubu olarak adlandırılmaktadır. Her iki gruba hem uygulama öncesinde hem de sonrasında Bilimsel Süreç Becerileri Ölçeği uygulanmıştır. Bu araştırmanın, örneklem grubunu 2024-2025 eğitim-öğretim yılında Sivas ili Merkez ilçesinde, İl Milli Eğitim Müdürlüğü’ne bağlı resmi bir ilkokulun anasınıfında öğrenim gören 5-6 yaş grubundaki çocuklar oluşturmaktadır. Çalışma grubunun belirlenmesinde uygun örneklem yöntemi tercih edilmiştir. Bu çalışmada, uygun örneklem yöntemi kullanılarak devlete bağlı bir ilkokulda öğrenim gören 42 (21 kontrol, 21 deney) anasınıfı öğrencisi araştırmanın çalışma grubunu oluşturmuştur. Araştırma, Sivas ili ile sınırlı tutulmuş olup 2024-2025 eğitim-öğretim yılında 5-6 yaş grubu çocukların devam ettiği okul öncesi eğitim kurumları ile sınırlandırılmıştır. Araştırma sonucunda, biyomimikri etkinlikleri ile desteklenen okul öncesi eğitim programının çocukların ölçme becerileri üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etki oluşturduğunu göstermektedir. Ayrıca biyomimikri etkinliklerinin çocukların tahmin becerilerinde deney grubu lehine bir gelişim sağladığı görülmekle birlikte, bu gelişimin anlamlı bir düzeye ulaşmadığı belirlenmiştir. ilişki kurma becerisine ilişkin, deney ve kontrol grubu öğrencilerinin ön test puanları kontrol altına alındığında düzeltilmiş son test puan ortalamaları arasında istatistiksel olarak anlamlı bir farklılık olduğu belirlenmiştir. Benzer çalışmalar farklı yaş grupları ve farklı sosyo-kültürel özelliklere sahip örneklemelerle yürütülerek elde edilen sonuçların genellenebilirliği artırılabilir. Biyomimikri temelli uygulamaların uzun vadeli etkilerini belirlemek amacıyla boyamsal araştırmalar planlanabilir; okul öncesi dönemde kazanılan bilimsel süreç becerilerinin ilkokul dönemine yansımaları izlenebilir.

Anahtar Kelimeler: Okul öncesi eğitim, Biyomimikri, bilimsel süreç becerileri

Abstract

The purpose of this study is to examine the effect of a preschool education program supported by biomimicry activities on children's scientific process skills. This study employed a “Pre-test-Post-test-Control Group Quasi-Experimental Design.” Experimental designs are studies aimed at testing the cause-and-effect relationship between variables (Büyüköztürk, 2012). In the pre-test-post-test control group model, there are two groups formed by random assignment. One of these is referred to as the experimental group and the other as the control group. The Scientific Process Skills Scale was administered to both groups both before and after the intervention. The sample group for this study consisted of children aged 5-6 years old attending kindergarten at a public elementary school affiliated with the Provincial Directorate of National Education in the Central District of Sivas Province during the 2024-2025 academic year. An appropriate sampling method was chosen to determine the study group. In this study, 42 kindergarten students (21 control, 21 experimental) attending a state-run primary school were selected using an appropriate sampling method to form the study group. The research was limited to the province of Sivas and restricted to preschool education institutions attended by children aged 5-6 during the 2024-2025 academic year. The results of the research show that the preschool education program supported by biomimicry activities has a statistically significant effect on children's measurement skills. Furthermore, while biomimicry activities were found to promote development in children's estimation skills in favor of the experimental group, this development was not determined to have reached a meaningful level. Regarding relationship-building skills, when the pre-test scores of the experimental and control group students were controlled for, a statistically significant difference was found between the adjusted post-test mean scores. Similar studies can be conducted with samples from different age groups and with different socio-cultural characteristics to increase the generalizability of the results. Longitudinal studies can be planned to determine the long-term effects of biomimicry-based applications; the reflections of scientific process skills acquired in the preschool period on the elementary school period can be monitored.

Keywords: Preschool education, Biomimicry, scientific process skills

ÖĞRETMEN ADAYLARININ GERÇEKLİK ŞOKU BEKLENTİLERİNİN FARKLI DEMOGRAFİK DEĞİŞKENLER AÇISINDAN İNCELENMESİ AN EXAMINATION OF PRE-SERVICE TEACHERS' REALITY SHOCK EXPECTATIONS IN TERMS OF DEMOGRAPHIC VARIABLES

Ayşenur ODABAŞI

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-6527-4733>

Prof. Dr. Serkan BULDUR

Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Eğitim Fakültesi
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0733-4287>

Özet

Mesleğe yeni başlayan öğretmenlerin karşılaştıkları önemli sorunlardan birisi gerçeklik şokudur. Gerçeklik şoku kavramından ilk olarak Kramer (1974) yeni mezun hemşireler üzerinde yaptığı çalışmada bahsetmiştir. Gaed (1978)'e göre gerçeklik şoku mesleğe ilk başlanıldığı zaman yaşanan hayal kırıklığıdır. Gerçeklik şoku, bireyin mesleki hayata atıldıktan sonra çeşitli nedenlerden ötürü (hizmet öncesi eğitim, psikolojik ve sosyolojik nedenler) yaşadığı zorluk olarak ifade edilebilir. Gerçeklik şokunun birçok nedeni olabilir. Veenmann (1984) öğretmenin yaşadığı psikolojik durum, iş yükü, okul iklimi ve alınan hizmet öncesi eğitim nedeniyle gerçeklik şoku yaşanabileceğini ifade etmiştir. Öğretmenlerin meslek hayatları açısından kritik bir öneme sahip olan gerçeklik şoku beklentileri hakkında öğretmen adaylarının beklentilerin incelenmesi, adayların hangi alanlarda zorlanacağını anlamaya ve bu zorluklara yönelik hazırlık yapmaya imkân verir. Bu bağlamda çalışmada öğretmen adaylarının gerçeklik şoku beklentilerinin belirlenmesi amaçlanmıştır. İlişkisel tarama deseninin esas alındığı çalışmanın örneklemini 528 Fen Bilgisi öğretmen adayı oluşturmaktadır. Çalışmada veri toplama aracı olarak Kim ve Cho (2014) tarafından geliştirilen ve Özdemir ve Büyükgöze (2016) tarafından Türkçeye uyarlanan “Gerçeklik Şoku Beklentisi Ölçeği” kullanılmıştır. Verilerin analizinde; bağımsız örneklem için t-testi ve tek yönlü varyans analizi (ANOVA) kullanılmıştır. Analizler yoluyla katılımcıların gerçeklik şoku beklenti düzeylerinin; sınıf düzeyi, cinsiyet ve akademik başarı düzeyi açısından farklılaşıp farklılaşmadığı incelenmiştir. Çalışma sonucunda öğretmen adaylarının gerçeklik şoku beklentilerinin ortalamasının üzerinde olduğu belirlenmiştir. Sınıf düzeyi açısından 4. sınıf katılımcılarının gerçeklik şoku beklentilerinin diğer sınıflardan daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Katılımcıların gerçeklik şoku beklentilerinde cinsiyet açısından ise anlamlı bir farklılaşma olmadığı tespit edilmiştir. Ayrıca katılımcıların gerçeklik şoku beklentilerinin akademik başarı düzeyleri açısından farklılaştığı ve yüksek akademik başarıya sahip katılımcıların gerçeklik şoku beklentilerinin daha yüksek olduğu tespit edilmiştir. Çalışma sonuçları ışığında çeşitli önerilerde bulunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Gerçeklik şoku, öğretmen adayı, korelasyonel desen, cinsiyet, sınıf düzeyi, akademik başarı

Abstract

One of the major challenges faced by novice teachers is reality shock. Kramer (1974) first introduced this term in a study of newly graduated nurses. According to Gaed (1978), it refers to the disappointment experienced when first entering the profession. Reality shock can be described as the difficulties an individual faces when starting professional life due to various reasons (pre-service education, psychological and sociological factors). There can be many causes of reality shock. Veenmann (1984) stated that reality shock can occur due to the teacher's psychological state, workload, school climate, and the pre-service education received. Examining pre-service teachers' expectations regarding reality shock is important for their professional

development as it enables an understanding of the areas in which they may face challenges and facilitates preparation for these difficulties. In this context, the study aims to determine pre-service teachers' expectations regarding reality shock. The study employs a correlational design and the sample consists of 528 science teacher candidates. The "Reality Shock Expectation Scale," which was developed by Kim and Cho (2014) and adapted into Turkish by Özdemir and Büyükgöze (2016), was used to data collection tool for this study. Data analysis employed the t-test for independent samples and one-way analysis of variance (ANOVA). These analyses examined whether participants' levels of reality shock expectation differed in terms of grade level, gender, and academic achievement level. The results of the study revealed that pre-service teachers' reality shock expectations were above average. In terms of grade level, fourth-grade participants were found to have higher reality shock expectations than those in other grades. No significant difference was found in participants' reality shock expectations based on gender. Additionally, it was found that participants' reality shock expectations differed based on academic achievement levels, with participants having higher academic achievement exhibiting higher reality shock expectations. Based on these findings, various recommendations were made.

Keywords: Reality shock, pre-service teacher, correlational design, gender, grade level, academic achievement

ANXIETY IN HIGHER EDUCATION CONTEXT: EXAMINING THE PSYCHOLOGICAL VULNERABILITY AND ALTRUISM LEVELS OF UNIVERSITY STUDENTS

Doç. Dr. Besra TAŞ BOLAT

Faculty of Education, Istanbul Sabahattin Zaim University, Istanbul, Türkiye ORCID ID:
<https://orcid.org/0000-0001-5568-724X>

Arş. Gör. M. Furkan TUNÇ

Faculty of Education, Istanbul Sabahattin Zaim University, Istanbul, Türkiye ORCID ID:
<https://orcid.org/0000-0001-6370-1507>

Abstract

This study aimed to investigate the predictive role of psychological vulnerability and the sub-dimensions of altruism on anxiety levels among university students within the higher education context. Employing a correlational research design, data were collected from 445 university students using the Psychological Vulnerability Scale, Altruism Scale, and Beck Anxiety Inventory. Data analysis involved Pearson correlation and Multiple Linear Regression analyses. The findings revealed that psychological vulnerability is a strong, positive, and statistically significant predictor of anxiety in university students ($p < .001$). Conversely, none of the seven sub-dimensions of altruism (e.g., participating in voluntary activities, financial aid, helping in the educational process) showed a significant predictive effect on students' anxiety levels. The results indicate that while altruistic (prosocial) behaviors do not serve as a protective buffer in regulating students' academic and social anxiety, the primary source of anxiety is psychological vulnerability, characterized by dependency on external validation and fear of failure. Based on these findings, it is recommended that preventive interventions aimed at reducing anxiety in university psychological counseling centers should focus directly on increasing students' cognitive flexibility and treating psychological vulnerability, rather than relying solely on external actions that promote prosocial behavior.

Keywords: Anxiety, altruism, psychological vulnerability, psychological counseling, university students

**FEN BİLGİSİ ÖĞRETMEN ADAYLARININ YAPAY ZEKÂ DESTEKLİ FEN
ÖĞRETİMİNE YÖNELİK GÖRÜŞLERİ, EĞİTİM GEREKSİNİMLERİ VE
PEDAGOJİK DÖNÜŞÜME İLİŞKİN ALGILARI: BİR İHTİYAÇ ANALİZİ**
PRE-SERVICE SCIENCE TEACHERS' VIEWS ON AI-ENHANCED SCIENCE
TEACHING, EDUCATIONAL NEEDS, AND PERCEPTIONS OF PEDAGOGICAL
TRANSFORMATION: A NEEDS ANALYSIS

Doç. Dr. Esra BENLİ ÖZDEMİR

Gazi University, Gazi Faculty of Education
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2246-2420>

Özet

Bu araştırmanın amacı, fen bilgisi öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli fen öğretimine ilişkin mevcut bilgi, deneyim ve görüşlerini; eğitim gereksinimlerini, yapay zekâ destekli öğretim sürecinde karşılaşılabileceklerini düşündükleri güçlükleri, yapay zekânın öğretmen rolünde oluşturabileceği pedagojik dönüşüme ilişkin algılarını ve öğretmen yetiştirme programlarına yönelik beklenti ve önerilerini belirlemektir. Araştırma, yapay zekâ destekli fen öğretimine yönelik geliştirilecek deneysel öğretim uygulamasının ön hazırlık aşamasını oluşturan bir ihtiyaç analizi niteliğinde yürütülmüştür. Araştırmada temel nitel araştırma deseni kullanılmıştır. Çalışma grubunu, 2025–2026 eğitim-öğretim yılı bahar yarıyılı sonunda Ankara'da bulunan bir devlet üniversitesinin Fen Bilgisi Öğretmenliği Lisans Programında üçüncü sınıfı başarıyla tamamlayarak dördüncü sınıfa geçmeye hak kazanan ve ölçüt örnekleme yöntemiyle belirlenen 20 fen bilgisi öğretmen adayı oluşturmuştur. Araştırma verileri, araştırmacı tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla toplanmış ve içerik analizi yöntemiyle analiz edilmiştir. Araştırma bulguları, öğretmen adaylarının yapay zekâyı en çok ders planı hazırlama (%13,33) amacıyla kullandıklarını, bilgi düzeylerini ağırlıklı olarak orta düzeyde (%20,00) değerlendirdiklerini ve yapay zekâyı öğretimi destekleyen yararlı bir araç (%18,33) olarak gördüklerini ortaya koymuştur. Öğretmen adaylarının eğitim gereksinimlerinin özellikle yapay zekâ araçlarını etkili kullanma (%29,41), etkili komut (prompt) yazma (%23,53) ve ders planlarına entegrasyon (%20,59) konularında yoğunlaştığı belirlenmiştir. Katılımcılar, yapay zekâ destekli fen öğretiminde karşılaşılabilecek en önemli güçlüklerin internet ve altyapı yetersizliği (%26,19) ile yapay zekânın yanlış veya eksik bilgi üretmesi (%23,81) olduğunu ifade etmişlerdir. Ayrıca yapay zekânın öğretmenin yerini alacak bir teknoloji olmadığı, aksine öğretmeni rehber ve kolaylaştırıcı (%33,33) bir role dönüştüreceği yönünde görüş bildirmişlerdir. Öğretmen adaylarının beklentileri ise ağırlıklı olarak uygulamalı eğitimlerin artırılması (%34,21), öğretmen yetiştirme programlarında yapay zekâyı yönelik derslerin açılması (%21,05) ve güncel yapay zekâ araçları ile artırılmış ve sanal gerçeklik uygulamalarının öğretim süreçlerine daha fazla entegre edilmesi üzerinde yoğunlaşmıştır. Sonuç olarak araştırma, fen bilgisi öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli fen öğretimine yönelik olumlu görüşlere sahip olmalarına rağmen bu teknolojilerin pedagojik kullanımına ilişkin bilgi ve uygulama deneyimlerini geliştirmeye ihtiyaç duyduklarını ortaya koymuştur. Bu doğrultuda öğretmen yetiştirme programlarında yapay zekâ, artırılmış gerçeklik ve sanal gerçeklik teknolojilerini bütünleştiren uygulama temelli eğitimlerin planlanması ve geliştirilecek deneysel öğretim uygulamalarının belirlenen gereksinimler doğrultusunda yapılandırılması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yapay zekâ, fen eğitimi, fen bilgisi öğretmen adayları, ihtiyaç analizi, pedagojik dönüşüm.

**Bu çalışma, Gazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi (BAP) tarafından SPD-2026-11315 numaralı proje kapsamında desteklenmiştir.*

***Bu çalışma, Gazi Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen SPD-2026-11315 numaralı projenin bir bölümünü oluşturmaktadır.*

Abstract

The purpose of this study was to determine pre-service science teachers' current knowledge, experiences, and views regarding artificial intelligence (AI)-supported science teaching, their educational needs, the challenges they anticipate encountering during AI-supported instructional processes, their perceptions of the pedagogical transformation that AI may bring to the teacher's role, and their expectations and recommendations for teacher education programs. The study was conducted as a needs analysis constituting the preliminary stage of an experimental instructional intervention to be developed for AI-supported science teaching. A basic qualitative research design was employed. The study group consisted of 20 pre-service science teachers who had successfully completed the third year of the Science Teacher Education undergraduate program at a public university in Ankara during the spring semester of the 2025–2026 academic year and advanced to the fourth year. Participants were selected using criterion sampling. Data were collected through a semi-structured interview form developed by the researcher and analyzed using content analysis. The findings revealed that the participants primarily used AI for lesson planning (13.33%), evaluated their AI knowledge predominantly at an intermediate level (20.00%), and regarded AI as a useful tool for supporting teaching (18.33%). The participants' educational needs were mainly concentrated on the effective use of AI tools (29.41%), effective prompt writing (23.53%), and the integration of AI into lesson planning (20.59%). Furthermore, insufficient internet access and technological infrastructure (26.19%) as well as the possibility of AI generating inaccurate or incomplete information (23.81%) were identified as the most significant anticipated challenges in AI-supported science teaching. The participants also indicated that AI would not replace teachers but rather transform their role into that of a guide and facilitator (33.33%). Their expectations primarily focused on increasing practice-oriented training opportunities (34.21%), introducing AI-related courses into teacher education programs (21.05%), and integrating current AI tools together with augmented reality (AR) and virtual reality (VR) applications into instructional processes. Overall, the findings indicate that although pre-service science teachers hold positive views toward AI-supported science teaching, they require further knowledge and practical experience to integrate these technologies into pedagogical practices effectively. Accordingly, it is recommended that teacher education programs incorporate practice-oriented learning experiences integrating AI, AR, and VR technologies and that future experimental instructional interventions be designed based on the educational needs identified in this study.

Keywords: Artificial intelligence, science education, pre-service science teachers, needs analysis, pedagogical transformation.

** This study was supported by the Scientific Research Projects Coordination Unit (BAP) of Gazi University under Project No. SPD-2026-11315.*

*** This study constitutes a part of the project supported by the Scientific Research Projects Coordination Unit (BAP) of Gazi University under Project No. SPD-2026-11315.*

GİRİŞ

Son yıllarda yapay zekâ (YZ) teknolojilerinde yaşanan hızlı gelişmeler, eğitim sistemlerinde öğretme ve öğrenme süreçlerinin yeniden yapılandırılmasını beraberinde getirmiştir. Özellikle üretken yapay zekâ araçlarının yaygınlaşmasıyla birlikte öğretim materyallerinin hazırlanması, ders planlarının geliştirilmesi, ölçme ve değerlendirme süreçlerinin desteklenmesi, bireyselleştirilmiş öğrenme deneyimlerinin oluşturulması ve öğrencilere anlık geri bildirim sağlanması gibi birçok eğitimsel süreçte yapay zekâ uygulamalarından yararlanılmaya başlanmıştır. Bu gelişmeler, yapay zekânın yalnızca teknolojik bir yenilik olarak değil, öğretim süreçlerini destekleyen ve pedagojik uygulamaları dönüştürme potansiyeline sahip bir eğitim

bileşeni olarak değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır (Miao & Holmes, 2023). UNESCO tarafından yayımlanan *Guidance for Generative AI in Education and Research* raporunda, üretken yapay zekânın eğitim ortamlarında etkili biçimde kullanılabilmesi için teknolojik gelişmelerin pedagojik ilkeler, etik değerler, veri gizliliği ve insan merkezli yaklaşımla birlikte ele alınması gerektiği vurgulanmaktadır.

Yapay zekâ teknolojilerinin eğitim ortamlarına entegrasyonu, öğretmenlerden beklenen mesleki yeterlikleri de önemli ölçüde değiştirmektedir. Günümüzde öğretmenlerin yalnızca dijital teknolojileri kullanabilmeleri yeterli görülmemekte; aynı zamanda bu teknolojileri öğretim hedefleri doğrultusunda seçmeleri, pedagojik amaçlarla bütünleştirmeleri, etik ilkeler çerçevesinde değerlendirmeleri ve öğrencilerin eleştirel düşünme becerilerini destekleyecek biçimde kullanabilmeleri beklenmektedir. Bu doğrultuda öğretmenlerin yapay zekâyâ ilişkin bilgi, beceri ve değer boyutlarını kapsayan yeterliklerinin geliştirilmesi uluslararası eğitim politikalarının öncelikli konuları arasında yer almaktadır. UNESCO tarafından geliştirilen AI Competency Framework for Teachers, öğretmenlerin yapay zekâyı güvenli, etik ve pedagojik açıdan uygun biçimde kullanabilmelerini sağlayacak yeterliklerin hizmet öncesi ve hizmet içi öğretmen eğitim programlarına sistematik biçimde entegre edilmesini önermektedir. Çerçevede insan merkezli yaklaşım, pedagojik muhakeme, etik sorumluluk ve sürekli mesleki gelişim, öğretmen yeterliklerinin temel bileşenleri olarak ele alınmaktadır.

Fen bilimleri eğitimi, yapay zekâ uygulamalarının öğretim süreçlerine en fazla katkı sağlayabileceği disiplinlerden biri olarak görülmektedir. Yapay zekâ; bilimsel süreç becerilerinin geliştirilmesi, problem çözme, veri analizi, model oluşturma, deney tasarlama ve farklı öğrenme düzeylerine uygun öğretim materyallerinin hazırlanması gibi pek çok alanda öğretmenlere ve öğrencilere önemli fırsatlar sunmaktadır. Özellikle artırılmış gerçeklik (AR) ve sanal gerçeklik (VR) teknolojileriyle birlikte kullanıldığında yapay zekâ, soyut fen kavramlarının somutlaştırılmasına, öğrencilerin etkileşimli öğrenme deneyimleri yaşamalarına ve öğrenme motivasyonlarının artırılmasına katkı sağlayabilmektedir. Bununla birlikte bu teknolojilerin etkili biçimde kullanılabilmesi, büyük ölçüde öğretmenlerin ve öğretmen adaylarının teknolojiyi pedagojik amaçlarla bütünleştirebilme yeterliklerine bağlıdır (Xu & Ouyang, 2022).

Öğretmen adaylarının yapay zekâ teknolojilerini etkili biçimde kullanabilmeleri yalnızca teknik bilgiye sahip olmalarıyla açıklanamaz. Günümüzde yapay zekâ okuryazarlığı, bireylerin yapay zekâ sistemlerini anlamaları, eleştirel biçimde değerlendirmeleri, etik boyutlarını sorgulamaları ve bu teknolojileri amaçlarına uygun şekilde kullanabilmeleri olarak tanımlanmaktadır (Long & Magerko, 2020). Son yıllarda yapılan çalışmalar ise yapay zekâ okuryazarlığının yalnızca bilgi düzeyiyle sınırlı olmadığını; aynı zamanda öz güven, uygulama becerisi, etik farkındalık ve yansıtıcı düşünme gibi boyutları da kapsayan yapay zekâ yeterliği (AI competency) kavramına doğru evrildiğini göstermektedir (Chiu, 2024). Bu durum, öğretmen adaylarının yalnızca yapay zekâyı tanımlarının değil, onu öğretim süreçlerine pedagojik açıdan etkili biçimde entegre edebilecek yeterliklere sahip olmalarının önemini ortaya koymaktadır.

Fen bilgisi öğretmenlerinin ve öğretmen adaylarının yapay zekâ teknolojilerini pedagojik amaçlarla etkili biçimde kullanabilmeleri, yalnızca teknolojik araçlara erişim sağlamalarıyla değil; bu teknolojileri öğretim süreçlerine anlamlı biçimde entegre edebilecek bilgi, beceri ve tutumlara sahip olmalarıyla mümkündür. Bu nedenle öğretmen yetiştirme programlarında yapay zekâ yeterliklerinin geliştirilmesi, günümüz eğitim sistemlerinin öncelikli hedeflerinden biri hâline gelmiştir. Nitekim yapay zekâ teknolojilerinin eğitim ortamlarına başarılı biçimde entegre edilmesi, öğretmenlerin teknolojiyi yalnızca kullanabilmelerine değil; aynı zamanda öğretim hedefleri doğrultusunda seçebilmelerine, öğrencilerin öğrenme süreçlerini destekleyecek biçimde tasarlayabilmelerine ve etik ilkeler doğrultusunda değerlendirebilmelerine bağlıdır (UNESCO, 2024). Bu bağlamda öğretmen adaylarının mezuniyet öncesinde sahip oldukları bilgi, deneyim ve eğitim gereksinimlerinin belirlenmesi,

gelecekte yürütülecek öğretmen eğitimi uygulamalarının niteliği açısından kritik önem taşımaktadır.

Yapay zekâ teknolojilerinin eğitim alanında yaygınlaşmasıyla birlikte öğretmen rolünün de yeniden tanımlanmaya başladığı görülmektedir. Geleneksel öğretim anlayışında öğretmen daha çok bilgiyi aktaran kişi olarak görülürken, yapay zekâ destekli öğrenme ortamlarında öğretmenin; öğrenme sürecini tasarlayan, öğrencilerin eleştirel düşüncelerini destekleyen, yapay zekâ tarafından üretilen içerikleri doğrulayan, etik riskleri değerlendiren ve öğrenme sürecine rehberlik eden bir rol üstlenmesi beklenmektedir. Bu değişim literatürde "pedagojik dönüşüm" olarak ele alınmakta ve öğretmenlerin yalnızca teknoloji kullanım becerilerinin değil, pedagojik karar verme süreçlerinin de yeniden yapılandığını göstermektedir (Celik, 2023). Özellikle Intelligent-TPACK yaklaşımı, yapay zekânın öğretmen bilgi yapısına yeni bir bileşen olarak eklenmesi gerektiğini ve öğretmenlerin yapay zekâ araçlarını pedagojik, alan bilgisi ve etik boyutları birlikte değerlendirerek kullanmalarının önemini vurgulamaktadır (Celik, 2023).

Bununla birlikte, öğretmen adaylarına yönelik geliştirilecek yapay zekâ destekli eğitim programlarının etkili olabilmesi için öncelikle hedef kitlenin mevcut durumunun belirlenmesi gerekmektedir. Öğretim tasarımı alanında geliştirilen sistematik modeller, eğitim programlarının planlanmasında ilk basamağın öğrenenlerin gereksinimlerinin belirlenmesi olduğunu ortaya koymaktadır. Özellikle ADDIE modeli ile Dick ve Carey'in öğretim tasarımı yaklaşımında analiz aşaması, öğrenen özelliklerinin, mevcut yeterliklerin, beklentilerin ve performans boşluklarının belirlenmesini temel alan kritik bir süreç olarak kabul edilmektedir. İhtiyaç analizi sonucunda elde edilen veriler, öğretim hedeflerinin belirlenmesi, öğretim etkinliklerinin planlanması ve öğrenme materyallerinin geliştirilmesi için temel oluşturmaktadır (Dick et al., 2009; Reiser & Dempsey, 2017).

Bu doğrultuda ihtiyaç analizi, mevcut durum ile ulaşılması hedeflenen durum arasındaki farklılığın sistematik biçimde belirlenmesini sağlayan ve öğretim tasarımının bilimsel temellere dayandırılmasına katkı sunan önemli bir süreçtir. Performans temelli yaklaşıma göre ihtiyaç, bireylerin mevcut yeterlikleri ile ulaşılması beklenen yeterlikler arasındaki boşluk olarak tanımlanmaktadır. Bu boşluğun belirlenmesi, geliştirilecek öğretim programlarının gerçek gereksinimlere dayalı biçimde planlanmasını sağlamaktadır. Dolayısıyla öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli fen öğretimine ilişkin mevcut bilgi düzeyleri, deneyimleri, beklentileri ve eğitim gereksinimlerinin belirlenmesi, daha sonra uygulanacak yapay zekâ destekli öğretim programının içerik ve uygulama sürecinin bilimsel verilere dayalı olarak yapılandırılmasına olanak sağlayacaktır (Dick, Carey, & Carey, 2009; Reiser & Dempsey, 2017).

Literatür incelendiğinde yapay zekâ alanındaki çalışmaların büyük ölçüde yapay zekâ okuryazarlığı, teknoloji kabulü, dijital yeterlikler ve yapay zekâ destekli öğretim uygulamalarının etkililiği üzerine yoğunlaştığı görülmektedir (Long & Magerko, 2020; Ng et al., 2021; Zawacki-Richter et al., 2019). Buna karşın, fen bilgisi öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli fen öğretimine yönelik görüşlerini, eğitim gereksinimlerini ve pedagojik dönüşüme ilişkin algılarını uygulama öncesinde ihtiyaç analizi yaklaşımıyla bütüncül biçimde ele alan çalışmaların oldukça sınırlı olduğu dikkat çekmektedir. Özellikle bu ihtiyaçların daha sonra geliştirilecek deneysel bir öğretim uygulamasına temel oluşturacak şekilde belirlenmesine yönelik araştırmalara gereksinim duyulmaktadır. Bu araştırmanın özgün değeri de tam bu noktada ortaya çıkmaktadır.

Bu araştırma, yapay zekâ destekli fen öğretimine yönelik geliştirilecek deneysel öğretim uygulamasının ön hazırlık aşamasını oluşturan bir ihtiyaç analizi çalışmasıdır. Araştırmadan elde edilecek bulguların, öğretmen adaylarının mevcut gereksinimlerinin belirlenmesine, yapay zekâ destekli öğretim etkinliklerinin geliştirilmesine ve uygulama sürecinin hedef kitlenin gereksinimlerine uygun biçimde planlanmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca araştırmanın, öğretmen yetiştirme programlarında yapay zekâ, artırılmış gerçeklik ve sanal

gerçeklik teknolojilerinin kullanımına yönelik eğitim içeriklerinin geliştirilmesine ilişkin veri temelli öneriler sunması beklenmektedir.

Araştırmanın Amacı

Bu araştırmanın amacı, fen bilgisi öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli fen öğretimine ilişkin mevcut bilgi, deneyim ve görüşlerini; eğitim gereksinimlerini, yapay zekâ destekli öğretim sürecinde karşılaşılabileceklerini düşündükleri güçlükleri ve yapay zekânın öğretmen rolünde oluşturabileceği pedagojik dönüşüme ilişkin algılarını belirleyerek yapay zekâ destekli öğretim uygulamalarının geliştirilmesine yönelik ihtiyaçları ortaya koymaktır. Araştırmadan elde edilecek bulgular doğrultusunda, öğretmen adaylarının gereksinimlerine dayalı olarak geliştirilecek yapay zekâ, artırılmış gerçeklik ve sanal gerçeklik destekli öğretim uygulamalarının içerik, yöntem ve uygulama süreçlerinin bilimsel verilere dayalı biçimde planlanması amaçlanmaktadır.

Problem Cümlesi

Bu araştırmanın problem cümlesi aşağıdaki şekilde belirlenmiştir: *“Fen bilgisi öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli fen öğretimine ilişkin mevcut durumları, eğitim gereksinimleri ve pedagojik dönüşüme ilişkin algıları nasıldır?”*

Alt Problemler

Bu problem doğrultusunda aşağıdaki alt problemlere yanıt aranmıştır:

1. Fen bilgisi öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli fen öğretimine ilişkin mevcut bilgi, deneyim ve görüşleri nasıldır?
2. Fen bilgisi öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli fen öğretiminde kendilerini geliştirmeye ihtiyaç duydukları alanlar nelerdir?
3. Fen bilgisi öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli fen öğretiminde karşılaşılabileceklerini düşündükleri güçlükler nelerdir?
4. Fen bilgisi öğretmen adaylarının yapay zekânın öğretmen rolü ve öğretim süreçlerinde oluşturabileceği pedagojik dönüşüme ilişkin algıları nelerdir?
5. Fen bilgisi öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli fen öğretimine yönelik beklenti ve önerileri nelerdir?

YÖNTEM

Bu bölümde araştırmanın yöntemi ayrıntılı olarak açıklanmıştır. Bu kapsamda araştırmanın deseni, çalışma grubu, veri toplama aracı, verilerin toplanması ve analiz süreci ile araştırmanın inandırıcılığını sağlamaya yönelik uygulamalar sunulmuştur. Araştırma, fen bilgisi öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli fen öğretimine yönelik mevcut durumlarını, eğitim gereksinimlerini ve pedagojik dönüşüme ilişkin algılarını belirlemeyi amaçlayan bir ihtiyaç analizi doğrultusunda yürütülmüştür.

Araştırma Deseni

Bu araştırmada, fen bilgisi öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli fen öğretimine yönelik görüşlerini, eğitim gereksinimlerini ve pedagojik dönüşüme ilişkin algılarını belirlemek amacıyla temel nitel araştırma (basic qualitative research) deseni kullanılmıştır. Temel nitel araştırmalar, bireylerin belirli bir olguya ilişkin deneyimlerini, algılarını, yorumlarını ve bu olgulara yükledikleri anlamları ortaya koymayı amaçlayan araştırmalardır (Merriam & Tisdell, 2016). Bu araştırmada da öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli fen öğretimine ilişkin mevcut durumlarının belirlenmesi ve geliştirilecek öğretim uygulamalarına temel oluşturacak

eğitim gereksinimlerinin ortaya konulması amaçlandığından temel nitel araştırma deseni tercih edilmiştir.

Bu araştırma, öğretim tasarımı sürecinin analiz basamağını temel alan bir ihtiyaç analizi niteliğindedir. İhtiyaç analizi; mevcut durum ile ulaşılması hedeflenen durum arasındaki farklılıkların sistematik olarak belirlenmesini sağlayan ve geliştirilecek öğretim programlarının hedef kitlenin gereksinimlerine uygun biçimde planlanmasına olanak tanıyan önemli bir öğretim tasarımı sürecidir (Branch, 2009; Dick et al., 2009). Bu doğrultuda araştırmada öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli fen öğretimine ilişkin mevcut bilgi ve deneyimleri, eğitim gereksinimleri, karşılaşılabileceklerini düşündükleri güçlükler ve yapay zekânın öğretmen rolüne etkisine ilişkin algıları belirlenmiş; elde edilen bulguların daha sonra geliştirilecek yapay zekâ destekli öğretim uygulamalarının içerik ve uygulama sürecinin planlanmasına temel oluşturması amaçlanmıştır.

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu, 2025–2026 eğitim-öğretim yılı bahar yarıyılı sonunda Ankara'da bulunan bir devlet üniversitesinin Fen Bilgisi Öğretmenliği Lisans Programında üçüncü sınıfı başarıyla tamamlayarak dördüncü sınıfa geçmeye hak kazanan 20 fen bilgisi öğretmen adayı oluşturmaktadır. Katılımcılar, amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme yöntemi kullanılarak belirlenmiştir (Patton, 2015).

Araştırmada katılımcıların belirlenmesinde aşağıdaki ölçütler dikkate alınmıştır:

- Fen Bilgisi Öğretmenliği Lisans Programında öğrenim görüyor olmak,
- üçüncü sınıfı başarıyla tamamlayarak dördüncü sınıfa geçmeye hak kazanmış olmak,
- araştırmaya gönüllü olarak katılmayı kabul etmek.

Çalışma grubunun üçüncü sınıfı tamamlayan öğretmen adaylarından oluşturulmasının temel gerekçesi, katılımcıların alan eğitimi, öğretim yöntemleri, öğretim teknolojileri ve okul deneyimine ilişkin temel mesleki derslerin önemli bir bölümünü tamamlamış olmalarıdır. Bu durumun, öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli fen öğretimine ilişkin görüşlerini, eğitim gereksinimlerini ve pedagojik dönüşüme ilişkin algılarını mesleki bilgi ve deneyimleri doğrultusunda daha kapsamlı biçimde değerlendirebilmelerine katkı sağlayacağı düşünülmektedir. Ayrıca bu çalışma grubunun, ihtiyaç analizi bulguları doğrultusunda geliştirilecek yapay zekâ destekli öğretim uygulamalarının hedef kitlesini oluşturması planlanmıştır.

Veri Toplama Aracı

Araştırmada veri toplama aracı olarak araştırmacı tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu kullanılmıştır. Görüşme formunun hazırlanmasında yapay zekâ okuryazarlığı, öğretmen yeterlikleri, teknoloji entegrasyonu, pedagojik dönüşüm ve ihtiyaç analizi konularına ilişkin ulusal ve uluslararası literatür incelenmiştir (Long & Magerko, 2020; Celik, 2023; UNESCO, 2024). Bu doğrultuda oluşturulan taslak görüşme formu; yapay zekâ destekli fen öğretimine ilişkin mevcut bilgi ve deneyimler, eğitim gereksinimleri, karşılaşılabilecek güçlükler, yapay zekânın öğretmen rolüne etkisine ilişkin algılar ve öğretmen yetiştirme programlarına yönelik beklentileri belirlemeye yönelik açık uçlu sorulardan oluşturulmuştur. Hazırlanan görüşme formu, kapsam geçerliğinin sağlanması amacıyla fen eğitimi ve eğitim teknolojileri alanlarında uzman iki öğretim üyesinin görüşüne sunulmuştur. Uzmanlardan gelen öneriler doğrultusunda gerekli düzenlemeler yapılarak görüşme formuna son şekli verilmiştir.

Görüşme formunda aşağıdaki açık uçlu sorular yer almaktadır:

1. Yapay zekâ destekli fen öğretimine ilişkin bilgi, deneyim ve genel görüşleriniz nelerdir?
2. Yapay zekâyı fen öğretiminde etkili biçimde kullanabilmek için hangi bilgi, beceri veya yeterlikleri geliştirmeniz gerektiğini düşünüyorsunuz?
3. Yapay zekâ destekli fen öğretimini uygularken karşılaşılabileceğinizi düşündüğünüz güçlükler nelerdir?
4. Sizce yapay zekâ teknolojileri öğretmenin rolünü ve fen öğretim sürecini nasıl değiştirebilir?
5. Öğretmen yetiştirme programlarında yapay zekâ destekli fen öğretimine yönelik nasıl bir eğitim verilmesini bekliyorsunuz? Önerileriniz nelerdir?

Verilerin Toplanması

Araştırma verileri, 2025–2026 eğitim-öğretim yılı bahar yarıyılında gönüllülük esasına dayalı olarak toplanmıştır. Görüşmeler katılımcılarla bireysel olarak gerçekleştirilmiş ve katılımcıların izni doğrultusunda ses kayıt cihazı ile kaydedilmiştir. Her bir görüşme yaklaşık 30 dakika sürmüştür; elde edilen ses kayıtları araştırmacı tarafından yazılı metne dönüştürülerek analiz sürecine hazırlanmıştır.

Verilerin Analizi

Araştırmada elde edilen veriler içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. İçerik analizinde öncelikle görüşme kayıtları ayrıntılı biçimde okunmuş, anlamlı ifadeler kodlanmış ve benzer kodlar bir araya getirilerek kategoriler oluşturulmuştur. Daha sonra kategoriler arasındaki ilişkiler incelenerek araştırmanın amaçları doğrultusunda temalara ulaşılmıştır (Miles et al., 2020).

Kodlama sürecinde araştırmacı tarafından oluşturulan kodlar, fen eğitimi alanında nitel araştırma deneyimine sahip ikinci bir araştırmacı tarafından bağımsız olarak incelenmiştir. Araştırmacılar arasındaki görüş birliği Miles ve Huberman (1994) tarafından önerilen Güvenirlik = $\frac{\text{Görüş Birliği}}{(\text{Görüş Birliği} + \text{Görüş Ayrılığı})} \times 100$ formülü kullanılarak ,91 olarak hesaplanmıştır. Güvenirlik katsayısının %80'in üzerinde olması kodlama güvenirliliği açısından yeterli kabul edilmiştir.

Geçerlik ve Güvenirlik

Araştırmanın inandırıcılığını artırmak amacıyla Lincoln ve Guba (1985) tarafından önerilen ölçütler dikkate alınmıştır. Bu kapsamda veri toplama aracının hazırlanması sürecinde uzman görüşüne başvurulmuş, görüşmeler ses kaydı alınarak gerçekleştirilmiş, veriler eksiksiz biçimde yazıya aktarılmış ve doğrudan katılımcı ifadelerine yer verilmiştir. Ayrıca araştırma süreci ayrıntılı biçimde raporlanarak çalışmanın aktarılabilirliği desteklenmiş, veri analiz süreci ve kodlama aşamaları ayrıntılı olarak açıklanarak teyit edilebilirliğin sağlanmasına özen gösterilmiştir.

BULGULAR

Bu bölümde, araştırma kapsamında gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış görüşmelerden elde edilen verilerin içerik analizi sonucunda ulaşılan bulgulara yer verilmiştir. Veriler, araştırmanın alt problemleri doğrultusunda analiz edilmiş; katılımcı görüşlerinden elde edilen kodlar benzer özellikleri doğrultusunda kategoriler altında birleştirilmiş ve temalar oluşturulmuştur. Bulgular, frekans (n) ve yüzde (%) değerleriyle desteklenerek tablolar hâlinde sunulmuş; her tema kapsamında katılımcı görüşlerini yansıtan doğrudan alıntılarla zenginleştirilmiştir.

Birinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

Fen bilgisi öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli fen öğretimine ilişkin mevcut bilgi, deneyim ve görüşleri nasıldır?

Katılımcıların görüşleri içerik analiziyle incelenmiş ve elde edilen bulgular "Yapay zekâ kullanım deneyimi", "Bilgi düzeyi" ve "Genel değerlendirme" olmak üzere üç kategori altında toplanmıştır. Bulgular Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Fen bilgisi öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli fen öğretimine ilişkin mevcut bilgi, deneyim ve görüşlerine yönelik içerik analizi bulguları

Tema	Kategori	Kod	n	%
Yapay zekâ destekli fen öğretimine ilişkin mevcut bilgi, deneyim ve görüşler	Yapay zekâ kullanım deneyimi	Ders planı hazırlama	8	13,33
		Etkinlik geliştirme	6	10,00
		Ölçme-değerlendirme hazırlama	3	5,00
		Görsel hazırlama	3	5,00
	Bilgi düzeyi	Temel düzey	4	6,67
		Orta düzey	12	20,00
		İleri düzey	4	6,67
	Genel değerlendirme	Öğretimi destekleyen yararlı araç	11	18,33
		Zaman kazandırıcı	6	10,00
		Dikkatli kullanılmalı	3	5,00
Toplam			60	100,00

Tablo 1 incelendiğinde, fen bilgisi öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli fen öğretimine ilişkin görüşlerinin yapay zekâ kullanım deneyimi, bilgi düzeyi ve genel değerlendirme kategorileri altında toplandığı görülmektedir. İçerik analizi sonucunda toplam 60 kod elde edilmiştir. Kodlar içerisinde en yüksek frekansa "orta düzey bilgi" (n = 12, %20,00) sahipken, bunu "öğretimi destekleyen yararlı araç" (n = 11, %18,33) ve "ders planı hazırlama" (n = 8, %13,33) kodları izlemiştir. En düşük frekansa ise "ölçme-değerlendirme hazırlama" (n = 3, %5,00), "görsel hazırlama" (n = 3, %5,00) ve "dikkatli kullanılmalı" (n = 3, %5,00) kodlarının sahip olduğu belirlenmiştir.

Örnek katılımcı ifadeleri:

K4: "Ders planı hazırlarken farklı etkinlik önerileri sunması benim için oldukça faydalı oluyor."

K13: "Yapay zekâ zamandan tasarruf sağlıyor ancak ürettiği bilgileri mutlaka kontrol etmek gerektiğini düşünüyorum."

İkinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

Fen bilgisi öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli fen öğretiminde kendilerini geliştirmeye ihtiyaç duydukları alanlar nelerdir?

Katılımcı görüşleri doğrultusunda eğitim gereksinimlerine ilişkin bulgular üç kategori altında toplanmıştır. Bulgular Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Fen bilgisi öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli fen öğretimine yönelik eğitim gereksinimlerine ilişkin içerik analizi bulguları

Tema	Kategori	Kod	n	%
Eğitim gereksinimleri	Yapay zekâ kullanımı	Yapay zekâ araçlarını etkili kullanma	10	29,41
		Etkili komut (prompt) yazma	8	23,53
	Pedagojik kullanım	Ders planına entegrasyon	7	20,59
		Ölçme-değerlendirme uygulamaları	4	11,76
	Yeni teknolojiler	Artırılmış gerçeklik uygulamaları	3	8,82
		Sanal gerçeklik uygulamaları	2	5,88
Toplam			34	100,00

Tablo 2 incelendiğinde, fen bilgisi öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli fen öğretimine yönelik eğitim gereksinimlerinin yapay zekâ kullanımı, pedagojik kullanım ve yeni teknolojiler kategorileri altında toplandığı görülmektedir. İçerik analizi sonucunda toplam 34 kod elde edilmiştir. Kodlar içerisinde en yüksek frekansa "yapay zekâ araçlarını etkili kullanma" (n = 10, %29,41) sahipken, bunu "etkili komut (prompt) yazma" (n = 8, %23,53) ve "ders planına entegrasyon" (n = 7, %20,59) kodları izlemiştir. En düşük frekansa ise "sanal gerçeklik uygulamaları" (n = 2, %5,88) kodunun sahip olduğu belirlenmiştir.

Örnek katılımcı ifadeleri

K7: "Yapay zekâyı kullanıyorum ama doğru komut yazmayı tam olarak bilmiyorum."

K18: "Fen derslerinde artırılmış gerçeklik ve yapay zekâyı birlikte nasıl kullanabileceğimizi öğrenmek isterim."

Üçüncü Alt Probleme İlişkin Bulgular

Fen bilgisi öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli fen öğretiminde karşılaşılabileceklerini düşündükleri güçlükler nelerdir?

Katılımcı görüşleri incelendiğinde yapay zekâ destekli fen öğretiminde karşılaşılabilecekleri güçlüklerin teknik, pedagojik ve etik boyutlarda yoğunlaştığı görülmüştür. İçerik analizi sonucunda oluşturulan kategori ve kodlar Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Fen bilgisi öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli fen öğretiminde karşılaşılabileceklerini düşündükleri güçlüklerle ilişkin içerik analizi bulguları

Tema	Kategori	Kod	n	%
Yapay zekâ destekli fen öğretiminde öngörülen güçlükler	Teknik güçlükler	İnternet/altyapı yetersizliği	11	26,19
		Donanım eksikliği	8	19,05
	Pedagojik güçlükler	Yanlış veya eksik bilgi üretmesi	10	23,81
		Öğrencilerin hazır bilgiye yönelmesi	7	16,67

	Etik sorunlar	Bilgi güvenilirliği	4	9,52
		Akademik dürüstlük	2	4,76
Toplam			42	100,00

Tablo 3 incelendiğinde, fen bilgisi öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli fen öğretiminde karşılaşılabileceklerini düşündükleri güçlüklerin teknik güçlükler, pedagojik güçlükler ve etik sorunlar kategorileri altında toplandığı görülmektedir. İçerik analizi sonucunda toplam 42 kod elde edilmiştir. Kodlar içerisinde en yüksek frekansa "internet/altyapı yetersizliği" (n = 11, %26,19) sahipken, bunu "yanlış veya eksik bilgi üretmesi" (n = 10, %23,81) ve "donanım eksikliği" (n = 8, %19,05) kodları izlemiştir. En düşük frekansa ise "akademik dürüstlük" (n = 2, %4,76) kodunun sahip olduğu belirlenmiştir.

Örnek katılımcı ifadeleri:

K2: "Her okulda teknolojik altyapı aynı olmadığı için yapay zekâyı kullanmak her zaman mümkün olmayabilir."

K15: "Yapay zekâ bazen yanlış bilgiler verebildiği için öğretmenin mutlaka kontrol etmesi gerektiğini düşünüyorum."

Dördüncü Alt Probleme İlişkin Bulgular

Fen bilgisi öğretmen adaylarının yapay zekânın öğretmen rolü ve öğretim süreçlerinde oluşturabileceği pedagojik dönüşüme ilişkin algıları nelerdir?

Katılımcı görüşleri doğrultusunda yapay zekânın öğretmen rolüne etkisine ilişkin algılar öğretmen rolü, öğretim süreci ve mesleki gelişim olmak üzere üç kategori altında toplanmıştır.

Tablo 4. Fen bilgisi öğretmen adaylarının yapay zekânın öğretmen rolü ve öğretim süreçlerinde oluşturabileceği pedagojik dönüşüme ilişkin algıları

Tema	Kategori	Kod	n	%
Pedagojik dönüşüme ilişkin algılar	Öğretmen rolü	Rehber/kolaylaştırıcı öğretmen	12	33,33
		Öğrenme tasarımcısı	8	22,22
	Öğretim süreci	Bireyselleştirilmiş öğretim	7	19,44
		Daha etkileşimli öğrenme	5	13,89
	Mesleki gelişim	Sürekli öğrenme gereksinimi	4	11,11
Toplam			36	100,00

Tablo 4 incelendiğinde, fen bilgisi öğretmen adaylarının yapay zekânın öğretmen rolü ve öğretim süreçlerinde oluşturabileceği pedagojik dönüşüme ilişkin algılarının öğretmen rolü, öğretim süreci ve mesleki gelişim kategorileri altında toplandığı görülmektedir. İçerik analizi sonucunda toplam 36 kod elde edilmiştir. Kodlar içerisinde en yüksek frekansa "rehber/kolaylaştırıcı öğretmen" (n = 12, %33,33) sahipken, bunu "öğrenme tasarımcısı" (n = 8, %22,22) ve "bireyselleştirilmiş öğretim" (n = 7, %19,44) kodları izlemiştir. En düşük frekansa ise "sürekli öğrenme gereksinimi" (n = 4, %11,11) kodunun sahip olduğu belirlenmiştir.

Örnek katılımcı ifadeleri

K6: "Bence yapay zekâ öğretmenin yerine geçmeyecek; öğretmen daha çok rehberlik yapan kişi olacak."

K11: "Teknoloji geliştikçe öğretmenlerin de sürekli kendilerini yenilemeleri gerekecek."

Beşinci Alt Probleme İlişkin Bulgular

Fen bilgisi öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli fen öğretimine yönelik beklenti ve önerileri nelerdir?

Katılımcıların beklenti ve önerileri analiz edildiğinde görüşlerin öğretmen eğitimi, teknolojik altyapı ve uygulama süreçleri olmak üzere üç kategori altında toplandığı belirlenmiştir.

Tablo 5. Fen bilgisi öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli fen öğretimine yönelik beklenti ve önerilerine ilişkin içerik analizi bulguları

Tema	Kategori	Kod	n	%
Beklentiler ve öneriler	Öğretmen eğitimi	Uygulamalı eğitimler	13	34,21
		Yapay zekâ dersi açılması	8	21,05
	Teknolojik destek	Güncel yapay zekâ araçlarına erişim	7	18,42
		AR ve VR uygulamaları	6	15,79
	Kurumsal destek	Donanım ve yazılım desteği	4	10,53
Toplam			38	100,00

Tablo 5 incelendiğinde, fen bilgisi öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli fen öğretimine yönelik beklenti ve önerilerinin öğretmen eğitimi, teknolojik destek ve kurumsal destek kategorileri altında toplandığı görülmektedir. İçerik analizi sonucunda toplam 38 kod elde edilmiştir. Kodlar içerisinde en yüksek frekansa "uygulamalı eğitimler" (n = 13, %34,21) sahipken, bunu "yapay zekâ dersi açılması" (n = 8, %21,05) ve "güncel yapay zekâ araçlarına erişim" (n = 7, %18,42) kodları izlemiştir. En düşük frekansa ise "donanım ve yazılım desteği" (n = 4, %10,53) kodunun sahip olduğu belirlenmiştir.

Örnek katılımcı ifadeleri

K9: "Yapay zekâyı sadece teorik olarak değil, uygulayarak öğrenmek istiyorum."

K20: "Üniversitede yapay zekâ, artırılmış gerçeklik ve sanal gerçeklik uygulamalarını deneyimleyebileceğimiz derslerin olması çok faydalı olur."

SONUÇ VE TARTIŞMA

Bu araştırmada, fen bilgisi öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli fen öğretimine yönelik görüşlerinin, eğitim gereksinimlerinin ve pedagojik dönüşüme ilişkin algılarının belirlenmesi amaçlanmıştır. Araştırmadan elde edilen örnek bulgular, öğretmen adaylarının yapay zekâ teknolojilerine genel olarak olumlu yaklaştıklarını; ancak bu teknolojileri öğretim süreçlerine pedagojik açıdan etkili biçimde kullanabilmek için bilgi ve uygulama deneyimlerini geliştirmeye ihtiyaç duyduklarını göstermektedir. Bu durum, öğretmen adaylarının yapay zekâyı yönelik olumlu tutum geliştirmiş olmalarının, bu teknolojileri pedagojik amaçlarla etkili biçimde kullanabilecekleri anlamına gelmediğini ortaya koymaktadır.

Araştırmanın birinci alt problemine ilişkin bulgular incelendiğinde, öğretmen adaylarının yapay zekâyı en çok ders planı hazırlama (%13,33) ve etkinlik geliştirme (%10,00) amacıyla

kullandıkları görülmüştür. Ayrıca içerik analizinde en yüksek frekansa "orta düzey bilgi" (%20,00) ve "öğretimi destekleyen yararlı araç" (%18,33) kodlarının sahip olduğu belirlenmiştir. Bu bulgular, öğretmen adaylarının yapay zekâyı öğretim süreçlerini destekleyen yararlı bir teknoloji olarak değerlendirdiklerini; buna karşın bilgi düzeylerini ağırlıklı olarak orta düzeyde algıladıklarını göstermektedir. Long ve Magerko (2020), yapay zekâ okuryazarlığının yalnızca teknolojiyi kullanabilme becerisiyle sınırlı olmadığını; yapay zekâyı eleştirel değerlendirme, doğru biçimde kullanma ve karar verme süreçlerine entegre edebilme yeterliklerini de kapsadığını belirtmektedir. UNESCO (2024) ise öğretmenlerin yapay zekâ araçlarını pedagojik ve etik ilkeler doğrultusunda kullanabilecek yeterliklerle donatılmasının önemini vurgulamaktadır. Bu açıdan değerlendirildiğinde araştırma bulguları, öğretmen adaylarının yapay zekâyı yönelik olumlu görüşlere sahip olmalarına rağmen pedagojik kullanım yeterliklerinin geliştirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Araştırmanın ikinci alt problemine ilişkin bulgular, öğretmen adaylarının eğitim gereksinimlerinin özellikle yapay zekâ araçlarını etkili kullanma (%29,41), etkili komut (prompt) yazma (%23,53) ve ders planına entegrasyon (%20,59) konularında yoğunlaştığını göstermektedir. Ayrıca artırılmış gerçeklik (%8,82) ve sanal gerçeklik (%5,88) uygulamalarına yönelik eğitim beklentilerinin de bulunduğu belirlenmiştir. Bu sonuçlar, öğretmen adaylarının yapay zekâ teknolojilerine ilgi duymalarına rağmen bu teknolojileri öğretim süreçlerine pedagojik açıdan nasıl entegre edecekleri konusunda uygulama odaklı desteğe ihtiyaç duyduklarını ortaya koymaktadır. Celik (2023), yapay zekânın öğretim süreçlerine etkili biçimde entegre edilebilmesi için teknoloji bilgisi ile pedagojik bilginin bütünleşik biçimde geliştirilmesi gerektiğini ifade etmektedir. Benzer şekilde UNESCO (2024), öğretmen eğitiminde uygulama temelli yapay zekâ deneyimlerinin önemine dikkat çekmektedir. Bu bağlamda öğretmen yetiştirme programlarında yapay zekâ destekli öğretim uygulamalarına yönelik uygulamalı derslere daha fazla yer verilmesi öğretmen adaylarının belirlenen gereksinimlerini karşılamada etkili olabilir.

Araştırmanın üçüncü alt problemine ilişkin bulgular incelendiğinde, öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli fen öğretiminde karşılaşılabileceklerini düşündükleri güçlüklerin başında internet ve altyapı yetersizlikleri (%26,19), yapay zekânın yanlış veya eksik bilgi üretmesi (%23,81) ve donanım eksiklikleri (%19,05) gelmektedir. Bunun yanında öğrencilerin hazır bilgiye yönelmesi (%16,67) ile bilgi güvenilirliği (%9,52) ve akademik dürüstlük (%4,76) konularındaki kaygılar da dikkat çekmektedir. Bu bulgular, yapay zekâ teknolojilerinin eğitim ortamlarında kullanılmasının yalnızca teknolojik altyapıyla sınırlı olmadığını; etik kullanım, bilgi doğrulama ve dijital sorumluluk gibi konuların da öğretmen eğitiminin önemli bileşenleri arasında yer aldığını göstermektedir. UNESCO (2024) tarafından yayımlanan rehberde de üretken yapay zekâ araçlarının eğitimde kullanımında bilgi doğrulama, veri güvenliği ve etik ilkelerin gözetilmesi gerektiği vurgulanmaktadır. Dolayısıyla araştırma bulguları, uluslararası literatürde dile getirilen temel kaygılarla örtüşmektedir.

Araştırmanın dördüncü alt problemine ilişkin bulgular, öğretmen adaylarının yapay zekânın öğretmenin yerini alacak bir teknoloji olmaktan çok öğretmenin rolünü dönüştüren bir araç olarak algıladıklarını göstermektedir. İçerik analizinde "rehber/kolaylaştırıcı öğretmen" (%33,33) kodunun en yüksek frekansa sahip olduğu, bunu "öğrenme tasarımcısı" (%22,22) ve "biyoselleştirilmiş öğretim" (%19,44) kodlarının izlediği belirlenmiştir. Ayrıca katılımcılar daha etkileşimli öğrenme ortamları (%13,89) ve sürekli mesleki gelişim gereksinimine (%11,11) de vurgu yapmışlardır. Bu sonuçlar, öğretmen adaylarının yapay zekâyı öğretmenin yerini alan bir teknoloji olarak değil, öğretmenin mesleki rollerini yeniden yapılandıran bir teknoloji olarak değerlendirdiklerini göstermektedir. Celik (2023) tarafından önerilen Intelligent-TPACK yaklaşımı da öğretmenlerin yapay zekâyı pedagojik karar verme süreçlerine bilinçli ve etik biçimde entegre etmeleri gerektiğini vurgulamaktadır.

Araştırmanın son alt problemine ilişkin bulgular, öğretmen adaylarının beklenti ve önerilerinin ağırlıklı olarak uygulamalı eğitimlerin artırılması (%34,21), yapay zekâ dersi açılması (%21,05) ve güncel yapay zekâ araçlarına erişim (%18,42) üzerinde yoğunlaştığını göstermektedir. Bunun yanında AR ve VR uygulamalarının öğretim süreçlerine dâhil edilmesi (%15,79) ile donanım ve yazılım desteği (%10,53) de öne çıkan beklentiler arasında yer almaktadır. Bu bulgular, öğretmen adaylarının yalnızca kuramsal bilgi edinmeyi değil, yapay zekâ ve ilişkili teknolojileri uygulamalı olarak deneyimleyebilecekleri öğrenme ortamlarına ihtiyaç duyduklarını göstermektedir. Xu ve Ouyang (2022), STEM eğitiminde yapay zekâ uygulamalarına ilişkin sistematik derleme çalışmalarında uygulama temelli öğretmen eğitimlerinin teknoloji entegrasyonunu desteklediğini belirtmektedir. Araştırma bulguları da bu görüşü desteklemektedir.

Sonuç olarak bu örnek çalışma, fen bilgisi öğretmen adaylarının yapay zekâ teknolojilerine yönelik olumlu bir bakış açısına sahip olduklarını; ancak bu teknolojilerin pedagojik kullanımı konusunda bilgi, beceri ve uygulama deneyimlerini geliştirmeye ihtiyaç duyduklarını ortaya koymaktadır. Özellikle yapay zekâ araçlarının etkili kullanımı, öğretim süreçlerine entegrasyonu, etik kullanım ilkeleri ile artırılmış ve sanal gerçeklik teknolojilerinin eğitim ortamlarında kullanımı konularında belirlenen gereksinimler, öğretmen yetiştirme programlarında uygulama temelli eğitimlerin önemini ortaya koymaktadır. Bunun yanında öğretmen adaylarının yapay zekâyı öğretmenin yerini alan değil, öğretmenin rehberlik, öğrenme tasarımı ve pedagojik karar verme rollerini destekleyen bir teknoloji olarak değerlendirmeleri dikkat çekici bir bulgu olarak öne çıkmaktadır. Bu kapsamda gerçekleştirilen ihtiyaç analizinin, daha sonra geliştirilecek yapay zekâ destekli öğretim uygulamalarının içerik ve uygulama sürecinin planlanmasına temel oluşturacağı ve öğretim tasarımının analiz basamağına önemli katkılar sağlayacağı değerlendirilmektedir.

ÖNERİLER

Bu araştırmadan elde edilen bulgular doğrultusunda aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir:

Uygulamaya Yönelik Öneriler

1. Araştırmada öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli fen öğretimine olumlu yaklaştıkları; ancak bu teknolojileri pedagojik amaçlarla kullanma konusunda uygulama deneyimine ihtiyaç duydukları belirlenmiştir. Bu nedenle öğretmen yetiştirme programlarında yapay zekâ destekli fen öğretimine yönelik uygulama ağırlıklı ders ve etkinliklere daha fazla yer verilmelidir.
2. Öğretmen adaylarının özellikle yapay zekâ araçlarının etkili kullanımı, doğru komut (prompt) oluşturma ve ders planlarına entegrasyonu konularında eğitim gereksinimi duydukları belirlenmiştir. Bu doğrultuda öğretmen adaylarına uygulamalı yapay zekâ eğitimleri sunulmalıdır.
3. Araştırmada teknik altyapı, bilgi güvenilirliği ve etik kullanım konularının öğretmen adayları tarafından önemli güçlükler olarak değerlendirildiği görülmüştür. Bu nedenle öğretmen eğitiminde yapay zekânın etik kullanımı, bilgi doğrulama ve akademik dürüstlük konularına yönelik uygulamalara yer verilmelidir.
4. Öğretmen adaylarının artırılmış gerçeklik ve sanal gerçeklik teknolojilerine yönelik eğitim beklentileri dikkate alınarak, bu teknolojilerin yapay zekâ destekli fen öğretimi uygulamalarıyla bütünleştirildiği öğrenme ortamları oluşturulmalıdır.
5. Araştırmada öğretmen adaylarının yapay zekâyı öğretmenin yerini alan değil, öğretmenin rehberlik rolünü güçlendiren bir teknoloji olarak değerlendirdikleri

belirlenmiştir. Bu nedenle öğretmen eğitiminde yapay zekânın pedagojik karar verme süreçlerini destekleyen kullanımına yönelik uygulamalar geliştirilmelidir.

6. Araştırmada öğretmen adaylarının AR ve VR teknolojilerinin fen öğretiminde kullanımına yönelik eğitim beklentilerinin bulunduğu belirlenmiştir. Bu doğrultuda özellikle soyut fen kavramlarının öğretiminde yapay zekâ, artırılmış gerçeklik ve sanal gerçeklik teknolojilerini bütünleştiren uygulama örnekleri öğretmen yetiştirme programlarına dâhil edilmelidir.

Gelecek Araştırmalara Yönelik Öneriler

1. Bu araştırmada belirlenen eğitim gereksinimleri doğrultusunda geliştirilecek yapay zekâ destekli öğretim uygulamalarının öğretmen adaylarının yapay zekâ yeterlikleri ve pedagojik dönüşüm algıları üzerindeki etkisi deneysel araştırmalarla incelenebilir.
2. Benzer ihtiyaç analizi çalışmaları farklı üniversitelerde öğrenim gören fen bilgisi öğretmen adaylarıyla yürütülerek bulgular karşılaştırılabilir.
3. Gelecek araştırmalarda fen bilgisi öğretmen adaylarının yanı sıra farklı branşlardaki öğretmen adaylarının yapay zekâ destekli öğretime yönelik görüşleri ve eğitim gereksinimleri karşılaştırmalı olarak incelenebilir.
4. Yapay zekâ, artırılmış gerçeklik ve sanal gerçeklik teknolojilerinin birlikte kullanıldığı öğretim uygulamalarının öğretmen adaylarının mesleki yeterlikleri üzerindeki etkisi farklı araştırma desenleri kullanılarak araştırılabilir.
5. Bu araştırmada ortaya konulan ihtiyaçlar doğrultusunda geliştirilecek öğretim tasarımlarının uzun dönemli etkileri ve sürdürülebilirliği boylamsal araştırmalarla değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

- Branch, R. M. (2009). *Instructional design: The ADDIE approach*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-0-387-09506-6>
- Celik, I. (2023). *Towards intelligent-TPACK: An empirical study on teachers' professional knowledge to ethically integrate artificial intelligence (AI)-based tools into education*. *Computers in Human Behavior*, 138, 107468. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2022.107468>
- Chiu, T. K. F. (2024). *What are artificial intelligence literacy and competency? A comprehensive framework for AI education*. *Computers and Education: Artificial Intelligence*, 6, 100214. <https://doi.org/10.1016/j.caeai.2024.100214>
- Dick, W., Carey, L., & Carey, J. O. (2009). *The systematic design of instruction* (7th ed.). Pearson.
- Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry*. Sage.
- Long, D., & Magerko, B. (2020). *What is AI literacy? Competencies and design considerations*. In *Proceedings of the 2020 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems* (pp. 1–16). Association for Computing Machinery. <https://doi.org/10.1145/3313831.3376727>
- Merriam, S. B., & Tisdell, E. J. (2016). *Qualitative research: A guide to design and implementation* (4th ed.). Jossey-Bass.
- Miao, F., & Holmes, W. (2023). *Guidance for generative AI in education and research*. UNESCO.
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook* (2nd ed.). Sage.
- Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research & evaluation methods* (4th ed.). Sage.
- Reiser, R. A., & Dempsey, J. V. (Eds.). (2017). *Trends and issues in instructional design and technology* (4th ed.). Pearson.

UNESCO. (2024). *AI competency framework for teachers*. UNESCO.

Xu, W., & Ouyang, F. (2022). *The application of AI technologies in STEM education: A systematic review from 2011 to 2021*. *International Journal of STEM Education*, 9, 59.
<https://doi.org/10.1186/s40594-022-00377-5>

**FEN BİLİMLERİ ÖDEVLERİNDE YAPAY ZEKÂDAN ELDE EDİLEN BİLGİLERE
YÖNELİK ORTAOKUL ÖĞRENCİLERİNİN GÜVEN VE DOĞRULAMA
YAKLAŞIMLARININ İNCELENMESİ**
AN INVESTIGATION OF MIDDLE SCHOOL STUDENTS' TRUST IN AND
VERIFICATION PRACTICES FOR INFORMATION OBTAINED FROM ARTIFICIAL
INTELLIGENCE IN SCIENCE HOMEWORK

Assoc. Prof. Dr. Esra BENLİ ÖZDEMİR

Gazi University, Gazi Faculty of Education

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2246-2420>

Özet

Bu araştırmanın amacı, ortaokul öğrencilerinin fen bilimleri ödevlerinde yapay zekâ araçlarından elde ettikleri bilgilere yönelik güven algılarını, bu bilgileri kullanma ve doğrulama yaklaşımlarını, yapay zekâdan elde edilen bilgilere güvenme nedenlerini ve yapay zekânın yanlış bilgi üretmesine ilişkin görüşlerini inceleyerek fen eğitiminde yapay zekâ kullanımına yönelik mevcut gereksinimleri belirlemektir. Araştırma, nitel araştırma yaklaşımı kapsamında temel nitel araştırma deseni kullanılarak yürütülmüştür. Çalışma grubunu, 2025–2026 eğitim öğretim yılında Ankara ilindeki bir devlet ortaokulunda öğrenim gören ve fen bilimleri ödevlerinde en az bir kez yapay zekâ araçlarından yararlanmış 10 sekizinci sınıf öğrencisi oluşturmaktadır. Katılımcılar amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme ile belirlenmiştir. Araştırma verileri, araştırmacı tarafından geliştirilen ve uzman görüşleri doğrultusunda son hâli verilen altı açık uçlu sorudan oluşan yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla yüz yüze toplanmıştır. Her bir görüşme yaklaşık 30 dakika sürmüş, elde edilen veriler yazılı metne dönüştürüldükten sonra içerik analizi yöntemiyle çözümlenmiştir. Analiz sürecinde öncelikle kodlar oluşturulmuş, benzer kodlar kategoriler altında birleştirilmiş ve bu kategoriler temalar hâlinde düzenlenmiştir. Kodlayıcılar arası güvenilirlik Miles ve Huberman (1994) formülü kullanılarak %92 olarak hesaplanmıştır. Araştırma bulguları, öğrencilerin büyük çoğunluğunun (%80) yapay zekâdan elde edilen bilgileri güvenilir bulduğunu göstermektedir. Öğrenciler bu güvenin temel nedenleri olarak yapay zekânın teknolojik açıdan gelişmiş bir sistem olmasını (%53,33) ve hızlı, ayrıntılı ve açıklayıcı bilgiler sunmasını (%46,67) belirtmişlerdir. Bulgular, öğrencilerin %66,67'sinin yapay zekâdan elde ettiği bilgileri herhangi bir değişiklik yapmadan doğrudan ödevlerinde kullandığını, %33,33'ünün ise kendi ifadeleriyle düzenleyerek kullandığını ortaya koymuştur. Bununla birlikte öğrencilerin %60'ının yapay zekâdan elde ettiği bilgileri herhangi bir doğrulama yapmadan kullandığı; yalnızca %20'sinin öğretmenine danıştığı ve %20'sinin ders kitabıyla karşılaştırma yaptığı belirlenmiştir. Araştırmada ayrıca öğrencilerin %60'ı yapay zekâ araçlarının zaman zaman yanlış bilgi üretebileceğini ifade ederken, yine %60'ı bu yanlış bilgileri ayırt etmekte zorlandığını belirtmiştir. Bu bulgular, öğrencilerin yapay zekânın sınırlılıklarının farkında olmalarına rağmen bilgi doğrulama ve eleştirel değerlendirme becerilerinin yeterli düzeyde gelişmediğini göstermektedir. Sonuç olarak araştırma, ortaokul öğrencilerinin fen bilimleri ödevlerinde yapay zekâ araçlarını yaygın biçimde kullandıklarını ve bu araçlardan elde edilen bilgilere yüksek düzeyde güvendiklerini ortaya koymaktadır. Ancak öğrencilerin önemli bir bölümünün bilgileri doğrulamadan kullanması ve yapay zekâ tarafından sunulan yanlış bilgileri ayırt etmekte güçlük yaşaması, fen eğitiminde yapay zekâ okuryazarlığı, bilgi doğrulama ve eleştirel düşünme becerilerini geliştirmeye yönelik uygulamalara ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir. Bu doğrultuda öğretim süreçlerinde öğrencilerin yapay zekâdan elde edilen bilgileri güvenilir kaynaklarla karşılaştırmalarını sağlayan etkinliklere yer verilmesi ve yapay

zekâ destekli öğrenme süreçlerinin eleştirel değerlendirme becerileriyle bütünleştirilmesi önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yapay zekâ, fen eğitimi, bilgi doğrulama, yapay zekâ okuryazarlığı, ortaokul öğrencileri.

Abstract

The aim of this study is to identify the current needs regarding the use of artificial intelligence in science education by examining middle school students' trust perceptions toward information obtained from artificial intelligence tools in science assignments, their approaches to using and verifying such information, their reasons for trusting AI-generated information, and their views on the potential of artificial intelligence to generate inaccurate information. The study was conducted using a basic qualitative research design within the qualitative research approach. The study group consisted of ten eighth-grade students enrolled in a public middle school in Ankara during the 2025–2026 academic year who had used artificial intelligence tools at least once while completing science assignments. The participants were selected through criterion sampling, one of the purposive sampling methods. The research data were collected through face-to-face semi-structured interviews using an interview form developed by the researcher and finalized based on expert opinions. The interview form consisted of six open-ended questions. Each interview lasted approximately 30 minutes. The collected data were transcribed verbatim and analyzed using content analysis. During the analysis process, codes were initially generated, similar codes were grouped into categories, and the categories were subsequently organized into themes. Inter-coder reliability was calculated using the Miles and Huberman (1994) formula and was found to be 92%. The findings revealed that the majority of the students (80%) considered the information obtained from artificial intelligence to be reliable. The primary reasons underlying this trust were identified as perceiving artificial intelligence as a technologically advanced system (53.33%) and its ability to provide rapid, detailed, and explanatory responses (46.67%). The findings further indicated that 66.67% of the students used AI-generated information directly in their science assignments without making any modifications, whereas 33.33% revised the information using their own words before incorporating it into their assignments. Furthermore, 60% of the participants reported using AI-generated information without verifying its accuracy, while only 20% consulted their science teacher and another 20% compared the information with their science textbook. In addition, although 60% of the students acknowledged that artificial intelligence tools could occasionally generate inaccurate information, the same proportion reported experiencing difficulty in distinguishing such inaccurate information. These findings indicate that although students are aware of the limitations of artificial intelligence, their information verification and critical evaluation skills have not yet developed sufficiently. In conclusion, the study demonstrates that middle school students widely use artificial intelligence tools in science assignments and place a high level of trust in the information generated by these tools. However, the tendency of a considerable proportion of students to use AI-generated information without verification and their difficulty in identifying inaccurate information highlight the need for educational practices that foster AI literacy, information verification, and critical thinking skills within science education. Accordingly, it is recommended that instructional practices include activities requiring students to compare AI-generated information with reliable sources and integrate AI-supported learning processes with critical evaluation skills.

Keywords: Artificial intelligence, science education, information verification, AI literacy, middle school students.

GİRİŞ

Son yıllarda üretken yapay zekâ teknolojilerinde yaşanan hızlı gelişmeler, eğitim alanında bilgiye erişim, içerik üretimi ve öğrenme süreçlerini önemli ölçüde dönüştürmeye başlamıştır. Özellikle büyük dil modellerine dayalı yapay zekâ uygulamalarının yaygınlaşmasıyla birlikte öğrenciler, araştırma yapma, ödev hazırlama, soru çözme ve kavramsal açıklamalara ulaşma gibi birçok öğrenme etkinliğinde bu araçlardan yararlanmaktadır. Kullanıcının doğal dilde yönelttiği sorulara kısa sürede ayrıntılı yanıtlar üretebilen bu sistemler, bilgiye erişimi kolaylaştırmaları nedeniyle eğitim ortamlarında giderek daha fazla kullanılmaktadır (Kasneci et al., 2023). Bununla birlikte yapay zekâ uygulamalarının sunduğu bilgilerin her zaman bilimsel olarak doğru, güncel ve güvenilir olmaması, eğitim araştırmalarında üzerinde önemle durulan konular arasında yer almaktadır (Dwivedi et al., 2023).

Fen eğitimi, öğrencilerin yalnızca bilimsel bilgileri öğrenmelerini değil; aynı zamanda bilimsel düşünme, kanıt değerlendirme, sorgulama ve eleştirel karar verme becerilerini geliştirmeyi amaçlayan disiplinlerden biridir. Bu nedenle öğrencilerin kullandıkları bilgi kaynaklarının güvenilirliğini sorgulayabilmeleri ve farklı kaynaklardan doğrulama yapabilmeleri fen okuryazarlığının temel bileşenleri arasında değerlendirilmektedir (National Research Council, 2012). Günümüzde öğrencilerin geleneksel bilgi kaynaklarının yanı sıra yapay zekâ araçlarını da yoğun biçimde kullanmaya başlamaları, fen eğitiminde bilgi doğrulama becerilerinin önemini daha da artırmaktadır. Çünkü yapay zekâ sistemleri çoğu zaman güven veren, akıcı ve ikna edici ifadelerle yanlış veya eksik bilgiler de üretebilmektedir. Bu durum literatürde "hallucination (halüsinasyon)" olarak tanımlanmakta ve özellikle eğitim süreçlerinde dikkat edilmesi gereken önemli sınırlılıklardan biri olarak kabul edilmektedir (Ji et al., 2023).

Üretken yapay zekâ araçlarının eğitimde kullanımına yönelik gerçekleştirilen araştırmalar, bu teknolojilerin öğrenme süreçlerine önemli katkılar sağlayabileceğini göstermektedir. Yapay zekâ uygulamaları öğrencilerin bireysel öğrenme hızlarına uygun açıklamalar sunabilmekte, farklı çözüm yolları önerebilmekte, anlık geri bildirim sağlayabilmekte ve öğrenme motivasyonunu destekleyebilmektedir (Kasneci et al., 2023). Özellikle fen bilimleri gibi kavramsal açıklamaların yoğun olduğu derslerde öğrencilerin anlamadıkları konuları tekrar açıklayabilmeleri, örnekler isteyebilmeleri veya farklı düzeylerde açıklamalar alabilmeleri önemli avantajlar sunmaktadır. Bunun yanında öğretmenler açısından da ders materyali hazırlama, etkinlik geliştirme ve ölçme değerlendirme süreçlerinde yapay zekâ destekli uygulamaların önemli kolaylıklar sağladığı belirtilmektedir (Zawacki-Richter et al., 2019).

Bununla birlikte yapay zekâ sistemlerinin sunduğu bilgilerin doğruluğu konusunda çeşitli riskler bulunmaktadır. Büyük dil modelleri istatistiksel olasılıklara dayalı metin üretmekte; bu nedenle ürettikleri bilgiler her zaman güvenilir kaynaklara dayanmamaktadır (OpenAI, 2023). Özellikle bilimsel içeriklerde kavram yanlışları oluşturabilecek eksik açıklamalar, yanlış kavramsal ilişkiler veya gerçekte var olmayan kaynak gösterimleri üretilebilmektedir (Ji et al., 2023). Eğitim ortamlarında bu bilgilerin eleştirel biçimde değerlendirilmeden doğrudan kullanılması ise öğrencilerin yanlış öğrenmeler geliştirmesine ve bilimsel bilgiye yönelik hatalı algılar oluşturmalarına neden olabilmektedir.

Bilginin doğruluğunu değerlendirme becerisi, günümüzde dijital bilgi okuryazarlığının temel bileşenlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Dijital ortamlarda bilgi üretiminin hızla artması, bireylerin karşılaştıkları bilgilerin doğruluğunu sorgulamalarını, farklı kaynaklarla karşılaştırmalarını ve güvenilir kanıtlara ulaşmalarını gerekli hâle getirmiştir (UNESCO, 2021). Yapay zekâ teknolojilerinin yaygınlaşmasıyla birlikte bu gereklilik daha da belirgin hâle gelmiştir. Çünkü yapay zekâ sistemleri, doğru bilgiler ile yanlış bilgileri aynı akıcılıkta sunabilmekte; özellikle gelişim dönemindeki öğrenciler bu ayrımı yapmakta güçlük yaşayabilmektedir. Bu nedenle öğrencilerin yalnızca yapay zekâ kullanma becerilerinin değil, aynı zamanda yapay zekâ tarafından sunulan bilgileri eleştirel biçimde değerlendirme ve doğrulama becerilerinin de geliştirilmesi gerektiği vurgulanmaktadır (Long & Magerko, 2020).

Son yıllarda eğitim alanında yapay zekâ kullanımına ilişkin çok sayıda araştırma yürütülmüş olmasına rağmen, çalışmaların büyük bölümünün öğretmenler, öğretmen adayları veya üniversite öğrencileri üzerinde yoğunlaştığı görülmektedir (Kasneci et al., 2023; Zawacki-Richter et al., 2019). Ortaokul öğrencilerinin yapay zekâdan elde ettikleri bilgilere ne ölçüde güvendikleri, bu bilgileri ödevlerinde nasıl kullandıkları ve bilgilerin doğruluğunu hangi yollarla kontrol ettikleri konusunda ise sınırlı sayıda araştırma bulunmaktadır. Özellikle fen bilimleri ödevleri bağlamında öğrencilerin bilgi doğrulama davranışlarını ortaya koyan nitel çalışmaların yetersiz olduğu söylenebilir. Bu durum, yapay zekânın eğitim süreçlerine giderek daha fazla entegre olduğu günümüzde önemli bir araştırma boşluğuna işaret etmektedir.

Fen bilimleri dersinde öğrencilerin yapay zekâ tarafından sunulan bilgileri sorgulamadan kabul etmeleri, bilimsel muhakeme becerilerinin gelişimini olumsuz etkileyebileceği gibi yanlış veya eksik bilgilerin kalıcı öğrenmelere dönüşmesine de neden olabilmektedir. Buna karşılık öğrencilerin bilgiyi farklı kaynaklardan doğrulamaları, öğretmenlerine danışmaları ve ders kitaplarıyla karşılaştırmaları bilimsel bilgiye yönelik daha eleştirel bir yaklaşım geliştirmelerine katkı sağlayabilir. Bu nedenle öğrencilerin yapay zekâ kaynaklı bilgilere yönelik güven algılarının ve doğrulama davranışlarının ayrıntılı biçimde incelenmesi, fen eğitimi uygulamalarının geliştirilmesi açısından önem taşımaktadır.

Bu araştırmanın amacı, ortaokul öğrencilerinin fen bilimleri ödevlerinde yapay zekâ araçlarından elde edilen bilgilere yönelik güven algılarını ve bu bilgileri doğrulama yaklaşımlarını incelemektir. Bu kapsamda öğrencilerin yapay zekâdan elde edilen bilgilere güvenme nedenleri, bu bilgileri ödevlerinde kullanma biçimleri, bilgilerin doğruluğunu değerlendirme süreçleri ve yapay zekâ kaynaklı olası yanlışlıklara ilişkin görüşleri nitel araştırma yaklaşımı çerçevesinde ele alınmıştır.

Araştırmanın Problemi

Bu araştırmanın temel amacı doğrultusunda yanıt aranan problem cümlesi: **“Ortaokul öğrencileri fen bilimleri ödevlerinde yapay zekâ araçlarından elde ettikleri bilgilere ne ölçüde güvenmekte ve bu bilgilerin doğruluğunu hangi yollarla değerlendirmektedir?”** şeklinde ifade edilmiştir.

Alt Problemler

Araştırmanın alt problemleri şunlardır:

1. Ortaokul öğrencileri fen bilimleri ödevlerinde yapay zekâdan elde edilen bilgilere ne düzeyde güvenmektedir?
2. Öğrencilerin yapay zekâdan elde edilen bilgilere güvenme nedenleri nelerdir?
3. Öğrenciler yapay zekâdan elde ettikleri bilgileri fen bilimleri ödevlerinde nasıl kullanmaktadır?
4. Öğrenciler yapay zekâdan elde ettikleri bilgilerin doğruluğunu hangi yollarla değerlendirmekte ve doğrulamaktadır?
5. Öğrencilerin yapay zekâ araçlarının yanlış bilgi üretebilmesine ilişkin görüşleri nelerdir?
6. Öğrencilerin yapay zekâ tarafından sunulan yanlış bilgileri ayırt etmeye ilişkin görüşleri nelerdir?

Bu araştırmadan elde edilecek bulguların, ortaokul öğrencilerinin yapay zekâdan elde edilen bilgilere yönelik güven ve doğrulama yaklaşımlarının daha iyi anlaşılmasına katkı sağlaması beklenmektedir. Ayrıca araştırmanın, fen eğitiminde yapay zekâ destekli öğrenme süreçlerinin daha bilinçli ve eleştirel bir yaklaşımla yürütülmesine yönelik uygulamalara ve gelecekte gerçekleştirilecek çalışmalara katkı sunacağı düşünülmektedir.

YÖNTEM

Araştırma Deseni

Bu araştırma, ortaokul öğrencilerinin fen bilimleri ödevlerinde yapay zekâ araçlarından elde edilen bilgilere yönelik güven algılarını ve doğrulama yaklaşımlarını incelemek amacıyla nitel araştırma yaklaşımı doğrultusunda yürütülmüştür. Nitel araştırmalar, bireylerin belirli bir olguya ilişkin deneyimlerini, algılarını ve bu deneyimlere yükledikleri anlamları doğal bağlamı içerisinde derinlemesine incelemeyi amaçlayan araştırmalardır (Creswell & Poth, 2018; Merriam & Tisdell, 2016).

Araştırmada **temel nitel araştırma (basic qualitative research)** deseni benimsenmiştir. Temel nitel araştırmalar, bireylerin belirli bir olguya ilişkin düşüncelerini, deneyimlerini ve bu deneyimlere yükledikleri anlamları ortaya koymayı amaçlayan araştırmalardır (Merriam & Tisdell, 2016). Bu araştırmada da öğrencilerin fen bilimleri ödevlerinde yapay zekâ araçlarından elde ettikleri bilgilere yönelik güven algıları, bu güvenin nedenleri, bilgileri kullanma biçimleri ve doğrulama yaklaşımları kendi ifadeleri doğrultusunda incelenmiştir. Araştırma verileri yarı yapılandırılmış görüşmeler yoluyla toplanmış ve elde edilen veriler içerik analizi kullanılarak çözümlenmiştir.

Çalışma Grubu

Araştırmanın çalışma grubunu, 2025–2026 eğitim öğretim yılında Ankara ilinde bir devlet ortaokulunda öğrenim gören ve fen bilimleri ödevlerinde en az bir kez yapay zekâ araçlarından yararlanmış 10 sekizinci sınıf öğrencisi oluşturmaktadır. Çalışma grubunun belirlenmesinde amaçlı örnekleme yöntemlerinden ölçüt örnekleme kullanılmıştır. Ölçüt örnekleme, araştırmanın amacı doğrultusunda önceden belirlenen ölçütleri karşılayan bireylerin araştırmaya dâhil edilmesini sağlayan amaçlı örnekleme yöntemlerinden biridir (Patton, 2015). Bu araştırmada belirlenen temel ölçüt, öğrencilerin fen bilimleri ödevlerinde en az bir kez yapay zekâ araçlarından yararlanmış olmalarıdır. Böylece araştırma kapsamında, yapay zekâdan elde edilen bilgilere yönelik deneyim sahibi öğrencilerin görüşlerinin ayrıntılı olarak incelenmesi amaçlanmıştır.

Araştırmaya gönüllülük esasına göre toplam 10 öğrenci katılmıştır. Katılımcıların kimlik bilgilerinin gizliliğini korumak amacıyla her öğrenciye **Ö1, Ö2, ..., Ö10** şeklinde kodlar verilmiştir. Katılımcılara ilişkin demografik bilgiler ile fen bilimleri ödevlerinde kullandıkları yapay zekâ araçlarına ilişkin bilgiler Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1. Araştırma grubuna ilişkin demografik bilgiler ve yapay zekâ kullanım özellikleri

Özellik	f	%
Cinsiyet		
Kız	6	60
Erkek	4	40
Toplam	10	100
Yaş		
14 yaş	7	70
15 yaş	3	30
Toplam	10	100
Kullanılan yapay zekâ araçları		
ChatGPT	10	25,0
Google Gemini	8	20,0
NotebookLM	8	20,0
Canva AI	6	15,0

Claude	5	12,5
Perplexity AI	3	7,5
Toplam	40	100

Not. Katılımcılar fen bilimleri ödevlerinde birden fazla yapay zekâ aracından yararlandıkları için yapay zekâ araçlarına ilişkin frekans değerlerinin toplamı katılımcı sayısını aşmaktadır. Katılımcılar birden fazla yapay zekâ aracından yararlandıkları için kullanılan yapay zekâ araçlarına ilişkin toplam frekans 40 olarak hesaplanmıştır. Bu nedenle araçlara ilişkin yüzdeler toplam araç kullanım frekansı üzerinden verilmiştir.

Tablo 1 incelendiğinde araştırmaya katılan öğrencilerin %60'ının kız, %40'ının erkek olduğu görülmektedir. Katılımcıların %70'i 14 yaşında, %30'u ise 15 yaşındadır. Öğrencilerin tamamı 8. sınıf düzeyindedir. Kullanılan yapay zekâ araçları açısından bakıldığında, toplam 40 araç kullanım frekansı içinde en yüksek oranın ChatGPT'ye ait olduğu görülmektedir (f=10, %25,0). Bunu Google Gemini ve NotebookLM izlemektedir (f=8, %20,0). Canva AI %15,0, Claude %12,5 ve Perplexity AI %7,5 oranında kullanılmıştır. Bu bulgu, öğrencilerin fen bilimleri ödevlerinde tek bir yapay zekâ aracıyla sınırlı kalmadıklarını, farklı araçlardan yararlanma deneyimine sahip olduklarını göstermektedir.

Veri Toplama Aracı

Araştırma verileri, araştırmacı tarafından geliştirilen yarı yapılandırılmış görüşme formu aracılığıyla toplanmıştır. Yarı yapılandırılmış görüşmeler, araştırmacıya önceden belirlenen sorular doğrultusunda veri toplama olanağı sunarken, katılımcıların görüşlerini ayrıntılı biçimde ifade edebilmelerine ve gerektiğinde derinleştirici sorular yöneltmesine de imkân tanımaktadır (Merriam & Tisdell, 2016).

Görüşme formunun hazırlanması sürecinde öncelikle yapay zekâ teknolojilerinin eğitimde kullanımı, bilgi doğrulama ve yapay zekâyâ duyulan güven ile ilgili ulusal ve uluslararası alan yazını incelenmiştir. Araştırmanın amacı ve alt problemleri doğrultusunda taslak görüşme soruları hazırlanmıştır. Hazırlanan görüşme formu, kapsam geçerliğinin sağlanması amacıyla iki fen eğitimi uzmanı, bir ölçme ve değerlendirme uzmanı ile bir Türk dili uzmanının görüşüne sunulmuştur. Uzmanlardan alınan öneriler doğrultusunda bazı sorular yeniden düzenlenmiş, benzer ifadeler sadeleştirilmiş ve görüşme formuna son şekli verilmiştir.

Son hâliyle görüşme formu altı açık uçlu sorudan oluşmaktadır. Sorular; öğrencilerin fen bilimleri ödevlerinde yapay zekâdan elde edilen bilgilere yönelik güven algılarını, bu güvenin nedenlerini, söz konusu bilgileri kullanma ve doğrulama yaklaşımlarını, yapay zekâ araçlarının yanlış bilgi üretmesine ilişkin görüşlerini ve yapay zekâ tarafından sunulan yanlış bilgileri ayırt etmeye yönelik değerlendirmelerini belirlemeye yönelik hazırlanmıştır. Görüşmeler sırasında katılımcıların yanıtlarını ayrıntılandırabilmek amacıyla gerektiğinde derinleştirici sorular yöneltmiştir.

Görüşme formunda yer alan açık uçlu sorular Tablo 2'de sunulmuştur.

Tablo 2. Yarı yapılandırılmış görüşme formunda yer alan açık uçlu sorular

Soru No	Görüşme Sorusu
S1	Fen bilimleri ödevlerini hazırlarken yapay zekâ araçlarından yararlanıyor musun? Yararlanıyorsan hangi yapay zekâ araçlarını hangi amaçlarla kullanıyorsun?
S2	Yapay zekâdan elde ettiğin bilgilerin doğru ve güvenilir olduğunu düşünüyor musun? Neden?
S3	Yapay zekâdan elde ettiğin bilgileri fen bilimleri ödevlerinde nasıl kullanıyorsun?
S4	Yapay zekâdan elde ettiğin bilgilerin doğru olup olmadığını nasıl değerlendiriyor veya doğruluyorsun?

S5	Sence yapay zekâ araçları fen bilimleri ile ilgili yanlış bilgi üretebilir mi? Neden?
S6	Yapay zekâ tarafından sunulan yanlış bilgileri ayırt etmenin kolay mı yoksa zor mu olduğunu düşünüyorsun? Neden?

Tablo 2 incelendiğinde, görüşme sorularının araştırmanın amacı ve alt problemleri doğrultusunda hazırlandığı görülmektedir. İlk soru, katılımcıların fen bilimleri ödevlerinde yapay zekâ araçlarını kullanma durumlarını ve kullanım amaçlarını belirlemeye yönelik bir giriş sorusu niteliğindedir. Diğer sorular ise öğrencilerin yapay zekâdan elde edilen bilgilere yönelik güven algıları, bu güvenin nedenleri, bilgileri ödevlerinde kullanma ve doğrulama yaklaşımları ile yapay zekânın yanlış bilgi üretmesine ve bu yanlış bilgilerin ayırt edilmesine ilişkin görüşlerini ortaya çıkarmayı amaçlamaktadır. Görüşmeler sırasında katılımcıların verdikleri yanıtların daha ayrıntılı biçimde anlaşılabilmesi amacıyla gerektiğinde derinleştirici sorular yöneltilmiş ve katılımcıların görüşlerinin daha kapsamlı ve ayrıntılı biçimde ortaya konulması amaçlanmıştır.

Veri Toplama Süreci

Araştırma verileri, yarı yapılandırılmış görüşme tekniği kullanılarak araştırmacı tarafından yüz yüze toplanmıştır. Görüşmeler öncesinde katılımcılara araştırmanın amacı hakkında bilgi verilmiş, görüşme sürecine gönüllü olarak katılacakları ve istedikleri zaman görüşmeyi sonlandırabilecekleri açıklanmıştır. Görüşmeler, öğrencilerin kendilerini rahat ifade edebilecekleri uygun bir ortamda bireysel olarak gerçekleştirilmiştir. Her bir görüşme ortalama 30 dakika sürmüş olup, görüşmeler araştırmacı tarafından yarı yapılandırılmış görüşme formunda yer alan sorular doğrultusunda yürütülmüştür. Görüşme sürecinde katılımcıların soruları rahatlıkla yanıtlayabilecekleri doğal bir iletişim ortamı oluşturulmaya özen gösterilmiştir. Katılımcıların verdikleri yanıtların daha ayrıntılı biçimde ortaya konulabilmesi amacıyla gerekli görülen durumlarda derinleştirici sorular yöneltilmiş ve böylece görüşlerin kapsamlı bir şekilde açıklanması sağlanmıştır. Görüşmeler tamamlandıktan sonra elde edilen veriler sistematik olarak düzenlenmiş ve içerik analizi sürecine hazır hâle getirilmiştir.

Verilerin Analizi

Araştırmadan elde edilen verilerin analizinde içerik analizi kullanılmıştır. İçerik analizi, benzer özellik gösteren verilerin belirli kavramlar ve temalar altında bir araya getirilerek sistematik biçimde yorumlanmasına olanak sağlayan bir analiz yöntemidir (Yıldırım & Şimşek, 2021). Bu yöntem, ortaokul öğrencilerinin yapay zekâdan elde edilen bilgilere yönelik güven algıları ve doğrulama yaklaşımlarına ilişkin görüşlerinin ayrıntılı biçimde incelenmesi amacıyla tercih edilmiştir.

Verilerin analiz sürecinde öncelikle görüşme kayıtları yazılı metne dönüştürülmüş ve doğrulukları kontrol edilmiştir. Ardından görüşme metinleri araştırmacı tarafından tekrar tekrar okunarak veri bütününe hâkim olunmuş, araştırmanın amacı doğrultusunda anlamlı ifadeler belirlenmiştir. Belirlenen ifadeler kodlanmış, benzer özellik gösteren kodlar bir araya getirilerek kategoriler oluşturulmuş, daha sonra bu kategoriler ortak özellikleri doğrultusunda temalar altında toplanmıştır. Son aşamada ise elde edilen tema ve kategoriler araştırmanın alt problemleri doğrultusunda yorumlanarak bulgular frekans değerleriyle birlikte sunulmuştur. Araştırmada katılımcıların kimliklerinin gizliliğini korumak amacıyla doğrudan alıntılar **Ö1, Ö2, ..., Ö10** biçiminde kodlanarak verilmiştir. Bulguların sunumunda öğrencilerin görüşlerini yansıtan doğrudan alıntılara yer verilerek oluşturulan tema ve kategoriler desteklenmiştir.

Geçerlik ve Güvenirlik

Nitel araştırmalarda geçerlik ve güvenirliliğin sağlanması, araştırma bulgularının inandırıcılığını ve güvenilirliğini artıran önemli unsurlardan biridir (Creswell & Poth, 2018; Lincoln & Guba, 1985). Bu araştırmada geçerliğin sağlanması amacıyla öncelikle araştırmanın amacı ve alt

problemleri doğrultusunda yarı yapılandırılmış görüşme formu geliştirilmiştir. Hazırlanan taslak görüşme formu, kapsam geçerliğinin sağlanması amacıyla iki fen eğitimi uzmanı, bir ölçme ve değerlendirme uzmanı ile bir Türk dili uzmanının görüşüne sunulmuştur. Uzmanlardan alınan öneriler doğrultusunda soru ifadeleri gözden geçirilmiş, gerekli düzenlemeler yapılarak görüşme formuna son şekli verilmiştir.

Verilerin analiz sürecinde güvenilirliği artırmak amacıyla araştırmacı tarafından oluşturulan kodlar ve kategoriler, nitel araştırmalar konusunda deneyimli ikinci bir araştırmacı tarafından bağımsız olarak incelenmiştir. Araştırmacılar arasındaki görüş birliği, Miles ve Huberman'ın (1994) önerdiği Güvenirlik = $\frac{\text{Görüş Birliği}}{(\text{Görüş Birliği} + \text{Görüş Ayrılığı})} \times 100$ formülü kullanılarak hesaplanmıştır. Yapılan hesaplama sonucunda kodlayıcılar arası uyum oranı %92 olarak belirlenmiştir. Miles ve Huberman'a (1994) göre %80 ve üzerindeki uyum oranları nitel araştırmalarda güvenilir kodlama düzeyi olarak kabul edilmektedir. Bu doğrultuda araştırmacının analiz sürecinin güvenilir olduğu değerlendirilmiştir.

Etik İlkeler

Araştırma sürecinde bilimsel araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun hareket edilmiştir. Araştırmaya katılım gönüllülük esasına dayalı olarak gerçekleştirilmiş, katılımcılara araştırmanın amacı hakkında bilgi verilmiş ve elde edilen verilerin yalnızca bilimsel amaçlarla kullanılacağı belirtilmiştir. Katılımcıların kimlik bilgilerinin gizliliği korunmuş, görüşme kayıtları analiz sürecinde kodlanarak (Ö1, Ö2, ..., Ö10) raporlanmıştır.

BULGULAR

Bu bölümde araştırma kapsamında elde edilen bulgular, araştırmanın alt problemleri doğrultusunda sunulmuştur. Görüşmelerden elde edilen veriler içerik analiziyle çözümlenmiş; oluşturulan tema, kategori ve kodlar doğrultusunda tablolar hâlinde sunulmuştur. Tablolarda yer alan *n* değerleri, ilgili görüşü ifade eden katılımcı sayısını göstermektedir. Katılımcılar birden fazla görüş belirtebildiğinden bazı tablolarda toplam yüzde değerleri %100'ü aşabilmektedir. Bulguların daha iyi anlaşılabilmesi amacıyla her tablonun ardından öğrenci görüşlerinden doğrudan alıntılara yer verilmiştir.

Ortaokul Öğrencilerinin Fen Bilimleri Ödevlerinde Yapay Zekâdan Elde Edilen Bilgilere Yönelik Güven Düzeylerine İlişkin Bulgular

Araştırmanın birinci alt problemi, "Ortaokul öğrencileri fen bilimleri ödevlerinde yapay zekâdan elde edilen bilgilere ne düzeyde güvenmektedir?" şeklinde belirlenmiştir. Bu kapsamda öğrencilerin görüşleri içerik analiziyle incelenmiş ve elde edilen bulgular Tablo 3'te sunulmuştur.

Tablo 3. Öğrencilerin yapay zekâdan elde edilen bilgilere yönelik güven düzeylerine ilişkin görüşleri

Tema	Kategori	Kod	n	%
Yapay zekâdan elde edilen bilgilere güven	Güvenilir	Güven	8	80
	Güvenilir değil	Güvensizlik	2	20
Toplam			10	100

Tablo 3 incelendiğinde, öğrencilerin büyük çoğunluğunun (n=8; %80) fen bilimleri ödevlerinde yapay zekâdan elde edilen bilgileri güvenilir bulduğu görülmektedir. Buna karşın iki öğrenci (n=2; %20) yapay zekâdan elde edilen bilgilere karşı temkinli yaklaştığını ve bu bilgilere tamamen güvenmediğini ifade etmiştir. Bu bulgu, araştırmaya katılan öğrencilerin önemli bir

bölümünün yapay zekâyı fen bilimleri ödevlerinde güvenilir bir bilgi kaynağı olarak değerlendirdiğini göstermektedir.

Öğrencilerin konuya ilişkin görüşlerinden bazıları aşağıda sunulmuştur.

Ö3: "Genelde doğru bilgi verdiğini düşünüyorum. İnternetteki birçok bilgiyi bir araya getirerek cevap verdiğim için güveniyorum."

Ö7: "Bence güvenilir çünkü çok gelişmiş bir teknoloji. Çoğu soruya doğru cevap veriyor."

Ö9: "Genellikle güveniyorum ama bazen yanlış bilgi verebileceğini düşündüğüm için tamamen emin olamıyorum."

Öğrencilerin Yapay Zekâdan Elde Edilen Bilgilere Güvenme Nedenlerine İlişkin Bulgular

Araştırmanın ikinci alt problemi, "**Öğrencilerin yapay zekâdan elde edilen bilgilere güvenme nedenleri nelerdir?**" şeklinde belirlenmiştir. Bu kapsamda öğrencilerin görüşleri içerik analiziyle incelenmiş ve elde edilen bulgular Tablo 4'te sunulmuştur.

Tablo 4. Öğrencilerin yapay zekâdan elde edilen bilgilere güvenme nedenlerine ilişkin görüşleri

Tema	Kategori	Kod	n	%
Yapay zekâdan elde edilen bilgilere güven nedenleri	Teknolojik özellikler	Gelişmiş sistem	8	53,33
	İşlevsel özellikler	Hızlı ve açıklayıcı bilgi	7	46,67
Toplam			15	100,00

Tablo 4 incelendiğinde öğrencilerin yapay zekâdan elde edilen bilgilere güvenmelerinde en önemli nedenin, yapay zekâyı teknolojik açıdan gelişmiş bir sistem olarak değerlendirmeleri olduğu görülmektedir (n=8, %80). Bunun yanı sıra öğrencilerin önemli bir bölümü, yapay zekânın sorulara kısa sürede ayrıntılı ve açıklayıcı yanıtlar vermesini de güven duyma nedenlerinden biri olarak ifade etmiştir (n=7, %70). Bu bulgu, öğrencilerin yapay zekâyı duydukları güvenin yalnızca teknolojik gelişmişlik algısından değil, aynı zamanda kullanım sırasında edindikleri olumlu deneyimlerden de etkilendiğini göstermektedir.

Öğrencilerin konuya ilişkin görüşlerinden bazıları aşağıda sunulmuştur.

Ö2: "Yapay zekâ çok gelişmiş bir sistem olduğu için verdiği bilgilerin doğru olduğunu düşünüyorum."

Ö5: "Soruları çok hızlı cevaplıyor ve konuyu ayrıntılı anlatıyor. Bu yüzden güveniyorum."

Ö8: "İnternette tek tek araştırmak yerine bana açıklayarak cevap vermesi güven vermesini sağlıyor."

Öğrencilerin Yapay Zekâdan Elde Ettikleri Bilgileri Fen Bilimleri Ödevlerinde Kullanma Biçimlerine İlişkin Bulgular

Araştırmanın üçüncü alt problemi, "**Öğrenciler yapay zekâdan elde ettikleri bilgileri fen bilimleri ödevlerinde nasıl kullanmaktadır?**" şeklinde belirlenmiştir. Bu alt problem doğrultusunda elde edilen veriler içerik analiziyle incelenmiş ve ulaşılan bulgular Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5. Öğrencilerin yapay zekâdan elde ettikleri bilgileri fen bilimleri ödevlerinde kullanma biçimlerine ilişkin görüşleri

Tema	Kategori	Kod	n	%
Yapay zekâdan elde edilen bilgilerin ödevlerde kullanımı	Doğrudan kullanım	Doğrudan kullanma	6	66,67

	Düzenleyerek kullanım	Düzenleme	3	33,33
Toplam			9	100,00

Tablo 5 incelendiğinde öğrencilerin önemli bir bölümünün (n=6; %60) yapay zekâdan elde ettikleri bilgileri herhangi bir değişiklik yapmadan doğrudan ödevlerinde kullandıkları görülmektedir. Buna karşılık bazı öğrenciler (n=3; %30) yapay zekâdan elde edilen bilgileri kendi ifadeleriyle yeniden düzenlediklerini veya ödevlerine uygun hâle getirerek kullandıklarını belirtmiştir. Bu bulgu, öğrencilerin yapay zekâdan elde edilen bilgileri kullanma biçimlerinin farklılaştığını; ancak doğrudan kullanım eğiliminin daha yaygın olduğunu göstermektedir.

Öğrencilerin konuya ilişkin görüşlerinden bazıları aşağıda sunulmuştur.

Ö1: "Bilgiler doğru görünüyorsa hiç değiştirmeden ödevime yazıyorum."

Ö4: "Bazen aynen kullanıyorum çünkü zaten yeterince açıklayıcı oluyor."

Ö6: "Önce okuyorum, sonra kendi cümlelerimle biraz değiştirerek yazıyorum."

Ö10: "Bazı yerleri kısaltıyor veya kendime göre düzenleyerek kullanıyorum."

Öğrencilerin Yapay Zekâdan Elde Ettikleri Bilgilerin Doğruluğunu Değerlendirme ve Doğrulama Yaklaşımlarına İlişkin Bulgular

Araştırmanın dördüncü alt problemi, "Öğrenciler yapay zekâdan elde ettikleri bilgilerin doğruluğunu hangi yollarla değerlendirmekte ve doğrulamaktadır?" şeklinde belirlenmiştir. Bu alt problem doğrultusunda öğrencilerin görüşleri içerik analiziyle incelenmiş ve elde edilen bulgular Tablo 6'da sunulmuştur.

Tablo 6. Öğrencilerin yapay zekâdan elde ettikleri bilgilerin doğruluğunu değerlendirme ve doğrulama yaklaşımlarına ilişkin görüşleri

Tema	Kategori	Kod	n	%
Yapay zekâdan elde edilen bilgilerin doğrulanması	Kişilerden doğrulama	Öğretmene danışma	2	20
	Yazılı kaynaklardan doğrulama	Ders kitabıyla karşılaştırma	2	20
	Doğrudan kullanım	Doğrulama yapmadan kullanma	6	60
Toplam			10	100

Tablo 6 incelendiğinde, öğrencilerin yapay zekâdan elde ettikleri bilgileri doğrulama konusunda farklı yaklaşımlar benimsedikleri görülmektedir. Öğrencilerin bir kısmı yapay zekâdan elde edilen bilgileri herhangi bir doğrulama sürecinden geçirmeden doğrudan ödevlerinde kullandıklarını belirtmiştir (n=6, %60). Buna karşılık, sınırlı sayıda öğrencinin bilgilerin doğruluğunu kontrol etmek amacıyla öğretmenine danıştığı (n=2, %20) ve ders kitabındaki bilgilerle karşılaştırma yaptığı (n=2, %20) belirlenmiştir. Bu bulgular, öğrencilerin doğrulama davranışlarının daha çok öğretmen ve ders kitabı gibi güvenilir bilgi kaynaklarına yöneldiğini; ancak önemli bir bölümünün yapay zekâdan elde ettiği bilgileri ek bir doğrulama yapmadan kullanabildiğini göstermektedir.

Öğrencilerin konuya ilişkin görüşlerinden bazıları aşağıda sunulmuştur.

Ö2: "Emin olmadığım zaman öğretmenime soruyorum."

Ö8: "Ders kitabındaki bilgilerle aynıysa doğru olduğunu düşünüyorum."

Ö5: "Genellikle tekrar kontrol etmiyorum. Yapay zekânın verdiği bilgiyi kullanıyorum."

Öğrencilerin Yapay Zekâ Araçlarının Yanlış Bilgi Üretebilmesine İlişkin Görüşlerine Yönelik Bulgular

Araştırmanın beşinci alt problemi, "Öğrencilerin yapay zekâ araçlarının yanlış bilgi üretebilmesine ilişkin görüşleri nelerdir?" şeklinde belirlenmiştir. Bu alt problem doğrultusunda öğrencilerden elde edilen veriler içerik analiziyle incelenmiş ve ulaşılan bulgular Tablo 7'de sunulmuştur.

Tablo 7. Öğrencilerin yapay zekâ araçlarının yanlış bilgi üretebilmesine ilişkin görüşleri

Tema	Kategori	Kod	n	%
Yapay zekâ araçlarının yanlış bilgi üretmesine ilişkin görüşler	Yanlış bilgi üretebilir	Yanlış bilgi	6	60
	Yanlış bilgi üretmeyebilir / Kararsız	Güven / Kararsızlık	4	40
Toplam			10	100

Tablo 7 incelendiğinde, öğrencilerin çoğunluğunun (n=6; %60) yapay zekâ araçlarının fen bilimleri ile ilgili konularda zaman zaman yanlış bilgi üretebileceğini düşündüğü görülmektedir. Buna karşılık dört öğrencinin (n=4; %40) yapay zekânın yanlış bilgi üretmesi konusunda daha olumlu bir görüşe sahip olduğu veya bu konuda kesin bir değerlendirme yapamadığı belirlenmiştir. Bu bulgu, öğrencilerin yapay zekâyâ yönelik güven algılarının farklılaştığını, önemli bir bölümünün ise yapay zekânın sunduğu bilgilerin her zaman doğru olmayabileceğine ilişkin farkındalık geliştirdiğini göstermektedir.

Öğrencilerin konuya ilişkin görüşlerinden bazıları aşağıda sunulmuştur.

Ö1: "Bazen yanlış bilgi verebilir. Sonuçta onu da insanlar geliştirdiği için hata yapabilir."

Ö6: "Çoğu zaman doğru söylüyor ama bazen yanlış bilgi de verebilir."

Ö9: "Her zaman doğru olmayabilir. O yüzden kontrol etmek gerekir."

Öğrencilerin Yapay Zekâ Tarafından Sunulan Yanlış Bilgileri Ayırt Etmeye İlişkin Görüşlerine Yönelik Bulgular

Araştırmanın altıncı alt problemi, "Öğrencilerin yapay zekâ tarafından sunulan yanlış bilgileri ayırt etmeye ilişkin görüşleri nelerdir?" şeklinde belirlenmiştir. Bu alt problem doğrultusunda öğrencilerden elde edilen veriler içerik analiziyle incelenmiş ve ulaşılan bulgular Tablo 8'de sunulmuştur.

Tablo 8. Öğrencilerin yapay zekâ tarafından sunulan yanlış bilgileri ayırt etmeye ilişkin görüşleri

Tema	Kategori	Kod	n	%
Yapay zekâ tarafından sunulan yanlış bilgileri ayırt etmeye ilişkin görüşler	Ayırt etmekte zorlanma	Ayırt edememe	6	60
	Ayırt edebilme / Kararsızlık	Ayırt edebilme / Kararsızlık	4	40
Toplam			10	100

Tablo 8 incelendiğinde, öğrencilerin önemli bir bölümünün (n=6; %60) yapay zekâ tarafından sunulan yanlış bilgileri ayırt etmekte güçlük yaşadıkları görülmektedir. Buna karşılık dört öğrencinin (n=4; %40) yanlış bilgileri ayırt edebileceğini düşündüğü veya bu konuda kesin bir görüş belirtmediği belirlenmiştir. Bu bulgu, öğrencilerin yapay zekânın zaman zaman yanlış bilgi üretebileceğinin farkında olmalarına rağmen, bu yanlış bilgileri belirleme konusunda yeterli güvene sahip olmadıklarını göstermektedir.

Öğrencilerin konuya ilişkin görüşlerinden bazıları aşağıda sunulmuştur.

Ö2: "Yanlış olduğunu anlamak zor oluyor. Konuyu bilmiyorsam fark edemem."

Ö5: "Bazen doğru mu yanlış mı ayırt edemiyorum. O yüzden emin olamıyorum."

Ö8: "Fen konusunu biliyorsam anlayabiliyorum ama bilmediğim konularda ayırt etmek gerçekten zor oluyor."

TARTIŞMA VE SONUÇ

Bu araştırmada ortaokul öğrencilerinin fen bilimleri ödevlerinde yapay zekâ araçlarından elde edilen bilgilere yönelik güven algıları ile bu bilgileri doğrulama yaklaşımları incelenmiştir. Araştırma sonucunda öğrencilerin büyük çoğunluğunun yapay zekâdan elde edilen bilgileri güvenilir bulduğu (n=8; %80) belirlenmiştir. Ayrıca öğrencilerin önemli bir bölümü yapay zekâyı güvenmelerinin temel nedenleri arasında teknolojik olarak gelişmiş bir sistem olmasını (n=8; %80) ve hızlı ile açıklayıcı bilgi sunmasını (n=7; %70) göstermiştir. Bu bulgu, öğrencilerin yapay zekâyı yalnızca bilgiye erişimi kolaylaştıran bir araç olarak değil, aynı zamanda güvenilir bir bilgi kaynağı olarak değerlendirdiklerini göstermektedir. Bununla birlikte Long ve Magerko (2020), yapay zekâ okuryazarlığının yalnızca yapay zekâ araçlarını kullanmayı değil, aynı zamanda bu araçlardan elde edilen bilgileri eleştirel biçimde değerlendirebilme yeterliğini de kapsadığını vurgulamaktadır. Benzer şekilde UNESCO (2023), üretken yapay zekâ araçlarının eğitimde yaygınlaşmasıyla birlikte öğrencilerin teknolojiye duydukları güven kadar, üretilen bilgilerin doğruluğunu sorgulama becerilerinin de geliştirilmesi gerektiğini belirtmektedir. Bu araştırmada öğrencilerin güven düzeylerinin yüksek olmasına karşın doğrulama davranışlarının sınırlı olması, söz konusu önerileri destekleyen bir bulgu olarak değerlendirilebilir.

Araştırmanın ikinci önemli sonucu, öğrencilerin yapay zekâdan elde ettikleri bilgileri kullanma biçimlerine ilişkindir. Bulgular, öğrencilerin %60'ının (n=6) yapay zekâdan elde ettikleri bilgileri doğrudan ödevlerinde kullandıklarını, %30'unun (n=3) ise bu bilgileri düzenleyerek kullandıklarını göstermektedir. Buna karşılık öğrencilerin yalnızca %20'sinin (n=2) öğretmenine danıştığı ve yine %20'sinin (n=2) ders kitabıyla karşılaştırma yaptığı belirlenmiştir. Bu durum, öğrencilerin yapay zekâdan elde edilen bilgileri çoğunlukla güvenilir kabul ederek doğrulama gereksinimi duymadıklarını düşündürmektedir. UNESCO (2023), eğitim ortamlarında üretken yapay zekâ kullanımında farklı kaynaklardan doğrulama yapılmasının ve öğrencilerin bilgi doğrulama alışkanlığı kazanmalarının önemine dikkat çekmektedir. Araştırma bulguları bu açıdan değerlendirildiğinde, fen bilimleri derslerinde yapay zekâ kullanımının bilgi doğrulama etkinlikleriyle birlikte ele alınmasının gerekli olduğu söylenebilir.

Araştırmada öğrencilerin %60'ının (n=6) yapay zekâ araçlarının zaman zaman yanlış bilgi üretebileceğini ifade ettiği belirlenmiştir. Bununla birlikte öğrencilerin önemli bir bölümünün yapay zekâ tarafından sunulan yanlış bilgileri ayırt etmekte güçlük yaşadıkları görülmüştür. Bu durum, öğrencilerin yapay zekânın tamamen hatasız olmadığını farkında olduklarını; ancak yanlış bilgiyi belirleme konusunda yeterli öz güvene ve beceriye sahip olmadıklarını göstermektedir. Long ve Magerko (2020), yapay zekâ okuryazarlığının temel bileşenlerinden birinin yapay zekâ çıktılarının doğruluğunu sorgulama ve sınırlılıklarını anlayabilme olduğunu belirtmektedir. UNESCO'nun (2024) öğrenciler için yayımladığı yapay zekâ yeterlik çerçevesinde de öğrencilerin yapay zekâ tarafından sunulan bilgileri eleştirel biçimde değerlendirebilmeleri temel yeterliklerden biri olarak tanımlanmaktadır. Bu yönüyle araştırma bulguları, öğrencilerin yapay zekâ araçlarını kullanma konusunda istekli olmalarına rağmen bilgi doğrulama ve eleştirel değerlendirme becerilerinin desteklenmesi gerektiğini göstermektedir.

Araştırmanın genel sonuçları birlikte değerlendirildiğinde, ortaokul öğrencilerinin fen bilimleri ödevlerinde yapay zekâ araçlarını yaygın biçimde kullandıkları ve bu araçlardan elde edilen bilgilere yüksek düzeyde güvendikleri görülmektedir. Ancak öğrencilerin önemli bir kısmının

yapay zekâdan elde edilen bilgileri doğrudan kullanmaları, doğrulama davranışlarının sınırlı kalması ve yanlış bilgileri ayırt etmekte güçlük yaşamaları, yapay zekâ kullanımının bilgi okuryazarlığı ve eleştirel düşünme becerileriyle birlikte ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. Dolayısıyla fen bilimleri öğretiminde öğrencilerin yalnızca yapay zekâ araçlarını kullanmalarını değil, aynı zamanda bu araçlardan elde edilen bilgileri farklı kaynaklarla karşılaştırmalarını, kanıt temelli değerlendirmeler yapmalarını ve bilgi doğrulama süreçlerini etkin biçimde kullanmalarını sağlayacak öğrenme ortamlarının oluşturulması önem taşımaktadır.

Bu araştırma doğrultusunda fen bilimleri derslerinde yapay zekâ destekli ödev ve araştırma etkinliklerine yer verilirken, öğrencilerin bilgi doğrulama süreçlerini deneyimleyebilecekleri uygulamaların öğretim sürecine dâhil edilmesi önerilmektedir. Öğretmenlerin, öğrencileri yapay zekâ tarafından sunulan bilgileri sorgulamaya yönlendiren rehberlik uygulamalarını artırmaları ve ders kitabı, bilimsel kaynaklar ile güvenilir dijital platformları karşılaştırmalı biçimde kullanmalarını teşvik etmeleri önem taşımaktadır. Ayrıca farklı sınıf düzeylerinde, farklı derslerde ve daha geniş örneklerle gerçekleştirilecek nitel ve karma yöntemli araştırmaların öğrencilerin yapay zekâyâ yönelik güven algıları ile bilgi doğrulama davranışlarının daha kapsamlı biçimde anlaşılmasına katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

ÖNERİLER

Araştırmada elde edilen bulgular doğrultusunda aşağıdaki öneriler geliştirilmiştir.

Uygulamaya yönelik öneriler

1. Araştırmada öğrencilerin büyük çoğunluğunun yapay zekâdan elde edilen bilgileri güvenilir bulduğu ve bu güvenin teknolojik olarak gelişmiş bir sistem olması ile hızlı ve açıklayıcı bilgi sunmasından kaynaklandığı belirlenmiştir. Bu doğrultuda fen bilimleri derslerinde öğrencilerin yapay zekâ tarafından sunulan bilgileri sorgulamalarını ve farklı kaynaklarla karşılaştırmalarını sağlayacak etkinliklere daha fazla yer verilmelidir.
2. Araştırmada öğrencilerin önemli bir bölümünün yapay zekâdan elde ettikleri bilgileri doğrudan ödevlerinde kullandıkları belirlenmiştir. Bu doğrultuda öğretmenler, yapay zekâ destekli ödevlerde öğrencilerden elde ettikleri bilgileri kendi ifadeleriyle yeniden yapılandırmalarını ve kullandıkları bilgileri kaynak göstererek sunmalarını istemelidir.
3. Araştırmada öğrencilerin yalnızca sınırlı bir bölümünün yapay zekâdan elde edilen bilgileri öğretmene danışarak veya ders kitabıyla karşılaştırarak doğruladığı belirlenmiştir. Bu doğrultuda fen bilimleri derslerinde bilgi doğrulama becerilerini geliştirmeye yönelik uygulamalara yer verilmeli ve öğrencilerin yapay zekâdan elde ettikleri bilgileri güvenilir kaynaklarla karşılaştırmaları teşvik edilmelidir.
4. Araştırmada öğrencilerin önemli bir bölümünün yapay zekâ araçlarının zaman zaman yanlış bilgi üretebileceğini düşündüğü, ancak bu yanlış bilgileri ayırt etmekte güçlük yaşadığı belirlenmiştir. Bu doğrultuda öğrencilerin yapay zekâ tarafından oluşturulan doğru ve yanlış içerikleri karşılaştırabilecekleri uygulamalı etkinlikler planlanarak eleştirel değerlendirme becerileri desteklenmelidir.
5. Araştırmada öğrencilerin yapay zekâ araçlarını yaygın olarak kullandıkları ancak bilgi doğrulama davranışlarının aynı düzeyde gelişmediği görülmüştür. Bu doğrultuda öğretmen eğitimlerinde ve hizmet içi eğitim programlarında yapay zekâ okuryazarlığı, bilgi doğrulama ve eleştirel düşünme becerilerine yönelik uygulamalara daha fazla yer verilmelidir.

Gelecek araştırmalara yönelik neriler

1. Bu araştırma sekizinci sınıf öğrencileriyle yürütülmüştür. Benzer alışmalar farklı sınıf düzeylerinde yürütülerek öğrencilerin yapay zekâya yönelik güven ve bilgi doğrulama yaklaşımlarının gelişimsel açıdan nasıl değiştiği incelenebilir.
2. Bu araştırma nitel araştırma yaklaşımıyla gerçekleştirilmiştir. Benzer araştırmalar nicel veya karma yöntem desenleriyle yürütülerek öğrencilerin yapay zekâya duydukları güven ile bilgi doğrulama davranışları arasındaki ilişkiler farklı değişkenler açısından incelenabilir.
3. Araştırmada ğrencilerin yapay zekâdan elde edilen yanlış bilgileri ayırt etmekte güçlük yaşadıkları belirlenmiştir. Bu doğrultuda geliştirilecek eğitim programlarının veya ğretim müdahalelerinin öğrencilerin bilgi doğrulama becerileri üzerindeki etkisi deneysel araştırmalarla incelenabilir.
4. Bu araştırma yalnızca fen bilimleri ödevleri kapsamında gerçekleştirilmiştir. Benzer araştırmalar matematik, Türkçe ve sosyal bilgiler gibi farklı derslerde yürütülerek öğrencilerin yapay zekâ kullanım alışkanlıkları ve doğrulama davranışları dersler arasında karşılaştırılabilir.
5. Bu araştırmada yalnızca öğrencilerin görüşleri incelenmiştir. Gelecek araştırmalarda ğretmen ve velilerin görüşleri de sürece dâhil edilerek yapay zekâdan elde edilen bilgilere yönelik güven ve doğrulama yaklaşımları çok boyutlu olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

Creswell, J. W., & Poth, C. N. (2018). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (4th ed.). Sage.

Dwivedi, Y. K., Kshetri, N., Hughes, L., Slade, E. L., Jeyaraj, A., Kar, A. K., Baabdullah, A. M., Koohang, A., Raghavan, V., Ahuja, M., Albanna, H., Albashrawi, M., Al-Busaidi, A. S., Balakrishnan, J., Barlette, Y., Basu, S., Bose, I., Brooks, L., Buhalis, D., ... Wright, R. (2023). So what if ChatGPT wrote it? Multidisciplinary perspectives on opportunities, challenges and implications of generative conversational AI for research, practice and policy. *International Journal of Information Management*, 71, 102642. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2023.102642>

Ji, Z., Lee, N., Frieske, R., Yu, T., Su, D., Xu, Y., Ishii, E., Bang, Y., Madotto, A., & Fung, P. (2023). Survey of hallucination in natural language generation. *ACM Computing Surveys*, 55(12), 1–38. <https://doi.org/10.1145/3571730>

Kasneci, E., Sessler, K., Küchemann, S., Bannert, M., Dementieva, D., Fischer, F., Gasser, U., Groh, G., Gnnemann, S., Hllermeier, E., Krusche, S., Kutyniok, G., Michaeli, T., Nerdel, C., Pfeiffer, F., Poquet, O., Sailer, M., Schmidt, A., Seidel, T., ... Kasneci, G. (2023). ChatGPT for good? On opportunities and challenges of large language models for education. *Learning and Individual Differences*, 103, 102274. <https://doi.org/10.1016/j.lindif.2023.102274>

Lincoln, Y. S., & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry*. Sage.

Long, D., & Magerko, B. (2020). What is AI literacy? Competencies and design considerations. *Proceedings of the 2020 CHI Conference on Human Factors in Computing Systems*, 1–16. <https://doi.org/10.1145/3313831.3376727>

Merriam, S. B., & Tisdell, E. J. (2016). *Qualitative research: A guide to design and implementation* (4th ed.). Jossey-Bass.

Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook* (2nd ed.). Sage.

National Research Council. (2012). *A framework for K–12 science education: Practices, crosscutting concepts, and core ideas*. National Academies Press.

- OpenAI. (2023). *GPT-4 technical report*. arXiv. <https://arxiv.org/abs/2303.08774>
- Patton, M. Q. (2015). *Qualitative research & evaluation methods* (4th ed.). Sage.
- UNESCO. (2021). *Recommendation on the ethics of artificial intelligence*. UNESCO.
- UNESCO. (2023). *Guidance for generative AI in education and research*. UNESCO.
- UNESCO. (2024). *AI competency framework for students*. UNESCO.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (12. baskı). Seçkin Yayıncılık.
- Zawacki-Richter, O., Marín, V. I., Bond, M., & Gouverneur, F. (2019). Systematic review of research on artificial intelligence applications in higher education – Where are the educators? *International Journal of Educational Technology in Higher Education*, 16(1), Article 39. <https://doi.org/10.1186/s41239-019-0171-0>

YEREL KİMLİĞİN MÜZİKAL İNŞASI: HOPA HEMŞİNLİLERİNDE KÜLTÜREL TEMSİL PRATİKLERİ

THE MUSICAL CONSTRUCTION OF LOCAL IDENTITY: CULTURAL
REPRESENTATION PRACTICES AMONG THE HOPA HEMSHIN PEOPLE

Arş. Gör. Dr. Kübra ŞAHİN TOPAL

Trabzon Üniversitesi, Devlet Konservatuvarı, Müzik Bölümü, Trabzon, Türkiye
ORCID ID: 0000-0002-5917-2080

ÖZET

Hopa Hemşinlilerinde müzik, yalnızca geleneksel bir icra alanı ya da estetik bir ifade biçimi değil, yerel kimliğin kurulduğu temsil edildiği ve toplumsal olarak yeniden üretildiği kültürel zeminlerden biridir. Türkiye'nin Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yer alan Artvin ili Hopa ve Kemalpaşa ilçelerinde yaşayan, Doğu Hemşinliler (Hopa Hemşinli) olarak bilinen topluluğun müzikal pratikleri, topluluğun tarihsel belleğini, dilsel aidiyetini ve yerellekle kurduğu ilişkiyi görünür kılan önemli göstergeler olarak öne çıkmaktadır. Bu bağlamda horon, tulum ve atma türkü, Hopa Hemşinli kimliğinin yalnızca müzikal unsurları değil, aynı zamanda toplumsal aidiyetin, kolektif belleğin ve kültürel temsilin taşıyıcıları olarak değerlendirilmektedir. Yerel kimlik, sabit ve değişmez bir aidiyet biçiminden çok, gündelik yaşamda ve kültürel performanslar içinde sürekli olarak üretilen dinamik bir inşa süreci olarak düşünüldüğünde, Hopa Hemşinlilerinde müziğin bu sürecin merkezinde yer aldığı görülmektedir. Horon, komuta dayalı uyum ve birlikte hareket etme pratiği üzerinden kolektif aidiyetin ve toplumsal düzenin bedensel olarak yeniden üretildiği bir temsil alanı oluşturmaktadır. Horon halkasında ortaya çıkan uyum, yalnızca dansa ilişkin bir düzen değil, topluluk içi dayanışmanın ve birlikte var olma duygusunun bedensel ifadesidir. Tulum ise kendine özgü tınısı, icra ortamı ve topluluk belleğinde uyandırdığı çağrışımlarla işitsel belleğin taşıyıcısı konumundadır. Tulum sesi, geçmiş ile bugün arasında kültürel bir süreklilik kurarak yerel aidiyet duygusunu güçlendiren simgesel bir işleve sahiptir. Atma türkü geleneği ise özellikle Hemşince kullanımı, doğaçlama söz üretimi, atışma ve gündelik toplumsal ilişkilerin müzikal dile aktarılması bakımından sözlü kültürün ve dilsel belleğin önemli bir alanını meydana getirir. Artvin'in Hopa ve Kemalpaşa ilçelerinde yürütülen etnomüzikolojik alan araştırması verilerine dayanan bu çalışma, söz konusu müzikal pratikleri yalnızca ezgi, ritim ya da repertuvar özellikleriyle değil; kimlik, bellek, temsil, aidiyet, yerellik ve kültürel aktarım kavramları çerçevesinde ele almaktadır. Bu çerçevede Hopa Hemşinlilerinde müzik, yerel kimliği sadece yansıtan bir araç değil, onu performatif olarak kuran ve toplumsal alanda görünür kılan dinamik bir kültürel temsil biçimi olarak ortaya çıkmaktadır. Horon, tulum ve atma türkü pratikleri, toplumsal belleği canlı tutan, Hemşinli aidiyetini pekiştiren ve yerel kimliğin kuşaklar arasında aktarılmasını sağlayan temel kültürel göstergeler olarak değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Hopa Hemşinlileri, Yerel Kimlik, Müzikal Performans, Kültürel Temsil

ABSTRACT

Among the Hopa Hemshin people, music is not merely a traditional performance or an aesthetic expression; it is also a key component of the cultural foundation on which local identity is constructed, represented, and socially reproduced. The musical practices of the community known as the Eastern Hemshin, or the Hopa Hemshin people, living in the Hopa and Kemalpaşa districts of Artvin in Turkey's Eastern Black Sea Region, emerge as significant indicators of the community's historical memory, linguistic belonging, and relationship with locality. In this

context, horon, tulum, and the atma *türkü* tradition are considered not only musical elements of the Hopa Hemshin identity but also carriers of social belonging, collective memory, and cultural representation. When local identity is viewed as a dynamic process continually produced through daily life and cultural performances rather than a fixed, unchangeable form of belonging, music appears to occupy a central position in this process among the Hopa Hemshin people. Horon constitutes a representational space where collective belonging and social order are bodily reproduced through command-based bodily coordination and collective movement. The bodily harmony that emerges within the horon circle is not merely a choreographic order; it is a bodily expression of solidarity within the community and a sense of coexistence. Tulum, on the other hand, functions as a carrier of auditory memory, with its distinctive timbre, performance setting, and the associations it evokes in collective memory. The sound of the tulum assumes a symbolic function, strengthening a sense of local belonging by linking the past and the present through cultural continuity. The atma *türkü* tradition is an important domain of oral culture and linguistic memory, especially through its use of the Hemshin language (Hemşince), improvised verbal expression and dialogic singing, and the transformation of everyday social interactions into musical expression. This study, based on ethnomusicological fieldwork conducted in the Hopa and Kemalpaşa districts of Artvin, examines these musical practices not only in terms of their melodies, rhythms, and repertoires but also by engaging with concepts such as identity, memory, representation, belonging, locality and cultural transmission. In this context, among the Hopa Hemshin people, music emerges not only as a reflection of local identity but also as a dynamic form of cultural representation that performatively constructs and visibly manifests that identity within the social sphere. Horon, tulum, and atma *türkü* practices are regarded as central cultural indicators that keep social memory alive, reinforce a sense of Hopa Hemshin belonging, and facilitate the transmission of local identity across generations.

Keywords: Hopa Hemshin People, Local Identity, Musical Performance, Cultural Representation

1.GİRİŞ

Müzik, toplulukların kendilerini ifade etme, geçmişleriyle ilişki kurma ve aidiyet biçimlerini görünür hâle getirme süreçlerinde önemli bir kültürel alan oluşturmaktadır. Bu nedenle müziksel pratiklerin ezgi, ritim, repertuar ve icra özellikleri üzerinden ele alınması, söz konusu pratiklerin toplumsal ve kültürel anlamlarını açıklamak açısından yeterli değildir. Özellikle yerel topluluklarda müzik; dil, bellek, beden, mekân ve gündelik yaşam pratikleriyle birlikte işleyen bir anlamlandırma alanıdır.

Hopa Hemşinlileri açısından bakıldığında müzik, topluluğun yerel kimliğinin farklı düzeylerde görünürlük kazandığı kültürel pratiklerden biri olarak öne çıkmaktadır. Artvin'in Hopa ve Kemalpaşa ilçeleri ile bu ilçelere bağlı yerleşimlerde yaşayan Hopa Hemşinlilerin müziksel yaşamında tulum, horon ve atma *türkü* gibi pratikler, belirli toplumsal bağlamlarla ve kültürel anlamlarla ilişkilendirilmektedir. Bu pratikler geçmişten günümüze aktarılan geleneksel unsurlar olmanın yanı sıra, topluluk üyelerinin katılımı ve anlamlandırması içerisinde yeniden üretilen kültürel pratikler olarak değerlendirilmelidir.

Çalışmanın çıkış noktasını da bu yaklaşım oluşturmaktadır. Hopa Hemşinliler üzerine gerçekleştirilen çalışmalar tarih, köken, dil, göç, yerleşim ve kültürel kimlik gibi konularda önemli bir bilgi birikimi ortaya koymuştur. Bununla birlikte, müziksel pratiklerin Hopa Hemşinli kimliğinin temsilindeki rolünün bütünlüklü biçimde ele alınması gerekmektedir. Bu bağlamda çalışmanın temel sorusu, Hopa Hemşinli kimliğinin müziksel pratikler aracılığıyla nasıl temsil edildiği ve toplumsal olarak nasıl yeniden üretildiğidir?

Bu soruya yanıt aranırken müziksel pratiklerin kimlik oluşumundaki etkin rolü temel alınmaktadır. Çalışmanın temel savı, müziksel pratiklerin kimliği yansıtan sabit unsurlar olmadığı; kimliğin ses, beden ve söz aracılığıyla üretildiği ve yeniden anlamlandırıldığı kültürel alanlar olduğudur. Bu nedenle tulum, horon ve atma türküsü; sırasıyla işitsel bellek ve aidiyet, bedensel katılım ve topluluk, dil ve sözlü ifade ve kültürel aktarım bağlamlarında incelenmektedir.

Araştırmanın verileri, Hopa ve Kemalpaşa çevresinde yürütülen etnomüzikolojik alan araştırması kapsamında toplanmıştır. Görüşme, gözlem ve katılımcı gözlem yoluyla elde edilen verilerin yanı sıra icra kayıtları, sözlü aktarımlar ve dijital kayıt örneklerinden de yararlanılmıştır. Alan verileri, müziksel pratiklerin kimlik, bellek, temsil ve aidiyet ilişkileri içerisinde değerlendirilmesi amacıyla çözümlenmiştir.

2. MÜZİK VE KÜLTÜREL TEMSİL

Müziksel pratiklerin kimlik ile ilişkisini açıklayabilmek için öncelikle temsil kavramının ele alınması gerekmektedir. Hall'un kültür yaklaşımında anlam merkezi bir konuma sahiptir. Hall, kültürü “paylaşılan anlamlar” üzerinden ele almakta ve anlamın kültürün üyeleri arasında üretilip dolaşıma girdiğini belirtmektedir (Hall, 2017, ss. 7-8). Bu yaklaşım açısından kültür, belirli nesnelerin, geleneklerin veya davranışların toplamından daha geniş bir anlam üretme ve paylaşma sürecisini ifade etmektedir.

Temsil de bu anlam üretim sürecinin temel unsurlarından biridir. Hall'a göre temsil, bir şey hakkında anlamlı bir şey söylemek ya da dünyayı başkalarına anlamlı biçimde tasvir etmek için dilin kullanılmasıdır. Temsil, anlamın kültür üyeleri arasında üretildiği ve dolaşıma girdiği sürecin temel parçalarından biridir (Hall, 2017, s. 23). Bu nedenle temsil, var olan bir anlamın herhangi bir değişikliğe uğramadan aktarılması olarak düşünülemez. Anlam, belirli kültürel kodlar ve anlamlandırma sistemleri içinde kurulmaktadır.

Hall'un bu yaklaşımı müziksel pratiklerin incelenmesi açısından önemlidir. Çünkü müzik de sesler, hareketler, sözler ve icra biçimleri aracılığıyla anlam üreten bir kültürel sistem içerisinde işlev görmektedir. Hall, temsil sistemlerinin sözcüklerle sınırlı olmadığını; sesler, nesneler, müzik notaları ve çeşitli sembolik biçimlerin de anlam taşıyabildiğini belirtmektedir (Hall, 2017, s. 7). Bu açıdan tulum sesi, horonun hareket düzeni veya Hemşince söylenen bir atma türküsü, yalnızca müziksel olaylar olarak değil, topluluk içerisinde belirli anlamlarla ilişkilendirilen kültürel göstergeler olarak ele alınabilir.

Hopa Hemşinlilerinde bu durum özellikle tulum pratiğinde açık biçimde görülmektedir. Tulumun sesi, belirli toplumsal ve mekânsal bağlamlarla ilişkilendirilmekte; düğün, horon, yayla ve yol gibi deneyimleri çağrıştırmaktadır. Benzer biçimde horon komutları, topluluk üyeleri tarafından bilinen ve icranın düzenlenmesini sağlayan kültürel kodlar olarak işlev görmektedir. Atma türkülerde ise Hemşince, karşılıklı söz üretimi ve doğaçlama, topluluk içerisinde tanınan ve anlamlandırılan kültürel kodlar üzerinden işlemektedir.

Bu nedenle Hopa Hemşinli müziksel pratiklerinde kimliksel anlam, sesin, hareketin veya sözün kendisinde doğal olarak bulunan bir özellik değildir. Bu unsurlar, topluluk tarafından belirli bağlamlarla ilişkilendirildiğinde kimliksel göstergelere dönüşmektedir. Müziksel pratiklerin anlamı, ortak bellek, yerel deneyim, ritüel ortamı, icra biçimi ve alımlama süreçleri içerisinde kurulmaktadır.

Bu noktada Kaemmer'in müziksel anlam ve simgesellik yaklaşımı da açıklayıcıdır. Kaemmer, müziksel anlamın insanların güncel deneyimlerini bellekte depolanan önceki deneyimlerle ilişkilendirmeleri sonucunda ortaya çıktığını belirtmektedir. Müziksel anlam bu nedenle kişisel deneyimlerle birlikte toplum tarafından paylaşılan simge ve değerlerle de ilişkilidir (Kaemmer, 1998, s. 54). Hopa Hemşinli müziksel pratikleri açısından bu yaklaşım, tulum sesinin, horon

hareketlerinin veya atma türkülerin müziksel özelliklerinin yanı sıra bellek, deneyim ve toplumsal anlamlarla birlikte değerlendirilmesini göstermektedir.

3. TULUM: SES, BELLEK VE YEREL AİDİYET

Tulum, Hopa Hemşinli müziksel yaşamında yerel aidiyetin işitsel düzeyde görünürlük kazandığı temel müziksel pratiklerden biridir. Tulum; düğün, horon, yayla ve yol gibi farklı toplumsal ve mekânsal bağlamlarla ilişkilendirilmektedir. Bu nedenle tulumun Hopa Hemşinli kimliği açısından anlamı, çalgının teknik veya tınısal özelliklerinin ötesinde değerlendirilmelidir.

Alan araştırmasında tulum ile kimlik arasındaki ilişki görüşmeci anlatılarında doğrudan ifade edilmiştir. Cemil Aksu, “Tulum bizim kimliğimizdir” ve “Dil olmasaydı tulum da olmazdı” sözleriyle tulum ile kimlik ve dil arasındaki ilişkiyi açık biçimde ortaya koymaktadır (C. Aksu, kişisel görüşme, 29 Ekim 2017). Bu ifadeler, tulumun topluluk içerisinde müzik üretmenin yanı sıra Hopa Hemşinli kimliğini temsil eden bir kültürel gösterge olarak anlamlandırıldığını göstermektedir.

Aksu'nun tulum ile Hemşince arasında kurduğu ilişki, müziksel kimliğin farklı unsurlarının birbirinden bağımsız olmadığını da göstermektedir. Dil ve ses burada birbirini tamamlayan iki temsil biçimi hâline gelmektedir. Hemşince topluluğun sözlü kültürel alanını oluştururken tulum, bu kültürel alanın işitsel boyutunu görünür kılmaktadır.

Tulumun kimliksel anlamı aynı zamanda bellekle kurduğu ilişki üzerinden de açıklanabilir. Mevlüt Topaloğlu, tulum çalarken yaylaları, yolları, sevdiklerini ve eski zamanları hatırladığını ifade etmektedir: “Ben tulum çalarken, yaylalara giderim; o yollar gelir aklıma, sevdiklerim gelir, eskileri hatırlarım ve duygulanırım.” (M. Topaloğlu, kişisel görüşme, 30 Ekim 2021).

Bu ifade, tulum sesinin geçmişle kurulan hatırlama sürecinde etkin bir rol üstlendiğini göstermektedir. Ses, mekân ve geçmiş deneyim arasında kurulan bu ilişki, müziksel belleğin toplumsal ve deneyimsel niteliğini ortaya koymaktadır.

Halbwachs'ın bellek yaklaşımı açısından hatırlama, bireysel zihnin tek başına gerçekleştirdiği bir süreç değildir; sosyal çevre, iletişim ilişkileri ve grup bağları içerisinde şekillenmektedir. Müziksel bellek de bu çerçevede ses, ritim, hareket, tekrar ve icra becerileriyle birlikte şekillenmektedir (Halbwachs, 2023, ss. 197-198, 211). Hopa Hemşinli tulum pratiğinde yayla, yol, düğün ve geçmiş yaşam deneyimlerinin sesle ilişkilendirilmesi bu yaklaşım açısından anlamlıdır.

Assmann'ın kültürel bellek yaklaşımı da müziksel pratiklerin geçmişle ilişkisini açıklamak açısından kullanılabilir. Kültürel belleğin sürekliliğinde tekrarın önemli bir işlev taşıması, belirli kültürel unsurların tanınabilir ve hatırlanabilir hâle gelmesini sağlamaktadır (Assmann, 1997, s. 25). Tulumun farklı kuşaklarda ve farklı toplumsal bağlamlarda yeniden icra edilmesi, bu sürekliliğin müziksel pratikler içerisindeki görünümünü ortaya koymaktadır.

Dolayısıyla tulumun Hopa Hemşinli kimliği açısından taşıdığı anlam, “yerel bir çalgı” olmanın ötesine geçmektedir. Tulum; ses, dil, mekân, geçmiş deneyim ve topluluk belleğinin kesiştiği bir müziksel pratik olarak yerel aidiyetin işitsel boyutunu oluşturmaktadır.

4. HORON: BEDEN, UYUM VE TOPLULUK

Horon, Hopa Hemşinli kimliğinin bedensel ve performatif düzeyde görünürlük kazandığı temel müziksel pratiklerden biridir. Horonda ritim, hareket, komut ve topluluk düzeni aynı performans içerisinde birleşmektedir. Bu nedenle horonun anlamı, figürlerin veya hareketlerin

biçimsel özelliklerinin yanı sıra, bu hareketlerin topluluk içerisinde nasıl gerçekleştirildiği üzerinden değerlendirilmelidir.

Horon pratiğinde komutçu, tulumcu ve oyuncular arasındaki ilişki belirleyicidir. Komutçu horonun hareket akışını yönlendirirken tulumcu müziksel akışı sağlar; oyuncular ise komutlara ve ritme bedensel olarak karşılık verir. Böylece horon, farklı katılımcıların birbirleriyle eşzamanlı hareket etmesiyle kurulan kolektif bir performansa dönüşmektedir.

Harun Aksu'nun anlatısında komutçunun sesi ve bedensel yönlendirmesi, oyuncuların hareket düzenini belirleyen temel unsurlar olarak ortaya çıkmaktadır. Aksu'ya göre, horoncunun, yalnızca komutu değil, komutçunun bedenini de takip etmesi gerektiğini; aksi durumda horonun bozulacağını belirtmektedir (H. Aksu, kişisel görüşme, 29 Ekim 2017). Bu anlatı, horonun ses, beden, yönlendirme ve uyum ilişkileri içerisinde kurulduğunu göstermektedir.

Bu noktada Small'un *musicking* kavramı açıklayıcıdır. Small, müziği ortaya çıkan ses veya eserden hareketle değil, müziksel eyleme katılan insanlar arasındaki ilişkiler üzerinden düşünmektedir (Small, 1998). Torino'nun katılımcı performans yaklaşımı da müzik ve dansın toplumsal katılım içerisinde gerçekleşen bir eylem olarak değerlendirilmesine olanak sağlamaktadır (Torino, 2008, s. 35). Hopa Hemşinli horonunda da müziksel anlam, tulumcunun icrası, komutçunun yönlendirmesi ve oyuncuların katılımı arasındaki etkileşim içerisinde oluşmaktadır.

Topaloğlu Horonu bu açıdan özellikle önemlidir. Horonun komut sistemi, bedensel disiplin ve sülale aidiyetiyle ilişkisi, müziksel performansın toplumsal ilişkilerle nasıl iç içe geçtiğini göstermektedir. Horon halkasında aidiyet, bedenlerin birlikte hareket etmesi ve ortak ritme uyum sağlanması üzerinden deneyimlenen bir ilişki biçimi haline gelmektedir.

Burada ortaya çıkan uyum, topluluk içindeki birlikte var olma biçiminin önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Oyuncuların aynı ritme uyum sağlaması, komutları takip etmesi ve halka içerisinde birbirleriyle eşzamanlı hareket etmesi, bu birlikte var olma biçimini performans üzerinden görünür kılmaktadır. Dolayısıyla horon, Hopa Hemşinli kimliğinin bedensel olarak temsil edildiği ve her icrada yeniden üretildiği bir kültürel alandır.

5. ATMA TÜRKÜ: HEMŞİNCE VE KÜLTÜREL BELLEK

Atma türkü, Hopa Hemşinli sözlü müzik kültüründe dil, söz ve karşılıklı etkileşimin öne çıktığı müziksel pratiklerden biridir. Bu gelenekte doğaçlama söz üretimi ve karşılıklı söyleyiş, müziksel icranın temel unsurları arasında yer almaktadır.

Faik Topaloğlu'nun anlatımına göre atma türküler köy evi düğünlerinde, gelin ritüellerinde, mısır ayıklama ve çay toplama gibi gündelik iş ortamlarında söylenmektedir. Kadın ve erkeklerin karşılıklı cevap verebildiği, kadınların zaman zaman toplu biçimde söylediği ve sözlerin kişiden kişiye değişebildiği bu pratik, müzik ile gündelik toplumsal ilişkilerin doğrudan birleştiği bir alan oluşturmaktadır (F. Topaloğlu, kişisel görüşme, 5 Haziran 2021).

Atma türkünün bu yapısı, sözün müziksel performans içerisindeki rolünü genişletmektedir. Söz, ezgiyi tamamlamanın ötesinde, mizah, sitem, sevdâ, gündelik ilişkiler, toplumsal karşılaşmalar ve duyguların ifade edilmesini sağlayan temel unsurlardan biridir. Bu özellikleriyle atma türkü, gündelik yaşamın müzik aracılığıyla yeniden yorumlandığı bir alan olarak değerlendirilebilir.

Hemşincenin bu pratik içerisindeki kullanımı ise atma türküyü kültürel belleğin aktarımı ve yeniden üretimi açısından önemli hâle getirmektedir. Hall'un kültürü paylaşılan anlamlar üzerinden ele alan yaklaşımı açısından dil, anlamın üretildiği ve kültürel olarak dolaşıma sokulduğu temel sistemlerden biridir (Hall, 2017, ss. 7-8). Atma türkülerde Hemşincenin kullanılması, bu dilin gündelik iletişim alanının yanı sıra müziksel performans içerisinde de kullanılmasını ve topluluk içinde yeniden dolaşıma girmesini sağlamaktadır.

Horon içerisinde atma türkü söylenen bölümün “fora” olarak adlandırılması da sözlü ve bedensel performansın birbirinden ayrılmadığını göstermektedir. Böylece söz, horonun hareket düzeni içerisinde müziksel ve toplumsal bir işlev kazanmakta; topluluk üyeleri yalnızca hareket ederek değil, söz üreterek de performansa katılmaktadır.

Atma türkünün doğaçlama niteliği, kültürel belleğin aktarım biçimi açısından da önemlidir. Kültürel aktarım burada geçmişte üretilmiş sözlerin aynen korunmasıyla sınırlı değildir. Performans sırasında yeni sözler üretilmekte, geçmişten devralınan söyleme biçimleri güncel kişiler ve olaylarla ilişkilendirilmektedir. Böylece bu kültürel pratikler, her icrada yeniden üretilmektedir.

Bu yönüyle atma türkü, Hopa Hemşinli kimliğinin dil aracılığıyla ifade edildiği ve performans içerisinde yeniden üretildiği bir alan olarak değerlendirilebilir. Hemşince söz, karşılıklı söyleyiş ve doğaçlama, topluluk üyelerinin ortak kültürel kodları kullanarak birbirleriyle ilişki kurmalarına ve bu kodları performans içerisinde dolaşıma girmesine olanak sağlamaktadır.

6. MÜZİKSEL PRATİKLER, BELLEK VE KİMLİĞİN YENİDEN ÜRETİMİ

Tulum, horon ve atma türkü farklı ifade düzlemlerine sahip olmakla birlikte Hopa Hemşinli müziksel yaşamında birbirlerinden bağımsız değildir. Özellikle düğünler, bu pratiklerin aynı toplumsal bağlam içerisinde bir araya geldiği önemli alanlardır. Tulum, horon, atma türkü, gelin alma ve karşılama gibi uygulamalar aynı ritüel akış içerisinde birleşmektedir.

Bu durum düğünün bir evlilik töreninin yanı sıra, topluluğun kendisini ses, beden, söz, mekân ve katılım aracılığıyla görünür kıldığı bir performans alanı olduğunu göstermektedir. Turino'nun katılımcı performans yaklaşımı bu tür etkinliklerde müzik ve dansın toplumsal ilişkilerle birlikte gerçekleşmesini açıklamak açısından işlevseldir (Turino, 2008, s. 35).

Düğün bağlamındaki dönüşüm de müziksel pratiklerin sabit olmadığını göstermektedir. Köy evi düğünlerinden salon düğünlerine geçiş, müziksel pratiklerin gerçekleştirildiği mekânları, kullanılan teknolojileri ve katılım biçimlerini değiştirmiştir. Köy evi düğünlerinde ev, avlu, akrabalık ilişkileri, kapı önü uygulamaları ve yemek düzeni öne çıkarken; salon düğünlerinde sahne, ses sistemi ve elektronik müzik gibi unsurlar belirginleşmektedir.

Cemil Aksu'nun anlatısında köy yaşamının, tarım ve hayvancılığın, çay tarımının, sınır ticaretinin, şehirleşmenin ve eğitim süreçlerinin toplumsal yapıyı dönüştürdüğü; bu dönüşümün müziksel pratiklerin icra bağlamlarını da etkilediği belirtilmektedir (C. Aksu, kişisel görüşme, 29 Ekim 2017). Köy evi düğünlerinin salonlara taşınması, yaylacılığın zayıflaması ve dil kullanımındaki daralma, tulum, horon ve atma türkü gibi pratiklerin kullanım alanlarının yeniden şekillenmesine neden olmuştur.

Bu değişim, söz konusu pratiklerin kimlikli anlamlarının bütünüyle ortadan kalktığı anlamına gelmemektedir. Müziksel pratikler değişen koşullar içerisinde yeni biçimler ve kullanım alanları kazanarak varlıklarını sürdürmektedir. Bu durum yerel kimliğin de sabit bir kültürel öz olarak değil, değişen toplumsal koşullar içerisinde yeniden kurulan bir süreç olarak ele alınması gerektiğini göstermektedir.

Nattiez'in üretim, yapı ve alımlama ayrımı bu noktada yararlıdır. Nattiez'e göre müziksel biçimin anlamı, üreticinin alıcıya gönderdiği sabit bir mesaj değildir; üretim, müziksel yapı ve alımlama süreçleri arasında farklı ilişkiler içerisinde kurulmaktadır (Nattiez, 1990, ss. 10-13). Hopa Hemşinli müziksel pratikleri açısından bu yaklaşım, bir pratiğin yalnızca nasıl seslendirilmesine değil, hangi toplumsal koşullarda üretildiğine ve topluluk tarafından nasıl anlamlandırıldığına da bakmayı mümkün kılmaktadır.

Bu nedenle tulum, horon ve atma türkü; ses, beden ve söz düzeylerinde farklılaşsa da ortak bir kimliksel anlam alanında birleşmektedir. Tulum işitsel belleği ve yerel aidiyeti; horon bedensel uyum ve katılımı, atma türkü ise Hemşince aracılığıyla sözlü ifade ve kültürel aktarımı öne çıkarmaktadır. Bunların birlikte işleyişi, Hopa Hemşinli kimliğinin müziksel olarak nasıl temsil edildiğini ve yeniden üretildiğini göstermektedir.

7. SONUÇ

Hopa Hemşinlilerinde müzik ile yerel kimlik arasındaki ilişki, müziğin geleneksel kültürü yansıtan bir unsur olmanın ötesinde, kimliğin anlamlandırıldığı ve yeniden üretildiği bir kültürel alan olduğunu göstermektedir. Tulum, horon ve atma türkü pratiklerinin incelenmesi, müziksel eylemin topluluğun kendisini tanımlama, geçmişle ilişki kurma, aidiyetini ifade etme ve toplumsal ilişkilerini sürdürme biçimleriyle doğrudan ilişkili olduğunu göstermektedir.

Tulum, kendine özgü tınısı ve ilişkilendirildiği düğün, horon, yayla ve yol bağlamları aracılığıyla yerel aidiyetin işitsel göstergelerinden biri hâline gelmektedir. Cemil Aksu'nun tulumu doğrudan kimlikle ilişkilendirmesi ve Mevlüt Topaloğlu'nun tulum icrası sırasında yaylaları, yolları ve geçmiş yaşantıları hatırladığını ifade etmesi, tulumun ses ve bellek arasında kurduğu ilişkiyi açıkça ortaya koymaktadır.

Horon, kimliğin bedensel ve katılımcı düzeyde kurulduğu bir performans alanıdır. Komutçu, tulumcu ve oyuncular arasındaki ilişki, horonun topluluk üyelerinin birlikte hareket ettiği, birbirini takip ettiği ve ortak bir düzen içerisinde katılım sağladığı kolektif bir performans olarak kurulduğunu göstermektedir. Bu nedenle horon, Hopa Hemşinli aidiyetinin beden üzerinden deneyimlendiği alanlardan biridir.

Atma türkü ise Hemşince, doğaçlama ve karşılıklı söz üretimi aracılığıyla kültürel belleğin ve sözlü kültürün sürekliliğine katkıda bulunmaktadır. Atma türkülerde kültürel aktarım, geçmişte söylenmiş sözlerin korunmasının yanı sıra, her icrada yeni sözlerin üretilmesi ve kültürel performans biçimlerinin güncel toplumsal ilişkiler içerisinde yeniden kullanılması yoluyla gerçekleşmektedir.

Bu üç pratik birlikte değerlendirildiğinde, Hopa Hemşinli kimliğinin ses, beden ve söz aracılığıyla farklı fakat birbirini tamamlayan düzlemlerde temsil edildiği görülmektedir. Tulum işitsel belleği ve aidiyeti; horon bedensel katılımı ve topluluk düzenini, atma türkü ise Hemşince, sözlü kültür ve doğaçlama yoluyla kültürel aktarımı öne çıkarmaktadır.

Dolayısıyla Hopa Hemşinli kimliği, müziksel pratiklerden bağımsız, hazır ve sabit bir yapı olarak değerlendirilmemelidir. Kimlik, müziksel performans içerisinde sürekli olarak yeniden anlamlandırılmakta ve toplumsal katılım yoluyla yeniden üretilmektedir. Değişen toplumsal ve mekânsal koşullar müziksel pratiklerin biçimlerini ve kullanım alanlarını dönüştürse de bu pratikler yeni bağlamlarda yeniden anlam kazanarak varlıklarını sürdürmektedir.

Sonuç olarak Hopa Hemşinlilerinde müzik, yerel kimliğin ses, beden ve söz aracılığıyla kurulduğu, temsil edildiği ve toplumsal alanda yeniden üretildiği dinamik bir kültürel alan olarak değerlendirilebilir.

KAYNAKÇA

- Assman, J. (1997). *Kültürel bellek eski yüksek kültüre yazı, hatırlama ve politik kimlik* (A. Tekin, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Cohen, A.P. (1999). *Tophuluğun simgesel kuruluşu* (M. Küçük, Çev.). Dost Kitabevi Yayınları.
- Erol, A. (2024). *Bellek, tarih ve müzik Finlandiya Tatarları*. Bağlam Yayıncılık.
- Hall, S. (2017). *Temsil kültürel temsiller ve anlamlandırma uygulamaları* (İ. Dündar, Çev.). Pinhan Yayıncılık.
- Halbwachs, M. (2023). *Kolektif hafıza* (Z. Karagöz, Çev.). Pinhan Yayıncılık.
- Kaemmer, J.E. (1998). *İnsan yaşamında müzik* (Y. Özer, Çev.). Yayınlanmamış Çeviri.
- Nattiez, J.J. (1990). *Music and discourse: Toward a semiology of music* (C. Abbate, Trans.). Princeton University Press.
- Small, C. (1998). *Musicking: The meanings of performing and listening*. Wesleyan University Press.
- Turino, T. (2008). *Music as social life: The politics of participation*. Chicago: The University of Chicago Press.

**2000 SONRASI TÜRK SİNEMASI VE DİZİLERİNDE YAŞLILIKIN MEKÂNSAL
SÜRGÜNÜ VE DİJİTAL DIŞLANMA**
THE SPATIAL EXILE AND DIGITAL EXCLUSION OF AGING IN TURKISH CINEMA
AND TV SERIES (2000–2026)

Abdulhamit Bolat
İbn Haldun University, New Media and Communication

ÖZET:

Dünya çapında yaşlı nüfusun artışıyla paralel olarak, yaşlanma olgusu artık salt tıbbi bir sürecin ötesine geçmiştir. Bu olgu, sosyo-kültürel ve biyopolitik bir temsil alanı haline gelmiştir. Geleneksel Türk kültüründe, “aksaçlı” (bilge yaşlı) ve ‘ata’ (atalar) gibi arketipler aracılığıyla saygı duyulan, deneyim ve bilgeliğin taşıyıcısı olan yaşlı figürü, modernleşme ve dijitalleşme nedeniyle geleneksel otoritesini kaybetmiştir. Bu dönüşümün bir sonucu olarak, yaşlanma çağdaş anlatılarda giderek “üretken olmayan bir yük” veya “bağımlı bir öteki” olarak yeniden kodlanmaktadır. Bu çalışma, 2000 ile 2026 yılları arasında Türk sineması ve televizyon dizilerinde “bilgelikten çaresizliğe” doğru evrilen yaşlanmanın temsilindeki epistemolojik ve mekânsal dönüşümleri eleştirel bir bakışla incelemeyi amaçlamaktadır.

Araştırmanın teorik çerçevesi, Erving Goffman’ın “toplam kurumlar” kavramı ve Michel Foucault’nun “sapma heterotopya” kavramından oluşmaktadır. Bu bağlamda, yaşlı karakterlerin hane/ev merkezinden, huzurevleri gibi izole, izlenen ve kapalı kurumsal alanlara kaydırılma süreci, öznenin çocuklaştırılması ve bireyselliğin ortadan kaldırılması eksenleri üzerinden analiz edilmektedir. Ayrıca, gelişen teknoloji karşısında yaşlıların maruz kaldığı dijital dışlanma uygulamaları, sanal evrende “yokluğun mekanı” olarak kavramsallaştırılan dijital heterotopiler aracılığıyla ele alınmakta ve “gri dijital uçurum”un yarattığı yeni izolasyon biçimleri tartışılmaktadır.

Metodolojik olarak, çalışma Arslantürk’ün (2019) “Yaşlanmanın Temsili Kategorileri”ni nitel analiz matrisi olarak kullanacak; karakterlerin bağımsızlık düzeyleri ise Lawton Günlük Yaşam Becerileri Ölçeği (IADL) temelinde sinematografik bir okumaya tabi tutulacaktır. Ön değerlendirmeler, 2000’lerin başındaki anlatılarda yaşlanmanın hâlâ bir “deneyim ve danışma alanı” olarak sunulurken, 2010 sonrası dönemde, özellikle de dijital platform çağında, yaşlı bedenlerin mekânsal bir sürgüne maruz kaldığını ve “çaresizlik kategorisi”ne hapsedildiğini göstermektedir. Sonuç olarak, bu çalışma, medyanın yaşlılığı sistematik olarak bir “çaresizlik” biçimi olarak kurgulayarak yaş ayrımcılığını nasıl pekiştirdiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Yaşlılık Temsili, Türk Sineması, Heterotopya, Total Kurumlar, Acziyet, Biyopolitika. Dijital Dışlanma, Mekânsal Sürgün.

ABSTRACT

Parallel to the global increase in the elderly population, the phenomenon of aging has moved beyond being a mere medical process. It has become a socio-cultural and biopolitical domain of representation. In traditional Turkish culture, the elderly figure—revered through archetypes such as "akşahlı" (wise elder) and "ata" (ancestor) — as the bearer of experience and wisdom has lost its traditional authority due to modernization and digitalization. As a result of this transformation, aging is increasingly recoded in contemporary narratives as a "non-productive burden" or a "dependent other." This study aims to critically examine the epistemological and spatial transformations in the representation of aging, which has evolved "from wisdom to helplessness," in Turkish cinema and television series between 2000 and 2026.

The theoretical framework of the research is constituted by Erving Goffman's concept of "total institutions" and Michel Foucault's concept of "heterotopias of deviation." In this context, the process of displacing elderly characters from the center of the household/home to isolated, monitored, and enclosed institutional spaces, such as nursing homes, is analyzed through the axes of infantilization and de-individuation of the subject. Furthermore, the practices of digital exclusion experienced by older people in the face of developing technology are addressed through digital heterotopias—conceptualized as the "places of no place" within the virtual universe—and the new forms of isolation created by the "grey digital divide" are discussed.

Methodologically, the study will utilize Arslantürk's (2019) "Representational Categories of Aging" as a qualitative analysis matrix, while the independence levels of the characters will be subjected to a cinematographic reading based on the Lawton Instrumental Activities of Daily Living (IADL) Scale. Preliminary evaluations indicate that while aging was still presented as a "sphere of experience and consultation" in narratives of the early 2000s, elderly bodies have been subjected to a spatial exile and confined within the "category of helplessness" in the post-2010 period, particularly during the digital platform era. Consequently, this study aims to reveal how the media reinforces ageism by systematically constructing old age as a form of "helplessness."

Keywords: Representation of Aging, Turkish Cinema, Heterotopia, Total Institutions, Helplessness, Biopolitics, Digital Exclusion, Spatial Exile.

**GAZETECİLİK BÖLÜMÜ AKADEMİSYENLERİNİN YAKLAŞIMLARI
BAĞLAMINDA STAJ UYGULAMASININ İMKÂN VE SINIRLILIKLARI¹**
THE POSSIBILITIES AND LIMITATIONS OF INTERNSHIP PRACTICES IN
JOURNALISM EDUCATION: PERSPECTIVES FROM ACADEMICS IN JOURNALISM
DEPARTMENTS

Arş. Gör. Dr. Mehmet PELİVAN

Sakarya Üniversitesi İletişim Fakültesi

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3745-0780>

Prof. Dr. Nalan OVA

Süleyman Demirel Üniversitesi İletişim Fakültesi

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6410-400X>

Prof. Dr. Çağla KUBİLAY

Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6247-7136>

Özet

Öğrencilerin çalışma yaşamını deneyimlemelerini sağlayan, mesleki bilgi ve becerilerini geliştiren ve böylece istihdama geçişlerini kolaylaştıran bir uygulama olarak değerlendirilen staj, yükseköğretim kurumlarında giderek yaygınlaşmaktadır. Gazetecilik gibi mesleki pratikle doğrudan ilişkili alanlarda ise bu uygulama, derslikte edinilen bilgi ile çalışma yaşamının koşulları arasındaki bağı kuran temel öğrenme araçlarından biri olarak konumlandırılmaktadır. Türkiye bağlamında gazetecilik eğitiminde stajın önemi, medya sektöründeki istihdamın daralması, fakültelerdeki uygulamalı eğitim olanaklarının sınırlılığı ve öğrencilerin sahaya ilişkin deneyim eksikliğine dair eleştirilerle daha da belirginleşmektedir. Ancak stajın eğitim ile mesleki pratik arasında işlevsel bir bağ kurabilmesi, yalnızca lisans programlarında zorunlu kılınmasına indirgenemez. Bu işlevin yerine getirilebilmesi, bölümlerin kurumsal kapasiteleri, sektörle kurdukları ilişkiler, bulundukları kentlerin medya yapılanması ve fakültelerde öğrencilere sunulan destek mekanizmaları ile ilişkilidir. Bu bildiri, söz konusu dinamiklerden hareketle Türkiye’de gazetecilik bölümlerinin staja hangi işlevleri yüklediğini, bu doğrultuda stajı kurumsal olarak nasıl konumlandığını, nasıl düzenlediğini ve öğrencilere stajla ilgili ne tür olanaklar sunduğunu ele almaktadır. Bildirinin temel amacı, bölümlerin staja atfettikleri işlev ile bu işlevi hayata geçirebilecek kurumsal kapasiteleri arasında bir asimetrisinin olup olmadığını ve varsa bu asimetrisinin değişen kent ölçeklerinde nasıl farklılaştığını belirlemektir. Böylece staj, öğrencilerin bireysel mesleki deneyim alanı olmanın ötesinde gazetecilik bölümlerinin eğitim politikalarını, sektörle ilişkilerini ve kurumsal olanaklarını görünür hale getiren çok katmanlı bir pratik olarak değerlendirilmektedir. Bildiri, “Gazetecilik Eğitiminde Staj Uygulamaları: Öğrenciler, Akademisyenler ve Sektör Temsilcilerinin Değerlendirmeleri Bağlamında Sorunların Tespiti ve İyileştirme Önerileri” başlıklı TÜBİTAK 1001 projesinin verilerinin bir bölümüne dayanmaktadır. Çalışmanın örneklemini; gazetecilik eğitimindeki yapısal ve coğrafi çeşitliliği yansıtmak üzere seçilen Ankara Üniversitesi, Çukurova Üniversitesi, Giresun Üniversitesi ve Üsküdar Üniversitesi iletişim fakültelerinin gazetecilik

¹ Bu çalışma, “Gazetecilik Eğitiminde Staj Uygulamaları: Öğrenciler, Akademisyenler ve Sektör Temsilcilerinin Değerlendirmeleri Bağlamında Sorunların Tespiti ve İyileştirme Önerileri” başlıklı 124K897 numaralı TÜBİTAK 1001 araştırma projesinin bulgularına dayanmaktadır. Destekleri için TÜBİTAK’a teşekkür ederiz.

bölümlerinde görevli staj koordinatörleri ve/veya bölüm başkanları oluşturmaktadır. Çalışmanın ampirik verileri, bu katılımcılarla gerçekleştirilen yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşmeler yoluyla elde edilmiş; görüşme verileri, ilgili bölümlerin web sitelerinde yer alan staj yönergeleri, formları ve diğer belgelerin incelenmesiyle desteklenmiştir. Araştırmanın bulguları, incelenen tüm bölümlerde stajın gazetecilik eğitiminin önemli bir bileşeni olarak kabul edildiğini ancak bu kabulün her bölümde aynı kurumsal imkânlarla desteklenemediğini göstermektedir. Örneklemdeki bölümlerin tümünde zorunlu staj uygulaması bulunsa da stajın planlanması, izlenmesi, değerlendirilmesi ve öğrencilerin staj yeri bulma süreçlerinde yönlendirilmesi bakımından farklı uygulamalar ortaya çıkmaktadır. Kentlerin medya kapasitelerindeki farklılıklar, eşitsizlikleri derinleştiren önemli bir unsur olarak dikkat çekmektedir. Sonuç olarak stajın gazetecilik eğitiminde bir gereklilik olduğu konusunda uzlaşa olsa da her bölümde aynı düzeyde kurumsal destekle yürütülmediği, daha çok yerel dinamikler, bölüm içi düzenlemeler ve akademisyenlerin aracılık etmelerine dayalı, kırılmalı ve değişken bir uygulama olduğu ortaya çıkmaktadır.

Anahtar sözcükler: Gazetecilik eğitimi, staj, istihdam, medya.

Giriş

Öğrencilerin mesleki yaşama hazırlanması ve mezuniyet sonrasında çalışma hayatına geçişlerinin kolaylaştırılması, günümüzde yükseköğretim kurumlarının temel öncelikleri arasında yer almaktadır (Billett, 2009, s. 827). Özellikle üniversite eğitimi ile iş gücü piyasasının beklentileri arasındaki ilişkinin güçlendirilmesine yönelik politikalar, öğrencilerin eğitim sürecinde mesleki deneyim kazanmalarını ve iş yerinin gerektirdiği bilgi, beceri ve çalışma pratikleriyle tanışmalarını giderek daha önemli hale getirmiştir. Bu çerçevede stajlar, akademik eğitim ile çalışma yaşamı arasında bağ kuran ve öğrencilerin mezuniyet öncesinde mesleki ortamı deneyimlemelerine olanak sağlayan başlıca uygulamalardan biri olarak değerlendirilmektedir. Mezunların istihdam edilebilirliğini artırmaya yönelik politikalardan biri olan sektör stajlarının geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması ise özellikle daralan iş gücü piyasası koşullarında hem yükseköğretim kurumları hem de politika yapıcılar açısından daha fazla önem kazanmaktadır (O'Connor ve Bodicoat, 2017, s. 435-436; Valencia-Forrester, 2020, s. 698).

Stajın algılanan değerinin artmasına bağlı olarak gelişen literatür, öğrencilerin mesleki öğrenme ve iş yeri hazırlığı bakımından elde ettikleri kazanımların staj yapmış olmaktan ziyade staj sürecinin nasıl örgütlendiğiyle ilişkili olduğuna işaret etmektedir. Bu bağlamda staj, bireysel öğrenme deneyiminin ötesinde eğitim kurumu, iş yeri ve öğrenci arasında kurulan çok paydaşlı bir iş birliği süreci olarak görülmektedir (McDonough, Rodriguez ve Prior-Miller, 2009; Williams, 2010). Uygulama boyutuyla öne çıkan gazetecilik alanında da stajın verimli bir öğrenme deneyimine dönüşmesi, eğitim kurumları ile medya kuruluşlarının sürece etkin biçimde katılımına bağlıdır. Literatürde stajın niteliği; uygun staj yerlerinin belirlenmesi, öğrencilerin süreç öncesinde hazırlanması, stajın üniversite ve iş yeri tarafından izlenmesi, nitelikli süpervizyon ve geri bildirim mekanizmalarının varlığı ile kazanılan deneyimin ders programlarıyla ilişkilendirilmesi gibi unsurlar üzerinden tartışılmaktadır (Forde ve Meadows, 2011; McDonough, Rodriguez ve Prior-Miller, 2009). Süpervizyonun niteliği başarılı bir staj deneyiminin başlıca belirleyicilerinden biri olarak öne çıkarken (Beard ve Morton, 1998), gazetecilik alanındaki işe entegre öğrenme (*work integrated learning-WIL*) çalışmalarında da öğrenciler, akademik koordinatörler ve sektör temsilcileri arasındaki ilişkinin iş yeri hazırlığı açısından taşıdığı öneme dikkat çekilmektedir (Makhadi ve Diederichs, 2021). Benzer biçimde

öğrencilerin staja ilişkin bilgiye erişimi ve uygun staj yeri bulabilmesi, üniversitelerin yönlendirme ve destek kapasitesiyle bağlantılıdır (Zheng ve Bluestein, 2021).

Stajın gazetecilik eğitimindeki bu konumu Türkiye’de iletişim fakülteleri ve bölümlerinin akreditasyon süreçlerinde de karşılık bulmaktadır. İletişim Eğitimi Değerlendirme Akreditasyon Kurulunun (İLEDAK) öğrencilerin sektörle ilişkilerinin geliştirilmesine yönelik ölçütleri ve iletişim programları için belirlenen program çıktıları, uygulamalı eğitimin ve sektörle ilişkilerin önemini artırmaktadır. Bununla birlikte bu beklentilerin bütün gazetecilik bölümlerinde aynı koşullar altında karşılandığını söylemek mümkün görünmemektedir. Üniversitelerin uygulamalı eğitime ayırdıkları kaynaklar, sektörle kurdukları ilişkiler ve bulundukları kentlerdeki medya sektörünün büyüklüğü ve çeşitliliği farklılaşabilmektedir. Bu farklılıklar, öğrencilerin erişebildikleri staj olanaklarından stajın koordinasyon, denetim ve değerlendirme biçimlerine kadar sürecin çeşitli boyutlarına yansımaktadır. Dolayısıyla stajın üniversitede edinilen bilgi ile çalışma yaşamı arasında kurması beklenen bağın niteliği, uygulamanın ders programlarındaki varlığının yanı sıra bu uygulamayı destekleyen kurumsal ve yerel koşullarla da ilişkilidir.

Ancak mevcut literatür ağırlıklı öğrencilerin staj deneyimlerine, öğrenme çıktılarına ve belirli programların uygulama biçimlerine odaklanmaktadır. Üniversitelerin staja yükledikleri işlevler ile bunları hayata geçirmelerini mümkün kılan kurumsal kapasite arasındaki ilişki, özellikle farklı yerel medya ortamları içinde karşılaştırmalı olarak daha az incelenmiştir. Oysa gazetecilik bölümlerinin stajı nasıl örgütlediği, öğrencilere hangi olanakları sunduğu ve sektörle nasıl ilişkiler kurduğu, bulundukları kentin medya yapısından bağımsız değildir. Bu nedenle farklı üniversite ve kent bağlamlarında yürütülen staj uygulamalarının karşılaştırılması, biçimsel bakımdan benzer düzenlemelerin uygulamada nasıl farklılaşabildiğini ve üniversitelerin staja yükledikleri işlevlerle sahip oldukları olanaklar arasında ne tür farklılıklar ortaya çıktığını anlamak açısından önem taşımaktadır.

“Gazetecilik Eğitiminde Staj Uygulamaları: Öğrenciler, Akademisyenler ve Sektör Temsilcilerinin Değerlendirmeleri Bağlamında Sorunların Tespiti ve İyileştirme Önerileri” başlıklı TÜBİTAK 1001 projesi kapsamında gazetecilik bölümlerinde staj süreçlerinin yürütülmesinden sorumlu staj koordinatörü ve/veya bölüm başkanı olarak görev yapan akademisyenlerle yapılan görüşme verilerinin bir kısmına dayalı olarak yapılandırılan bu çalışma ise Türkiye’de ders programlarında zorunlu staj uygulamasının bulunduğu Ankara Üniversitesi, Çukurova Üniversitesi, Giresun Üniversitesi ve Üsküdar Üniversitesi iletişim fakültelerinin gazetecilik bölümlerine odaklanmaktadır.² Araştırmada söz konusu bölümlerin staja nasıl bir işlev yükledikleri, stajı kurumsal olarak nasıl örgütledikleri ve öğrencilere ne tür staj olanakları sundukları incelenmektedir. Bu kapsamda ilgili dört üniversitenin iletişim fakültesi gazetecilik bölümlerinde görevli yedi akademisyenle yüz yüze yarı yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Görüşmelerden elde edilen veriler aracılığıyla bölümlerin staja attıktıkları işlev ile bu işlevi hayata geçirebilecek kurumsal kapasiteleri arasındaki ilişkinin ve bu ilişkinin farklı kent ölçeklerinde nasıl biçimlendiğinin ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bulgular, stajın koordinasyon yapısı, bölümlerin kurumsal kapasiteleri ile stajın denetim ve değerlendirilmesi olmak üzere üç temel düzeyde ele alınmaktadır.

² Bu çalışma, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Etik Kurulu Başkanlığının 14.10.2024 tarihli ve 10/59 sayılı kararıyla verilen etik kurul izni doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.

Staj Uygulamalarının Koordinasyonu

Çalışma kapsamında örneklem dâhilinde üniversitelerin staj uygulamalarından sorumlu birimlerinde görev alan akademisyenler açısından staj, mesleki eğitimi tamamlayıcı bir unsur olarak görülmektedir. Ankara ve Üsküdar Üniversitesinin gazetecilik bölümlerinde staj, mezuniyet sonrası, öğrencilerin piyasada daha kolay iş bulabilmelerine olanak sağlayan bir uygulama olarak nitelendirilmektedir. Mezuniyet sonrası istihdamı kolaylaştıran bir unsur olmanın yanı sıra üniversiteler açısından aynı zamanda öğrencilerin mesleki becerilerini geliştirdikleri, sahaya yönelik deneyim kazandıkları, fakültelerde öğretilen teorik bilginin ve birikimin pratikte özellikle haber yazma sürecine sağladığı potansiyel katkı sayesinde de staj, önemli bir uygulama alanıdır. Üniversite eğitimleri sırasında öğrencilerin staj dolayımı ile sektörle kurdukları ilişki ağları, gazetecilik mesleğine yönelik motivasyonlarını artırıcı bir unsur olarak da değerlendirilmektedir. Stajın işlevine yönelik bu vurgularda ortaklaşmakla birlikte, staj süreçlerinin kurumsal olarak nasıl koordine edildiği noktasında üniversitelerin farklı yapılanmalara sahip olduğu görülmektedir.

Ankara Üniversitesinde fakülte tarafından bir koordinatörün temsilci olarak atandığı ve aynı zamanda her bölümden bir staj temsilcinin yer aldığı, dekanlık tarafından belirlenen bir staj koordinasyon birimi bulunmaktadır. Fakültede yer alan diğer bölümler arasında staj süreçlerinin yürütülmesinde bir iş birliği ve ortaklık sağlandığı da görülmektedir. Bu yapılanma aynı zamanda iletişim fakültesi bünyesinde yer alan gazetecilik, halkla ilişkiler ve radyo televizyon sinema gibi farklı bölümlerde okuyan öğrencilerin staj yapmak istedikleri kurumları, kendi ilgi alanlarına ve geliştirmek istedikleri mesleki formasyonlarına uygun olarak medya sektörünün farklı alanlarından seçebilmelerine olanak sağlamaktadır. Üsküdar Üniversitesinde de benzer bir yapılanma karşımıza çıkmaktadır. Fakülte tarafından oluşturulan bir staj komisyonunun altında, her bölümden birer temsilcinin stajdan sorumlu olduğu bir yapı etrafında staja ilişkin tüm süreçlerin yürütüldüğü görülmektedir. Giresun ve Çukurova Üniversitesinde ise staja ilişkin süreçlerin yürütülmesi ve koordinasyonundan bölümler sorumludur ve gazetecilik bölümlerinde staj komisyonu bölüm başkanı ve bölümde görevli iki akademisyen tarafından oluşturulmaktadır. Staj süresince yapılacak işlerin koordinasyon ve yönetiminden sorumlu komisyon üyelerinin seçiminde ise somut ve rasyonel bir işleyişin olmaması önemli bir sınırlılığa işaret etmektedir. İlgili komisyonlarda çalışacak akademisyenlerin görevlendirilmesinde, girişken bir karakter yapısı ve medya sektörü ile geçmişten gelen bir iletişim ve ilişki ağına sahip olmanın bir kriter olarak belirlendiği görülmektedir. Çukurova ve kısmen Tirebolu İletişim Fakültesi örneğinde ilgili komisyonda görev alma sürecinin akademisyenin tercihen ziyade atanma şeklinde ve bir zorunluluk halinde işlediği anlaşılmaktadır.

Üniversitelerde, stajın hangi aktörler tarafından nasıl yürütüldüğü, aktörlerin görev ve sorumluluklarının ne ölçüde tanımlandığı, öğrencilerin staj yeri bulma ve staj sürecinde karşılaştıkları sorunlarda kurumların destek mekanizmaları ve bunun sürdürülebilirliği, stajların niteliğini de şekillendirmesi bağlamında önemlidir. Zorunlu staj uygulamasında öğrencilere yapılacak sigorta işlemlerinin yürütülmesinde üniversitelerin idari kadrolarında görev alan öğrenci işleri biriminden personellerin görevlendirildiği, diğer tüm yetki ve sorumluluğun ise komisyonlarda yer alan akademik personele ait olduğu görülmektedir. Örneklem dâhil olan dört üniversitede bu bağlamda staj süreçlerinin işleyişine dair mekanizmaların farklılaştığı görülmektedir. Üsküdar Üniversitesinde staj süreçlerinin koordinasyonunda diğer üniversitelere göre daha sistematik formel bir yapılanmanın öne çıktığı, Ankara ve Çukurova Üniversitesinde ise formel ve informal ilişki ağlarının bir arada yürütüldüğü bir çerçeve öne çıkmaktadır. Tirebolu İletişim Fakültesi Gazetecilik Bölümü ise örneklem dâhil olan diğer üniversitelerden, staj süreçlerinin kurumsal olarak yapılandırılması

bağlamında ayrıksı bir yerde durmaktadır. Fakültenin bulunduğu 120 bin nüfuslu bir ilçede oldukça sınırlı bir medya yapılanması vardır. Sadece iki yerel gazetenin faaliyet gösterdiği ilçede, stajın koordinasyonu bu nedenle üniversite ve bu iki yerel medya kurumu ile kurulan doğrudan temaslara, bölüm akademisyenlerinin kişisel inisiyatifine ve ilişki ağlarına bağımlı bir düzeyde şekillenmektedir. Tam da bu nedenle fakültede ve bölümde yer alan komisyonların ve koordinatörlüklerin varlığı tek başına kurumsallaşmanın bir göstergesine dönüşmemektedir. Üniversiteler açısından öngörülebilir ve sürdürülebilir bir staj uygulaması, iş yükünden personel sınırlılığına, kurumsal kapasitenin olanaklarından medya sektörünün yapılanmasına uzanan farklı dinamiklerden doğrudan etkilenmektedir. Bu durum, gazetecilik bölümlerinde eğitim gören öğrenciler için fakültelerin kurumsal ve sürdürülebilir bir staj uygulaması ile öğrencilere ne tür olanaklar sunduğu, destek mekanizmalarını nasıl işlettiklerini de belirlediği için önemlidir.

Staj yapılacak kurumları bulma süreci, her dört fakülteye bağlı gazetecilik bölümlerinde öncelikli olarak öğrencinin inisiyatif ve çabasına bağlıdır. Öğrencinin staj yapacağı kurumu kendisinin belirlemesi ve bulmasına yönelik anlayış, bölümler açısından mesleki sorumluluk ve iş arama sürecine bir hazırlık aşaması olarak görülmektedir. Ankara ve Üsküdar örneğinde gerek her iki kurumun da medya yapılanmasının merkezinde olduğu Ankara ve İstanbul'da bulunması gerekse de üniversitelerin prestijli ve köklü konumları, öğrencilerin staj yapacakları kurumları kendi çabaları ile bulmalarını görece kolaylaştırabilmektedir. Öğrencilerin kendi çabaları ile staj yapabilecekleri bir kuruma ulaşamadıkları ya da buldukları medya kuruluşunun mesleki yeterliliği ve uygunluğu tartışmalı olduğu durumlarda fakülte ve/veya bölüm staj komisyonlarında görevli akademisyenlerin doğrudan devreye girerek, öğrenci için uygun staj yerlerini kişisel ilişki ve bağlantıları dolayımı ile ayarlamaya çalıştıkları görülmektedir. Resmî kurumlar, belediyeler, haber ve reklam ajansları, sivil toplum kuruluşları gibi pek çok farklı kurum ve kuruluş ile bağlantıların kurularak öğrencilere kendi ilgi alanlarına uygun ve çalışmak istedikleri yerlerde staj imkanları sağlanabilmektedir. Üsküdar Üniversitesinin kendi bünyesinde haber ajansı, kurumsal iletişim birimi gibi yapılara sahip olması, sektörden temsilciler ile öğrencilerin sık sık bir araya gelebileceği organizasyonların düzenlemesi bu anlamda önemli bir fırsat yaratmaktadır. Ankara Üniversitesinin de iletişim fakülteleri arasında köklü ve prestijli konumunu, mezunlarının medya sektöründe uzun yıllardır önemli pozisyon ve görevlerde bulunma avantajını staj yerlerinin bulunması noktasında kullanabildiği görülmektedir. Çukurova Üniversitesinde ise gerek Adana'da köklü ve geleneksel bir yerel medya yapılanmasının olması gerekse de öğrenci ve sektör temsilcilerini bir araya getirebilecek gazeteciler günü gibi etkinliklere düzenli ve aktif olarak yer verilmesi bir avantaj olarak değerlendirilmektedir. Staj yapılacak uygun kurumların bulunması ve öğrencilerin bu kurumlara yönlendirilmesi noktasında en dezavantajlı konumda olan Tirebolu İletişim Fakültesinde ise gerek coğrafi konum gerekse de ilçede yer alan sınırlı sayıda medya kuruluşunun varlığı, stajların niteliğini ve sürdürülebilirliğini sınırlandıran en temel husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Öğrencilerin bir bölümünün fiilî olarak staj sürecini deneyimlemeden, kâğıt üzerinde sadece imza atarak yapılan stajlara, görüşmeler sırasında staj komisyonunda görevli akademisyenler tarafında dikkat çekilmektedir. Nitekim, büyük şehirlerdeki medya kuruluşlarında yapılacak stajların öğrenci açısından maliyeti ve ekonomik olarak sürdürülebilirliğinin her durumda mümkün olmaması, diğer taraftan da yerel medyada yapılabilecek stajlar için de yeterli nicelik ve nitelikten yoksunluk, bu anlamda staj uygulamalarında karşılaşılan temel bir sınırlılığa işaret etmektedir.

Staj yapılacak uygun kurumun bulunması üniversiteler açısından temel olarak öğrencinin sorumluluğunda bir alan olarak değerlendirilmek ile birlikte öğrencilerin yer bulamadığı durumlarda komisyon üyesi akademisyenlerin kişisel ilişkilerini ya da kurumsal bağlantılarını kullanarak kendi çabaları ile öğrencileri uygun kurumlara yerleştirebildikleri görülmektedir.

Ancak görüşmelerde komisyonlarda görevli akademisyenlerin staj uygulamaları sürecinde sadece staj yerinin bulunması değil, kurumlarla iletişim, staj evrakları ve sigorta işlemlerinin takibi, staj öncesi öğrencilere yönelik bilgilendirme ve oryantasyonun sağlanması, staj sürecinde ortaya çıkabilecek olası sorunlara çözüm üretmek, staj yerlerinin uygunluğunu denetlemek gibi pek çok farklı görev ve sorumluluğa da sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bazı bölümlerde iş yükleri komisyon üyeleri tarafından paylaşılacakla birlikte genel olarak sürecin, belirli kişilerin bireysel çaba ve motivasyonlarına bağlı olarak işlediği görülmektedir. Tirebolu İletişim Fakültesi ile yapılan görüşmelerde komisyon üyesi akademisyenin iş yükünden kaynaklı olarak sürecin çok bunaltıcı bir hal almaya başladığına yönelik ifadeleri bu bağlamda dikkat çekicidir.

Bu noktada staj süreçlerinin işletilmesinde dijitalleşmeye geçen Ankara Üniversitesindeki uygulamanın önemli avantaj sağladığı anlaşılmaktadır. Staj süreçlerinde kullanılacak tüm evrakların dijital ortamlara aktarılması, bir taraftan komisyonların iş yüklerini kısmen azaltmaya yardımcı olurken diğer taraftan da görüşmecilerin de vurguladığı gibi yapının biraz daha sistematik hale gelmesine olanak sağlamaktadır. Görüşmeler sonrasında elde edilen bulgular doğrultusunda, emek yoğun bir süreç olduğu gözlemlenen stajın, ilgili üniversitelerde zorunlu tutulmasına rağmen sürdürülebilirliğini sağlayan emek süreçlerinin yoğun ve çoğu durumda da görünmez olduğu dikkat çekmektedir. Sürecin görevli kişilere bağlı olarak işletilmesi sürekliliğin ve sürdürülebilirliğin önündeki temel engellerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Üniversitelerin bağlı olduğu kentlerin yapısı ve kentte yer alan medya kurumlarının nitelik ve niceliği de bölümler arasındaki farklılığın koordinasyon üzerindeki etkisini görünür kılmaktadır. Ankara ve İstanbul gibi büyük kentlerde medya sektörünün yapısına bağlı olarak staj olanakları çeşitli olmakla birlikte bu çeşitlilik, stajın yürütülmesinde, medya kuruluşları ile sürdürülebilir ilişkileri her zaman olanaklı hale getirememektedir. Nitekim büyük şehirlerde staj yapılacak kurumlara dair seçenekler artmasına rağmen rekabet, dönemsel olarak ayrılan kontenjanlar, öğrencinin sektöre erişimini zorlaştırabilmektedir. Tirebolu gibi daha küçük ve merkezden uzak yerlerde ise seçenekler sınırlı olmasa da yerel medya kurumlarıyla daha doğrudan temasların kurulabildiği ve öğrencilerin durumunun daha yakından izlenebildiği de anlaşılmaktadır. Üniversitelerin yer aldığı kentlerin konumu bu bağlamda her zaman ve koşulda avantaj/dezavantaj şeklinde değerlendirilemez.

Kurumsal Kapasitenin Sınırları: Mali-Hukuksal Yükümlülükler

Üniversiteler açısından stajın sürdürülebilirliği, ekonomik, hukuki ve idari alanlardaki olanak ve sınırlılıkların yapısı ile de doğrudan ilişkilidir. Daha önce de ifade edildiği gibi üniversitelerin staja yükledikleri temel işlev, öğrencinin mesleki deneyimine, mezuniyet sonrası istihdam edilebilirliğine sağladığı potansiyel katkıdır. Ancak filli olarak uygulamada stajın sigortaların yapılması, ücretlendirme, medya sektörü ile yapılan/yapılamayan protokoller, iş birlikleri, yazışmalar ve belgelerin takibi gibi pek çok yükümlülük ve bürokratik süreçler üzerinden yürütülmesi, araştırmanın bulguları dikkate alındığında niteliğini belirleyen unsurların üniversitelerin kurumsal olarak sorumluluk üstlenme kapasitesine, medya sektörünün stajyere bakış açısına ve stajyerlere sunulan olanaklarla ilişkili olduğunu da göstermektedir.

Çalışmanın örneklemini oluşturan Ankara, Giresun ve Çukurova üniversiteleri birer devlet üniversitesidir ve bu üç devlet üniversitesinin staj süreçlerinde kurumsal olarak yaşadıkları en önemli sıkıntı yapılacak gönüllü stajlara ilişkin önlerinde bulunan mali-hukuksal engellerdir. Bu üniversitelerde sadece zorunlu stajlar sigorta kapsamında iken gönüllü olarak staj yapmak

isteyen öğrenciler açısından bu imkân kapsam dışı bırakılmaktadır. Medya sektöründe yer alan birçok kurumun stajyer öğrenci kabulünde sigortaların üniversite tarafından karşılanması koşulu bu bağlamda önemli bir sınırlılık olarak karşımıza çıkmaktadır. Zorunlu stajların dışında öğrencilerin kendi imkanları ile buldukları, nitelikli kurumlarda gönüllü olarak staj yapabilmeleri, bu tür idari ve mali kısıtlılıklar nedeniyle ortadan kalkmaktadır. Tam da bu nedenle sigorta meselesinin, isteğe bağlı stajlarda staja erişimi engelleyen yapısal bir bariyer oluşturduğu görülmektedir. Örnekte yer alan Üsküdar Üniversitesinde ise hem zorunlu hem de isteğe bağlı stajlarda sigorta uygulamasının bulunduğu ve öğrencilere bu anlamda farklı kurumlarda birkaç kez staj yapabilme olanağı sağlandığı görülmektedir. Vakıf ve devlet üniversiteleri arasında uygulamada karşımıza çıkan bu farklılık stajların nicelik ve niteliğini de belirlemesi anlamında önemli bir ayrıma işaret etmektedir.

Üniversitelerin kurumsal kapasiteleri ve medya sektörünün staj süreçlerine ilişkin yaklaşımları, stajların süresi, öğrencilere verilecek ücretler, stajyerlerin yemek ve yol giderlerinin ödenmesi gibi idari ve mali konularda belirginleşen birtakım boşlukların ortaya çıkmasına da neden olabilmektedir. Örneğin sektörde yer alan kurumların bir bölümünün gün sayısı olarak kısa bir süreliğine stajyer kabul ettikleri anlaşılmaktadır. Sektör tarafından belirlenen bu sürenin, üniversitelerin zorunlu staj için belirlendiği gün sayısından daha az olması ise uygulamalarda önemli bir sorun yaratması anlamında dikkat çekicidir. Aynı zamanda medya sektörünün büyük bir bölümünde stajyerlerin yemek ve yol giderlerinin kurum tarafından karşılanmaması, zorunlu staj uygulamasına yer veren gazetecilik bölümlerinde okuyan öğrenciler açısından sürdürülebilirliğin önündeki en önemli ekonomik bariyere işaret etmektedir. Söz konusu maliyetler ve bunların karşılanmasına yönelik yapısal ve idari boşluklar nedeniyle de stajyerler arasındaki ekonomik ve sosyal eşitsizlik görmezden gelinerek yeniden üretilebilmektedir.

Üniversiteler ve medya kuruluşları arasında yapılan iş birlikleri ve protokollerin resmi ve kurumsal mekanizmalar dolayımı ile yürütülememesi, çalışma kapsamında kurumsal kapasitenin sınırlılığını belirleyen bir diğer bulguya işaret etmektedir. Staj uygulamalarının öğrenciler ve üniversiteler açısından öngörülebilirliği ve sürdürülebilirliğinde stajyer kabul eden kurumlarla üniversiteler arasındaki resmi iş birlikleri ve protokollerle sürecin güvence altına alınması önemli ve gereklidir. Ancak medya sektörü içinde yer alan kurumların, ücret yükümlülüğü ya da hukuki birtakım sorumluluklar almamak adına üniversiteler/bölümlerle resmi protokoller imzalamaktan kaçındıkları anlaşılmaktadır. İş birliklerinin resmîyete dökülmemesinden kaynaklı bu boşluk nedeniyle komisyonlarda görevli akademisyenlerin öğrenciler için gerektiğinde staj yeri bulabilmesi, doğrudan kişisel bağlantılarına, motivasyonlarına ve bölümün itibarına bağlı olarak süreklilikten ve öngörülebilir olmaktan uzaklaşmaktadır. Bu durum komisyonlarda görev alan akademisyenler açısından iş yükünün katlanarak devam etmesine de neden olmaktadır. Üniversiteler ve medya kuruluşları arasındaki protokol ve iş birliklerinin resmîyete dökülememesi, çalışmanın örneklemini oluşturan dört üniversitede de ortaklaşan bir sorun alanıdır. Ancak bu sınırlılığın İstanbul, Ankara gibi medya kuruluşlarının görece fazla olduğu kentlerde bulunan üniversiteler ile Tirebolu ve Çukurova gibi sınırlı medya yapılanmasına sahip kent ve ilçelerde bulunan yükseköğretim kurumlarını farklı şekillerde etkileyebildiği de görülmektedir. Büyük şehirlerde yer alan üniversiteler açısından staj yapılabilecek kurumsal çeşitlilik bir avantaj olmakla birlikte ilişki ve iş birliklerinin resmîyete dökülememesi sürecin somut ve rasyonel olarak işletilmesini engellemektedir. Küçük kentlerde bulunan üniversiteler açısından ise seçenekler sınırlı olmakla birlikte yereldeki ilişki ağları daha doğrudan bir temasa imkân verebilmektedir bu da kısmen bir avantaj olarak değerlendirilmektedir.

Denetim ve Değerlendirme Süreçleri

Mesleki becerilerin geliştirilmesine olanak sağlayan, öğrenciyi iş yeri kültürünü tanımaya ve işleyişi öğrenmeye teşvik eden ve mesleki motivasyonu artırması öngörülen gazetecilik stajlarının niteliği, aynı zamanda öğrencinin staj sürecinde ne yaptığına, haber üretim süreçlerine ne ölçüde katıldığına, kurumun öğrenciye nasıl bir öğrenme ve deneyim alanı sağladığına bağlı olarak değişebilmektedir. Bu bağlamda üniversitelerin staj sürecinde öğrencileri ve edindikleri mesleki pratik ve deneyimleri nasıl izlediği, çeşitli denetim ve değerlendirme mekanizmalarını nasıl işlettikleri, öğrencinin mesleki formasyonuna staj dolayımı ile sunulan katkıyı nasıl takip edebildikleri önemli hale gelmektedir. Burada kastedilen hiyerarşik bir kontrol ve denetim mekanizmasından ziyade, tüm staj sürecinin, üniversiteler tarafından stajın pedagojik işlevine uygun bir biçimde yapılıp yapılmadığına dair enformasyonun nasıl elde edildiği ve bunun sürekliliğinin ve takibinin nasıl sağlandığı meselesidir. Bu takibi sistematik hale getirebilecek kurumsal kapasitenin varlığı, stajların niteliğini doğrudan belirlediği için önemlidir.

Çalışma kapsamında örneklem dâhilinde yer alan dört üniversiteye bağlı iletişim fakültesi gazetecilik bölümlerinde stajların işlevselliğini izlemeye yönelik çeşitli araçlar bulunmakla birlikte bu araçların süreçleri anlamada sistematik ve bütünlüklü bir biçimde kullanılmadığı anlaşılmaktadır. Üniversiteler staj süreçlerinin takibinde haftalık veya günlük olarak doldurulan staj günlükleri, çevrim içi formlar, staj yapılan kurumlar tarafından imzalanan belgeler üzerinden formel, öğrencilerle etkileşimi sağlamak veya sorun yaşandığında iletişime geçmek üzere kullanılan WhatsApp grupları aracılığı ile de informal biçimde süreçlerin takibi yürütülmeye çalışmaktadır. Ancak süreç büyük oranda öğrencilerin beyanına ve staj tamamlandıktan sonra toplanan değerlendirme formlarına bağlı olduğu için staj yapan öğrencilerin kurumda hangi görevler üstlendiği, nasıl bir iş akışı sürecine tabi tutuldukları, haber yazımı ve üretimi süreçlerine doğrudan katılıp katılmadıkları kısaca stajın mesleki becerilerine ne ölçüde katkı sağladığının somut bir biçimde anlaşılması ve ölçülebilmesi her zaman mümkün olamamaktadır. Ayrıca denetim ve takibinin, üniversitelerin bulunduğu kentlerin yapısal koşullarına, staj komisyonlarında yer alan akademik personelin sayısı ve iş yüklerinin dağılımına ve stajların yapıldığı medya kuruluşları ile bölümler arasında kurulan iletişim ve ilişkinin niteliğine bağlı olarak da değişebildiği anlaşılmaktadır.

Staj uygulamalarının görece daha sistematik bir biçimde işletildiği Ankara Üniversitesi örneğinde, görüşmeciler birkaç kez habersiz bir biçimde kurumlara ziyaretler gerçekleştirdiklerini ve bu ziyaretlerin staj süreçlerinin takibinde önemli bir veri oluşturduğunu vurgulamaktadır. Ancak burada temel sınırlılık söz konusu uygulamanın sürdürülebilirliğinin önündeki yapısal engellerdir. Görüşmeler sırasında vurgulandığı biçimiyle bu ziyaretlerin düzenli bir biçimde gerçekleştirilebilmesi ulaşım gibi bir taraftan mali kaynakların kullanımını zorunlu hale getirirken iş yükü anlamında da bu ziyaretlere zaman ayırabilecek personel sayısının eksikliği temel bir kısıtlılıktır. Tirebolu İletişim Fakültesi örneğinde ise ilçede yer alan sınırlı sayıda gazetede staj yapan öğrenciler açısından üniversitenin bu kurumlarla doğrudan temas kurabilmesi olanaklı hale gelirken, öğrenciyi doğrudan takip edebilmek bir avantaja dönüşmektedir. Ancak farklı şehirlerde staj yapan öğrenciler söz konusu olduğunda bölümün bu takibi yapabilmesi mümkün olmamaktadır. Ankara ve İstanbul gibi büyük şehirlerde medya kuruluşları nitelik ve nicelik olarak çeşitlidir ancak üniversitelerin staj süreçlerinin takibinde bu kurumlarla doğrudan etkileşim kurabilmeleri de her zaman olanaklı hale gelmemektedir. Tam da bu nedenle üniversiteler açısından stajın takip ve denetimi, tek taraflı bir çaba ve buna uygun araçların geliştirilmesinden ziyade, medya kurumlarının erişilebilirliği ve medya sektörünün içinde yer aldığı yapının varlığı ile de ilişkilidir. Bu bağlamda stajın pedagojik işlevi, stajın hangi kurumda yapıldığına bağlı olarak değişiklik göstermektedir. Staj

komisyonlarında görevli akademisyenler, sürece ilişkin olarak elde ettikleri geri bildirimler doğrultusunda, bazı kurumlarda stajyer öğrencilerin haber üretim sürecinin işleyişine doğrudan dâhil edildiklerini ve sahayı yerinde deneyimleyebilme şansı elde ettiklerini vurgulamaktadır. Stajın pedagojik işlevi ile uyumlu bu örnekler rağmen, bazı durumlarda öğrencilerin iş yerlerinde pasif olarak bekletildikleri, ya da mesleki deneyim ile doğrudan bağlantılı olmayan angarya işlerde çalıştırıldıkları da anlaşılmaktadır. Tirebolu İletişim Fakültesi örneğinde ise görüşmeciler, stajların bazı durumlarda sadece kâğıt üzerinde kaldığını, öğrencilerin bir bölümünün staj yaptıkları kurumlara düzenli gitmedikleri halde, evrak üzerinde resmi staj yapılmış gibi gösterildiğine dikkat çekmektedirler.

Üniversiteler açısından stajın biri idari, diğeri ise stajın pedagojik formasyona olan katkısının niteliksel olarak da takibini gerektiren iki düzey üzerinden değerlendirilmesi önemlidir. Öğrencinin stajı tamamlayıp tamamlamadığına, devam durumuna ve staj tamamlandıktan sonra gerekli belgelerin teslim edilip edilmediğine ilişkin idari düzeyde üniversitelerin sistematik ve kısmen sürdürülebilir araçlarla denetimi sağladıkları görülmektedir. Stajın mesleki öğrenme süreçlerine ne tür katkı sunduğu, öğrencinin staj dolayımı ile haber üretimine doğrudan katılıp katılmadığı, haber kaynakları ile ne tür ilişkiler geliştirebildiği, kurumdaki iş akışı ve iş yeri kültürünü doğrudan gözlemlene olanağına sahip olup olmadığının takip edilmesi ve kontrolü staj uygulamalarının pratikteki işlevini anlama ve değerlendirmede çok daha önemli bir düzeye işaret etmektedir. Nitekim staj sürecine ilişkin olarak bu tür sorulara verilecek yanıtlar, stajın mesleki deneyimi sağlamak için mi uygulandığı yoksa formel bir mezuniyet koşuluna mı indirildiğinin anlaşılmasına ve tartışılmasına zemin hazırlayacaktır. Örneklem dâhilinde gazetecilik bölümlerinin idari süreçlerin takibinde yeterli donanımına sahip olmakla birlikte stajların niteliğini belirleyen ikinci düzeyin takibi noktasında yapısal engellerle karşılaştıkları anlaşılmaktadır.

Sonuç

Türkiye’de gazetecilik eğitiminde zorunlu staj uygulamasının yer aldığı Ankara, Çukurova, Giresun ve Üsküdar üniversitelerine bağlı iletişim fakültelerinin gazetecilik bölümlerinde staja yüklenen işlev ve bu işlevin yerine getirilebilmesi için gerekli olan kurumsal mekanizmaların nasıl işletildiğine yönelik tartışmalar bağlamında şekillenen bu çalışmada, üniversitelerin koordinasyon yapısı, kurumsal kapasitelerinin olanak ve sınırlılıkları, değerlendirme ve denetimini içeren üç temel düzey üzerinden gazetecilik stajlarının üniversiteler açısından uygulanma biçimi ve ortaya çıkan farklılıklar analiz edilmiştir.

İlgili üniversitelerin gazetecilik bölümleri, stajın pedagojik işlevi konusunda uzlaşmaktadır. Ancak staja dair bu işlevin hayata geçirilmesinde gerekli olan kurumsal mekanizmaların her bir üniversitede eşit ve yeterli düzeyde yapılandırılmadığı görülmektedir. Komisyonlar, koordinatörlükler, temsilcilikler gibi farklı mekanizmalar üzerinden staj uygulamalarının yürütüldüğü bölümlerde, öğrenci işlerinin idari desteğinin, yerel medya ilişkilerinin ve akademisyenlerin bireysel çaba ve motivasyonlarının da farklı düzeylerde devreye girdiği anlaşılmaktadır. Bu çeşitlilik bize, stajın bölümlerde tek tip ve yerleşik bir uygulama olarak yürütülmediğini göstermektedir. Bulgular doğrultusunda, stajın zorunlu olduğu gazetecilik bölümlerinde kurumsal kapasitenin yapısı, aynı zamanda komisyonlarda görev alan akademisyenlerin kişisel emeğine, Türkiye’deki medya ekosistemine ve öğrencinin çaba ve motivasyonu da bağlı olarak şekillenmektedir. Bu bağlamda üniversiteler tarafından staja yüklenen mesleki ve pedagojik işlevin kişilere ve kısa vadeli çözümlere bağlı kalınmadan nasıl sürdürülebileceği tartışılmaya ihtiyaç duyulan bir konudur.

Kaynakça

- Beard, F. ve Morton, L. (1998). Effects of internship predictors on successful field experience. *Journalism & Mass Communication Educator*, 53(4), 42-53. <https://doi.org/10.1177/107769589805300404>
- Billett, S. (2009). Realising the educational worth of integrating work experiences in higher education. *Studies in Higher Education*, 34(7), 827-843. <https://doi.org/10.1080/03075070802706561>
- Forde, S. ve Meadows, M. (2011). Industry placements in journalism education: Exploring enhanced learning and professional growth for interns. *JRE Journal*, 4(1), 1-26.
- Makhadi, T. ve Diederichs, P. (2021). The role of work-integrated learning in preparing journalism students for the workplace. *Communitas*, 26, 167-178. DOI: <https://doi.org/10.18820/24150525/comm.v26.10>
- McDonough, K., Rodriguez, L. ve Prior-Miller, M. R. (2009). A comparison of student interns and supervisors regarding internship performance ratings. *Journalism & Mass Communication Educator*, 64(2), 139-155. <https://doi.org/10.1177/10776958090640020>
- O'Connor, H. ve Bodicoat, M. (2017). Exploitation or opportunity? Student perceptions of internships in enhancing employability skills. *British Journal of Sociology of Education*, 38(4), 435-449, <https://doi.org/10.1080/01425692.2015.1113855>
- Valencia-Forrester, F. (2020). Models of Work-Integrated Learning in Journalism Education. *Journalism Studies*, 21(5), 697-712. <https://doi.org/10.1080/1461670X.2020.1719875>
- Williams, L. (2010). Assessment of student learning through journalism and mass communication internships. *Journal of Applied Learning in Higher Education*, 2, 23-38. Erişim adresi: <https://eric.ed.gov/?id=EJ1188545>
- Zheng, Y. ve Bluestein, S. (2021). Motivating students to do internships: A case study of undergraduate students' internship experiences, problems, and solutions. *Teaching Journalism & Mass Communication*, 11(1), 49-60.

**SEKTÖR PERSPEKTİFİNDEN GAZETECİLİK STAJLARI: BEKLENTİLER VE
ÖĞRENCİ YETKİNLİKLERİ¹**
JOURNALISM INTERNSHIPS FROM THE PERSPECTIVE OF THE MEDIA SECTOR:
SECTORAL EXPECTATIONS AND PERCEPTIONS OF INTERNS' PROFESSIONAL
COMPETENCIES

Arş. Gör. Dr. Mehmet PELİVAN

Sakarya Üniversitesi İletişim Fakültesi

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3745-0780>

Prof. Dr. Nalan OVA

Süleyman Demirel Üniversitesi İletişim Fakültesi

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6410-400X>

Prof. Dr. Çağla KUBİLAY

Ankara Üniversitesi İletişim Fakültesi

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6247-7136>

Özet

Türkiye’deki yükseköğretim politikaları ve stratejik planlamalar öğrencilerin mesleki yetkinliklerini artırmada ve onları çalışma hayatına hazırlamada staj uygulamalarının merkezi bir pratik olarak kabul edildiğini göstermektedir. Mezunların istihdam edilebilirliklerini destekleyen, sektörel dinamiklere uyum sağlama süreçlerini hızlandıran ve teorik birikimi sahaya aktarma olanağı tanıyan staj, yükseköğretimden mesleki yaşama geçişte bir köprü olarak değerlendirilmektedir. Bu yaklaşım, gazetecilik eğitiminde de doğrudan ve güçlü bir karşılık bulmuştur. Öte yandan gazetecilik eğitimi literatüründe uzun yıllardır tartışılan ve güncelliğini koruyan akademi-sektör gerilimi, staj süreçlerinde de belirgin şekilde görünür hale gelmektedir. Medya sektörünün, gazetecilik bölümü mezunlarının pratik beceriler ve sektörel işleyiş bakımından yeterli donanımına sahip olmadığına yönelik eleştirileri sıklıkla duyulmaktadır. Hem yükseköğretim politikalarının staja verdiği önem hem de bahsi geçen akademi-sektör gerilimi, gazetecilik eğitimindeki staj uygulamalarına derinlemesine ve çok boyutlu bir perspektifle bakma ihtiyacını beraberinde getirmektedir. Bu doğrultuda gerçekleştirilen “Gazetecilik Eğitiminde Staj Uygulamaları: Öğrenciler, Akademisyenler ve Sektör Temsilcilerinin Değerlendirmeleri Bağlamında Sorunların Tespiti ve İyileştirme Önerileri” başlıklı TÜBİTAK 1001 projesinin verilerinin bir kısmına dayanan bu çalışmada, medya sektörünün stajyer öğrencilerin mesleki yetkinliklerine yönelik yaklaşımları ve stajyerlerden beklentileri ele alınmıştır. Bu çerçevede, medya sektörünün ve iletişim eğitiminin Türkiye ölçeğinde homojen olmayan, aksine kentsel ve kurumsal düzeyde farklılaşan yapısı temel bir parametre olarak değerlendirilmiştir. Çalışma kapsamında İstanbul, Sivas ve Giresun illerinde faaliyet gösteren sektör temsilcileriyle derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilerek veriler toplanmıştır. Maksimum çeşitlilik örneklemesi yöntemiyle seçilen bu üç kent; nüfus yoğunlukları, sosyo-ekonomik gelişmişlik düzeyleri, coğrafi konumları, bünyelerinde barındırdıkları iletişim fakültelerinin uyguladığı farklı staj modelleri (zorunlu/isteğe bağlı, dönem içi/yaz dönemi) ve yerel-ulusal medya ekosistemlerinin hacmi açısından yapısal farklılıklar göstermektedir. Nitel

¹ Bu çalışma, “Gazetecilik Eğitiminde Staj Uygulamaları: Öğrenciler, Akademisyenler ve Sektör Temsilcilerinin Değerlendirmeleri Bağlamında Sorunların Tespiti ve İyileştirme Önerileri” başlıklı 124K897 numaralı TÜBİTAK 1001 araştırma projesinin bulgularına dayanmaktadır. Destekleri için TÜBİTAK’a teşekkür ederiz.

araştırma tasarımına dayanan bu çalışmada, söz konusu kentlerde yerel ve ulusal düzeyde faaliyet gösteren toplam dokuz medya sektörü temsilcisi ile yarı yapılandırılmış bireysel görüşmeler yürütülmüştür. Nitel içerik analizi yöntemiyle incelenen veriler, sektör temsilcilerinin stajyerlerden beklentilerini ve stajın fiilî işleyişine ilişkin değerlendirmelerini ortaya koyacak temalar altında çözümlenmiştir. Araştırma bulgularına göre sektör temsilcileri, stajyerlerden teknik becerilerle sınırlı olmayan mesleğe ilgi, öğrenme isteği, gündem bilgisi, medya okuryazarlığı, yazılı ifade ile geleneksel ve dijital üretim becerilerini kapsayan bir mesleki hazırbulunuşluk beklemektedir. Bulgular ayrıca bu beklentilerin kurumların üretim biçimleri ve içinde yer aldıkları medya ortamına göre farklılaştığını; stajın niteliğinin ise öğrenciye sağlanan rehberlik, verilen görevlerin niteliği ve öğrencinin haber üretim süreçlerine ne ölçüde dâhil edildiğiyle yakından ilişkili olduğunu göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Gazetecilik eğitimi, staj uygulamaları, medya sektörü, mesleki yetkinlik, sektörel beklentiler.

Giriş

Yükseköğretim kurumlarında staj uygulamaları, son yıllarda öğrencilerin mesleki becerilerini geliştiren, istihdam edilebilirliklerini artıran ve eğitimden çalışma yaşamına geçişlerini kolaylaştıran temel araçlardan biri olarak konumlandırılmaktadır (Gault vd., 2010; Nunley vd., 2016; O'Connor ve Bodicoat, 2017; Opiniano vd., 2023; Thilakerathne ve Madurapperuma, 2013). Gazetecilik eğitiminde de staj, çoğunlukla üniversite ile sektör arasında bir köprü olarak tanımlanmakta ve öğrencinin mesleki yaşama hazırlanmasını sağlayan tamamlayıcı bir öğrenme biçimi olarak sunulmaktadır. Bu yaklaşımda staj, öğrencinin okulda edindiği teorik ve mesleki bilgiyi iş yeri ortamında işler kıldığı, mesleki beceri ve yetkinliklerini geliştirdiği ve sektörün işleyişine dair deneyim kazandığı pedagojik bir süreç olarak kavramsallaştırılmaktadır (Ahearn, 2021; Jaakkola, 2019; Jones, 2016; Zheng ve Bluestein, 2021). Ancak eleştirel literatür, stajların “deneyim kazanma” vaadiyle meşrulaştırılan ücretsiz ya da düşük ücretli, güvencesiz emek biçimlerine dönüşebildiğine dikkat çekmektedir (Corrigan, 2015; Gollmitzer, 2021; Siebert ve Wilson, 2013). Dolayısıyla staj, bir yandan mesleki öğrenme ve istihdama geçiş imkânı olarak görülürken diğer yandan emek sömürsüne ve öğrencilerin güvencesizleştirilmesine yol açan bir pratik olarak tartışılmaktadır. Buna rağmen stajın istihdam edilebilirliği artırdığına ilişkin yaklaşımın güçlü bir yer edindiği ve bu çerçevede staj uygulamalarının yaygınlaştırıldığı söylenebilir.

Gazetecilik stajlarına ilişkin çalışmaların önemli bir bölümü, stajın öğrencilerin mesleki gelişimine katkısı, öğrenme çıktıları, mezuniyet sonrası istihdam üzerindeki etkisi ve akademik eğitim ile sektör beklentileri arasındaki ilişkilere odaklanmaktadır (Ahearn, 2021; Beard ve Morton, 1998; Forde ve Meadows, 2011; Kurambayev ve Issenov, 2022; Ojomo, 2015; Tsymbal vd., 2020; Valencia-Forrester, 2020; Zheng ve Bluestein, 2021). Buna karşılık stajların fiilî niteliğini doğrudan sektör temsilcilerinin anlatıları üzerinden inceleyen çalışmalar sınırlıdır. Sektör perspektifine odaklanan çalışmalarda stajyerler çoğunlukla haber üretim süreçlerine ilişkin bilgi ve becerileri bakımından değerlendirilmektedir (Maranga vd., 2026; McDonough vd., 2009; Opiniano vd., 2023). Bu çalışmaların ortak bulgusu, stajyerlerin temel mesleki bilgi ve becerilere belirli ölçüde sahip olsalar da bu birikimi haber merkezinin zaman baskısı, çalışma temposu, teknik beklentileri ve dijitalleşen iş akışları içinde bağımsız biçimde kullanmakta zorlandıkları yönündedir.

Türkiye’de de medya sektörünün gazetecilik eğitime ilişkin değerlendirmeleri sıklıkla dile getirilse de bu değerlendirmeler çoğu zaman anekdot düzeyinde kalmaktadır. Kuşkusuz sektör temsilcilerinin öğrencilere yönelik eleştirileri, bu anlatıların yalnızca bir boyutunu oluşturmaktadır. Esas üzerinde durulması gereken ise medya sektörünün stajyer öğrencilerin mesleki yetkinliklerini nasıl tanımladığı, stajyerlerden hangi yeterlikleri beklediği ve bu beklentilerin hangi kurumsal, ekonomik ve coğrafi koşullar içinde üretildiğidir. Bu bağlamda çalışmanın temel sorunsalı, gazetecilik stajlarının işleyişini medya sektörü temsilcilerinin anlatıları üzerinden çözümlemek ve bu anlatıların stajı hangi beklenti, ölçüt ve yeterlik tanımları etrafında kurduğunu ortaya koymaktır. “Gazetecilik Eğitiminde Staj Uygulamaları: Öğrenciler, Akademisyenler ve Sektör Temsilcilerinin Değerlendirmeleri Bağlamında Sorunların Tespiti ve İyileştirme Önerileri” başlıklı TÜBİTAK 1001 projesinin sektör temsilcileriyle yürütülen görüşme verilerinin bir kısmına dayanan bu çalışma, medya sektörü temsilcilerinin stajyer öğrencilerin mesleki yetkinliklerine ilişkin yaklaşımlarını, stajyerlerden beklentilerini ve stajın fiilî işleyişine dair değerlendirmelerini incelemektedir.²

Bu çalışma, proje kapsamında yürütülen geniş sektör görüşmeleri içerisinde seçilen bir alt veri setine dayanmaktadır. Proje kapsamında belirlenen on bir gazetecilik bölümünün bulunduğu kentlerde, gazetecilik öğrencilerinin staj yapabileceği medya kurumlarında stajyerlerle doğrudan temas eden sektör temsilcileriyle görüşmeler yapılmıştır. Bu bildiride ise İstanbul, Sivas ve Giresun’da gerçekleştirilen toplam dokuz sektör görüşmesi analiz edilmektedir. Bu üç kent, medya ölçekleri, yerel-ulusal medya ilişkileri, üniversite-sektör ilişkilerinin niteliği bakımından farklılaşmaları nedeniyle seçilmiştir. Böylece çalışma, medya sektörünün kentler ölçeğinde farklılaşması bağlamında sektörün stajyerlerden beklentilerinin ve stajın fiilî işleyişinin nasıl değiştiğini göstermeyi amaçlamaktadır.

Nitel araştırma deseninin benimsendiği bu çalışmanın verileri, yarı yapılandırılmış bireysel görüşmeler yoluyla toplanmış ve nitel içerik analizi kullanılarak çözümlenmiştir. Analiz, çalışmanın sorunsalı doğrultusunda iki ana eksen etrafında yapılandırılmıştır. İlk eksen, medya sektörü temsilcilerinin stajyerlerden beklediği mesleki yeterliklere odaklanmaktadır. İkinci eksen ise staj deneyiminin fiilî niteliğine ilişkindir. Bu eksen de öğrencilerin haber üretim süreçlerine ne ölçüde dâhil edildiği ne tür bir rehberlik aldığı ve stajın hangi koşullarda mesleki öğrenme, atıl kalma, angarya ya da üretime katkı beklentisi etrafında şekillendiği incelenmiştir.

Sektörün Stajyerlerden Beklentileri ve Mesleki Hazırbulunuşluk

Medya sektörü temsilcilerinin anlatılarına genel olarak bakıldığında stajyerlerden teknik becerilerin ötesine geçen çok boyutlu bir mesleki hazırbulunuşluk³ beklendiği anlaşılmaktadır. Bu hazırbulunuşluk; haber yazma, fotoğraf ve/veya video çekme, kurgu yapma gibi uygulamalı yeterliklerin yanında gündemi izleyebilme, haber değerini ayırt edebilme, medya okuryazarlığına sahip olma, dijital içerik üretebilme ve temel siyasal-toplumsal bilgiden hareketle haber üretim sürecine katılabilmeyi içermektedir. Ayrıca mesleğe ilgi duyma, soru sorma, eleştirel bakış geliştirme ve haber merkezinin temposuna uyum sağlayacak bir çalışma disiplini sergileme de stajyerde aranan nitelikler arasındadır. Öne çıkarılan niteliklere

² Bu çalışma, Ankara Üniversitesi Rektörlüğü Etik Kurulu Başkanlığının 14.10.2024 tarihli ve 10/59 sayılı kararıyla verilen etik kurul izni doğrultusunda gerçekleştirilmiştir.

³ Bu çalışmada mesleki hazırbulunuşluk, stajyerin tamamlanmış bir mesleki yeterliğe sahip olması anlamında kullanılmaktan ziyade haber üretim süreçlerine belirli ölçüde katılmasını mümkün kılan bilgi, beceri, ilgi ve öğrenme isteğinin oluşturduğu başlangıç düzeyindeki donanımı ifade etmektedir.

bakıldığında sektörün mesleki hazırbulunuşluk talebini teknik becerilerle sınırlı olmayan çok boyutlu bir yeterlik olarak tanımladığı görülmektedir.

Sektör temsilcilerinin anlatılarında belirginleşen bu talep, İstanbul, Sivas ve Giresun'daki medya kurumlarında aynı biçimde ortaya çıkmamaktadır. Kentlerin medya yapılanmaları, kurumların ölçeği ve üretim biçimleri, stajyerden beklenen donanımın hangi unsurlarının öne çıktığıyla ilişkili görünmektedir. İstanbul'daki medya temsilcileriyle yapılan görüşmelerde gündem takibi, medya okuryazarlığı ve yazılı ifade becerisi özellikle vurgulanmaktadır. Öğrencinin günlük haber akışını ve farklı haber kaynaklarını izlemesi, siyasal ve toplumsal gelişmelerin arka planına ilişkin bilgi sahibi olması ve karşılaştığı bilgiyi haber açısından değerlendirebilmesi önemli bir mesleki hazırlık olarak görülmektedir. Bunun yanında düzenli okuma ve yazma alışkanlığı, merak ve şüphecilik ile mesleğe yönelik ilgi de teknik becerilerin yanında, hatta bazı durumlarda onlardan önce gelen nitelikler olarak tanımlanmaktadır. Görüşmeciler üniversitede edinilen akademik bilgiyi bütünüyle değersizleştirmemekte; buna karşılık öğrencilerin haber yazma, haber toplama ve farklı medya kurumlarının gündelik üretim süreçleriyle yeterince erken temas etmemelerini önemli bir eksiklik olarak değerlendirmektedir. Bu bakımdan teori-pratik arasındaki mesafe, teknik beceri eksikliğinin ötesinde akademik bilgi ile haber merkezlerinin farklı üretim hızları, işleyişleri ve saha pratikleri arasındaki geçişte ortaya çıkan bir uyum sorunu olarak belirlemektedir.

Sivas görüşmelerinde stajyerlerden beklentiler, uygulamaya katılabilecek bir mesleki hazırbulunuşluk etrafında şekillenmektedir. Her iki görüşmede de mesleğe ilgi ve öğrenme isteği öncelikli bir özellik olarak öne çıkarılmakta; öğrencinin staja bütünüyle hazırlıksız gelmemesi ve haber üretimine belirli ölçüde katılabilecek temel bilgi ve becerilere sahip olması beklenmektedir. Fotoğraf ve video çekimi, kurgu, sosyal medya içeriği üretimi, haber yazımı ve saha takibi bu çerçevede öne çıkan uygulamalı yeterlikler arasında yer almaktadır. Bununla birlikte görüşmeciler stajyerin tamamlanmış bir profesyonel olmasını beklememekte; teknik eksikliklerin staj sürecinde rehberlik ve uygulama yoluyla geliştirilebileceğini ifade etmektedir. Bu görüşmelerde staj, aynı zamanda öğrencinin haber üretiminin gündelik işleyişine ve saha koşullarına aşina hale geldiği bir öğrenme alanı olarak değerlendirilmektedir.

Giresun görüşmeleri, dijitalleşmenin yerel medyada stajyerlerden beklenen becerileri nasıl değiştirdiğini göstermesi bakımından dikkat çekicidir. Her iki kurumda da basılı gazetecilik internet haberciliğiyle birlikte yürütülmekte ve bu bağlamda dijital üretime katılabilme stajyer açısından önemli bir yeterlik olarak vurgulanmaktadır. Stajyerlerin web sitesine içerik girebilmesi, ajans haberlerini düzenleyebilmesi, basın bültenlerini habere dönüştürebilmesi ve sosyal medya için farklı formatlarda içerik üretebilmesi öne çıkan yeterlikler arasındadır. Özellikle sosyal medya ve reels üretimine yapılan vurgu, haber tüketiminin dijital mecralara kaymasıyla ilişkilendirilmektedir. Bununla birlikte dijital beceri tek başına yeterli görülmemekte; yanlış ve sansasyonel içerikten kaçınma, haberi gazetecilik kuralları içinde üretme ve gündelik bilgi akışı içinden haber değeri taşıyan unsurları ayırt edebilme de önemli beklentiler olarak ortaya çıkmaktadır.

Mesleki Öğrenme, Üretime Katılım ve Atıl Kalma Arasında Staj Deneyimi

Sektör temsilcilerinin anlatıları, staj deneyiminin sahada tek biçimli bir öğrenme süreci olarak işlemediğine işaret etmektedir. Bazı örneklerde staj, öğrencilerin haber üretim sürecine dâhil edildiği, mesleki pratikleri gözlemlediği ve iş yeri ortamında deneyim kazandığı bir alan olarak tarif edilmektedir. Ancak görüşmeciler, sektörde stajyerlere düşük nitelikli işler verilebildiğine, öğrencilerin atıl bırakılabildiğine, hatta kimi zaman stajın yalnızca formaliteyi tamamlamaya yarayan bir uygulamaya dönüşebildiğine dikkat çekmektedir. Öte yandan stajyerin sadece

öğrenci değil haber üretimine katkı sunması beklenen bir kişi olarak konumlandırıldığı örnekler de bulunmaktadır. Görüşmelerde ortaya çıkan bu farklılıklar, stajın niteliğinin yalnızca öğrencinin isteğine bağlı olmadığını, kurumun stajyere ayırabildiği zamanın, sağladığı rehberliğin, verilen görevlerin niteliğinin ve öğrencinin haber üretim süreçlerine ne ölçüde dâhil edildiğinin belirleyici olduğunu göstermektedir.

Stajın mesleki sosyalleşmeye olanak tanıdığı örneklerde, öğrencinin haber merkezinin gündelik işleyişine aşamalı olarak dâhil edildiği görülmektedir. Bu dâhil olma, ajans haberlerini düzenleme, basın bültenlerini habere çevirme, basın toplantılarını izleme, deneyimli muhabirlerle sahaya çıkma, sosyal medya içeriği üretme ya da fotoğraf, kamera ve kurgu gibi teknik alanlarda görev alma biçimlerinde gerçekleşmektedir. İstanbul görüşmelerinde gündem ve ajans takibinden haberin değerlendirilmesine ve deneyimli muhabirlerle saha pratiğine uzanan bir öğrenme süreci öne çıkarken Sivas'ta farklı örneklerde haber üretimine doğrudan katılım, spor karşılaşmalarında saha gözlemi ve teknik üretim ekiplerinde çalışma vurgulanmaktadır. Giresun'da ise web sitesine içerik girme, ajans haberlerini düzenleme, basın bültenlerini habere dönüştürme ve basın toplantılarına katılma gibi görevlerden söz edilmektedir. Bu örnekler, sektör temsilcilerinin stajı pratiğe dayalı bir öğrenme alanı olarak gördüğünü göstermektedir.

Bununla birlikte çalışma kapsamında ulaşılan bulgular, bu öğrenme sürecinin niteliğinin kurumsal düzenlemelerin varlığıyla tek başına güvence altına alınmadığına işaret etmektedir. Zira stajyerin üretim süreçlerine ne ölçüde dâhil edildiği ve ne tür bir rehberlik aldığı sadece kurumun staj uygulamasına bağlı değildir. Ayrıca stajyerlerle doğrudan çalışan kişilerin ilgisine, stajyere zaman ayırma kapasitesine ve stajı ne ölçüde bir mesleki öğrenme süreci olarak gördüğüyle de ilişkilidir. Giresun'daki bir temsilcinin öğrencilerle ilgilenmeyi kendi kişisel tercihi olarak nitelendirmesi ve diğer çalışanların aynı ilgiyi göstermeyebileceğini belirtmesi, rehberliğin kurumsal değil bireysel düzeydeki yükümlülüklerle sürdüğünün işareti olarak okunabilir. Benzer biçimde Sivas görüşmelerinde stajyerin sahaya çıkarılması ve diğer deneyimli çalışanlarla birlikte haber üretimine katılımının sağlanması, yazılı ve standart bir staj protokolünden ziyade medya çalışanlarının öğrenciyi mesleğe kazandırma isteğiyle ilişkilendirilmektedir. Bu durum, stajın eğitsel değerinin her öğrenci için aynı ölçüde güvence altında olmadığını; öğrencinin hangi kurumla, hangi editörle ya da gazeteciyle karşılaştığına göre değişebildiğini ortaya koymaktadır.

Sektör temsilcilerinin anlatılarında ortaya çıkan stajyere angarya işler verilmesi ya da stajyerin atıl kalması gibi pratikler, yalnızca bireysel tutumlarla açıklanabilecek sorunlar olarak görünmemektedir. Çalışma kapsamında gerçekleştirilen görüşmelerde medya sektöründeki ekonomik darboğaz ve buna bağlı olarak haber merkezlerinin küçülmesi, personel eksikliği ve stajyerle ilgilenmeyi kurumsal bir sorumluluk olarak tanımlamayan çalışma kültürü stajın niteliğini etkileyen koşullar olarak belirginleşmektedir. Bununla birlikte görüşmelerde stajın etkinliği, öğrencinin “ilgili”, “hazır” ya da “kendini geliştirmeye açık” olmasına bağlanmakta ve böylece sorumluluk öğrencinin bireysel çabasına yüklenmektedir. Öğrencinin bireysel özelliklerine yapılan bu vurgu, staj deneyimini biçimlendiren kurumsal koşulların ve rehberlik kapasitesinin kimi zaman geri planda kalmasına yol açmaktadır.

Sonuç

Bu çalışmada, gazetecilik stajlarının medya sektörü temsilcilerinin anlatılarında nasıl anlamlandırıldığı ve stajyer öğrencilerden hangi yeterliklerin beklendiği incelenmiştir. Bulgular, çalışma kapsamında görüşülen sektör temsilcilerinin stajyerlerden belirli teknik becerilerin ötesine geçen mesleğe ilgi, öğrenme isteği, gündem bilgisi, medya okuryazarlığı,

yazılı ifade becerisi, geleneksel ve dijital mecralarda üretim becerilerini içeren bir mesleki hazırbulunuşluk beklediğini ortaya koymaktadır. Ancak bu bileşenlerin ağırlığı kurumların üretim biçimlerine ve içinde yer aldıkları medya ortamına göre değişmektedir. Bu farklılaşma, sektör açısından stajyer yeterliğinin tek ve sabit bir ölçüt üzerinden tanımlanmadığını, mesleki hazırbulunuşluğun kurumların çalışma rutinleri ve üretim süreçlerindeki ihtiyaçları bağlamında anlam kazandığını ortaya koymaktadır.

Görüşmeler aynı zamanda stajın niteliğinin, öğrencinin bir medya kurumunda bulunmasından çok üretim süreçlerine nasıl dâhil edildiği ve ne ölçüde rehberlik aldığıyla ilişkili olduğunu göstermektedir. Öğrencinin deneyimli gazetecilerle çalıştığı, sorumluluk aldığı ve yaptığı işe geri bildirim alabildiği örneklerde staj mesleki sosyalleşme ve öğrenme alanına dönüşmektedir. Buna karşın verilen görevlerin sınırlı kaldığı, rehberliğin zayıfladığı ya da stajın formaliteye indirildiği durumlarda bu işlev zayıflamaktadır. Çalışmada elde edilen temel bulgulardan biri de stajyerin henüz eğitim süreci devam eden bir öğrenci ile üretime katkı sunması beklenen bir çalışan adayı arasındaki konumunun da staj deneyiminin temel gerilimlerinden biri olarak ortaya çıktığıdır.

Sonuç olarak gazetecilik stajları, yükseköğretim politikalarında varsayıldığı gibi kendiliğinden istihdam edilebilirliği artıran bir geçiş mekanizması olarak değerlendirilemez. Staj, öğrencinin haber merkezini tanımasına ve mesleki pratiklerle temas kurmasına imkân sağlayabilir; ancak kurumsal güvenceden yoksun olduğunda eşitsiz, rastlantısal ve sömürüye açık bir deneyime dönüşebilir. Bu nedenle gazetecilik stajlarına ilişkin tartışmanın beceri eksikliği ya da akademi-sektör uyumu düzeyinin ötesine taşınarak stajyer emeğinin korunması, rehberlik sorumluluğunun kurumsallaştırılması, görev tanımlarının netleştirilmesi ve yerel medya kurumlarının kapasitesi çerçevesinde ele alınması gerekmektedir. Böyle bir yaklaşım, stajı öğrencinin mesleki gelişimine katkı sunan bir uygulama olarak değerlendirmekle yetinmeyerek gazetecilik eğitimi ile medya emeği arasındaki gerilimleri görünür kılan kritik bir alan olarak kavramayı mümkün kılar.

Kaynakça

- Ahearn, B. L. (2021). *Journalism graduates' perceptions and experiences of internships and employment* [doktora tezi, Walden University].
<https://scholarworks.waldenu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=12240&context=dissertations>
- Beard, F. ve Morton, L. (1998). Effects of internship predictors on successful field experience. *Journalism & Mass Communication Educator*, 53(4), 42-53.
<https://doi.org/10.1177/107769589805300404>
- Corrigan, T. (2015). Media and cultural industries internships: A thematic review and digital labor parallels. *tripleC: Communication, Capitalism & Critique*, 13(2), 336-350.
<https://doi.org/10.31269/triplec.v13i2.608>
- Forde, S. ve Meadows, M. (2011). Industry placements in journalism education: Exploring enhanced learning and professional growth for interns. *JRE Journal*, 4(1), 1-26. Erişim adresi: https://www.academia.edu/4597090/Industry_placements_in_journalism_education_Exploring_enhanced_learning_and_professional_growth_for_interns
- Gault, J., Leach, E. ve Duey, M. (2010). Effects of business internships on job marketability: The employers' perspective. *Education + Training*, 52(1), 76-88.
<https://doi.org/10.1108/00400911011017690>

Gollmitzer, M. (2021). Laboring in journalism's crowded, precarious entryway: Perceptions of journalism interns. *Journalism Studies*, 22(16), 2155-2173. <https://doi.org/10.1080/1461670X.2021.1989616>

Jaakkola, M. (2019). The boundaries of belonging: journalist interns' workplace learning experiences across communities of practice. *Journalism Education*, 8(1), 27-39. <http://journalism-education.org/issue-8-1-index/>

Jones, D. (2016). Using digital tools in WIL to enable student journalists' real world learning. S. Barker, S. Dawson, A. Pardo ve C. Colvin (Ed.) *Show me the learning. Proceedings ASCILITE 2016 Adelaide* içinde. (s.294-299). Erişim adresi: https://www.researchgate.net/publication/380988388_Using_digital_tools_in_WIL_to_enable_student_journalists_real_world_learning

Kurambayev, B. ve Issenov, S. (2022). Aspiring journalists share practical obstacles in journalism professionalism. *Journalism Practice*, 16(7), 1327-1343. <https://doi.org/10.1080/17512786.2020.1864224>

Maranga, O. K., Mareri, L. A. ve Chakava, H. M. (2026). Industry perceptions of journalism interns' media skills. Preparedness in selected media organisations in Nakuru City. *Editon Consortium Journal of Media and Communication Studies*, 7(1), 54-70. <https://doi.org/10.51317/ecjmcs.v7i1.696>

McDonough, K., Rodriguez, L. ve Prior-Miller, M. R. (2009). A comparison of student interns and supervisors regarding internship performance ratings. *Journalism & Mass Communication Educator*, 64(2), 139-155. <https://doi.org/10.1177/10776958090640020>

Nunley, J. M., Pugh, A., Romero, N. ve Seals, R. A. (2016). College major, internship experience, and employment opportunities: Estimates from a résumé audit. *Labour Economics*, 38, 37-46. <https://doi.org/10.1016/j.labeco.2015.11.002>

O'Connor, H. ve Bodicoat, M. (2017). Exploitation or opportunity? Student perceptions of internships in enhancing employability skills. *British Journal of Sociology of Education*, 38(4), 435-449. <https://doi.org/10.1080/01425692.2015.1113855>

Ojomo, O. (2015). Journalism trainers and newspaper editors agree on internship as a weak link in journalism training in Nigeria. *International Journal of Humanities and Social Science*, 5, 104-111.

Opiniano, J., Estorque, J. C., Gutierrez, B. J. ve Urmenita, J. M. (2023). The more prepared, the better: Analysing the internship performance of Filipino journalism students. *Journalism Practice*, 17(3), 624-646. <https://doi.org/10.1080/17512786.2021.1929413>

Siebert, S. ve Wilson, F. (2013). All work and no pay: Consequences of unpaid work in the creative industries. *Work, Employment and Society*, 27(4), 711-721. <http://dx.doi.org/10.1177/0950017012474708>

Thilakerathne, P. M. C. ve Madurapperuma, M. W. (2013). An examination of accounting internship on subsequent academic performance. *International Journal of Economics, Finance and Management Sciences*, 2(1), 8-15. <https://doi.org/10.11648/j.ijefm.20140201.12>

Tsymbal, N. A., Savchuk, N. M., Avramenko, V. I., Sichkar, S. A. ve Denysiuk, I. A. (2020). Mass media internships in vocational training of students majoring in journalism. *International Journal of Learning, Teaching and Educational Research*, 19(6), 238-250. <https://doi.org/10.26803/ijlter.19.6.14>

Valencia-Forrester, F. (2020). Models of work-integrated learning in journalism education. *Journalism Studies*, 21, 1-16. <https://doi.org/10.1080/1461670X.2020.1719875>

Zheng, Y. ve Bluestein, S. (2021). Motivating students to do internships: A case study of undergraduate students' internship experiences, problems, and solutions. *Teaching Journalism & Mass Communication*, 11(1), 49-60. Erişim adresi: <https://aejmc.us/spig/wp-content/uploads/sites/9/2021/07/TJMC-11.1-Zheng-Bluestein1.pdf>

**YAKIN PARTNER İLETİŞİMİNDE DÖNÜŞÜMLER: TÜRKİYE'DE DİJİTAL
FLÖRT ŞİDDETİ VE DEĞİŞEN MEDYA PRATİKLERİ**
TRANSFORMATIONS IN INTIMATE COMMUNICATION: DIGITAL DATING
VIOLENCE AND CHANGING MEDIA PRACTICES IN TURKEY

Prof. Dr. Ruhdan UZUN¹

¹Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, İletişim Fakültesi
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4874-3869>

Ar. Gör. Dr. Aysel YILDIZ DOĞANAY²

²Sakarya Üniversitesi, İletişim Fakültesi
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4232-3145>

ÖZET

Dijital medya, bireyler arasında etkileşim ve bağlantı için yeni yollar sunarak kişiler arası iletişimi kökten değiştirmiştir. Bununla birlikte, romantik ilişkiler içindeki güç dinamiklerini, kontrol mekanizmalarını ve mahremiyet sınırlarını da yeniden şekillendirerek, yeni şiddet biçimlerinin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu tür bir tezahür, bireylerin sosyal medya, mesajlaşma uygulamaları ve diğer dijital araçlar aracılığıyla partnerlerine baskı uyguladıkları, onları izledikleri, tehdit ettikleri veya cinsel içerikli taleplerde bulundukları davranışları kapsayan dijital flört şiddetidir (DFS). İlgili literatürün incelenmesi, DFS 'nin hem bireysel hem de toplumsal düzeyde giderek daha fazla kritik bir halk sağlığı sorunu olarak kabul edildiğini ve daha fazla dikkat gerektirdiğini ortaya koymaktadır. Sonuç olarak, DFS, psikoloji, sosyoloji ve halk sağlığı gibi alanlarla kesişen, iletişim çalışmaları içinde önemli bir disiplinlerarası araştırma alanı olarak ortaya çıkmaktadır.

Bu çalışma, Türkiye'de yürütülen ve dijital flört şiddetinin iletişim dinamiklerini inceleyen TÜBİTAK destekli bir araştırma projesinin nitel aşamasından elde edilen bulguları sunmaktadır. Nitel aşama, DFS 'ye maruz kalan bireylerin —ve uygun olduğu durumlarda, bu tür davranışlarda bulunduğunu kabul edenlerin— dijital aracılı kontrol ve istismar biçimlerini nasıl yorumladığını, deneyimlediğini ve rasyonelize ettiğini araştırmak üzere tasarlanmıştır. Çalışma, gelişen medya uygulamalarının ve değişen ilişkisel normların, romantik ilişkilerde erişilebilirlik, şeffaflık ve sürekli bağlantı beklentilerini nasıl yapılandırıldığını incelemektedir.

Veriler, amaçlı bir örneklemden seçilen 40 katılımcıyla yapılan yarı yapılandırılmış, derinlemesine görüşmeler yoluyla toplanmıştır. Yarı yapılandırılmış format, dijital ortamda kurulan ilişkilerde katılımcıların iletişimsel davranışlarının, sınır müzakerelerinin ve çatışma yönetimi stratejilerinin sistematik ancak esnek bir şekilde incelenmesini sağlamıştır. Tekrarlayan kalıpları belirlemek için tematik analiz kullanılmıştır; bu da gözetim biçimlerini, kontrolün normalleşmesini, rıza müzakeresini ve direniş uygulamalarını yansıtan bir dizi ana ve alt tema ile sonuçlanmıştır.

Bulgular, dijital flört şiddetinin genç yetişkinler arasında hem yaygın hem de normalleşmiş olduğunu göstermektedir. En sık bildirilen davranışlar arasında partnerlerin sosyal medya hesaplarını izlemek, çevrim içi etkinliklerini takip etmek, sürekli yanıt vermeyi talep etmek ve partnerleri şifrelerini veya gerçek zamanlı konum verilerini paylaşmaya zorlamak yer almaktadır. Bu uygulamalar sıklıkla güven, sadakat veya duygusal yatırımın göstergeleri olarak çerçevelenmekte ve değişen kültürel beklentilerin samimiyet ile kontrol arasındaki ayrımı nasıl bulanıklaştırdığını ortaya koymaktadır. Katılımcıların DFS konusundaki farkındalığı, ilişkisel sınırları yeniden tanımlamak, sosyal medyadaki görünürlüğü değiştirmek, akran desteği aramak

veya ilişkileri sonlandırmak dahil olmak üzere başa çıkma stratejilerini önemli ölçüde etkilemiştir.

Sonuçlar, medya ortamlarındaki ve iletişim normlarındaki dönüşümlerin, yakın ilişkilerin yeniden şekillenmesinde merkezi bir rol oynadığını göstermektedir. Bu nedenle, DFS ile mücadele etmek için dijital okuryazarlığı güçlendirme, rıza kültürünü teşvik etme ve dijital bağlamlarda gelişen mahremiyet, özerklik ve ilişkisel hesap verebilirlik normlarını eleştirel bir bakış açısıyla inceleyen eğitim programları geliştirme gibi iletişim odaklı müdahaleler gereklidir. Dijital flört şiddetini, değişen iletişim ve medya uygulamaları üzerine daha geniş kapsamlı tartışmaların içine yerleştirerek, bu makale dijital aracılı yakınlığın toplumsal etkileri üzerine devam eden tartışmalara katkıda bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Flört şiddeti, dijital medya, dijital flört şiddeti

GİRİŞ

Dijitalleşme, toplumsal ilişkilerin doğasını, yoğunluğunu ve biçimini köklü bir şekilde dönüştürmüştür. Bu dönüşüm, özellikle gençler arasında flört pratiklerinin dijital mecralara taşınmasıyla birlikte yeni bir ilişki sosyallığı doğurmuştur. Turkle (2011), teknolojinin bireylerin yalnızlıkla baş etme biçimlerini ve bağ kurma pratiklerini değiştirdiğini belirtmektedir. Özellikle sosyal medya, anlık mesajlaşma uygulamaları ve flört uygulamaları, aşk ve cinsellik gibi mahrem ilişkilerin dijital uzamda yeniden üretildiği ve düzenlendiği mecralara dönüşmüştür. Bu mecralar, bireylere flört ettikleri partnerleriyle etkileşim kurmaları için yeni fırsatlar sunarken, aynı zamanda çeşitli istismar ve şiddet biçimlerinin ortaya çıkmasına neden olmaktadır.

Romantik ilişki deneyimlerinin ergenlik döneminden itibaren gençler arasında yaygınlığı artmaktadır. Gençlerin duygusal, psikolojik ve sosyal olarak gelişimlerine katkı sağlayan flört deneyimi kimi zaman sağlıklı ilişki dinamikleri nedeniyle olumsuz durumlarla karşılaşmalarıyla sonuçlanmaktadır. Bunlardan biri fiziksel ve cinsel şiddetten psikolojik ve duygusal istismara kadar çeşitli düzey ve türlerde ortaya çıkabilen flört şiddetidir. Dahası teknolojiye yaşanan gelişmeler (örneğin, sosyal ağların çeşitlenmesi, anlık mesajlaşma uygulamalarının yaygınlaşması), gençlerin flört şiddetini deneyimleme biçimlerinin geliştirilmesine ve flört şiddeti literatürüne “dijital flört şiddeti” teriminin eklenmesine yol açmıştır (Zweig vd., 2013: 1306).

Dijital flört şiddeti, romantik ilişki süresince ya da ilişki bittikten sonra partnerlerden birinin diğerini kontrol etmek, takip etmek, baskılamak ya da tehdit etmek amacıyla dijital araçları kullanması şeklinde ifade edilebilir. Reed, Tolman ve Ward (2016) ise dijital flört şiddetini, yalnızca yeni bir teknoloji meselesi olarak değil, toplumsal cinsiyet ilişkilerindeki eşitsizliklerin dijital araçlarla yeniden üretildiği bir alan olarak ele almaktadır. Onlara göre bu şiddet biçimi, genç kadınların bedensel özerkliğini tehdit eden, mahremiyet ihlallerini normalleştiren ve rızayı görmezden gelen bir yapı içinde işlemektedir.

Bu çalışma, Türkiye’de yürütülen ve dijital flört şiddetinin iletişim dinamiklerini inceleyen TÜBİTAK destekli bir araştırma projesinin nitel aşamasından elde edilen bulguları içermektedir. Çalışma, DFS’ye maruz kalan bireylerin —ve uygun olduğu durumlarda, bu tür davranışlarda bulunduğunu kabul edenlerin— dijital aracılı kontrol ve istismar biçimlerini nasıl deneyimlediklerini ve nasıl yorumladıklarını araştırmak üzere nitel araştırma yöntemiyle tasarlanmıştır. Bu kapsamda 40 kişiyle derinlemesine görüşmeler gerçekleştirilmiş ve elde edilen veriler çeşitli ana ve alt temalar çerçevesinde analiz edilerek değerlendirilmiştir.

DİJİTAL FLÖRT ŞİDDETİ

Bir kişiye güç veya baskı uygulayarak onun isteği dışında bir şey yapmak ya da yaptırmak şiddet olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda zorlama, saldırı, kaba kuvvet, fiziksel veya psikolojik acı çektirme veya işkence, vurma ve yaralama şiddet eylemleri arasında yer almaktadır (Ünsal, 1996: 29-30). Öte yandan şiddet sadece fiziksel güç kullanımıyla sınırlandırılmamakta; bireylerarası ilişkilerde güç eşitsizliği yaratma, kontrol ve baskı kurma gibi biçimlerde de ortaya çıkabilmektedir. Bu unsurlar özellikle romantik ilişkiler çerçevesinde değerlendirildiğinde flört şiddeti kavramı ortaya çıkmaktadır.

Flört şiddeti; evli olmayan partnerlerden birinin ya da partnerlerin birbirlerine fiziksel, psikolojik, sözel ve cinsel istismar uygulaması ve sosyal kısıtlamalar getirmesi olarak tanımlanmaktadır (Aslan ve Ark, 2008). Flört şiddeti ve güvensiz davranışlar; sıradan ya da ciddi, uzun ya da kısa süreli, eşcinsel, heteroseksüel ya da biseksüel, tek eşli ya da çok eşli, kişilerin farklı biçimlerde tanımladığı ya da yaşadığı herhangi bir ilişki biçiminde gözlemlenebilmektedir (Cinsel Şiddetle Mücadele Derneği, 2017: 52). Flört şiddeti; fiziksel, psikolojik ya da cinsel olmak üzere farklı boyutlarda ortaya çıkabilmektedir. Fiziksel flört şiddeti tokat atmak, itmek, birisini duvara sıkıştırmak, ısırmak, boğmak, yakmak, dövme, silahla yaralamak şeklinde tezahür etmektedir. Psikolojik flört şiddeti ise içerisinde aşağılamak, arkadaşlarının önünde küçük düşürücü davranışlarda bulunmak ya da azarlamak gibi fiziksel bir öge içermemesine karşılık karşıdaki kişinin psikolojik olarak yaralayan durumları ifade etmektedir. Bir diğer boyut olan cinsel flört şiddetinde ise tecavüz, tecavüz girişimi ve hatta doğum kontrolü ve kürtaşı da içine alan geniş bir cinsel istismar davranışları topluluğu olarak gösterilebilir (Yumuşak ve Şahin, 2014: 234). Romantik ilişki içerisinde bu şiddet türlerinden sadece biri yaşanabileceği gibi birkaçı aynı anda da yaşanabilir. Dolayısıyla eş zamanlı bu şiddet türlerine maruz kalmak birey üzerinde uzun süreli ve derin etkiler yaratabilmektedir.

İletişim teknolojilerinin gelişmesiyle günümüzde romantik ilişkilerin önemli bir kısmının dijital araçlar yoluyla yürütüldüğü görülmektedir. Sosyal medya platformları, anlık mesajlaşma ve görüntülü konuşma uygulamaları gibi teknolojik yenilikler flört ilişkilerini çevrim içi ortamlara taşımaktadır. Dijital teknolojiler partnerler arasında bir yandan hızlı ve kolay iletişim sağlarken öte yandan ilişki içerisinde yeni sorunların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Dijital araçlar hem romantik ilişki devam ederken hem de ilişki bittikten sonra izleme, istenmeyen fotoğraf paylaşımı ve taciz edici mesajlar gibi olumsuz davranışların kolaylıkla gerçekleştirilmesini mümkün kılabilmektedir (Ybarra vd., 2017). Bu bağlamda dijital platformlar aracılığıyla gerçekleşen ve bireyleri olumsuz yönde etkileyen deneyimlerden biri olan dijital flört şiddeti, flört şiddetinin bir alt türü olarak ele alınmaktadır.

Dijital flört şiddeti, bireylerin sosyal medya, mesajlaşma uygulamaları, e-posta ya da konum takip sistemleri gibi dijital araçlarla birbirlerine yönelttikleri sistematik zorbalık, gözetim ve istismar biçimlerini kapsar. Ancak bu davranışlar çoğu zaman “romantik ilgi”, “ilişkiye sadakat” ya da “güven testi” adı altında meşrulaştırılmakta, bu da özellikle genç bireylerin bu şiddet biçimlerini içselleştirmesine yol açmaktadır (Woodlock, 2017). Zweig vd. (2013) ise DFŞ’yi “flört ilişkisi içerisindeki bireylerden birinin, diğerini kontrol etmek, tehdit etmek, taciz etmek ya da manipüle etmek amacıyla dijital iletişim araçlarını kullanması” olarak tanımlamaktadır. DFŞ, psikolojik şiddetin bir biçimi olarak kavramsallaştırılabilse de bu şiddet türü faillere sağladığı olanaklar çerçevesinde geleneksel şiddet türlerinden ayrılmaktadır. Dijital flört şiddetinde failler, kurbanlarını daha önce görülmemiş bir ölçüde kamuoyu önünde küçük düşürme ve aşağılama eylemlerinde bulunabilirler. Dijital failin mekânsal varlığından bağımsız olarak mağdura dilediği an ulaşabilmesi bakımından benzersizlik sunmaktadır. Ayrıca, partnerine ait özel ve gizli bilgileri kolayca paylaşabilme olanağı, mağdur üzerindeki baskıyı değiştirerek bu şiddet türünü farklı bir boyuta taşımaktadır (Zweig vd. 2013, 1306). Dolayısıyla DFŞ geleneksel diğer flört şiddeti biçimlerinden bu anlamda ayrılmaktadır.

Dijital şiddetin mekânsızlığı, ispatının zorluğu ve maruz bırakılanların dijital flört şiddetini algılama biçimlerindeki farklılıklar gibi unsurlar bireylerin zihninde bu şiddet formunun daha önemsiz olduğu yanılgısını oluşturmaktadır (Kaya, 2025: 36). “Birçok durumda istismar eden partner istismar ettiğinin ve sevgilisine flört şiddeti uyguladığının farkında olmayabilir. Aynı şekilde flört şiddetinde kurban olan taraf, ilişkide neler olduğunun ve kendisine flört şiddeti uyguladığının bilincine varmayabilir” (Fidan ve Yeşil 2018, 17). Bu bağlamda partneri tarafından sürekli konum takibine, şifre paylaşımına ya da sosyal medya kullanımı yasağına maruz bırakılan kişi, bu tarz kontrolcü davranışları daha fazla kabullenme eğilimi gösterir ve partnerinin bu tür davranışlarını sevginin bir işareti veya kıskançlığın bir göstergesi olarak algılayarak normalleştirir (Caridade, vd., 2019: 166).

YÖNTEM

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma, bir olguyu insanların nasıl deneyimlediği, nasıl yorumladığı ve bu deneyimleri nasıl anlamlandırdığını anlamaya yönelik olarak gerçekleştirilmektedir (Merriam, 2013: 5). Neuman (2014: 177) da nitel verilerin kesinlikten öte bir “anlam” içerdiğini herhangi bir olguya yönelik yapılan bir araştırmada katılımcıların düşünceleri ve görüşlerinin alındığını ve elde edilen verilerin ise belirli temalar üzerinden analiz edilebileceğini ifade etmektedir.

Çalışmada nitel araştırma aşamasında veri toplama tekniği olarak yarı yapılandırılmış derinlemesine görüşme tekniği kullanılmıştır. Görüşme tekniği; davranışların, deneyimlerin, duygu, düşünce ve görüşlerin anlamlandırılması konusunda oldukça etkin bir rol oynamasından dolayı nitel araştırmalarda çok fazla kullanılan veri toplama tekniklerinden biridir (Yıldırım ve Şimşek, 2011: 119). Bunun yanı sıra “derinlemesine görüşme tekniği, sosyal dünyadaki ‘görünür’ birçok olgu, süreç, ilişkinin görünümünden çok özüne inmeyi, bunların ayrıntılarını kavramayı ve bütüncül bir biçimde anlamayı mümkün kılan bir veri oluşturma aracıdır” (Kümbetoğlu, 2017: 72).

Bu araştırmada derinlemesine görüşmelerin bir kısmı yüz yüze, bir kısmı ise Zoom, Google Meet ve WhatsApp aracılığıyla görüntülü görüşme şeklinde gerçekleştirilmiştir. Görüşmeler Nisan 2025 tarihi ile Ocak 2026 tarihleri arasında yaklaşık 9 ay süre içerisinde tamamlanmıştır. Çalışma kapsamında amaca dönük örnekleme yöntemiyle 40 katılımcıyla derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Görüşmelerden elde edilen veriler belirlenen temalar çerçevesinde analiz edilmiştir.

BULGULAR

Çalışma kapsamında 40 katılımcı (kadın ve erkek) ile gerçekleştirilen derinlemesine görüşmeler ışığında, DFS’nin yaygınlığı, boyutları, normalleşmesi ve başa çıkma yöntemlerine ilişkin önemli veriler elde edilmiştir. Görüşmeciler, araştırmacılar ile geçmişte yaşadıkları ya da halen devam etmekte olan romantik ilişkileri bağlamında yaşadıkları dijital flört şiddetine yönelik deneyimlerini paylaşmışlardır. Saha çalışmasından elde edilen nitel veriler “kontrol davranışlarının normalleştirilmesi” ve “farkındalığın gelişmesi ve başa çıkma stratejileri” olmak üzere 2 ana tema başlığı altında toplanarak analiz edilmiştir.

1.Kontrol davranışlarının normalleştirilmesi

Çalışma kapsamında elde edilen veriler çerçevesinde DFS’nin farklı biçimlerde ortaya çıkabildiği ve özellikle partner üzerinde kontrol ve baskı kurmaya yönelik davranışların yaşandığı görülmektedir. Görüşmeciler tarafından en sık ifade edilen davranışlar sosyal medya hesaplarını izlemek, çevrim içi etkinliklerini takip etmek, sürekli yanıt verilmesini beklemek,

partnerlerinin sosyal medya hesaplarının şifrelerini paylaşmaya zorlamak ve gerçek zamanlı konum paylaşımı konusunda ısrar etmek yer almaktadır. Bu kapsamda katılımcı 27, sosyal medya hesaplarının şifrelerinin paylaşımına yönelik şunları dile getirmektedir:

Konum istenmesi, sosyal medyaların şifrelerinin istenmesi. Bunların çoğunu yaşadım. Yani tek bir kişide olmasa da önceki deneyimlerimden birçoğunda güven eksikliğinden kaynaklı sözde, bir şifre, sosyal medya hesaplarının şifresi istendi. Gittiğim yerlerde konum istendi, fotoğraf, video ortamı gösterecek şekilde. Ya da arkadaşlarımla buluşacağım zaman kısıtlama. İşte şu arkadaşınla görüşmeni istemiyorum ya da gitme, gitme. Yani bu istek doğrultusunda değil de biraz daha zorlama olarak gitme, deme dedikleri oldu çok fazla. Ki zaten benim yaşımdaki kız arkadaşlarımla hem cinslerimin çoğunun yaşadığı durumlardan biri. (...) Sosyal medya hesaplarımdan şifresini alıp, kendisi takipçilerime, takip ettiklerime bakıp karşı cinsten olanları çıkarıyordu genelde. Mesajlarımı okuduğu oluyordu. Instagram fotoğraf arşivime baktığı oluyordu, ne paylaşmışım öncesinde. Paylaştığım bazı hoşuna gitmediği, kendisinin hoşuna gitmediği şeyleri arşivlerimden çıkardığı da paylaştığım fotoğrafları sildirdiği oluyordu. (Katılımcı 27, Kadın, 21).

Flört ilişkilerinde bir başka kontrol mekanizması çevrim içi etkinliklerin sürekli takip edilmesi ve partnere gönderilen mesajlara hemen cevap verilmesinin beklenmesi şeklinde yaşanmaktadır.

“Mesela çevrim içi gördüğünde yazmıyorsam ona biraz daha geç yazıyorsam neden geç yazıyorum? Kiminle konuşuyorum? Başka biriyle mi konuşuyorum? Bu tür şeyler oluyordu. (Bunun sonucunda) Ne yazık ki biraz atışmalar oluyordu. Biraz suçlamalar oluyordu.” (Katılımcı 24, Kadın, 24)

“Normalde hani çevrim içi olup olmamam önemli değil ama ondan bir mesaj, ondan bir bildirim geldiğinde ben ona bakmayıp çevrim içi olduğumda o konuda sıkıntı olabiliyor. Hani neden bana dönüş yapmayıp ama çevrim içisin tarzında. Bu WhatsApp’ta değil. WhatsApp’ta ben normalde anında dönüş yaparım. Ama Instagram’daki mesajlar daha çok hani hayatı ilgilendiren önemli konular değil de güldürü, eğlenceli bir sohbet olduğu için onu da ben önemsiz gördüğüm için zaman zaman göz ardı etmişliğim oluyor. Bundan da karşı taraf diyor ki neden bakmadın, neden çevrimiçisin de bana dönüş yapmadın.” (Katılımcı 2, Erkek, 23)

“Şimdi sizle görüşmeye gireceğimi kendisine yazdım. Eğer yazmamış olsaydım ve beni arasaydı ve meşgule atsaydım “kiminle konuşuyorsun, niye beni meşgule atıyorsun” diye bir kavga sebebi olabilirdi muhtemelen.” (Katılımcı 12, Erkek, 26)

Katılımcıların ifadelerinden dijital flört şiddetinin zamansallık üzerinden de işlediği görülmektedir. Gershon’un (2010) çalışmasında belirttiği gibi bir partnerin “mesajı görüp cevap vermemesi”, “çevrimiçi olup yazmaması” ya da “başkalarının hikâyesine tepki verip kendininkine yanıt vermemesi” gibi davranışlar, gündelik şiddet üretiminin bir parçası haline gelebilmektedir. Bunlara ilave olarak mesaja geç cevap vermenin sorun yaratacağı düşüncesi ya da çevrimiçi görünürlüğün sorgulanacağı kaygısı bireyin davranışlarını önceden düzenlemesine neden olmaktadır. Dolayısıyla kontrol sadece fail tarafından gerçekleşmemekte; mağdur bu durumu içselleştirerek kendi davranışlarında otokontrole gitmektedir. Bu içselleştirilmiş otokontrol mekanizması, katılımcıların dijital denetime verdikleri tepkilerde açık biçimde gözlemlenmektedir. Özellikle çevrimiçi görünürlükle ilişkili uygulamalar (son görülme, bildirim, çevrim içi olma bilgisi vb.) bireyin yalnızca partneri tarafından izlenmesini değil, aynı zamanda olası bir çatışmayı önlemek amacıyla kendi davranışlarını önceden sınırlandırmasını da beraberinde getirmektedir. Bu noktada psikolojik şiddet, doğrudan yasak

ya da açık tehditten ziyade, sorun çıkmaması için geliştirilen gönüllü uyum stratejileri üzerinden işlemektedir.

Flört ilişkilerinde karşılaşılan bir diğer durum ise konum takibidir. Katılımcılar partnerlerinin kendilerinden sürekli nerede ve kiminle olduklarını bildirmeleri istediklerini ya da dijital araçlar yoluyla anlık konum göndermeleri yönünde baskıya maruz kaldıklarını belirtmektedirler.

“Konum istiyordu. Konum istemese bile beni 5 dakikada bir arayıp, neredesin? Ben o zaman yurttan kalıyordum, şu an evde kalıyorum. Yurda ne zaman geçeceksin? Bak saat 8 oldu. Yani 8 aslında çok geç bir saat değil. Benim ailem beni 3’e kadar dışarıda bırakabilen bir insan. Ama elin oğlu bana diyordu ki, saat 8’de yurttan olacaksın. Erkek arkadaşlarımla görüşmeyi bırak, kız arkadaşlarımı bile kendisi seçmeye çalışıyordu. Diyordu ki, o arkadaşını gözüm tutmadı. O arkadaşın sana şöyle şöyle yapacak. Onunla görüşemezsin gibi bir sürü zaten tehditlerle karşılaştım. Ayrıldıktan sonra da bunlar devam etti.” (Katılımcı 21, Kadın, 22).

“Gittiğim yerlerden konum paylaşmamı istiyordu. Çok kısa bir süre önce yaşadım hatta bunu. Sen eve gidene kadar konumun açık olucak. Hani ben telefonumun şarjının bittiğini... Çünkü konumun açık olmasının şarjımı yediğini söylüyordum. Şarjım bitebilir. Telefonunu şarja takarsın. O sırada n’apıyorsan yaparsın ama konumun açık olacak. Ben konumunu açık görmek istiyorum. Nereye gittiğini görmek istiyorum. Bir yere gidiyorum, oturuyorum konumum açık. Konumum açıkken yer değiştirdiğim anda arayıp sen şuraya gitmişsin, benim niye haberim yok diye darladığı oluyordu. Kiminle birlikte olduğumu soruyordu. Arkadaşımı söylediğimde fotoğraf at, video at, inanmıyorum gibisinden söylemleri oluyordu.” (Katılımcı 27, Kadın, 21)

Katılımcıların ifadelerinden anlaşıldığı üzere konum takibi, bireyleri gündelik yaşam içerisinde sürekli takip ve kontrol edilebilir hale getirerek özgürlüklerine bir müdahaleye dönüşmektedir. Bu davranışlar partneri merak etme ya da başına bir şey gelmesinden endişe duyma kisvesi altında kontrolün sürekliliğini sağlamaktadır. Öte yandan flört ilişkilerinde partnerleri tarafından sürekli kontrol edilen, kısıtlanan ya da sosyal medya hesaplarının şifresinin paylaşımını talep eden davranışlara maruz kalan bireylerin bu tür durumları dijital şiddetin bir biçimi olarak algılamadıkları görülmektedir. Katılımcıların çoğu bu tarz davranışları ilişki içerisinde sahiplenilmenin, sevilmenin ve önemsenmenin bir yansıması olarak kabul etmektedirler.

“Bu banka hesaplarının, işte Instagram hesaplarının, yani bütün dijital platform hesaplarının partnerinde olmasını bir tür dijital şiddet olarak görmüyorum. Buna katılmıyorum kesinlikle. (...) Biz bunu yakınlarımızdan saklıyorsak bir nevi hayatımızı saklıyoruz gibi bir şeydir. (...) Instagram’dan örnek verecek olursam, ben Instagram’ına böyle kullandığı yerde bakabilmem bence sorun teşkil etmemeli. Ana sayfasında gezinebilmem sorun teşkil etmemeli. Kendi Instagram’ında değil, onun Instagram’ında geziyor olabilmem, onun keşfetinde geziyor olabilmem bence bir sorun teşkil etmemeli. (...) Yani benim bakmam hiçbir şey değiştirmiyor. O zaman onun göstermesi de hiçbir şey değiştirmeyecek. Ben o keşfette dolansam ne dolanmasam ne. E benim dolanmamı ben zaten ısrarla istemem. Çünkü ısrarla isteyince bir sebep aranır, bir mana aranır. Ama ısrarla gösterilmemesi de yine bir sebep ve manaya dayalıdır diye düşünüyorum. O sebepten dolayı hani.” (Katılımcı 2, Erkek, 23)

Katılımcı 2 anlatısında partneriyle sosyal medya hesaplarını karşılıklı olarak paylaşmanın bir sorun olarak görmediğini hatta bu durumun flört ilişkisinin normali olduğunu savunmaktadır. Dolayısıyla katılımcıların dijital araçlarla ve sosyal medya ortamlarında gerçekleşen bu tarz davranışları şiddet olarak düşünmedikleri, çeşitli gerekçelerle dijital flört şiddetini normalleştirme eğiliminde oldukları görülmektedir. Katılımcıların anlatıları, temel olarak

şiddetin romantik ilişki içerisinde sıradanlaştırıldığına; kontrol, takip, baskı ve kısıtlama gibi şiddet davranışlarının, ilişkinin doğal bir parçası olduğuna işaret etmektedir. Donoso Vázquez vd. (2018: 110), yaptıkları çalışmada partnerlerin birbirlerine karşı dijital ortamdaki kontrol davranışlarını şiddet olarak değerlendirmedikleri sonucuna ulaşmışlardır. Benzer şekilde Kaplan (2020: 535) da partnerin son görülme saatinin kontrol edilmesini, sosyal medyada ortak hesap açmaya zorlamayı, sosyal medya şifrelerinin istenmesini, sosyal medyada arkadaş listesinin kontrol edilmesini ve partnerin kimlerle görüşüp görüşmeyeceğinin belirlenmesini, partnerin izni dışında telefon ve bilgisayarının kontrol edilmesini, gönderilen mesajlara anında yanıt beklenmesini partnere uygulanan dijital flört şiddeti davranışları olmasına rağmen “ilgi”, “sevgi” ve “kıskançlık” ile ilişkilendirilerek romantik ilişki çerçevesinde normalleştirildiğini tespit etmiştir.

2. Farkındalığın gelişmesi ve başa çıkma stratejileri

Romantik ilişki süresinde ya da ilişki bittikten sonra sevgi ve kıskançlık adı altında sürekli iletişim kurmaya zorlama, mesajları okuma ya da sosyal medya hesaplarını kontrol etmenin normalleştirilmesi çoğu zaman şiddetin fark edilmesini güçleştirmektedir. Ancak bu tarz tutum ve davranışların kendilerine yönelik bir şiddet olduğunun bilincine varan katılımcılar bu durumdan kurtulabilmek amacıyla çeşitli başa çıkma stratejileri geliştirdiklerinden bahsetmektedirler. Bunlarda ilki akran desteği şeklinde ortaya çıkmaktadır.

“Yakın arkadaşlarıma hepsine anlatırım ben. Kız arkadaşlarıma da anlatırım. Erkek arkadaşlarıma da anlatırım. Genelde çevrem hepsine anlatırım.” (Katılımcı 25).

“Yani paylaşıyorum. Yakın arkadaşlarımla bu konuyu konuşurum. Erkek arkadaşlarımla, kız arkadaşlarımla. (...) Ben ilişki esnasında yaşadığım problemleri arkadaşlarımla konuşup fikir almayı seviyorum. Yani ben bazen göremeyebiliyorum, çok duygusallaşıp ilişkinin içine yoğunlaştığım için. Ama arkadaşlarım net bir şekilde burada sana böyle davranmış, böyle yapmış, bunlar başka bir de böyle bir şey yaşasaydı ne derdin tarzı sorular sorup olaydan uzaklaşıp daha net görebiliyorum yani yapılan şeyin ne olduğunu.” (Katılımcı 5, Erkek, 25).

Katılımcılar yaşadıkları şiddet deneyimlerini rahatlamak ya da fikir alışverişinde bulunmak amacıyla akranlarıyla paylaştıklarını ifade etmektedirler. Akranları tarafından sunulan farklı görüşler ya da duygusal destek bireyin yaşadığı şiddetle başa çıkma konusunda oldukça önemli destek sağlamaktadır. Katılımcıların yaşadıkları dijital flört şiddetini önlemeye yönelik başvurdukları bir başka yöntem ise medya kullanım alışkanlıklarında yaptıkları değişikliklerdir. Dijital flört şiddetine maruz kalan bireyler bu durumdan kurtulabilmek amacıyla dijital medya araçlarını ya daha az kullanmaya ya da kullanmayı tamamen bırakmayı tercih etmektedirler.

“İnsanların zamanla olan ilişkimdeki negatiflikler, sosyal medya kullanımımı neredeyse tamamen bitirdi. Şu an açıkçası pek kullanmıyorum. Son 1-2 yıldır neredeyse hiç kullanmıyorum. Bunun da sebebi bu deminden beri sorduğunuz sorulardaki şeyler var hocam. İşte şunu yaşamak, bunu yaşamak. Bunlar yıllar içerisinde getirdiği yorgunluk ve bıkkınlık insanlara karşı beni sosyal medyadan aslında tamamıyla uzaklaştırdı.” (Katılımcı 23, Erkek, 29).

Katılımcı 23 yaşadığı deneyimler sonucunda çevrim içi paylaşım pratiklerinde uzaklaşma yoluna gittiğini söylemektedir. Burada önemli bir nokta olarak vurgulanması gereken, dijital medya kullanımındaki değişimlerin yalnızca şiddet sonrasında değil, şiddet ilişkisi süresince de gerçekleştiğidir. Ancak bu dönemdeki medya kullanım alışkanlıklarındaki değişimler büyük ölçüde failin zorlaması sonucunda gerçekleşmektedir. Bir diğer katılımcı da uğradığı şiddet nedeniyle paylaşımlarında özdenetim uygulamaya başladığını şu cümleler dille getirmektedir:

“Daha dikkatli kullanıyorum diyebilirim. Mesela önceden canım istediğinde bir şey paylaşıyordum, şimdi hani “buna ne der” diye düşünüp şey hareket ediyorum başka eskiden sık hikâye atıyordum, sonra onları da azalttım. Mesaj atacaksam falan telefon elimdeyken bile biraz çok düşünüyorum ne yazayım diye.” (Katılımcı 39, Kadın, 19).

Flört ilişkilerinde şiddet mağduru olanların ilerleyen süreçte ilişkilerini devam ettirmeyi düşünmediği görülmekte, ilişkiyi sonlandırma bir başka başa çıkma stratejisi olarak işlev görmektedir. Örneğin Katılımcı 3 (Kadın, 23) ilişkinin başlarında yaşadığı durumun bir şiddet olduğunun farkında olmadığını, farkına vardığında ise “hani bir taşları yerine oturtmak denilen bir şey var ya tam o son noktada evet bu gerçekten şiddetmiş ve bunun devamını istemiyorum deyip bitirmiştım” sözleriyle ilişkisini bitirdiğini dile getirmektedir. Görüşülen katılımcılardan bazıları ise dijital flört şiddetine uğradıklarında partnerleriyle konuşarak sorunu çözmeyi, çözemiyorlarsa da ilişkiyi bitirmeyi denemektedir:

“Ben ona tepki gösterdim. Hani bana böyle bir şey söylediğinde. ‘Ben seninkine karışmıyorum. Bu hakkı kendimde görmüyorum. Sen de bunu bana yapamazsın’ dedim. Bir daha tekrarladığında dedim ki ‘anlaşamıyoruz. Görüşmeyelim bence, böyle şeylere takılı kalacaksan.’ Daha farklı şeyler de olabilir. Dijitalden yüz yüze geldiğimizde fiziksel şiddete kadar gider. Hani bu zaten benim kafama takacağım bedenimin ve zihnimin olumsuz etkileneceği bir şey ise psikolojik şiddete de girecek. Yani ben bunu öngörerek ilişkiyi kesiyorum diyorum ki tamam sen böyle bir insansın ben seninle yapamam deyip kesiyorum.” (Katılımcı 6, Kadın, 21).

Toparlayacak olursak, dijital flört şiddetine maruz kalan bireylerin bu durumla başa çıkmak için akran desteğine başvurma, dijital medya kullanımını azaltma ya da tamamen bırakma ile ilişkiyi sonlandırma gibi başa çıkma stratejileri geliştirdikleri görülmektedir.

SONUÇ

Flört şiddeti, romantik ilişki içerisinde partnerlerden birinin diğerine karşı ya da karşılıklı olarak gerçekleştirdikleri fiziksel, psikolojik, cinsel ve ekonomik zarara neden olan davranışları ifade etmektedir. İletişim araçlarının yaygınlaşması ve kolay erişilebilirliğiyle birlikte günümüzde flört şiddeti olarak nitelendirebileceğimiz davranışların dijital ortamlara taşındığı görülmektedir. Üstelik bu teknolojilerin sağladığı zamansızlık ve mekânsızlık şiddetin her an her yerde yaşanmasına yol açabilmektedir. Bu çalışmada Türkiye’de dijital flört şiddetinin iletişim dinamiklerini incelemeyi amaçlayan TÜBİTAK destekli projenin nitel verileri sunulmuştur.

Çalışma sonucunda flört şiddetinin bir görünümü olan dijital flört şiddetinin; ilişki süresinde sosyal medya hesaplarının ve mesajların kontrol edilmesi; çevrim içi olma durumunda hesap sorulması veya mesajlara hemen cevap verilme beklentisi içine girilmesi; şifrelerin, konumsal verilerin paylaşılması gibi davranışlar şeklinde gerçekleştiği görülmektedir. Öte yandan söz konusu deneyimler dijital flört şiddetinin yalnızca dijital ortamla sınırlı kalmadığını, fiziksel alanı da içine alacak şekilde oldukça kapsamlı ve derinden hissedildiğini göstermektedir. Katılımcıların bir kısmı bu tarz kontrol edici ve baskılayıcı davranışları şiddet olarak kabul ederek romantik ilişkide olmaması gereken davranışlar olarak değerlendirirken katılımcıların bir kısmı ise ilişkinin doğal bir parçası olarak görmektedirler. Bu katılımcılar partnerleri tarafından sosyal medyalarının, son görülme saatlerinin ya da konumlarının kontrol edilmesini “ilgi”, “sevgi” ve “kıskançlık” ile ilişkilendirerek dijital flört şiddeti davranışları ilişki içinde normalleştirmektedirler.

Diğer taraftan yaşadıkları deneyimleri şiddet olarak tanımlayan ve farkındalıkları artan katılımcılar bu şiddet türüyle başa çıkmak amacıyla çeşitli stratejiler yürütmektedirler. İlişkiyi

sonlandırma, akran desteğine başvurma ve dijital medya kullanımını azaltma ya da hiç kullanmama bu stratejiler arasında bulunmaktadır.

Sonuç olarak, medya ortamlarındaki ve iletişim teknolojilerindeki dönüşümler, romantik ilişkilerin yeniden şekillenmesinde merkezi bir rol oynamaktadır. Bu bağlamda dijital flört şiddetiyle mücadele etmek için dijital okuryazarlığı güçlendirme, rıza kültürünü teşvik etme ve dijital bağlamlarda gelişen mahremiyet, özerklik ve ilişkisel hesap verebilirlik normlarını eleştirel bir bakış açısıyla inceleyen eğitim programları geliştirme gibi iletişim odaklı müdahaleler önem kazanmaktadır.

KAYNAKÇA

- Aslan, D., Vefikuluçay, D., Zeyneloğlu, S., Erdost, T., Temel, F., & Söztutar, E. (2008). Ankara'da iki hemşirelik yüksek okulunun birinci ve dördüncü sınıflarından okuyan öğrencilerinin flört şiddetine maruz kalma, flört ilişkilerinde şiddet uygulama durumlarının ve bu konudaki görüşlerinin saptanması araştırması. Kadın Sorunları Araştırma Merkezi, Hacettepe Üniversitesi.
- Caridade, S., Braga, T., & Borrajo, E. (2019). Cyber dating abuse (CDA): Evidence from a systematic review. *Aggression and Violent Behavior*, 48, 152-168.
- Cinsel Şiddetle Mücadele Derneği. (2017). Gençler arası ilişkilerde flört şiddeti. <https://cinselsiddetlemucadele.org/wp-content/uploads/2017/09/ne-var-ne-yok-uygulama-kitap.pdf>
- Donoso Vázquez, T., Rubio Hurtado, M. J., Vilà Baños, R. (2018). La adolescencia ante la violencia de género 2.0: concepciones, conductas y experiencias, *Educación XXI*, 21(1). <https://doi.org/10.5944/educxx1.20180>
- Fidan, F., & Yeşil, Y. (2018). Nedenleri ve sonuçları itibarıyla flört şiddeti. *Balkan ve Yakın Doğu Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(1), 16-24.
- Gershon, I. 2010. The Breakup 2.0: Disconnecting over new media. Cornell University Press.
- Kaplan, B. (2020). Şiddetin toplumsal taşıyıcısı olarak flört şiddeti: Ankara örneği, *Kent Akademisi*, 13(3), 526-538.
- Kaya, F. (2025). Kadınların perspektifinden dijital flört şiddeti. Bursa Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, Bursa.
- Kümbetoğlu, B. 2017. *Sosyolojide ve antropolojide niteliksel yöntem ve araştırma*. İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Merriam, S. B. 2013. *Nitel araştırma: Desen ve uygulama için bir rehber*. Çeviri Ed. Selahattin Turan, Ankara: Nobel Yayıncılık.
- Merriam, S. B., Tisdell, E. J. 2015. *Qualitative research: A guide to design and implementation*, John Wiley & Sons.
- Neuman, W. L. 2014. *Social research methods: Qualitative and quantitative approaches*. Harlow: Pearson Education Limited.
- Reed, L. A., Tolman, R. M., Ward, L. M. (2016). Gender matters: Experiences and consequences of digital dating abuse victimization in adolescent dating relationships, *Journal of Adolescence*, 55, 1–5. <https://doi.org/10.1016/j.adolescence.2016.12.001>
- Turkle, S. 2011. *Alone together: Why we expect more from technology and less from each other*. New York: Basic Books.

- Ünsal, A. (1996). Genişletilmiş bir şiddet tipolojisi. *Cogito*, 6-7, 29-36.
- Ybarra, M., Price-Feeney, M., Lenhart, A., & Zickuhr, K. (2017). Intimate Partner Digital Abuse. <https://datasociety.net/research-library/intimate-partner-digital-abuse/>
- Yıldırım, A., Şimşek, H. (2011). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- Yumuşak, A., & Şahin, R. (2014). Flörtte şiddete yönelik tutum ölçeklerinin güvenirlik ve geçerlik çalışması. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(49), 233-252.
- Zweig, J. M., Dank, M., Yahner, J., Lachman, P. (2013). The rate of cyber dating abuse among teens and how it relates to other forms of teen dating violence, *Journal of Youth and Adolescence*, 42(7), 1063–1077.
- Woodlock, D. (2017). The abuse of technology in domestic violence and stalking, *Violence Against Women*, 23(5), 584-602.

AZƏRBAYCAN RƏSSAMLARININ YARADICILIĞINDA “ZƏFƏR” MÖVZUSU

Emil Raul oğlu Ağayev

ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kolleci “İncəsənət və fiziki tərbiyə” fənn
birləşmə komissiyasının müəllimi
ORCID NO: 0000-0001-9354-0839

Xülasə. Məqalədə Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılığında “Zəfər” mövzusunun bədii ifadəsi və onun milli-mənəvi məzmunu araşdırılır. Zəfər anlayışı yalnız hərbi qələbə kimi deyil, həm də xalqın birliyi, iradəsi və vətən sevgisinin təəcəssümü kimi qiymətləndirilir. Məqalədə qeyd olunur ki, zəfər mövzusu incəsənətdə xalqın tarixi yaddaşının formalaşmasında və vətənpərvərlik ideyalarının təbliğində mühüm rol oynayır. Azərbaycan təsviri sənətində bu mövzu müxtəlif bədii vasitələrlə ifadə edilərək həm tarixi hadisələri, həm də milli ruhu əks etdirən mühüm sənət nümunələrinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Tədqiqatda bir sıra müasir Azərbaycan rəssamlarının əsərləri nümunə kimi təhlil edilmişdir. Ülviyyə Həməyevanın “Zəfər” əsərində milli ideya simvolik və dekorativ bədii dil vasitəsilə təqdim olunur. Kompozisiyada müxtəlif simvollar, ornamentlər və rəng həlli vasitəsilə xalqın tarixi yaddaşı və mədəni kimliyi ifadə edilir. Fikrət Babayevin “Zəfər təntənəsi” əsəri isə qələbənin xalq tərəfindən necə qarşılandığını realist təsvir vasitələri ilə təqdim edir və burada ailə, cəmiyyət və gələcək nəsillər obrazları ön plana çıxır. Həməz Sadıqovun “Cıdır düzü” əsərində Qarabağ təbiəti və Azərbaycan bayrağını qaldıran fiqur vasitəsilə azadlıq və milli qürur ideyası təsvir edilir. Fikrət Babayevin “Qəhrəmanın adı yoxdur!” əsərində döyüş səhnəsi və əsgər obrazları vasitəsilə kollektiv qəhrəmanlıq ideyası ifadə olunur. Mirilqar Seyidovun “Zəfəri qazananlar” əsərində isə ümumiləşdirilmiş əsgər obrazları və simvolik elementlər vasitəsilə qələbənin xalqın birgə mübarizəsinin nəticəsi olduğu vurğulanır.

Açar sözlər: Azərbaycan, Zəfər, təsviri incəsənət, rəng, Qarabağ, obraz

Abstract. The article examines the artistic representation of the theme of “victory” in the works of Azerbaijani painters and analyzes its national and spiritual significance. The concept of victory is interpreted not only as a military triumph but also as a symbol of unity, determination, and patriotism of the people. The study emphasizes that the theme of victory plays an important role in the formation of historical memory and in the promotion of patriotic ideas through art. In Azerbaijani visual arts, this theme has been expressed through various artistic means, resulting in the creation of significant works that reflect both historical events and the national spirit. The research analyzes several works by contemporary Azerbaijani

artists. In Ulviyya Hamzayeva's painting "Victory," the national idea is presented through a symbolic and decorative artistic language. Various symbols, ornaments, and color solutions are used in the composition to express historical memory and cultural identity. Fikret Babayev's painting "Triumph of Victory" depicts the public celebration of victory through realistic artistic methods, highlighting the roles of family, society, and future generations. In Hamza Sadiqov's painting "Cıdır Plain," the landscape of Karabakh and the image of a figure raising the Azerbaijani flag symbolize freedom and national pride. Fikret Babayev's work "The Hero Has No Name" presents the idea of collective heroism through the depiction of soldiers in a battlefield scene. Meanwhile, in Mirilgar Seyidov's painting "Those Who Won the Victory," generalized soldier figures and symbolic elements emphasize that victory is the result of the collective struggle of the people.

Keywords: Azerbaijan, victory, fine art, color, Karabakh, image.

Zəfər anlayışı insanlıq tarixində ən dərin mənəvi və ictimai mənə daşıyan anlayışlardan biridir. Bu söz yalnız hərbi qələbəni ifadə etmir, həm də xalqın iradəsini, birliyini, mübarizə ruhunu və milli kimliyini əks etdirən mühüm bir simvoldur. Tarix boyu xalqlar öz azadlıqlarını, torpaqlarını və mənəvi dəyərlərini qorumaq uğrunda müxtəlif sınaqlardan keçmiş, bu sınaqların nəticəsində əldə edilən qələbələr isə onların yaddaşında zəfər kimi həkk olunmuşdur. Zəfər həm maddi, həm də mənəvi qələbədir; o, yalnız döyüş meydanında qazanılan uğur deyil, eyni zamanda xalqın ruhunun, inamının və gələcəyə olan ümidinin təntənəsidir.

Zəfər ideyası incəsənətdə, ədəbiyyatda və digər mədəni sahələrdə də geniş əks olunur. Rəssamlıq əsərlərində, heykəltəraşlıq nümunələrində, musiqidə və ədəbi yaradıcılıqda qələbə mövzusu müxtəlif bədii vasitələrlə ifadə edilərək xalqın qəhrəmanlıq tarixini yaşadır və gələcək nəsillərə ötürür. Bu əsərlər təkcə tarixi hadisələrin təsviri deyil, həm də insanların mənəvi gücünü, vətənə bağlılığını və azadlıq uğrunda mübarizəsini simvolik şəkildə təqdim edir. Beləliklə, zəfər mövzusu təkcə tarix və siyasət çərçivəsində deyil, həm də mədəniyyət və incəsənət müstəvisində böyük əhəmiyyət daşıyır.

Azərbaycan rəssamı Ülviyyə Həməzəyevanın "Zəfər" əsəri müasir təsviri incəsənətdə milli ideyanın bədii ifadəsini özündə cəmləşdirən çoxqatlı və simvolik kompozisiyadır. Əsər yalnız bir tarixi hadisənin təsviri deyil, həm də xalqın tarixi yaddaşını, mədəni kimliyini və milli ruhunu bədii obrazlar vasitəsilə ifadə edən konseptual kompozisiya kimi diqqəti cəlb edir.

Rəssam bu əsərdə müxtəlif simvolları, ornamental elementləri və ekspressiv rəng həllini bir araya gətirərək zəfər anlayışını həm tarixi, həm də mənəvi müstəvidə təqdim edir.

Əsərin kompozisiyası dinamik və çoxplanlı quruluşa malikdir. Rəsm bütöv bir səth üzərində müxtəlif obrazların, formaların və simvolik elementlərin bir-biri ilə əlaqələndirilməsi prinsipi əsasında yaradılmışdır. Kompozisiyanın mərkəzində yerləşən buynuzvari və ya spiralvari formalar əsərin əsas diqqət nöqtəsini təşkil edir və sanki bütün digər elementlər bu mərkəzdən yayılır. Bu dinamika zəfərin yalnız bir an deyil, uzun tarixi prosesin nəticəsi olduğunu vizual şəkildə ifadə edir. Rəssam əsərin səthini müxtəlif sahələrə bölərək hər bir hissədə fərqli məzmun və simvollar yerləşdirmişdir. Bu üsul kollaj və dekorativ kompozisiya prinsiplərini xatırladır. Beləliklə, tamaşaçı əsərə baxarkən bir mərkəzi süjetdən çox, bir-biri ilə əlaqəli çoxsaylı vizual hekayələr görür. Bu da əsərin interpretasiya imkanlarını genişləndirir. Əsərdə istifadə olunan simvollar Azərbaycan tarixinin, mədəniyyətinin və milli kimliyinin müxtəlif qatlarını əks etdirir. Ön diqqətçəkən elementlərdən biri Azərbaycan bayrağının rəngləri və təsviridir. Bu element əsərdə milli dövlətçilik ideyasını və qazanılmış qələbənin dövlət suverenliyi ilə bağlılığını ifadə edir. Kompozisiyada həmçinin at obrazı, memarlıq elementləri, xalq ornamentləri, insan fiqurları, teatr maskası, tarixi abidələrə bənzər formalar kimi müxtəlif simvolik detallar mövcuddur. At obrazı Azərbaycan mədəniyyətində qəhrəmanlıq, azadlıq və hərəkət rəmzi kimi qəbul edilir. Bu səbəbdən onun əsərdə yer alması zəfərin dinamikasını və qəhrəmanlıq ruhunu ifadə edir. Memarlıq elementləri isə milli mədəni irsi xatırladır və Azərbaycanın qədim şəhər mədəniyyətinə işarə edir. Eyni zamanda teatr maskası və bədii ornamentlər ölkənin zəngin mədəni həyatını və incəsənət ənənələrini simvolizə edir. Bu elementlərin birlikdə təqdim edilməsi göstərir ki, zəfər yalnız hərbi qələbə deyil, həm də mədəni və mənəvi dəyərlərin qorunmasıdır. Əsərin rəng palitrası olduqca zəngindir və kontrastlı rənglərin harmoniyasına əsaslanır. Qırmızı, mavi, yaşıl, sarı və bənövşəyi tonların bir arada istifadə olunması kompozisiyaya emosional dinamika verir. Bu rəng müxtəlifliyi zəfər hissənin coşğunluğunu və sevincini ifadə edir. Xüsusilə isti rənglərin aktiv istifadəsi əsərə enerji və hərəkət hissi qazandırır. Bununla yanaşı, qara və ağ xətti elementlər kompozisiyanın strukturunu möhkəmləndirir və rənglərin təsir gücünü daha da artırır. Rəssam rəng və xətt vasitəsilə həm dekorativlik, həm də emosional ifadə gücü əldə etmişdir. Ülviyyə Həmzəyevanın bu əsərində müasir dekorativ üslub, simvolizm və ekspressionist elementlər hiss olunur. Rəsm klassik realist təsvir prinsiplərinə əsaslanmır; əksinə, obrazlar şərti və stilizə olunmuş formada təqdim edilir. Bu üslub rəssama ideyanı daha

sərbəst və konseptual şəkildə ifadə etmək imkanı verir. Əsərdə ornamental xətlər və naxışlar Azərbaycan tətbiqi sənətinin ənənələrini xatırladır

Şəkil 1. Ülviyyə Həmzəyeva “Zəfər”

Fikrət Babayevin “Zəfər təntənəsi” əsəri Azərbaycan xalqının qələbə sevincini və cəmiyyətin bu qələbəyə olan münasibətini realist və emosional üslubda əks etdirən təsirli bədii nümunədir. Rəssam kompozisiyanın mərkəzində hərbi geyimli əsgər fiqurunu yerləşdirərək onu zəfərin əsas simvolu kimi təqdim edir. Əsgərin qucağında uşaq tutması və ətrafında ailə üzvlərinin, uşaqların və vətəndaşların toplaşması qələbənin yalnız döyüş meydanında deyil, həm də xalqın birliyində və gələcək nəsillərin ümidində təcəssüm olunduğunu göstərir. Əsərdə Azərbaycan bayraqlarının çoxluğu milli qürur və dövlətçilik ideyasını gücləndirir. Göy üzündə uçan ağ göyərçinlər isə sülh və azadlıq rəmzi kimi çıxış edir. Payız mənzərəsi və təbiətin sakit fonu kompozisiyanın emosional ab-havasını tamamlayaraq qələbədən sonra gələn sakitlik və ümid hissini ifadə edir. Ümumilikdə, rəssam bu əsərdə sadə, anlaşıqlı və realist təsvir vasitələri ilə zəfərin sevincini, xalqın həmrəyliyi və gələcəyə olan inamını təsvir etmişdir. “Zəfər təntənəsi” yalnız qələbəni qeyd edən səhnə deyil, həm də milli birlik və vətənpərvərlik duyğularını ifadə edən bədii kompozisiyadır.

Şəkil 2. Fikrət Babayev “Zəfər təntənəsi”

Həmzə Sadıqovun “Cıdır düzü” əsəri Azərbaycanın Qarabağ bölgəsinin rəmzi məkanlarından biri olan Cıdır düzünün gözəlliyini və bu məkanın milli-mənəvi əhəmiyyətini bədii şəkildə ifadə edən realist üslublu kompozisiyadır. Əsərin mərkəzində at üzərində Azərbaycan bayrağını qaldıran fiqur təsvir olunmuşdur. Bu obraz qələbə, azadlıq və milli qürur ideyasını simvolizə edir və kompozisiyanın əsas ideya yükünü daşıyır. Rəssam geniş və yaşıl dağ mənzərəsini fon kimi təqdim etməklə Qarabağ təbiətinin gözəlliyini və əzəmətini göstərmişdir. Perspektivli dağ silsilələri və geniş landşaft kompozisiyaya dərinlik və təbii harmoniya qazandırır. At və bayraq elementləri isə bu sakit təbiət fonunda xüsusi vurğu yaradır. Ümumilikdə, “Cıdır düzü” əsəri yalnız mənzərə təsviri deyil, həm də Azərbaycanın tarixi torpaqlarına qayıdış və milli qələbə ideyasını ifadə edən rəmzi bədii kompozisiya kimi dəyərləndirilə bilər. Rəssam realist təsvir vasitələri ilə vətən sevgisini və milli qürur hissini tamaşaçıya çatdırmağa çalışmışdır.

Şəkil 3. Həmzə Sadıqov “Cıdır düzü”

Fikrət Babayevin “Qəhrəmanın adı yoxdur!” əsəri müasir Azərbaycan tarixində qəhrəmanlıq və vətən uğrunda mübarizə ideyasını əks etdirən təsirli realist kompozisiyadır. Rəssam əsərdə döyüş meydanında irəliləyən Azərbaycan əsgərlərini təsvir edərək onların cəsarətini və qətiyyətini ön plana çıxarmışdır. Kompozisiyada bir əsgərin Azərbaycan bayrağını qaldırması qələbə və azadlıq rəmzi kimi təqdim olunur və əsərin ideya mərkəzini təşkil edir. Əsərdə tüstü, partlayış izləri və hərbi texnika elementləri döyüş atmosferini daha real göstərir və müharibənin gərginliyini hiss etdirir. Əsgərlərin müxtəlif mövqelərdə təsviri — biri hücumda keçərkən, digəri müdafiə mövqeyində — mübarizənin davamlı və çətin olduğunu göstərir. “Qəhrəmanın adı yoxdur!” adı isə xüsusi məna daşıyır. Rəssam bununla yalnız bir fərdi qəhrəmanı deyil, vətən uğrunda mübarizə aparan bütün əsgərləri ümumiləşdirilmiş qəhrəman obrazı kimi təqdim edir. Beləliklə, əsər fərdi portret deyil, kollektiv qəhrəmanlıq ideyasını ifadə edən bədii kompozisiya kimi dəyərləndirilə bilər.

Şəkil 4. Fikrət Babayev “Qəhrəmanın adı yoxdur!”

Mirilqar Seyidovun “Zəfəri qazananlar” əsəri Azərbaycan əsgərinin qəhrəmanlığını və qələbənin kollektiv xarakterini simvolik və emosional bədii dillə təqdim edən kompozisiyadır. Əsərdə üç əsgər fiquru ön planda təsvir edilmişdir və onların bir-birinə bənzər, ümumiləşdirilmiş obrazları fərdi portretdən daha çox bütün döyüşçülərin simvolik obrazını ifadə edir. Rəssam bu üsulla zəfərin yalnız bir nəfərin deyil, bütöv bir nəslin və xalqın mübarizəsinin nəticəsi olduğunu göstərir. Kompozisiyada Azərbaycan bayraqlarının və dağ mənzərəsinin təsviri qələbənin milli torpaqlarla və vətən ideyası ilə bağlılığını vurğulayır. Ön planda təsvir olunan çiçəklər isə həm həyatın davamlılığını, həm də şəhidlərin xatirəsinə ehtiramı simvolizə edir. Əsgərlərin gözlərinin örtülü formada verilməsi isə onların fərdi kimliyindən daha çox ümumi qəhrəmanlıq ideyasını ön plana çıxaran simvolik bədii həll kimi qəbul edilə bilər. Ümumilikdə, “Zəfəri qazananlar” əsəri realist və simvolik elementlərin vəhdəti ilə yaradılmışdır və Azərbaycan xalqının qələbə sevincini, vətənpərvərlik hissini və qəhrəmanlıq ruhunu ifadə edən təsirli bədii nümunə kimi dəyərləndirilə bilər.

Şəkil 5. Mirilqar Seyidov “Zəfəri qazananlar”

Zəfər yalnız qazanılmış qələbənin nəticəsi deyil, həm də xalqın birliyinin, iradəsinin və vətən sevgisinin təntənəsidir. Tarixin müxtəlif dövrlərində əldə edilən bu qələbələr milli yaddaşı formalaşdıraraq gələcək nəsillərə güclü mənəvi irs kimi ötürülür. Zəfər mövzusu

incəsənətdə və mədəniyyətdə daim yaşadılaraq xalqın qəhrəmanlıq tarixini və vətənpərvərlik ruhunu əks etdirir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ağayev E. Qarabağ zəfərinin Azərbaycan rəngkarlığında bədii ifadəsi // İncəsənət və mədəniyyət problemləri. – Bakı, 2024. – № 1 (79). – s. 114–120.
2. Əliyev Z. Azərbaycan təsviri sənətində vətənpərvərlik və zəfər ideyası // İncəsənət və mədəniyyət problemləri. – Bakı, 2021. – № 3 (73). – s. 6–14.
3. Əliyev Z. Qarabağ mövzusu müasir Azərbaycan rəssamlarının yaradıcılığında // Mədəniyyət dünyası. – Bakı, 2022. – № 40. – s. 25–33.

**YARADICI TƏFƏKKÜRÜN İNKİŞAFINDA RƏNG PSIXOLOGİYASININ ROLU:
TƏHSİL MÜƏSSİSƏLƏRİNDƏ İNNOVATİV YANAŞMALAR**
THE ROLE OF COLOR PSYCHOLOGY IN THE DEVELOPMENT OF CREATIVE
THINKING: INNOVATIVE APPROACHES IN EDUCATIONAL INSTITUTIONS

İlahə Şakir qızı Cəfərli

ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinin müəllimi

Xülasə. Məqalədə yaradıcı təfəkkürün inkişafında rəng psixologiyasının rolu və təhsil müəssisələrində tətbiq olunan innovativ yanaşmalar təhlil olunur. Müəllif vurğulayır ki, incəsənət və estetik tərbiyə şəxsiyyətin formalaşmasında mühüm əhəmiyyət daşıyır. Azərbaycanda təsviri sənətin həm ümumtəhsil məktəblərində, həm də ixtisaslaşmış incəsənət məktəblərində tədrisi uşaqların yaradıcı potensialının inkişafına geniş imkan yaradır. Məqalədə müəllimin rolu xüsusi qeyd olunur; pedaqoq yalnız texniki bilik verən şəxs deyil, həm də şagirdin daxili dünyasını formalaşdıran bələdçi kimi təqdim edilir.

Tədqiqatda rənglərin insan psixologiyasına təsiri geniş izah edilir. Rənglərin emosional mənə daşdığı, insanın hiss və düşüncələrinə təsir göstərdiyi bildirilir. Məsələn, qırmızı rəng dinamizm və ehtirası, mavi isə sakitlik və düşüncəni ifadə edir. Müəllif qeyd edir ki, rənglərin düzgün istifadəsi şagirdlərin özünüifadə bacarıqlarını və yaradıcılıq qabiliyyətlərini gücləndirir. Bununla yanaşı, təhsil mühitində rəng harmoniyası, işıqlandırma və fiziki şəraitin də öyrənmə prosesinə təsiri vurğulanır.

Məqalədə müasir texnologiyaların incəsənət təhsilində istifadəsi də ön plana çəkilir. Rəqəmsal vasitələr, süni intellekt və interaktiv tədris metodları şagirdlərin həm texniki bacarıqlarını, həm də yaradıcı düşüncələrini inkişaf etdirir. Müəllif nəticə olaraq bildirir ki, ənənəvi sənət dəyərləri ilə innovativ yanaşmaların birləşdirilməsi gələcəkdə yaradıcı, düşünən və milli-mədəni dəyərlərə bağlı yeni nəsil formalaşdıracaqdır.

Açar sözlər : rəng psixologiyası, yaradıcı təfəkkür, təsviri sənət, innovativ təhsil, estetik tərbiyə

Abstract. The article analyzes the role of color psychology in the development of creative thinking and innovative approaches applied in educational institutions. The author emphasizes that art and aesthetic education play an important role in the formation of personality. In Azerbaijan, the teaching of visual arts in both secondary schools and specialized art schools creates broad opportunities for the development of children's creative potential. The article particularly highlights the role of the teacher, presenting the educator not only as a provider of technical knowledge but also as a guide who shapes the inner world of students.

The study explains in detail the influence of colors on human psychology. It is noted that colors carry emotional meanings and affect human feelings and thoughts. For example, red symbolizes dynamism and passion, while blue expresses calmness and deep thinking. The author points out that the proper use of colors strengthens students' self-expression skills and creative abilities. In addition, the importance of color harmony, lighting, and the physical environment in the educational process is emphasized.

The article also focuses on the use of modern technologies in art education. Digital tools, artificial intelligence, and interactive teaching methods contribute to the development of both technical skills and creative thinking among students. In conclusion, the author states that combining traditional artistic values with innovative approaches will help raise a new generation that is creative, thoughtful, and connected to national and cultural values.

Keywords: color psychology, creative thinking, visual art, innovative education, aesthetic education

Estetik tərbiyə və bədii qavrayış hər cəmiyyətin mədəni zəminini yaradan əsas amillərdəndir. Azərbaycanda incəsənət, xüsusən təsviri sənət, həm ənənəvi, həm də müasir təhsil sistemində həmişə xüsusi önəm daşmışdır. Uşaqlarda bədii düşüncənin əsasları erkən yaşlardan qoyulur. Ümumtəhsil məktəblərində incəsənət fənlərinin tədrisi ilə yanaşı, uşaqların ixtisaslaşmış uşaq incəsənət məktəblərində təhsil almaq imkanı onların istedadlarının üzə çıxarılması üçün böyük üstünlükdür. Bu ikiqat yanaşma – həm ümumi, həm də ixtisaslı təhsil – fərd kimi deyil, gələcək incəsənət nümayəndəsi və mədəniyyət daşıyıcısı kimi inkişafına zəmin yaradır.

Yaradıcı düşüncənin, yəni qeyri-adi və yaradıcı fikirlərin formalaşmasında ən vacib rol müəllimə aiddir. Pedaqoq sadəcə texniki bilik verən şəxs deyil, şagirdin daxili dünyasını işıqlandıran bələdçidir. Müəllimin düzgün rəhbərliyi sayəsində gənc rəssamlar təbiəti və insanları rənglərin, eləcə də formaların dili ilə dərinlən anlamaya başlayırlar.

Pedaqoji və Psixoloji Yanaşma: İdrakın İnkişafı

Müasir incəsənət tədrisində müəllim sadəcə metodik biliyə malik olmamalı, eyni zamanda şagirdlərin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini nəzərə alan həssas bir bələdçi olmalıdır. Hər şagirdin qavrama sürəti, emosional vəziyyəti fərqli olduğundan, fərdi yanaşma tələb olunur. Rəsm dərsləri uşaqlar üçün özünü ifadə sahəsi olduqda, müəllim bədii hisslə məntiqi yanaşmanı sintez etməyi bacarmalıdır.

İdrak proseslərinin – diqqət, yaddaş, təxəyyül və düşüncənin – təsviri sənət vasitəsilə inkişafı səbəb-nəticə əlaqələrinin düzgün qavranması ilə bağlıdır. Şagird hər rəng və formanın arxasındakı mənanı anlama biləndə, yaradıcılıq imitasiya mərhələsindən real sənət fəaliyyətinə keçir. Bu prosesdə rənglərin dili xüsusi önəm daşıyır.

Rəng Psixologiyası: Emosiyaların Görünən İfadəsi

Rəng yalnız optik hadisə deyil, həm də insan beyni və psixologiyasına təsir edən güclü bir faktordur. Təhsil prosesində şagirdlərin rənglərin psixoloji təsirləri barədə məlumatlandırılması vacibdir. Gənc rəssamlar bilməlidirlər ki, rənglər təkcə təbiəti təqlid etmək üçün deyil, izləyiciyə duyğusal mesajlar ötürmək üçündür. Məsələn, qırmızı rəng ehtiras və həyəcanı, mavi sakitliyi və dərinlikdən düşünməyi ifadə edir.

Rənglərin tonallığı, isti və soyuq rənglərin bir-biri ilə harmoniyası rəssam üçün əvəzsiz alətlərdən biridir. Uşaqlara düzgün rəng istifadəsini öyrətmək onların daxili dünyalarını kəndə sağlam şəkildə ifadə etmələrinə kömək edir. Bundan başqa, dərs otaqlarının divar və mebel rəngləri də şagirdlərin yaradıcılıq əhvalına təsir göstərir. Yaxşı düşünülmüş rəng harmoniyası tədris mühitinin məhsuldarlığını artırır.

İnnovativ Yanaşmalar və Müasir Təhsil Mühiti

XXI əsrin təhsil paradigması ənənəvi metodları texnologiyalarla birləşdirməyi tələb edir. Rəqəmsal lövhələr, slaydlar və digər vizual vasitələr şagirdlərin materialı daha sürətlə mənimsəməsinə kömək edir. İncəsənət tarixini dünya muzeylərinin nümunələri ilə tanışlıq vizual yaddaşı gücləndirir.

Süni intellekt və digər rəqəmsal texnologiyalar yaradıcılıq prosesində rəqib kimi deyil, dəstəkçi və ilham mənbəyi kimi istifadə olunmalıdır. Bu vasitələr şagirdlərin texniki bacarıqlarını artırır və onları müasir sənət bazarına hazırlayır.

Fiziki mühit də yüksək səviyyəli təhsil üçün vacibdir. Keyfiyyətli işıqlandırma, möblətlər, rahat oturmaqlar və uyğun materiallar rəssamın rahat işləməsi üçün əsasdır. Rahat olmayan şəraitdə yüksək estetik nəticələr əldə etmək çətin olur. Təhsil müəssisələri bu amillərə diqqət yetirməlidir.

Eksperimentlər və Davamlı Təhsil

Təhsil passiv dinləmə forması olmamalıdır, praktiki işlər və eksperimentlər əsas yer tutmalıdır. Fərqli materiallarla işləmək, yeni rəng və fakturalar yaratmaq şagirdlərin yaradıcılıq potensialını ortaya çıxarır. Bu proses fərdi ifadə və sərbəst axtarışa təkan verir.

Bütün bu yenilikçi yanaşmalar sistemli və davamlı təhsil modeli əsasında həyata keçirilməlidir. Azərbaycan sənət təhsili peşəkar, geniş dünyagörüşünə sahib, elmi biliklərlə donanmış incəsənət nümayəndələri yetişdirməlidir. Bu proses uşaq incəsənət məktəbindən başlayaraq ali təhsil səviyyələrinə qədər davam etməlidir.

Bu zəncirin hər halqasında pedaqoqun psixoloji yanaşması, rənglərin elmi və emosional anlamı, innovativ texnologiyaların istifadəsi və sərbəst eksperiment prinsipləri qorunmalıdır. Belə yanaşma ilə ənənələrimizi yaşadan, müasir dünya sənəti ilə qovuşan yeni nəsil yetişə bilər. Bu nəsil düşünən, araşdıran və rənglərlə cəmiyyətə işıq saçan olacaqdır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Color Psychology and Color Therapy — New York: McGraw-Hill, 1961.
2. Interaction of Color — New Haven: Yale University Press, 1975.
3. Art and Visual Perception — Berkeley: University of California Press, 1974.

XX ƏSR AZƏRBAYCAN MONUMENTAL RƏNGKARLIQ 20TH CENTURY AZERBAIJANI MONUMENTAL PAINTING

Sevinc Mahmudağa qızı Babaxanova

ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinin müəllimi

Xülasə. Məqalədə XX əsr Azərbaycan monumental sənətinin inkişaf mərhələləri, bu sahənin aparıcı nümayəndələri və onların milli təsviri sənətin formalaşmasındakı rolu araşdırılmışdır. Əsas diqqət monumental rəngkarlığın memarlıqla sintezinə, ictimai məkanların estetik dəyərinin artırılmasına və milli-mədəni dəyərlərin bədii ifadəsinə yönəldilmişdir. XX əsrdə Azərbaycan monumental sənətinin inkişafında Toğrul Nərimanbəyov, Sirius Mirzəzadə, Yaqub Mehdiyev və digər rəssamların fəaliyyəti xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

Toğrul Nərimanbəyov monumental sənətdə rəng həlli, nağıl motivləri və milli obrazların yaradıcı interpretasiyası ilə fərqlənmişdir. Onun “Nağıllar aləmində”, “Aşığın nəğməsi” və “Çiçəklən, doğma yurdum mənim” kimi monumental əsərləri Azərbaycan incəsənətində yeni estetik yanaşmanın formalaşmasına töhfə vermişdir. Sirius Mirzəzadə monumental və dekorativ sənət nümunələrində ritm, rəng harmoniyası və simvolik təsvir vasitələri ilə fərdi üslub yaratmışdır. Yaqub Mehdiyev isə monumental-dekorativ rəngkarlıq sahəsində texniki yeniliklər və mozaika sənətinin inkişafı ilə seçilmişdir.

Məqalədə həmçinin monumental sənətin şəhər mühitinin formalaşmasında, ictimai məkanların bədii-estetik zənginləşdirilməsində və milli kimliyin vizual ifadəsində oynadığı rol təhlil edilmişdir. Nəticə olaraq qeyd olunur ki, XX əsr Azərbaycan monumental sənəti milli təsviri sənətin mühüm istiqamətlərindən biri kimi ölkənin mədəni irsinin inkişafında əhəmiyyətli yer tutur və gələcək nəsillər üçün dəyərli sənət nümunələri yaradır.

Açar sözlər: Monumental sənət, monumental rəngkarlıq, mozaika, Azərbaycan incəsənəti, divar rəsmi, milli irs, memarlıq, dekorativ sənət, kompozisiya, XX əsr.

Abstract. This article examines the development of Azerbaijani monumental art in the twentieth century, focusing on its major representatives and their contribution to the formation of national visual culture. Particular attention is paid to the relationship between monumental painting and architecture, the artistic enrichment of public spaces, and the reflection of national identity through visual expression. The development of monumental art in Azerbaijan is closely associated with the creative activities of artists such as Toğrul Narimanbayov, Sirius Mirzazade, Yaqub Mehdiyev, and others.

Toğrul Narimanbayov distinguished himself through vivid color solutions, fairy-tale themes, and original interpretations of national motifs. His monumental works, including *In the World*

of Fairy Tales, The Song of the Ashug, and Bloom, My Native Land, introduced new artistic approaches into Azerbaijani art. Sirus Mirzazade contributed to monumental and decorative art through expressive rhythm, symbolic imagery, and unique color harmonies. Yaqub Mehdiyev became known for his innovations in monumental-decorative painting and for advancing mosaic art techniques.

The article also highlights the role of monumental art in shaping urban environments, enriching public architecture, and preserving national cultural values. It concludes that twentieth-century Azerbaijani monumental art occupies an important place in the country's artistic heritage and remains a significant source for understanding the evolution of national visual traditions and aesthetic thought.

Keywords: Monumental art, monumental painting, mosaic, Azerbaijani art, mural, cultural heritage, architecture, decorative art, composition, twentieth century.

XX əsr Azərbaycan monumental sənətinin inkişafı xüsusilə Yaqub Mehdiyev, Sirus Mirzəzadə, Oqtay Şixəliyev, Tofiq Ağababəyev, Arif Ağamalov, İsmayıl Məmmədov, Toğrul Nərimanbəyov, Ənvər Qarayev və b. adları ilə bağlıdır.

Toğrul Nərimanbəyovun divar rəsmləri isə bütün mənələrdə XX əsr milli incəsənətimizdə yeni səhifə sayılmağa layiqdir. Ötən əsrin yetmişinci illərində A.Şaiq adına Azərbaycan Dövlət Kukla Teatrının foyesini divar rəsmi ilə bəzəmək məsələsi gündəliyə gələndə bu işin Toğrul Nərimanbəyova həvalə olunması heç kimdə sual doğurmadı. Doğrudan da, əsərlərini şux boyalarla gerçəkləşdirən rəssam uşaqların təmasda olacağı obyektə onlarda nikbin ovqat yarada biləcək bədii görkəm verə bilərdi. Bunu yaxşı dərk edən rəssamın divar rəsmnin mövzusu üçün Azərbaycan nağıllarını seçməsi yəqin ki, çox düzgün addım idi. Bu gün Kukla Teatrına daxil olan hər kəsin, doğrudan da, rənglərlə yaradılmış nağıllar aləminə düşməsi birmənalıdır. Rəssam tərəfindən 1975-1978-ci illərdə ərsəyə gətirilən “Nağıllar aləmində” divar rəsmnin mərkəzində görüntüyə gətirilmiş balaca oğlan və qız Azərbaycan nağıllarının çoxsaylı personajları ilə əhatələniblər.

Toğrul Nərimanbəyovun Kukla Teatrındakı uğuru unudulmadı və elə bunun ardınca (1978) ona keçmiş “Moskva” mehmanxanasının (sökülüb) foyesini bəzəmək tapşırıldı. “Aşığın nəğməsi” adlanan bu divar rəsmi xalq həyatından bəhs edən süjetləri nağılabənzər tutumda təqdim etməklə, aşığın nəğməsinə rənglərə bələnməmiş duyğulandırıcı ruh vermişdir. Təəssüf ki, müstəqillik illərində mehmanxananın sökülməsi zamanı bu unikal sənət nümunəsinin xilasını üçün heç bir addım atılmamış və əsər məhv olmuşdur.

Onun növbəti monumental əsəri Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin ikinci mərtəbədəki foyesinin divarını bəzəyir. Bu divar rəsmi “Çiçəklən, doğma yurdum mənim” (1979-1980) adlanır. Əslində bu süjeti əsərin yerləşdiyi məkanın mahiyyəti tələb etmişdi. Adından da göründüyü kimi rəssam divar rəsmnin kompozisiyasına xalqımızın qədim və şanlı tarixindən səhifələri, ədəbiyyat və incəsənət korifeylərinin obrazlarını, memarlıq tikililərinin təsvirlərini, təbiət, etnoqrafiya və adət-ənənə ilə bağlı motivləri daxil etmişdir. Bütün divar rəsmlərində olduğu kimi “Çiçəklən, doğma yurdum mənim”də də əsərin binanın ümumi memarlığı ilə sintezinə xidmət edən bədii vasitələrdən – kompozisiya və rəng həllindən, bədii stilizə və şişirtmələrdən novatorcasına istifadə etməklə, kifayət qədər böyük ölçüyə malik olan əsərin qürurdoğurucu monumentallığını əldə etmişdir.

Sirus Mirzəzadənin sənət həmkarları ilə birgə yaratdığı bir çox monumental işləri şəhərimizin, o cümlədən də respublikamızın rayonlarını, küçə və meydanlarını bəzəyir. Sumqayıtda ilk dəfə Modalar evində, Bakıda isə İçəri şəhərdə kafe tərtibatı, Zaqatala şəhərində bir neçə mozaik əsərlər, Bakının köhnə neft rayonlarından birində Şıxov çimərliyinə gedən yol üstündə ucaldılmış rəmzi xarakter daşıyan, ovcunun içi qara qızılla doldurulmuş “Fəhlə əlləri” əsərlərində Sirus Mirzəzadənin də öz payı var.

Bundan başqa, Gənc Tamaşaçılar Teatrının eksteryerində keramik plitələr üzərində rəsm, Bədən Təربiyəsi Akademiyasının eksteryerində “Olimpiya oyunları” metal üzərində iş, Şirvan şəhərinin abadlaşdırılması, ulu öndər Heydər Əliyev muzeyinin interyer və eksteryerində, heykəlin hazırlanmasında, Hərbi Sənaye Nazirliyinin nəzdində olan bir neçə zavod muzeyinin tərtibatı və bu kimi onlarca işlərdə Sirus Mirzəzadənin çox böyük əməyi var.

Gənc Tamaşaçılar Teatrının foye tərtibatında rəssam ayrı-ayrı folklor obrazlarını teatralizə yolu ilə getməyib, motivləşdirmə yolunu seçmişdir ki, bu da sənətdə çətin yol sayılır.

Səadət sarayının yanındakı meydançada “Səadətin qoynunda” mozaik pannosunda əsərində öz zəhməti var. Onun əsərlərində əsəbi ritm, kosmoqonik rəng harmoniyası, illüziya yaradan rəng spektri vardır. Rəssam öz müəmmalı fikirlərini məhz belə atributlarla canlandırmağı xoşlayır.

Yaqub Mehdiyev (1948) Ə.Əzimzadə adına Rəssamlıq məktəbini 1967-ci ildə fərqlənmə diplomu ilə bitirdikdən sonra növbəti təhsilini S.Q.Stroqanov ad. Moskva Dövlət Bədii-Sənaye Akademiyasında davam etdirərək monumental-dekorativ rəngkarlıq ixtisası üzrə həmin bədii məktəbi 1972-ci ildə müvəffəqiyyətlə bitirir.

Təhsilini tamamlayan rəssam Moskvada qalıb bir neçə il Bədii Fondada monumentalçı rəssam kimi çalışır və o dövrün ən görkəmli rus monumentalçı rəssamlarının rəhbərliyi altında öz sənətkarlığını püxtələşdirir. 1975-ci ildə vətənə qayıdaraq Bakı şəhərinin Bədii Fondunda monumentalçı rəssam kimi fəaliyyətini davam etdirir.

Məhz bu dövrlərdə rəssam özünün ilk monumental əsərini yaradır. Rəssam 1976-cı ildə digər istedadlı monumentalçı rəssam Əli İbadullayevlə birlikdə “M.F.Axundov və onun müasirləri” adlanan mozaik panno üzərində işləyir. Əsər Azərbaycanın dahi ədibi M.F.Axundovun adını daşıyan Azərbaycan Dövlət Pedaqoji İnstitutunun interyerində yerləşdirilir. Bu pannonu işləyərkən rəssam dekorativ ifadə tərzindən imtina edir və daha çox “smalta rəngkarlığı” texnikasına xas bədii ifadə tərzinə üstünlük verir. Həmin İnstitutun yeməxanasını bəzəyən “Azərbaycan nemətləri” adlı mozaik pannoda əksinə olaraq, dekorativlik, şərtilik və stilizasiya daha çox qabardılır.

1976-cı ilin digər bir uğuru Moskvada keçirilən “Ümumittifaq sərgi” ilə bağlıdır. Rəssamın bu sərgidə nümayiş etdirdiyi “Gənclik” tablosu onun müəllifinin artıq püxtələşmiş monumentalçı rəssam olmasını sübut etdi.

Abşeron Texnika Birliyinin mərkəzi ofisinin eksteryerindəki “Kənd təsərrüfatı”, Sumqayıt şəhərində yerləşmiş Qarabağ teatri binasının eksteryerindəki “Teatr dünyası” mövzusunda monumental mozaik pannoda, Bakı şəhərinin I mikrorayonundakı Uşaq meydançasındakı “Xoşbəxt uşaqlıq” və d. monumental-dekorativ pannolarda rəssamın əldə etdiyi texniki üsullar və yeni bədii ifadə vasitələri uğurla tətbiq olunur.

80-cı illərdə rəssam Respublikada və xaricdə keçirilən incəsənət sərgilərinin aktiv iştirakçısı olur. Yağlı boya ilə yaratdığı dəzgah əsərlərində rəssam özünün monumentalçı-rəssam dünyagörüşünü ifadə edərək bir sıra mürəkkəb kompozisiyalı, dinamizmi ilə seçilən əsərlər yaradır. Bunların arasında Respublikanın Gənc Rəssamlar sərgisində nümayiş etdirdiyi “Neft quyuları qazanlar” (1982), bir il sonra yaratdığı “Cüdoçular”, “Nəsillərin birliyi” (1987) və digər iri ölçülü rəngkarlıq əsərləri yalnız ölçü baxımından deyil, eyni vaxtda bədii forma və dəst-xətt baxımından da monumentallığa malikdirlər.

Bu illər ərzində rəssam daima öz kiçik vətəni olan Lahıcda keçirdiyi yay aylarında mənzərəçi-rəssama çevrilərək, Lahıcın füsunkar təbiətini, əsrarəngiz gözəlliklərini kətana köçürüb çoxsaylı “Lahıc” mövzusunda rəngkarlıq silsiləsini yaradırdı. Lahıcın mərkəzində yerləşən ata-baba evinin üst mərtəbəsini aynalı eyvan-əmalatxana şəklində qurmuş rəssam vaxtaşırı Lahıc təbiətinin nəğməkarına çevrilirdi.

80-cı illərin ortalarında rəssamın yaradıcılığında həyat müdrikliyi və sənətkar ustadlığı xüsusiyyətləri qabarıq şəkildə nəzərə çarpmağa başlayır. Azərbaycan Respublikası Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyinin mərkəzi ofisinin eksteryerində rəssamın Hüseyn Haqverdiyevlə birlikdə yaratdığı “Vulkan püskürməsi” adlı nəhəng həcmli mozaik panno bədii və texniki həllinə görə respublikada nadir monumental-dekorativ rəngkarlıq əsəri sayıla bilər (1984).

Yaqub Mehdiyevin digər bir iri həcmli (300 m²) mozaik pannosu 1986-cı ildə yaradılmışdır. Bakı şəhərinin baş meydanlarından biri olan “Azneft meydanı”na açılan dörd mərtəbəli binanın yan divarını örtən kompozisiya “Xalq və partiya birliyi” adlanmışdır. Hal-hazırda həmin bina uçurulmuş, yerində Heydər Əliyev Fondunun binası tikilmişdir.

Bakı ilə bərabər rəssam Sumqayıt şəhərinin ictimai binalarını bəzəyən mozaik pannoların da müəllifidir. Sumqayıtın mərkəzi kinoteatrlarından biri olan “Qarabağ” kinoteatrının eksteryerini bəzəyən və 90 m² sahəsi olan mozaik pannoda Qarabağın füsunkar təbiəti və zəhmətkeş insanları təsvir olunmuşlar (1988).

Rəssamın Bakı şəhərində yaratdığı növbəti mozaik panno 1989-cu ildə Nəqliyyat Nazirliyinin sifarişi ilə ərsəyə gəlir. 90 m² sahəsi olan və Nəqliyyat Nazirliyinin yan divarını bəzəyən dekorativ panno “yol-nəqliyyat-sürət” ideyasını şərti bədii ifadə dili vasitəsilə əks etdirə bilmişdir.

Azərbaycanda mozaika sənətinin inkişafını əsasən XX əsrdən başlayaraq müşahidə etmək mümkündür. O.Şixəliyev, H.Rəcəbov, A.Ağamalov, M.Qafarov, T.Ağababayev, M.Abdullayev bu sahədə uğurlu sənət əsərləri yaratmışlar.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

- 1.Rasim Əfəndi. Azərbaycan təsviri sənəti. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
- 2.Rasim Əfəndi. Azərbaycan incəsənəti tarixi. Bakı: Elm, 2002.
- 3.Azərbaycan incəsənəti tarixi. Bakı: Elm, müxtəlif illər.

REKREASIYA VƏ SAĞLAMLIQ ANLAYIŞI, NÖVLƏRİ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ. RECREATION AND HEALTH: CONCEPT, TYPES AND IMPORTANCE

Çobanova Nərgiz Məhəmməd qızı

ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecin müəllimi

Xülasə. Müasir dövrdə texnologiyanın sürətli inkişafı, iş tempinin artması, fiziki hərəkətsizlik və gündəlik stress insanların sağlamlıq vəziyyətinə ciddi təsir göstərir. Bu baxımdan rekreasiya anlayışı insan həyatında mühüm yer tutur. Rekreasiya insanın fiziki və mənəvi gücünün bərpasına, asudə vaxtının səmərəli təşkilinə və həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsinə xidmət edən fəaliyyətlərin məcmusudur. Sağlamlıq isə yalnız xəstəliyin olmaması deyil, insanın fiziki, psixoloji və sosial baxımdan tam rifah halını ifadə edir.

Məqalədə rekreasiyanın mahiyyəti, əsas məqsədləri və növləri izah olunur. Rekreasiyanın fiziki, mədəni, sosial və təbiət yönümlü formaları insanların sağlam həyat tərzinin formalaşmasına mühüm təsir göstərir. Fiziki rekreasiya bədənin möhkəmlənməsinə və sağlamlığın qorunmasına, mədəni rekreasiya mənəvi inkişafın təmin olunmasına, sosial rekreasiya ünsiyyət bacarıqlarının inkişafına, təbiət yönümlü rekreasiya isə stressin azaldılmasına və emosional rahatlığın yaranmasına şərait yaradır.

Rekreasiyanın sağlamlığa təsiri stressin azalması, fiziki aktivliyin artması, psixoloji rifahın yüksəlməsi və sosial münasibətlərin güclənməsi ilə özünü göstərir. Sağlam həyat tərzinin əsas elementləri olan düzgün qidalanma, müntəzəm fiziki fəaliyyət, keyfiyyətli yuxu və stressin idarə olunması rekreasiya ilə birbaşa əlaqəlidir. Azərbaycanda mövcud olan təbii və turizm resursları rekreasiya imkanlarını genişləndirir. Nəticə etibarilə, sağlam cəmiyyətin formalaşması üçün rekreasiyanın gündəlik həyatın ayrılmaz hissəsinə çevrilməsi vacib hesab olunur.

Açar sözlər: Rekreasiya, sağlamlıq, sağlam həyat tərz, fiziki aktivlik, psixoloji rifah, sosial münasibətlər, istirahət, təbiət, rekreasiya növləri, həyat keyfiyyəti.

Abstract. In the modern era, rapid technological development, increasing work intensity, reduced physical activity, and daily stress significantly affect human health. In this context, recreation has become an essential component of maintaining well-being and improving quality of life. Recreation refers to activities aimed at restoring physical and mental energy, organizing leisure time effectively, and supporting personal development. Health is understood not merely as the absence of disease but as a state of complete physical, psychological, and social well-being.

The article explains the concept, objectives, and main types of recreation. Physical, cultural, social, and nature-based recreation contribute to the development of a healthy lifestyle. Recreation reduces stress, improves emotional balance, strengthens social interaction, and supports physical health. Furthermore, recreation is closely linked to healthy habits such as balanced nutrition, regular exercise, quality sleep, and stress management. Azerbaijan's rich natural and tourism resources provide favorable conditions for recreational activities and healthy living. Overall, recreation plays a significant role in protecting health and promoting social development.

Keywords: Recreation, health, healthy lifestyle, physical activity, psychological well-being, social relations, leisure, nature, recreation types, quality of life.

Müasir dövrdə insanların həyat tərzı sürətlə dəyişir. Texnologiyanın inkişafı, iş həyatının intensivləşməsi, gündəlik stress və fiziki hərəkətin azalması insanların həm fiziki, həm də psixoloji sağlamlığına ciddi təsir göstərir. Belə bir şəraitdə rekreasiya anlayışı xüsusi əhəmiyyət qazanır. Rekreasiya insanın istirahət etməsi, enerjisini bərpa etməsi, sağlamlığını qoruması və həyat keyfiyyətini yüksəltməsi üçün həyata keçirilən fəaliyyətlərin məcmusudur. Sağlamlıq isə yalnız xəstə olmamaq deyil, həm də insanın fiziki, psixoloji və sosial baxımdan tam rifah halında olmasıdır.

Rekreasiya və sağlamlıq bir-biri ilə sıx əlaqəli anlayışlardır. Düzgün təşkil olunmuş istirahət və asudə vaxt fəaliyyətləri insanın həyat enerjisini artırır, stressi azaldır və xəstəliklərin qarşısını almağa kömək edir.

“Rekreasiya” sözü latın mənşəlidir və “bərpa etmək”, “yenidən yaratmaq” mənasını verir. Rekreasiya insanın gündəlik yorğunluğunu aradan qaldırmaq, fiziki və mənəvi gücünü yeniləmək məqsədilə həyata keçirdiyi fəaliyyətləri əhatə edir.

Rekreasiyanın əsas məqsədləri bunlardır:

- Fiziki və zehni yorğunluğun aradan qaldırılması
- Stressin azaldılması
- Sağlam həyat tərzinin təşviqi
- İnsanların sosial münasibətlərinin inkişafı
- Həyat keyfiyyətinin yüksəldilməsi
- Əmək məhsuldarlığının artırılması

Rekreasiya yalnız istirahət deyil, həm də insanın özünü inkişaf etdirməsi üçün vacib vasitədir. Bu baxımdan rekreasiyanın növlərini aşağıdakı kimi izah etmək olar.

1. Fiziki rekreasiya

Bu növ fəaliyyətlər insanın fiziki sağlamlığını möhkəmləndirir. Buraya aşağıdakılar daxildir:

- İdman məşqləri
- Gəzinti və yürüşlər
- Velosiped sürmək
- Üzgüçülük
- Dağ turizmi
- Yoga və fitness

Fiziki rekreasiya ürək-damar sistemini gücləndirir, əzələləri inkişaf etdirir və artıq çəkiddən qoruyur.

2. Mədəni rekreasiya

Mədəni fəaliyyətlər insanın mənəvi inkişafına xidmət edir. Məsələn:

- Teatr və muzey ziyarətləri
- Musiqi dinləmək
- Kitab oxumaq
- Rəsm çəkmək
- Kino izləmək

Bu fəaliyyətlər insanın dünyagörüşünü artırır və emosional rahatlıq yaradır.

3. Sosial rekreasiya

İnsanların bir-biri ilə ünsiyyət qurmasına yönəlmiş fəaliyyətlərdir:

- Dostlarla görüş
- Ailəvi istirahət
- Komanda oyunları

- Sosial tədbirlər
Sosial əlaqələr insanın psixoloji sağlamlığında mühüm rol oynayır.
- 4. Təbiət yönümlü rekreasiya
Təbiətdə keçirilən vaxt insan orqanizminə müsbət təsir göstərir. Buraya daxildir:
 - Pikniklər
 - Meşə və park gəzintiləri
 - Dənizkənarı istirahət
 - Ekoturizm
 Təbiət insanın stress səviyyəsini azaldır və ruh yüksəkliyi yaradır.

Sağlamlıq anlayışı

Sağlamlıq insan həyatının ən böyük dəyərlərindən biridir. Ümumdünya Səhiyyə Təşkilatına görə sağlamlıq yalnız xəstəliyin olmaması deyil, fiziki, psixoloji və sosial rifah vəziyyətidir. Sağlamlığın əsas komponentləri bunlardır:

- Fiziki sağlamlıq

Orqanizmin düzgün fəaliyyət göstərməsi ilə bağlıdır. Sağlam qidalanma, idman və gigiyena fiziki sağlamlığın əsasını təşkil edir.

- Psixoloji sağlamlıq

İnsanın emosional vəziyyəti, stresslə mübarizə qabiliyyəti və müsbət düşüncə tərzini psixoloji sağlamlığı müəyyən edir.

- Sosial sağlamlıq

İnsanların cəmiyyətlə münasibətləri, ünsiyyət bacarıqları və sosial adaptasiyası sosial sağlamlığın göstəriciləridir.

Rekreasiyanın sağlamlığa çox böyük təsiri var

1. Stressin azalması

Gündəlik həyatın problemləri insanlarda gərginlik yaradır. Rekreasiya fəaliyyətləri beyində xoşbəxtlik hormonlarının ifrazını artıraraq stressi azaldır.

2. Fiziki sağlamlığın yaxşılaşması

Müntəzəm fiziki aktivlik:

- Qan dövranını yaxşılaşdırır
- Ürək xəstəliklərinin riskini azaldır
- İmmuniteti gücləndirir
- Bədəni daha enerjili edir

3. Psixoloji rifahın yüksəlməsi

İstirahət və əyləncə insanın əhvalını yaxşılaşdırır, depressiya və narahatlıq riskini azaldır.

4. Sosial münasibətlərin inkişafı

Birgə rekreasiya fəaliyyətləri insanlar arasında dostluq və əməkdaşlığı gücləndirir.

5. Əmək məhsuldarlığının artması

Düzgün istirahət edən insan daha yaradıcı və məhsuldar olur.

Sağlam həyat tərzini və rekreasiya dedikdə sağlam həyat tərzini aşağıdakı amillərə əsaslanır:

- Düzgün qidalanma
- Müntəzəm fiziki fəaliyyət
- Keyfiyyətli yuxu
- Stressin idarə olunması
- Zərərli vərdislərdən uzaq durmaq

Rekreasiya bu amillərin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. İnsan asudə vaxtını faydalı keçirdikdə həm bədəni, həm də zehni sağlam olur.

Azərbaycanda rekreasiya imkanları genişdir. Azərbaycan zəngin təbiəti və iqlimi ilə rekreasiya üçün əlverişli ölkələrdən biridir.

Ölkəmizdə rekreasiya məqsədilə istifadə olunan bir çox məkanlar vardır:

- Xəzər dənizi sahilləri
- Quba və Qusar dağlıq əraziləri
- Şəki və Zaqatala meşələri
- Naftalan sağlamlıq mərkəzləri
- Mineral bulaqlar və kurortlar

Bu ərazilər həm turizmin inkişafına, həm də insanların sağlam istirahətinə şərait yaradır.

Bugünkü dövrdə bəzi amillər insanların rekreasiya imkanlarını məhdudlaşdırır:

- Vaxt azlığı
- Hərəkətsiz həyat tərzini
- Texnologiyadan həddindən artıq istifadə
- Şəhər mühitində yaşıllıq sahələrinin azalması
- Stress və iş yükünün çoxluğu

Bu problemlərin həlli üçün dövlət və cəmiyyət tərəfindən sağlam həyat tərzinin təşviq olunması vacib amillərdən biridir.

Nəticə olaraq onu qeyd etmək olar ki, rekreasiya və sağlamlıq insan həyatının ayrılmaz hissəsidir. Müasir dünyada sağlam qalmaq üçün yalnız tibbi xidmətlər kifayət deyil. İnsan həm də düzgün istirahət etməli, fiziki aktiv olmalı və psixoloji rahatlığını qorumağı bacarmalıdır. Rekreasiya fəaliyyətləri insanın həyat keyfiyyətini artırır, sağlamlığını qoruyur və cəmiyyətin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Sağlam cəmiyyət sağlam fərdlərdən formalaşır. Buna görə də hər bir insan gündəlik həyatında rekreasiyaya və sağlam həyat tərzinə xüsusi diqqət yetirməlidir.

Ədəbiyyat:

İnternet resursları

**AZƏRBAYCAN DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN BƏZİ FEİLLƏR
HAQQINDA**
ABOUT SOME VERBS USED IN AZERBAIJAN DIALECTS AND ACCENTS**Asgarova Ganira Ali gizi**Teacher Azerbaijan State Pedagogical College under Azerbaijan State Pedagogical
University, Azerbaijan
Orcid id: 0000-0003-4752-5587

Abstract: The Second Karabakh War, which began in 2020, ended with the glorious victory of the Azerbaijani army. The main part of our occupied territories was liberated. In 2023, as a result of the battles within only twenty-four hours, the sovereignty of our state over all our regions was ensured. It goes without saying that various aspects of Karabakh and Western Azerbaijani dialects and dialects have been studied by different authors in all periods. Today, this problem is more urgent. From this point of view, our article talks about the study of simple verbs used in the dialects and dialects of the Azerbaijani language. It should be noted that the richness of simple verbs used in Azerbaijani dialects and dialects attracts attention. It goes without saying that the verbs used in the territory of Karabakh and West Azerbaijan, which is the ancient land of Azerbaijan, share commonalities with other dialects and dialects of our language. Their study in the context of linguistics allows obtaining a number of interesting facts. Thus, the words used in these dialects and dialects prove that those lexical units are closely related to the occupation, life and everyday life of the population of the region. In the article, a number of lexical units collected from Azerbaijani dialects and dialects were analyzed in a comparative way with the studied words of various dialects and dialects of our language, examples in ancient written sources and monuments. As a result of research, the author has obtained a number of interesting facts. It is known that the role played by dialects, folklore, ethnography in the formation and propagation of the spiritual culture, outlook, and morality of any nation is irreplaceable. To get detailed information about a people's historical background, traditions, behavior and habits, interactions and influences with related peoples and their culture, it is very important to refer to dialect and dialect words. The Azerbaijani people with a rich historical and cultural past have their own dialect and dialect words that can be distinguished among all Turkic languages. Verbs are undoubtedly the main shield and protector of the purity of our language. All the important spiritual and moral qualities of the area and the people where it was born have somehow survived the test of centuries by being absorbed into its dialects and dialects. That is why the "Kitabi-Dade Gorgud" epic, which is considered one of our oldest literary examples, has words that are currently our literary language. has become archaic and lost its generality. However, we witness their use of our dialects and dialects. Regardless of the period, time, and place of its origin, Azerbaijani dialects and dialects have always been connected with our national way of thinking. Based on the conducted research, we can say that the dialects and dialects of the Azerbaijani language are very rich in their own characteristics. Thus, dialect and dialect words are among the most important examples of the national and moral values of our people. Their study is very important for analyzing the historical background of our nation, relations with neighboring nations, and the antiquity of our traditions. A number of interesting scientific results were obtained during the research.

Keywords: Azerbaijan, dialect and accent, verb, lexical unit, linguistic analysis

Özet: 2020-ci ildə başlanan İkinci Qarabağ müharibəsi Azərbaycan ordusunun şanlı zəfəri ilə yekunlaşdı. İşğal olunan ərazilərimizin əsas hissə azad edildi. 2023-cü ildə isə cəmi iyirmi dörd saat ərzindəki döyüşlərin nəticəsində dövlətimizin bütün topaqlarımız üzərindəki suverenliyi təmin edildi. Söz yox ki, bütün dövrlərdə istəq Qarabağ, istərsə də Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrinin müxtəlif aspektləri ayrı-ayrı müəllidlər tərəfindən tədqiq edilmişdir. Bu gün isə həmin problem daha aktualdır. Bu mövqedən çıxış edərək məqaləmizdə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində işlənən sadə feillərin öyrənilməsindən bəhs olunub. Qeyd etməliyik ki, Azərbaycan dialekt və şivələrində işlənən sadə feillər zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Söz yox ki, qədim Azərbaycan torpağı olan Qarabağ və Qərbi Azərbaycan ərazisində də işlənən feillər dilimizin digər dialekt və şivələri ilə ortaqlıq təşkil edir. Onların dilçilik kontekstində tədqiqi bir sıra maraqlı faktların əldə edilməsinə imkan verir. Belə ki, bu dialekt və şivələrdə işlənən sözlər sübut edir ki, həmin leksik vahidlər bölgə əhalisinin məşguliyyəti, həyatı və məişəti ilə sıx bağlıdır. Məqalədə Azərbaycan dialekt və şivələrindən toplanan bir sıra leksik vahidlər dilimizin tədqiq edilmiş müxtəlif dialekt və şivə sözləri, qədim yazılı mənbə və abidələrdəki nümunələrlə müqayisəli şəkildə təhlil olunmuşdur. Araşdırmalar nəticəsində müəllif bir sıra maraqlı faktlar əldə etmişdir. Məlumdur ki, istənilən bir xalqın mədəniyyətinin, dünyagörüşünün, əxlaqının formalaşması və təbliğində dialektlərin, folklorun, etnoqrafiyanın oynadığı rol əvəzolunmazdır. Bir xalqın tarixi keçmişi, adət-ənənələri, davranış və vərdisləri, qohum xalqlarla, onların mədəniyyəti ilə qarşılıqlı əlaqə və təsirləri haqqında ətraflı məlumat almaq üçün dialekt və şivə sözlərinə müraciət olduqca əhəmiyyətlidir. Zəngin tarixi mədəni keçmişi olan Azərbaycan xalqının özünəməxsus və bütün türk dilləri içərisində seçilə bilən dialekt və şivə sözləri mövcuddur. Feillər isə heç şübhəsiz dilimizin saflığının əsas qalxanı, qoruyucusudur. Yarandığı ərazi və xalqın bütün mühüm mədəni, əxlaqi keyfiyyətləri bir növ onun dialekt və şivələrinə hopmaqla əsrlərin sınağından çıxaraq günümüzdə gəlib çatmaqdadır. Odur ki, ən qədim ədəbi nümunələrimizdən sayılan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının da qarşımıza çıxan elə sözlər var ki, hazırda onlar ədəbi dilimiz üçün arxaıkləşmiş və ümumişləkliyini itirmişdir. Lakin dialekt və şivələrimizin onların işlədildiyinin şahidi oluruq. Yarandığı dövr, zaman, məkandan asılı olmayaraq Azərbaycan dialekt və şivələri milli düşüncə tərzimizlə daim bağlı olmuşdur. Aparılan tədqiqatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, Azərbaycan dilinə məxsus dialekt və şivələrinin özünəməxsus xüsusiyyətləri çox zəngindir. Belə ki, dialekt və şivə sözləri xalqımızın milli-mədəni dəyərlərinin ən mühüm nümunələrindəndir. Onların öyrənilməsi xalqımızın tarixi keçmişi, qonşu xalqlarla əlaqələri, adət-ənənələrimiz qədimliyini təhlil etmək üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Tədqiqat zamanı bir sıra maraqlı elmi nəticələr əldə edilmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, dialekt və şivə, feil, leksik vahid, linqvistik təhlil

Giriş. Azərbaycan dialekt və şivələrinin öyrənilməsi dilçiliyin aktual problemlərindəndir. Dialekt və şivələrin lüğət tərkibinin tədqiqi xalqımızın tarixi, adət və ənənələri ilə bağlı dil faktlarının aşkar olunmasında xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Günümüzədək dilimizin dialekt və şivələrinin mühüm bir hissəsi tədqiq edilmişdir. O cümlədən Qərbi Azərbaycan şivələri ilə bağlı filologiya elmləri doktoru, professor İbrahim Bayramovun “Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası”, “Azərbaycan dilinin Meğri şivələri”, “Qərbi Azərbaycan şivələri lüğəti” və s. nəşr etdirilmişdir. Ümumi qrammatik əlamət dedikdə sözün ifadə etdiyi məna, daşdığı sual və cümlədə mövqeyi nəzərdə tutulur. Sözün ifadə etdiyi məna onun yalnız

mənasını əhatə edir. Hər bir sözün müəyyən nitq hissəsinə aid olması üçün həmin söz leksik məna ilə yanaşı, qrammatik məna da kəsb etməlidir. Qrammatik məna isə sözün öz daxilində olmur. Qrammatik formalarla meydana çıxır.

Əsas təhlil. Sözlər nitq hissələrinə bölünmək üçün dilin qrammatik quruluşuna xas olan qrammatik kateqoriyalara malik olmalıdır. Beləliklə, leksik mənaya malik olan sözlər qrammatik məna kəsb edərək qrammatik əlamətlər qəbul edir, digər sözlərlə əlaqələnərək fikrin ifadə olunmasına təminat verir. Nəticədə cümlələr formalaşır və sözlər cümlədə müəyyən sintaktik vəzifə daşıyır. Qrammatik məna ilk növbədə cümlədə başqa sözlərlə əlaqə və münasibətlərdə müəyyənləşən mənadır. Qrammatik mənənin həm morfoloji həm də sintaktik ifadə vasitələri vardır. Qrammatik mənənin morfoloji ifadə vasitəsinə sözlərin dəyişməsi (şəkilçilər və vurğular), sintaktik ifadə vasitələrinə isə sözlərin bir- birinə yanaşması intonasiya və sözlərin sırası daxildir. Azərbaycan dilindəki nitq hissələrini müstəqil mənalarına, qrammatik formalarına (morfoloji əlamətlərinə) və sintaktik roluna görə əsas, köməkçi və xüsusi nitq hissələri olmaqla üç qrupa ayırmaq olar. Hər şeydən əvvəl, sözləri lüğəvi mənaya malik olan və lüğəvi mənası olmayan sözlər adı ilə iki qrupa bölmək olar. Dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin 99% -dən çoxunun lüğəvi mənası var. Lüğəvi mənası olmayan sözlər köməkçi vasitələrdir. Əslində köməkçi vasitələr olmasa da fikir ifadə etmək mümkün olur. Lakin fikrin bütün incəliyinə qədər ifadə olunmasında bu vasitələrin rolu danılmazdır. Vaxtilə dildə belə köməkçi vasitələr olmamış, onlar dilin inkişafı prosesində kütləvi mənaya malik olan sözlərdən əmələ gəlmişdir (10).

Müasir Azərbaycan dilçiliyində nitq hissələri əsas və köməkçi olmaqla iki qrupa ayrılır. Əsas nitq hissələri leksik (lüğəvi mənaya malik olur, müvafiq suala cavab verir, müəyyən sintaktik vəzifə daşıyır, söz yaradıcılığı prosesində fəal iştirak edir. Onlar əşyanın adını, əlamət və keyfiyyətini, miqdarını, hal-hərəkətini, hərəkətin əlamətini bildirir. Əsas nitq hissələrinə isim, sifət, say, əvəzlilik, feil və zərf daxildir.

Azərbaycan dialekt və şivələri ədəbi dildən fərqlənən bir sıra morfoloji xüsusiyyətlərə malikdir. Əsas nitq hissələri hər birinə aid maraqlı məqamlarla qarşılaşsaqda, tədqiqatda daha çox isim, sifət və feillərin bəzi məsələləri araşdırılmışdır.

Feil Azərbaycan dialekt və şivələri, həmçinin Qərbi Azərbaycan şivələrində səciyyəvi xüsusiyyətləri ilə diqqət çəkən əsas nitq hissələrindən biridir. Burada nəinki ədəbi dildə, hətta başqa dialekt və şivələrimizdə işlənməyən bəzi sözlərə rast gəlmək mümkündür. Dialekt və şivələrimizdə feillər sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşludur.

Burada işlənən düzəltmə feillərin çoxuna ədəbi dilimiz və digər dialekt və şivələrimizdə də rast gəlirik. Dilimizin dialekt və şivələrində morfoloji yolla, müxtəlif nitq hissələrinə leksik şəkilçilər artırılmaqla sözdüzəltmə ən çox yayılmış üsullardan biridir. Bu isə başa düşüləndir. Ona görə ki, iltisqi dillərdə morfoloji yolla sözdüzəltmə sintaktik yolla sözdüzəltməyə nisbətən daha güclü inkişaf etmişdir. Dialekt və şivələrimizdə morfoloji yolla əmələ gələn xeyli sayda feillər mövcuddur ki, onları da asanlıqla kök və şəkilçiyə ayırmaq mümkündür. Məsələn, *teləməx`/teliməx`* – 1. Anası ölmüş bir quzu və ya çəpici başqa bir heyvana əmizdirmək. *Məs.: Bı quzu:n anası yoxdu, gərəx` unu ağbaş qoyna teliyəm.* Tel leksik vahidi Azərbaycan ədəbi dili və dialekt və şivələri üçün xarakterik leksik vahid olmasa da, dilimizdə işlənən bir sıra dialekt leksik vahidlərinin formalaşmasında iştirak etmişdir. Aparılmış bir sıra tədqiqatlarda, xüsusilə Radlovun əsərlərində bu sözün ırğız dilində anasından ayrılmış və başqa heyvanı əmən cavan heyvan mənasında işlədildiyi qeyd edilmişdir. Maraqlıdır ki, bu fakt hazırda Meğri və

Culfa şivələrində də öz varlığını qorumaqdadır. Söz *teləmax*`, *teləx*`, *teliyən* tipli sözlərin kökündə öz varlığını qorumaqdadır.

Ədəbi dilimizdə olduğu kimi, dialekt və şivələrimizdə düzəltmə feillər əmələ gəlmişdi kökdən asılı olaraq iki yerə bölünür:

1. Adlardan düzələn düzəltmə feillər
2. Feillərdən düzələn düzəltmə feillər

1. Adlardan düzələn düzəltmə feillər

Dilimizin dialekt və şivələrində düzəltmə feillər adlardan həm məhsuldar, həm də qeyri-məhsuldar şəkiçilər vasitəsi ilə əmələ gəlir. Tədqiq olunan Culfa şivələrində isim və sifətlərdən yaranan düzəltmə feillər say, əvəzlilik və zərflərdən düzələnələrə müqayisədə üstünlük təşkil edir.

-la,-lə şəkiçisi ədəbi dilimizdə olduğu kimi dialekt və şivələrimizdə düzəltmə feillərin formalaşmasında daha fəal çıxış edən şəkiçilərimizdəndir. Dilimizin dialekt və şivələrində bunu bir sıra düzəltmə feillərin əmələ gəlməsində müşahidə edirik. Söz yox ki, ədəbi dilimizdə fərqlə olaraq şivələrimizdə onun -da,-də, -na, -nə, -za, -zə variantları ilə qarşılaşırıq. Qərb şivələrimizdə isə daha çox la, lə və da, də variantı ilə işlədildiyinin şahidi oluruq. Məs.: boğazlamaq/boğazdamax sözü tədqiq etdiyimiz Azərbaycan şivələrində “kəsmək, tutmaq, yaxalamaq” mənalarında işlənir.

1. Böyünnərisi bi qurbannığım varıydı unu boğazdadım (yəni kəsdim). 2. Qan vırdı beynə ıhıda bını boğazdadım (yəni boğazından tutdum). Göründüyü kimi düzəltmə feil boğaz ismi+la/da adlardan feil düzəldən leksik şəkiçinin köməyi ilə yaranmışdır.

Bir başqa leksik vahidə baxaq. Müasir şivələrimizdə “örtmək, basdırmaq” mənasında işlənən çullamax feilinə rast gəlirik. Məs.: Uşağa yaman soyux dəyip axşam bankalıyıp üsdünü çulladım ki bəlkəm ayılsın bir az. Bildiyimiz kimi dilimizin digər dialekt və şivələrində çul sözü həm yəhərin altından salınan parça, həm də örtük, döşənəcək mənalarında mövcuddur. Təsəffüfi deyil ki, hazırda dilimizin Culfa şivələrində “döşənəcək” mənasında işlədilən çul-çapıt mürəkkəb isminə rast gəlinir. Ona görə də çullamax feili çul ismi və +la feil düzəldən şəkiçinin iştirakı ilə formalaşmışdır.

Qərbi Azərbaycan şivələrində olduğu kimi dilimizin digər dialekt və şivələrində işlənən xışma+la, badağ+la, quyrux+la, tapan+na və s. (11., s 46) kimi düzəltmə feilləri də məhz -la, -lə şəkiçisi və onun fonetik variantlarının köməyi ilə əmələ gəlmişdir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz xışmala və tapanna leksik vahidləri Azərbaycan şivələrində də geniş işlənmə arealına malik düzəltmə feillərdəndir. Xışma sözü bəhs etdiyimiz şivələrdə koma, bir ovuc anlamlarında, tapan sözü isə şumdakı iri kəsəkləri əzmək üçün alət, vasitə mənalarında şivələrimizdə mövcuddur.

Müasir şivələrimizdə xırxalamax, adaxlamax, beçələx`, quzulamax, yelinnəməx`, irtməx`ləməx`, törpüləməx`, dümləməx`, qəzilləməx`, çaylamax` və s. kimi xeyli sayda isimdən düzəltmə feilər işlənir ki, onların da bir qisminə həm dilimizin müxtəlif dialekt və şivələrində, həm də ayrı-ayrı türk dillərinin şivələrində rast gəlmək mümkündür. Onların bəzilərinin təhlilinə diqqət yetirək.

Azərbaycan şivələrində beçələməx` sözü “artmaq, çoxalmaq, dən tutmaq” mənalarında omonim leksik vahid kimi geniş işlənmə arealına malikdir. Bunu aşağıdakı nümunələrdə əyani şəkildə müəhəd edə bilərik:

1. Bu gün arılarım beçəliyə.
2. Buğda day beçələdi balam.
3. Ağac dibinnən beçəliyə həyəti alıb ağzına və s.

Beçə sözü bəhs etdiyimiz şivələrdə yeni yaranan, əmələ gələn, cavan, həmçinin cavan xoruz vəs. mənalarını ifadə edir. Məs.: Cücələrimizin içində üç-dört dənə beçə (cavan xoruz) var. Birinci nümunədə arının yaz aylarında artıb çoxalması, yəni cavan arıların əmələ gəlməsi beçələmək sözü ilə ifadə olunur. Sünbülün yenidən tutması və ağacın yanında cavan şivlərin əmələ gəlməsi də elə sözün ilkin mənası ilə yaxından bağlıdır. Bütün bu faktlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, beçələmək` düzəltmə feili beçə ismi və lə isimdən feil düzəldən leksik şəkilçisinin iştirakı ilə yaranmışdır. Qeyd edək ki, bu söz dilimizin əksər dialekt və şivələrində daha çox arının artımı və ağacın dibində cavan şivlərin əmələ gəlməsi mənasında işlədilməkdədir.

Dilimizin şivələrində işlənən maraqlı düzəltmə feillərdən biri də adaxla feildir. Bu leksik vahidin dilimizin müxtəlif dialekt və şivələrində türk dilləri və onların şivələrində fərqli mənə çalarları diqqəti cəlb edir. Belə ki, hazırda şivələrimizdə işlənən adaxla feili daha çox “nişanlamaq, yəni ailə qurucuaq iki gənc arasında ilkin bağı yaratmaq” məzmununu ifadə edir. Məs.: *Böyünnərsi qonşu oğlun da adaxladılar.*

Azərbaycan şivələrində feilin bu mənə çaları daha geniş işlənmə arealına malik olsa da, dilimizin Daşkəsən, Fizuli şivələrində daha çox ilk addım atmaq, ilk yerləşə yerimək mənalarını ifadə edir (2). Məs.: *Nəvəm yavaş-yavaş adaxley.* Düzəltmə feil adax –ayaq, addım ismi və -la leksik şəkilçisinin köməyi ilə formalaşmışdır. Adax sözü qədim türkmənşəli leksik vahidlərimizdən biridir. Ona görə də bir sıra türk dillərində adax “qurban”, adax vermək “qurban kəsmək, qurban vermək” mənasında işlənir. Düşünürük ki, bu mənasında adax sözü özü məhz ada+x quruluşuna malikdir. Buradakı ada sözü qədim türk dilində “fəda etmək, həsr etmək, qurban vermək” kimi mənaları ifadə etmiş, həmin kökə x sözdüzəldici şəkilçisi artırılmaqla yeni mənalı adax qurban ismi yaranmışdır. Təsəffüfi deyil ki, müasir türk dilində kendini adamak –özünü həsr etmək, qurban vermək mənalı feil hazırda işlənməkdədir. O ki qaldı adax+la düzəltmə feilinin kökünə isə bizim də fikrimizcə, bu məhz ayaq/adax “ilk addım, ilk mərhələ” kök morfemindən törəmişdir. Bəhs etdiyimiz şivələrdə adaxlı-nişanlı, adaxlıbazlıx və s. kimi leksemlərin də işlədildiyi məlumdur.

Müasir Azərbaycan dialekt və şivələrində lüllə, silələ, saxla, cırıqla, düşgünnə və s. kimi sifət kökündən törəyən düzəltmə feillərə də rast gəlinir. Bu leksik vahidlər içərisində maraqlı doğuranlardan biri saxlamaq düzəltmə feildir. Qeyd edək ki, müasir ədəbi dilimizdə sadə feil kimi qəbul edilən və daha çox “mühafizə etmək, qorumaq” mənasını ifadə edən bu leksik vahid Azərbaycan şivələrində ədəbi dilimizdəki mənası ilə yanaşı, “gizlətmək” mənasını da ifadə edir. Məs.: *Sirri: mənən saxlama, nə dərdin var de bilim.*

Tədqiqatçılar arasında ümumi fikir bundan ibarətdir ki, düzəltmə feil qədim türk dillərinə məxsus sax/saq – ayıq, sayıq sifəti və -la leksik şəkilçisinin iştirakı ilə yaranmışdır. Müasir tatar, qazax dillərində söz ilkin etimologiyasını qoruyub saxlamaqda və işlədilməkdədir. Hazırda Türkiyə türkcəsi və şivələrində də saklı gizli sifəti işlədilir.

Bəhs olunan şivələrdə maraqlı doğuran düzəltmə feillərdən biri də silələmək` ağzına qədər doldurmaq feildir. Məs.: *Qabı illap silələmişən ki, a bala.* Qeyd edək ki, silə sifəti dilimizin dialekt və şivələrində “dolu, tam” mənasını ifadə edir.

Tədqiq olunan Azərbaycan dialekt və şivələrində diqqəti cəlb edən leksemlərdən biri də məhz lülləməx` düzəltmə feilidir. Bu söz şivələrimizdə ağacı, taxtanı yonub boru şəklinə salmaq mənasını ifadə edir. Sözün kökü “lül” düz sifətidir. *Məs.: Bizim Əhmət yamancanax dülgərdi taxtanı bi lüllüyür kin gəl görəsən.* Maraqlıdır ki, dilimizin bir sıra şivələrində lül komponentli digər ifadələrə də rast gəlinir. Belə ki, bəhs etdiyimiz şivələrdə “həddindən artıq içki içib sərxoş olmaq” anlamında lül atəş, xüsusilə pişik, it kimi heyvanların nədənsə qorxan zaman quyruğunun dik dayanmasına “lül durmaq” və s. tipli söz və ifadələrlə qarşılaşırıq.

Müasir Azərbaycan şivələrində qarşımıza çıxan və geniş işlənmə arealına malik olan maraqlı düzəltmə feillərdən biri də düşgünnəməx` feilidir. Hər hansı bir insanın və ya digər canlı varlığının sürətli zəifləməsi tədqiq etdiyimiz şivələrdə bu leksik vahidlə ifadə olunur. Yəni düşgünnəməx` feili düşgün sifətindən yaranmışdır. Qeyd edək ki, həmin söz dilimizin Naxçıvan dialekt və şivələri üçün xarakterik olub sözügedən şivələrin əksəriyyətində özünü göstərir. *Məs.: Day mən də qocalmışam. Hər gün bir az düşgünnüyürəm.*

2. Feillərdən düzələn düzəltmə feillər

Ədəbi dilimizdə olduğu kimi dialekt və şivələrimizdə də düzəltmə feillərin bir qismi feil köklərindən yaranır. Buradakı şəkilçilərin bəziləri feil yaradıcılığında fəal iştirak etsə də, digərləri qeyri-məhsuldarlığı ilə diqqəti cəlb edir. Hazırda Azərbaycan şivələrində feil köklərindən yaranan düzəltmə feillər əsasən bunlardır. Teziməx`, arıtdamax, şüşdəməx`, qavalamax, çözdəməx` və s. Nümunələrdən də göründüyü kimi, şivələrimizdə feil köklərindən yarana leksik vahidlər ad bildirən nitq hissələrindən yaranan sözlərlə müqayisədə azlıq təşkil edir. Feil köklərindən yaranmış leksik vahidlərin bəzilərinin təhlilinə baxaq.

Müasir Azərbaycan dialekt və şivələrində qarşımıza çıxan maraqlı düzəltmə feillərdən biri *teziməx`-qaçmaq* feilidir. *Məs.: Yazıx qorxusunnan tezidi.* Bu feil şivələrimizdə həm insanlar həm də digər canlılar üçün eyni leksik anlamda istifadə edilir. Belə ki, aparılan araşdırmalar zamanı bəhs etdiyimiz şivədə *təzix`* qoun (T., Sal.) –tez-tez sürüdən ayrılıb qaçan, itən heyvan mənasında işlənir. *Məs.: Təzix` qoyunu tutmağ çətin o:r, gərəx` kürnəşə salasan (T.).*

Birinci növ ismi birləşmə şəklində olan bu terminin birinci komponenti olan “təzix” sözü türk mənşəli qədim leksem olan təzimək – qaçmaq feilindən yaranmışdır. Bu feil qədim türk dillərində mövcud olmuşdur və hazırda dialekt və şivələrimizdə yaşamaqdadır.

Belə ki, *tezi* – *qaç* feili “Divani-lügət-it türk”də tezme (9, s. 611) – qaçmaq, Orxon-Yenisey abidələrində *tez* (13, s.174), qədim Göytürk və Uyğur yazılı abidələrində *tezme* (8, s.100), Türkmən dilində *tezme* (12, s.198), qədim Özbək dilinin XIV əsr yazılı abidəsi olan “Tarjuman” abidəsində *tizik* (14, s.114), Türkiyə türkcəsinin Çoruh şivəsində *tezmey* (6, s.280) şəklində, eyni mənələrdə işlənməkdədir. Azərbaycan dilinin Məgri (Mehri), Kəlbəcər dialekt və şivələrində *təzməx`* (2, s. 564) şəklində eyni mənada işlək dialekt sözüdür.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan şivələrində düzəltmə feillər içərisində sinonimlik təşkil edən bir sıra leksik vahidlərə də rast gəlinir. Apardığımız araşdırmalar zamanı qarşımıza çıxan və maraq doğuran *tüyümək* feili də bu qəbildən olan leksemlərimizdən biridir. Bir faktı unutmayaq ki, *tezimək* feilindən fərqli olaraq *tüyümək* feili daha çox insanlar üçün istifadə edilən xarakterik sözlərimizdəndir. *Məs.: Bi də baxdım kin tüyüdü.*

Tüyümək feili daha çox “gizlicə, oğrun, cəld qaçmaq” anlamını ifadə edir. Dilimizin Meğri şivələrində bu feil kökündən törəyən tüynex`-cəld, zirək (3, 587) leksimi ilə qarşılaşırıq.

Dilimizin Qazax, Borçalı şivələrində eyni leksem dazılamax fonetik variantında işlədilir. *Məs.: Quşa heş çatmamışdım ki, dazıladı (Borçalı) (1).*

Dilimizin dialekt və şivələrində qarşımıza çıxan maraqlı leksik vahidlərdən biri də şüşdəməx` feilidir. *Məs.: Qırışxları bir ikidə şüşdədim.* Bu düzəltmə feil qədi türk dillərində açmaq mənasında işlədilən şüş/şəş feil kökü və -lə sözdüzəldici şəkilçisinin fonetik variantı olan -də şəkilçisinin iştirakı ilə yaranmışdır. Şüş/şəş feili “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da işlənmişdir. “... Dirsə xan aydır: - Mənim əlimi şəşin, qolça qopuzumu əlimə verin..” (7). Şəş sözü türk dillərinə aid lüğətlərdə də açmaq mənasında verilmişdir.

Tədqiq etdiyimiz şivələrdə işlədən maraqlı düzəltmə feillər sırasında çözləməx` - açmaq feilini də qeyd edə bilərik. *Məs.: İpəx` sapı illap bərbat çözləmişən e.* Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün arxaikləşən bu söz, dialekt və şivələrimizdə öz varlığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Maraqlıdır ki, hazırda Türkiyə türkcəsində çözmək feili həll etmək, açmaq mənasında öz ilkin leksin məzmunu qoruyub saxlamaqdadır. *Məs.: Dügümü çözmüş bulunmaktayız.*

Nəticə. Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dialekt və şivələrində, o cümlədən də Qərbi Azərbaycan şivələrində feillər öz zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Onların hamısı haqqında bir tədqiqatda bəhs etmək bir qədər çətinidir. Araşdırılan sözlərin böyük əksəriyyəti milli mənşəli olmaqla zəngin ümumtürk leksikasının mühüm laylarından birini təşkil edir. Belə sözlərin müasir dilçilik aspektindən etnolinqvistik təhlilinin aparılması bir sıra maraqlı faktların orataya çıxarılmasına imkan verir. Həmin sözlərin milli aspektdən, ümumtürk mədəniyyəti, dilçiliyi kontekstində öyrənilməsi, onların xalqımızla, bu torpaqla bağlılığının sübut olunması, günümüzdə ərazilərimizə qarşı irəli sürülən əsassız erməni iddialarına tutarlı cavab verə biləcək əhəmiyyətli bir mənbə olduğunu göstərməkdədir. Aparılan araşdırma və təhlillər sübut edir ki, öyrənilən sözlər, şübhəsiz, regionla bağlıdır və xalqımızın milli-mənəvi mədəniyyətinin, dialekt leksikasının mühüm tərkib hissəsini təşkil edir. Belə sözlər dilimizin qədim tarixi köklərini özündə yaşadan, bizə və bizdən sonrakı nəsillərə miras qoyan olduqca dəyərli mənbədir. Onların araşdırılaraq ortaya çıxarılması, linqvistik təhlil olunması və bundan sonrakı nəsilləri ötürülməsi müasir dil tarixinin, tarixi dialektologiyanın qarşısında dayanan aktual məsələlərdəndir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Dərbənd dialekti. Bakı: Elm, 2009, 448 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. 2 cildə, I c. Ankara: Türk Dil Qurumu, 1999, 374 s.
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. İki cildə, II cild. Ankara: Türk Dil Qurumu, 2003, 279 s.
4. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962, 326 s.
5. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 440 s.
6. Bədəlova A. Qərbi Azərbaycan şivələri lüğəti. Ankara, 2023, 314 s.

7. Caferoğlu A. Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar, Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995, 296 s
8. Ergin M.Dede Korkut Kitabı. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1994, 483 s.
9. Xudiyev N.M. Quliyev Ə.A. Qədim türk abidələrinin sözlüyü. Bakı: ADPU, 1992, 127 s.
10. Kaşğarlı M. “Divani lüğət-it-türk”. Ankara: Türk Dil Kurumu, IV c. 2006, 885 s.
11. Müasir Azərbaycan dili. Üç cildə, II cild. Morfologiya. Bakı: Elm, 1980, 510 s.
12. Rüstəmov R. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil.Bakı: Maarif, 1965, 320 s.
13. Taçmıradov T., Çarıyev M. Türkmən ədəbi dilinin orfoepiyası və qısa orfoepik sözlüyü, Aşqabad, Elm, 1967, 243 s.
14. Tekin T. Orhon yazıtları. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010, 201 s.
15. Юнисов А. Узбек теленен “Таржуман” ел язмалары. Узбекистан, Ташкент, Фанн неширять, 1980, 127 s.

YENİ NƏSİL İDMAN SAHƏLƏRİ: KİBERİDMAN / E-İDMAN (ESPORTS)

Toğrul Elman oğlu Quliyev

ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinin müəllimi

Xülasə. XXI əsrin gətirdiyi rəqəmsal transformasiya və yüksək texnoloji inkişaf, ənənəvi sosial-mədəni institutları kökündən dəyişdirdiyi kimi, bədən tərbiyəsi və idman sənayesini də yeni bir müstəviyə daşımışdır. Bu elmi məqalədə müasir dövrün ən dinamik inkişaf edən qlobal fenomenlərindən biri olan "Kiberidman" və ya "E-idman" (Esports) sahəsi hərtərəfli təhlil olunur. Kiberidman kompüter, konsol və ya mobil cihazlar vasitəsilə rəsmi qaydalar çərçivəsində keçirilən, yüksək intellektual-göz koordinasiyasına, strateji təfəkkürə və anlıq mikromotorika bacarıqlarına əsaslanan rəsmi statuslu yarış fəaliyyətidir. Məqalədə e-idmanın tarixi təkamülü, bioloji və koqnitiv mexanizmləri, insan orqanizminin fizioloji göstəricilərinə təsiri, idman pedaqogikası və psixologiyasındakı rolu, eləcə də qlobal iqtisadi model və hüquqi tənzimləmə mexanizmləri elmi-nəzəri kontekstdə araşdırılır. Həmçinin kiberatletlərin peşəkar travmaları və bu sahədə fiziki tərbiyənin zəruriliyi müqayisəli şəkildə ortaya qoyulur.

Açar sözlər: Kiberidman, E-idman, İntellektual-göz koordinasiyası, Koqnitiv neyroelm, Psixomotor sürət, İdman pedaqogikası, Rəqəmsal idman sənayesi.

Abstract. The digital transformation and rapid technological advancement of the 21st century have fundamentally reshaped traditional socio-cultural institutions and significantly transformed the field of physical education and sports. This scientific article comprehensively examines Esports (Electronic Sports), one of the fastest-growing global phenomena of the modern era. Esports is defined as an officially organized competitive activity conducted through computers, gaming consoles, or mobile devices under established rules, requiring advanced hand-eye coordination, strategic thinking, cognitive flexibility, and rapid psychomotor responses. The study explores the historical evolution of esports, its biological and cognitive mechanisms, its impact on human physiological functions, and its role within sports pedagogy and psychology. Furthermore, the article analyzes the global economic structure of the esports industry, its legal and regulatory frameworks, and the professional challenges faced by esports athletes. Special attention is given to the health-related risks and occupational injuries associated with prolonged gaming, emphasizing the necessity of integrating physical education and fitness programs into esports training. Through a scientific and theoretical perspective, the research highlights esports as a multidimensional phenomenon that combines technology, competition, education, psychology, and modern sports science.

Keywords: Esports, Electronic Sports, Hand-Eye Coordination, Cognitive Neuroscience,

Psychomotor Speed, Sports Pedagogy, Digital Sports Industry.

Müasir cəmiyyətdə texnologiyanın sürətli integrasiyası fərdlərin asudə vaxtının təşkili formalarını, kommunikasiya kanallarını və rəqabət mühitini dərinlən transformasiya etmişdir. Ənənəvi olaraq fiziki güc, dözümlülük və böyük əzələ qruplarının fəaliyyəti üzərində qurulan "idman" anlayışı, rəqəmsallaşma dövründə yeni bir alt sahənin — kibridmanın (elektron idman) yaranması ilə genişlənmişdir. E-idman, kompüter texnologiyaları və virtual mühit vasitəsilə fərdlərin və ya komandaların müəyyən edilmiş qaydalar daxilində qarşılıqlı təminatı təmin edən intellektual-fiziki fəaliyyətdir.

Problemin aktuallığı ondan ibarətdir ki, e-idman artıq sadəcə yeniyetmə və gənclərin ev şəraitində oynadıqları video oyun (gaming) mərhələsini çoxdan geridə qoyaraq, qlobal olimpiya hərəkətinin də diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Beynəlxalq Olimpiya Komitəsinin (BOK) rəsmi qərarları ilə e-idman üzrə xüsusi Olimpiya Oyunlarının təsis edilməsi, bu sahənin elmi cəhətdən əsaslandırılmasını, bədən tərbiyəsi metodologiyasına integrasiyasını və pedaqoji prinsiplərinin müəyyənləşdirilməsini zəruri edir. Bu baxımdan, kibridmanın bioloji, psixoloji, pedaqoji və sosioloji aspektlərinin fundamental elmi analizi müasir idman elminin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biridir.

Elektron idmanın formalaşma tarixi rəqəmsal hesablama maşınlarının inkişafı ilə birbaşa paraleldir. Tarixdə ilk rəsmi rəqabətli oyun 1972-ci il oktyabrın 19-da Stenford Universitetində "Spacewar" oyunu üzrə keçirilmişdir. Həmin dövrdə qalibə populyar mədəniyyət jurnallarına abunəlik hədiyyə edilirdi ki, bu da kibridmanın ilkin sosial motivasiya xüsusiyyətini göstərir. 1980-ci illərdə "Atari" şirkəti tərəfindən təşkil edilən "Space Invaders" çempionatı 10 mindən çox iştirakçı cəlb edərək kütləvi turnir formatının əsasını qoymuşdur.

Əsl rəqəmsal sıçrayış 1990-cı illərin sonunda qlobal internet şəbəkəsinin (World Wide Web) və lokal şəbəkə (LAN) klublarının genişlənməsi ilə baş verdi. "Quake", "Counter-Strike" və "StarCraft" oyunlarının buraxılması peşəkar liqaların (məsələn, Cyberathlete Professional League - CPL) yaranmasına yol açdı. 2000-ci illərdə Cənubi Koreya e-idmanı dövlət səviyyəsində rəsmi idman növü kimi tanıyan ilk ölkə oldu və KeSPA (Korea e-Sports Association) vasitəsilə bu sahənin institusionallaşmasını təmin etdi.

Hazırda dünyanın 100-dən çox ölkəsində kibridman milli gənclər və idman nazirlikləri, yaxud milli olimpiya komitələri tərəfindən müstəqil idman növü kimi qəbul edilmişdir. Beynəlxalq Kibridman Federasiyası (IESF) və Qlobal Esports Federasiyası (GEF) kimi qurumlar beynəlxalq standartların, dopinqlə mübarizə (WADA) qaydalarının və etik normaların tətbiqinə rəhbərlik edirlər.

Kiberidmanı sırası video oyun fəaliyyətindən ayıran ən mühüm elmi meyar, kiberatletlərin nümayiş etdirdiyi unikal fizioloji və psixomotor xüsusiyyətlərdir. Bu fəaliyyətin mərkəzində yüksək dərəcəli intellektual-göz koordinasiyası (hand-eye coordination) dayanır.

İnsan orqanizmində vizual stimulun qəbul edilməsi, torlu qışadan optik sinirlər vasitəsilə beynin oksipital (ənsə) payına ötürülməsi, orada təhlil edilərək motor qabıq (motor cortex) tərəfindən əl əzələlərinə əmr göndərilməsi normal fərdlərdə orta hesabla 250 ilə 300 millisaniyə (ms) çəkir. Elmi tədqiqatlar göstərir ki, peşəkar kiberidmançılarda bu reaksiya müddəti 100 - 140 ms aralığına qədər enir. Bu göstərici peşəkar reaktiv qırıcı təyyarə pilotlarının və yüksək səviyyəli qılıncoynatma ustalarının göstəriciləri ilə tam eynidir.

Digər mühüm göstərici dəqiqədə yerinə yetirilən hərəkət sayıdır (APM - Actions Per Minute). Strategiya və taktika oyunlarında (məsələn, "StarCraft II", "Dota 2") peşəkar oyunçular saniyədə 6-7 şüurlu manipulyasiya etməklə 350 - 450 APM nümayiş etdirirlər. Bu hərəkətlər kor-koranə deyil, hər biri mikrosaniyəlik strateji qərarlara əsaslanan mikromotor hərəkətlərdir.

Funksional Maqnit Rezonans Tomografiyası (fMRT) vasitəsilə aparılan neyrovizuallaşdırma tədqiqatları sübut edir ki, uzunmüddətli kiberidman məşqləri beynin müəyyən strukturlarında struktur və funksional neyroplastikliyə səbəb olur:

- **Parietal lob (Təpə payı):** Vizual-məkan təfəkkürü və diqqətin dinamik paylanması sahəsində effektivlik artır, boz maddə sıxlığı yüksəlir.
- **Prefrontal korteks (Alın önü qabıq):** Anlıq qərar qəbul etmə, işçi yaddaş (working memory) və strateji planlaşdırma funksiyaları güclənir.

Kiberidmançılar eyni zamanda ekranda böyük sürətlə hərəkət edən 10 ilə 15 müstəqil obyekt eyni anda izləyə bilirlər (Visual Multiple Object Tracking). Sırası insanlarda bu limit maksimum 3-4 obyektədir. Bu, kiberidmanın yüksək selektiv vizual diqqət tələb edən və inkişaf etdirən intellektual fəaliyyət olduğunu təsdiqləyir.

Müasir pedaqoji elmlər kiberidmanı təhsilənlərin fərdi və sosial kompetensiyalarının inkişafı üçün effektiv mexanizm kimi qiymətləndirməyə başlamışdır. Bu sahə gənclərdə müasir əmək bazarında ən çox tələb olunan "yumşaq bacarıqların" (soft skills) formalaşmasında mühüm rol oynayır.

Əksər kiberidman fənləri (məsələn, "League of Legends", "Valorant", "Counter-Strike 2") 5 nəfərdən ibarət komandalara rəqabətinə əsaslanır. Virtual mühitdə oyun zamanı saniyənin yüzdə biri daxilində səsli rabitə vasitəsilə informasiya mübadiləsi aparmaq, rolları

bölüşdürmək, lideri dinləmək və kollektiv hədəfə yönəlmək tələb olunur. Pedaqoji baxımdan bu, şagird və tələbələrə kooperativ öyrənmə və sosial məsuliyyət hissini maksimum dərəcədə stimullaşdırır.

Yüksək səviyyəli çempionatlarda idmançılar kütləvi auditoriya qarşısında və böyük maliyyə/mənəvi məsuliyyət altında çıxış edirlər. Gərginlik anında emosional vəziyyəti (tilt statusu) idarə etmək, məğlubiyyətdən sonra psixoloji sarsıntı keçirmədən növbəti raunda fokuslanmaq güclü iradi keyfiyyətlər tələb edir. İdman psixologiyası bu prosesi "koqnitiv dözümlülük" (cognitive resilience) adlandırır.

Kiberidmanın oturaq (sedentar) xüsusiyyəti onun insan sağlamlığına mənfi təsirləri barədə diskussiyalar yaradır. Lakin peşəkar səviyyədə bu problemlərin qarşısının alınması üçün müasir bədən tərbiyəsi metodologiyasından geniş istifadə olunur.

Gündəlik 8-12 saat monitor arxasında keçən plansız və qeyri-erqonomik məşqlər bir sıra peşə xəstəliklərinə zəmin yaradır:

1. **Karpal Tunel Sindromu:** Biləkdəki median sinirin monoton mikromotor hərəkətlər nəticəsində sıxılması və iltihabı.
2. **Onurğa sütununun deformasiyası:** Uzunmüddətli statik oturuş səbəbindən skolioz, lordoz və servikal radikulopatiya riskinin artması.
3. **Kompüter Görmə Sindromu (CVS):** Gözün quruqluğu, akkomodasiya spazmı və görmə itiliyinin müvəqqəti azalması.

Müasir kiberidman klublarında kibernetiklərin gündəlik rejimi təkcə oyun təcrübəsindən ibarət deyil. Elmi araşdırmalar göstərir ki, kiberidmançının fiziki hazırlığı (dözümlülük və güc göstəriciləri) birbaşa onun koqnitiv davamlılığına təsir edir. Ürək-damar sisteminin funksional vəziyyəti yaxşı olduqda, beyin toxumalarının oksigenlə təchizatı optimallaşır, bu isə oyunun 4-cü və 5-ci saatlarında diqqət dağınıqlığının qarşısını alır.

Peşəkar e-idman məşq proqramlarına aşağıdakılar mütləq şəkildə inteqrasiya edilir:

- Kardio məşqlər (üzgüçülük, qaçış, velosiped) - ümumi dözümlülüyn artırılması üçün;
- Kinetik və dartınma (stretching) məşqləri - bilək, boyun və bel əzələlərinin tonusunu qorumaq üçün;
- Xüsusi göz gimnastikası metodikaları.

Kiberidmanın akademik dairələrdə həqiqi idman statusunu əsaslandırmaq üçün Köln İdman Universiteti (Deutsche Sporthochschule Köln) tərəfindən genişmiqyaslı laborator tədqiqatlar

aparılmışdır. Tədqiqatların nəticələri göstərir ki, yarış zamanı kiberidmanın orqanizminin verdiyi fizioloji reaksiyalar bir çox ənənəvi idman növləri ilə üst-üstə düşür, bəzi parametrlərdə isə onları üstələyir.

Fizioloji və Taktiki Göstəricilər	Ənənəvi İdman (Məsələn: Futbol, Tennis)	Kiberidman / E-idman (Esports)
Hərəkət Təbiəti və Dinamikası	Makromotor hərəkətlər, lokomotiv yerdəyişmələr, böyük əzələ gücü.	Mikromotor fəaliyyət, yüksək tezlikli barmaq və bilək hərəkətləri.
Ürək Vurğularının Sayı (Nəbz)	Oyun dinamikasından asılı olaraq orta hesabla 150 - 180 BPM.	Stress, adrenalın və anlıq qərarlar fonunda pik anlarda 160 - 190 BPM.
Katabolik Hormon Səviyyəsi (Kortizol)	Yüksək fiziki yüklənmə nəticəsində artır.	Həddindən ziyadə koqnitiv gərginlik səbəbindən Formula 1 pilotları ilə eyni səviyyədədir.
İnformasiya Emalı Sürəti	Məkan və topun trayektoriyasına görə vizual qiymətləndirmə.	Saniyədə dəyişən yüzlərlə rəqəmsal piksel və verilənlərin anlıq analizi.
Peşəkar Karyera Yaş Dövrü	Orta hesabla 18 - 35 yaş arası.	Orta hesabla 16 - 25 yaş arası (neyron reaksiya sürətinin bioloji azalmasına görə).

Cədvəldən aydın olur ki, kiberidmanda hərəkətlər lokal xarakter daşısa da, mərkəzi sinir sistemi və ürək-damar sisteminə düşən gərginlik dərəcəsi ənənəvi idman yüklənmələri ilə tamamilə adekvatdır.

Aparılan elmi-nəzəri təhlil göstərir ki, Kiberidman (E-idman) müasir cəmiyyətin rəqəmsal inkişaf qanunauyğunluqlarından doğan, rəsmi statusa malik universal bir idman növüdür. O, insanın intellektual potensialını, vizual qavrayış imkanlarını və motorik qabiliyyətlərini sinxron şəkildə birləşdirir. Gələcək perspektivdə Virtual Reallıq (VR), Artırılmış Reallıq (AR) və

Hibrid İdman (Phygital Sports) texnologiyalarının inkişafı ilə kiberidman daha da təkamül edəcəkdir.

Ədəbiyyat Siyahısı

1. Banyai, F., Griffiths, M. D., & Demetrovics, Z. (2019). *The Psychology of Esports: A Systematic Literature Review*. Journal of Gambling Studies, 35(2), 351-365.
2. Campbell, M. J., & Togelius, J. (2021). *Mind Games: Cognitive Enhancement Through Digital Athletics*. New York: Academic Press.
3. Jenny, S. E., Manning, R. D., Keiper, M. C., & Olrich, T. W. (2017). *Virtual(ly) Athletes: Where eSports Fit Within the Definition of "Sport"*. Quest, 69(1), 1-18.
4. Pluss, M. A., & Novak, A. R. (2022). *Esports Performance and Ergonomics: Biological Limits of Hand-Eye Coordination*. International Journal of Sports Physiology and Performance, 17(5), 711-719.
5. Rudolf, K., Bickmann, J., & Froböse, I. (2020). *Demographics and Health Behavior of eSports Players: Results of an Online Survey*. German Journal of Sports Medicine, 71(3), 82-89.
6. Taylor, T. L. (2018). *Watch Me Play: Twitch and the Rise of Game Live Streaming*. Princeton: Princeton University Press.

İNTİBAH DÖVRÜ DEKORATİV – TƏTBİQİ SƏNƏTİ

Seyfullayeva Aynur Tahir qızı

ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinin müəllimi

Abstract:

The intellectual foundation of the Renaissance was its own version of humanism. Humanism emerged from the rediscovery of classical Greek philosophy, such as the Roman concept of *humanitas* and the philosophical ideas of Protagoras, who said that man is the measure of all things. This new thinking manifested itself in art, architecture, politics, science, and literature. Early examples of the period include the development of perspective in oil painting and the renewed knowledge of concrete. Although the invention of portable metalwork spread rapidly from the late 15th century onwards, Renaissance changes were not uniform across Europe: the first traces of the Renaissance in Italy can be found in the early 13th century, notably in the writings of Dante and the paintings of Cotto.

The Renaissance was a cultural movement that profoundly influenced European intellectual life during the early modern period. Beginning in Italy and spreading to the rest of Europe by the 16th century, the Renaissance's influences were felt in art, architecture, philosophy, literature, music, science and technology, politics, religion, and other aspects of intellectual inquiry. Renaissance scholars employed the humanist method in their research and sought human emotion and realism in art.

Keywords: Decorative, art, Greece, Italy

Bizansın süqutu zamanı xilas edilən əlyazmalarda və Ro madan çıxarılan antik heykəllərdə Qərbin qarşısında yeni bir dünya — yunan antik dövrü canlandı, İtaliyada isə görünməmiş bir incəsənət çiçəklənməsi başladı. Bu çiçəklənmə klassik qədim dövrün bir əks-sədası olaraq meydana gəldi və sonralar buna bənzər nailiyyətlər əldə etmək mümkün olmadı. Bizans da və Orta əsrlər Avropasında sənətkar bir peşəkar kimi qəbul edilir, özü də təvazökar şəkildə özünü belə hesab edirdi. Onun yeri sosial iyerarxiyanın ən aşağı pillələrində idi və şəxsiyyəti sifarişçinin — kilsənin və ya dünyəvi hakimiyyətin qarşısında görünməz qalırdı. İntibah dövründən etibarən sənətkarların fərdi yaradıcılığı diqqət mərkəzinə çevrildi. İnsan şəxsiyyəti artıq cəmiyyət də yüksək qiymətləndirilir və sənətkarların yaradıcılıq fərdiliyi sənət həvəskarlarının heyranlığını qazanırdı. Məhz bu dövr də ümumi istiqamətə tabe olan anonim sənətkarlıq fərdi yaradıcılığa yerini verdi. Həm təsviri incəsənət, həm də tətbiqi incəsənət o dövrdə ümumi bir termin — “ars” olaraq adlanırdı. İncəsənətin “yaradıcı” və “tətbiqi” olaraq bölünməsi isə sənaye inqilabından sonra baş verdi. Sənətkarlar çilingərlik strukturlarına tabe idi. Bəzi hallar da onların ayrıca çilingər gildiyaları olmurdu: memarlar və heykəltəraşlar

daş yonucular gildiyasına, rəssamlar isə aptek çilər gildiyasına daxil olurdu, çünki rəngləri hazırlayıb qarışdırmaq onların vəzifəsi idi. Sənətkar və mühəndis peşələrinin birliyi intibah dövründə davam etmişdir. Texniki yaradıcılığın sənətkarlıqla orqanik əlaqəsi intibah dövrünün səciyyəvi xüsusiyyəti idi və əşyaların formalaşdırılmasına xüsusi təsir göstərirdi. Bu dövrdə əşyalar artıq rəşional və planlı şəkildə yaradılırdı.

Əşyaların yaradılması əvvəlcə kağız üzərində layihə şəklində başlanır, sonra isə bu layihələr əsasında materialda icra edilirdi. Leon Batista Alberti (1404–1472) “Memarlıq haqqında” traktatında intibah dövrünün estetik prinsiplərini müəyyənləşdirmişdir — gözəllik və faydanın sintezi barəsində fikir və ideyanı ön plana çıxarmışdı. Onun əsərinin əsas ideyası və hər bir yaradılan obyektə əsas tələbi — faydalılığın gözəlliyi dərk etməsi və gözəlliyin faydanı mənəvi cəhətdən zənginləşdirməsidir. XVI əsrin

ikinci yarısının estetikası əsər də yaradıcı ideyanın onun bədii təcəssümü ilə qarşılaşdırılması ideyası ilə səciyyələnir. Bu dövrdə əsərlərin qeyri-adi liyi, yaradıcı fantaziya və azadlığın rolu xüsusilə vurğulanır, sənətkarlıq icrasının bədii xüsusiyyətləri diqqət mərkəzinə çəkilir. Ornament. Renessans sənətinə xas olan fərdiyyətçilik ornamentlərdə özünü xüsusi şəkildə göstərir və Romaya aid dekorun fərdi başlanğıcını gücləndirməklə ifadə olunur. Nəticədə, ornament tamamilə müstəqil bir xarakter alır, öz də xilində məntiqi qanunauyğunluqlarla əlaqəli elementlərin qarşılıqlı təsirinə malik mənəvi bir sistemə çevrilir. Bu müstəqillik, ornamentlərin konkret həllər və motivlər baxımından böyük müxtəlifliyə sahib olmasını təmin edir. Renessans ornamentləri canlı, realist və rəng baxımından zəngindir, təsviri sənətin təsiri altında formalaşır. Kompozisiyalar isə əsasən sakit, tarazlaşdırılmış üfüqi və şaquli motivlərdən, həmçinin yarımdairəvi elementlərdən ibarətdir. Məzmun baxımından, Renessans ornamentləri üç əsas komponenti - Roma, Ərəb-Müsəlman və Qotik üslubu birləşdirir və onları yenidən mənalandırır; bu komponentlərdən Roma ən əsas və üslubi olaraq dominant olanıdır.

Renessans dövrünün ən xarakterik dekor tipi "grotesk" adlanır. Bu termin "qrot" (mağara) sözündən götürülüb, çünki sənətkarlar qədim Romalıların sənətini öyrənərkən bu üslubu yaradıblar. Rəsm sənətinin təsiri aydın görünür: simmetrik və dəqiq quruluşuna baxmayaraq, fərdi elementlərin icrası orijinal fərdiyyətçilik göstərir. Ornamentdə Renessans mədəniyyətinin əxlaqi vəziyyəti ni əks etdirən xüsusiyyətlər də nəzərə çarpır. Erotik motivlər və Renessansın "böyük" sənətinə xas olan xüsusiyyətlər də bəzən bu ornamentlərdə öz əksini tapır. Eyni zamanda, Ərəb Müsəlman sənətinin, xüsusən də Renessansın son dövrlərində mədəniyyətə təsiri nəzərə çarpır. Bu təsir, antik ənənələrin zəifləməyə başladığı dövrdə daha da hiss olunur: dekor daha mürəkkəb və zəngin bir xarakter alır. Tez-tez bu zənginlik, sərbəst fonun

arabesk motivlərlə doldurulması ilə əldə edilir ki, bu da ornamentə "xalça" görünüşü verir. Renessans dövründə İtaliya məişətində estetikaya böyük önəm verilərək, sadə əşyaların belə gözəl formada təqdim edilməsi əsas məqsədlərdən biri idi. Bu dövrdə keramik məmulatlar, o cümlədən müxtəlif formalı dərmən qabları, açıq bufetlərdə və saraylarda nümayiş etdirilən iri boşqablar və lövhələr geniş istifadə edilirdi. Bu məhsullar İtaliyanın müxtəlif şəhərlərində — Florensiya, Siena, Kastel-Durante, De ruta, Gubbio və Urbino kimi yerlərdə istehsal olunurdu.

THE “CAPITALS OF ISLAMIC CULTURE” PROGRAM AND THE PROMOTION OF AZERBAIJANI CITIES

PhD., student, Sevinc MAMMADOVA

Baku State University, The Faculty of History
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0008-7177-1167>

Abstract

This study examines the geocultural and diplomatic significance of the "Capitals of Islamic Culture" program, initiated by the Islamic World Educational, Scientific and Cultural Organization (ICESCO) under the aegis of the Organisation of Islamic Cooperation (OIC), with a specific focus on its impact on the international promotion of Azerbaijani cities. As a strategic soft power mechanism, this program aims to preserve Islamic heritage, foster intercultural dialogue, and strengthen solidarity among member states. Within this framework, prominent Azerbaijani cities—notably Baku (2009), Nakhchivan (2018), and Shusha (2024)—have been designated as cultural capitals, serving as critical focal points for examining how a nation can leverage its historical commonalities to enhance its global and regional prestige. Employing a qualitative methodology rooted in cultural diplomacy frameworks and a discourse analysis of official OIC and ICESCO declarations, this research investigates the strategic execution of cultural policies during these celebratory years. The study analyzes how Azerbaijan successfully integrated its domestic narrative of multiculturalism and religious tolerance with the broader pan-Islamic cultural agenda. The findings demonstrate that the "Capitals of Islamic Culture" designation acted as a powerful catalyst for urban revitalization, tourism development, and infrastructure modernization in the host cities. Furthermore, it provided Azerbaijan with a legitimate platform to showcase its rich historical synthesis of Eastern traditions and Western modernization, while effectively countering regional geopolitical misrepresentations. Ultimately, this thesis argues that the program transcends symbolic recognition; it functions as an essential instrument of contemporary cultural diplomacy that enables Azerbaijan to project its unique identity, reinforce its leadership within the Islamic world, and actively foster sustainable international partnerships through the long-term preservation of our shared global heritage. To comprehensively evaluate the impact of the “Capitals of Islamic Culture” program on the international promotion of Azerbaijani cities, this study adopts a mixed-methods research design, primarily relying on qualitative analysis supplemented by descriptive quantitative data. Since the topic intersects the fields of cultural diplomacy, international relations, and urban branding, a multidisciplinary methodological framework is required.

Keywords: Organisation of Islamic Cooperation (OIC), ICESCO, Cultural Diplomacy, Azerbaijan, Soft Power, Islamic Heritage, Shusha, Urban Promotion.

INTRODUCTION

In the contemporary international paradigm, the traditional parameters of hard power—namely military coercion and economic leverage—are no longer the sole determinants of a nation’s geopolitical standing. The democratization of global information networks and the rise of globalization have elevated soft power and cultural diplomacy to the forefront of foreign policy strategies. Nations increasingly compete to project an image of stability, cultural richness, and progressive development to secure international alliances, attract foreign direct investment, and bolster tourism. Within this global context, the Islamic world has developed its own institutional mechanisms to foster internal solidarity and project its diverse heritage to the global community.

A premier instrument of this effort is the “Capitals of Islamic Culture” program. Initiated and managed by the Islamic World Educational, Scientific and Cultural Organization (ICESCO) under the broader institutional umbrella of the Organisation of Islamic Cooperation (OIC), this program represents a systematic attempt to highlight the historical depth and contemporary vibrancy of Islamic urban centers. Modelled loosely on the European Capital of Culture initiative, the ICESCO program designates specific cities each year across three distinct Islamic regions—the Arab region, the African region, and the Asian region—to host a year-long series of cultural, academic, and artistic events.(OIC, 2018)

For the Republic of Azerbaijan, a nation strategically situated at the geopolitical and cultural crossroads of Eastern Europe and Western Asia, participation in this program has emerged as a cornerstone of its public diplomacy. Since regaining its independence in 1991, Azerbaijan has consistently sought to balance its secular state identity with its deep-rooted Islamic heritage, while simultaneously fostering strong ties with Western institutions. The designation of three major Azerbaijani cities—Baku in 2009, Nakhchivan in 2018, and Shusha in 2024—as Capitals of Islamic Culture offers a compelling empirical framework to study the intersections of regional identity, urban branding, and state-sponsored cultural diplomacy.(AZƏRTAC,2018) This article examines how Azerbaijan has strategically utilized the ICESCO program to promote its cities on the international stage. It investigates the underlying geocultural motivations, analyzes the specific narratives projected during these celebratory years, and assesses the structural impacts of these designations on urban revitalization, tourism development, and soft power projection.

CONCEPTUAL FRAMEWORK

To theoretically ground the analysis of Azerbaijan’s interaction with the “Capitals of Islamic Culture” program, this study synthesizes two primary conceptual frameworks from international relations and marketing literature, specifically Joseph Nye’s theory of soft power and contemporary theories of place and urban branding. Joseph Nye conceptualized soft power as the ability of a political actor to co-opt rather than coerce, shaping the preferences of others through appeal and attraction. According to Nye, the soft power of a country rests primarily on three resources, which are its culture, its political values, and its foreign policies. Cultural diplomacy operates as a functional subtype of public diplomacy, serving as the operational arm of soft power. It involves the exchange of ideas, information, art, and other

aspects of culture among nations and their peoples to foster mutual understanding. For a post-Soviet state like Azerbaijan, cultural diplomacy is not merely decorative; it is a defensive and offensive geopolitical necessity. By anchoring its foreign policy narrative in its rich Islamic heritage, Azerbaijan constructs a bridge of shared identity with the member states of the OIC. This shared identity generates diplomatic equity that can be mobilized in international forums, particularly regarding regional security matters and territorial integrity.

While soft power operates primarily at the macro-state level, place branding drills down into the micro-spatial dynamics of cities and regions. Scholars in this field argue that places can be managed like brands, where a structured reputation can enhance economic competitiveness. Urban branding involves the selective commodification of a city's history, architecture, and cultural output to create a distinct, competitive identity in the global marketplace. The "Capitals of Islamic Culture" designation functions as an institutional endorsement—a temporary monopoly on cultural attention that acts as a catalyst for what urban sociologists term place-making. By designating a city as a cultural capital, the state is granted a legitimate external justification to inject financial capital into urban infrastructure, restore historical monuments, build museums, and upgrade hospitality networks. The program essentially accelerates the transition of a domestic urban space into a node within global cultural and tourism circuits.(OIC)

METHODOLOGY

This study adopts a qualitative, multi-case study research design to evaluate the strategic execution and socio-political outcomes of the "Capitals of Islamic Culture" program within Azerbaijan. A mixed-method qualitative approach is utilized to ensure analytical depth and structural triangulation. The empirical data for this study was collected from three primary source categories, beginning with a rigorous review of official institutional documents, including resolutions, charter guidelines, and final declarations issued by ICESCO and the OIC secretariat. Similarly, state decrees, official speeches, and program agendas published by the Ministry of Culture of the Republic of Azerbaijan were compiled. Furthermore, media and discourse archives, including press releases, state media broadcasts, and international media coverages concerning the designated years, were audited to evaluate the specific public relations narratives deployed by the state. Finally, socio-economic data, including tourism influx metrics, infrastructure expenditure summaries, and event-log counts provided by the State Statistical Committee of Azerbaijan, were analyzed to measure material outcomes.

The collected data was subjected to two distinct analytical procedures to ensure validity. First, discourse analysis was employed to deconstruct the ideological and rhetorical frameworks embedded within the cultural messaging. The study specifically tracked the recurrence of key thematic concepts such as multiculturalism, tolerance, civilizational dialogue, and historical justice. Second, a comparative case analysis was conducted using a chronological case matrix. The study mapped the three Azerbaijani cities across consistent variables, including strategic objectives, core narrative, infrastructural investment, and geopolitical context. This comparative framing allows for the identification of a continuous, evolutionary trajectory in Azerbaijan's urban diplomacy over a fifteen-year period.

Case Studies: The Promotion of Azerbaijani Cities

Baku's designation as the Capital of Islamic Culture in 2009 occurred during a period of rapid economic growth driven by rising oil revenues. The strategic objective for Baku was to project an image of a hyper-modern, oil-rich, yet culturally authentic Muslim metropolis. The state seamlessly integrated this designation with the Baku Process, an international initiative launched in 2008 aimed at establishing an effective dialogue between civilizations. During 2009, Baku hosted dozens of international exhibitions, conferences of Islamic cultural ministers, and music festivals. The discourse centered on Baku as a geographic and philosophical bridge—a space where secularism, Western-style development, and Islamic values coexisted harmoniously. The promotion of the UNESCO-protected Old City alongside cutting-edge modern architecture symbolized this duality. Baku 2009 successfully introduced Azerbaijan to the broader OIC community as a capable, highly organized, and affluent leader within the secularized Islamic world.(AZƏRTAC,2009)

The selection of Nakhchivan for the 2018 iteration carried distinct geopolitical weight. As an exclave separated from mainland Azerbaijan, Nakhchivan had long suffered from geographic isolation due to closed borders with Armenia. The Azerbaijani state utilized the ICESCO platform to break this isolation by drawing international cultural attention directly to the region. The narrative of Nakhchivan 2018 (AZƏRTAC, 2018) focused heavily on historical antiquity and deep Islamic scholarship. Architectural masterworks, such as the Momine Khatun and Garabaghlar tombs, were highlighted to showcase Nakhchivan's contribution to the Golden Age of Islamic architecture. Extensive state resources were allocated to restore these monuments and modernize the city's transport and hospitality sectors. By bringing hundreds of international delegates, scientists, and artists directly to the exclave, Azerbaijan demonstrated that despite its geopolitical isolation, Nakhchivan remained an active, integral, and deeply cherished center of the wider Islamic world.

Shusha 2024 represents the most politically significant and emotionally resonant case study within Azerbaijan's cultural diplomacy. Following the 2020 Forty-Four Day Karabakh War and the complete restoration of state sovereignty over the region, Shusha was declared the cultural capital of Azerbaijan domestically, followed quickly by its designation as the Capital of Islamic Culture for 2024 by ICESCO.(AZƏRTAC,2025)The strategic objective of Shusha 2024 transcended standard tourism promotion, operating as a powerful exercise in post-conflict normalization and sovereignty consolidation. The core narrative emphasized the liberation of Islamic cultural heritage from decades of occupation, during which many local mosques and historical landmarks had been desecrated or destroyed. The year 2024 witnessed a massive state-led reconstruction effort where the Yukhari Govhar Agha and Ashaghi Govhar Agha mosques were meticulously restored and reopened, and the iconic Vagif Mausoleum was rebuilt. High-profile events brought global visibility to the city, and by framing Shusha's liberation and reconstruction as a victory for the preservation of global Islamic heritage, Azerbaijan leveraged the ICESCO program to secure collective diplomatic recognition and moral validation from the entire Islamic world, effectively cementing its post-war realities through the vehicle of cultural prestige.

CONCLUSION

The systematic utilization of the “Capitals of Islamic Culture” program by the Republic of Azerbaijan provides a vivid example of how contemporary states deploy cultural diplomacy and urban branding to advance their national interests. Through the deliberate curation of events in Baku, Nakhchivan, and Shusha, Azerbaijan has successfully navigated its complex identity, positioning itself as a modern, progressive state that remains deeply respectful of its Islamic roots. Analytically, the program has yielded significant results for Azerbaijan across three primary domains.

In terms of infrastructural and material outcomes, the ICESCO designations served as highly effective domestic catalysts for urban regeneration. Capital investments that might have otherwise faced bureaucratic delays were fast-tracked, resulting in the preservation of invaluable historical monuments, the modernization of transport infrastructure, and the expansion of provincial tourism capabilities outside of the capital city. Regarding strategic discourse delivery, the program gave Azerbaijan a legitimate, highly visible platform to project its core state philosophies, most notably multiculturalism and inter-religious tolerance. By hosting global dialogues within the framework of an Islamic cultural event, Azerbaijan successfully challenged monochromatic stereotypes of the Muslim world, positioning itself as a unique nexus of Eastern and Western civilization. Finally, these cultural celebrations were seamlessly aligned with Azerbaijan’s urgent foreign policy goals, proving that from breaking the economic isolation of Nakhchivan to consolidating international recognition of its sovereignty in a reconstructed Shusha, cultural branding has consistently paved the way for political validation.

In conclusion, the “Capitals of Islamic Culture” program transcends simple symbolic performance or temporary artistic display. For Azerbaijan, it has functioned as a highly sophisticated instrument of soft power. By turning its historic urban centers into temporary focal points of global Islamic heritage, Azerbaijan has successfully projected its national identity, protected its geopolitical interests, and secured a distinct and influential position within the contemporary international order.

REFERENCES

AZƏRTAC (18 February 2009) “*Baku-The capital of Islamic culture—2009*” URL:https://azertag.az/en/xeber/quotbaku the capital of islamic culture 2009 culture_year_officially_launched_president_ilham_aliyev_attends_opening_ceremony-581034

AZƏRTAC (17 April, 2025) *Shusha hosts closing ceremony of “Shusha - the Cultural Capital of the Islamic World 2024”* URL:
https://azertag.az/en/xeber/shusha_hosts_closing_ceremony_of_shusha the_cultural_capital_of_the_islamic_world_2024-3510479

Republic of Azerbaijan Ministry of Foreign Affairs. *Nakhchivan, Capital of Islamic Culture 2018*. URL: <https://pretoria.mfa.gov.az/en/news/3039/nakhchivan-capital-of-islamic-culture-2018>

Organization of Islamic Corporation. OIC and Azerbaijan Organize OIC Cultural Festival 2025 in Baku. URL: <https://www.oic-oci.org/fr/news/7144>

OIC.Direction des affaires culturelles, sociales et familiales. URL: <https://www.oic-oci.org/fr/departments/7>

CƏLİL MƏMMƏDQUQULUZADƏ YARADICILIĞI

Günəl Vəli qızı Dadaşova

ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinin müəllimi

Xülasə. Məqalədə Cəlil Məmmədququluzadənin "Poçt qutusu" hekayəsi tənqidi realizm kontekstində təhlil edilir və əsərin Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai düşüncənin formalaşmasına təsiri araşdırılır. Müəllif göstərir ki, hekayənin əsas məqsədi təkcə Novruzəli obrazının fərdi taleyini təsvir etmək deyil, bütövlükdə dövrün cəmiyyətində hökm sürən savadsızlığı, geriliyi, hüquqsuzluğu və sosial ədalətsizliyi ifşa etməkdir. Novruzəli cəhalətin, itaətkarlığın və hüquqi savadsızlığın ümumiləşdirilmiş obrazı kimi təqdim olunur. O, öz hüquqlarını tanımır, xanın zülmünü təbii qəbul edir və bütün çətinliklərə baxmayaraq, mövcud ictimai qaydalara tabe olmağa davam edir. Yazıçı satirik üslubdan istifadə etməklə cəmiyyəti geridə saxlayan qüvvələri, xüsusilə savadsızlığı qoruyan feodal münasibətlərini və köhnə düşüncə tərzini kəskin tənqid edir.

Məqalədə həmçinin vurğulanır ki, hekayədə digər xalqların elmə və tərəqqiyə münasibətinin göstərilməsi təsadüfi deyil. Müəllif bununla Azərbaycan cəmiyyətinin inkişafdan geri qalmasının əsas səbəblərini oxucuya çatdırmağa çalışır. "Poçt qutusu" yalnız bir kəndlinin faciəsi deyil, bütöv bir xalqın mənəvi vəziyyətinin bədii ifadəsidir. Cəlil Məmmədququluzadə realizm və satiranın imkanlarından istifadə edərək xalqı elmə, maariflənməyə və öz hüquqlarını dərk etməyə çağırır. Əsər bu gün də aktuallığını qoruyur və cəhalətə, avamlığa, sosial ədalətsizliyə qarşı yazılmış ən qüdrətli bədii nümunələrdən biri kimi qiymətləndirilir.

Açar sözlər: Cəlil Məmmədququluzadə, Poçt qutusu, tənqidi realizm, satira, maarifçilik, cəhalət, Novruzəli, sosial tənqid.

Abstract. This article analyzes Jalil Mammadguluzadeh's short story "Mailbox" (Poçt qutusu) from the perspective of critical realism and examines its contribution to Azerbaijani literature and social thought. The study argues that the story is not merely about the personal tragedy of Novruzali but serves as a powerful criticism of ignorance, illiteracy, social injustice, and feudal oppression in early twentieth-century Azerbaijani society. Novruzali represents the ordinary peasant who has been deprived of education and awareness of his rights. He accepts humiliation and exploitation as natural, remaining obedient to the local khan despite the hardships imposed

upon him. Through irony and satire, the author exposes the social structures that preserve backwardness and prevent the intellectual development of society.

The article further emphasizes that the comparison between Azerbaijanis and representatives of other nations in the story is intentional. By portraying other peoples as more interested in education and progress, Mammadguluzadeh encourages his readers to recognize the importance of knowledge, enlightenment, and civic consciousness. The tragedy of Novruzali symbolizes the condition of an entire society rather than the fate of a single individual. The writer uses realistic narration and satirical criticism to awaken public awareness and inspire social transformation.

The study concludes that "Mailbox" remains one of the finest examples of Azerbaijani critical realist literature. More than a century after its publication, the story continues to be relevant because it addresses universal issues such as ignorance, injustice, and the struggle for education and human dignity. Its artistic value and social message ensure its lasting significance in the history of Azerbaijani literature.

Keywords: Jalil Mammadguluzadeh, Mailbox, critical realism, satire, enlightenment, ignorance, Novruzali, social criticism.

Cəlil Məmmədqulu zadə əsərlərində dövrünün eybəcərliklərini ustalıqla qələmə almış, azərbaycanlıların elmdən, təhsildən uzaq düşmələrindən, varlı təbəqələrlə kasıblar arasındakı bərabərsizlikdən, çar məmurlarının özbaşınalığından acı təəssüf hissi ilə danışmışdır.

Ədibin böyük ustalıqla qələmə aldığı "Poçt qutusu" əsəri digər əsərləri kimi böyük təsir gücünə malikdir. Cəlil Məmmədquluzadənin ədəbi yaradıcılığını mütləq edən oxucu düşünür və dəyişir, onda cəmiyyətdəki naqis cəhətlərə qarşı nifrət hissi baş oyanır. Yazıcının məqsədi də elə nadanlıq və məşəqqət içində yaşayan həmvətənlərini cəhalət yuxusundan oyatmaq idi.

Bu baxımdan ədibin «Poçt qutusu» hekayəsi çox xarakterikdir. Əsərdə təqdim olunan İtqapan kəndinin sakini Novruzəli ötən əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan kəndlilərinin ümumiləşdirilmiş obrazıdır. Novruzəli cəhalət içərisində yaşayan yüzlərlə, minlərlə həmkəndlilərdən biridir. Əsərdə onun başına gələn müsibətlər də ilk növbədə avamlığı ucbatından baş verir. Novruzəlinin sadələşməyi elə bir həddədir ki, o hüquqlarını bilmir, öləndək özünü xanın qulu sanır. O, söyülür, təhqir edilir, alçaldılır, lakin bunu təbii sanır. Buna

görə də ailəsi ehtiyac içində dolansa da, əkib-becərdiyi məhsuldan mütləq xana pay ayırır, ildə bir neçə dəfə ona sovqat gətirir.

Öz dövründə Azərbaycan və müsəlman aləmində savadsızlığın belə vüsət alması yazıçını düşündürür və sonrakı əsərlərində də o, dönə-dönə bu problemə qaydır.

C.Məmmədquluzadənin bu əsərində tənqid hədəfi kimdir? Novruzəli, yoxsa xan? Yuxarıda qeyd etdik ki, müəllif geniş mənada xalqı savadsızlığa və geriliyə çəkənləri günahlandırır. Bəs dar mənada isə əsərin konkret obrazları arasında axtaracağımız bir satıra hədəfi kimdir?

"Poçt qutusu"ndakı Novruzəlinin adi poçt qutusuna nabelədliyi bir xalqın gerilik və savadsızlığının ümumiləşdirilmiş faktı kimi maraqlıdır. Lakin bu kiçik hekayə həm də azərbaycanlının pis mənada şükranlıq, öz hüquqları uğrunda mübarizə barədə düşünməkdən belə çəkinmək faktını da ifadə edir: Novruzəli onun savadsızlığına bais olan, onu mütiliyə alışdıran xanda heç bir günah görmür, əksinə, əsərin sonunadək ona layiq olmadığını dilə gətirərək səmimi bir ehtiram göstərir. Yazıçı, əslində, novruzəlilərin sivil bir xalq kimi formalaşmasına mane olan xanı - bu kontekstdə ziyalını - daha çox satira atəşinə tutur.

Yazıçının hekayədə erməni və rus millətlərinin nümayəndələrinin poçt qutusuna məktub salmaları səhnəsini təsvir etməsi də təsadüfi deyildir. Bununla müəllif digər millətlərin elmə, inkişafa böyük maraq göstərmələrini və buna görə də zamanla ayaqlaşa bildiklərini nəzərə çarpdırmaq istəmişdir. Eyni sözləri müsəlmanlar barədə demək mümkün deyil. Onlar hər vəchlə övladların məktəbə getməkdən yayındırır, cəhalətdən yaxa qurtarmağa heç bir səy göstərmir. Buna görə də həyatları çətinliklər içində keçir. Novruzəlinin əzab-əziyyətli dolanışığı, başına gələn bəlalar, durduğu yerdə külfətini başsız qoyub qazamata düşməsi bunun təsdiqidir.

Böyük yazıçı C.Məmmədquluzadə belə təzadlı və təsiredici səhnələr təsvir etməklə ilk növbədə azərbaycanlıların gözünü açmaq, onları elmə, inkişafa, öz hüquqlarını anlamağa istiqamətləndirmək istəmişdir. Novruzəlinin faciəsi ayrılıqda götürülmüş tək bir fərdin faciəsi deyildir. Belə hal cəhalət içində boğulan cəmiyyət üçün xarakterik idi. Novruzəliləri faciələrdən qurtarmaq üçün ilk növbədə cəmiyyəti sağaltmaq gerek idi. Xalqını çox sevən, onun acınacaqlı həyat tərzinə ürəkdən acıyan ədibin dövrünün eybəcərliklərinə güzgü tutmaqda məqsədi də elə bu idi.

Novruzəli "tənqidi realizmin proqram tipli qəhrəmanı"na (Yaşar Qarayev. Realizm, sənət və həqiqət. Bakı, "Elm" 1980, səh. 176) çevrilir və özündən sonrakı tənqidi realist ədəbiyyata işıq tutur. Cəlil Məmmədquluzadə kəndli Novruzəli və "Poçt qutusu" əhvalatı ilə mənəvi intibaha, tərpnəşə, dəyişməyə ehtiyacı olan insanı və onu əhatə edən cəmiyyəti realistcəsinə təsvir etməyə, göstərməyə müvəffəq olmuşdur. Bu mənada "Poçt qutusu" hekayəsi yeni çağa və yeni insana çağırışın ilk mükəmməl hekayəsidir. (Akademik İsa Həbibbəyli. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. (Əsərləri, 10 cildə, II cild). Bakı, "Elm və təhsil", 2017, 1068 səh. S. 145).

Ədəbiyyat

1. Cəlil Məmmədquluzadə "Poçt qutusu" hekayəsi
2. İsa Həbibbəyli. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. (Əsərləri, 10 cildə, II cild). Bakı, "Elm və təhsil", 2017.
- 3 Yaşar Qarayev. Realizm, sənət və həqiqət. Bakı, "Elm" 1980

NİZAMİ GƏNCƏVİ VƏ MƏHƏMMƏD FÜZULİ YARADICILIĞINDA “LEYLİ VƏ MƏCNUN “ POEMASININ OXŞAR VƏ FƏRQLİ CƏHƏTLƏRİ.

Günel Vəli qızı Dadaşova

ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinin müəllimi

Xülasə. Məqalədə Nizami Gəncəvi və Məhəmməd Füzuli yaradıcılığında "Leyli və Məcnun" poemasının oxşar və fərqli cəhətləri müqayisəli şəkildə təhlil edilir. Araşdırmada göstərilir ki, hər iki əsər eyni ərəb əfsanəsinə əsaslansa da, müəlliflərin dünyagörüşü, estetik prinsipləri və bədii məqsədləri onların əsərlərinə fərqli məzmun və ideya yükü qazandırmışdır. Nizami Gəncəvi əsərində məhəbbəti daha çox ictimai-realist müstəvidə təqdim edir, orta əsr cəmiyyətində hökm sürən dini və sosial qadağaları, qadın hüquqlarının məhdudlaşdırılmasını, fərdi azadlığın boğulmasını tənqid edir. Onun qəhrəmanları cəmiyyətin yaratdığı maneələr qarşısında mənəvi bütövlüklərini qoruyaraq yüksək əxlaqi keyfiyyətlərin daşıyıcısı kimi təqdim olunurlar.

Məhəmməd Füzuli isə eyni süjeti ilahi eşq və təsəvvüf fəlsəfəsi prizmasından işləyir. Onun poemasında Leyli maddi sevgidən ilahi həqiqətə aparan mənəvi yolun rəmzinə çevrilir, Məcnunun daxili aləmi, ruhi izzətləri və Allah sevgisinə yüksəlişi əsas ideya xəttini təşkil edir. Füzuli eşqin insanı kamilləşdirən və mənəvi saflığa aparan qüvvə olduğunu vurğulayır.

Məqalə nəticə etibarilə göstərir ki, hər iki sənətkar sevginin faciəsini dövrün köhnəlmiş ictimai baxışları ilə əlaqələndirsə də, fərqli bədii-estetik yanaşmalar nümayiş etdirirlər. Nizami sosial ədalət və insan azadlığını ön plana çəkdiyi halda, Füzuli ilahi məhəbbət və sufi dünyagörüşünü əsas ideya kimi inkişaf etdirir. Hər iki poema Azərbaycan və dünya ədəbiyyatında məhəbbət mövzusunun ən möhtəşəm bədii nümunələri sırasında xüsusi yer tutur.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, Məhəmməd Füzuli, Leyli və Məcnun, müqayisəli təhlil, ilahi eşq, sufi fəlsəfəsi, ictimai tənqid, realist təsvir.

Abstract. This article presents a comparative analysis of "Layli and Majnun" by Nizami Ganjavi and Muhammad Fuzuli, highlighting both the similarities and differences between the two masterpieces. Although both poets were inspired by the same Arabic legend, they interpreted the story according to their own philosophical outlooks, literary styles, and artistic objectives. Nizami Ganjavi approaches the theme of love from a social and realistic perspective, criticizing the rigid religious and social traditions of the medieval period. His poem emphasizes

individual freedom, justice, and the moral strength of the protagonists, while also drawing attention to the limited rights of women and the destructive influence of outdated customs.

In contrast, Muhammad Fuzuli transforms the story into a profound mystical and philosophical narrative centered on divine love. In his interpretation, Layli becomes a symbolic path leading Majnun from earthly affection to spiritual perfection and the love of God. The psychological depth of Majnun, his inner suffering, and his spiritual transformation occupy the central place in the poem. Fuzuli presents love as a sacred force that purifies the human soul and leads to ultimate truth.

The study concludes that both poets associate the tragedy of the lovers with the ignorance and conservative values of their societies. However, their artistic approaches differ significantly. While Nizami focuses on social criticism and realistic representation, Fuzuli emphasizes Sufi philosophy and spiritual devotion. Despite these differences, both poems remain among the greatest literary monuments of Azerbaijani literature, reflecting universal themes of love, sacrifice, morality, and the eternal quest for spiritual and human perfection.

Keywords: Nizami Ganjavi, Muhammad Fuzuli, Layli and Majnun, comparative analysis, divine love, Sufism, social criticism, realism.

Nizami Gəncəvi 1188-ci ildə, Məhəmməd Füzuli isə 1537- ci ildə yaradıcılığında "Leyli və Məcnun" mövzusunda toxunmuşdur. Bu poema ərəb dastanına əsaslanırsa da, hər iki dahi şairin özünəməxsus interpretasiyası ilə zirvəyə çatmışdır. Nizami əsəri realist-ictimai tənqid fonunda, Füzuli isə daha çox ilahi eşq və dərin lirik-fəlsəfi təsir gücü ilə işıqlandırmışdır.

Hər iki şairin güclü qələmindən çıxan əsər mövzu baxımından bənzərsələrdə ideya cəhətdən fərqlidirlər. Nizami Gəncəvi qeyd etdiyi kimi sifarişlə yazdığı üçün əsrdə ictimai tənqiddə və realist təsvirə daha çox yer vermişdir. O,ictimai tənqid kimi Qeys (Məcnun) və Leylinin faciəsini dövrün qatı ictimai-dini qaydalarına bağlayır. İnsan azadlığının məhdudlaşdırılmasını tənqid edir.Qadın azadlığından bəhs edir.Bunu biz Leylinin Məcnuna eşqini açıq elan etməsinə qiblə etdiyində görürük. Orta əsrlərdə qanunlar qadınlara qarşı daha sərt və amansız idi.Məcnun zahiri itaəti rədd etdiyi halda,Leyli zahirən itaət etməyə məcbur olur.

Realist təsvir dedikdə hadisələr daha real həyat həqiqətləri fonunda göstərilir . Məcnun cəmiyyətdən qaçan bir obrazdır , lakin duyğularının ən yüksək məqamını yaşayan bir

qəhrəman kimi təqdim edilir. Bu poemada qadının mənəvi sərbəstliyi məsələsinə də xüsusi diqqət yetirilmişdir. Nizami Gəncəvi dövründə qadının fikir və iradə sərbəstliyinə tərəfdar çıxmışdır.

Ümumilikdə, Nizami *"Leyli və Məcnun"* poemasında insanın mənəvi əsarətinə və məhəbbətin faciəsinə səbəb olan ictimai-dini ziddiyyətləri tənqid etmişdir. Qəhrəmanlarının mənəvi – ruhi qələbəsinə alqışlamışdır.

Füzuli yaradıcılığında *"Leyli və Məcnun"* poeması xüsusi əhəmiyyətə malik olan bir əsərdir.

Dərin ictimai- fəlsəfi məzmun bu poemanı dünyaya tanıtmışdır. Nizami kimi Füzulidə bu poemanı orta əsrlərin qeyri –saglam baxışlarını və qanunlarını tənqid etmək üçün bir vasitəyə çevirmişdir.

Füzuli əsərində ilahi eşqi maddi aləmdən mənəvi aləmə daşıyır. Məcnun üçün Leyli sadəcə bir vasitədir, əsl axtarış isə Allahdır.

Füzuli poemasında Məcnunu simasında insana, həyata və sevgiyə yeni münasibət göstərilmişdir. Leyli və Məcnunun duyğuları, xüsusən Məcnunun daxili dünyası və ruhani iztirabları daha qabarıq və lirik dildə göstərilmişdir. Füzulini Məcnunu sufi məhəbbəti ilə fərqlənir.

Ədəbiyyat:

- 1) Nizami Gəncəvi *"Leyli və Məcnun"* poeması
- 2) Məhəmməd Füzuli *"Leyli və Məcnun"* poeması (1958) Bakı Azərbaycan Uşaq və Gənclər ədəbiyyatı nəşriyyatı
- 3) Mir Cəlal *"Füzuli sənətkarlığı"* *"Marif"* nəşriyyatı Bakı 1994

ÜÇ VƏ ALTI RƏQƏMI OĞUZU SIMVOLİZƏ EDİR. THE NUMBERS THREE AND SIX SYMBOLIZE THE OGHUZ

Günel Vəli qızı Dadaşova

ADPU-nun nəzdində Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Kollecinin müəllimi

Xülasə. Məqalədə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında üç və altı rəqəmlərinin semantik və simvolik məzmunu araşdırılır. Təhlil göstərir ki, dastanda işlənən rəqəmlər təsadüfi deyil, müəyyən mifoloji və etnik düşüncə sisteminin ifadəsidir. Müəllif çoxsaylı nümunələr əsasında göstərir ki, üç rəqəmi əsasən oğuz dünyasını, qəhrəmanlığı, igidliyi və müqəddəs başlanğıcı təmsil edir. Dastanda üç yüz igid, üç yaşar dana dərisindən hazırlanmış sapan, üç illik gözləmə kimi ifadələr oğuzların həyat tərz, döyüş ənənəsi və mənəvi dəyərləri ilə əlaqələndirilir. Xüsusilə Səyrəyin "üç ilə qədər gözlə" deməsi üç rəqəminin tamamlanmış zaman və taleyin müəyyənlişməsi rəmzi olduğunu göstərir.

Bunun əksinə olaraq, altı rəqəmi və onun törəmələri əksər hallarda kafərlərlə əlaqələndirilir. Altı yüz kafər, on altı min döyüşçü, altmış batman gürz, altmış yaraqlı adam kimi nümunələr qarşı tərəfin gücünü və yad dünyanı simvolizə edir. Bu qarşılaşdırma vasitəsilə müəllif oğuz və qeyri-oğuz aləmləri arasında simvolik sərhədin yaradıldığını göstərir. Maraqlı məqamlardan biri də Səyrəyin xanımının gözləmə müddətini altı ilə qədər uzatmasıdır ki, bu da qadın sədaqətinin və sonsuz ümidin poetik ifadəsi kimi şərh olunur.

Beləliklə, məqalə rəqəmlərin dastandakı funksiyasının sadəcə kəmiyyət bildirməkdən ibarət olmadığını, onların qədim oğuzların dünyagörüşünü, mifoloji təfəkkürünü və milli-mədəni kimliyini əks etdirən mühüm simvolik vasitələr olduğunu əsaslandırır.

Açar sözlər: Kitabi-Dədə Qorqud, oğuzlar, üç rəqəmi, altı rəqəmi, simvolizm, mifologiya, rəqəm semantika, türk mədəniyyəti.

Abstract. This article examines the symbolic meanings of the numbers three and six in the Book of Dede Korkut, demonstrating that numerical expressions in the epic serve not only quantitative but also profound cultural and mythological functions. Through numerous textual examples, the author argues that the number three consistently represents the Oghuz people, heroism, bravery, and sacred completeness. References such as three hundred warriors, a sling made from the hide of a three-year-old calf, and a three-year waiting period illustrate the close association of this number with Oghuz identity, military traditions, and spiritual values. In

particular, Seyrek's request to be awaited for three years symbolizes the completion of destiny and the limit of hope within the Oghuz worldview.

In contrast, the number six and its derivatives are predominantly associated with the infidel enemies in the epic. Expressions such as six hundred infidels, sixteen thousand warriors, a sixty-batman mace, and sixty armed soldiers emphasize the strength and foreign nature of the opposing side. This numerical opposition creates a symbolic distinction between the Oghuz community and its adversaries, reinforcing the ideological structure of the narrative. An especially noteworthy example is the dialogue in which Seyrek's wife extends the waiting period to six years, reflecting unwavering loyalty, patience, and enduring hope.

The study concludes that the numbers three and six function as symbolic elements deeply rooted in the mythological consciousness of the ancient Oghuz people. Rather than serving merely as numerical indicators, they convey cultural identity, social values, and ideological concepts embedded in the epic tradition. Consequently, numerical symbolism occupies a significant place in understanding both the artistic structure and the cultural foundations of the Book of Dede Korkut.

Keywords: Book of Dede Korkut, Oghuz, number three, number six, symbolism, mythology, numerical semantics, Turkic culture.

- 1."Qazan aydır: "Üç yüz yigidlən oğlu Uruz mənim evim üstünə tursun",-dedi".
- 2."Qaracığ çoban kafərin üç yüzini sapan taşı ilə yerə bıra qdı".
- 3."Salur Qazanla Qaraca çoban çapar yetdi. Çobanın üçyaşar tana dərisindən sapanının ayasıydı, üç keçi tuiyindən sapanının qollarıydı... Üç yılda q taşı düşdigi yerin otı bitməzdi".
- 4.Uruz dustaqlıqan xilas ediləndə "Üç yüz yigit oğuzdan şəhid oldu".
- 5."Üç yüz altmış altı alp ava binsə, qanlı keyik üzərinə yürüş olsa, Bəkil nə yay qurardı, nə ox atardı".
- 6.Yenə Bəkil haqqında deyilir: "Oğlanı tonatdılar. Atasilə-anasilə gəldi görüşdi. Əllərin öpdü. Üç yiz yigidin yanına bıra qdı, meydana vardı".
- 7.Əgrəg səfərə çıxanda "üç yüz say cidalu yigit bunun yanına cəm oldu".

“Altı” rəqəminə gəldikdə isə bu rəqəm və onun törəmələri Aruzu çıxmaq şərti ilə (“Altmış ərəkəc dərindən kürk eləsə, topuqlarını örtmiyə, altı ögəc dərindən külah etsə, qulaqlarını örtmiyə... At ağızlı Uruz qoca çapar yetdi”) bütün hallarda kafərlərə xasdır:

1. “Şöklü Məlik aydır: “Altı yüz kafər varsun, qoyunu gətürsün”,-dedi”.
 2. “Nagahandan Qaracığ çobanın üzərinə altı yüz kafər qoyuldu”.
 3. “On altı bin qara tonlu kafər ata bindi. Qazanın üzərinə alğar yetdi. Baqdlar gördilər altı bölük toz endi”.
 4. Qanturalı barədə deyilir ki, “Altı cəllad ənsəsinə gəldilər”.
 5. Yenə Qanturalı üzərinə hücum etməyə hazırlaşan təkür haqqında söylənir: “Məgər xanım, Təkür peşiman oldı. “Üç canvər öldürdigiçün bir qızcığazımı aldı-getdi”,-dedi. İçin qara teonlu, gög dəmirli altı yüz kafər seçdi, Gecə-gündüz yortdılar. Nagahandan yetdilər”.
 6. “Ol qələnin bir Təkuru var idi. Adına Arşun oğlu Dirək təkür deərdilər. Ol kafərin altmış arşun qaməti vardı. Altmış batman gürz salardı”; Yaxud: “Ol altmış batman gürzlə Qazılıq qocaya dəpərə tutub çaldı. Yalan dünya başına tar oldı”.
 7. Kafərlərin Səyrəyə qarşı hücumu barədə belə söylənir: “Kafər təkür aydır: “Qatlan, mərə qavat oğlu, mən sana varayım!”-dedi. Altı pərlü gürzini ələ aldı, oğlanun üzərinə sürdi”; yaxud: “Altmış yaraqlı adam seçdilər, vardılar. Nagahandan altmış dəmir tonlu kafər oğlanın üzərinə gəldilər”. “Səyrək də “Qılıc çəküb altı kafər dəplədi...”
- Görünür ki bu rəqəmlər oğuz üçün əsas idi.

Səyrəklə xanımı arasındakı dialoq:

“Qız, sən mana bir yil baqğıl!

Bir yildə gəlməzsəm, iki yil baqğıl!

İki yildə gəlməzsəm, üç yil baqğıl!

Gəlməzsəm, ol vəqt mənim öldüğimi biləsən.

Ayğır atım boğazlayub, aşum vergil!

Gözün kimi tutarsa, könlün kimi seversə, ana varğıl!”

Üç rəqəmi oğuzlara aid olduğuna görə Oğuz igidi Səyrək də məhz sayıb-sayıb üçdə dayanır: “İki yildə gəlməzsəm, üç yil baqğıl! Gəlməzsəm, ol vəqt mənim öldüğimi biləsən”.

Yigidim mən sana bir yil baqam.

Bir yil də gəlməzsən, iki yil baqam.

İki yildə gəlməzsən, üç-dört yil baqam.

Dört yildə gəlməzsən, beş yil, altı yil baqam.

Altı yol ayırdına çadır dikəm.
Gələndən-gedəndən xəbər soram.
Xeyir xəbər gətürənə at, ton verəm,
Qaftanlar geydürəm.
Şər xəbər gətürənin başın kəsəm.
Ərkəg sinəgi üzərimə qondırmıyam.
Murad ver, murad al, andan get, yigidim!”.

Maraqlıdır ki, Səyrək 3-də dayanmasına baxmayaraq, Səyrəyin xanımı 6 rəqəminə qədər davam edir və 6-da dayanır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

- 1.Kitabi-Dədə Qorqud. Tərtib edən: Fərhad Zeynalov, Samət Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1988. 265 s.
- 2.Məhərrəm Qasımlı. Oğuznamələr. Bakı: Elm və Təhsil, 2013. 320 s.
- 3.Mirəli Seyidov. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983. 326 s.
- 4.Bəhlul Abdulla. Kitabi-Dədə Qorqud poetikası. Bakı: Elm, 1999. 240 s.
- 5.Ramazan Qafarlı. Dədə Qorqud dünyası. Bakı: Nurlan, 2007. 432 s.

**2023–2025 YILLARI ARASINDA TÜRKİYE’DE FEN EĞİTİMİ ALANINDA
SOSYOBİLİMSEL KONULARA YÖNELİK HAZIRLANMIŞ LİSANSÜSTÜ
TEZLERİN ÖNERİLERİNİN TEMATİK ANALİZİ**
THEMATIC ANALYSIS OF RECOMMENDATIONS IN GRADUATE THESES ON
SOCIOSCIENTIFIC ISSUES IN SCIENCE EDUCATION IN TÜRKİYE BETWEEN 2023
AND 2025.

Dr., Caner ÇABUK¹

¹Ordu University, Faculty of Education, Department of Mathematics and Science Education,
Division of Science Education, Ordu, Türkiye
¹ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0000-0000-0000>

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, 2023–2025 yılları arasında Türkiye’de fen eğitimi alanında sosyobilimsel konulara yönelik hazırlanmış lisansüstü tezlerde yer alan önerileri tematik açıdan incelemektir. Sosyobilimsel konular, bilimsel bilgi ile toplumsal, etik, ekonomik ve çevresel boyutları bir araya getiren yapısı nedeniyle günümüz fen eğitiminin önemli bileşenlerinden biri olarak kabul edilmektedir. Bu konular, öğrencilerin bilimsel muhakeme, karar verme ve eleştirel düşünme becerilerinin geliştirilmesinde önemli bir rol oynamaktadır. Bu nedenle lisansüstü tezlerde sunulan önerilerin incelenmesi, alandaki araştırma eğilimlerinin, öncelikli çalışma alanlarının ve gelecekteki araştırma gereksinimlerinin belirlenmesi açısından önem taşımaktadır. Araştırma, nitel araştırma yaklaşımı temelinde doküman incelemesi deseniyle yürütülmüştür. Veri kaynağını, Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi veri tabanında yer alan ve araştırma ölçütlerini karşılayan 5 doktora ve 16 yüksek lisans tezi olmak üzere toplam 21 lisansüstü tez oluşturmuştur. Verilerin toplanması sürecinde tezlerin öneriler bölümleri ayrıntılı biçimde incelenmiş ve elde edilen veriler tematik analiz tekniği kullanılarak çözümlenmiştir. Analiz sürecinde öneri ifadeleri kodlanmış, benzer özellik gösteren kodlar bir araya getirilerek kategoriler ve temalar oluşturulmuştur. Bulgular, lisansüstü tezlerde yer alan önerilerin ağırlıklı olarak “Araştırma Süreçlerinin Geliştirilmesi” teması altında toplandığını, bunu sırasıyla “Öğretim Süreçleri ve Uygulamalarının Geliştirilmesi” ile “Öğretim Programının Geliştirilmesi” temalarının izlediğini ve “Öğretmen Eğitimi ve Toplumsal Farkındalığın Geliştirilmesi” temasının ise diğer temalara göre daha sınırlı düzeyde temsil edildiğini ortaya koymuştur. Temalar kapsamında değerlendirilen önerilerin büyük ölçüde araştırma kapsamının genişletilmesi, öğretim süreçlerinin iyileştirilmesi ve sosyobilimsel konuların eğitim ortamlarında daha etkili biçimde ele alınmasına odaklandığı; bunun yanında öğretmenlerin mesleki gelişimlerinin desteklenmesi, öğretim programlarının geliştirilmesi ve toplumsal farkındalığın artırılmasına yönelik önerileri de içerdiği belirlenmiştir. Elde edilen bulgular doğrultusunda, sosyobilimsel konulara yönelik lisansüstü tezlerde sunulan önerilerin, araştırma süreçlerinden eğitim uygulamalarına uzanan farklı boyutlarda gelişim gereksinimlerine işaret ettiği ve sosyobilimsel konuların fen eğitimi içerisindeki yerinin güçlendirilmesine katkı sağlayabilecek yönelimler ortaya koyduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar kelimeler: Fen eğitimi, sosyobilimsel konular, tematik analiz

ABSTRACT

The aim of this study is to examine thematically the recommendations presented in graduate theses on socioscientific issues in the field of science education in Türkiye between 2023 and 2025. Socioscientific issues are regarded as one of the essential components of contemporary science education because they integrate scientific knowledge with social, ethical, economic,

“

and environmental dimensions. These issues play an important role in developing students' scientific reasoning, decision-making, and critical thinking skills. Therefore, examining the recommendations presented in graduate theses is important for identifying current research trends, priority research areas, and future research needs in the field. The study was conducted using a document analysis design within the framework of the qualitative research approach. The data source consisted of a total of 21 graduate theses, including 5 doctoral dissertations and 16 master's theses, obtained from the National Thesis Center database of the Council of Higher Education and meeting the predetermined research criteria. During the data collection process, the recommendation sections of the theses were examined in detail, and the obtained data were analyzed using thematic analysis. In the analysis process, recommendation statements were coded, and categories and themes were generated by grouping codes with similar characteristics. The findings revealed that the recommendations were predominantly gathered under the theme of "Improvement of Research Processes," followed by the themes of "Improvement of Teaching Processes and Practices" and "Improvement of the Curriculum." The theme of "Improvement of Teacher Education and Public Awareness" was represented to a more limited extent compared to the other themes. It was also determined that the recommendations largely focused on expanding the scope of research, improving teaching processes, and addressing socioscientific issues more effectively in educational settings. In addition, recommendations concerning the support of teachers' professional development, curriculum improvement, and the enhancement of public awareness were identified. Based on the findings, it was concluded that the recommendations presented in graduate theses on socioscientific issues point to developmental needs across various dimensions ranging from research processes to educational practices and provide directions that may contribute to strengthening the role of socioscientific issues within science education.

Keywords: Science education, socioscientific issues, thematic analysis.

GİRİŞ

Bilimsel ve teknolojik gelişmelerin toplumsal yaşam üzerindeki etkisinin giderek artması, bireylerin bilim temelli toplumsal sorunları anlayabilmelerini ve bu sorunlara ilişkin bilinçli kararlar verebilmelerini önemli bir gereklilik hâline getirmiştir. Özellikle çevre, sağlık, enerji ve biyoteknoloji gibi alanlarda ortaya çıkan güncel tartışmalar, bireylerin yalnızca bilimsel bilgiye sahip olmalarını değil, aynı zamanda bu bilgileri farklı bakış açıları doğrultusunda değerlendirebilmelerini de gerekli kılmaktadır (Kolstø, 2001). Bu durum, fen eğitiminin yalnızca bilimsel kavramların öğretimine odaklanmasının yeterli olmadığını; öğrencilerin bilimsel bilgiyi günlük yaşamla ilişkilendirebilen, kanıta dayalı muhakeme yapabilen ve toplumsal sorunlara yönelik gerekçeli kararlar verebilen bireyler olarak yetiştirilmesinin önemini ortaya koymaktadır (Roberts, 2007). Bu doğrultuda sosyobilimsel konular, öğrencilerin bilimsel bilgi ile toplumsal yaşam arasındaki ilişkiyi anlamlandırmalarını destekleyen önemli bir öğrenme alanı olarak fen eğitimi içerisinde giderek daha fazla önem kazanmaktadır.

Sosyobilimsel konular; bilimsel bilgi ile toplumsal yaşamın kesişiminde yer alan, etik, ekonomik, çevresel ve politik boyutlar içeren, farklı görüşlerin ortaya çıkabildiği tartışmalı konular olarak tanımlanmaktadır (Ratcliffe ve Grace, 2003). İklim değişikliği, genetiği değiştirilmiş organizmalar, biyoteknoloji uygulamaları, nükleer enerji ve sürdürülebilirlik gibi güncel meseleler bu kapsamda değerlendirilmektedir (Topçu, 2015). Bu konuların öğretim

süreçlerine dâhil edilmesi, öğrencilerin bilimsel kanıtları eleştirel bir bakış açısıyla değerlendirmelerine, farklı görüşleri sorgulamalarına ve karmaşık toplumsal problemlere yönelik gerekçelendirilmiş kararlar geliştirmelerine olanak tanımaktadır (Sadler, 2011).

Sosyobilimsel konuların öğrencilerin bilimsel okuryazarlık, muhakeme ve karar verme becerilerinin gelişimindeki rolü, bu alanın fen eğitimi araştırmalarında giderek daha görünür hâle gelmesine zemin hazırlamıştır. Nitekim son yıllarda sosyobilimsel konulara yönelik araştırmalarda dikkat çekici bir artış yaşanmış; Türkiye’de gerçekleştirilen çalışmaların genetiği değiştirilmiş organizmalar, biyoteknoloji, iklim değişikliği, enerji kaynakları ve nükleer enerji gibi farklı sosyobilimsel konular üzerinde yoğunlaştığı belirlenmiştir (Topçu ve ark., 2014). Bununla birlikte araştırmalarda öğrencilerin bilgi, tutum, farkındalık, karar verme, muhakeme ve argümantasyon becerileri gibi çeşitli değişkenlerin ele alındığı görülmektedir. Ayrıca sosyobilimsel konuların öğretiminde kullanılan yöntem ve tekniklerin etkililiğinin incelendiği, öğretmen ve öğrenci görüşlerinin değerlendirildiği ve farklı öğrenme ortamlarının ele alındığı çalışmalar da literatürde önemli bir yer tutmaktadır (Bilen ve Çapras, 2024).

Türkiye’de sosyobilimsel konular üzerine gerçekleştirilen lisansüstü tezler, alanın gelişim sürecini yansıtan önemli bilimsel dokümanlar olarak değerlendirilebilir. Lisansüstü tezler, belirli bir araştırma alanında ele alınan konuların, kullanılan yöntemlerin ve ulaşılan sonuçların sistematik biçimde ortaya konulmasına olanak sağlamaktadır (Karadağ, 2009). Bununla birlikte tezlerde yer alan öneriler, araştırmacıların çalışma sürecinde belirledikleri eksiklikleri, geliştirilmesi gereken yönleri ve gelecekte araştırılması gerekli görülen konuları yansıtmaları bakımından önemli bilgiler sunmaktadır (Balcı, 2021). Bu nedenle lisansüstü tezlerde yer alan önerilerin incelenmesi, alandaki araştırma eğilimlerinin ve gelişim gereksinimlerinin belirlenmesi açısından önemli görülmektedir.

Literatürde sosyobilimsel konulara yönelik lisansüstü tezlerin eğilimleri, yöntemleri ve araştırma konuları çeşitli çalışmalarda incelenmiş olmasına rağmen, bu tezlerde yer alan önerilerin sistematik ve tematik bir yaklaşımla değerlendirildiği araştırmalara rastlanmamıştır. Oysa öneriler bölümü, alandaki araştırma gereksinimlerini, gelecekte araştırılması gerekli görülen konuları ve uygulamaya yönelik geliştirme alanlarını ortaya koyması bakımından önemli bilgiler sunmaktadır. Bu bağlamda lisansüstü tezlerde yer alan önerilerin incelenmesi, öncelikli çalışma alanlarının ve gelecekteki araştırma yönelimlerinin belirlenmesine katkı sağlayabilir. Ayrıca sosyobilimsel konuların öğretimine ilişkin uygulama süreçlerinde karşılaşılan sorunların ve geliştirilmesi gereken yönlerin ortaya konulmasına da yardımcı olabilir. Bu nedenle lisansüstü tezlerde yer alan önerilerin tematik açıdan incelenmesinin, alandaki mevcut eğilimlerin ve gelişim gereksinimlerinin bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirilmesine katkı sunacağı düşünülmektedir. Bu düşünceler ışığında yapılan araştırmanın amacı, 2023–2025 yılları arasında Türkiye’de fen eğitimi alanında sosyobilimsel konulara yönelik hazırlanmış lisansüstü tezlerde yer alan önerileri tematik açıdan incelemektir. Bu doğrultuda tezlerde yer alan önerilerin hangi temalar altında toplandığının belirlenmesi ve alandaki gelişim gereksinimlerinin ortaya konulması amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda ise aşağıdaki araştırma sorusuna yanıt aranmıştır:

2023–2025 yılları arasında Türkiye’de fen eğitimi alanında sosyobilimsel konulara yönelik hazırlanmış lisansüstü tezlerde yer alan öneriler hangi temalar altında toplanmıştır?

YÖNTEM

Araştırma Modeli

Bu çalışma, nitel araştırma yaklaşımı temelinde doküman incelemesi deseniyle yürütülmüştür. Doküman incelemesi, araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin sistematik biçimde incelenmesine ve analiz edilmesine dayanan bir araştırma desendir (Yıldırım ve Şimşek, 2021). Bu desen; tezler, makaleler, raporlar ve diğer yazılı kaynaklar aracılığıyla araştırılan konuya ilişkin kapsamlı veri elde edilmesine olanak sağlamaktadır. Doküman incelemesi, özellikle belirli bir alandaki eğilimlerin, öncelikli çalışma konularının ve gelecekte araştırılması gereken alanların belirlenmesinde etkili bir yöntem olarak kullanılmaktadır. Ayrıca mevcut dokümanların sistematik biçimde değerlendirilmesine imkân tanıyarak araştırma konusunun bütüncül bir bakış açısıyla ele alınmasına katkı sağlamaktadır (Bowen, 2009; Karasar, 2023).

Veri Toplama Süreci

Veri toplama sürecinde araştırma kapsamına alınacak lisansüstü tezlere Yükseköğretim Kurulu Ulusal Tez Merkezi veri tabanı üzerinden ulaşılmıştır. Araştırmanın amacı doğrultusunda veri tabanının detaylı tarama bölümünde sistematik bir tarama gerçekleştirilmiştir. İlk aşamada anahtar kelime olarak “sosyobilimsel” ifadesi kullanılmış; konu “eğitim ve öğretim”, yıl aralığı “2023–2025”, tez türü “doktora”, izin durumu “izinli”, tez durumu “onaylandı” ve dil “Türkçe” olarak belirlenmiştir. Tarama sonucunda ulaşılan tezler başlık, özet ve içerikleri bakımından incelenmiş; fen eğitimi alanında sosyobilimsel konulara yönelik gerçekleştirildiği belirlenen 5 doktora tezi araştırma kapsamına alınmıştır. İkinci aşamada aynı tarama ölçütleri korunmuş, yalnızca tez türü “yüksek lisans” olarak değiştirilerek tarama işlemi tekrarlanmıştır. Bu aşamada ulaşılan tezler de aynı ölçütler doğrultusunda değerlendirilmiş ve fen eğitimi alanında sosyobilimsel konulara yönelik gerçekleştirildiği belirlenen 16 yüksek lisans tezi araştırma kapsamına alınmıştır. Böylece araştırmanın veri kaynağını toplam 21 lisansüstü tez oluşturmuştur.

Verilerin Analizi

Araştırmadan elde edilen veriler tematik analiz tekniği kullanılarak çözümlenmiştir. Bu süreçte araştırma kapsamına alınan lisansüstü tezlerin öneriler bölümleri ayrıntılı olarak incelenmiş ve öneri ifadeleri Excel programına aktarılmıştır. Daha sonra öneriler içerik bakımından değerlendirilerek kodlanmış, benzer anlam ve özellik taşıyan kodlar bir araya getirilerek kategoriler oluşturulmuştur. Oluşturulan kategoriler arasındaki ilişkiler incelenmiş ve daha üst düzey kavramsal yapılar altında toplanarak temalar belirlenmiştir. Analiz sonucunda tezlerde yer alan önerilerin “Araştırma Süreçlerinin Geliştirilmesi”, “Öğretim Süreçleri ve Uygulamalarının Geliştirilmesi”, “Öğretim Programının Geliştirilmesi” ve “Öğretmen Eğitimi ve Toplumsal Farkındalığın Geliştirilmesi” olmak üzere dört tema altında toplandığı belirlenmiştir. Elde edilen veriler frekans ve yüzde değerleri hesaplanarak çizelge hâlinde sunulmuştur.

Geçerlik ve Güvenirlik

Araştırmanın güvenilirliğini sağlamak amacıyla veri analiz süreci araştırmacı tarafından yürütülmüş, elde edilen kod, kategori ve temalar daha sonra fen eğitimi alanında uzman bir

öğretim elemanı tarafından bağımsız olarak incelenmiştir. Araştırmacı ile uzman arasındaki görüş birliği Miles ve Huberman'ın (1994) önerdiği Güvenirlilik = Görüş Birliği / (Görüş Birliği + Görüş Ayrılığı) $\times$ 100 formülü kullanılarak hesaplanmıştır. Yapılan hesaplama sonucunda kodlayıcılar arasındaki uyum oranının %95 olduğu belirlenmiştir.

Araştırmanın geçerliğini artırmak amacıyla veri toplama ve analiz süreci ayrıntılı biçimde açıklanmıştır. Analiz sürecinde tezlerde yer alan öneri ifadeleri doğrudan incelenmiş, kodların, kategorilerin ve temaların oluşturulmasında araştırma verilerine bağlı kalınmıştır. Ayrıca benzer içerik taşıyan önerilerin aynı kavramsal yapı altında değerlendirilmesine özen gösterilmiş ve elde edilen bulguların araştırma amacını yansıtması sağlanmıştır.

BULGULAR

Araştırma kapsamında incelenen lisansüstü tezlerde yer alan önerilerin tematik analizi sonucunda belirlenen temalara ilişkin bulgular Çizelge 1'de sunulmuştur.

Çizelge 1. Lisansüstü Tezlerin Önerilerine İlişkin Tematik İçerik Analizi

Temalar	İlgili Tezler	Frekans (f)	Yüzde (%)
Araştırma Süreçlerinin Geliştirilmesi	T1, T3, T4, T5, T8, T9, T12, T13, T17, T18, T19	11	52,4
Öğretim Süreçleri ve Uygulamalarının Geliştirilmesi	T6, T7, T10, T11, T14	5	23,8
Öğretim Programının Geliştirilmesi	T15, T16, T20	3	14,3
Öğretmen Eğitimi ve Toplumsal Farkındalığın Geliştirilmesi	T2, T21	2	9,5
Toplam		21	100

Çizelge 1 incelendiğinde, fen eğitimi alanında sosyobilimsel konulara yönelik lisansüstü tezlerde yer alan önerilerin ağırlıklı olarak “Araştırma Süreçlerinin Geliştirilmesi” teması altında toplandığı görülmektedir. Bu tema, %52,4 (f=11) ile en yüksek frekans ve yüzde değerine sahiptir. Bunu %23,8 (f=5) oranıyla “Öğretim Süreçleri ve Uygulamalarının Geliştirilmesi” teması izlemektedir. Üçüncü sırada %14,3 (f=3) ile “Öğretim Programının Geliştirilmesi” teması yer alırken, “Öğretmen Eğitimi ve Toplumsal Farkındalığın Geliştirilmesi” teması %9,5 (f=2) ile diğer temalara göre daha sınırlı düzeyde temsil edilmiştir.

TARTIŞMA, SONUÇ ve ÖNERİLER

Bu araştırmada, fen eğitimi alanında sosyobilimsel konulara yönelik lisansüstü tezlerde yer alan öneriler tematik açıdan incelenmiştir. Elde edilen bulgular, önerilerin büyük ölçüde araştırma süreçlerinin geliştirilmesine odaklandığını göstermektedir. Bunun yanı sıra öğretim süreçleri ve uygulamalarının geliştirilmesine yönelik önerilerin de dikkat çekici bir yer tuttuğu belirlenmiştir. Öğretim programının geliştirilmesi ile öğretmen eğitimi ve toplumsal farkındalığın geliştirilmesine ilişkin önerilerin ise daha sınırlı düzeyde yer aldığı görülmüştür.

Araştırmada incelenen lisansüstü tezlerde yer alan önerilerin en fazla “Araştırma Süreçlerinin Geliştirilmesi” teması altında toplandığı belirlenmiştir. Bu tema altında özellikle

farklı örneklem gruplarıyla çalışma yapılması, farklı sınıf düzeylerinin araştırmalara dâhil edilmesi, farklı veri toplama araçlarının kullanılması ve daha uzun süreli araştırmaların yürütülmesine yönelik önerilerin öne çıktığı görülmektedir. Bu durum, araştırmacıların mevcut çalışmaların belirli örneklem ve uygulama koşullarıyla sınırlı kaldığını düşündüklerini ve sosyobilimsel konulara ilişkin bulguların farklı eğitim ortamlarında yeniden incelenmesine ihtiyaç duyduklarını göstermektedir.

Elde edilen bu bulgu, alan yazınındaki bazı inceleme çalışmalarının sonuçlarıyla paralellik göstermektedir. Örneğin Levinson (2010), sosyobilimsel konular alanında gerçekleştirilen araştırmaların farklı öğrenen grupları ve farklı bağlamlarda yürütülmesinin alanın gelişimi açısından önemli olduğunu belirtmiştir. Benzer şekilde Topçu (2015), sosyobilimsel konular araştırmalarında farklı yaş grupları, öğretim kademeleri ve öğrenme ortamlarında gerçekleştirilecek çalışmaların alan yazınına önemli katkılar sağlayacağını ifade etmiştir. Ayrıca Romine ve ark. (2017), sosyobilimsel konular alanında yürütülen araştırmalarda farklı değişkenlerin ve araştırma desenlerinin kullanılmasının konuya ilişkin daha kapsamlı sonuçlara ulaşılmasına katkı sağlayacağını vurgulamıştır. Bu araştırmaların sonuçları, mevcut çalışmada lisansüstü tezlerde araştırma süreçlerinin geliştirilmesine yönelik önerilerin yoğun biçimde yer almasıyla örtüşmektedir. Bu bağlamda elde edilen bulgu, sosyobilimsel konular alanında daha geniş örneklemle, farklı araştırma yöntemleri kullanılarak ve farklı eğitim bağlamlarında yürütülecek araştırmalara ihtiyaç duyulduğunu göstermektedir.

Araştırmada ikinci sırada yer alan tema, “Öğretim Süreçleri ve Uygulamalarının Geliştirilmesi” olmuştur. Bu tema altında yer alan öneriler incelendiğinde, sosyobilimsel konuların öğretiminde kullanılan yöntem ve tekniklerin çeşitlendirilmesi, teknoloji destekli uygulamaların yaygınlaştırılması, farklı öğrenme ortamlarının kullanılması ve uygulama süreçlerinin daha etkili biçimde planlanmasına yönelik önerilerin öne çıktığı görülmektedir. Bu durum, araştırmacıların sosyobilimsel konuların öğretiminde kullanılan uygulamaların geliştirilmesine ve öğrenme süreçlerinin daha nitelikli hâle getirilmesine ihtiyaç duyduklarını göstermektedir.

Elde edilen bu bulgu, alan yazınındaki bazı araştırmaların sonuçlarıyla paralellik göstermektedir. Örneğin Evagorou ve Osborne (2013) yaptıkları çalışmada, sosyobilimsel konuların öğretiminde argümantasyona dayalı öğrenme ortamlarının öğrencilerin bilimsel muhakeme ve karar verme becerilerinin gelişimine katkı sağladığını belirlemiştir. Benzer şekilde Dawson ve Venville (2010), sosyobilimsel konuların öğretiminde kullanılan öğretim stratejilerinin öğrencilerin tartışma ve argümantasyon becerilerini etkilediğini ortaya koymuştur. Ayrıca Lee ve ark. (2006) yaptıkları çalışmada, öğrencilerin sosyobilimsel konulara ilişkin öğrenmelerinde sınıf içi uygulamaların ve öğretim süreçlerinin önemli bir rol oynadığını ifade etmiştir. Bu araştırmaların sonuçları, mevcut çalışmada öğretim süreçleri ve uygulamalarının geliştirilmesine yönelik önerilerin ön plana çıkmasıyla örtüşmektedir. Bu bağlamda elde edilen bulgu, fen eğitimi alanında sosyobilimsel konuların öğretiminde kullanılan yöntemlerin, öğrenme ortamlarının ve uygulama süreçlerinin geliştirilmesine yönelik bir gereksinimin bulunduğunu göstermektedir.

Araştırmada üçüncü sırada yer alan tema “Öğretim Programının Geliştirilmesi” olmuştur. Bu tema altında yer alan öneriler incelendiğinde, sosyobilimsel konulara öğretim programlarında

daha fazla yer verilmesi, konu çeşitliliğinin artırılması ve bu konuların fen bilimleri dersi içerikleriyle daha sistematik biçimde ilişkilendirilmesine yönelik önerilerin öne çıktığı görülmektedir. Bu durum, araştırmacıların sosyobilimsel konuların yalnızca sınıf içi etkinliklerle sınırlı kalmaması, öğretim programı düzeyinde daha görünür ve uygulanabilir hâle getirilmesi gerektiğini düşündüklerini göstermektedir.

Elde edilen bu bulgu, alan yazınındaki çeşitli araştırma sonuçlarıyla paralellik göstermektedir. Topçu ve ark. (2014) tarafından yapılan çalışmada, Türkiye’de sosyobilimsel konulara yönelik araştırmaların öğretim ortamlarında kullanılmasına rağmen bu konuların programla ilişkilendirilmesi ve öğretim sürecine bütüncül biçimde yansıtılması konusunda gelişime açık yönlerin bulunduğu belirlenmiştir. Benzer şekilde Bilen ve Çapras (2024), fen eğitimi alanında sosyobilimsel konulara dayalı tezleri incelediği çalışmasında, araştırmaların belirli konu ve sınıf düzeylerinde yoğunlaştığını, bu nedenle sosyobilimsel konuların farklı ünite, kazanım ve program içerikleriyle ilişkilendirilmesine yönelik gereksinimin devam ettiğini ortaya koymuştur. Ayrıca Hancock ve ark. (2019), öğretmenlerin sosyobilimsel konu temelli öğretim birimleri geliştirme sürecinde program içeriğiyle uyum, konu seçimi ve uygulanabilirlik açısından çeşitli zorluklar yaşadıklarını belirlemiştir. Bu sonuçlar, mevcut araştırmada öğretim programının geliştirilmesine yönelik önerilerin ortaya çıkmasıyla örtüşmektedir.

Araştırmada en düşük frekans ve yüzde değerine sahip tema “Öğretmen Eğitimi ve Toplumsal Farkındalığın Geliştirilmesi” olmuştur. Bu tema altında yer alan öneriler incelendiğinde, öğretmenlerin sosyobilimsel konuların öğretimine yönelik bilgi ve becerilerinin geliştirilmesi ile toplumun bu konulara ilişkin farkındalığının artırılmasına yönelik önerilerin öne çıktığı görülmektedir. Bununla birlikte bu temanın diğer temalara göre daha sınırlı düzeyde temsil edilmesi, araştırma kapsamına alınan tezlerin büyük ölçüde öğrenci merkezli uygulamalara, öğretim süreçlerine ve araştırma desenlerine odaklanmış olmasından kaynaklanmış olabilir. Nitekim incelenen tezlerin önemli bir bölümünde öğrencilerin bilgi, tutum, farkındalık, karar verme ve muhakeme becerileri gibi değişkenlerin ele alındığı görülmektedir. Bu durum, araştırmacıların önerilerini daha çok araştırma süreçlerinin geliştirilmesi ve öğretim uygulamalarının iyileştirilmesi üzerine yoğunlaştırmalarına neden olmuş olabilir.

Bununla birlikte alan yazınında öğretmen eğitimi ve toplumsal farkındalık boyutunun sosyobilimsel konuların etkili öğretimi açısından önemli olduğu vurgulanmaktadır. Örneğin Kara (2012), fen ve teknoloji öğretmenlerinin sosyobilimsel konuların öğretimine ilişkin görüşlerini incelediği çalışmasında öğretmenlerin bu konuların öğretiminde çeşitli güçlüklerle karşılaştıklarını ve mesleki desteğe ihtiyaç duyduklarını belirlemiştir. Benzer şekilde Ekborg, Ottander, Silfver ve Simon (2013), öğretmenlerin sosyobilimsel konuları etkili biçimde öğretebilmeleri için konu alan bilgisi ve pedagojik yeterliklerinin desteklenmesi gerektiğini ortaya koymuştur. Ayrıca Tidemand ve Nielsen (2017), öğretmenlerin sosyobilimsel konuların öğretimine yönelik yeterliklerinin öğrencilerin karar verme ve muhakeme süreçlerini doğrudan etkilediğini belirtmiştir. Bu araştırmaların sonuçları birlikte değerlendirildiğinde, mevcut çalışmada öğretmen eğitimi ve toplumsal farkındalığa yönelik önerilerin sınırlı düzeyde yer almasına rağmen bu boyutun sosyobilimsel konuların etkili öğretimi açısından önemli bir çalışma alanı olduğu söylenebilir.

Elde edilen bulgular genel olarak değerlendirildiğinde, fen eğitimi alanında sosyobilimsel konulara yönelik lisansüstü tezlerde sunulan önerilerin, alanın gelişimine yön veren önemli ipuçları içerdiği görülmektedir. Önerilerin büyük ölçüde mevcut araştırmaların farklı örneklem ve uygulama koşullarında yeniden ele alınmasına, öğretim süreçlerinin daha etkili ve nitelikli hâle getirilmesine ve sosyobilimsel konuların öğrenme-öğretme süreçlerine daha güçlü biçimde entegre edilmesine odaklandığı belirlenmiştir. Bunun yanında öğretmenlerin mesleki yeterliklerinin geliştirilmesi, öğretim programlarının zenginleştirilmesi ve toplumun sosyobilimsel konulara ilişkin farkındalığının artırılmasına yönelik öneriler, alanın yalnızca sınıf içi uygulamalarla sınırlı olmadığını, daha geniş bir eğitim ekosistemi içerisinde ele alındığını göstermektedir. Bu bağlamda araştırma sonuçları, sosyobilimsel konuların fen eğitimi içerisindeki işlevinin güçlendirilmesi için araştırma, öğretim ve eğitim politikaları düzeyinde bütüncül ve sürdürülebilir çalışmalara gereksinim duyulduğunu ortaya koymaktadır.

Araştırmadan elde edilen bulgular neticesinde çeşitli öneriler de geliştirilmiştir. Bu doğrultuda gelecekte yapılacak benzer inceleme çalışmalarında daha geniş bir zaman aralığındaki tezlerin araştırma kapsamına alınması önerilmektedir. Ayrıca tezlerin yalnızca öneriler bölümleri değil; amaç, yöntem, sonuç ve tartışma bölümlerinin de bütüncül bir yaklaşımla incelenmesi alandaki araştırma eğilimlerinin daha kapsamlı biçimde ortaya konulmasına katkı sağlayabilir. Bunun yanı sıra farklı disiplinlerde gerçekleştirilen sosyobilimsel konu araştırmalarının karşılaştırmalı olarak incelenmesi, alanın gelişim yönelimlerinin belirlenmesine katkı sunabilir. Son olarak, lisansüstü tezlerde ortaya konulan önerilerin uygulamaya ne ölçüde yansıdığını inceleyen araştırmaların gerçekleştirilmesi, sosyobilimsel konular alanındaki bilgi birikiminin eğitim uygulamalarına aktarılma düzeyinin belirlenmesine katkı sağlayabilir.

KAYNAKLAR

- Balcı, A. (2021). *Sosyal bilimlerde araştırma: Yöntem, teknik ve ilkeler*. Ankara: Pegem Akademi.
- Bilen, D., & Çapras, G. (2024). Fen bilgisi alanında sosyobilimsel konuların öğretime yönelik yapılan tezlerin tematik analizi. *Batı Anadolu Eğitim Bilimleri Dergisi*, 15(3), 2525-2545.
- Bowen, G. A. (2009). Document analysis as a qualitative research method. *Qualitative Research Journal*, 9(2), 27–40.
- Dawson, V., & Venville, G. (2010). Teaching strategies for developing students' argumentation skills about socioscientific issues in high school genetics. *Research in Science Education*, 40(2), 133–148.
- Ekborg, M., Ottander, C., Silfver, E., & Simon, S. (2013). Teachers' experience of working with socio-scientific issues: A large scale and in-depth study. *Research in Science Education*, 43(2), 599–617.
- Evagorou, M., & Osborne, J. (2013). Exploring young students' collaborative argumentation within a socioscientific issue. *Journal of Research in Science Teaching*, 50(2), 209–237.
- Hancock, T. S., Friedrichsen, P. J., Kinslow, A. T., & Sadler, T. D. (2019). Selecting socio-scientific issues for teaching. *Science & Education*, 28, 639–667.
- Kara, Y. (2012). Fen ve teknoloji öğretmenlerinin sosyobilimsel konuların öğretime yönelik görüşleri. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 32(32), 73–84.

- Karadağ, E. (2009). Eğitim bilimleri alanında yapılmış doktora tezlerinin tematik açıdan incelenmesi. *Ahi Evran Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 10(3), 75–87.
- Karasar, N. (2023). *Bilimsel araştırma yöntemi*. Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.
- Kolstø, S. D. (2001). Scientific literacy for citizenship: Tools for dealing with the science dimension of controversial socioscientific issues. *Science Education*, 85(3), 291–310.
- Lee, H., Abd-El-Khalick, F., & Choi, K. (2006). Korean science teachers' perceptions of the introduction of socioscientific issues into the science curriculum. *Canadian Journal of Science, Mathematics and Technology Education*, 6(2), 97–117.
- Levinson, R. (2010). Science education and democratic participation: An uneasy congruence? *Studies in Science Education*, 46(1), 69–119.
- Miles, M. B., & Huberman, A. M. (1994). *Qualitative data analysis: An expanded sourcebook*. California: Sage Publications.
- Ratcliffe, M., & Grace, M. (2003). *Science education for citizenship: Teaching socio-scientific issues*. London: Open University Press.
- Roberts, D. A. (2007). Scientific literacy/science literacy. In S. K. Abell & N. G. Lederman (Eds.), *Handbook of research on science education* (pp. 729–780). New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates.
- Romine, W. L., Sadler, T. D., & Kinslow, A. T. (2017). Assessment of scientific literacy: Development and validation of the quantitative assessment of socio-scientific reasoning. *Journal of Research in Science Teaching*, 54(2), 274–295.
- Sadler, T. D. (2011). *Socio-scientific issues in the classroom: Teaching, learning and research*. New York: Springer.
- Tidemand, S., & Nielsen, J. A. (2017). The role of socioscientific issues in biology teaching: From the perspective of teachers. *International Journal of Science Education*, 39(1), 44–61.
- Topçu, M. S. (2015). *Sosyobilimsel konular ve öğretimi*. Ankara: Pegem Akademi.
- Topçu, M. S., Muğaloğlu, E. Z., & Güven, D. (2014). Fen eğitiminde sosyobilimsel konular: Türkiye örneği. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Bilimleri*, 14(6), 1–22.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2021). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

OKUL ÖNCESİ DÖNEMDE TEKNOLOJİ KULLANIMI VE ÇOCUKLARIN SOSYAL DUYGUSAL GELİŞİMLERİ TECHNOLOGY USE IN PRESCHOOL PERIOD AND CHILDREN'S SOCIAL- EMOTIONAL DEVELOPMENT

Elif Büşra KARATAŞ

Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü/ Okul Öncesi Eğitimi
Karamanoğlu Mehmetbey University, Institute of Social Sciences/Preschool Education
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0007-2198-3893>

Assoc. Prof. Dr. Alper Yusuf KÖROĞLU

Karamanoğlu Mehmetbey University, Faculty of Health Sciences, Department of Child
Development, Karaman, Türkiye
Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi/ Çocuk Gelişimi
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-8131-0021>

ÖZET

Okul öncesi dönem, çocukların gelişimlerinin en hızlı gerçekleştiği; empati kurma, öz farkındalık, duygu düzenleme ve akranlarıyla sağlıklı ilişkiler geliştirme gibi yaşam boyu kullanacakları temel sosyal-duygusal becerileri kazandıkları son derece kritik bir evredir. İçinde bulunduğumuz dijital çağda, ekranla tanışma yaşının aylar düzeyine inmesi ve geleneksel oyun pratiklerinin dijital ile fiziksel dünyanın harmanlandığı "yakınsak oyun" formuna dönüşmesi, erken çocukluk dönemini derinden etkilemektedir. Bu çalışma, güncel literatür ışığında okul öncesi dönem çocuklarının dijital ekran maruziyetinin sosyal ve duygusal gelişimleri üzerindeki çok boyutlu etkilerini bütüncül bir yaklaşımla inceleyen kavramsal bir derleme çalışmasıdır.

İlgili alan yazın incelendiğinde, teknoloji kullanımının çocuklar üzerinde hem ciddi riskler hem de yeni fırsatlar barındıran çift yönlü bir etki yarattığı açıkça görülmektedir. Sosyal gelişim bağlamında değerlendirildiğinde; aşırı, kontrolsüz ve pasif ekran maruziyeti çocukların akranlarıyla geçirdiği fiziksel oyun süresini kısıtlamakta, sosyal içe kapanma eğilimlerini artırmakta ve nihayetinde akran dışlanması riskini şiddetlendirmektedir. Duygusal gelişim boyutu ele alındığında ise, ebeveynlerin mobil cihazları anlık bir "duygu yatıştırma aracı" (dijital emzik) olarak kullanma eğiliminin, çocukların bağımsız öz denetim becerileri geliştirmelerini engellediği saptanmıştır. Bu geçici çözüm, uzun vadede duygusal tepkiselliği artırmakta ve cihaz kısıtlandığında abartılı öfke nöbetlerinin ortaya çıkmasını tetiklemektedir. Buna karşın, teknolojik araçların açık uçlu, etkileşimli ve yaşa uygun tasarlandığı senaryolarda; özellikle sanal karakterlere bakım vermeyi temel alan oyunların ve işbirlikli dijital etkinliklerin çocukların pro-sosyal davranışlarını, empati kurma ve problem çözme becerilerini anlamlı düzeyde desteklediği görülmektedir.

Çalışmanın ulaştığı en temel bulgu, dijital cihazların sosyoduygusal gelişim üzerindeki nihai çıktısını belirleyen asıl unsurun yetişkinin süreçteki düzenleyici rolü olduğudur. Sadece katı süre kısıtlamalarına dayanan "kısıtlayıcı arabuluculuk" stratejileri tek başına yetersiz kalmaktadır. Bunun yerine, ebeveynlerin çocukla birlikte izleme yaptığı ve içerik üzerine iletişim kurduğu "aktif arabuluculuk" stratejileri en güçlü koruyucu faktör olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca, ebeveynlerin kendi dijital ekran kullanımlarından kaynaklanan teknolojik müdahalelerin (technoference) ebeveyn-çocuk arasındaki duygusal uyumu zedelediği unutulmamalıdır. Sonuç olarak, teknolojinin pedagojik bir araç olabilmesi için ebeveynin aktif katılımı ve dijital sınırların sağlıklı çizilmesi şarttır.

Anahtar Kelimeler: okul öncesi eğitim, teknoloji kullanımı, sosyal-duygusal gelişim, erken çocukluk dönemi

ABSTRACT

The preschool period is an immensely critical stage in which children's development occurs most rapidly, and they acquire foundational social-emotional skills—such as empathy, self-awareness, emotion regulation, and forming healthy peer relationships—that they will use throughout their lives. In today's digital age, the fact that the age of initial screen exposure has dropped to a matter of months, and traditional play practices have transformed into "converged play" blending the digital and physical worlds, profoundly affects early childhood. This study is a conceptual review article that examines the multidimensional effects of digital screen exposure on the social and emotional development of preschool children through a holistic approach, in light of current literature.

When the relevant literature is examined, it is evident that technology use creates a bidirectional effect on children, harboring both serious risks and new opportunities. Evaluated in the context of social development, excessive, uncontrolled, and passive screen exposure restricts the physical playtime children spend with peers, increases tendencies for social withdrawal, and ultimately exacerbates the risk of peer exclusion. Regarding the emotional development dimension, it has been determined that parents' tendency to use mobile devices as an immediate "emotion regulation tool" (digital pacifier) prevents children from developing independent self-regulation skills. This temporary solution increases emotional reactivity in the long term and triggers exaggerated temper tantrums when the device is restricted. Conversely, in scenarios where technological tools are designed to be open-ended, interactive, and age-appropriate—especially games based on caring for virtual characters and collaborative digital activities—they significantly support children's prosocial behaviors, empathy, and problem-solving skills.

The fundamental finding of the study is that the primary factor determining the final outcome of digital devices on socioemotional development is the regulatory role of the adult. "Restrictive mediation" strategies based solely on strict time limits remain insufficient on their own. Instead, "active mediation" (joint media engagement) strategies, where parents co-view and communicate about the content with the child, stand out as the strongest protective factor. Furthermore, it should be noted that technological interferences (technoference) arising from parents' own digital screen use damage the emotional attunement between parent and child. Ultimately, for technology to serve as a pedagogical tool, active parental involvement and the establishment of healthy digital boundaries are essential.

Keywords: preschool education, technology use, social-emotional development, early childhood period

GİRİŞ

Okul öncesi dönemi, çocukların sosyal gelişimlerine yönelik yapı taşlarını oluşturan kritik öneme sahip bir dönemdir. Bu dönemde olan çocuklar çevreleriyle etkileşim kurmalı, sosyal yaşama uyum sağlayabilmeli ve toplumsal kuralları öğrenmelidir. Çocukların etkili iletişim kurabilmeleri, sağlıklı ve olumlu ilişkiler geliştirebilmeleri ile duygusal açıdan sosyal beceride dengeli gelişim gösterebilmeleri açısından önemli bir role sahiptir. Bu becerilerin desteklenmesi, çocukların hem kişilerarası ilişkilerinde hem de duygusal gelişim süreçlerinde olumlu yönde katkı sağlamaktadır (Yavuzer, 2010). Bu doğrultuda, okul öncesi dönemde sosyal becerilerin bilinçli şekilde desteklenmesinin çocukların hem sosyal uyumlarını hem de duygusal gelişimlerini güçlendirdiği ve ilerleyen yaşam dönemleri için önemli bir temel oluşturduğu söylenebilir.

İçinde bulunduğumuz dijital çağda, erken çocukluk dönemindeki ekran maruziyet oranları ve cihaz kullanım pratikleri benzeri görülmemiş bir hızla dönüşüm geçirmektedir. Geçmişte çocukların ekranla düzenli etkileşime başlama yaşı ortalama 4 iken, mobil teknolojilerin günlük yaşamın her alanına entegre olmasıyla bu sınır günümüzde 4 aya kadar inmiş durumdadır (Radesky & Christakis, 2016; Reid Chassiakos vd., 2016). Etkileşimli ekranların 0-6 yaş aralığındaki çocuklar için bu denli erişilebilir olması, yalnızca dijital medya kullanım sürelerini artırmakla kalmamış, aynı zamanda erken yaş grubunun oyun alışkanlıklarını da derinden değiştirerek fiziksel ve geleneksel oyuncaklarla geçirilen aktif sürenin azalmasına zemin hazırlamıştır (Healey & Mendelsohn, 2019). Dahası, bu dijitalleşme süreci çocukların oyun kurgularını tamamen ortadan kaldırmamış; aksine geleneksel analog oyun pratikleri ile dijital dünyayı harmanlayan ve ikisi arasındaki sınırları bulanıklaştıran "yakınsak oyun" (converged play) formlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur (Edwards vd., 2020). Analog bir dünyadan dijital bir düzleme doğru gerçekleşen bu köklü değişim, dijital bağlamın içine doğan günümüz çocuklarının (dijital yerliler) sosyal ve gelişimsel süreçlerinin, artık teknolojiden bağımsız bir şekilde değerlendirilemeyeceğini açıkça göstermektedir (Zevenbergen, 2007).

Bu dönemde çocuklar, çevrelerine karşı duyarlılıkları ve meraklılıklarının belirgin biçimde arttığı bir gelişim sürecinden geçmektedirler. Bu süreçteki çocukların teknolojik aletlere karşı ilgilerinin büyük olması son derece normal bir durumdur. Bilgisayarlar, akıllı telefonlar ve tabletler hareketli, renkli ve canlı ekranlarıyla çocukların ilgisini uyandırır. Bu etkileşimli yapı, doğru ve yanlış durumlara verilen geri bildirimlerin düzenlenmesine imkân tanıyarak eğitim aracı olarak kullanılmalarını mümkün kılmaktadır. Bu dönemi kapsayan çocukların eğitiminde teknoloji kullanımının öğrencilerin derse yönelik motivasyonlarını, ilgilerini ve performanslarını artırmasının beklenebileceği açıktır (Aksoy, 2021). Bu durum, aslında çocukların doğal merak ve keşfetme isteğinin teknolojiyle buluştuğu noktada öğrenme sürecinin daha çekici ve katılımcı bir hâle gelebileceğini göstermektedir. Doğru şekilde yönlendirildiğinde teknoloji, yalnızca dikkat çeken bir araç olmaktan çıkıp çocuğun öğrenmeye aktif olarak katılmasını destekleyen bir deneyim alanına dönüşebilmektedir.

Budiarti ve Adar (2023) tarafından yapılan araştırmada bulguları, çocukların başlangıçta genel sosyal-duygusal gelişim düzeylerine ulaşabildiğini, farklı öğrenme ortamlarına uyum sağlayabildiklerini ve görsel-işitsel materyallere olumlu tepkiler verdiklerini göstermektedir. Ayrıca çocukların öğrenme deneyimlerini paylaşılabildikleri, sınıf kurallarına uyum gösterebildikleri ve süreç içinde daha işbirlikçi ve katılımcı davranışlar sergileyebildikleri belirtilmektedir.

Bu derleme çalışmasının temel amacı; teknoloji kullanımının okul öncesi dönemdeki çocukların sosyal ve duygusal gelişimleri üzerindeki etkilerini bütüncül bir yaklaşımla ele almak ve bu süreçte yetişkin rehberliğinin belirleyici rolünü mevcut literatür ışığında tartışmaktır.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE: ERKEN ÇOCUKLUKTA TEKNOLOJİ VE SOSYAL-DUYGUSAL BECERİLER

Okul Öncesi Dönemde Teknoloji Kullanımı

Öğrenmenin okul öncesi dönemde hızla ilerlemesi, teknolojinin ileri geldiği dünyaya ait çocukların buraya uyumunu ve teknolojiye yönelik ilgilerini kolay hale getirmektedir (Oğuz & Kutluca, 2020). Bu durum, erken çocukluk döneminde öğrenme hızının yüksek olmasının çocukların dijital dünyaya uyum sağlamasını kolaylaştırdığını ve teknolojiyi doğal bir öğrenme aracı olarak benimsemelerine zemin hazırladığını göstermektedir.

Öner'e (2020) göre okul öncesi eğitimde derste etkinlik kapsamında teknoloji kullanımı yaygınlaşmakla birlikte, öğretmenler teknolojiye etkinliklerde büyük oranda yer vermektedir.

Yapılan araştırmada bu dönemde teknolojinin yararlarıyla birlikte olası zararlarına da dikkat çekmekte ve öncelikle gelişimsel riskler konusunda endişe ifade etmektedir.

Bu noktada, okul öncesi dönemde teknoloji kullanımı yalnızca eğitim ortamıyla sınırlı kalmayıp, dijital oyun ve bağımlılık riskleri üzerinden daha kapsamlı bir boyut kazanmaktadır.

Okul öncesi dönemde dijital oyunların bağımlılık eğiliminin artmasının çocukların duygusal ve sosyal gelişim süreçlerinde bazı olumsuz etkiler doğurabileceğini ortaya çıkarmaktadır. Bu doğrultuda ebeveynin rehberliği, çocukların teknolojiyi daha dengeli ve bilinçli bir şekilde kullanabilmelerine katkı sağladığı ifade belirtilmektedir (Şenol vd., 2023). Bu bulgu doğrultusunda, dijital oyunların kontrolsüz ve yoğun kullanımının çocukların duygu düzenleme, sosyal etkileşim ve özdenetim becerileri üzerinde risk oluşturabileceğini; bu nedenle ebeveynlerin sürece aktif şekilde rehberlik etmesinin koruyucu bir faktör olarak önem kazandığını düşündürmektedir.

Sosyal ve Duygusal Gelişimin Temel Yapı Taşları

Sosyal-duygusal gelişim; empati kurma, öz farkındalık, sosyal ilişkiler geliştirme, duyguları ifade edebilme ve öz düzenleme becerileri gibi temel unsurlardan oluşmaktadır. Bu unsurlar çocukların çevresiyle sağlıklı ilişkiler geliştirmelerini, toplumsal yaşama uyumlarını destekler ve duygusal durumlarını yönetmelerini sağlar (CASEL, 2020).

Bu temel becerilerin erken çocukluk döneminde desteklenmesi, çocukların kendi duygularını daha iyi anlamalarına ve ifade etmelerine yardımcı olurken, aynı zamanda başkalarının duygularına karşı daha duyarlı bir yaklaşım geliştirmelerine de katkı sağlamaktadır. Bu süreç, sosyal-duygusal gelişimi yalnızca bireysel bir kazanım olmaktan çıkararak, çocuğun çevresiyle kurduğu ilişkilerin niteliğini şekillendiren önemli bir gelişim alanı haline getirmektedir.

TEKNOLOJİ KULLANIMININ SOSYAL ETKİLEŞİM VE AKRAN İLİŞKİLERİNE YANSIMALARI

Okul öncesi dönemde teknoloji kullanımının akran ilişkileri üzerindeki etkisi, dijital içeriğin niteliğine ve kullanım biçimine bağlı olarak hem riskler hem de fırsatlar barındıran çift yönlü bir yapı sergilemektedir. Literatürdeki birçok çalışma, aşırı ve pasif ekran maruziyetinin çocukların geleneksel akran oyunlarına ayırdığı fiziksel süreyi kısıtladığını (Putnick vd., 2023) ve Türkiye örneğinde de tespit edildiği üzere akran ilişkilerinde anlamlı düzeyde problemlere yol açtığını (Tezol vd., 2022) ortaya koymaktadır. Erken yaşta yoğun ekrana maruz kalan çocukların grup etkinliklerine katılımında isteksizlik gösterdiği, paylaşma davranışlarından kaçınarak yalnız oynamayı tercih ettiği ve akranlarından gelen sosyal etkileşim davetlerine daha az yanıt verdiği bildirilmektedir (Sari & Lilawati, 2025). Dahası, kontrolsüz teknoloji kullanımının çocuklarda sosyal içe kapanma eğilimlerini artırdığı (Zhan vd., 2026) ve bu sosyal kaçınma halinin zamanla artarak akran dışlanması riskini şiddetlendirdiği vurgulanmaktadır (Zhu vd., 2026). Uzun süreli ekran maruziyetinin ilerleyen yaşlarda kronik akran sorunlarını yordaması (Gath vd., 2026), bilinçsiz teknoloji kullanımının izole edici potansiyelini açıkça göstermektedir.

Buna karşın, dijital araçların açık uçlu, etkileşimli ve işbirlikli formlarda tasarlanması durumunda teknolojinin sosyal bir bariyerden ziyade destekleyici bir etkileşim köprüsü işlevi görebildiği de anlaşılmaktadır. Özellikle çoklu dokunmatik masalar ve ortak etkileşime izin veren donanımlar kullanıldığında; çocukların dijital oyun sırasında fikir alışverişinde bulunma, sıra bekleme, ortak problem çözme ve yardımlaşma gibi prososyal becerilerini aktif olarak geliştirebildikleri saptanmıştır (Burns vd., 2024; Karno & Hatcher, 2020). Benzer şekilde, sanal karakterlere bakım vermeyi temel alan oyunların (Shoshani, 2025) ve dijital materyallerle desteklenmiş etkileşimli kitap okuma etkinliklerinin (Kavak & Çelik-Kahraman, 2025)

çocuklarda empati, şefkat ve iş birliği gibi olumlu sosyal davranış skorlarını artırdığı tespit edilmiştir. Yetişkin rehberliğinde yapılandırılan ve yaşa uygun içeriklerden oluşan teknoloji kullanımı, pro-sosyal paylaşım davranışlarını destekleyerek çocukların iletişim becerilerine katkı sağlamaktadır (Nirmala & Agusniatih, 2026; Ralph, 2018). Dolayısıyla, okul öncesi dönemde dijital dünyanın çocukları izole edip etmemesi doğrudan uygulamanın tasarımına, açık uçlu yapısına ve oyunun işbirlikli doğasına (Lawrence, 2018) bağlıdır.

DİJİTAL EKRAN MARUZİYETİNİN ERKEN ÇOCUKLUKTA DUYGU DÜZENLEME BECERİLERİNE ETKİSİ

Erken çocukluk döneminde teknoloji kullanımının duygusal gelişim üzerindeki en belirgin yansıması, çocukların duygu düzenleme (öz denetim) becerilerindeki değişimlerde gözlemlenmektedir. Literatür, özellikle mobil cihaz kullanımının ve erken yaşta yoğun ekran maruziyetinin çocukların öz denetim becerilerini olumsuz yönde yordadığını göstermektedir (Choe vd., 2023; Uzundağ vd., 2022). Günümüzde ebeveynlerin, çocukların öfke krizlerini veya ağlama nöbetlerini dindirmek amacıyla dijital ekranları bir yatıştırma aracı (medya aracılı duygu düzenleme) olarak kullanması, çocukların kendi duygularını yönetme stratejileri geliştirmelerine engel olmaktadır (Coyne vd., 2021; Radesky vd., 2023). Bu geçici yatıştırma stratejisi, uzun vadede çocukların duygusal tepkiselliğini artırmakta (Coyne vd., 2023) ve cihaz ellerinden alındığında abartılı öfke krizleri, ağlama nöbetleri ve hayal kırıklığı toleransında düşüş ile sonuçlanmaktadır (Konok vd., 2024; Sari & Yalçın, 2024). Nitekim araştırmalar, tablet kullanımının aniden kesilmesinin basılı kitap okuma etkinliklerine kıyasla çok daha yüksek oranda öfke nöbetini (tantrum) tetiklediğini ve bu durumun çocuklarda birbirini besleyen bir duygusal disregülasyon döngüsü yarattığını ortaya koymaktadır (Fitzpatrick vd., 2024; Munzer vd., 2020). Öte yandan, dijital içeriklerin duygu düzenleme süreçleri üzerindeki etkisi tamamen olumsuz bir çerçeveye hapsedilmemelidir; zira içerik niteliği ve etkileşim biçimi bu noktada temel belirleyici faktörlerdir. Şiddet ve korku içerikli pasif dijital medya tüketimi öz denetimi zayıflatırken (Canaslan & Sungur, 2022), duygusal zekayı hedefleyen eğitsel uygulamaların tam tersi bir etki yarattığı görülmektedir. Örneğin; empati kurmayı merkeze alan sanal bakım (caring) oyunları ve duyguları tanımaya yönelik tasarlanmış etkileşimli mobil uygulamalar, okul öncesi çocukların başkalarının duygularını anlama, şefkat gösterme ve kendi öfkelerini yönetme becerilerini anlamlı düzeyde geliştirebilmektedir (Nicolaidou vd., 2022; Shoshani, 2025; Wu vd., 2020). Bu bağlamda, teknolojinin duygusal gelişime zarar vermek yerine onu desteklemesi için içeriğin pedagojik olarak yaşa uygun yapılandırılması ve ekran süresinin bakımveren eşliğinde (caregiver companionship) gerçekleştirilmesi kritik bir koruyucu faktör olarak öne çıkmaktadır (Wu vd., 2023).

SOSYAL VE DUYGUSAL GELİŞİM KESİŞİMİNDE EKRAN SÜRESİ: BÜTÜNCÜL BİR DEĞERLENDİRME VE YETİŞKİNİN DÜZENLEYİCİ ROLÜ

Erken çocukluk döneminde teknolojinin sosyal ve duygusal gelişim üzerindeki etkileri bütüncül olarak değerlendirildiğinde, bu sürecin nihai çıktılarını belirleyen temel unsurun ekranın veya cihazın kendisinden ziyade yetişkinin düzenleyici rolü olduğu görülmektedir (Sari & Lilawati, 2025). Literatür, ebeveynlerin çocuklarıyla birlikte dijital içerik tüketmesinin ("ortak medya kullanımı") ve içerik üzerine iletişim kurmasının ("aktif arabuluculuk"), çocuklarda empati, duygu düzenleme ve prososyal davranışları destekleyen güçlü bir koruyucu faktör işlevi gördüğünü vurgulamaktadır (Chen & Yeung, 2026; Fitri, 2026; Foulds, 2023; Tan vd., 2026). Ekran kullanımı ancak yetişkinin aktif rehberliği ve duygusal koçluğu ile birleştiğinde çocukların iletişim, iş birliği ve sosyal becerilerine katkı sağlayabilmektedir (Nirmala & Agusniatih, 2026; Sari & Lilawati, 2025; Varghese vd., 2026). Öte yandan, sadece süre kısıtlamasına veya katı kurallara dayanan "kısıtlayıcı arabuluculuk" stratejilerinin sosyal becerileri desteklemede yetersiz kaldığı, hatta kontrolcü bir stilde uygulandığında çocukların sosyoduygusal yetkinlikleri üzerindeki olumsuz etkileri daha da artırabildiği tespit edilmiştir.

(Chen & Yeung, 2026; Sun vd., 2025; Van Petegem vd., 2019). Bunun yerine, ebeveynlerin salt süre kısıtlamasına odaklanmak yerine ekran içeriklerini yaşa uygun prososyal ve eğitsel materyallerle değiştirmeleri (Christakis vd., 2013) ve çocuğun teknoloji deneyimine eşlik etmeleri (Soyoo vd., 2024) çok daha verimli sonuçlar doğurmaktadır. Bütüncül tablodaki bir diğer kritik risk faktörü ise çocuğun değil, bizzat ebeveynin kendi ekran kullanımınıdır. Ebeveynin mobil cihaz kullanımı nedeniyle ebeveyn-çocuk etkileşiminin anlık olarak kesintiye uğraması olarak tanımlanan "teknolojik müdahale" (technoferece), ebeveynin çocuğa karşı duyarlılığını ve karşılıklı duygusal uyumu ciddi şekilde bozmaktadır (Braune-Krickau vd., 2021; McDaniel & Radesky, 2018). Ebeveyn kaynaklı bu dijital dikkat dağınıklıkları, hem dezavantajlı ailelerde çocuğun maruz kaldığı ekran süresini artırmakta hem de erken çocukluk döneminde içe dönük ve dışa dönük davranış problemlerinin, çatışmaların ve psikososyal zorlukların ortaya çıkmasını güçlü bir şekilde yordamaktadır (McDaniel & Radesky, 2018; Toledo-Vargas vd., 2025; Wong vd., 2020).

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu derleme çalışması, dijital çağın içine doğan okul öncesi dönem çocuklarının sosyal ve duygusal gelişimlerinde teknolojinin oynadığı çok boyutlu rolü ortaya koymaktadır. Alan yazındaki güncel bulgular sentezlendiğinde, teknolojinin erken çocukluk döneminde bütünüyle "zararlı" veya "yararlı" bir araç olarak etiketlenmesinin eksik bir yaklaşım olduğu görülmektedir. Etkileşimli, açık uçlu ve yaşa uygun tasarlanmış dijital oyunlar çocukların empati, iş birliği ve prososyal davranışlarını desteklerken; şiddet içerikli, pasif ve aşırı ekran maruziyeti çocuklarda ekran dışlanması, sosyal izolasyon ve duygusal disregülasyon (öfke nöbetleri, düşük hayal kırıklığı toleransı) gibi ciddi riskleri beraberinde getirmektedir.

Çalışmanın en kritik çıktılarından biri, teknolojinin sosyoduygusal gelişim üzerindeki nihai etkisini belirleyen temel unsurun cihazın kendisinden ziyade "yetişkin rehberliği" olduğudur. Teknolojinin bir duygu yatıştırma aracı (dijital emzik) olarak kullanılması veya sadece katı süre kısıtlamalarına dayanan "kısıtlayıcı arabuluculuk" stratejileri çocukların gelişimsel ihtiyaçlarını karşılamakta yetersiz kalmaktadır. Bunun yerine, "aktif arabuluculuk", "birlikte izleme" ve ekran içeriklerinin gerçek yaşamla ilişkilendirildiği bir ebeveynlik ve eğitimcilik yaklaşımı, dijital dünyanın analog çocukları için en temel koruyucu faktör olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca, yetişkinlerin kendi cihaz kullanımlarından kaynaklanan teknolojik müdahalelerin (technoferece) ebeveyn-çocuk etkileşimini doğrudan zedelediği gerçeği, çözümün sadece çocuğu değil, ebeveyni de kapsayacak bütüncül bir yaklaşımla ele alınması gerektiğini göstermektedir.

Bu sonuçlar doğrultusunda, alandaki uygulayıcılara, ebeveynlere ve gelecekteki araştırmalara yönelik şu öneriler geliştirilmiştir:

• Ebeveynler ve Bakım Verenler İçin:

- Çocukların öfke ve kriz anlarında teknolojik cihazlar bir yatıştırma aracı olarak kullanılmamalı; çocukların kendi duygularını tanıyıp regüle edebilecekleri doğal baş etme mekanizmalarını geliştirmelerine fırsat tanınmalıdır.
- Ekran kullanımı sadece "süre sınırlaması" üzerinden yönetilmemelidir. Ebeveynler, dijital içerikleri çocuklarıyla birlikte tüketmeli, karakterlerin duyguları ve pro-sosyal davranışları üzerine sohbet ederek bu süreci duygusal bir öğrenme fırsatına dönüştürmelidir.
- Ebeveynler, çocuklarıyla kurdukları yüz yüze iletişim, oyun ve beslenme saatlerinde kendi mobil cihaz kullanımlarını sınırlandırarak karşılıklı duygusal uyumu ve duyarlılığı korumalıdır.

- **Okul Öncesi Eğitimcileri İçin:**

- Sınıf içi etkinliklerde teknoloji, çocukları izole eden bireysel bir aktivite olarak değil; çoklu ekranlar veya ortak amaca yönelik eğitsel uygulamalar aracılığıyla çocukları iş birliğine ve paylaşmaya teşvik eden bir "yakınsak oyun" aracı olarak müfredata entegre edilmelidir.
- Sosyal ve duygusal becerileri desteklemek amacıyla empati, yardımlaşma ve başkalarının duygularını tanıma temalı sanal oyunlar eğitim ortamlarında bilinçli bir şekilde tercih edilmelidir.

- **İçerik Üreticileri ve Araştırmacılar İçin:**

- Dijital oyun ve uygulama geliştiricileri, çocukları pasif tüketiciler olmaktan çıkarıp ebeveyn-çocuk ortak etkileşimini destekleyen tasarımlara yönelmelidir.
- Gelecekteki ampirik çalışmalarda, aktif ve pasif teknoloji kullanımının çocukların duygu düzenleme mekanizmaları üzerindeki boylamsal etkileri, daha geniş örneklem ve nöro-gelişimsel ölçüm araçlarıyla incelenmelidir.

KAYNAKÇA

- Aksoy, T. (2021). Okul öncesi dönemdeki çocukların eğitiminde teknoloji kullanımına ilişkin öğretmen görüşleri. *Temel Eğitim*, 11, 30–38. <https://doi.org/10.52105/temelegitim.11.3>
- Braune-Krickau, K., Schneeble, L., Pehlke-Milde, J., Gemperle, M., Koch, R., & von Wyl, A. (2021). Smartphones in the nursery: Parental smartphone use and parental sensitivity and responsiveness within parent–child interaction in early childhood (0–5 years): A scoping review. *Infant Mental Health Journal*, 42(2), 161–175. <https://doi.org/10.1002/imhj.21908>
- Budiarti, E., & Adar, S. Y. (2023). Impact of digital media on social-emotional development in early childhood: A case study at TK Kartika XX-46 Kendari. *Golden Age: Jurnal Ilmiah Tumbuh Kembang Anak Usia Dini*, 8(2), 89–98.
- Burns, S., Hoan, E., Hreno, S., Yu, E., Brathwaite, L., Wiebe, J. P., ... & Perlman, M. (2024). Navigating technology in the classroom: a scoping review of technology use during peer collaboration in early educational settings. *Educational Review*, 76(7), 2063–2089. <https://doi.org/10.1080/00131911.2024.2336970>
- Canaslan, B., & Sungur, S. (2022). Preschool children's digital media usage and self-regulation skill. *Turkish Journal of Education*, 11(2), 126–142. <https://doi.org/10.19128/turje.889549>
- Chen, X., & Yeung, W. J. J. (2026). Association between preschool children's media use, parental joint media engagement and prosocial behavior: A longitudinal cohort study. *BMC Public Health*. <https://doi.org/10.1186/s12889-025-26178-3>
- Choe, D. E., Lawrence, A. C., & Cingel, D. P. (2023). The role of different screen media devices, child dysregulation, and parent screen media use in children's self-regulation. *Psychology of Popular Media*, 12(3), 324. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/ppm0000412>
- Christakis, D. A., Garrison, M. M., Herrenkohl, T., Haggerty, K., Rivara, F. P., Zhou, C., & Liekweg, K. (2013). Modifying media content for preschool children: a randomized controlled trial. *Pediatrics*, 131(3), 431–438. <https://doi.org/10.1542/peds.2012-1493>

- Collaborative for Academic, Social, and Emotional Learning. (2020). *Fundamentals of social and emotional learning (SEL)*. <https://casel.org/fundamentals-of-sel/>
- Coyne, S. M., Reschke, P. J., Stockdale, L., Gale, M., Shawcroft, J., Gentile, D. A., ... & Ober, M. (2023). Silencing screaming with screens: The longitudinal relationship between media emotion regulation processes and children's emotional reactivity, emotional knowledge, and empathy. *Emotion*, 23(8), 2194. <https://psycnet.apa.org/doi/10.1037/emo0001222>
- Coyne, S. M., Shawcroft, J., Gale, M., Gentile, D. A., Etherington, J. T., Holmgren, H., & Stockdale, L. (2021). Tantrums, toddlers and technology: Temperament, media emotion regulation, and problematic media use in early childhood. *Computers in Human Behavior*, 120, 106762. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2021.106762>
- Edwards, S., Mantilla, A., Grieshaber, S., Nuttall, J., & Wood, E. (2020). Converged play characteristics for early childhood education: Multi-modal, global-local, and traditional-digital. *Oxford Review of Education*, 46(5), 637-660. <https://doi.org/10.1080/03054985.2020.1750358>
- Fitri, R. (2026). The Impact of Digital Technology Use on Early Childhood Social-Emotional Development: A Systematic Literature Review. *IJEA: International Journal of Education and Assessment*, 2(1), 1-8.
- Fitzpatrick, C., Pan, P. M., Lemieux, A., Harvey, E., Rocha, F. D. A., & Garon-Carrier, G. (2024). Early-childhood tablet use and outbursts of anger. *JAMA pediatrics*, 178(10), 1035-1040. <https://doi.org/10.1001/jamapediatrics.2024.2511>
- Foulds, K. (2023). Co-viewing mass media to support children and parents' emotional ABCs: An evaluation of Ahlan Simsim. *Early Childhood Education Journal*, 51(8), 1479-1488. <https://doi.org/10.1007/s10643-022-01408-0>
- Gath, M., Horwood, L. J., Gillon, G., McNeill, B., & Woodward, L. J. (2026). Longitudinal associations between screen time and children's language, early educational skills, and peer social functioning. *Developmental psychology*, 62(3), 638. <https://doi.org/10.1037/dev0001907>
- Healey, A., Mendelsohn, A., Council on Early Childhood, Sells, J. M., Donoghue, E., Earls, M., ... & Williams, P. G. (2019). Selecting appropriate toys for young children in the digital era. *Pediatrics*, 143(1), e20183348. <https://doi.org/10.1542/peds.2018-3348>
- Karno, D., & Hatcher, B. (2020). Building computer supported collaborative learning environments in early childhood classrooms. *Educational Technology Research and Development*, 68(1), 249-267. <https://doi.org/10.1007/s11423-019-09686-z>
- Kavak, A., & Çelik-Kahraman, S. (2025). The effect of interactive book reading with digital tools on prosocial behaviours in early childhood education: a quasi-experimental study. *European Early Childhood Education Research Journal*, 1-20. <https://doi.org/10.1080/1350293X.2025.2598463>
- Konok, V., Binet, M. A., Korom, Á., Pogány, Á., Miklósi, Á., & Fitzpatrick, C. (2024). Cure for tantrums? Longitudinal associations between parental digital emotion regulation and children's self-regulatory skills. *Frontiers in Child and Adolescent Psychiatry*, 3, 1276154. <https://doi.org/10.3389/frcha.2024.1276154>
- Lawrence, S. M. (2018). Preschool children and iPads: Observations of social interactions during digital play. *Early Education and Development*, 29(2), 207-228. <https://doi.org/10.1080/10409289.2017.1379303>

- McDaniel, B. T., & Radesky, J. S. (2018). Technoference: Longitudinal associations between parent technology use, parenting stress, and child behavior problems. *Pediatric research*, 84(2), 210-218. <https://doi.org/10.1038/s41390-018-0052-6>
- Munzer, T. G., Miller, A. L., Wang, Y., Kaciroti, N., & Radesky, J. (2020). Tablets, toddlers, and tantrums: The immediate effects of tablet device play. *Acta Paediatrica (Oslo, Norway: 1992)*, 110(1), 255. <https://doi.org/10.1111/apa.15509>
- Nicolaidou, I., Tozzi, F., & Antoniadou, A. (2022). A gamified app on emotion recognition and anger management for pre-school children. *International Journal of Child-Computer Interaction*, 31, 100449. <https://doi.org/10.1016/j.ijcci.2021.100449>
- Nirmala, B., Agusniatih, A., Setianingsih, H. P., Imamah, Z., Annuar, H., & Sirjon, S. (2026). Digital media and social interaction in early childhood: A systematic literature review. *Journal of Childhood Development*, 6(1), 40-58. <https://doi.org/10.25217/jcd.v6i1.7507>
- Oğuz, B. N., & Kutluca, A. Y. (2020). Okul öncesi dönemde çocukları olan ebeveynlerin teknoloji kullanımına yönelik görüşlerinin incelenmesi. *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 39(2), 252–268. <https://doi.org/10.7822/omuefd.727132>
- Öner, D. (2020). Erken çocukluk döneminde teknoloji kullanımı ve dijital oyunlar: Okul öncesi öğretmen görüşlerinin incelenmesi. *İnönü Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 7(14), 138–154.
- Putnick, D. L., Trinh, M. H., Sundaram, R., Bell, E. M., Ghassabian, A., Robinson, S. L., & Yeung, E. (2023). Displacement of peer play by screen time: associations with toddler development. *Pediatric research*, 93(5), 1425-1431. <https://doi.org/10.1038/s41390-022-02261-y>
- Radesky, J. S., & Christakis, D. A. (2016). Increased screen time: implications for early childhood development and behavior. *Pediatric Clinics*, 63(5), 827-839. <https://doi.org/10.1016/j.pcl.2016.06.006>
- Radesky, J. S., Kaciroti, N., Weeks, H. M., Schaller, A., & Miller, A. L. (2023). Longitudinal associations between use of mobile devices for calming and emotional reactivity and executive functioning in children aged 3 to 5 years. *JAMA pediatrics*, 177(1), 62-70. <https://doi.org/10.1001/jamapediatrics.2022.4793>
- Ralph, R. (2018). Media and technology in preschool classrooms: Manifesting prosocial sharing behaviours when using iPads. *Technology, knowledge and learning*, 23(2), 199-221. <https://doi.org/10.1007/s10758-017-9342-z>
- Reid Chassiakos, Y. L., Radesky, J., Christakis, D., Moreno, M. A., Cross, C., Hill, D., ... & Swanson, W. S. (2016). Children and adolescents and digital media. *Pediatrics*, 138(5). <https://doi.org/10.1542/peds.2016-2593>
- Sari, E., & Yalçın, S. S. (2024). Interplay of paternal caregiving and screen use habits on early childhood development and children's tantrums. *Italian Journal of Pediatrics*, 50(1), 230. <https://doi.org/10.1186/s13052-024-01802-x>
- Sari, F., & Lilawati, A. (2025). Screen Time and Early Childhood Social–Emotional Development Among Children Aged Five to Six Years. *Journal of Educational Management Research*, 4(6), 2770-2784. <https://doi.org/10.61987/jemr.v4i6.1567>
- Shoshani, A. (2025). The Impact of Touch Screen Tablet Caring Games on Empathic Concern and Compassion in Young Children. *International Journal of Human–Computer Interaction*, 41(1), 51-68. <https://doi.org/10.1080/10447318.2023.2295683>

- Soyoof, A., Reynolds, B. L., Neumann, M., Scull, J., Tour, E., & McLay, K. (2024). The impact of parent mediation on young children's home digital literacy practices and learning: A narrative review. *Journal of computer assisted learning*, 40(1), 65-88. <https://doi.org/10.1111/jcal.12866>
- Sun, M., Feng, Z., & Xiao, L. (2025). Impact of screen exposure on children's socioemotional competence: children's emotional ability and the role of parental media mediation. *Early Child Development and Care*, 195(9-10), 983-1002. <https://doi.org/10.1080/03004430.2025.2541928>
- Şenol, Y., Şenol, F. B., & Can Yaşar, M. (2023). Digital game addiction of preschool children in the Covid-19 pandemic: Social emotional development and parental guidance. *Current Psychology*, 43, 1–9. <https://doi.org/10.1007/s12144-023-04323-8>
- Tan, R., Hu, K., Cai, L., & Huang, P. (2026). Problematic media use and callous-unemotional behaviors in early childhood: the roles of emotion regulation and parental mediation. *BMC psychology*, 14(1), 578. <https://doi.org/10.1186/s40359-026-04344-5>
- Tezol, O., Yildiz, D., Yalcin, S., Oflu, A., Nergiz, M. E., Çaylan, N., ... & Ozdemir, D. F. (2022). Excessive screen time and lower psychosocial well-being among preschool children. *Archives de pédiatrie*, 29(1), 61-66. <https://doi.org/10.1016/j.arcped.2021.10.003>
- Toledo-Vargas, M., Chong, K. H., Maddren, C. I., Howard, S. J., Wakefield, B., & Okely, A. D. (2025). Parental technology use in a child's presence and health and development in the early years: a systematic review and meta-analysis. *JAMA pediatrics*, 179(7), 730-737. <https://doi.org/10.1001/jamapediatrics.2025.0682>
- Uzundağ, B. A., Altundal, M. N., & Keşşafoglu, D. (2022). Screen Media Exposure in Early Childhood and Its Relation to Children's Self-Regulation. *Human Behavior and Emerging Technologies*, 2022(1), 4490166. <https://doi.org/10.1155/2022/4490166>
- Van Petegem, S., de Ferrer, E., Soenens, B., Van Rooij, A. J., & Van Looy, J. (2019). Parents' degree and style of restrictive mediation of young children's digital gaming: Associations with parental attitudes and perceived child adjustment. *Journal of Child and Family Studies*, 28(5), 1379-1391. <https://doi.org/10.1007/s10826-019-01368-x>
- Varghese, L. A., Bajaj, G., Mohan, M., Bhat, J. S., Kanthila, J., & Varghese, A. L. (2026). Parental Communication Strategies During Screen Time in Early Childhood: A Scoping Review of Joint Media Engagement. *Multimodal Technologies and Interaction*, 10(6), 66. <https://doi.org/10.3390/mti10060066>
- Wong, R. S., Tung, K. T., Rao, N., Leung, C., Hui, A. N., Tso, W. W., ... & Ip, P. (2020). Parent technology use, parent-child interaction, child screen time, and child psychosocial problems among disadvantaged families. *The Journal of pediatrics*, 226, 258-265. <https://doi.org/10.1016/j.jpeds.2020.07.006>
- Wu, L., Kim, M., & Markauskaite, L. (2020). Developing young children's empathic perception through digitally mediated interpersonal experience: Principles for a hybrid design of empathy games. *British Journal of Educational Technology*, 51(4), 1168-1187. <https://doi.org/10.1111/bjet.12918>
- Wu, Z., Yu, J., & Xu, C. (2023). Does screen exposure necessarily relate to behavior problems? The buffering roles of emotion regulation and caregiver companionship. *Early Childhood Research Quarterly*, 63, 424-433. <https://doi.org/10.1016/j.ecresq.2023.01.008>
- Yavuzer, H. (2010). *Çocuk psikolojisi* (33. bs.). Remzi Kitabevi.

- Zevenbergen, R. (2007). Digital natives come to preschool: Implications for early childhood practice. *Contemporary issues in early childhood*, 8(1), 19-29. <https://doi.org/10.2304/ciec.2007.8.1.19>
- Zhan, S., Cai, Y., Hu, Z., Guo, J., & Song, K. (2026). Maternal technoference and children's social withdrawal: Role of screen exposure and companionship. *Family Relations*. <https://doi.org/10.1111/fare.70189>
- Zhu, J., Zhu, S., Huang, S., & Li, Y. (2026). Social Avoidance and Social Adjustment in Young Chinese Children: The Moderating Effect of Screen Time. *The Journal of Genetic Psychology*, 1-14. <https://doi.org/10.1080/00221325.2026.2656323>

DOES SELF-CONSCIOUSNESS STRENGTHEN THE RELATIONSHIP BETWEEN PSYCHOLOGICAL CAPITAL AND PROSOCIAL BEHAVIOR? EVIDENCE FROM GENERATION Z UNIVERSITY STUDENTS

Prof. Dr. Seçil TAŞTAN

Marmara University, Faculty of Business Administration
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3243-3989>

Res. Asst. Melisa Seray AKIN

Marmara University, Faculty of Business Administration
ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0006-9815-6207>

Abstract

This study examined the relationship between psychological capital and prosocial behaviors and investigated the moderating role of self-consciousness in this relationship. It was proposed that higher levels of self-consciousness would strengthen the positive effect of psychological capital on prosocial behaviors. In other words, individuals with high levels of private self-consciousness were expected to display more helping behaviors, as they tend to focus inwardly on their altruistic values and feelings when shaping their behaviors. To test the proposed hypotheses, a cross-sectional study was conducted with third- and fourth-year students enrolled at a public university. The sample consisted of 250 participants, all of whom belonged to Generation Z. The findings revealed a positive relationship between psychological capital and prosocial behavior. In addition, self-consciousness was found to play a moderating role in this relationship. As the level of self-consciousness increased, the positive effect of psychological capital on prosocial behaviors became stronger. These findings provide important insights into Generation Z and university students. The results offer significant theoretical and practical implications for understanding the behavioral characteristics of the new generation workforce and for the related literature. The findings are discussed within the framework of the relevant theoretical background and practical implications. Furthermore, the limitations of the study and directions for future research are also presented.

Key Words: Psychological capital, Prosocial behaviors, Self-consciousness, Positive Psychology, Positive Organizational Behavior, Generation Z

**DÖNÜŞTÜRÜCÜ LİDERLİK VE STRATEJİK İLETİŞİM: SÖYLEMDEN
DAVRANIŞA ETKİLEŞİM**
TRANSFORMATIONAL LEADERSHIP AND STRATEGIC COMMUNICATION: THE
INTERACTION BETWEEN WORDS AND ACTIONS

Ms. Hakan GÜLÇAY¹

Medicana Education Group, MBA Schools Denizli Campus, Denizli, TÜRKİYE
ORCID ID: 0000-0003-4741-8781

Ersan KÖSE²

Medicana Education Group, MBA Schools Denizli Campus, Denizli, TÜRKİYE

ÖZET

Günümüz örgütsel yapılarında liderlik anlayışı, yalnızca yönetsel süreçleri düzenleyen bir mekanizma olmaktan çıkarak anlam üretimi, kurumsal aidiyet oluşturma ve davranışsal dönüşüm sağlama işlevi gören iletişimsel bir pratik hâline gelmiştir. Bu bağlamda dönüştürücü liderlik yaklaşımı; çalışanların motivasyonlarını, örgütsel bağlılıklarını ve kolektif hedeflere yönelik katılımlarını artıran önemli bir liderlik modeli olarak öne çıkmaktadır. Böylelikle çalışmanın temel amacı, dönüştürücü liderliğin stratejik iletişim süreçleriyle nasıl bütünleştiğini ve lider söylemlerinin örgütsel davranış üzerindeki etkilerini iletişim kuramları çerçevesinde teorik olarak incelemektir. Çalışmada öncelikli olarak James Mac Gregor Burns ve Bernard Bass'ın dönüştürücü liderlik yaklaşımı ele alınmaktadır. Bu bağlamda idealize edilmiş etki, ilham verici motivasyon, entelektüel teşvik ve bireysel ilgi boyutları stratejik iletişim ekseninde değerlendirilmektedir. Bu süreçte liderin yalnızca mesaj aktaran bir yönetici değil, aynı zamanda anlam inşa eden bir söylem üreticisi olduğu savunulmaktadır. Özellikle Habermas'ın Kamusal Alan Kuramı, Goffman'ın Benlik Sunumu yaklaşımı, Mead'in Sembolik Etkileşimcilik Kuramı ve örgütsel iletişim literatüründeki anlam yönetimi perspektifi ise kuramsal altyapıyı oluşturmaktadır. Lider söylemlerinin kurum içi kültür oluşturma, güven üretme ve çalışan davranışlarını yönlendirme üzerindeki etkisi, stratejik iletişim bağlamında tartışılmaktadır. Ayrıca retorik iletişim anlayışı çerçevesinde ethos, pathos ve logos unsurlarının dönüştürücü liderlik üzerindeki rolü irdelenmiştir. Liderin kullandığı dilin yalnızca bilgi aktarmadığı; aynı zamanda çalışanların duygusal bağlılıklarını şekillendirdiği, kurumsal vizyonu meşrulaştırdığı ve örgütsel davranış normlarını yeniden ürettiği ileri sürülmektedir. Bu yönüyle stratejik iletişim, kurum içerisinde ikna, aidiyet ve ortak anlam oluşturma süreçlerinin temel belirleyicilerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Dönüştürücü liderliğin başarısının yalnızca yönetsel becerilere değil, etkili stratejik iletişim uygulamalarına ve lider söylemlerinin davranışsal karşılık üretme kapasitesine bağlı olduğu ortaya konulmaktadır. Bu bağlamda liderlik ve iletişim arasındaki ilişkinin disiplinler arası bir perspektifle ele alınmasının, örgütsel iletişim çalışmalarına yeni bir teorik açılım sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dönüştürücü Liderlik, Stratejik İletişim, Söylem, Davranışsal Etkileşim, Yönetmel Beceri.

1

2

ABSTRACT

In today's organizational structures, the concept of leadership has evolved from merely a mechanism for regulating managerial processes into a communicative practice that serves to generate meaning, foster organizational commitment, and drive behavioral transformation. In this context, the transformational leadership approach stands out as a significant leadership model that enhances employee motivation, organizational commitment, and participation in collective goals. Thus, the primary objective of this study is to theoretically examine, within the framework of communication theories, how transformational leadership integrates with strategic communication processes and the effects of leadership discourses on organizational behavior. The study primarily examines the transformational leadership approach developed by James Mac Gregor Burns and Bernard Bass. In this context, the dimensions of idealized influence, inspirational motivation, intellectual stimulation, and personal concern are evaluated within the framework of strategic communication. It is argued that, in this process, the leader is not merely a manager who conveys messages, but also a producer of discourse who constructs meaning. In particular, Habermas's Theory of the Public Sphere, Goffman's Theory of the Presentation of Self, Mead's Theory of Symbolic Interactionism, and the perspective of meaning management in the organizational communication literature form the theoretical foundation. The impact of leaders' discourse on shaping organizational culture, building trust, and guiding employee behavior is discussed within the context of strategic communication. Additionally, the role of the elements of ethos, pathos, and logos in transformational leadership is examined within the framework of rhetorical communication. It is argued that the language used by leaders does not merely convey information; it also shapes employees emotional commitment, legitimizes the organizational vision, and reproduces organizational behavioral norms. In this regard, strategic communication is regarded as one of the key determinants of the processes of persuasion, belonging, and the creation of shared meaning within the organization.

It has been demonstrated that the success of transformational leadership depends not only on managerial skills but also on effective strategic communication practices and the ability of leaders' discourses to elicit behavioral responses. In this context, it is believed that examining the relationship between leadership and communication from an interdisciplinary perspective will provide a new theoretical dimension to organizational communication studies.

Keywords: Transformational Leadership, Strategic Communication, Discourse, Behavioral Interaction, Managerial Skills.

**DIGITAL LEADERSHIP in the ERA of DIGITAL TRANSFORMATION:
EMERGING TRENDS, ORGANIZATIONAL IMPLICATIONS, and FUTURE
RESEARCH DIRECTIONS**

Dr.Öğr. Üyesi Salih AYGÜN

Kent Üniversitesi

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4254-8202>

Doç.Dr. Sabahattin KILINÇ

Bahçeşehir Kıbrıs Üniversitesi

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4451-9309>

Doç.Dr. Murat SAĞBAŞ

Bahçeşehir Kıbrıs Üniversitesi

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-5179-7425>

Abstract

The rapid advancement of digital technologies has accelerated digital transformation across organizations worldwide, fundamentally reshaping business models, organizational structures, communication patterns, and leadership practices. As organizations increasingly integrate emerging technologies into their operations, digital leadership has gained significant attention as a critical capability for managing change, fostering innovation, and ensuring long-term organizational success. In this context, digital leaders are expected not only to possess technological knowledge but also to demonstrate strategic vision, adaptability, innovation orientation, and the ability to guide employees through complex transformation processes. This study aims to provide a comprehensive examination of digital leadership within the era of digital transformation by reviewing its conceptual development, emerging trends, organizational implications, and future research directions. Drawing upon the existing literature, the study explores how the concept of digital leadership has evolved in response to the growing demands of digitally enabled organizations and how it differs from traditional leadership approaches. The review highlights that digital leadership involves a combination of technological competence, data-driven decision-making, change management capabilities, collaborative leadership behaviors, and the creation of organizational cultures that support continuous learning and innovation. Furthermore, the increasing adoption of technologies such as artificial intelligence, big data analytics, cloud computing, automation systems, and digital platforms has expanded the responsibilities of leaders and created new challenges related to workforce management, organizational resilience, and ethical decision-making. Existing research suggests that effective digital leadership positively influences organizational agility, employee engagement, knowledge sharing, innovation performance, and the successful implementation of digital transformation initiatives. It also plays a vital role in aligning technological investments with strategic objectives, improving organizational responsiveness, and supporting sustainable competitive advantage. Despite the growing volume of scholarly research, the literature continues to reveal conceptual inconsistencies and methodological limitations, particularly regarding the measurement of digital leadership, cross-cultural comparisons, sectoral differences, and longitudinal assessments of leadership effectiveness. Therefore, further research is needed to develop more comprehensive theoretical frameworks and provide deeper insights into the mechanisms through which digital leadership contributes to transformation outcomes. By synthesizing current knowledge

and identifying critical research gaps, this study contributes to a better understanding of digital leadership and offers valuable directions for future research and managerial practice in an increasingly digitalized business environment.

Keywords: Digital Leadership, Digital Transformation, Organizational Agility, Innovation, Leadership, Digital Technologies.

Özet

Dijital teknolojilerde yaşanan hızlı gelişmeler, dünya genelindeki örgütlerde dijital dönüşüm süreçlerini hızlandırmış; bu durum iş modellerini, örgütsel yapıları, iletişim biçimlerini ve liderlik uygulamalarını köklü bir şekilde yeniden şekillendirmiştir. Örgütlerin faaliyetlerine giderek daha fazla sayıda yeni nesil dijital teknolojiyi entegre etmesiyle birlikte, dijital liderlik; değişimin yönetilmesi, inovasyonun teşvik edilmesi ve uzun vadeli örgütsel başarının sürdürülebilmesi açısından kritik bir yetkinlik olarak ön plana çıkmıştır. Bu bağlamda dijital liderlerden yalnızca teknolojik bilgiye sahip olmaları değil, aynı zamanda stratejik bir vizyon ortaya koymaları, değişen koşullara uyum sağlayabilmeleri, yenilik odaklı bir yaklaşım benimsemeleri ve çalışanları karmaşık dönüşüm süreçlerinde etkin bir şekilde yönlendirebilmeleri beklenmektedir. Bu çalışma, dijital dönüşüm çağında dijital liderliği; kavramsal gelişimi, ortaya çıkan eğilimleri, örgütsel yansımaları ve gelecekteki araştırma yönelimleri çerçevesinde kapsamlı bir biçimde incelemeyi amaçlamaktadır. Mevcut literatüre dayanan bu derleme, dijital liderlik kavramının dijitalleşen örgütlerin artan gereksinimlerine paralel olarak nasıl evrildiğini ve geleneksel liderlik yaklaşımlarından hangi yönleriyle ayrıştığını ortaya koymaktadır. Literatür incelemesi, dijital liderliğin; teknolojik yetkinlik, veri temelli karar verme, değişim yönetimi becerileri, iş birliğine dayalı liderlik davranışları ile sürekli öğrenme ve inovasyonu destekleyen örgüt kültürlerinin oluşturulmasını kapsayan çok boyutlu bir yapı olduğunu göstermektedir. Bunun yanı sıra yapay zekâ, büyük veri analitiği, bulut bilişim, otomasyon sistemleri ve dijital platformlar gibi teknolojilerin yaygınlaşması, liderlerin sorumluluk alanlarını genişletmiş ve iş gücü yönetimi, örgütsel dayanıklılık ile etik karar verme süreçlerine ilişkin yeni zorlukları beraberinde getirmiştir. Mevcut araştırmalar, etkili dijital liderliğin örgütsel çevikliği, çalışan bağlılığını, bilgi paylaşımını, inovasyon performansını ve dijital dönüşüm girişimlerinin başarıyla uygulanmasını olumlu yönde etkilediğini ortaya koymaktadır. Ayrıca dijital liderlik; teknolojik yatırımların stratejik hedeflerle uyumlaştırılmasında, örgütlerin değişen çevresel koşullara daha hızlı yanıt verebilmesinde ve sürdürülebilir rekabet avantajının desteklenmesinde önemli bir rol üstlenmektedir. Bununla birlikte, dijital liderlik alanında artan bilimsel çalışmalara rağmen literatürde kavramsal tutarsızlıklar ve metodolojik sınırlılıklar varlığını sürdürmektedir. Özellikle dijital liderliğin ölçülmesine yönelik standart yaklaşımların yetersizliği, kültürler arası karşılaştırmaların sınırlı olması, sektörel farklılıkların yeterince incelenmemesi ve boylamsal araştırmaların azlığı dikkat çekmektedir. Bu nedenle, dijital liderliğin dönüşüm süreçlerine nasıl katkı sağladığını daha kapsamlı biçimde açıklayabilecek kuramsal çerçevelerin geliştirilmesine ve bu ilişkilere yönelik daha derinlemesine ampirik araştırmaların gerçekleştirilmesine ihtiyaç duyulmaktadır. Mevcut bilgi birikimini bütüncül bir yaklaşımla sentezleyerek ve literatürdeki temel araştırma boşluklarını ortaya koyarak bu çalışma, dijital liderlik olgusunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamayı; aynı zamanda giderek daha fazla dijitalleşen iş dünyasında hem gelecekte gerçekleştirilecek akademik araştırmalar hem de yönetim uygulamaları açısından yol gösterici öneriler sunmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Dijital Liderlik, Dijital Dönüşüm, Organizasyonel Çeviklik, İnovasyon, Liderlik, Dijital Teknolojiler.

**HASTA MAHREMİYETİNİN KORUNMASINDA İDARİ YAPTIRIMLARIN ROLÜ:
TÜRK SAĞLIK MEVZUATI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME***
THE ROLE OF ADMINISTRATIVE SANCTIONS IN THE PROTECTION OF PATIENT
PRIVACY: AN EVALUATION OF TURKISH HEALTH LEGISLATION

Av. Amine Selcen DUYMAZ
Meditex Medikal Tekstil San. ve Tic. Ltd. Şti.
ORCID ID: 0000-0002-5628-3711

Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül KARACA DEDEOĞLU
Karabük Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Fakültesi
ORCID ID: 0000-0001-5777-948X

ÖZET

Hasta mahremiyeti, bireyin özel hayatının gizliliği, kişisel sağlık verilerinin korunması ve insan onurunun güvence altına alınmasının sağlık hukukundaki en temel görünümünden biridir. Sağlık hizmetlerinin dijitalleşmesi, kişisel sağlık verilerinin işleme alanlarının genişlemesi ve özel sağlık kuruluşlarının sayısındaki artış, mahremiyet ihlallerini daha görünür hâle getirirken, bu ihlaller karşısında uygulanan idari yaptırımların etkinliğini de önemli bir tartışma konusu hâline getirmiştir. Bu nedenle hasta mahremiyetinin korunması yalnızca etik bir yükümlülük değil aynı zamanda etkili idari denetim ve yaptırım mekanizmalarıyla desteklenmesi gereken hukuki bir zorunluluktur.

Bu çalışmada Türk sağlık mevzuatında hasta mahremiyetinin korunmasına yönelik idari yaptırımlar, insan hakları hukuku ve sağlık hukuku perspektifinden incelenmiştir. Araştırmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiş, doküman incelemesi tekniği kullanılarak anayasal güvenceler, kanunlar, yönetmelikler, ilgili ikincil mevzuat ve yargısal denetim mekanizmaları sistematik biçimde değerlendirilmiştir. Bu kapsamda özellikle 6698 sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu, Hasta Hakları Yönetmeliği, Sağlık Hizmetleri Temel Kanunu ile 2025 yılında yürürlüğe giren Özel Hastaneler Yönetmeliği ve Ayakta Teşhis ve Tedavi Yapılan Özel Sağlık Kuruluşları Hakkında Yönetmelik hükümleri hasta mahremiyetinin korunması bakımından analiz edilmiştir.

Çalışma sonucunda, Türk sağlık mevzuatında hasta mahremiyetini korumaya yönelik çeşitli idari yaptırımların bulunduğu, ancak bu düzenlemelerin farklı kanun ve yönetmeliklere dağılmış olması nedeniyle uygulama birliğinin sağlanmasında güçlükler yaşandığı tespit edilmiştir. Ayrıca idari yaptırımların hasta haklarının korunmasında önemli bir işleve sahip olmakla birlikte, tek başına yeterli olmadığı; etkin denetim mekanizmaları, hukuki belirlilik, etik farkındalık ve sağlık çalışanlarının sürekli eğitimi ile desteklenmesi gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Hasta Hakları, Mahremiyet, Sağlık, Etik, Türk Sağlık Mevzuatı

ABSTRACT

Patient privacy—encompassing the confidentiality of an individual's private life, the protection of personal health data, and the safeguarding of human dignity—represents one of the fundamental aspects of health law. While the digitalization of healthcare services, the expansion

* Bu çalışma, Amine Selcen Duymaz tarafından Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül Karaca Dedeoğlu danışmanlığında hazırlanan “Türk Sağlık Mevzuatındaki İdari Yaptırımların Hasta Hakları Açısından Değerlendirilmesi” adlı, Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Disiplinlerarası Etik Değerler Anabilim Dalında kabul edilen Yüksek Lisans Tezinden (Karabük, Mayıs 2025) hareketle hazırlanmıştır. Bildiri, tezin “Türk Sağlık Mevzuatındaki İdari Yaptırımlar” ve “Hasta Hakları” bölümleri esas alınarak kongre formatına uygun biçimde yeniden yapılandırılmıştır.

of contexts in which personal health data is processed, and the growing number of private healthcare institutions have made privacy violations more visible, they have also sparked significant debate regarding the effectiveness of the administrative sanctions imposed in response to such violations. Consequently, protecting patient privacy is not merely an ethical obligation but also a legal imperative that must be underpinned by effective administrative oversight and sanctioning mechanisms.

This study examines the administrative sanctions aimed at protecting patient privacy within Turkish health legislation from the perspectives of human rights law and health law. Adopting a qualitative research approach and utilizing document analysis, the study systematically evaluates constitutional safeguards, statutes, regulations, relevant secondary legislation, and judicial oversight mechanisms. In this context, the study specifically analyzes provisions from the Personal Data Protection Law (No. 6698), the Regulation on Patient Rights, the Basic Law on Health Services, as well as the Regulation on Private Hospitals and the Regulation on Private Healthcare Institutions Providing Outpatient Diagnosis and Treatment—the latter two having entered into force in 2025—with regard to the protection of patient privacy.

The study concludes that while Turkish health legislation contains various administrative sanctions designed to protect patient privacy, the fact that these regulations are dispersed across different laws and bylaws creates difficulties in ensuring uniformity of application. Furthermore, it is determined that although administrative sanctions play a vital role in protecting patient rights, they are not sufficient on their own; It has been concluded that this needs to be supported by effective oversight mechanisms, legal certainty, ethical awareness, and the continuous training of healthcare workers.

Keywords: Patient Rights, Patient Privacy, Healthcare, Ethics, Turkish Health Legislation

GİRİŞ

İnsan hakları hukukunun evrensel normatif yapısı incelendiğinde, bireyin maddi ve manevi varlığını koruma hakkı (Anayasa m. 17) ile özel hayatın gizliliği hakkı (AİHS m. 8), demokratik bir toplumun kurucu unsurları olarak karşımıza çıkar. Bu iki hak kategorisinin sağlık hizmetleri alanındaki en somut iz düşümü ise “hasta mahremiyeti” kavramıdır. Dünya Sağlık Örgütü’nün tam bir iyilik hali olarak tanımladığı sağlık kavramı (World Health Organization, 1948: 100) sadece fiziksel iyileşmeyi değil, kişinin tıbbi süreçlerinde onurunun ve gizliliğinin korunmasını da ihtiva eder (Karaca Dedeoğlu, 2018: 9). Sağlık kamu hizmetlerinin düzenliliği ve sürekliliği ilkesi gereğince, devlet, bu hizmeti sunarken bireylerin mahremiyet alanlarını korumaya yönelik pozitif yükümlülük altındadır. İdarenin kamu sağlığını korumaya yönelik yürüttüğü bu faaliyetler, idari hukukta “sağlık kolluk hizmeti” kapsamında değerlendirilir. (Yaşar, 2016: 265). Sağlık kolluğu, toplum sağlığını tehdit eden salgın veya endemik hastalıkları önlemeye çalışırken, bireyin mahremiyet sınırlarını aşmamakla mükelleftir. İdarenin, sağlık sunucularının kurallara uyumunu denetlemek amacıyla kullandığı idari yaptırım gücü, hukuk devleti ilkesinin bir gereği olarak kanunilik, belirlilik ve ölçülülük sınırları içinde icra edilmelidir. (Oğurlu, 2001: 486). Kabahatler Kanunu uyarınca idari yaptırımların türü, süresi ve miktarı ancak kanunla belirlenebilir (m. 4). Bu yasal çerçeve, sağlık idaresinin re’sen icra yetkisini keyfilikten uzaklaştırarak hukuki güvenceye kavuşturur. Hasta mahremiyetinin korunması, yalnızca etik bir yükümlülük değil, aynı zamanda idari yaptırımlarla desteklenmesi gereken hukuki bir zorunluluktur.

Bu çalışmada, sağlık mevzuatındaki tüm hasta haklarını genel bir çerçevede ele almak yerine, mahremiyet, gizlilik ve kişisel sağlık verilerinin korunmasına ilişkin ihlaller nedeniyle uygulanan idari yaptırımların hukuki dayanaklarını, işlevselliğini ve sınırlarını incelemeyi amaçlanmaktadır. Çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiş, doküman incelemesi tekniği kullanılarak anayasal düzenlemeler, ilgili kanunlar, yönetmelikler, ikincil mevzuat ve konuya ilişkin yargısal içtihatlar birlikte değerlendirilmiştir. Elde edilen veriler, hasta mahremiyetinin

korunmasına yönelik idari yaptırımların insan hakları hukuku ve sağlık hukuku bakımından etkinliği ile hukuki güvenceleri çerçevesinde analiz edilmiştir.

ARAŞTIRMA VE BULGULAR

Kişisel Sağlık Verilerinin Mahremiyeti ve KVKK Rejimi

Dijitalleşmenin sağlık hizmetlerine yansımalarıyla birlikte hasta mahremiyetinin korunmasına ilişkin en önemli risk alanlarından biri kişisel sağlık verilerinin işlenmesi olmuştur. Tanı, tedavi ve takip süreçlerinde üretilen sağlık verileri, bireyin yalnızca fiziksel ve ruhsal durumunu değil, özel yaşamına ilişkin en hassas bilgileri de içermektedir. Bu nedenle kişisel sağlık verilerinin korunması, günümüzde hasta mahremiyetinin en önemli unsurlarından biri olarak kabul edilmektedir.

6698 sayılı Kişisel Verilerin Korunması Kanunu uyarınca sağlık verileri, “özel nitelikli kişisel veri” olarak kabul edilmiş ve diğer kişisel verilere kıyasla daha sıkı bir koruma rejimine tabi tutulmuştur (m. 6). Sağlık verilerinin hukuka aykırı olarak işlenmesi, üçüncü kişilerle paylaşılması veya ifşa edilmesi; bireyin damgalanmasına, ayrımcılığa uğramasına ve özel hayatının ciddi biçimde ihlal edilmesine neden olabilmektedir (Özdemir, 2009: 126). Bu nedenle kanun koyucu, sağlık verilerinin işlenmesini kural olarak ilgili kişinin açık rızasına bağlamış; kamu sağlığının korunması, koruyucu hekimlik, teşhis, tedavi ve bakım hizmetlerinin yürütülmesi gibi istisnai durumlarda ise bu verilerin yalnızca sır saklama yükümlülüğü altında bulunan kişiler veya yetkili kurumlar tarafından işlenebileceğini kabul etmiştir.

Hasta mahremiyetinin korunması yalnızca veri işleme kurallarının belirlenmesiyle sınırlı olmayıp, bu kurallara aykırılık hâlinde uygulanacak idari yaptırımlarla da güvence altına alınmaktadır. Bu kapsamda Kişisel Sağlık Verileri Hakkında Yönetmelik, kişisel sağlık verilerinin korunmasına ilişkin yükümlülüklerin ihlal edilmesi hâlinde uygulanacak idari yaptırımlar bakımından KVKK'nın idari para cezalarını düzenleyen 18'inci maddesine atıf yapmaktadır (m. 21). Sağlık hizmeti sunucularının gerekli idari ve teknik tedbirleri almaması, aydınlatma yükümlülüğünü yerine getirmemesi veya Kişisel Verileri Koruma Kurulu kararlarına aykırı hareket etmesi durumunda idari para cezaları uygulanmaktadır. Bunun yanında Sağlık Hizmetleri Temel Kanunu uyarınca, Sağlık Bakanlığı'nın merkezi veri sistemine usulüne uygun kayıt ve bildirim yükümlülüğünü yerine getirmeyen sağlık kuruluşları hakkında brüt hizmet gelirleri esas alınarak idari para cezası uygulanmaktadır (Ek m. 11).

Dolayısıyla kişisel sağlık verilerine ilişkin idari yaptırımların işlevi, yalnızca hukuka aykırı fiilleri cezalandırmakla sınırlı değildir. Bu yaptırımlar aynı zamanda sağlık hizmeti sunucularını gerekli idari ve teknik tedbirleri almaya teşvik ederek hasta mahremiyetinin etkin şekilde korunmasına hizmet etmektedir.

Özel Girişimli Tıbbi Alanlarda Gizlilik İhlalleri ve Müeyyideler

Hasta mahremiyetinin korunmasına yönelik en ağır idari yaptırımlar, üremeye yardımcı tedavi uygulamaları, organ nakli ve kordon kanı bankacılığı gibi genetik veri, biyolojik materyal ve kişisel sağlık verilerinin yoğun olarak işlendiği yüksek hassasiyetli tıbbi alanlarda öngörülmüştür. Bu alanlarda mahremiyet ihlalleri yalnızca bireyin özel hayatını değil, aynı zamanda genetik verilerinin güvenliğini ve insan onurunu da doğrudan etkileyebilmektedir. Bu nedenle kanun koyucu, genel sağlık hizmetlerinden daha ağır yaptırım mekanizmaları benimsemiştir.

Üremeye Yardımcı Tedavi Uygulamaları ve Üremeye Yardımcı Tedavi Merkezleri Hakkında Yönetmelik, hasta bilgilerinin gizliliğinin korunmasını merkezlerin temel yükümlülüklerinden

biri olarak düzenlemiştir (m. 27). Üreme hücreleri ve embriyoların saklanması ile ilgili kurallara aykırı hareket edilmesi veya hasta mahremiyetinin ihlal edilmesi hâlinde idari para cezaları uygulanmakta; ihlalin ağırlığına göre uyarı, faaliyetin geçici olarak durdurulması ve nihayetinde faaliyet izninin iptaline kadar uzanan idari yaptırımlar öngörülmektedir (Ek m. 17). Ayrıca merkezin faaliyetinin sona ermesi durumunda hasta kayıtları ile genetik materyalin yetkili başka bir merkeze güvenli şekilde devredilmesinin zorunlu tutulması, mahremiyetin yalnızca tedavi sürecinde değil, sonrasında da korunmasını amaçlamaktadır (m. 27/1-f).

Organ Nakli Hizmetleri Yönetmeliği de alıcı ve verici arasındaki kimlik bilgilerinin gizliliğini hasta mahremiyetinin ayrılmaz bir unsuru olarak kabul etmektedir (m. 33). Kayıt ve gizlilik yükümlülüklerine aykırı davranan merkezler hakkında faaliyetin geçici olarak durdurulması veya faaliyet izninin iptali gibi idari yaptırımlar uygulanabilmektedir (m. 33/18).

Benzer şekilde Kordon Kanı Bankacılığı Yönetmeliği, vericilere ait kimlik ve iletişim bilgilerinin güvenliğinin sağlanmasını veri sorumlularının temel yükümlülükleri arasında düzenlemiştir. Bu yükümlülüklerle aykırı davranan veya yanıltıcı tanıtım faaliyetleriyle hasta mahremiyetini ihlal eden kuruluşların çalışma izinleri iptal edilebilmektedir (m. 24).

Bu düzenlemeler birlikte değerlendirildiğinde, özel girişimli tıbbi alanlarda uygulanan idari yaptırımların yalnızca mevzuata aykırılığı cezalandırmayı değil, genetik verilerin güvenliğini, bireysel özerkliği ve hasta mahremiyetini önleyici bir anlayışla korumayı hedeflediği görülmektedir. İdari yaptırımlar bu yönüyle yalnızca yaptırım niteliği taşımamakta, aynı zamanda sağlık hizmeti sunucularının hukuka uygun davranmasını sağlayan koruyucu ve caydırıcı bir işlev de üstlenmektedir (Zengin, 2010: 48).

İdari Yaptırımların Etkinliği, Ölçülülük

Hasta mahremiyetinin korunmasına yönelik idari yaptırımlar, sağlık hizmeti sunucularının hukuka uygun davranmasını sağlayan önemli kamu hukuku araçlarından biridir. Ancak bu yaptırımların etkinliği kadar, hukuk devleti ilkesi çerçevesinde ölçülü, gerekçeli ve denetlenebilir şekilde uygulanması da büyük önem taşımaktadır. Zira hasta mahremiyetini koruma amacıyla tesis edilen bir idari yaptırımın, ölçüsüz uygulanması hâlinde başka temel hak ve özgürlüklerin ihlaline yol açması mümkündür.

Danıştay içtihatlarında da vurgulandığı üzere, idari yaptırım ile yaptırıma konu fiil arasında makul ve adil bir dengenin bulunması hukuk devleti ilkesinin gereğidir. Bu nedenle hafif nitelikteki mahremiyet ihlalleri nedeniyle faaliyetin durdurulması veya ruhsat iptali gibi en ağır idari yaptırımların uygulanması ölçülülük ilkesini zedeleyebilecektir (Bilgen, 1996:48). İdari yaptırımların hukuka uygunluğu yalnızca kanuni dayanağının bulunmasına değil, aynı zamanda ihlalin ağırlığı ile yaptırım arasında makul bir orantının kurulmasına da bağlıdır.

İdari yaptırımların etkisi yalnızca sağlık kuruluşuyla sınırlı değildir. Özellikle faaliyetin geçici olarak durdurulması veya kuruluşun kapatılması gibi ağır yaptırımlar, tedavisi devam eden hastaların sağlık hizmetine erişim hakkını da doğrudan etkileyebilmektedir. İnsan hakları hukuku bakımından hasta mahremiyetinin korunması amacıyla uygulanan yaptırımların, ihlalle ilgisi bulunmayan hastaların sağlık hakkını zedelememesi gerekmektedir. Bu nedenle mahremiyetin korunması ile sağlık hizmetinin sürekliliği arasında adil bir denge kurulması zorunludur.

Nitekim Özel Hastaneler Yönetmeliği'nin 47'nci maddesi ile Organ Nakli Hizmetleri Yönetmeliği'nin 30'uncu maddesinde bu denge gözetilmiş, faaliyeti durdurulan sağlık kuruluşlarında tedavisi devam eden hastaların tedavilerinin tamamlanması veya güvenli şekilde başka sağlık kuruluşlarına nakledilmeleri güvence altına alınmıştır. Böylece idari yaptırım uygulanırken hasta mahremiyetinin korunması ile sağlık hizmetine kesintisiz erişim hakkının birlikte güvence altına alınması amaçlanmıştır.

Bu yönüyle hasta mahremiyetine ilişkin idari yaptırımlar yalnızca ihlali cezalandıran mekanizmalar olarak değerlendirilmemelidir. Aynı zamanda sağlık hizmeti sunucularının hukuka

uygun davranmaya yönlendiren, hasta haklarını koruyan ve sağlık hizmetinin güvenilirliğini güçlendiren önleyici bir işlev de üstlenmektedir. Bununla birlikte mevcut düzenlemelerin farklı kanun ve yönetmeliklere dağılmış olması uygulamada birlik sağlanmasını güçleştirmektedir. Bu nedenle hasta mahremiyetine ilişkin idari yaptırım rejiminin daha bütüncül, öngörülebilir ve sistematik bir yapıya kavuşturulması hem hukuk güvenliği hem de hasta haklarının etkin korunması bakımından önem taşımaktadır.

SONUÇ

Hasta mahremiyeti, bireyin özel hayatının gizliliği, kişisel sağlık verilerinin korunması ve insan onurunun güvence altına alınmasının sağlık hukukundaki en önemli görünümünden biridir. Bu nedenle hasta mahremiyetinin korunması yalnızca etik bir yükümlülük değil aynı zamanda etkili idari yaptırımlarla desteklenmesi gereken hukuki bir zorunluluktur.

Bu çalışma kapsamında incelenen anayasal düzenlemeler, kanunlar, yönetmelikler ve ilgili yargısal içtihatlar birlikte değerlendirildiğinde, Türk sağlık mevzuatında hasta mahremiyetini korumaya yönelik farklı idari yaptırım mekanizmalarının bulunduğu görülmektedir. Özellikle kişisel sağlık verilerinin korunması, üremeye yardımcı tedavi uygulamaları, organ nakli ve kordon kanı bankacılığı gibi yüksek hassasiyet taşıyan alanlarda daha ağır idari yaptırımlar öngörülmesi, hasta mahremiyetine verilen önemin bir göstergesidir.

Bununla birlikte idari yaptırımların etkinliği yalnızca yaptırımın varlığına değil hukuk devleti ilkesi çerçevesinde kanunilik, ölçülülük ve hukuki güvenlik ilkelerine uygun şekilde uygulanmasına bağlıdır. Hasta mahremiyetini koruma amacıyla uygulanan yaptırımların, sağlık hizmetinin sürekliliğini ve hastaların sağlık hakkını zedelemeyecek biçimde uygulanması büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle hasta mahremiyetinin korunması ile sağlık hizmetine erişim hakkı arasında adil bir denge kurulması gerekmektedir.

Sonuç olarak, hasta mahremiyetine ilişkin idari yaptırım rejiminin farklı mevzuat hükümlerine dağılmış mevcut yapısı yerine daha bütüncül, öngörülebilir ve uygulama birliğini sağlayacak şekilde yeniden sistematik hâle getirilmesi gerekmektedir. Böyle bir yaklaşım yalnızca hasta haklarının korunmasına değil, sağlık hizmetlerine duyulan güvenin artırılmasına ve hukuk devleti ilkesinin güçlendirilmesine de önemli katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

Karaca Dedeoğlu, A. (2018). Mültecilerin ve Geçici Koruma Sağlananların Sağlık Hakkı: Türkiye Örneği. (Doktora Tezi).

Oğurlu, Y. (2001). AİHM Kararları ve Türk İdare Hukukunda Temel Hak ve Özgürlüklerin Sınırlandırılmasında Bir Yargısal Denetim Ölçütü Olarak Ölçülülük İlkesi, Prof. Dr. Turhan Tûfan Yüce'ye Armağan. İzmir, Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi, 485-522.

Özdemir, H. (2009). Elektronik Haberleşme Alanında Kişisel Verilerin Özel Hukuk Hükümlerine Göre Korunması. Seçkin Yayıncılık.

Pertev Bilgen, P. (1996). İdare Hukuku Dersleri, -İdare Hukukuna Giriş-. Filiz Kitabevi.

World Health Organization. (1948). *Official records of the World Health Organization, No. 2: Constitution of the World Health Organization*. World Health Organization. <https://www.who.int/about/governance/constitution>

Yaşar, H.N. (2016). *İdare Hukuku Genel Esaslar*. DER Yayınları.

Zengin, N. (2010). Sağlık Hakkı ve Sağlık Hizmetlerinin Sunumu. *Sağlıkta Performans ve Kalite Dergisi*. 1(1), 44-52.

**MODERN İNSAN HAKLARI HUKUKUNDA İNSAN ONURU VE ÖZERKLİK
GERİLİMİ: ÖTANAZİ TARTIŞMALARINA KANTÇI BİR BAKIŞ**
* THE TENSION BETWEEN HUMAN DIGNITY AND AUTONOMY IN MODERN
HUMAN RIGHTS LAW: A KANTIAN PERSPECTIVE ON EUTHANASIA DEBATES

Ezginur YALÇIN
ORCID ID: 0009-0007-6081-2974

Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül KARACA DEDEOĞLU
Karabük University, Sağlık Bilimleri Fakültesi
ORCID ID: 0000-0001-5777-948X

ÖZET

Modern insan hakları hukukunda yaşam hakkı ile bireysel özerklik arasındaki ilişki, özellikle ötanazi tartışmaları bağlamında en yoğun şekilde tartışılan konulardan birini oluşturmaktadır. İnsan onurunun bireyin kendi yaşamına ilişkin karar verme özgürlüğünü mü, yoksa insan yaşamının mutlak değerini mi esas aldığı sorusu, ötanazinin hukuki ve etik meşruiyetine ilişkin farklı yaklaşımların ortaya çıkmasına neden olmaktadır. Bu bağlamda Kant'ın insan onuruna ilişkin deontolojik yaklaşımı ile çağdaş insan hakları hukukunda özerklik merkezli yaklaşımlar arasında önemli bir normatif gerilim bulunmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, modern insan hakları hukukunda insan onuru ile bireysel özerklik arasındaki ilişkinin ötanazi tartışmaları ekseninde nasıl yorumlandığını incelemek; Kant'ın ödev etiği ile Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) içtihatlarının insan onuru ve yaşam hakkına yaklaşımını karşılaştırmalı olarak değerlendirmektir.

Araştırmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiş; doküman incelemesi tekniği kullanılarak konuya ilişkin ulusal ve uluslararası doktrin, Kant'ın ödev etiği, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) içtihatları ve insan hakları hukukuna ilişkin temel belgeler birlikte analiz edilmiştir.

Araştırma sonucunda, Kant'ın insan onurunu yaşamın mutlak değeri üzerinden temellendirdiği, buna karşılık AİHM'nin yaşam hakkını korumakla birlikte bireysel özerkliği de özel hayatın korunması hakkı kapsamında değerlendirdiği görülmüştür. Bu doğrultuda modern insan hakları hukukunda insan onurunun tek boyutlu bir kavram olmadığı; yaşam hakkının korunması ile bireysel özerkliğe saygı arasında ölçülü ve dengeli bir yaklaşımı gerekli kılan çok katmanlı bir ilke niteliği taşıdığı sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İnsan Onuru, Bireysel Özerklik, Ötanazi, Yaşam Hakkı, Kant, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi.

ABSTRACT

In modern human rights law, the relationship between the right to life and individual autonomy is one of the most intensely debated issues, particularly in the context of euthanasia discussions. The question of whether human dignity is based on the individual's freedom to decide on their own life or on the absolute value of human life has led to different approaches

* Bu çalışma, Ezginur Yalçın tarafından Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül Karaca Dedeoğlu danışmanlığında hazırlanan "Kişinin Özerkliği Bağlamında Yaşam Hakkı ve Ötanazi" adlı, Karabük University Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Interdisciplinary Ethical Values Anabilim Dalında kabul edilen Yüksek Lisans Tezinden (Karabük, Eylül 2025) hareketle hazırlanmıştır. Bildiri, tezin "Kant Etik Felsefesi Bağlamında Ötanazi" ve "Özerklik" bölümleri esas alınarak kongre formatına uygun biçimde yeniden yapılandırılmıştır.

to the legal and ethical legitimacy of euthanasia. In this context, there is a significant normative tension between Kant's deontological approach to human dignity and the autonomy-centered approaches in contemporary human rights law. The aim of this study is to examine how the relationship between human dignity and individual autonomy is interpreted in modern human rights law within the framework of euthanasia discussions; and to comparatively evaluate Kant's ethics of duty and the approach of the European Court of Human Rights (ECtHR) jurisprudence to human dignity and the right to life. The research adopts a qualitative research method; using document analysis techniques, national and international doctrine on the subject, Kant's ethics of duty, the jurisprudence of the European Court of Human Rights (ECtHR), and fundamental documents related to human rights law are analyzed together. The research revealed that Kant grounded human dignity in the absolute value of life, while the European Court of Human Rights, while protecting the right to life, also considers individual autonomy within the scope of the right to protection of private life. Accordingly, it was concluded that in modern human rights law, human dignity is not a one-dimensional concept; rather, it is a multi-layered principle requiring a measured and balanced approach between the protection of the right to life and respect for individual autonomy. **Keywords:** Human Dignity, Individual Autonomy, Euthanasia, Right to Life, Kant, European Court Of Human Rights.

GİRİŞ

İnsan hakları düşüncesinin tarihsel gelişim süreci incelendiğinde, yaşam hakkının bütün temel hak ve özgürlüklerin kullanılabilmesinin ön şartı olarak kabul edildiği görülmektedir (Taşdelen, 2021:112). Yaşamın korunması, yalnızca bireysel bir menfaatin güvence altına alınması anlamına gelmemekte, aynı zamanda demokratik hukuk devletinin varlığını sürdürebilmesinin temel koşullarından birini oluşturmaktadır. Bu nedenle gerek ulusal anayasalarda gerekse uluslararası insan hakları belgelerinde yaşam hakkına özel bir önem atfedilmiş ve devletlere bu hakkı koruma yönünde pozitif yükümlülükler yüklenmiştir (Tacir, 2013:1302).

Bununla birlikte çağdaş insan hakları yaklaşımı, bireyi yalnızca korunması gereken biyolojik bir varlık olarak değerlendirmemektedir (Gürçan, 2011:14). Günümüzde birey, yaşamına ilişkin tercihlerini oluşturabilen, geleceğini planlayabilen ve kendi değer yargıları doğrultusunda karar verebilen özerk bir hukuk süjesi olarak kabul edilmektedir. Bu doğrultuda bireysel özgürlüklerin gelişmesiyle birlikte kişinin kendi bedeni ve yaşamı üzerindeki tasarruf yetkisinin sınırları hukuk öğretisinde giderek daha yoğun biçimde tartışılmaya başlanmıştır. Bu tartışmaların en belirgin örneklerinden biri ise ötanazi meselesidir. (Sivridaşdan, 2021:34).

Ötanazi, tedavisi mümkün olmayan hastalıklar nedeniyle ağır fiziksel veya psikolojik acılar yaşayan bireyin yaşamının belirli koşullar altında sonlandırılmasını ifade etmektedir (Güven, 2017:33). Ancak ötanazi yalnızca tıbbi bir müdahaleyi ifade eden dar kapsamlı bir kavram değildir. Aksine insan onuru, yaşam hakkı, bireysel özerklik, devletin yaşamı koruma yönündeki pozitif yükümlülüğü ve tıp etiği gibi farklı disiplinlerin kesişim noktasında yer alan çok boyutlu bir insan hakları problemidir. Bu nedenle ötanaziye ilişkin tartışmalar, günümüzde insan hakları hukukunun en karmaşık ve en tartışmalı alanlarından biri olarak kabul edilmektedir (Cevizci, 2015:21).

Ötanaziyi savunan görüşler, bireyin kendi yaşamına ilişkin nihai kararın sahibi olması gerektiğini ileri sürmektedir. Bu yaklaşıma göre insan onuru, bireyin kendi kaderini

belirleyebilme kapasitesiyle doğrudan bağlantılıdır. Tedavisi mümkün olmayan ve yoğun acılar içinde yaşamını sürdürmek zorunda kalan bir kişinin yaşamını hangi koşullarda sonlandıracağına karar verebilmesi, bireysel özerklik ilkesinin doğal bir sonucudur. Bu anlayış özellikle liberal hukuk teorileri ve kişisel özgürlük eksenli insan hakları yaklaşımlarında güçlü biçimde savunulmaktadır (Donnelly, 2009:10-18).

Buna karşılık ötanaziye karşı çıkan görüşler, insan yaşamının vazgeçilmez ve mutlak bir değere sahip olduğunu kabul etmektedir (Çelik, 2019: 282). Bu yaklaşıma göre insan onuru, bireyin iradesine bağlı olarak ortadan kaldırılabilir görece bir değer değildir. Özellikle Immanuel Kant'ın ödev etiği, insanın hiçbir koşul altında yalnızca bir araç olarak kullanılamayacağını ve insan yaşamının koşullara göre değer kazanan bir unsur olmadığını savunmaktadır. Bu nedenle Kantçı anlayış bakımından ötanazi, yalnızca bireysel tercih meselesi olarak değerlendirilemez; insan onurunun korunması bakımından da ciddi etik ve hukuki sorunlar doğurmaktadır (Duran, 2018: 55).

Uluslararası insan hakları hukukunda da benzer bir gerilim bulunmaktadır. Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM), yaşam hakkını bireyin ölme hakkı olarak yorumlamamakta, buna karşılık yaşamın son dönemine ilişkin bireysel kararları özel hayatın korunması hakkı kapsamında değerlendirebilmektedir. Böylece Mahkeme, yaşam hakkının korunması ile bireysel özerkliğe saygı arasında denge kurmaya çalışan dinamik bir yaklaşım benimsemektedir.

Bu bildirinin temel amacı, modern insan hakları hukuku bakımından insan onuru ile bireysel özerklik arasındaki ilişkinin ötanazi tartışmaları ekseninde nasıl yorumlandığını incelemektir. Bu kapsamda çalışmada, Kant'ın insan onuruna ilişkin deontolojik yaklaşımı ile Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihatları karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiş; insan onuru kavramının yaşam hakkı ile bireysel özerklik arasındaki normatif gerilimin çözümündeki işlevi insan hakları hukuku perspektifinden analiz edilmiştir (Kant, 2002: 43).

ARAŞTIRMA VE BULGULAR

İnsan Onuru ve Özerklik İlişkisinin Kantçı Temelleri

İnsan onuru kavramı, modern insan hakları hukukunun üzerinde yükseldiği temel normatif değerlerden biridir. Bununla birlikte, insan onurunun hukuki ve felsefi içeriği konusunda ortak bir yaklaşımın bulunduğunu söylemek mümkün değildir (Donnelly, 2009:12). Özellikle ötanazi tartışmalarında insan onurunun bireysel özerkliği mi, yoksa insan yaşamının dokunulmazlığını mı esas aldığı sorusu, farklı etik ve hukuki yaklaşımların ortaya çıkmasına neden olmaktadır (Parmaksızoğlu, 2018: 238). Bu bağlamda Immanuel Kant'ın geliştirdiği ödev etiği, insan onurunun modern hukuk sistemlerindeki anlamını açıklayan en etkili teorik yaklaşımlardan biri olarak kabul edilmektedir.

Kant'ın ahlak anlayışının temelinde, insanın akıl sahibi ve özgür iradeye sahip bir varlık olması yer almaktadır. Kant'a göre insanı diğer varlıklardan ayıran temel özellik, akıl sahibi olması ve davranışlarını evrensel ahlak yasasına uygun biçimde belirleyebilmesidir. (Kant, 2002: 43-44; Duran, 2018: 59). Bu nedenle insan, yalnızca biyolojik varlığı nedeniyle değil, ahlaki karar verebilme kapasitesi nedeniyle de mutlak bir değere sahiptir. Bu yaklaşım,

modern insan hakları hukukunda insan onurunun vazgeçilmez ve dokunulmaz bir değer olarak kabul edilmesinin teorik dayanaklarından birini oluşturmaktadır (Düzgün, 2007: 23-28).

Kant'ın geliştirdiği kategorik imperatif, insan davranışlarının evrensel olarak geçerli olabilecek ilkelere dayanmasını zorunlu kılar. Filozofun en bilinen formülasyonlarından biri olan *“İnsanlığı ister kendi kişiliğinde ister başkasının kişiliğinde olsun, her zaman aynı zamanda bir amaç olarak gör, hiçbir zaman yalnızca araç olarak kullanma”* ilkesi, insan onurunun etik temelini oluşturmaktadır. Bu ilkeye göre insanın değeri, sahip olduğu özelliklerden, toplumsal statüsünden veya yaşam kalitesinden değil, sırf insan olmasından kaynaklanmaktadır. Bu nedenle insan yaşamı herhangi bir fayda hesabına konu edilemeyecek mutlak bir değere sahiptir. (Kant, 2002: 43; Duran, 2018: 58).

Bu yaklaşım, ötanazi tartışmaları bakımından belirleyici sonuçlar doğurmaktadır. Kant bakımından insan onuru, bireyin yaşamını sona erdirmeye yönündeki iradesini meşrulaştıran değil, aksine yaşamı ahlaki bir ödev olarak koruyan normatif bir ilke niteliği taşımaktadır (Duran, 2018: 55). İnsan, kendi yaşamının sahibi olmakla birlikte aynı zamanda ahlaki yasaya bağlı bir varlıktır. Bu nedenle kişinin çektiği acıları sona erdirmek amacıyla yaşamına son vermesi, kendi şahsındaki insanlığı belirli bir amaç uğruna araç hâline getirmesi anlamına gelmektedir. Kant, bu nedenle intiharı ve yaşamı bilinçli biçimde sona erdirmeye yönelik benzer eylemleri ahlaki bakımdan kabul edilemez görmektedir. Filozofun bu yaklaşımı, insan onurunun bireysel tercihlere bağlı olarak değişen göreceli bir değer olmadığını ortaya koymaktadır. Hastalık, yaşlılık, engellilik ya da yoğun fiziksel acı, insanın sahip olduğu onuru ortadan kaldırmaz. Tam aksine insan onuru, bireyin en kırılgan olduğu dönemlerde dahi korunması gereken mutlak bir değer olarak varlığını sürdürmektedir. Bu nedenle Kantçı etik, insan yaşamının koşullara göre değer kazandığı veya kaybettiği yönündeki faydacı yaklaşımları reddetmektedir (Duran, 2018: 55-58).

Bununla birlikte çağdaş insan hakları tartışmalarında insan onuru yalnızca Kantçı perspektiften yorumlanmamaktadır (Duran, 2018: 55). Özellikle liberal siyaset felsefesi içerisinde gelişen özerklik merkezli yaklaşımlar, bireyin kendi yaşam planını oluşturabilmesini ve yaşamına ilişkin temel kararları özgür iradesiyle verebilmesini insan onurunun ayrılmaz bir unsuru olarak değerlendirmektedir. Bu anlayışta insan onuru, bireyin kendi kaderini tayin edebilme hakkıyla yakından ilişkilendirilmektedir.

Kant'ın özerklik anlayışı ise bu yaklaşımdan önemli ölçüde ayrılmaktadır. Kant'a göre gerçek özerklik, bireyin her istediğini yapabilmesi değil, iradesini evrensel ahlak yasasına uygun biçimde kullanabilmesidir. (Çelik, 2019: 283). Dolayısıyla Kant'ın özerklik anlayışı sınırsız bireysel tercih anlamına gelmemektedir. Aksine özerklik, bireyin kendi iradesini evrensel ahlak yasasına uygun biçimde yönlendirebilme yeteneğini ifade etmektedir. Bu nedenle modern insan hakları hukukunda insan onurunun yorumlanmasına ilişkin tartışmalar da büyük ölçüde bu iki yaklaşım etrafında şekillenmektedir. Bir tarafta insan onurunu yaşamın mutlak değeri üzerinden açıklayan yaklaşım yer alırken, diğer tarafta insan onurunu bireysel özerkliğin hukuki temeli olarak gören yaklaşım bulunmaktadır (Çelik, 2019: 283).

Diğer taraftan günümüzde tıp teknolojilerinin gelişmesi, yaşam süresinin yapay biçimde uzatılabilmesi ve terminal dönem hastalarının maruz kaldığı ağır fiziksel acılar, insan onurunun yalnızca yaşamın devam ettirilmesi şeklinde yorumlanmasının yeterli olup olmadığı sorusunu gündeme getirmektedir. Bu nedenle çağdaş hukuk öğretisi, yaşam hakkının korunması ile bireysel özerkliğe saygı arasında daha dengeli bir yorum geliştirmeye çalışmaktadır (Çelik, 2019, 282-283).

Sonuç olarak Kant'ın insan onuru anlayışı, modern insan hakları hukukunda yaşam hakkının korunmasına ilişkin en güçlü teorik dayanaklardan birini oluşturmaktadır. Bununla birlikte günümüzde insan onuru kavramı, yalnızca yaşamın korunmasını değil, bireyin insan onuruna yaraşır koşullarda yaşayabilmesini de kapsayan çok boyutlu bir içerik kazanmıştır. Dolayısıyla ötanazi tartışmalarının merkezinde yaşam hakkı ile bireysel özerklik arasındaki çatışmadan ziyade, insan onurunun hangi içerikle yorumlanacağı sorunu bulunmaktadır. Bu soruya verilen cevap ise özellikle Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihatlarında daha dinamik ve denge temelli bir yaklaşımla şekillenmektedir. Bu nedenle Kantçı insan onuru anlayışı ile AİHM'nin yaşam hakkı ve özel hayata saygı hakkına ilişkin yaklaşımının birlikte değerlendirilmesi önem taşımaktadır.

İnsan Hakları Hukukunda Yaşam Hakkı, İnsan Onuru ve Bireysel Özerklik

Ötanazi tartışmaları, günümüzde yalnızca etik ve felsefi bir sorun olmaktan çıkmış, yaşam hakkı, bireysel özerklik ve insan onuru arasındaki ilişkinin nasıl yorumlanacağına ilişkin temel bir insan hakları hukuku problemine dönüşmüştür. (Ramiz ve Yalçın, 2026: 250-254). AİHM, bu alanda verdiği kararlarla ötanaziye bağımsız bir insan hakkı olarak tanımamakla birlikte, bireyin yaşamının son dönemine ilişkin tercihlerini insan onuru ve özel hayata saygı hakkı çerçevesinde değerlendiren dengeli bir yaklaşım geliştirmiştir. Bu nedenle AİHM içtihatları, modern insan hakları hukukunda insan onurunun nasıl yorumlandığını ortaya koyan en önemli kaynaklardan biri hâline gelmiştir.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (AİHS) 2'nci maddesi herkesin yaşam hakkına sahip olduğunu düzenlemekte ve devletlere bu hakkı koruma yönünde hem negatif hem de pozitif yükümlülükler yüklemektedir (Bahadır, 2010: 93). Negatif yükümlülük, devletin bireyin yaşamına keyfi şekilde müdahale etmemesini ifade ederken, pozitif yükümlülük, yaşamı koruyacak hukuki ve idari tedbirlerin alınmasını gerektirmektedir. Ötanazi tartışmaları da tam bu noktada ortaya çıkmaktadır. Zira bireyin yaşamını sona erdirmeye yönündeki iradesi ile devletin yaşamı koruma yükümlülüğü aynı hukuki zeminde karşı karşıya gelmektedir (Bahadır, 2010: 93-94).

Mahkemenin bu konudaki temel yaklaşımı ilk kez **Pretty/Birleşik Krallık** (*Pretty v. United Kingdom*). kararında ortaya konulmuştur. Başvurucu, AİHS'nin 2'nci maddesinde güvence altına alınan yaşam hakkının aynı zamanda kişinin yaşamına son verme özgürlüğünü de içerdiğini ileri sürmüştü, ancak Mahkeme bu yorumu kabul etmemiş ve yaşam hakkının bireye "ölme hakkı" tanımadığını açıkça ifade etmiştir. Buna karşılık Mahkeme, bireyin yaşamının son dönemine ilişkin tercihlerini ve bedensel bütünlüğüne ilişkin kararlarını AİHS'nin 8'inci maddesi kapsamında özel hayata saygı hakkı çerçevesinde değerlendirmiştir (Pretty/Birleşik Krallık Kararı)

Bu yaklaşım, **Haas/İsviçre** (Haas v. Switzerland Kararı) kararında da devam ettirilmiştir. Başvurucu, yaşamını onurlu biçimde sona erdirebilmek amacıyla ölümcül ilaca reçetesiz erişememesinin özel hayat hakkını ihlal ettiğini ileri sürmüştür. Mahkeme, bireyin yaşamını hangi koşullarda ve ne şekilde sonlandıracağına ilişkin kararların kişisel özerklik kapsamında değerlendirilebileceğini kabul etmekle birlikte, devletlerin yaşam hakkını korumaya yönelik düzenlemeler yapma konusunda geniş bir takdir marjına sahip olduklarını vurgulamıştır

Mahkemenin benimsediği bu yaklaşımın temelinde **takdir marjı** doktrini bulunmaktadır. Mahkemeye göre ötanazi konusunda Avrupa devletleri arasında ortak bir hukuki standart bulunmamaktadır. Bazı devletler belirli koşullar altında ötanaziye izin verirken, bazıları bunu

ağır bir suç olarak düzenlemektedir. Avrupa düzeyinde ortak bir uzlaşının bulunmadığı alanlarda devletlere daha geniş bir düzenleme serbestisi tanınmaktadır (Özkan Duvan, 2018: 672-674).

Bu anlayış **Koch/Almanya** (Koch v. Germany Kararı) kararında da sürdürülmüştür. Mahkeme, ölümcül hastalık nedeniyle yaşamını sonlandırmak isteyen bireylerin taleplerinin tamamen göz ardı edilmemesi gerektiğini kabul etmiş; yaşamın son dönemine ilişkin tercihlerin hukuki değerlendirmeye değer olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte Mahkeme, aktif ötanazinin veya yardımcı intiharın Sözleşme kapsamında bağımsız bir insan hakkı oluşturduğu sonucuna ulaşmamıştır

Pretty, Haas ve Koch kararları birlikte değerlendirildiğinde AİHM'nin insan onurunu tek boyutlu biçimde yorumlamadığı görülmektedir. Mahkeme bir yandan yaşam hakkını insan hakları sisteminin temel değeri olarak korurken, diğer yandan bireyin bedensel bütünlüğüne, kişisel kimliğine ve yaşamının son dönemine ilişkin tercihlerini de özel hayatın korunması hakkı kapsamında dikkate almaktadır. Böylece insan onuru yalnızca yaşamın biyolojik olarak sürdürülmesine indirgenmemekte; bireysel özerkliği de kapsayan çok boyutlu bir değer olarak ele alınmaktadır (Düzgün, 2007: 26).

Türk hukuku bakımından da benzer bir yaklaşımın benimsendiği görülmektedir. Anayasa'nın 17'nci maddesi yaşam hakkını güvence altına almakta; Türk Ceza Kanunu ise kişinin rızasını yaşamı sona erdiren fiiller bakımından hukuka uygunluk nedeni olarak kabul etmemektedir (Avşar,2016:57-60). Hasta Hakları Yönetmeliği bireye tedaviyi reddetme hakkı tanımakla birlikte aktif ötanaziye izin vermemektedir. (Yiğit, 2013:112). Dolayısıyla Türk hukukunda yaşam hakkının korunması, bireysel özerklikten üstün tutulan anayasal bir değer olarak kabul edilmektedir.

Bununla birlikte insan hakları hukukunun ulaştığı güncel aşamada devletlerin yükümlülüğü yalnızca yaşamı biyolojik olarak sürdürmekten ibaret değildir. İnsan onuruna uygun yaşam koşullarının sağlanması, palyatif bakım hizmetlerinin geliştirilmesi, ağrı tedavisinin etkin biçimde yürütülmesi ve terminal dönem hastalarına psikososyal destek sunulması da yaşam hakkının pozitif yükümlülük boyutunun bir parçası olarak değerlendirilmelidir (Avşar, 2016:57-60; Yiğit, 2013: 112). Bu yaklaşım, yaşam hakkı ile bireysel özerklik arasındaki gerilimin yalnızca hukuki yasaklarla değil, sosyal devlet ilkesi doğrultusunda geliştirilecek sağlık politikalarıyla da azaltılabileceğini göstermektedir.

Sonuç olarak AİHM, ötanaziye bağımsız bir insan hakkı olarak tanımamakta, buna karşılık insan onurunun bireysel özerklik boyutunu da tamamen dışlamamaktadır. Mahkemenin benimsediği denge yaklaşımı, modern insan hakları hukukunda insan onurunun hem yaşam hakkını hem de bireyin özerkliğini birlikte dikkate alan dinamik bir kavram olarak yorumlandığını göstermektedir.

SONUÇ

Ötanazi, modern insan hakları hukukunda yaşam hakkı, bireysel özerklik ve insan onuru arasında denge kurulmasını gerektiren en tartışmalı konulardan biridir. Çalışmada yapılan inceleme, bu tartışmanın yalnızca hukuki düzenlemelerle açıklanamayacağını; etik, siyaset felsefesi ve insan hakları hukukunun birlikte değerlendirilmesini gerektirdiğini ortaya koymuştur.

Kant'ın insan onuru anlayışı, insan yaşamını koşullara bağlı olarak değer kazanan bir varlık değil, sırf insan olması nedeniyle korunması gereken mutlak bir değer olarak kabul etmektedir. Bu nedenle Kantçı yaklaşım, bireysel özerkliği yaşam hakkını ortadan kaldıracak sınırsız bir yetki olarak görmemekte, insanın kendi yaşamı üzerinde dahi ahlaki sınırlarla bağlı olduğunu kabul etmektedir. Buna karşılık çağdaş insan hakları hukukunda gelişen özerklik merkezli yaklaşımlar, bireyin yaşamının son dönemine ilişkin kararlarının da insan onurunun bir görünümü olduğunu savunmaktadır.

AIHM içtihatları incelendiğinde ise Mahkemenin bu iki yaklaşım arasında denge kurmaya çalıştığı görülmektedir. Mahkeme, yaşam hakkını bireye “ölme hakkı” tanıyan bir hak olarak yorumlamamakta, buna karşılık bireyin yaşamının son dönemine ilişkin tercihlerini özel hayata saygı hakkı kapsamında değerlendirmektedir. Böylece AIHM, yaşam hakkı ile bireysel özerklik arasında mutlak bir üstünlük ilişkisi kurmak yerine, her somut olayın kendi koşulları içerisinde değerlendirilmesi gerektiğini kabul etmektedir.

Sonuç olarak modern insan hakları hukukunda insan onuru, ne yalnızca yaşamın mutlak biçimde sürdürülmesine ne de sınırsız bireysel özerkliğe indirgenebilecek tek boyutlu bir kavramdır. İnsan onurunun korunması, yaşam hakkı, bireysel özerklik ve devletin pozitif yükümlülükleri arasında adil bir denge kurulmasını gerektirmektedir. Bu nedenle ötanazi tartışmalarında esas mesele, yaşamı sona erdirmenin tanınıp tanınmaması değil; insan onurunu yaşamın her evresinde koruyabilecek hak temelli ve insan merkezli bir yaklaşımın nasıl oluşturulacağıdır.

KAYNAKÇA

Avşar, N., & Günay, P. (2016). Çoklu politika penceresinden ötanazi: Türkiye'ye bakış. *Ekonomi, Politika ve Finans Araştırmaları Dergisi*, 1(2), 54–66.

Bahadır, O. (2020). Avrupa İnsan Hakları ve Anayasa yargısında yaşama hakkı. *Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi*. (Yüksek Lisans Tezi) Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_TUR.pdf

Cevizci, A. (2015). *Etik: Ahlak felsefesi*. İstanbul: Say Yayınları.

Çelik, E. (2019). İnsan hakları hukukunda insan onurunun yeri ve rolü. *Hacettepe Hukuk Fakültesi Dergisi*, 9(2), 282–310.

Donnelly, J. (2009). *Human dignity and human rights*. Geneva Academy of International Humanitarian Law and Human Rights.

Duran, A. (2018). İnsan onuruna ilişkin farklı perspektifler. *Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 18(2), 101–121.

Düzgün, Ş. A. (2007). İnsan onuru ve toplumsal yaşam için etik. *Kelam Araştırmaları*, 5(1), 12–25.

Gürçan, E. C. (2011). Ötanazi; yaşama hakkı açısından bir değerlendirme. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 60(2), 255–280.

- Güven, M. (2017). Ötanazi hakkına dair genel bir değerlendirme. *Türkiye Barolar Birliği Dergisi*, (131), 31-56.
- Kant, I. (2002). *Ahlak metafiziğinin temellendirilmesi* (İ. Kuçuradi, Çev.). Türkiye Felsefe Kurumu.
- Özkan Duvan, A. (2018). Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi 2. maddesi çerçevesinde yaşam hakkının korunmasında devletin yükümlülüğü. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 24(2).
- Parmaksızoğlu, F. B. (2018). İnsan hakları, ahlak ve kültür açısından onur kavramına yaklaşımın kavramın tanımlanmasına etkileri. *Dini Araştırmalar Dergisi*, 21(54), 225-246.
- Ramiz, R., & Yalçın, E. (2026). *New perspective for the philosophy of social science: Re-construction & new definition of branches, and philosophy of life*. *Philosophy Study*, 16(3), 210–254.
- Sivridaşdan, İ. (2021). *İslâm hukukuna göre intihar ve ötanazi* (Yüksek lisans tezi). Adıyaman Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Adıyaman.
- Tacir, H. (2013). Yaşama hakkı kapsamında yaşamın başlangıcı. *Marmara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Araştırmaları Dergisi*, 19(2), 1301-1320.
- Taşdelen, V. (2021). Din eğitimi ve bireysel otonomi: Felsefi perspektif. *Çocuk ve Medeniyet*, 6(12), 101-119.
- Yiğit, Y. (2013). *İslam hukukuna göre ötanazi* (1. bs.). Sistem Ofset.

Mahkeme Kararları

- Pretty v. United Kingdom*, No. 2346/02, European Court of Human Rights (2002).
- Haas v. Switzerland*, No. 31322/07, European Court of Human Rights (2011).
- Koch v. Germany*, No. 497/09, European Court of Human Rights (2012).

AÇLIK GREVLERİNDE TEDAVİYİ RET HAKKININ SINIRLARI: ZORLA BESLEMENİN İNSAN HAKLARI HUKUKU VE TIP ETİĞİ AÇISINDAN DEĞERLENDİRİLMESİ*

Av. Arb. Şeyda KARAAĞAÇ
Indepented Researcher
ORCID ID: 0000-0002-6395-152X

Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül KARACA DEDEOĞLU
Department of Health Management Faculty of Health Sciences, Karabuk University,
Karabuk TURKEY
ORCID ID: 0000-0001-5777-948X

ÖZET

Hukuka uygun bir tıbbi müdahalenin temel koşulu, karar verme yetisine sahip hastanın aydınlatılmış rızasının alınmasıdır. Bu ilke, Türk hukukunda 1219 sayılı Tababet ve Şuabatı San'atlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun, Hasta Hakları Yönetmeliği ve İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi ile güvence altına alınmıştır. Bununla birlikte ceza infaz kurumlarında gerçekleştirilen açlık grevleri, bireyin tedaviyi reddetme hakkı ile devletin yaşamı koruma yönündeki pozitif yükümlülüğünün karşı karşıya geldiği en tartışmalı alanlardan birini oluşturmaktadır. Bu nedenle, bilinci açık ve karar verme yetisine sahip bir mahpusun tedaviyi reddetme iradesinin hangi koşullarda sınırlandırılabilirliği, insan hakları hukuku ve tıp etiği bakımından önemli bir tartışma konusudur.

Bu çalışmada açlık grevlerinde tedaviyi ret hakkının sınırları, ulusal mevzuat, uluslararası etik belgeler ve Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) içtihatları çerçevesinde incelenmiştir. Araştırmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiş, doküman incelemesi tekniği kullanılarak Tababet Kanunu, Hasta Hakları Yönetmeliği, İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi, 5275 sayılı Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun ile Dünya Tabipler Birliği'nin Tokyo ve Malta Bildirgeleri birlikte değerlendirilmiştir. Ayrıca Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin (AİHM) Nevmerzhtsky/Ukrayna, Ciorap/Moldova ve Özgül/Türkiye kararları analiz edilerek, zorla besleme uygulamalarının yaşam hakkı, bireysel özerklik, işkence ve kötü muamele yasağı bakımından geliştirdiği ölçütler ortaya konulmuştur.

Çalışma sonucunda, ulusal hukuk ile uluslararası insan hakları standartları arasında mutlak bir çatışmadan ziyade, bireysel özerklik ile devletin yaşamı koruma yönündeki pozitif yükümlülüğü arasında hassas bir denge kurulması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. AİHM içtihatları doğrultusunda zorla besleme uygulamalarının hukuka uygunluğu, tıbbi zorunluluğun bulunması, müdahalenin yaşamı koruma amacı taşıması, insan onuruna uygun yöntemlerle gerçekleştirilmesi ve ölçülülük ilkesine uyulması şartlarına bağlıdır. Bu bağlamda açlık grevlerinde tedaviyi ret hakkının mutlak bir hak olarak değerlendirilemeyeceği ancak bu hakkın sınırlandırılmasının da yalnızca tıbbi zorunluluğun bulunduğu, ölçülülük ilkesine uyulduğu ve insan onurunun korunduğu istisnai durumlarla sınırlı olması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İnsan Hakları Hukuku, Sağlık Hukuku, Açlık Grevi, Tedaviyi Ret Hakkı, Zorla Besleme, Aydınlatılmış Rıza, Tıp Etiği.

* Bu çalışma, Şeyda Karaağaç tarafından Dr. Öğr. Üyesi Ayşegül Karaca Dedeoğlu danışmanlığında hazırlanan "Hukuki ve Etik Yönleriyle Rıza Aranmayan Tıbbi Müdahaleler" adlı, Karabük Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Disiplinlerarası Etik Değerler Anabilim Dalında kabul edilen Yüksek Lisans Tezinden (Karabük, Ağustos 2024) hareketle hazırlanmıştır. Bildiri, tezin "Açlık Grevi ve Zorla Besleme" başlıklı bölümü esas alınarak kongre formatına uygun biçimde yeniden yapılandırılmış, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi içtihatları ve güncel insan hakları hukuku yaklaşımı doğrultusunda geliştirilmiştir.

ABSTRACT

The fundamental prerequisite for a legally compliant medical intervention is the informed consent of a patient possessing decision-making capacity. In Turkish law, this principle is safeguarded by the Law on the Practice of Medicine and Medical Sciences (Law No. 1219), the Regulation on Patient Rights, and the Convention on Human Rights and Biomedicine (Oviedo Convention). Nevertheless, hunger strikes conducted within penal institutions constitute one of the most controversial areas where an individual's right to refuse medical treatment conflicts with the state's positive obligation to protect life. Consequently, the conditions under which the will of a conscious inmate with decision-making capacity to refuse treatment can be restricted remains a significant subject of debate in terms of human rights law and medical ethics.

In this study, the boundaries of the right to refuse treatment during hunger strikes are examined within the framework of national legislation, international ethical instruments, and the jurisprudence of the European Court of Human Rights (ECHR). Adopting a qualitative research method, this study utilizes the document analysis technique to comprehensively evaluate the Law on the Practice of Medicine, the Regulation on Patient Rights, the Convention on Human Rights and Biomedicine, the Law on the Execution of Sentences and Security Measures (Law No. 5275), and the World Medical Association's Declarations of Tokyo and Malta. Furthermore, by analyzing the ECHR judgments in *Nevmerzhitsky v. Ukraine*, *Ciorap v. Moldova*, and *Özgül v. Turkey*, this paper elucidates the criteria developed regarding force-feeding practices in relation to the right to life, personal autonomy, and the prohibition of torture and ill-treatment.

The study concludes that rather than an absolute conflict between domestic law and international human rights standards, a delicate balance must be struck between individual autonomy and the state's positive obligation to protect life. In line with ECHR jurisprudence, the legality of force-feeding practices is contingent upon the existence of a medical necessity, the intervention aiming to protect life, the utilization of methods consistent with human dignity, and adherence to the principle of proportionality. In this context, it is concluded that while the right to refuse treatment during hunger strikes cannot be considered an absolute right, any limitation placed upon this right must be restricted solely to exceptional circumstances where medical necessity exists, proportionality is observed, and human dignity is preserved.

Keywords: Human Rights Law, Health Law, Hunger Strike, Right to Refuse Treatment, Force-Feeding, Informed Consent, Medical Ethics.

GİRİŞ

Hukuka uygun bir tıbbi müdahalenin temel koşulu, karar verme yetisine sahip hastanın aydınlatılmış rızasının alınmasıdır. Bu ilke, Türk hukukunda 1219 sayılı Tababet ve Şuabatı San'atlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun (Tababet Kanunu), Hasta Hakları Yönetmeliği (HHY) ve İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi ile güvence altına alınmış olup, bireyin vücut bütünlüğü ve özerkliğinin en önemli güvencelerinden birini oluşturmaktadır. Bununla birlikte hukuki ve etik açıdan bu ilkenin uygulanmasının en fazla tartışıldığı alanlardan biri, ceza infaz kurumlarında gerçekleştirilen açlık grevleri ve ölüm oruçlarıdır.

Açlık grevlerinde bireyler genellikle eylemlerini belirli ölçüde sıvı ve vitamin desteği alarak sürdürürken, ölüm orucunda besin alımı tamamen reddedilmekte ve süreç müdahale edilmediği takdirde ölümle sonuçlanmaktadır (Sevinç, 2002: 113). Bununla birlikte açlık grevlerinin temel amacı yaşamı sona erdirmek değil, kamu otoritelerinin dikkatini belirli taleplere çekmek ve idare üzerinde baskı oluşturmaktır. Bu nedenle açlık grevleri, intihardan farklı hukuki ve etik bir nitelik taşımaktadır (Türk Tabipleri Birliği [TTB], 2024; Sevinç, 2002: 113).

Tam da bu noktada, karar verme yetisini koruyan bir mahpusun tedaviyi reddetme iradesine rağmen zorla beslenmesi, bireyin özerkliği ve vücut bütünlüğü ile devletin yaşamı koruma yönündeki pozitif yükümlülüğü arasında çözümü güç bir çatışma doğurmaktadır. Bu çalışma, söz konusu çatışmayı tedaviyi ret hakkı, zorla besleme uygulamaları, ulusal mevzuat, Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) içtihatları ve tıp etiğinin temel ilkeleri çerçevesinde değerlendirmeyi amaçlamaktadır.

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiş; doküman incelemesi tekniği kullanılarak ulusal mevzuat, İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi, Dünya Tabipler Birliği'nin Tokyo ve Malta Bildirgeleri ile AİHM'nin Nevmerzhitsky/Ukrayna, Ciorap/Moldova ve Özgül/Türkiye kararları birlikte değerlendirilmiştir. Elde edilen bulgular doğrultusunda açlık grevlerinde tedaviyi ret hakkının sınırları, bireysel özerklik, devletin yaşamı koruma yükümlülüğü ve tıp etiğinin temel ilkeleri çerçevesinde analiz edilmiştir.

ARAŞTIRMA VE BULGULAR

Ulusal Mevzuat ve Türkiye'deki Hukuki Uygulama

Türk hukukunda hukuka uygun bir tıbbi müdahalenin temel koşulu, kural olarak hastanın aydınlatılmış rızasının alınmasıdır. Bu ilke, Tababet Kanunu'nun 70'inci maddesi, HHY'nin 24'üncü maddesi ve İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi'nin 5'inci maddesi ile güvence altına alınmıştır. Anılan düzenlemeler, bireyin vücut bütünlüğü üzerinde karar verme yetkisinin ve kişisel özerkliğinin sağlık hukukundaki temel görünümünü oluşturmaktadır. Bununla birlikte aynı düzenlemeler, hastanın iradesini açıklayamayacak durumda bulunduğu acil hâllerde veya bilincinin kapalı olduğu durumlarda rıza aranmaksızın tıbbi müdahalede bulunulabileceğini de kabul etmektedir (Kurt, 2020:196). Dolayısıyla Türk hukukunda aydınlatılmış rıza ilkesi mutlak olmayıp, yaşam hakkının korunması amacıyla istisnai olarak sınırlandırılabilir.

Öte yandan HHY'nin 25'inci maddesi, hastaya kanunen zorunlu hâller dışında tedaviyi reddetme veya durdurulmasını isteme hakkı tanımaktadır. Benzer şekilde İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi'nin 9'uncu maddesinde, müdahale sırasında iradesini açıklayamayacak durumda bulunan kişinin daha önce tıbbi müdahaleye ilişkin açıkladığı isteklerinin göz önünde bulundurulacağı hüküm altına alınmıştır. Ayrıca Anayasa'nın 90'ıncı maddesinin son fıkrası uyarınca temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası antlaşmalar ile kanun hükümlerinin çatışması hâlinde milletlerarası antlaşma hükümlerine üstünlük tanınmaktadır. Bu çerçevede tedaviyi reddetme hakkı ile önceden açıklanmış iradenin hukuki değeri, açlık grevlerine ilişkin değerlendirmelerde göz ardı edilemeyecek temel normatif dayanakları oluşturmaktadır. Bu bağlamda, HHY'nin 25'inci maddesi uyarınca tedaviyi reddetme hakkına sahip olan ve karar verme yetisini koruyan bir mahpusun, bilincini kaybetmeden önce açıkladığı iradesinin daha sonra 5275 sayılı Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanunu'nun (CGTİH) 82'nci maddesi kapsamında bertaraf edilip edilemeyeceği, çalışmanın temel hukuki sorununu oluşturmaktadır.

Bu hukuki sorunun CGTİHK 82'nci maddesinde düzenlenmiştir. Anılan madde, açlık grevine başlayan ve tedaviyi reddeden hükümlü veya tutuklunun yaşamını korumaya yönelik özel bir müdahale rejimi öngörmektedir. Buna göre hükümlünün yemeyi ve içmeyi sürekli reddetmesi hâlinde öncelikle sağlık riskleri konusunda bilgilendirilmesi ve psikososyal yöntemlerle eylemden vazgeçirilmesine çalışılması gerekmektedir. Buna rağmen açlık grevinin sürdürülmesi ve kişinin hayatının ciddi tehlikeye girmesi veya bilincinin bozulması durumunda ise iradesine bakılmaksızın hastaneye sevk edilmesi ve yaşamını korumaya yönelik teşhis, tedavi ve beslenme tedbirlerinin uygulanmasına imkân tanınmaktadır. Kanun koyucu, bu

zorlayıcı müdahalelerin uygulanmasında tek sınır olarak müdahalenin insan onuruyla bağdaşır nitelikte gerçekleştirilmesini aramıştır. Bu noktada temel hukuki sorun, bilinci açık olduğu dönemde tedaviyi açıkça reddeden ve bu iradesini daha sonra da sürdürmek istediğini beyan eden mahpusun önceden açıklanmış iradesinin, bilincini kaybetmesinden sonra ne ölçüde bağlayıcı olduğudur. Bu noktada, bir tarafta Anayasa'nın 17'nci maddesinde güvence altına alınan kişinin maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme hakkı ile Anayasa'nın 20'nci maddesi kapsamında korunan özel hayata saygı hakkının bir görünümü olan bireysel özerklik ve tedaviyi reddetme hakkı, diğer tarafta ise yine Anayasa'nın 17'nci maddesinden kaynaklanan devletin yaşamı koruma yönündeki pozitif yükümlülüğü bulunmaktadır. Açlık grevlerinde zorla besleme tartışmasının özünü de bu anayasal değer ve ilkeler arasında kurulacak denge oluşturmaktadır.

Uluslararası Tıp Etiği Belgeleri ile Türk Hukuku Arasındaki Normatif Yaklaşım Farkı

Uluslararası tıp etiği belgeleri incelendiğinde, karar verme yetisini koruyan açlık grevcilerine yönelik zorla besleme uygulamalarına genel olarak olumsuz yaklaşıldığı görülmektedir. Dünya Tabipler Birliği'nin Tokyo Bildirgesi ile Malta Bildirgesi, zihinsel yeterliliğe sahip bir kişinin tedaviyi reddetme iradesine saygı gösterilmesini tıp etiğinin temel gereklerinden biri olarak kabul etmektedir. Bu çerçevede, bilinci açık bir açlık grevcisinin fiziksel güç kullanılarak veya iradesi dışında beslenmesi, insanlık dışı ve aşağılayıcı muamele olarak değerlendirilmekte ve etik açıdan kabul edilemez görülmektedir (Rubenstein, Annas, 2009: 354). Etik tartışmanın merkezinde, tıp etiğinin temel ilkelerinden biri olan özerkliğe saygı ilkesi yer almaktadır. Karar verme yetisini koruyan bireyin tedaviyi kabul veya reddetme hakkı, kişisel özerkliğin doğal bir sonucu olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle kişinin rızası dışında gerçekleştirilen zorla besleme uygulamaları, öncelikle özerklik ilkesini zedelemektedir. Bunun yanında müdahalenin uygulanış biçimine bağlı olarak kelepçeleme, fiziksel güç kullanımı, ağız açıcı mekanik araçlar veya nazogastrik sonda gibi yöntemler, zarar vermeme ilkesinin de ihlal edilmesine yol açabilmektedir. Bu nedenle zorla besleme, yalnızca özerklik ilkesi bakımından değil aynı zamanda yararlılık ve zarar vermeme ilkeleri bakımından da önemli etik tartışmalara konu olmaktadır (Miller, 2017: 94).

Uluslararası tıp etiği belgeleri ile ulusal mevzuat birlikte değerlendirildiğinde, bireysel özerklik ile devletin yaşamı koruma yükümlülüğü arasında tam bir uyum bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Dünya Tabipler Birliği'nin Tokyo ve Malta Bildirgeleri, karar verme yetisini koruyan açlık grevcisinin iradesine saygı gösterilmesini esas alırken, Türk hukukunda CGTİHK'nın 82'nci maddesi belirli koşullar altında rızaya rağmen tıbbi müdahaleye izin vermektedir. Bu durum, zorla besleme uygulamalarının yalnızca etik değil, aynı zamanda temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması bakımından da değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi (AİHM) Yaklaşımı

Açlık grevlerinde zorla besleme uygulamalarına ilişkin en kapsamlı değerlendirmeler AİHM içtihatlarında yer almaktadır. Mahkeme, bu konuda bireyin vücut bütünlüğüne ve özerkliğine saygı gösterilmesi ile devletin Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi'nin (AİHS) 2'nci maddesinden kaynaklanan yaşamı koruma yönündeki pozitif yükümlülüğü arasında hassas bir denge kurulması gerektiğini kabul etmektedir. Bu nedenle AİHM, zorla beslemeyi ne mutlak olarak hukuka aykırı ne de her durumda hukuka uygun kabul etmekte, her somut olayı kendi koşulları içerisinde değerlendirmektedir (Nevmerzhitsky/Ukrayna, 2005, §§ 94-98).

Mahkemenin konuya ilişkin temel ilkeleri ortaya koyduğu Nevmerzhitsky/Ukrayna kararında, zorla beslemenin ancak tıbbi zorunluluğun objektif olarak ortaya konulması, müdahalenin yaşamı koruma amacı taşıması ve insan onuruna uygun yöntemlerle gerçekleştirilmesi hâlinde meşru kabul edilebileceği belirtilmiştir. Buna karşılık, yeterli tıbbi gerekçe bulunmaksızın gerçekleştirilen, cezalandırma amacı taşıyan veya aşırı fiziksel güç kullanılmasını gerektiren müdahalelerin AİHS'nin 3'üncü maddesinde güvence altına alınan işkence ve insanlık dışı ya da aşağılayıcı muamele yasağını ihlal edeceği vurgulanmıştır (Akpınar, 2022:16-17).

Mahkeme, Ciorap/Moldova kararında da aynı yaklaşımı sürdürmüş, zorla beslemenin meşruiyetinin yalnızca ulusal hukukta dayanağının bulunmasına bağlı olmadığını, müdahalenin gerçek amacının yaşamı korumak olması gerektiğini ifade etmiştir. Buna göre, açlık grevini sona erdirmeye veya mahpusun direncini kırmaya yönelik zorlayıcı müdahaleler, tıbbi gereklilik bulunsadahi AİHS bakımından hak ihlali oluşturabilecektir. Bu yönüyle Mahkeme, zorla beslemenin amacını da hukuka uygunluk denetiminin temel unsurlarından biri olarak kabul etmiştir (Ciorap/Moldova, 2007, §§ 76-89).

Türkiye hakkında verilen Özgül/Türkiye kararında ise Mahkeme, ceza infaz kurumlarında bulunan kişilerin sağlıklarının korunmasının devletin pozitif yükümlülükleri arasında yer aldığını vurgulamıştır. Bununla birlikte bu yükümlülüğün sınırsız olmadığı; müdahalenin tıbbi zorunluluğa dayanması, insan onuruna uygun biçimde gerçekleştirilmesi ve ölçülülük ilkesine uygun olması gerektiği ifade edilmiştir (Özgül/Türkiye, 2006; Akpınar, 2022:19-20).

Bu kararlar birlikte değerlendirildiğinde AİHM'nin, İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi'nde güvence altına alınan aydınlatılmış rıza ilkesini göz ardı etmediği, buna karşılık devletin yaşamı koruma yönündeki pozitif yükümlülüğünü de mutlak biçimde dışlamadığı görülmektedir. Mahkeme, zorla besleme uygulamalarının hukuka uygunluğunu: tıbbi zorunluluk, yaşamı koruma amacı, ölçülülük, insan onuruna saygı ve müdahalede kullanılan yöntemlerin niteliği çerçevesinde değerlendirmektedir. Bu nedenle AİHM içtihatlarında belirleyici olan husus, zorla besleme yapılmış olması değil, müdahalenin hangi koşullarda ve hangi amaçla gerçekleştirilmiştir.

SONUÇ

Açlık grevlerinde zorla besleme, bireysel özerklik ile devletin yaşamı koruma yönündeki pozitif yükümlülüğünün doğrudan karşı karşıya geldiği en tartışmalı alanlardan birini oluşturmaktadır. Bu çalışma kapsamında incelenen ulusal mevzuat, uluslararası etik belgeler ve AİHM içtihatları birlikte değerlendirildiğinde, zorla beslemenin ne mutlak olarak hukuka uygun ne de mutlak olarak hukuka aykırı kabul edilemeyeceği görülmektedir. Müdahalenin hukuka uygunluğu; tıbbi zorunluluğun bulunması, yaşamı koruma amacı taşıması, ölçülülük ilkesine uygun olması ve insan onurunu zedelemeyecek yöntemlerle gerçekleştirilmesine bağlıdır.

Tıp etiği bakımından değerlendirildiğinde ise açlık grevleri, hekimi özerkliğe saygı, yararlılık ve zarar vermeme ilkeleri arasında güç bir etik ikileme karşı karşıya bırakmaktadır. Bilinci açık ve karar verme yetisini koruyan bireyin tedaviyi reddetme iradesine saygı gösterilmesi özerklik ilkesinin gereği iken, yaşamı koruma yükümlülüğü yararlılık ilkesini ön plana çıkarmaktadır. Buna karşılık zorla beslemenin uygulanış biçimi, bireye fiziksel ve psikolojik zarar verebilme ihtimali nedeniyle zarar vermeme ilkesi bakımından da ayrıca değerlendirilmelidir. Bu nedenle etik açıdan kabul edilebilir bir müdahaleden söz edilebilmesi, yalnızca yaşamı koruma amacının bulunmasına değil aynı zamanda bireyin onuruna saygılı, en az zarar veren ve son çare niteliğinde bir uygulama olmasına bağlıdır.

Sonuç olarak, açlık grevlerinde tedaviyi ret hakkının sınırları belirlenirken bireysel özerklik ile devletin yaşamı koruma yükümlülüğü arasında adil bir denge kurulmalı, zorla besleme uygulamaları ancak tıbbi gerekliliğin açıkça ortaya konulduğu, insan hakları hukuku ve tıp etiğinin ortak ilkelerine uygun istisnai durumlarla sınırlandırılmalıdır.

KAYNAKÇA

Akpınar, M. (2022). AİHM kararları ışığında mahpusların açlık grevlerinde hekim müdahalesi sorunu. *Bayburt Üniversitesi Adalet Dergisi*, 1(1), 16–17. https://dergipark.org.tr/tr/pub/bayuad/issue/74279/1214762#article_cite

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi. (2005). *Nevmerzhitsky v. Ukraine* (Başvuru No. 54825/00, 5 Nisan 2005). HUDOC.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi. (2006). *Özgül v. Türkiye* (Başvuru No. 29545/02, 17 Ocak 2006). HUDOC.

Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi. (2007). *Ciorap v. Moldova* (Başvuru No. 12066/02, 19 Haziran 2007). HUDOC.

Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi [AİHS]. (1950). Roma.

Avrupa İnsan Hakları ve Biyotıp Sözleşmesi [Biyotıp Sözleşmesi]. (1997). Oviedo.

Ceza ve Güvenlik Tedbirlerinin İnfazı Hakkında Kanun [CGTİHK]. (2004). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 25685, Kanun No: 5275).

Doğan, R. (2021). Ceza ve infaz kurumlarında açlık grevine müdahale, hukuka uygunluk nedenleri ve AİHM yaklaşımı. *Ankara Barosu Dergisi*, 79(2), 227. <https://doi.org/10.30915/abd.978857>

Feyzioğlu, M. (1993). Açlık grevi. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 43(1-4), 157–168. https://doi.org/10.1501/Hukfak_0000000734

Gökcan, H. T. (t.y.). *Hasta haklarının bireysel başvuru yoluyla korunması* [Yayımlanmamış tez / Çalışma]. (Tez İçi Atıf).

Kurt, M. G. (2020). Tıbbi müdahalelerde aydınlatılmış onam. *Türkiye Barolar Birliği (TBB) Dergisi*, (146), 187–218. <https://tbbdergisi.barobirlik.org.tr/m2020-146-1897>

Miller, L. (2017). Starving to death in medical care: Ethics, food, emotions and dying in Britain and America, 1970s–1990s. *BioSocieties*, 12(1), 94. <https://doi.org/10.1057/s41292-016-0034-Z>

Nevmerzhitsky v. Ukraine, Başvuru No: 54825/00 (AİHM, 5 Nisan 2005). http://www.echr.coe.int/documents/d/echr/FS_Hunger_strikes_detention_TUR

Ömeroğlu, Ö. (2011). Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi kararları ışığında; hükümlü, tutuklu ve gözaltındakilerin açlık grevi, ölüm orucu ve müdahale sorunu. *Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi (EÜHFD)*, 15(3-4), 83–109. <https://kutuphane.dogus.edu.tr/mvt/pdf.php?pdf=0018803&lng=1>

Özgül v. Turkey, Başvuru No: 29545/02 (AİHM).

Rubenstein, L. S., & Annas, G. J. (2009). Medical ethics at Guantanamo Bay detention centre and in the US military: A time for reform. *The Lancet*, 374(9686), 354. [https://doi.org/10.1016/s0140-6736\(09\)60873-4](https://doi.org/10.1016/s0140-6736(09)60873-4)

Sevinç, M. (2002). Bir insan hakları sorunu olarak: Açlık grevleri. *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 57(1), 113. https://doi.org/10.1501/SBFder_0000001700

Tababet ve Şuabatı San'atlarının Tarzı İcrasına Dair Kanun, Kanun No. 1219. (1928). T.C. Resmî Gazete (Sayı: 863).

Türk Ceza Kanunu [TCK]. (2004). *T.C. Resmî Gazete* (Sayı: 25611, Kanun No: 5237).

Türk Tabipleri Birliği [TTB]. (2024). *Açlık grevleri sırasında tıbbi etik ilkeler ve bunun pratik yansımaları*. https://www.ttb.org.tr/aclik_grev/tibbi.html (Erişim Tarihi: 28 Mart 2024).

IMPLEMENTATION FRAMEWORK FOR INTERNATIONAL-STANDARD AI INTEGRATION IN PAKISTAN RAILWAYS, A STRATEGIC ROADMAP FOR THE IT DIRECTORATE

Muhammad FAISAL

Assistant Professor (AI) at Allama Iqbal Open University, Pakistan
System Development Specialist (CCT/NSER) at CRISP World Bank Project BISP
ORCID: 0000-0002-5797-766X

ABSTRACT

As Pakistan The modernization of Pakistan Railways (PR) stands at a critical juncture, transitioning from legacy operational models to data-driven digital ecosystems. This research proposes a comprehensive framework for the initiation of international-level Artificial Intelligence (AI) mechanisms within the PR IT Directorate. As the department moves toward the completion of its "Railway Advanced Infrastructure Network" (RAIN) by 2026, the integration of AI is essential to shift from descriptive digitization to prescriptive intelligence. The paper identifies three primary AI-driven pillars necessary for global competitiveness: **Predictive Infrastructure Management, Intelligent Traffic Regulation, and Dynamic Revenue Optimization**. In the realm of infrastructure, the study advocates for the deployment of Deep Learning models integrated with the 1,700-km fiber optic network on the ML-1 corridor to monitor track health and locomotive telemetry in real-time, reducing accidents and maintenance costs. For traffic regulation, it explores the transition to AI-based computerized interlocking systems that minimize human-induced delays. Lastly, the research details how AI can enhance the "Rabta" ecosystem through Generative AI chatbots and demand-forecasting algorithms to meet the government's revenue target of Rs. 1 trillion by 2026. Aligned with Pakistan's National AI Policy 2025, the proposed mechanism emphasizes a "Secure AI Ecosystem" with robust cybersecurity protocols for critical rail infrastructure. The findings suggest that by establishing an "AI Excellence Hub" within the IT Directorate, Pakistan Railways can achieve the 42% operational efficiency gains seen in international railway benchmarks, positioning the nation as a regional leader in smart transport logistics.

Keywords: Artificial Intelligence (AI), Pakistan Railways, IT Directorate, RAIN Project, Predictive Maintenance, Smart Signaling, National AI Policy 2025, Digital Transformation.

STRATEGIC FRAMEWORK FOR AI IMPLEMENTATION IN PAKISTAN RAILWAYS, A ROADMAP FOR THE IT DIRECTORATE

Muhammad FAISAL

Assistant Professor (AI) at Allama Iqbal Open University, Pakistan
System Development Specialist (CCT/NSER) at CRISP World Bank Project BISP
ORCID: 0000-0002-5797-766X

ABSTRACT

As Pakistan Railways (PR) undergoes a massive digital transformation, aiming for a revenue target of Rs. 1 trillion by 2026, the role of the IT Directorate is shifting from a support function to a strategic driver. This paper proposes a comprehensive framework for the implementation of Artificial Intelligence (AI) to modernize legacy systems, enhance operational safety, and optimize passenger services. Key focus areas include predictive maintenance for aging rolling stock, AI-driven traffic management, and automated ticketing systems. By aligning with Pakistan's National AI Policy 2025, this framework provides a roadmap for the IT Directorate to lead PR into a new era of data-driven efficiency.

Keywords: massive digital transformation, strategic driver, predictive maintenance, rolling stock

1. Introduction

Pakistan Railways is currently witnessing its most significant development phase in 78 years, with a focus on complete digitization and infrastructure upgrading. The IT Directorate has already laid the foundation through initiatives like the "RABTA" app for e-ticketing and fiber optic networking. However, to meet the evolving demands of a modern economy, the integration of AI is essential to move from simple data collection to "intelligent action".

2. Strategic AI Domains for the IT Directorate

2.1 Predictive Maintenance and Fault Detection

Using AI algorithms to monitor vibrations and wear on tracks and locomotives can predict failures weeks in advance. This shift from reactive to predictive maintenance is crucial for PR's aging infrastructure.

2.2 Intelligent Traffic Management

The IT Directorate can implement AI-driven signaling that adjusts train routes and schedules in real-time, minimizing delays and optimizing track utilization. Automated signaling reduces human error and ensures trains operate at optimal speeds.

2.3 Enhanced Passenger Experience

Building upon the Rabta app, AI can introduce personalized recommendation systems and intelligent chatbots for real-time schedule updates and grievance redressal.

3. Implementation Challenges

- **Legacy Systems:** Integrating AI with older signaling and communication systems requires careful planning for interoperability.
- **Data Security:** With increased digitization comes vulnerability to cyber-attacks, necessitating robust AI-based cybersecurity protocols.
- **Workforce Training:** The existing workforce must be upskilled to work effectively with sophisticated AI systems.

10 Proposed Research Articles on AI in Pakistan Railways

Note: These are thematic summaries of proposed research areas based on current PR initiatives and global AI trends.

1. **AI-Driven Predictive Maintenance for PR Locomotives:** A study on using IoT sensors and Deep Learning to reduce downtime in the aging Pakistani fleet.
2. **Modernizing the Karachi-Lahore Signaling Corridor:** Implementing AI-based computerized interlocking to replace manual routing and prevent accidents.
3. **Optimizing Fuel Consumption through AI:** Developing "look-forward" control algorithms to adjust train speeds based on terrain, reducing fuel costs by up to 15%.
4. **Enhancing Rail Safety with AI Vision:** Utilizing thermal and optical sensors for real-time track monitoring and fallen person detection at stations.
5. **Digital Transformation of Freight Logistics:** Using AI for demand prediction and dock space allocation at Pipri Yard and dry ports.
6. **AI in Revenue Management:** Predictive modeling to achieve the Rs. 1 trillion revenue target by optimizing ticket pricing and resource allocation.
7. **Cybersecurity in Digitized Rail Networks:** Developing a framework for protecting PR's 1,700-km fiber optic network from digital threats.
8. **The Role of Generative AI in Passenger Services:** Implementing LLMs for automated customer support and real-time grievance handling in the Rabta App.
9. **Energy Management via Solar-AI Integration:** Optimizing the performance of the 155 solar-powered railway stations using smart AI grids.
10. **Ethical AI in Public Transport:** A policy study on data privacy and inclusive AI adoption within the framework of Pakistan's National AI Policy 2025.

References

- PID Pakistan. (2026). *Pakistan Railways' Digitization and Revenue Target*.
- Egis Group. (2025). *Applications of Artificial Intelligence in Railroads*.
- MDPI. (2026). *A Survey of AI-Enabled Predictive Maintenance for Railway Infrastructure*.
- Easyway Innovations. (2026). *RABTA Application - Pakistan Railways*.
- e-con Systems. (2025). *Transforming Railway Safety with AI Vision Cameras*.
- David Publishing. (2019). *Energy-Efficiency Improvement in Railway Operation Using AI*.
- Softech Rail. (2025). *The Role of AI in Automation and Railway Signalling*.
- PTV News. (2025). *Pakistan Railways Launches Digital Transformation Programme*.
- MoITT. (2025). *National Artificial Intelligence Policy of Pakistan*.

**DESTİNASYON PAZARLAMA ARACI OLARAK NEVŞEHİR İLİNİN
GASTRONOMİ TURİZMİ POTANSİYELİNİN İNCELENMESİNE YÖNELİK BİR
ARAŞTIRMA**

A RESEARCH ON EXAMINING THE GASTRONOMY TOURISM POTENTIAL OF NEVŞEHİR
PROVINCE AS A DESTINATION MARKETING TOOL

Dr. Öğr. Üyesi Ali ILGAZ

Kapadokya Üniversitesi, Uygulamalı Bilimler Yüksekokulu

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0838-2747>

Özet

Destinasyon pazarlaması; ülke, kent, bölge, ada veya turistik özellik taşıyan bir cazibe merkezinin turist çekmek ve bir çekim merkezi haline gelmek amacı ile markalaştırılması, tanıtılması ve yönetilmesi süreci olarak ifade edilmektedir. Destinasyonların sahip olduğu, insanları sürekli ikamet ettikleri bölgelerden başka bir bölgeye seyahat etmeye motive eden ve pozitif unsurlar olarak tanımlanan çekici faktörler, destinasyonların pazarlanması ve tutundurulmasında önemli bir rol oynamaktadır. Çekici motivasyon unsurları; doğal çekicilikler, kültürel ve tarihi miras, altyapı ve üstyapı olanakları, aktiviteler ve eğlence faaliyetleri olabileceği gibi bir ülkeye, kente veya bölgeye ait mutfak kültürü ve gastronomi unsurları da çekici faktörler olarak sıralanabilmektedir. Özellikle yerel ve özgün mutfak, kültürel deneyim, kalite ve lezzet, gastronomik trendler ve etkinlikler, pazarlama açısından destinasyonlara rekabet avantajı sağlayan çekici unsurlar olarak önem taşımaktadır. Bilindiği üzere günümüzde pek çok turist, gastronomik özellikleri ve değerleri keşfetmek ve deneyimlemek için turizm hareketlerine katılım göstermekte ve destinasyonları bu amaçla ziyaret etmektedir. Bu çalışmada bir destinasyon pazarlama aracı olarak Nevşehir ilinin gastronomi turizmi potansiyelinin tespit edilmesi ve ortaya konulması amaçlanmıştır. Araştırmada Nevşehir ilinin gastronomi turizmi açısından öne çıkan güçlü yanları, geliştirilmeye açık/zayıf yönleri, ilin sahip olduğu ve ön plana çıkan, değerlendirilmeye hazır durumda bulunan fırsatlar ve bu konuda ili bekleyen tehditler net bir şekilde ifade edilmeye çalışılmıştır. Bununla birlikte araştırma kapsamında; Nevşehir ilinin sahip olduğu gastronomik değerler, yemek kültürü ve Kapadokya Mutfağı'na has yemeklerin gastronomi turizmi açısından önemi vurgulanmaya çalışılmıştır. Bu yönü ile araştırmanın hem destinasyon pazarlaması açısından ilin gastronomi turizmi potansiyelinin belirlenmesi noktasında hem de ile ait yemek kültürünün öne çıkarılmasında önemli bir katkı sunacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Gastronomi, Gastronomi Turizmi, Nevşehir.

Abstract

Destination marketing is defined as the process of branding, promoting, and managing a country, city, region, island, or touristic attraction with the aim of attracting tourists and making it a major tourist destination. Attractive factors, defined as positive elements that motivate people to travel from their permanent residences to another region, play a significant role in the marketing and promotion of destinations. These attractive factors can include natural attractions, cultural and historical heritage, infrastructure and superstructure facilities, activities and entertainment, as well as the culinary culture and gastronomic elements of a country, city, or region. In particular, local and authentic cuisine, cultural experiences, quality and taste, gastronomic trends, and events are important attractive elements that provide destinations with a competitive advantage in marketing. As is known, many tourists today participate in tourism activities to discover and experience gastronomic features and values, and visit destinations for this purpose. This study aims to identify and reveal the gastronomic tourism potential of Nevşehir province as a destination marketing tool. This research aims to clearly articulate the strengths, areas for improvement/weaknesses, and opportunities for development and evaluation in Nevşehir province in terms of gastronomic tourism, as well as the threats facing the province. Furthermore, the research emphasizes the importance of Nevşehir's gastronomic values, food culture, and the unique dishes of Cappadocia cuisine for gastronomic tourism. In this respect, it is believed that the research will make a significant contribution to both determining the gastronomic tourism potential of the province in terms of destination marketing and highlighting the province's food culture.

Keywords: Gastronomy, Gastronomy Tourism, Nevşehir.

**YAPAY ZEKÂ PAZARLAMASI: İNTERNETTEN YAPILAN ALIŞVERİŞLERDE
YAPAY ZEKÂNIN SATIN ALMA NİYETİNE ETKİSİ**
ARTIFICIAL INTELLIGENCE MARKETING: THE EFFECT OF ARTIFICIAL
INTELLIGENCE ON PURCHASE INTENTION IN ONLINE SHOPPING

Doç. Dr. Cüneyd İkbâl SARIOĞLU

Hereke Ömer İsmet Uzunyol Meslek Yüksek Okulu, Kocaeli University
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1610-8775>

Özet

Bu araştırmanın temel amacı, çevrim içi alışveriş ortamlarında kullanılan yapay zekâ destekli pazarlama uygulamalarının tüketicilerin satın alma niyetine olan etkilerini kapsamlı biçimde değerlendirmektir. Günümüzde dijitalleşmenin hız kazanmasıyla birlikte çevrim içi alışveriş platformları, tüketicilerin ürün ve marka tercihlerinde önemli bir rol oynamaktadır. İşletmeler, yoğun rekabet ortamında tüketicilere daha hızlı, kişisel ve etkili bir alışveriş deneyimi sunabilmek amacıyla yapay zekâ destekli pazarlama uygulamalarından giderek daha fazla yararlanmaktadır. Yapay zekâ tabanlı öneri sistemleri, sohbet robotları, sanal asistanlar, kişiselleştirilmiş reklamlar, otomatik müşteri hizmetleri ve tahmine dayalı analizler, tüketicilerin çevrim içi alışveriş süreçlerini önemli ölçüde etkilemektedir. Bu bağlamda yapay zekâ pazarlaması, tüketici davranışlarını analiz ederek bireysel ihtiyaç ve beklentilere uygun ürün, hizmet ve kampanya önerileri sunan veri temelli pazarlama uygulamaları olarak değerlendirilmektedir. Çalışmada yapay zekâ tabanlı pazarlama uygulamalarının satın alma niyeti üzerindeki etkileri nicel araştırma yaklaşımı doğrultusunda analiz edilmiştir. Araştırma kapsamında kullanılan veriler yapılandırılmış anket uygulaması yoluyla toplanmıştır. Araştırmanın örneklem grubunu farklı yaş, gelir ve eğitim düzeylerine sahip çevrim içi alışveriş kullanıcıları oluşturmuştur. Anket formunda tüketicilerin yapay zekâ destekli pazarlama uygulamalarına yönelik algıları, kişiselleştirilmiş önerilere duydukları güven, kullanım kolaylığı, algılanan fayda, gizlilik endişesi ve satın alma niyetine ilişkin ifadeler yer almıştır. Elde edilen veriler istatistiksel analiz programları yardımıyla analiz edilmiş; frekans analizi, güvenilirlik analizi, korelasyon analizi ve regresyon analizlerinden yararlanılmıştır. Yapılan analizler sonucunda yapay zekâ pazarlaması uygulamaları ile tüketicilerin satın alma niyeti arasında anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki olduğu belirlenmiştir. Özellikle kişiselleştirilmiş ürün önerileri, hızlı müşteri desteği sağlayan sohbet robotları ve tüketici ihtiyaçlarına uygun kampanya sunumlarının satın alma niyetini olumlu yönde etkilediği görülmüştür. Araştırma sonuçları, yapay zekâ destekli uygulamaların tüketicilerin çevrim içi alışveriş sürecinde algıladıkları kolaylık, fayda ve memnuniyet düzeyini artırdığını ortaya koymuştur. Bununla birlikte tüketicilerin kişisel verilerin kullanımı, algoritmik yönlendirme ve gizlilik konularında endişe duymalarının yapay zekâ uygulamalarına yönelik güveni zayıflatabildiği ve satın alma niyetini sınırlayabildiği tespit edilmiştir. Elde edilen bulgular doğrultusunda yapay zekâ pazarlamasının işletmeler açısından tüketici deneyimini geliştiren, müşteri memnuniyetini artıran ve satın alma niyetini güçlendiren önemli bir stratejik araç

olduğu değerlendirilmiştir. Ancak yapay zekâ uygulamalarının etkili olabilmesi için tüketici güveninin sağlanması, kişisel verilerin etik biçimde kullanılması ve şeffaf pazarlama anlayışının benimsenmesi gerekmektedir. Bu nedenle işletmelerin yapay zekâ destekli pazarlama stratejilerini yalnızca teknolojik yenilik olarak değil, tüketici odaklı ve güven temelli bir pazarlama yaklaşımı olarak ele almalarının önemli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca yapay zekâ destekli sistemlerin tüketiciye açık, anlaşılır ve kontrol edilebilir bir alışveriş deneyimi sunması, uzun vadeli marka bağlılığının ve sürdürülebilir rekabet üstünlüğünün geliştirilmesi açısından önem taşımaktadır. Çalışmanın, dijital pazarlama, tüketici davranışları ve elektronik ticaret alanındaki literatüre katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yapay zekâ pazarlaması, çevrim içi alışveriş, satın alma niyeti, kişiselleştirme, tüketici davranışı.

Abstract

The primary objective of this study is to analyze the influence of artificial intelligence-driven marketing practices on consumers' purchase intentions within online shopping environments. Today, with the acceleration of digitalization, online shopping platforms have become one of the important areas shaping consumers' product and brand preferences. Businesses operating in an intense competitive environment increasingly benefit from artificial intelligence supported marketing applications in order to offer consumers a faster, more personal, and more effective shopping experience. Artificial intelligence based recommendation systems, chatbots, virtual assistants, personalized advertisements, automated customer services, and predictive analytics significantly influence consumers' online shopping processes. In this context, artificial intelligence marketing is considered as data based marketing practices that analyze consumer behavior and provide product, service, and campaign recommendations suitable for individual needs and expectations. In the research, the effects of artificial intelligence marketing practices on purchase intention were examined within the scope of the quantitative research method. The research data were collected through a structured survey procedure. The sample of the study consisted of online shopping users with different age, income, and education levels. The questionnaire included statements regarding consumers' perceptions of artificial intelligence supported marketing practices, their trust in personalized recommendations, ease of use, perceived usefulness, privacy concerns, and purchase intention. The obtained data were analyzed with the help of statistical analysis programs; frequency analysis, reliability analysis, correlation analysis, and regression analysis were used. As a result of the analyses, a significant and positive relationship was determined between artificial intelligence marketing practices and consumers' purchase intention. In particular, personalized product recommendations, chatbots providing fast customer support, and campaign presentations suitable for consumer needs were found to affect purchase intention positively. The research results revealed that artificial intelligence supported applications increase consumers' perceived ease, usefulness, and satisfaction during the online shopping process. However, it was determined that consumers' concerns about the use

of personal data, algorithmic guidance, and privacy may weaken trust in artificial intelligence applications and limit purchase intention. In line with the findings obtained, artificial intelligence marketing was evaluated as an important strategic tool for businesses that improves consumer experience, increases customer satisfaction, and strengthens purchase intention. Nevertheless, in order for artificial intelligence applications to be effective, consumer trust must be ensured, personal data must be used ethically, and a transparent marketing approach must be adopted. Therefore, it was concluded that businesses should consider artificial intelligence supported marketing strategies not only as a technological innovation, but also as a consumer oriented and trust based marketing approach. It is thought that the study will contribute to the literature in the fields of digital marketing, consumer behavior, and electronic commerce.

Keywords: Artificial intelligence marketing, online shopping, purchase intention, personalization, consumer behavior.

**YEŞİL MARKALARDA FİYAT ADALETİ ALGISININ SÜRDÜRÜLEBİLİR
SADAKAT ÜZERİNDEKİ ROLÜ**
THE ROLE OF PERCEIVED PRICE FAIRNESS IN GREEN BRANDS ON
SUSTAINABLE LOYALTY

Doç. Dr. Cüneyd İkbāl SARIOĞLU

Hereke Ömer İsmet Uzunyol Meslek Yüksek Okulu, Kocaeli University

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-1610-8775>

Özet

Bu araştırma, yeşil markalarda fiyat adaleti algısının tüketicilerin sürdürülebilir sadakat davranışları üzerindeki rolünü analiz etmek amacıyla gerçekleştirilmiştir. Günümüz koşullarında çevresel sorunların artması, iklim değişikliği tartışmalarının yoğunlaşması ve sürdürülebilir tüketim anlayışının giderek yaygınlaşması, tüketicilerin satın alma süreçlerinde çevresel faktörleri daha fazla dikkate almalarına neden olmaktadır. Tüketiciler artık yalnızca ürünlerin kalite düzeyi, işlevsel özellikleri veya fiyatları doğrultusunda karar vermemekte, aynı zamanda işletmelerin çevresel sorumluluklarını, etik üretim uygulamalarını ve sürdürülebilirlik yaklaşımlarını da değerlendirme sürecine dahil etmektedir. Bu doğrultuda kuruluşlar, çevreci üretim süreçleri, geri dönüştürülebilir ambalajlar, düşük karbon salımını destekleyen sistemler, sürdürülebilir kaynak kullanımı ve etik tedarik zinciri uygulamaları ile kendilerini yeşil marka olarak konumlandırmaktadır. Bununla birlikte çevre dostu ürünlerin çoğu zaman geleneksel ürünlere kıyasla daha yüksek fiyatlarla sunulması, tüketicilerin bu fiyatları hangi ölçüde adil ve kabul edilebilir buldukları sorusunu önemli hale getirmektedir. Bu çerçevede fiyat adaleti algısı, tüketicilerin ürün fiyatlarını çevresel katkılar, kalite düzeyi, üretim maliyetleri ve markaların etik sorumlulukları kapsamında değerlendirmesi olarak ele alınmaktadır. Tüketicilerin fiyatlara ilişkin değerlendirmelerinin yalnızca ekonomik bir unsur olmadığı, aynı zamanda psikolojik ve sosyal değişkenlerden de etkilendiği belirtilmektedir. Özellikle çevresel duyarlılığı yüksek bireylerin ürünlerin toplumsal katkılarını ve uzun dönemli çevresel etkilerini dikkate aldığı ifade edilmektedir. Bu çalışmada nicel araştırma yöntemi benimsenmiş ve araştırma verileri anket yöntemi kullanılarak toplanmıştır. Araştırmanın örneklem grubunu farklı yaş, eğitim ve gelir düzeylerinden yeşil ürünlere ilgi duyan tüketiciler meydana getirmiştir. Toplanan veriler istatistiksel paket programlar kullanılarak değerlendirilmiş ve frekans, güvenilirlik, korelasyon ve regresyon analizlerinden yararlanılmıştır. Gerçekleştirilen analizlerin sonuçlarına göre fiyat adaleti algısı ile sürdürülebilir sadakat arasında istatistiksel açıdan anlamlı ve pozitif bir ilişkinin bulunduğu tespit edilmiştir. Ayrıca tüketicilerin fiyatları çevresel katkı, kalite ve marka sorumluluğu açısından adil değerlendirmeleri durumunda marka güvenlerinin, tekrar satın alma niyetlerinin ve tavsiye davranışlarının güçlendiği ortaya konulmuştur. Buna karşılık fiyatların aşırı yüksek algılanması veya yalnızca çevreci imaj üzerinden gerekçelendirilmesi tüketici güveninin azalmasına neden olabilmektedir. Araştırma bulguları temelinde işletmelerin fiyat politikalarını şeffaf, anlaşılır ve tutarlı biçimde yönetmelerinin gerekli olduğu sonucuna varılmıştır. Ayrıca araştırmanın yeşil pazarlama, fiyat adaleti, tüketici davranışları ve sürdürülebilir marka sadakati alanlarındaki ilgili literatüre katkı sunacağı öngörülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Yeşil markalar, fiyat adaleti, sürdürülebilir sadakat, yeşil pazarlama, tüketici davranışı.

Abstract

This research was conducted to analyze the role of perceived price fairness in green brands on consumers' sustainable loyalty behaviors. In today's context, increasing environmental concerns, climate change discussions, and the widespread development of sustainable consumption awareness have significantly transformed consumer purchasing behavior. Consumers no longer make decisions solely according to traditional criteria such as product quality, functional characteristics, or price levels. They also consider environmental responsibility, ethical production practices, and sustainability initiatives during their evaluation process. Therefore, organizations increasingly position themselves as green brands through environmentally friendly production systems, recyclable packaging, sustainable resource utilization, low-carbon practices, and ethical supply chain activities. However, green products are often offered at higher prices compared with conventional alternatives, creating concerns regarding whether consumers perceive these prices as fair and acceptable. Within this framework, perceived price fairness is considered as consumers' evaluation of product prices according to environmental contribution, quality level, production costs, and ethical responsibilities of brands. Price evaluations are not limited only to economic considerations but may also be affected by psychological and social factors. Consumers with stronger environmental sensitivity may evaluate products according to their social contribution and long-term environmental benefits. In the present study, a quantitative research approach was adopted and research data were collected using a survey method. The sample group of the research consisted of consumers from different age, education, and income groups interested in green products. The collected data were evaluated using statistical software packages and frequency, reliability, correlation, and regression analyses were conducted. According to the results of the analyses conducted, a statistically significant and positive relationship was identified between perceived price fairness and sustainable loyalty. Findings revealed that fair pricing perceptions strengthen brand trust, repurchase intentions, and recommendation behaviors. In contrast, prices perceived as excessively high or justified merely through green image strategies may reduce consumer trust. Based on the findings of the study, transparent, understandable, and consistent pricing policies are considered essential for sustainable brand loyalty and long-term consumer relationships. The findings are expected to contribute to the relevant literature on green marketing, consumer behavior, perceived price fairness, and sustainable loyalty.

Keywords: Green brands, price fairness, sustainable loyalty, green marketing, consumer behavior.

YAPAY ZEKANIN DİJİTAL PAZARLAMA ÜZERİNDEKİ ETKİLERİ THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE ON DIGITAL MARKETING

Doç. Dr. Nur ÇAĞLAR ÇETİNKAYA

Çankırı Karatekin Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi

ORCID ID: [0000-0002-6047-2718](https://orcid.org/0000-0002-6047-2718)

Mina DEMİRTAŞ

Çankırı Karatekin Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Uluslararası Ticaret ve Finansman
ABD.

ORCID ID: [0009-0006-0888-6290](https://orcid.org/0009-0006-0888-6290)

Özet

Teknolojide yaşanan değişim ve gelişimlerle birlikte işletmelerin pazarlama faaliyetleri de değişime uğramıştır. Özellikle son yıllarda her alanda karşımıza çıkan yapay zeka teknolojileri pazarlama alanında da bazı değişimlere sebep olmuş, yeni uygulamalar ortaya çıkmış ve işletmeler müşterilerine daha etkili şekilde ulaşmaya başlamıştır. Yapay zekanın dijital pazarlama alanında kullanılması ile birlikte kişiselleştirilmiş pazarlama uygulamaları geliştirilmiş, chatbotlar ile müşteri ilişkileri pekiştirilmiş, sosyal medya algoritmaları ile etkili reklamcılık faaliyetleri yürütülmüş, veri analitiği ile dijital ayak izleri analiz edilerek tüketici ve tüketici davranışları hakkında etkili bilgiler elde edilmiştir. Yapay zeka bu sebeplerle dijital pazarlama süreçlerinin önemli bir parçası haline gelmiştir.

Bu çalışmada yapay zekanın dijital pazarlama üzerindeki etkileri incelenmiş, pazarlama süreçlerine olan katkıları ve işletmelere sunduğu avantajlar değerlendirilmiştir. Yapay zeka tarafından sağlanan avantajların yanı sıra etik ihlali, veri gizliliği ve güvenliği gibi dezavantajlarda değerlendirilmiştir.

Teknolojide yaşanan gelişimlerle birlikte birçok işletme dijital pazarlama süreçlerinde müşteri ihtiyaçlarını daha iyi analiz etmek, hedef kitlelere doğru şekilde ulaşmak, tüketicilerin satın alma davranışlarını analiz etmek ve maliyetleri azaltmak amacıyla yapay zeka uygulamalarından yararlanmaktadır.

Yapay zeka uygulamaları ile tüketicilerin satın alma davranışları analiz edilmekte, tüketicilerin ilgi alanları ve etkileşimleri doğrultusunda müşterilere kişiselleştirilmiş reklamlar ve öneriler sunulmaktadır. Benzer şekilde sosyal medya uygulamaları ile kullanıcıların etkileşimleri, beğenileri, takip ettikleri hesaplar ve içerik akışları yapay zeka algoritması tarafından analiz edilmekte ve müşteriye uygun içeriklerle reklam ve öneriler sunulmaktadır. Müşterilerin ihtiyaçlarına uygun reklamlar ve öneriler sunulması tüketicilerin satın alma davranışları tetiklenmektedir ve işletmelerin hem zaman hem maliyet açısından avantaj kazanmasına fayda sağlamaktadır. Ayrıca chatbot uygulamaları sayesinde müşterilere hızlı geri dönüş sağlanmakta ve müşteri memnuniyeti artırılabilir.

Yapay zekanın dijital pazarlama alanında etkili ve avantajlı olmasının temel sebebinden biri de büyük veri analitiği ile toplanan verileri analiz ederek müşterilerin ilgi alanlarını, satın alma eğilimlerini ve ihtiyaçlarını daha iyi analiz edebilmesidir. Analiz sonucunda elde edilen bilgiler ile pazarlama stratejileri daha doğru planlanabilmektedir. Aynı zamanda kişiselleştirilmiş öneri ve reklamların, sosyal medya analizlerinin, chatbot uygulamalarının pazarlama süreçlerinde ne kadar etkili olduğu da gözlemlenebilmektedir.

Yapay zeka, dijital pazarlama süreçlerinin daha verimli ve etkili yürütülmesine katkı sağlamakta ve gelecekte bu alandaki kullanımının daha da yaygınlaşacağı öngörülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dijital Pazarlama, Yapay Zeka, Tüketici Davranışı, Büyük Veri Analitiği

Abstract

With the changes and developments in technology, the marketing activities of businesses have also undergone transformation. Especially in recent years, artificial intelligence (AI) technologies, which are encountered in every field, have caused some changes in the field of marketing, new applications have emerged, and businesses have begun to reach their customers more effectively. With the use of AI in digital marketing, personalized marketing applications have been developed, customer relationships have been strengthened with chatbots, effective advertising activities have been carried out with social media algorithms, and effective information about consumers and consumer behavior has been obtained by analyzing digital footprints with data analytics. For these reasons, AI has become an important part of digital marketing processes.

This study examines the effects of AI on digital marketing, evaluates its contributions to marketing processes and the advantages it offers to businesses. In addition to the advantages provided by AI, disadvantages such as ethical violations, data privacy, and security are also evaluated.

With the developments in technology, many businesses are utilizing AI applications in their digital marketing processes to better analyze customer needs, reach target audiences correctly, analyze consumer purchasing behavior, and reduce costs.

Artificial intelligence applications analyze consumer purchasing behavior, offering personalized advertisements and recommendations based on consumer interests and interactions. Similarly, social media applications analyze user interactions, likes, accounts followed, and content feeds using AI algorithms, providing customers with relevant content, advertisements, and recommendations. Offering advertisements and recommendations tailored to customer needs triggers consumer purchasing behavior, benefiting businesses in terms of both time and cost. Furthermore, chatbot applications enable quick feedback to customers, increasing customer satisfaction.

One of the main reasons artificial intelligence is effective and advantageous in digital marketing is its ability to better analyze customer interests, purchasing tendencies, and needs by analyzing data collected through big data analytics. The information obtained from this analysis allows for more accurate planning of marketing strategies. The effectiveness of personalized recommendations and advertisements, social media analytics, and chatbot applications in marketing processes can also be observed.

Artificial intelligence contributes to the more efficient and effective execution of digital marketing processes, and its use in this field is expected to become even more widespread in the future.

Keywords: Digital Marketing, Artificial Intelligence, Consumer Behavior, Big Data Analytics

1.Giriş

Teknolojinin gelişmesi ve ilerlemesi ile birlikte hayatımızın birçok alanında yenilik ve değişimlerle karşılaşmaktayız. Teknolojinin insan hayatına sunduğu kolaylıklar ve kolay erişilebilir bir araç olması hayatın birçok alanında olduğu gibi pazarlama faaliyetlerinin de değişmesine neden olmuştur.

Geleneksel pazarlama anlayışında tek yönlü iletişim araçları ile üretici ve tüketici arasında tek taraflı bir akış ve iletişim söz konusuyken, dijital teknolojilerin gelişmesi ile birlikte pazarlama faaliyetleri değişmeye başlamış ve dijital kanallara geçiş başlamıştır (Bulunmaz, 2016). İnternet kullanımının yaygınlaşması, teknolojinin gelişmesi ve dijital kanallarının

çoğalmasi ile birlikte işletmelerde pazarlama stratejilerini değiştirmeye ve geliştirmeye başlamıştır. Bu doğrultuda işletmeler pazarlama faaliyetlerini dijital kanallar aracılığıyla yürütmeye başlamış, dijital dönüşümün ilerlemesi ile birlikte yapay zeka teknolojilerini de bu süreçlere dahil etmiştir. Özellikle dijital pazarlama alanında yapay zeka uygulamaları tüketici davranışlarının analiz edilmesi, müşteri ilişkilerinin geliştirilmesi ve pazarlama faaliyetlerinin kişiselleştirilmesi açısından önemli avantajlar sunmaktadır (Aydın, Nalbant, & Coğuplugil, 2023). Yapay zeka destekli dijital pazarlama önemli avantajlar sağlamakla birlikte, veri gizliliği ve etik konular açısından çeşitli riskler de barındırmaktadır. Yapay zekanın algoritmik önyargılar ve ayrımcı sonuçlar sunma ihtimali, kişisel verileri işlemesi ve tüketici davranışlarını izlemesi, gizlilik, veri güvenliği ve etik açıdan çeşitli olumsuzlukları ve endişeleri de beraberinde getirmektedir (Tokmak Danışman, 2023).

Bu araştırmanın amacı, yapay zekanın dijital pazarlama üzerindeki etkilerini incelemek ve yapay zekanın sunduğu avantajlar ile beraberinde getirdiği dezavantajları değerlendiren literatür taramasına dayalı kavramsal bir araştırma niteliğindedir.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Yapay Zeka Kavramı ve Gelişimi

OECD'nin (2019) tanımına göre yapay zeka sistemi, insanlar tarafından belirlenen hedefler doğrultusunda gerçek veya sanal çevreleri etkileyen tahminler, öneriler veya kararlar üretebilen makine tabanlı bir sistemdir. Bu sistemler, makine veya insan kaynaklı girdileri kullanarak öncelikle çevresini algılar, ardından bu algıları analiz ederek modeller oluşturur ve son olarak model çıkarımı yoluyla bilgi üretmeye veya eylem gerçekleştirmeye yönelik seçenekler geliştirir. Yapay zeka sistemleri, kullanım amaçlarına bağlı olarak farklı düzeylerde bağımsız çalışabilecek şekilde tasarlanmaktadır (OECD, 2019).

Yapay zeka alanındaki ilk çalışmalar, II. Dünya Savaşı sonrasında bilgisayar teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte hız kazanmaya başlamıştır. 1956 yılında gerçekleştirilen Dartmouth Konferansı ise yapay zekanın ayrı bir araştırma alanı olarak ortaya çıkmasında önemli bir etken olmuştur. İlk yıllarda yapılan çalışmalarda daha çok problem çözme ve mantıksal düşünme süreçlerinin bilgisayarlar tarafından gerçekleştirilmesi üzerine yoğunlaşmıştır. Ancak o dönemde bilgisayarların işlem gücünün yeterli olmaması ve veri kaynaklarının sınırlı olması nedeniyle yapay zeka çalışmalarında bazı duraklama dönemleri yaşanmıştır. Zaman içerisinde teknolojik gelişmelerin ilerlemesiyle birlikte yapay zeka yeniden önem kazanmış ve günümüzde birçok farklı alanda kullanılan önemli bir araştırma ve uygulama alanı haline gelmiştir (Coşkun & Gülleroğlu, 2021).

2000'li yıllardan sonra bilgisayar teknolojilerindeki gelişmeler, büyük veri kaynaklarının artması ve makine öğrenmesi yöntemlerinin ilerlemesi yapay zeka çalışmalarının hız kazanmasını sağlamıştır. Bu süreçte derin öğrenme algoritmalarının gelişmesiyle birlikte görüntü tanıma, doğal dil işleme, ses tanıma ve otonom sistemler gibi birçok alanda önemli uygulamalar ortaya çıkmıştır. Son yıllarda üretken yapay zeka teknolojilerinin gelişmesiyle metin, görsel, ses ve video oluşturabilen sistemler yaygınlaşmış ve eğitim, sağlık, finans, sanayi gibi farklı alanlarda kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde yapay zeka, sadece verilen görevleri yerine getiren sistemler olarak değil, verilerden öğrenebilen, kendini geliştirebilen ve insanların karar verme süreçlerine destek olabilen teknolojiler olarak değerlendirilmektedir (Coşkun & Gülleroğlu, 2021).

2.2. Dijital Pazarlama Kavramı

Dijital pazarlama, işletmelerin ürün ve hizmetlerini internet ve dijital teknolojiler aracılığıyla hedef kitleye ulaştırmasını sağlayan bir pazarlama yaklaşımıdır. Bu süreçte ürün tanıtımı, reklam faaliyetleri, tüketicilerin ürünleri incelemesi, satın alma ve ödeme işlemleri dijital ortamda gerçekleştirilebilmektedir. İnternetin yaygınlaşması ve teknolojinin sürekli gelişmesi, dijital pazarlamanın önemini artırmış işletmelerin daha geniş kitlelere ulaşmasına, müşterileriyle daha hızlı iletişim kurmasına ve uluslararası pazarlarda rekabet edebilmesine katkı sağlamıştır (Şamlı & Yönder, 2019).

Geleneksel pazarlama, işletmelerin tüketicilere ulaşmak için televizyon, radyo, gazete, dergi ve yüz yüze iletişim gibi klasik pazarlama araçlarını kullandığı yöntemdir. Geleneksel pazarlamada tüketici davranışlarını detaylı şekilde takip etmek ve ölçmek daha sınırlı olmaktadır. Dijital pazarlama ise internet, sosyal medya, web siteleri ve çeşitli dijital araçlar sayesinde tüketiciler hakkında daha fazla veri elde edilmesine ve bu verilerin pazarlama stratejilerinde kullanılmasına imkan sağlamaktadır. Böylece işletmeler, hedef kitlelerini daha iyi analiz edebilmekte, daha kişiselleştirilmiş pazarlama faaliyetleri gerçekleştirebilmekte ve uyguladıkları pazarlama stratejilerinin sonuçlarını daha kolay değerlendirebilmektedir (Bil & Özkaya, 2021).

İşletmelerin dijital pazarlama faaliyetlerini yürütürken çeşitli dijital pazarlama araçlarından yararlanmaktadır. Bu araçlar işletmelerin tüketici davranışlarını analiz etmesine, kişiselleştirilmiş pazarlama stratejileri oluşturmaya ve pazarlama faaliyetlerinin sonuçlarını ölçmesine fayda sağlamaktadır. Dijital pazarlamada kullanılan başlıca araçlar sosyal medya pazarlaması, içerik pazarlaması, arama motoru pazarlaması, e-posta pazarlaması ve mobil pazarlamadır.

2.2.1. Sosyal Medya Pazarlaması

“Markalar ve tüketiciler arasında anlam ve bağlantı sağlayarak kullanıcı merkezli ağ oluşturma ve sosyal etkileşim için kişisel bir kanal ve değerler sunar (Chi, 2011).” Başka bir tanımda ise “Sosyal medya pazarlaması, paydaşlar için değer yaratarak organizasyonel hedeflere ulaşmak için sosyal medyayı kullanan disiplinler arası ve işlevler arası bir kavramdır (Felix & Rauschnabel, 2017). Sosyal medya pazarlaması sadece sosyal medya uygulaması olan sosyal ağları değil genel olarak sosyal medya türlerini kapsamalıdır. Sosyal medya pazarlamasının tanımları incelendiğinde ortak bir tanımın yapılamadığı farklı bakış açıları ile ortaya konulduğu görülmektedir (Açan, 2024).

Sosyal medya platformları işletmelerin tüketicilerle doğrudan iletişim kurmasına, beklentilerini daha yakın analiz edebilmesine fayda sağlar. Sosyal medya platformlarında yapay zeka destekli pazarlama uygulamaları sayesinde elde edilen büyük veriler analiz edilerek tüketicilerin ilgisini çekebilecek kişiselleştirilmiş reklamlar oluşturulabilmektedir. Kullanıcıların sosyal platformlardaki beğenileri, yorumları, paylaşım ve etkileşimleri yapay zeka tarafından analiz edilerek tüketiciye uygun reklam ve öneriler sunulurken pazarlama faaliyetleri güçlendirilmektedir.

2.2.2. İçerik Pazarlaması

Tanıtım teknikleri kullanmadan değerli içerikle hedef kitleyle etkileşim kurarak marka sadeti oluşturmak gibi birçok uzun vadeli faydası olan bir yöntemdir (Gedik, 2020). İçerik pazarlaması ile marka bilinirliği ve sadakati sağlama, arama motorunun devamlılığı için bağlantılar oluşturma, sosyal paylaşımlara veri sağlama, doğrudan satışları destekleyerek

müşteri sadakati sağlama ve potansiyel müşteri yaratma hedeflerini içermektedir (Celestin & Sujatha, 2024).

Bir içeriğin herhangi bir kanalda yayınlanması yeterli değildir. İçerik ihtiyacı olan kişilere ulaştırılabilmesi gerekir. Müşterilerden zaman zaman içerik pazarlaması ile ilgili dönüşler gelebilir. Bu doğrultuda yenilikler yapabilmek için yeniden bir içerik veya tasarım yapmak değil var olan eski içeriği geliştirmek etkili olabilmektedir (Kartal & Bozacı, 2024).

Yapay zeka ile içerik oluşturma ve bu içeriklerin hedef kitleye ulaştırılması süreçleri daha kolay hale gelmektedir. Yapay zeka tüketicilerin ilgi alanları ve ihtiyaçları doğrultusunda içeriklerin kişisel hale getirilmesine yardımcı olmaktadır. İşletmelerin de hangi içeriklerin daha fazla ilgi gördüğünü ve buna bağlı gelişim göstermesi gerektiğini anlamasına yardımcı olur. Yapay zekanın bu alanda kullanılması işletmelerin hem zaman kazanmasına hem de hedefe uygun içerikler sunmasına katkı sağlamaktadır.

2.2.3. Arama Motoru Pazarlaması

Bir işletmenin internette bulunan çeşitli arama motorlarında pazarlanmasıdır. Bir kuruluşa arama motorlarının sonuç listelerinde daha yüksek düzeyde görünürlük sağlama sürecidir (Nyagadza , 2020). İşletmelerin arama sonuçlarında yüksek bir sayfa sıralaması oluşturmaya, satış gelirlerini ve web sitesi trafiğini arttırmalarına, potansiyel müşterileri müşterilere dönüştürmelerine ve küresel pazarlara erişimi kolaylaştırmaya yardımcı olan önemli bir dijital pazarlama aracıdır. Arama motorlarının tarihçesine bakıldığında ilk arama motorunun 1990 yılında Archie'nin yapıldığı görülmektedir. 2011 yılına kadar ise gobher, veronica, aliweb, jumb station, Yahoo, Teoma gibi arama motorları yapılmıştır (Gedik, 2022).

Yapay zeka kullanıcıların ne aradığını ve hangi konularla ilgilendiğini analiz ederek arama sonuçlarını daha doğru ve kişiselleştirilmiş şekilde sunmaktadır. Böylece işletmeler pazarlama faaliyetleri daha etkili şekilde yürütebilmektedir.

2.2.4. E-posta Pazarlaması

Pazarlama faaliyetlerinin daha etkin, hızlı, verimli ve daha kapsamlı şekilde gerçekleştirilmesi amacıyla işletmelerin internet aracılığı ile iletişim, satış, tanıtım ve pazarlama faaliyetlerinde e-posta yöntemlerini kullanarak müşteriye ulaşmalarıdır (Deniz, 2002). Bir başka tanıma göre ise ticari bir metnin veya multimedya mesajının e-posta yoluyla hedef alıcı gruba gönderildiği bir dijital pazarlama şeklidir (Gedik , 2020 b)

Müşterilere elektronik posta yolu ile sürekli olarak pazarlama tanıtım reklamların yapılması müşteriler tarafından olumsuz karşılanmıştır. Bu neden ile işletmeler elektronik postanın avantajlarından yararlanabilmek için müşterilerden izin alma yöntemini seçmişlerdir (Deniz, 2002).

Yapay zeka e-posta pazarlamasında da daha kişisel ve tüketicinin ilgi alanına uygun mesajlar gönderilmesine yardımcı olmaktadır. Müşterilerin dijital ortamdaki etkileşimleri analiz edilerek ilgi duyulan içeriklerin belirlenebilmesi ve doğru zamanda gönderilmesi sağlanarak işletmelerin etkili iletişim kurmasına fayda sağlamaktadır.

2.2.5. Mobil Pazarlama

Mobil ortamın bir pazarlama iletişimi aracı olarak kullanılması, kablosuz ağlar aracılığıyla müşteriye her türlü tanıtım veya reklam mesajının iletilmesidir. (Gedik, 2020 c). Mobil pazarlamanın amaçlarına bakıldığında marka farkındalığı oluşturma, marka imajını değiştirme ve marka bağlılığını artırma olarak görülmektedir. Mobil araçlar yardımıyla sunulan mobil internet servisleri, kullanıcıların sabit bir bağlantı noktasına ihtiyaç duymadan onlara daha kişisel içerikler sunmaktadır (Karaca & Gülmez, 2010).

3.Yapay Zeka ve Dijital Pazarlama İlişkisi

Yapay zeka dijital pazarlamanın vazgeçilmez bir parçasıdır. Özellikle büyük verilerin kullanıldığı bu çağda her saniye verinin farklı formatları oluşturulduğunda yapay zeka olmadan verileri anlamak zor olacaktır. Müşteriler ise iyi bir deneyim için yüksek beklentide olduğundan bu nedenle işletmelerin yapay zeka uygulamalarını iyi ve güncel bir şekilde kullanmaları gerekmektedir (Aydın, Nalbant, & Coğuplugil, 2023).

Dijital pazarlama, geleneksel pazarlama yöntemlerinden uzak durarak mobil ve diğer dijital kanalları kullanmaktadır. Dijital pazarlamanın yaygın olduğu bu dönemde internet siteleri, e-ticaret siteleri, etkileşim araçları, sosyal medya, çevrim içi broşür ve ders kitapları gibi ortamlarda aktif şekilde kullanılmaya başlanılmıştır. Dijital pazarlamanın gelişiminden kaynaklanan müşterilere kolay ulaşım daha kolay hale gelmiştir (Aydın, Nalbant, & Coğuplugil, 2023).

Yapay zeka ve tüketici arasındaki ilişki tüketici davranışlarının analizi ve pazarlama faaliyetlerinin kişiselleştirilmesi açısından önemlidir. İşletmeler elde ettikleri verileri kullanarak tüketicilerin ilgi alanlarını, alışkanlıklarını ve ihtiyaçlarını daha iyi analiz edebilmektedir. Yapay zeka bu noktada bu verilerin analiz edilmesine katkı sağlayarak pazarlama faaliyetlerinin daha hızlı ve daha doğru yürütülmesine katkı sağlamaktadır. Bununla birlikte yapay zekanın dijital pazarlama süreçlerinde kullanılması tüketicilere ait verilerin kullanılması, özel bilgilerin korunması ve güvenliğin sağlanması açısından da dikkat gerektirmektedir.

4. Yapay Zekanın Dijital Pazarlamaya Sağladığı Avantajlar

Dijital pazarlama, işletmelerin ve müşterilerin aradıkları veya hitap edebileceği kitleye ulaşmalarını sağlamaktadır. Genellikle çevrimiçi gerçekleştiğinden coğrafi sınırlardan bağımsız olarak erişim kolay olmaktadır. Ülkelerin bulunduğu coğrafi konumundan kaynaklanan zaman farklılıkları erişime engel değildir. Müşteriler istedikleri zaman web sayfalarını ziyaret edebilir açılış kapanış saatleri olmadan istediklerini alabilirler (Aydın, Nalbant, & Coğuplugil, 2023).

Dijital pazarlamada yapay zekanın kullanılması durumunda işletmelere grafik oluşturma, metin içeriği hazırlama, müşterilerle yazılı veya sözlü iletişim kurma, özellikle tipik tekrarlayan durumlarda zaman, iş gücü ve finansal kaynaklardan tasarruf etmelerini sağlayabilir (Bormane & Blaus, 2024).

Yapay zekanın avantajlarından biri de dijital pazarlama süreçlerinde tüketicilere kişiselleştirilmiş deneyim sunabilmesidir. Tüketicilerin geçmiş aramaları, satın alma davranışları, etkileşimleri analiz edilerek tüketicilere uygun ürün hizmet ve reklam

sunulabilmektedir. İşletmelerin pazarlama faaliyetlerini tüketicilerin ihtiyaçları ve beklentilerine göre şekillendirmesine yardımcı olmaktadır.

5. Yapay Zekanın Dijital Pazarlamadaki Riskleri ve Sınırlılıkları

İnternetteki büyük miktarda bilginin erişilebilirliği bir dizi olumsuzlukları da birlikte getirmektedir. Bunların en önemlisi, işletmelerin bilgi eksikliğinden ve dijital pazarlama iletişim faaliyetlerini uygulama, fark edilme, dikkat çekme ve tüketici hafızası oluşturma gibi zorluklardan kaynaklanmaktadır. İnternet ölçülemez miktarda bilgi barındırdığı için tüketici dijital pazarlama alanındaki bilgiye rahatça ulaşabildiğinden beklentileri daha da artar. Bu da işletmelerin kendilerini güncellemesinde zorlanmasına sebebiyet vermektedir (Bormane & Blaus, 2024).

Dijital pazarlama tamamen teknoloji ve internet tabanlı olmasından dolayı internet kopmaları, web sitelerine saldırı, sahte siteler açılması gibi olumsuz durumlar riskler arasında yer alabilir (Koçak Alan, Tümer Kabadayı, & Erişke, 2018).

6. Güncel Uygulamalar ve Uyum Süreçleri

Yapay zekanın dijital pazarlamaya uyumu müşteri memnuniyeti, tüketici davranışları, iş süreçlerini düzenleme, üretim, hizmet, kalite ve verimliliği artırmak ve rekabet avantajı için önemlidir. Yapay zeka teknolojileri geliştikçe özellikle e- ticaret, dış ticaret ve lojistik gibi sektörlerde yapay zeka yaygın bir şekilde kullanılmaktadır (Zeydan, 2024).

Yapay zeka birçok sürecinde insana olan bağımlılığı azaltmakta, hata riskini minimuma indirerek süreçleri otomatikleştirerek işlem sürelerini kısaltmaktadır. Bu işlemlere kolaylık sağlayanlardan biri de sohbet robotlarıdır. Yapılan bir çalışma sonucunda sohbet robotları hem kurumsal firmaların iletişim ihtiyaçlarını önemli ölçüde karşılayabilmekte hem de müşterilerin isteklerine cevap verebilmektedir (Kuruca, Üstüner, & Şimşek, 2022).

Türkiye’de dijital pazarlama stratejilerinde yapay zekanın etkisi ve geleceği ile ilgili yapılan bir çalışmada yapay zekanın pazarlama stratejilerinde ve içeriklerin hazırlanmasında önemli bir değişim yarattığı fakat bu değişimin farklı seviyelerde olduğu görülmüştür. Türkiye’de yapay zekanın pazarlama alanında hala gelişim süreci içinde olduğu ve teknolojinin tam anlamıyla uyum sağlayabilmesi için zaman ihtiyaç olduğu anlaşılmıştır (Şeker, 2025).

Metaverse, yapay zeka blok zinciri, dijital ikizler, sanal gerçeklik ve artırılmış gerçeklik gibi dijital teknolojilerin gelişmesi dijital pazarlama açısından önemlidir. Yüksek düzeyde gerçekçi sanal ortamlar oluşturmak için artırılmış ve sanal gerçeklik ile yapay zeka entegre edilmektedir (Nalbant & Aydın, 2024).

Sonuç ve Değerlendirme

Günümüzde yapay zeka birçok alanda kendini göstermektedir. Bunlardan birisi de dijital pazarlamadır. Geleneksel pazarlama süreçleri yanında yapay zeka destekli dijital pazarlamanın gelişimi hızlanmış ve işletmeler için önemli bir hale gelmiştir. Sosyal medya pazarlaması içerik pazarlaması, arama motoru pazarlaması, e posta pazarlaması ve mobil pazarlama gibi araçların işletmelerin hedef kitlelerine ulaşmasında kolaylık ve büyük bir avantaj sağladığı görülmüştür.

Yapay zekanın tüketici davranışlarını analiz etmesi, içerik oluşturulmasına katkı sağlaması, kişiselleştirilmiş reklamlar sunması ve iletişimi kolaylaştırılması açısından işletmelere kolaylık sağladığı değerlendirilmiştir. İşletmeler bu sayede elde edilen verileri kullanarak müşterilere daha uygun hizmet ve ürün sunabilmektedir. Dijital ortamda bu veriler sayesinde daha fazla müşteriye ulaşılabilir ve pazarlama süreçleri daha aktif sürdürülmektedir. İşletmeler içerik oluşturma, verileri analiz etme, müşterilere hızlı ulaşma gibi avantajlar elde ettiğinden zaman ve işgücü açısından da daha verimli pazarlama faaliyetleri yürütebilmektedir.

Dijital pazarlama ve yapay zekanın sağladığı yararların yanı sıra getirmiş olduğu bazı zorluklar da vardır. Tüketicilere ait verilerin kullanılmasıyla bilgi güvenliği ve gizliliği konusunda açıklık oluşabilmektedir. Aynı zamanda yapay zekanında yanlış olanağı vardır ve her zaman doğru sonuçlar alınamayabilir. Bu nedenle işletmelerin içerikleri kontrol etmesi ve gerektiği yerde müdahale etmesi gerekebilmektedir.

Sonuç olarak yapay zeka ve dijital pazarlama birbiri ile bütünleşmiş sayılabilir ve gelecekte daha fazla önem kazanması beklenmektedir. Yapay zekanın doğru ve etkili kullanılması işletmelere zaman ve maliyet tasarrufu sağlamakta, yapılan analizler sayesinde pazarlama faaliyetlerini geliştirerek tüketici memnuniyetini arttırmaktadır. Veri güvenliği ve gizliliği süreçlerinin de doğru yürütülmesi pazarlama faaliyetlerinin kontrollü ve sağlıklı yürütülmesine fayda sağlayacaktır. İşletmelerin teknolojik gelişmeleri takip etmesi ve uyum sağlamasıyla pazarlamada rekabet avantajı elde şansı da olacak ve daha güçlü bir konuma gelmesi mümkün olacaktır.

Kaynakça

- Açan, B. (2024). Sosyal medya pazarlaması ve sosyal medya türleri. *Turkish Journal of marketing Reserach*, 3(1), 44-66.
- Aydın, S., Nalbant, K. G., & Coğuplugil, B. B. (2023). Yapay zeka ve sanl gerçeklik teknolojilerinin dijital pazarlamanın gelişimi üzerine etkileri. *Rahva Teknik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 3(1), 1-10. doi:<https://izlik.org/JA73LR26PF>
- Bil, E., & Özkaya, M. (2021). Büyük veri analizi ve geleneksel pazarlama araştırmalarının kısa bir karşılaştırması. *International Journal of Social Sciences*, 6(2), 462-476. doi: <https://doi.org/10.31454/troyacademy.950686>
- Bormane, S., & Blaus, E. (2024). Artificial intelligence in the context of digital marketing communication. *Frontier in communication*(9), 1-13. doi:<https://doi.org/10.3389/fcomm.2024.1411226>
- Bulunmaz, B. (2016). Gelişen teknoloji ile birlikte değişen pazarlama yöntemleri ve dijital pazarlama. *TRT Akademi Dergisi*, 1(2), 348-366.
- Celestin, M., & Sujatha, S. (2024). Levraging digital channels for customer engagement and sales: Evaluating SEO, content marketing and social media for Brand Growt. *International Journal of Engineering Research and Modern Education*, 2(9), 32-40.
- Chi, H. H. (2011). Interactive diğital advertising vs. virtual brand community: Exploratory study of user motivation and social media marketing responses in Taiwan. *Journal of Interactive Advertising*, 12(1), 44-61. doi:10.1080/15252019.2011.10722190
- Coşkun, F., & Gülleroğlu, H. D. (2021). Yapay zekanın tarih içindeki gelişimi ve eğitimde kullanılması. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 54(3), 947-966.
- Deniz, R. B. (2002). Yeni bir pazarlama yöntemi olarak elektronik posta pazarlaması. *Journal of İstanbul Kültür University* (2), 1-10.

- Felix, R., & Rauschnabel, P. (2017). Elements of strategic social media marketing: A holistic framework. *Jornal of Business Research*(70), 118-126. doi:10.1016/j.jbusres.2016.05.001
- Gedik, Y. (2020 b). E posta pazarlama: Teorik bir çerçeve. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi*, 3(2), 476-490.
- Gedik, Y. (2020 c). Mobil pazarlama: Teorik bir çerçeve. *The Journal of International Scientific Researches*, 5(3), 275-289.
- Gedik, Y. (2020). İçerik pazarlaması: Teorik bir çerçeve. *Türk Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 75-96. doi:10.51243/SAKA-TJMER.2020.5
- Gedik, Y. (2022). Arama motoru pazarlaması: Avantajları, zorlukları ve stratejileri üzerine kavramsal bir değerlendirme. *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 146-163.
- Karaca, Ş., & Gülmez, M. (2010). Mobil Pazarlama: Kavramsal bir değerlendirme. *Akademik Yaklaşımlar Dergisi*, 1(1), 69-81.
- Kartal, C., & Bozacı, İ. (2024). Dijital Pazarlama Stratejileri. M. F. Tuna, & M. F. Tuna (Dü.) içinde, *Dijital pazarlama yönetimi* (s. 55-94). Özgür Yayınları.
- Koçak Alan, A., Tümer Kabadayı, E., & Erişke, T. (2018). İletişimin yeni yüzü: Dijital pazarlama ve sosyal medya pazarlaması. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 17(66), 493-504.
- Kuruca, Y., Üstüner, M., & Şimşek, I. (2022). Dijital pazarlamada yapay zeka kullanımı: Sohbet robotu (Chatbot). *Medya ve Kültür Dergisi*, 2(1), 88-113.
- Nalbant, K. G., & Aydın, S. (2024). Geçmişten günümüze geleneksel pazarlamadan dijitalleşen pazarlamaya evrilen süreçte yapay zeka ve metaverse faktörleri. *Pazarlama ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*, 17(2), 231-258. doi:https://izlik.org/JA96DP89LA
- Nyagadza, B. (2020). Search engine marketing and social media marketing predictive trends. *Jornal of Digital Media & Policy*, 1-19. doi:10.1386/jdmp_00027_1
- OECD. (2019). *Artificial intelligence in society*. Paris. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2019/06/artificial-intelligence-in-society_c0054fa1/eedfee77-en.pdf adresinden alındı
- Şamlı, R., & Yönder, D. (2019). Türkiye'de dijital pazarlamada marka ve tüketici ilişkisinin incelenmesi. *İstanbul Arel Üniversitesi İleşim Araştırmaları Çalışması Dergisi*, 7(14), 65-88.
- Şeker, P. (2025). Türkiye'de dijital pazarlama stratejilerinde yapay zekanın etkisi ve geleceği. *Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 18(1), 447-462. doi:https://doi.org/10.25287/ohuiibf.1571107
- Tokmak Danışman, G. (2023). Dijital pazarlamada yapay zeka: Kavramsal bir inceleme. H. S. Fettahoğlu, & F. G. Bilginer Özsaatci (Dü) içinde, *Pazarlamanın dijital dönüşümü pazarlama 5.0* (s. 147-176). Özgür Yayınları.
- Zeydan, İ. (2024). Yapay zeka-pazarlama entegrasyonu: Örnek uygulamalar. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 20, 423-446. doi:https://doi.org/10.17130/ijmeh.1486507

**DİJİTAL REKLAMLARDA GREENWASHING: SÜRDÜRÜLEBİLİRLİK
SÖYLEMİNİN GÖSTERGEBİLİMSSEL ANALİZİ**
GREENWASHING IN DIGITAL ADVERTISING: A SEMIOTIC ANALYSIS OF
SUSTAINABILITY DISCOURSE

Öğr. Gör. Dr. Şadiye Nur GÜLEÇ

Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Samsun Meslek Yüksekokulu
ORCID ID: 0000-0001-5399-764X

ÖZET

Bu çalışma, dijital reklamlarda sürdürülebilirlik söyleminin nasıl inşa edildiğini ve greenwashing uygulamalarının hangi göstergibilimsel anlam mekanizmaları aracılığıyla üretildiğini incelemeyi amaçlamaktadır. Günümüzde dijital reklamcılık, yalnızca ürün ve hizmetlerin tanıtıldığı bir iletişim alanı olmaktan çıkmış; kültürel değerlerin, tüketim pratiklerinin ve kurumsal kimliklerin yeniden üretildiği önemli bir anlam üretim alanına dönüşmüştür. Çevresel farkındalığın ve sürdürülebilir tüketim eğilimlerinin artmasıyla birlikte işletmeler, reklamlarında sürdürülebilirlik, karbon nötrlüğü, geri dönüşüm, çevre dostu üretim ve temiz enerji gibi kavramlara giderek daha fazla yer vermektedir. Ancak bu söylemlerin önemli bir kısmı, işletmelerin gerçek çevresel performanslarını tam olarak yansıtmamakta ve greenwashing olarak tanımlanan yanıltıcı çevresel iletişim stratejilerine dönüşebilmektedir.

Araştırmanın kuramsal çerçevesi; dijital reklamcılık, yeşil reklamcılık ve greenwashing literatürü ile Roland Barthes'ın göstergibilim yaklaşımı ve Jean Baudrillard'ın simülasyon kuramına dayandırılmıştır. Çalışmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiş; H&M Conscious Collection, IKEA Sustainability Campaign, Shell Make the Future ve Apple Carbon Neutral Campaign reklamları göstergibilimsel analiz yöntemiyle incelenmiştir. Reklamlarda yer alan görsel ve sözel göstergeler; düz anlam, yan anlam ve mit düzeylerinde değerlendirilerek sürdürülebilirlik söyleminin nasıl üretildiği ortaya konulmuştur.

Bulgular, incelenen reklamlarda yeşil renk, doğal peyzajlar, yaprak, su, ağaç, geri dönüşüm sembolleri, doğal ışık kullanımı ve çevre dostu yaşam temsilleri gibi göstergelerin yoğun biçimde kullanıldığını göstermektedir. Bu göstergeler aracılığıyla çevresel sorumluluk, etik tüketim ve sürdürülebilir yaşam biçimi doğal, kaçınılmaz ve tartışılmaz gerçeklikler olarak sunulmaktadır. Bununla birlikte birçok reklamda çevresel performansın somut kanıtlarından ziyade sembolik göstergelerin öne çıkarıldığı; böylece tüketicilerin çevreci bir marka algısına yönlendirildiği belirlenmiştir.

Baudrillard'ın simülasyon kuramı çerçevesinde değerlendirildiğinde sürdürülebilirlik söylemi, gerçek çevresel uygulamalardan bağımsız biçimde dolaşıma giren hipergerçek bir temsil alanı oluşturmaktadır. Reklamlar, çevresel gerçekliği temsil etmekten çok çevrecilik imajını yeniden üretmektedir. Sonuç olarak çalışma, dijital reklamlardaki greenwashing uygulamalarının yalnızca yanıltıcı pazarlama stratejileri olmadığını; aynı zamanda göstergeler, mitler ve simülasyonlar aracılığıyla sürdürülebilirlik söylemini ideolojik olarak yeniden inşa eden iletişim pratikleri olduğunu ortaya koymaktadır. Araştırmanın, dijital reklamcılık, sürdürülebilirlik iletişimi ve greenwashing literatürüne göstergibilimsel bir bakış açısı kazandırarak alana kuramsal ve yöntemsel katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Dijital reklamcılık, greenwashing, sürdürülebilirlik söylemi, göstergibilim, simülasyon.

GİRİŞ

İklim krizi, biyolojik çeşitlilik kaybı ve doğal kaynakların hızla tükenmesi, sürdürülebilirliği yalnızca çevre politikalarının değil, aynı zamanda işletmelerin kurumsal stratejilerinin de temel bileşenlerinden biri hâline getirmiştir. Birleşmiş Milletler tarafından kabul edilen 2030 Sürdürülebilir Kalkınma Amaçları, kamu kurumlarından özel sektöre kadar tüm aktörlere çevresel ve sosyal sorumluluklarını yeniden tanımlama yükümlülüğü getirmiştir (United Nations, 2015). Bu dönüşüm, işletmelerin yalnızca üretim süreçlerini değil, tüketicilerle kurdukları iletişim biçimlerini de önemli ölçüde değiştirmiş; sürdürülebilirlik, markaların rekabet üstünlüğü sağlamaya çalıştıkları stratejik bir iletişim alanına dönüşmüştür (Porter ve Kramer, 2011).

Tüketicilerin çevresel konulara ilişkin farkındalıklarının yükselmesi, satın alma kararlarında etik üretim, karbon ayak izi, geri dönüştürülebilir malzeme kullanımı ve kurumsal sosyal sorumluluk gibi unsurları daha görünür hâle getirmiştir. Özellikle Z kuşağı ve Y kuşağı tüketicilerinin çevresel duyarlılık temelinde marka tercihinde bulunmaları, işletmeleri sürdürülebilirlik eksenli pazarlama faaliyetlerine yönlendirmiştir (Nielsen, 2018; Deloitte, 2024). Türkiye'de gerçekleştirilen araştırmalar da çevresel kaygıların tüketici davranışlarını giderek daha fazla etkilediğini ve sürdürülebilirlik söylemlerinin marka algısı üzerinde önemli rol oynadığını ortaya koymaktadır (Çakaröz ve Koç, 2024; Ergin ve Dal, 2023).

Bu gelişmeler doğrultusunda reklamcılık, ürünlerin işlevsel özelliklerini tanıtan geleneksel rolünün ötesine geçerek çevresel değerlerin, etik tüketim anlayışının ve sürdürülebilir yaşam biçimlerinin dolaşıma sokulduğu önemli bir kültürel üretim alanına dönüşmüştür. Özellikle dijital reklamlar; video içerikleri, sosyal medya kampanyaları ve etkileşimli platformlar aracılığıyla markalara çevreye duyarlı kurumsal kimliklerini görünür kılacak güçlü anlatı olanakları sunmaktadır. Reklamlarda doğa manzaraları, yeşil renk kullanımı, yenilenebilir enerji teknolojileri, geri dönüşüm simgeleri ve karbon nötrlük söylemleri gibi göstergeler, çevresel sorumluluk algısının oluşturulmasında sıklıkla başvurulan iletişim unsurları arasında yer almaktadır (Du vd., 2010; Birt, 2025).

Bununla birlikte sürdürülebilirlik temalı iletişim faaliyetlerinin niceliksel olarak artması, bu mesajların güvenilirliğine yönelik eleştirel tartışmaları da beraberinde getirmiştir. İşletmelerin çevresel performansları ile reklam söylemleri arasındaki tutarlılık, son yıllarda pazarlama ve kurumsal iletişim literatürünün önemli araştırma konularından biri hâline gelmiştir. Çevresel sorumluluk iddiasında bulunan bazı markaların uygulamalarının bağımsız araştırmalarla çelişmesi, tüketicilerin sürdürülebilirlik mesajlarına duyduğu güveni azaltmakta ve kurumsal iletişimin etik boyutunu yeniden gündeme taşımaktadır (Testa vd., 2018; Akünver ve Şeker, 2026). Bu nedenle günümüzde temel tartışma, markaların sürdürülebilirlik hakkında konuşup konuşmadığından ziyade, bu söylemin ne ölçüde gerçek uygulamalarla desteklendiği üzerinde yoğunlaşmaktadır.

Sürdürülebilirlik iletişiminin değerlendirilmesinde yalnızca çevresel iddiaların doğruluğunu incelemek yeterli değildir. Reklamlarda kullanılan görsel, sözel ve sembolik göstergelerin hangi anlamları ürettiği, tüketicilerin zihninde nasıl bir kurumsal gerçeklik oluşturduğu ve çevresel sorumluluğun hangi sembolik yapılar aracılığıyla meşrulaştırıldığı da incelenmelidir. Nitekim çevresel iletişim, metin, görüntü ve sembol gibi farklı göstergebilimsel sistemlerin bir arada işlediği çok katmanlı bir anlam üretim süreci olarak değerlendirilebilir (Catellani, 2021). Reklamlar bu bağlamda yalnızca bilgi aktaran metinler değil; aynı zamanda kültürel değerleri, yaşam biçimlerini ve toplumsal kabulleri yeniden üreten anlam sistemleridir (Zhang & Liu,

2012). Bu nedenle sürdürülebilirlik söyleminin reklamlar aracılığıyla nasıl temsil edildiğinin incelenmesi, iletişim araştırmaları açısından önemli bir çalışma alanı oluşturmaktadır.

Literatürde yeşil reklamcılık, sürdürülebilir pazarlama ve greenwashing üzerine çok sayıda araştırma bulunmasına rağmen, çalışmaların önemli bir kısmı tüketici tutumları, satın alma niyeti veya kurumsal itibar değişkenlerine odaklanmaktadır (Nyilasy vd., 2014; Sharma, 2021). Reklamların ürettiği kültürel anlamların, çevresel söylemlerin ideolojik boyutunun ve bu söylemlerin farklı sektörlerde nasıl kurgulandığının karşılaştırmalı biçimde ele alındığı araştırmalar ise görece sınırlıdır. Özellikle hızlı moda, mobilya, enerji ve teknoloji gibi birbirinden oldukça farklı sektörlerde faaliyet gösteren küresel markaların sürdürülebilirlik temalı reklamlarının aynı kuramsal çerçevede incelenmesi, greenwashing stratejilerinin ortak örüntülerini ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır.

Bu araştırma, söz konusu boşluğa katkı sağlamayı amaçlamaktadır. Çalışmada H&M, IKEA, Shell ve Apple'a ait sürdürülebilirlik temalı dijital reklamlar göstergebilimsel çözümleme yöntemiyle incelenmiş; reklamlarda çevresel sorumluluğun hangi göstergeler aracılığıyla kurulduğu, bu göstergelerin nasıl ideolojik anlamlara dönüştüğü ve reklam söylemi ile şirketlerin çevresel performansları arasındaki ilişkinin greenwashing tartışmaları bağlamında nasıl değerlendirilebileceği analiz edilmiştir. Bu yönüyle çalışma, farklı sektörlerdeki küresel markaların sürdürülebilirlik iletişimlerini karşılaştırmalı olarak ele alması ve göstergebilim, greenwashing ve simülasyon kuramını bütüncül bir analiz çerçevesinde bir araya getirmesi bakımından literatüre katkı sunmayı hedeflemektedir.

KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Dijital Reklam ve Anlam Üretimi

1990'lı yıllardan itibaren hem sektör pratiğinde hem de akademik literatürde giderek artan bir ilgi odağı hâline gelen dijital reklamcılık, çok katmanlı bir aktörler ağı içinde şekillenen ve sürekli gelişen dijital trendlerle beslenen modern bir reklamcılık türü olarak tanımlanmaktadır. Bu yapı, farklı teknolojilerin, platformların ve kullanıcı etkileşimlerinin kesişiminde konumlanarak geleneksel reklamcılıktan belirgin biçimde ayrılmaktadır (Aslam ve Karjaluo, 2017). Web tabanlı mecralardan mobil cihazlara, sosyal medyadan konum tabanlı uygulamalara ve giyilebilir teknolojilere kadar uzanan geniş medya ekosistemi, reklam mesajlarının yalnızca iletilmesini değil; aynı zamanda kullanıcılarla etkileşim kurulmasını, anlık geri bildirim alınmasını ve içeriklerin dinamik biçimde yeniden üretilmesini mümkün kılmaktadır (McStay, 2017).

Bu bağlamda dijital reklamcılık, etkileşim, ölçümlenebilirlik, hedefleme kapasitesi ve veri temelli optimizasyon gibi özellikleri sayesinde daha esnek ve stratejik bir iletişim alanı sunmaktadır. Lee ve Cho'nun (2019) vurguladığı üzere dijital reklamcılık, yalnızca çevrimiçi ortamlarla sınırlı kalmayıp sosyal, mobil ve etkileşimli tüm dijital medya türlerini kapsayan bir "medya yakınsaması" olarak değerlendirilmektedir. Bu yaklaşım, dijital tabelalardan akıllı cihazlara ve sanal gerçeklik uygulamalarına kadar uzanan bütüncül bir iletişim sürecine işaret ederek, reklamcılığın çok kanallı ve entegre yapısını güçlendirmektedir.

Öte yandan dijital reklamcılık, yalnızca teknik ve stratejik avantajlar sunan bir iletişim biçimi değil, aynı zamanda anlam üretim süreçlerinin merkezinde yer alan kültürel bir pratik olarak da ele alınmaktadır. Örneğin bir sanal gerçeklik platformunda kullanıcıya sunulan bir ürün reklamı, sadece bir bilgi aktarımı değil, kullanıcının o anki sanal deneyimiyle bütünleşen, kişiselleştirilmiş bir anlam inşasıdır. Reklamlar, ürün ve hizmetlere işlevsel değerlerin ötesinde sembolik anlamlar yükleyerek tüketici algısını şekillendirmekte ve belirli yaşam tarzlarını,

değerleri ve kimlikleri yeniden üretmektedir. Bu noktada Roland Barthes'ın göstergebilimsel yaklaşımı, reklamların açık anlamların ötesinde kültürel kodlar aracılığıyla derin anlam katmanları oluşturduğunu ortaya koymaktadır (Barthes, 2017). Benzer şekilde Jean Baudrillard, tüketim toplumunda nesnelerin artık kullanım değerlerinden ziyade simgesel anlamlar üzerinden değerlendirildiğini ve reklamların bu simgesel evreni inşa ettiğini belirtmektedir (Baudrillard, 2010).

Dijital ortamın etkileşimli doğası, bu anlam üretim sürecini daha da dinamik hâle getirmektedir. Kullanıcıların içeriklere yorum yapması, paylaşması ve yeniden üretmesi, reklam mesajlarını tek yönlü bir iletimden çıkararak katılımcı bir anlam müzakeresine dönüştürmektedir. Bu durum, dijital reklamcılığı yalnızca bir pazarlama aracı olmaktan çıkarıp, markalar ile tüketiciler arasında ortaklaşa inşa edilen bir anlam alanına dönüştürmektedir (Jenkins, 2006).

Küresel ölçekte dijital ortama yönelik artan ilgi, pazarlama stratejilerinin de bu doğrultuda dönüşmesine neden olmaktadır. Dijital reklamcılığın etkileşimli yapısı, tüketicilerle farklı dijital kanallar üzerinden iletişim kurulmasına olanak sağlarken, reklam mesajlarının hedef kitleye daha uyarlanabilir biçimde sunulmasını mümkün kılmaktadır (Cheng vd., 2009). Bu sayede kampanyaların etkinliği ayrıntılı biçimde analiz edilebilmekte ve elde edilen veriler doğrultusunda iletişim stratejilerinde sürekli iyileştirmeler yapılabilmektedir. Bununla birlikte, dijital reklamcılık yalnızca teknolojik yenilikler ve pazarlama hedefleri bağlamında değerlendirilmemelidir. Dijital ortamın etkileşimli ve katılımcı yapısı, reklam mesajlarının üretilme, dolaşıma sokulma ve yeniden yorumlanma biçimlerini de dönüştürmektedir. Bu doğrultuda dijital reklamcılık, teknolojik ve kültürel boyutlarıyla, çağdaş iletişim ortamında anlamın üretildiği, dolaşıma sokulduğu ve yeniden şekillendirildiği önemli bir iletişim alanı olarak öne çıkmaktadır.

Yeşil Reklamcılık ve Sürdürülebilirlik Söylemi

Sürdürülebilirlik kavramı, özellikle 1987 yılında Dünya Çevre ve Kalkınma Komisyonu (WCED) tarafından yayımlanan Brundtland Raporu ile küresel ölçekte önem kazanmıştır. Raporda sürdürülebilirlik, “gelecek nesillerin kendi ihtiyaçlarını karşılama kapasitesini tehlikeye atmadan bugünün ihtiyaçlarını karşılamak” olarak tanımlanmıştır (WCED, 1987). Bu tanım, ekonomik kalkınma ile çevresel koruma arasında denge kurulması gerektiğini vurgulayarak sürdürülebilirlik anlayışının temelini oluşturmuştur. Sürdürülebilirlik, yalnızca çevresel bir hedef değil; insanların doğaya, birbirlerine ve gelecek nesillere karşı sorumluluklarını belirleyen normatif bir kavramdır (Baumgärtner ve Quaas, 2010). Bu sebeple sürdürülebilirlikle ilgili çalışmalar sadece bir trend değil, işletmelerin uzun vadeli sürdürülebilirliği için olmazsa olmaz uygulamalardır.

Artan çevresel sorunlar, iklim değişikliği, doğal kaynakların tükenmesi ve tüketim alışkanlıklarının ekolojik etkileri, sürdürülebilirlik konusunu işletmeler, kamu kurumları ve tüketiciler açısından stratejik bir öncelik haline getirmiştir. Bu bağlamda sürdürülebilir uygulamalar yalnızca geçici bir eğilim olarak değil, kurumların uzun dönemli başarısı ve rekabet gücü için temel bir gereklilik olarak değerlendirilmektedir. Sürdürülebilirlik, işletmeler açısından yalnızca çevresel ve toplumsal sorumluluk bağlamında değil, aynı zamanda rekabet avantajı sağlayabilecek stratejik bir kaynak olarak da değerlendirilmektedir (Rathee ve Milfeld, 2023). Bu doğrultuda, küresel ölçekte faaliyet gösteren işletmeler çevresel çabalarını ve sorumluluklarını tüketicilere aktarmak amacıyla yeşil reklam uygulamalarına giderek daha fazla başvurmaktadır. Ancak bu reklamların içerdiği çevresel iddiaların önemli bir bölümünün yanıltıcı nitelik taşıması, sürdürülebilirlik iletişiminin güvenilirliği ve gerçekliği konusunda önemli tartışmaları beraberinde getirmektedir (Kwon vd., 2023).

Pazarlama alanında sürdürülebilirlik anlayışının yaygınlaşmasıyla birlikte “yeşil pazarlama” ve “yeşil reklamcılık” kavramları ön plana çıkmıştır. Yeşil pazarlama, çevresel sürdürülebilirlik anlayışının pazarlama faaliyetlerine dâhil edilmesini ifade eden geniş bir yaklaşım olarak ele alınırken, yeşil reklamcılık çevresel özellikleri ve faydaları öne çıkaran reklam mesajlarını kapsamaktadır (Peattie & Crane, 2005). Nitekim sürdürülebilir reklamcılığı erken benimseyen şirketler rekabet avantajı elde etme şansına sahip olmakta (Rathee, 2024). Sürdürülebilirlik uygulamalarının işletmeler açısından stratejik öneminin artması, bu alandaki iletişim ve reklam faaliyetlerinin de yaygınlaşmasına zemin hazırlamıştır. Nitekim küresel ölçekte faaliyet gösteren şirketlerin çevresel çabalarını tüketicilere aktarmak amacıyla yeşil reklam uygulamalarına başvurdukları görülmektedir (Kwon vd., 2023).

Günümüz ekolojik bağlamında reklam ve iletişim faaliyetleri, çevresel farkındalığın artırılması ve sürdürülebilir tüketim davranışlarının teşvik edilmesi açısından önemli iletişim araçları olarak değerlendirilmektedir. Bununla birlikte, sürdürülebilirlik iletişiminin etkili olabilmesi, çevresel mesajların bireylerin çevreye yönelik tutumları, değerleri ve motivasyonlarıyla nasıl etkileşime girdiğinin anlaşılmasını gerektirmektedir. Nitekim araştırmalar, yeşil reklamların tüketicilerin reklama ve markaya yönelik tutumlarını, çevresel algılarını ve satın alma niyetlerini etkileyebildiğini ortaya koymaktadır (Xue & Muralidharan, 2015; Zhang et al., 2024). Özellikle çevresel tehditlere dayalı korku çekiciliklerinin, tüketicilerin korku düzeylerini ve çevresel kaygılarını artırabilen bir reklam stratejisi olarak kullanıldığı görülmektedir (Song & Luximon, 2019).

Bununla birlikte, mevcut literatür sürdürülebilirlik iletişiminin önemli ölçüde çevresel sürdürülebilirlik boyutuna odaklandığını, sosyal ve ekonomik sürdürülebilirlik unsurlarının ise görece daha sınırlı düzeyde ele alındığını göstermektedir (Rathee ve Milfeld, 2023). Türkiye’de gerçekleştirilen çalışmalar da tüketicilerin çevresel bilinçlerinin ve yeşil ürünlere yönelik tutumlarının sürdürülebilir tüketim bağlamında önem taşıdığını ortaya koymaktadır (Karaca, 2013; Oflaç & Göçer, 2015). Bununla birlikte, sürdürülebilirliğe yönelik ilginin ve bu konudaki iletişim faaliyetlerinin yaygınlaşması, sürdürülebilirlik söyleminin niteliği ve güvenilirliği konusunda çeşitli tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Özellikle bazı işletmelerin çevresel performanslarını olduğundan daha olumlu gösteren iletişim faaliyetlerine yönelmeleri, sürdürülebilirlik söyleminin ticari amaçlarla araçsallaştırılmasına ve “yeşil aklama” (greenwashing) uygulamalarına ilişkin eleştirilerin gündeme gelmesine neden olmuştur. Bu durum, sürdürülebilirlik temelli reklam mesajlarının yalnızca tüketiciler üzerindeki etkileri açısından değil, aynı zamanda çevresel iddiaların doğruluğu, güvenilirliği ve gerçeği yansıtma düzeyi açısından da değerlendirilmesini gerekli kılmaktadır.

Sürdürülebilirlik temelli iletişim faaliyetlerinin yaygınlaşması, işletmeler açısından çevresel sorumluluklarını görünür kılma fırsatı sunarken, bazı durumlarda bu söylemlerin gerçeği tam olarak yansıtmayan pazarlama stratejilerine dönüşmesine de neden olabilmektedir. Tüketicilerin çevre dostu ürün ve markalara yönelik ilgisinin artması, işletmeleri sürdürülebilirlik mesajlarını daha yoğun biçimde kullanmaya teşvik ederken; çevresel performansın abartılması, eksik bilgi verilmesi veya yanıltıcı çevresel iddiaların öne sürülmesi gibi uygulamaların ortaya çıkmasına da zemin hazırlayabilmektedir. Literatürde “greenwashing” (yeşil aklama) olarak adlandırılan bu uygulamalar, işletmelerin çevresel performansları veya ürün ve hizmetlerinin çevresel faydaları konusunda tüketicileri yanıltmaları şeklinde tanımlanmaktadır (Delmas & Burbano, 2011). Greenwashing uygulamaları, tüketicilerin ve yatırımcıların çevre dostu işletme ve ürünlere yönelik güvenini olumsuz etkileyebilmekte ve çevresel iletişimin güvenilirliği açısından önemli sorunlar yaratabilmektedir (Delmas & Burbano, 2011). Bu nedenle sürdürülebilirlik odaklı reklam mesajlarının doğruluğu, şeffaflığı ve tüketiciler tarafından nasıl algılandığının değerlendirilmesi, günümüzde önemli bir araştırma alanı hâline gelmiştir.

Greenwashing Kavramı

İşletmelerin çevresel performansları ile ilgili yanıltıcı veya abartılı iddialarda bulunmalarını (Delmas & Burbano, 2011), ifade eden Greenwashing kavramı ilk kez 1986 yılında çevre aktivisti Jay Westerveld tarafından literatüre kazandırılmıştır (Vukovic ve Untersweg, 2024: 641). Bu anlamda otelcilik sektöründeki uygulamalarla bağlantılı olarak kullanılan terim, Jay Westerveld tarafından otellerin havlulardan tasarruf etmesinin çevresel nedenlerden değil, oteller için kâr elde etmekten kaynaklandığını belirterek eleştirilmiştir (Motavalli, 2011/2016). Günümüzde sürdürülebilirlik iletişiminin önem kazanmasıyla birlikte çevreci bir imaj yaratmak amacıyla kullanan firmaların sayısı çoğalırken, kavram akademik literatürde de önemli bir tartışma konusu haline gelmiştir.

Son yıllarda çevresel sürdürülebilirlik hem işletmelerin kurumsal stratejilerinde hem de tüketicilerin satın alma kararlarında merkezi bir unsur haline gelmiştir. İklim değişikliği, doğal kaynakların tükenmesi ve çevresel bozulma gibi küresel sorunların görünürlüğünün artması, işletmeler üzerinde çevresel sorumluluklarını kamuoyuna gösterme yönünde önemli bir baskı oluşturmuştur. Şirketler, artan çevresel sorumluluk ve sürdürülebilirlik baskısı karşısında faaliyetlerini ve iletişim stratejilerini çevre dostu ve sürdürülebilir bir çerçevede konumlandırmaya yönelmektedir. Bununla birlikte, şirketlerin çevresel söylemleri ile bu söylemleri destekleyen gerçek ve ölçülebilir çevresel performansları arasında uyumsuzluk ortaya çıkabilmektedir. Bu uyumsuzluk, greenwashing olgusunun temelini oluşturan önemli dinamiklerden biri olarak değerlendirilmektedir (Bernini & La Rosa, 2024). Bu noktada greenwashing, yani işletmelerin çevresel sorumluluklarını olduğundan daha güçlü, kapsamlı veya etkili biçimde sunmaları, önemli bir etik ve yönetsel sorun olarak öne çıkmaktadır. Greenwashing, yalnızca tüketicileri yanıltan bir pazarlama stratejisi değil; aynı zamanda sürdürülebilirlik alanında güven erozyonuna yol açan yapısal bir problemdir (Bernini ve La Rosa, 2024). Nitekim bazı işletmeler çevreci pazarlama uygulamaları söylemleriyle tüketicileri manipüle etmektedir (Çabuk ve Nakiboğlu, 2003).

Greenwashing uygulamaları, tüketicilerin çevreye duyarlı ürünlere yönelik artan ilgisinden faydalanmayı amaçlamaktadır. Çevresel farkındalığın yükselmesiyle birlikte tüketiciler satın alma kararlarında sürdürülebilirlik kriterlerini daha fazla dikkate almaya başlamış, bu durum da işletmeler için çevreci imajın rekabet avantajı sağlayan bir unsur haline gelmesine yol açmıştır. Bununla birlikte bazı işletmeler, gerçek anlamda sürdürülebilir dönüşümler gerçekleştirmek yerine çevreci söylemleri iletişim stratejilerinin merkezine yerleştirerek tüketiciler üzerinde olumlu bir algı oluşturmaya çalışmaktadır (Lyon ve Montgomery, 2015). Böylece çevresel performans ile çevresel iletişim arasındaki uyumsuzluk, greenwashing olgusunun temelini oluşturmaktadır.

Literatürde greenwashing farklı şekillerde tanımlanmaktadır. Lyon ve Montgomery'ye (2015) göre greenwashing, işletmelerin çevresel performansları hakkında seçici bilgi paylaşımı yaparak veya yanıltıcı mesajlar oluşturarak paydaşlarda gerçekte olduğundan daha çevreci bir algı yaratma girişimidir. TerraChoice (2010) ise greenwashing'ı çevresel faydalar konusunda tüketicileri yanıltan veya doğrulanamayan çevreci iddiaların kullanılması olarak tanımlamaktadır. Bu tanımlar incelendiğinde greenwashing'ın yalnızca yanlış bilgi vermekten ibaret olmadığı; aynı zamanda eksik bilgi sunma, belirli gerçekleri gizleme veya çevresel başarıları olduğundan daha önemli gösterme gibi çeşitli iletişim stratejilerini de kapsadığı görülmektedir.

Greenwashing uygulamalarının ortaya çıkmasında çeşitli ekonomik ve yönetsel faktörler etkili olmaktadır. İşletmeler çevresel yatırımların yüksek maliyetlerinden kaçınmak isterken, çevreci

imajın sağlayacağı rekabet avantajlarından yararlanmayı hedefleyebilmektedir. Bunun yanı sıra çevresel performansın ölçülmesindeki güçlükler, yasal düzenlemelerin yetersizliği ve tüketicilerin çevresel iddiaları doğrulamakta yaşadığı zorluklar da greenwashing uygulamalarını kolaylaştırmaktadır (Delmas ve Burbano, 2011). Özellikle dijital iletişim ortamlarında yayılan çevreci mesajların hızla geniş kitlelere ulaşabilmesi, bu tür uygulamaların etkisini artırmaktadır.

Greenwashing'ın tüketiciler, işletmeler ve toplum açısından önemli sonuçları bulunmaktadır. Öncelikle yanıltıcı çevresel iddialar, tüketicilerin satın alma kararlarını etkileyerek bilinçli tercih yapmalarını zorlaştırmaktadır. Bunun yanında greenwashing uygulamaları, işletmelerin çevresel performanslarına ilişkin algıyı olumsuz etkileyebilmekte ve tüketicilerin çevreci iddialara yönelik şüpheciliğini artırabilmektedir. Literatürde greenwashing, işletmelerin çevresel uygulamaları veya ürünlerinin çevresel faydaları hakkında yanıltıcı iletişimde bulunmasıyla ilişkilendirilmekte; bu durum tüketicilerin çevresel iddialara yönelik güven ve değerlendirmelerini olumsuz yönde etkileyebilmektedir (de Freitas Netto vd., 2020). Greenwashing'ın yaygınlaşması, yalnızca tek tek işletmelerin güvenilirliğine zarar vermekle kalmayıp, sürdürülebilir ürün ve uygulamalara yönelik genel güveni de zayıflatabilmekte ve sürdürülebilir tüketimin gelişimi açısından engel oluşturabilmektedir (Yang vd., 2020).

Greenwashing'ın olumsuz etkileri yalnızca tüketici güveni ile sınırlı değildir. Kurumsal itibar açısından da önemli riskler taşımaktadır. Günümüzde paydaşlar, işletmelerin sürdürülebilirlik performanslarını daha yakından takip etmekte ve çevresel iddialar ile gerçek uygulamalar arasındaki tutarsızlıkları daha kolay ortaya çıkarabilmektedir. Greenwashing uygulamalarının tespit edilmesi durumunda işletmeler; itibar kaybı, tüketici boykotları, yatırımcı güveninin azalması ve hukuki yaptırımlar gibi çeşitli sonuçlarla karşı karşıya kalabilmektedir (Walker ve Wan, 2012). Bu nedenle sürdürülebilirlik iletişiminde şeffaflık, doğrulanabilirlik ve hesap verebilirlik ilkeleri giderek daha fazla önem kazanmaktadır.

Greenwashing uygulamalarının nasıl gerçekleştiğini açıklamak amacıyla çeşitli sınıflandırmalar geliştirilmiştir. Bunlar arasında en yaygın kabul gören yaklaşım TerraChoice (2010) tarafından ortaya konulan “Greenwashing'in Yedi Günahı” modelidir. Bu modele göre greenwashing; gizli ödün verme (hidden trade-off), kanıt eksikliği (no proof), belirsizlik (vagueness), alakasızlık (irrelevance), kötünün iyisi olma (lesser of two evils), yanlış beyan (fibbing) ve sahte etiket kullanımı (worshipping false labels) biçimlerinde ortaya çıkabilmektedir. Söz konusu stratejiler, işletmelerin çevresel performanslarını olduğundan daha olumlu göstermelerine olanak tanıırken tüketicilerin çevresel iddiaları doğru değerlendirmelerini de güçleştirmektedir.

Dijitalleşmenin yaygınlaşmasıyla birlikte greenwashing uygulamaları geleneksel reklam mecralarının ötesine taşınmış ve sosyal medya, kurumsal web siteleri, influencer iş birlikleri ve dijital reklam kampanyaları aracılığıyla daha görünür hale gelmiştir. Özellikle görsel unsurların yoğun biçimde kullanıldığı dijital reklamlarda yeşil renk, doğa imgeleri, yaprak, ağaç, su ve geri dönüşüm sembolleri gibi göstergeler aracılığıyla çevreci bir marka kimliği oluşturulmaya çalışılmaktadır. Bu nedenle günümüzde greenwashing, yalnızca bir pazarlama veya halkla ilişkiler sorunu değil; aynı zamanda anlam üretim süreçleri, kurumsal söylemler ve sürdürülebilirlik iletişiminin etik boyutları açısından değerlendirilmesi gereken çok boyutlu bir iletişim olgusu olarak ele alınmaktadır.

Simülasyon ve Hipergerçeklik Bağlamında Sürdürülebilirlik Söylemi

Günümüz toplumunda sürdürülebilirlik, çevresel bir zorunluluğun ötesinde ekonomik, kültürel ve iletişimsel boyutları bulunan çok katmanlı bir kavram haline gelmiştir. İklim değişikliği, kaynakların tükenmesi ve çevresel risklerin artmasıyla birlikte sürdürülebilirlik söylemi hem

kamu kurumlarının hem de özel sektör kuruluşlarının iletişim stratejilerinde merkezi bir konuma yerleşmiştir. Özellikle kurumsal iletişim, halkla ilişkiler ve reklamcılık faaliyetlerinde sürdürülebilirlik, işletmelerin toplumsal sorumluluklarını ve çevresel duyarlılıklarını görünür kılmalarını sağlayan önemli bir araç olarak kullanılmaktadır. Bununla birlikte sürdürülebilirlik söyleminin yaygınlaşması, bu söylemin ne ölçüde gerçek uygulamalara dayandığı ve ne ölçüde sembolik bir temsil alanı oluşturduğu yönündeki tartışmaları da beraberinde getirmiştir (Lyon ve Montgomery, 2015).

Çağdaş tüketim toplumunda gerçeklik, giderek yerini temsillere ve simülasyonlara bırakmaktadır. Jean Baudrillard'ın simülasyon kuramına göre, modern toplumda göstergeler artık gerçekliği temsil etmekten ziyade, onun yerini alan yeni bir gerçeklik üretmektedir (Baudrillard, 2011). Bu durum, "hipergerçeklik" kavramı ile açıklanmaktadır. Hipergerçeklik, gerçekliğin göstergeler aracılığıyla yeniden üretildiği ve zamanla gerçekliğin önüne geçtiği bir durumu ifade etmektedir (Baudrillard, 2011). Simülasyon ise, gerçeğin taklidi değil, gerçeğin yerine geçen göstergeler sistemidir (Baudrillard, 2011: 35). Bu süreçte bireyler, gerçek ile temsil arasındaki ayrımı yapmakta zorlanmakta ve hipergerçeklik olarak adlandırılan yeni bir anlam evreni içerisinde yaşamaktadır. Baudrillard (1994), Disneyland'ı birbirine geçmiş simülasyon düzenlerinin "mükemmel bir modeli" olarak değerlendirmektedir. Ona göre Disneyland, ilk bakışta korsanlar, sınır bölgesi ve gelecek dünyası gibi illüzyon ve fanteziler üzerine kurulmuş hayali bir dünya olarak sunulsa da, ziyaretçileri asıl cezbeden unsur gerçek Amerika'nın toplumsal yaşamını minyatürleştirilmiş biçimde yeniden üretmesidir. Bu yönüyle Disneyland, gerçek ile kurmaca arasındaki ayrımın bulanıklaştığı hipergerçek bir simülasyon alanı hâline gelmektedir (Baudrillard, 1994: 12).

Baudrillard'ın, "simüle" kelimesine dayalı olarak değindiği bir başka kavram ise "Simülakr"dır. Simülakr, gösterge ile şey (gerçek) arasında daima bir denklik varsayan temsilin karşıtıdır. Simülakr, temsilin tersidir ve aslında göstergenin ölümü olarak tanımlanır (Baudrillard, 1994: 3). Başka bir ifade ile simülakr gerçeği göstermez, gerçeğin yerine geçer. Baudrillard, kitlesel üretim ve tüketim kültürünün yaygınlaşmasıyla insanların, medyanın meşrulaştırdığı yapay bir gerçeklik algısına yöneldiğini ve medyanın en temel simülakr alanına dönüştüğünü savunur (Demiralp, 2025: 149). O'na göre günümüzde medya, reklamlar, teknoloji ve tüketim kültürü sürekli olarak bu simülakrları üretir. Örneğin; bir televizyon programında izlenen kurgusal bir karakter, bazen sokaktaki gerçek bir insandan daha "gerçekmiş" gibi algılanır.

Kurumsal iletişim ve reklamcılık faaliyetleri, bu sembolik anlam üretim sürecinin en önemli araçlarından biridir. İşletmeler çevresel duyarlılıklarını göstermek amacıyla reklamlarında doğa imgelerine, yeşil renklere, geri dönüşüm sembollerine, karbon nötr söylemlerine ve sürdürülebilir yaşam temsillerine sıklıkla yer vermektedir (Hartmann ve Apaolaza-Ibáñez, 2009). Ancak bu göstergeler her zaman işletmenin gerçek çevresel performansını yansıtmamaktadır. Baudrillard'ın yaklaşımıyla değerlendirildiğinde burada ortaya çıkan durum, çevresel gerçekliğin yerini alan bir sürdürülebilirlik simülasyonudur. Başka bir ifadeyle işletmeler, sürdürülebilirlik uygulamalarından çok sürdürülebilirlik göstergelerini dolaşıma sokarak çevreci bir gerçeklik üretmektedir (Banerjee, 2008; Christensen vd., 2013). Böylece çevresel sorumluluk, somut uygulamalardan çok iletişimsel temsiller aracılığıyla görünür hale gelmektedir.

Sürdürülebilirlik söyleminin hipergerçeklik üretimindeki rolü özellikle dijital iletişim ortamlarında daha görünür hale gelmektedir. Sosyal medya platformları, kurumsal web siteleri ve dijital reklam kampanyaları, işletmelerin sürdürülebilirlik mesajlarını geniş kitlelere hızlı bir şekilde ulaştırmalarına olanak sağlamaktadır (Castells, 2010; Kaplan ve Haenlein, 2010). Görsel ve sembolik unsurların yoğun kullanımı, çevresel performansın nesnel

değerlendirilmesinden çok çevreci bir algının oluşturulmasına hizmet edebilmektedir. Böylece tüketiciler, işletmenin gerçek çevresel etkilerinden çok dijital iletişim araçları aracılığıyla üretilen sürdürülebilirlik temsilleriyle karşılaşmaktadır (de Freitas Netto vd., 2020; Seele ve Gatti, 2017). Özellikle sosyal medya ortamlarında sürdürülebilirlik söylemlerinin sürekli tekrar edilmesi, bu söylemlerin gerçek çevresel performanstan bağımsız olarak meşruiyet kazanmasına katkıda bulunmaktadır (Cho vd., 2015).

Baudrillard'ın simülasyon kuramı açısından değerlendirildiğinde greenwashing uygulamaları, hipergerçekliğin en belirgin örneklerinden biri olarak görülebilir. Çünkü greenwashing süreçlerinde işletmeler çevresel performanslarını olduğundan daha olumlu gösterecek iletişim stratejileri geliştirmekte ve tüketicilerin zihninde çevre dostu bir kurumsal kimlik oluşturmaktadır (Delmas ve Burbano, 2011; Lyon ve Montgomery, 2015). Bu süreçte dolaşıma giren göstergeler, zamanla işletmenin gerçek çevresel uygulamalarından daha görünür hale gelmekte ve çevresel gerçekliğin yerini almaktadır. Böylece tüketiciler, çevresel performansın kendisini değil, onun iletişimsel temsillerini deneyimlemektedir (Walker ve Wan, 2012; de Freitas Netto vd., 2020).

ARAŞTIRMA ve BULGULAR

Araştırmanın Yöntemi

Bu çalışmada, dijital reklamlarda greenwashing söyleminin hangi göstergeler aracılığıyla üretildiğini ve sürdürülebilirlik söyleminin nasıl anlamlandırıldığını ortaya koymak amacıyla nitel araştırma yöntemlerinden göstergebilimsel analiz (semiotic analysis) kullanılmıştır. Göstergebilim, göstergelerin nasıl anlam ürettiğini ve bu anlamların belirli kodlar, ilişkiler ve kültürel bağlamlar içerisinde nasıl yapılandırıldığını inceleyen bir çözümleme yaklaşımıdır (Saussure, 1985; Chandler, 2007). Bu yaklaşım doğrultusunda göstergeler yalnızca görünen anlamlarıyla değil, içinde bulundukları kültürel ve toplumsal bağlamlarla birlikte değerlendirilmektedir. Özellikle reklamlar, yalnızca ürün veya hizmetlerin tanıtımını gerçekleştiren ticari metinler değil, aynı zamanda belirli değerleri, yaşam biçimlerini ve tüketim ideolojilerini anlamlandıran kültürel metinler olarak ele alınabilmektedir (Williamson, 1978). Bu nedenle göstergebilimsel analiz, reklamların yüzeyde sunduğu anlamların ötesine geçerek görsel ve dilsel göstergeler aracılığıyla üretilen örtük anlamları, değerleri ve ideolojik çağrışımları ortaya çıkarmada işlevsel bir yöntem sunmaktadır.

Göstergebilimin kuramsal temelleri, Ferdinand de Saussure'ün gösterge kuramına dayanmaktadır. Saussure'e göre gösterge, gösteren (signifier) ve gösterilen (signified) olmak üzere birbirinden ayrılmaz iki bileşenden oluşmaktadır. Gösteren, gösterenin fiziksel ya da duyuşal yönünü; gösterilen ise bu gösterenin zihinde oluşturduğu kavramsal anlamı ifade etmektedir (Saussure, 1985). Ancak Saussure'ün modeli, gösterenin temel anlamlandırma sürecini açıklamakla sınırlı kalmaktadır.

Roland Barthes (1979; 2014), Saussure'ün gösterge modelini geliştirerek anlamlandırmanın yalnızca dilsel düzeyde gerçekleşmediğini, kültürel ve ideolojik bağlamlarda da yeniden üretildiğini ileri sürmüştür. Barthes'a göre reklamlar, fotoğraflar ve medya metinleri yalnızca görünen gerçekliği yansıtmaz; aynı zamanda belirli dünya görüşlerini, toplumsal değerleri ve ideolojik söylemleri doğal ve sorgulanamaz gerçeklikler olarak sunar. Bu nedenle Barthes, anlamlandırmayı düz anlam (denotation) ve yan anlam (connotation) olmak üzere iki aşamada ele almakta; ikinci anlamlandırma düzeyinde ise kültürel ideolojilerin mit (myth) aracılığıyla üretildiğini belirtmektedir (Barthes, 1979).

Barthes'in göstergebilimsel analiz modeli özellikle reklam çözümlemelerinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Çünkü reklamlar, renkler, görseller, tipografi, mekân, karakterler, beden dili, kamera açıları, müzik ve dilsel ifadeler gibi çok sayıda göstergenin bir araya gelmesiyle çok katmanlı anlamlar üretmektedir (Chandler, 2007). Reklamlarda kullanılan doğa imgeleri, yeşil renkler, organik yaşam temsilleri veya geri dönüşüm sembolleri yalnızca görsel unsurlar olmayıp, çevre dostu yaşam, etik tüketim ve sürdürülebilirlik gibi kültürel anlamları da çağrıştırmaktadır (Williamson, 1978). Bu nedenle göstergebilimsel analiz, greenwashing uygulamalarının görünür ve örtük mesajlarını incelemek açısından uygun bir yöntem sunmaktadır.

Bu çalışmada analiz süreci Barthes'ın önerdiği üç aşamalı anlamlandırma modeli doğrultusunda yürütülmüştür. İlk aşamada reklamlarda yer alan görsel ve sözel göstergeler belirlenerek düz anlam düzeyinde çözümlenmiştir. Bu aşamada yalnızca reklamlarda doğrudan görülen nesneler, kişiler, renkler, mekânlar, semboller ve metinsel ifadeler betimlenmiştir. İkinci aşamada bu göstergelerin kültürel çağrışımları değerlendirilerek yan anlamları ortaya konulmuştur. Böylece reklamın çevre dostu yaşam, etik tüketim, doğallık, saflık, bilinçli tüketici kimliği ve sürdürülebilirlik gibi hangi kültürel anlamları ürettiği analiz edilmiştir. Son aşamada ise reklamın bütünsel söylemi değerlendirilerek oluşturduğu mitler çözümlenmiştir. Bu kapsamda sürdürülebilir tüketimin çevresel sorunların çözümü olarak sunulması, çevre dostu marka kimliğinin doğal ve sorgulanamaz bir gerçeklik gibi gösterilmesi ve tüketim davranışının etik bir sorumluluk olarak yeniden üretilmesi gibi ideolojik anlamlar analiz edilmiştir (Barthes, 1979).

Araştırmanın çözümleme birimini dijital reklam filmleri oluşturmaktadır. Araştırmanın amacı doğrultusunda sürdürülebilirlik ve çevresel sorumluluk söylemini merkeze alan reklam kampanyaları arasından belirli ölçütleri karşılayan örnekler amaçlı örnekleme yöntemiyle seçilmiştir. Amaçlı örnekleme, araştırma sorusuyla doğrudan ilişkili ve araştırmanın amacına yönelik derinlemesine bilgi sağlayabilecek bilgi açısından zengin örneklerin bilinçli ve stratejik biçimde seçilmesine dayanan nitel bir örnekleme yaklaşımıdır (Patton, 2015). Bu doğrultuda araştırmaya dâhil edilen reklamlar; sürdürülebilirlik veya çevresel sorumluluk mesajlarını belirgin biçimde içermeleri, dijital ortamda yayımlanmış olmaları ve greenwashing söyleminin oluşumunu incelemeye olanak sağlayabilecek göstergeler barındırmaları ölçütleri doğrultusunda belirlenmiştir.

Elde edilen bulgular, Barthes'ın göstergebilimsel yaklaşımı doğrultusunda sistematik biçimde yorumlanmış; reklamlarda kullanılan göstergelerin yalnızca estetik işlevleri değil, aynı zamanda tüketicilerin çevre dostu marka algısını nasıl şekillendirdiği ve greenwashing söylemini nasıl meşrulaştırdığı da değerlendirilmiştir. Böylece dijital reklamlarda sürdürülebilirlik söyleminin hangi göstergebilimsel stratejiler aracılığıyla inşa edildiği bütüncül bir bakış açısıyla ortaya konulmuştur.

Bulgular

H&M Conscious Summer 2020 Campaign Reklam Analizi

H&M 2011 Nisan ayında tanıttığı sürdürülebilirlik temalı “Conscious Koleksiyonu” ile uzun vadeli bir konsepte adım atarak organik pamuk, Tencel ve geri dönüştürülmüş polyester gibi çevreye duyarlı ve daha yeşil malzemelerden ürettiği kıyafetleri satışa çıkardı (hmgroup.com). Kampanya markanın ifadesiyle, sürdürülebilir ve çevre dostu malzemelerden kıyafet üreterek bilinçli tüketim ve geri dönüşüme katkı sağlamayı hedeflemektedir. Doğa ve yeşil temalı reklam filmleriyle doğaya dönüş ve doğayı koruma mesajları verilmektedir.

H&M Conscious Summer 2020 reklamında sürdürülebilirlik, üretim süreçlerine ilişkin doğrulanabilir bilgiler üzerinden değil; doğal manzaralar, gün ışığı, yeşil bitki örtüsü, kapsayıcı model seçimi ve “Let’s change. For tomorrow.” sloganı gibi görsel ve söylemsel göstergeler aracılığıyla temsil edilmektedir. Baudrillard’ın simülasyon kuramı açısından değerlendirildiğinde, bu göstergeler sürdürülebilirliğin kendisini değil, sürdürülebilirliğe ilişkin bir imge üretmektedir. Böylece reklam, markanın çevresel performansından bağımsız olarak çevreci bir kurumsal kimlik simüle etmekte ve tüketicinin gerçek üretim pratiklerinden çok bu simgesel gerçeklikle ilişki kurmasını sağlamaktadır. Bu süreçte sürdürülebilirlik, doğrulanabilir bir olgu olmaktan çıkarak tüketim kültürünün dolaşıma soktuğu bir gösterge sistemine dönüşmekte; sonuçta hipergerçek bir “çevreci marka” imajı inşa edilmektedir.

Şekil 1

Tablo 1. Şekil 1 Göstergebilimsel Analiz

Gösterge	Gösteren	Gösterilen	Yan Anlam	Mit
Doğal manzara	Tepeler, ağaçlar, geniş gökyüzü ve şehir manzarası	Doğa ile bütünleşme	Çevresel uyum, sürdürülebilir yaşam, doğaya yakınlık	H&M doğayla uyumlu üretim yapan ve çevreyi koruyan bir markadır.
Doğal ışık (gün batımı/gün doğumu)	Güneş ışığının kadrajı aydınlatması	Doğallık, saflık	Şeffaflık, yenilenme, umut, temiz gelecek	Marka geleceğe yönelik temiz ve sürdürülebilir bir dönüşümün temsilcisidir.
Yeşil bitki örtüsü	Ağaçlar, çalılar ve yeşil alanlar	Doğa	Ekolojik denge, çevre dostu yaşam	Ürünlerin üretimi doğaya zarar vermemektedir.
Açık hava	Park, tepe, yürüyüş yolları	Özgürlük	Sağlıklı yaşam, doğal yaşam biçimi	H&M ürünleri sürdürülebilir ve özgür yaşamın doğal parçasıdır.
Pembe ve çiçek desenli kıyafetler	Pastel tonlu ve çiçek desenli elbiseler	Bahar, doğa, canlılık	Doğallık, zarafet, ekolojik moda	Moda ile sürdürülebilirlik arasında doğal bir uyum bulunmaktadır.

Reklamda sürdürülebilirlik söylemi; doğal manzaralar, gün ışığı, yeşil bitki örtüsü, kapsayıcı model seçimi ve gelecek odaklı sloganlar gibi yoğun görsel ve sözel göstergeler aracılığıyla inşa edilmektedir. Bu göstergeler, markanın çevresel sorumluluk sahibi olduğu yönünde güçlü bir algı oluştururken, reklamın kendisi bu iddiaları destekleyen somut çevresel performans verileri veya doğrulanabilir üretim bilgileri sunmamaktadır. Dolayısıyla

sürdürülebilirlik söylemi büyük ölçüde sembolik göstergeler üzerinden kurulmakta olup, bu durum greenwashing tartışmaları bağlamında eleştirel bir değerlendirmeye açık görünmektedir.

Bir hızlı moda markası olan H&M yapmış olduğu giysi toplama kampanyaları, web sitesinde müşterilerine kıyafetleri için gösterdiği çevresel puan kartı uygulaması, ürünlerini sürdürülebilir özellik taşıyan pamuk vb. kumaşlardan üretmesi markanın çevreci ve sürdürülebilir marka olduğunu kanıtlamamaktadır. Nitekim Quartz'ın yaptığı bir araştırmaya göre, hızlı moda devi H&M'in çevresel puan kartlarının yanıltıcı ve çoğu zaman aldatıcı olduğu ortaya çıkmıştır. H&M'in internet sitesindeki değerlendirme tablolarının yarısından fazlası, bir giysinin çevre için daha iyi olduğunu iddia etmesine karşın gerçekte bu giysinin, şirketin ve rakiplerinin ürettiği benzer giysilerden daha sürdürülebilir olmadığı görülmektedir (<https://qz.com>). Dünyanın en büyük ikinci giyim şirketi olan H&M'in yılda 3 milyar giysi ürettiği tahmin edilmekte, ancak bu giysilerin büyük bir kısmı ya satılmamakta ya da atılmaktadır (<https://qz.com>). Üstelik ürünlerinin büyük bir kısmının hammaddesini oluşturan pamuk her ne kadar geri dönüştürülebilir olsa da büyük oranda su tüketmektedir. Bir tişört ve bir kot pantolon yapmak için gerekli olan 1 kg pamuk yetiştirmek için 20.000 litre suya ihtiyaç duyulmaktadır (<https://tabithawhiting.com>). Hızlı moda endüstri içinde satılmayan ürünlerin yanısıra satılan ürünlerin de hızla yerini yenilerinin aldığı düşünülünce büyük oranda ürün atılmakta, yerine yenilerini üretebilmek için daha fazla su harcanmakta ve dağıtımı için de daha fazla karbon emisyonu salınmaktadır.

Şekil 2

Tablo 2. Şekil 2 Göstergebilimsel Analiz

Gösterge	Gösteren	Gösterilen	Yan Anlam	Mit
Farklı etnik kökenlerden modeller	Çeşitli yaş ve etnik kökenden bireyler	Çeşitlilik	Kapsayıcılık, eşitlik, evrensellik	Sürdürülebilirlik herkes için ortak bir değerdir ve H&M bu değişimin öncüsüdür.
Birlikte yürüyen insanlar	Modellerin birlikte yürümeleri	Dayanışma	Toplumsal birlik, ortak sorumluluk	Sürdürülebilir gelecek ancak birlikte hareket edilerek kurulabilir.
Şehir silüeti ile doğanın birlikte verilmesi	Uzakta şehir, önde doğal alan	İnsan-doğa dengesi	Modern yaşam ile sürdürülebilirliğin uyumu	H&M modern tüketimi çevreyle uyumlu hale getirmektedir.
“Let's change. For tomorrow.” sloganı	Reklam sonunda yer alan yazılı mesaj	Değişim	Çevresel sorumluluk, sürdürülebilir dönüşüm	H&M'den alışveriş yapmak geleceği değiştirmeye katkı sağlamaktadır.
H&M logosu	Kırmızı H&M logosu	Marka kimliği	Güven, kurumsal sorumluluk	H&M sürdürülebilir moda hareketinin lider markalarından biridir.

2023 yılında H&M yukarıda bahsedilen geri dönüşüm konusuyla ilgili skandalla gündeme gelmiştir. Çevre aktivistleri H&M'in geri dönüşüm kutularına attıkları kıyafetlerin üzerine taktıkları airtag ile kıyafetlerin yolculuğunu izlenmiş ve ürünlerin 3. Dünya ülkelerinde atık sularda çürümeye bırakıldığı görülmüştür. Kıyafetleri geri dönüştürdüğünü iddia eden H&M bunun yerine dünyanın farklı bölgelerinde çevre felaketlerine yol açmıştır. (www.diken.com.tr). Bu durum kendisine çevreci marka imajı oluşturma çabası taşıyan H&M'in aslında çevreye zarar veren başka bir ifadeyle greenwashing yapan bir marka olduğunu gözler önüne sermektedir. Reklamın oluşturduğu çevreci söylem, tüketicinin markayı çevresel açıdan sorumlu bir aktör olarak algılamasını sağlarken, bu algı büyük ölçüde simüle edilmiş ve mit düzeyinde doğal kabul edilen bir sürdürülebilirlik anlatısına dayanmaktadır. Bu nedenle reklam, sürdürülebilirliğin doğrulanabilir gerçekliğini değil, sürdürülebilirliğin sembolik ve hipergerçek temsilini dolaşıma sokarak greenwashing söyleminin göstergebilimsel ve simülatif inşasına örnek oluşturmaktadır.

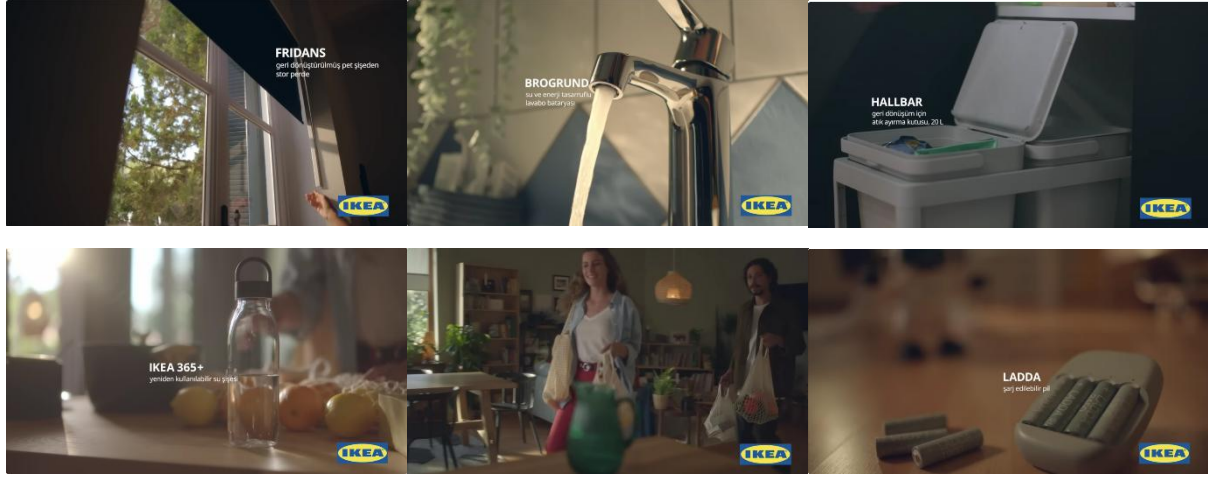
Reklamda kullanılan yeşil renk paleti, doğal ışık ve doğa arka planı, göstergebilimsel açıdan çevresel sürdürülebilirliği çağrıştıran göstergeler olarak işlev görmektedir. Düz anlam düzeyinde doğaya ait görsel unsurlar sunulurken, yan anlam düzeyinde ürünün çevre dostu, güvenilir ve sürdürülebilir olduğu algısı üretilmektedir. Barthes'ın mit kuramı bağlamında bu göstergeler, markanın çevresel sorumluluk sahibi olduğu yönünde ideolojik bir söylem inşa ederek tüketicinin çevreci kimliği ile özdeşleşmesini sağlamaktadır. Eğer bu söylem somut çevresel uygulamalarla desteklenmiyorsa, söz konusu göstergeler greenwashing stratejisinin görsel araçları olarak değerlendirilebilir.

IKEA “Sürdürülebilir Ürünler ile Eviniz Değişsin, Dünyanız Değişsin” Reklam Analizi

IKEA'nın “*Sürdürülebilir Ürünler ile Eviniz Değişsin, Dünyanız Değişsin*” sloganı, markanın global çapta yürüttüğü “Daha İyi Bir Gün İçin Değişim” (Change a bit for good / The Wonderful Everyday) sürdürülebilirlik odaklı iletişim ve reklam kampanyasının bir parçasıdır. 5 Haziran 2023 tarihinde IKEA Türkiye YouTube kanalında yayınlanan reklam “5 Haziran Dünya Çevre Günü”ne atıfta bulunmaktadır. Bu geniş çaplı kampanya ile IKEA, tüketicilerin evlerinde küçük değişiklikler yaparak (enerji ve su tasarrufu sağlayan ürünler, geri dönüştürülmüş malzemeler) bir yandan bütçelerine katkı sağlayabileceklerini diğer yandan dünyayı koruma çabalarına ortak olabilecekleri vaadini ileri sürmektedir (www.ikea.com.tr).

Reklam filminde yer alan göstergeler incelendiğinde reklamın anlam üretiminin üç temel eksen etrafında kurulduğu görülmektedir:

- **Doğa ile uyum:** Gün ışığı, bitkiler, ahşap dokular ve geri dönüştürülmüş malzemeler aracılığıyla çevre dostu bir yaşam estetikleştirilmektedir.
- **Sorumlu tüketim:** Yeniden kullanılabilir ve tasarruf sağlayan ürünler bireysel çevre bilincinin göstergesi olarak sunulmaktadır.
- **Sürdürülebilirlik miti:** Reklam, çevresel sorunların çözümünü büyük ölçüde bireysel satın alma tercihleriyle ilişkilendirerek “doğru ürünü satın alan tüketici çevreyi korur” mitini üretmektedir. Bu söylem, greenwashing tartışmaları açısından eleştirel olarak değerlendirilebilecek bir anlam yapısı oluşturmaktadır.

Şekil 3

Tablo 3. Şekil 3 Göstergebilimsel Analiz

Gösterge	Gösteren	Gösterilen	Yan Anlam	Mit
FRIDANS Stor Perde	Geri dönüştürülmüş PET şişeden üretilmiş perde, pencere, doğa manzarası	Geri dönüştürülmüş malzemeden üretilen perde	IKEA geri dönüştürülmüş malzemeler kullanarak çevresel sorumluluğunu üstlenmektedir. IKEA ürünleri sürdürülebilirliğe katkı sağlamaktadır.	IKEA'dan geri dönüştürülmüş ürün satın almak doğayı korumaya doğrudan katkı sağlar.
BROGRUN D Batarya	Su tasarruflu batarya, akan su	Tasarruf sağlayan musluk	IKEA su tasarruflu batarya kullanmak kişilerin çevresel sorumluluğunun farkındalığını gösterir. Çevreye duyarlı bir bireyseniz IKEA'dan alışveriş yapmanız bu sorumluluğunuzun bir parçasıdır.	IKEA su tasarruflu ürün satın almak çevre sorunlarının çözümüdür.
HALLBAR Atık Kutusu	Geri dönüşüm kutusu	Atık ayrıştırma	Atık yönetimi bireysel sorumluluğumuz altındadır. IKEA ile hem düzenli bir eve hem de sürdürülebilir bir yaşama sahip olursunuz.	Çevreyi korumak evde atıkları ayırmakla mümkündür.
Bez Çantalarla Eve Gelen Çift	Bez çantalar, mutlu aile	Tekrar kullanılabilir çanta	Çevre dostu tüketim, mutlu ve ideal aile yaşamının ayrılmaz parçasıdır. Sürdürülebilirliğin yaşam tarzına dönüşmesinde IKEA ürünleri kullanmak gereklidir.	Sorumlu tüketici aynı zamanda mutlu ve örnek bireydir. IKEA sürdürülebilirliğe destek verirken, çevreci kimliğinizi ve mutluluğunuzu da destekler
IKEA 365+ Su Şişesi	Yeniden kullanılabilir cam şişe	Tekrar kullanılabilir ürün	Tekrar kullanılabilir IKEA ürünleri çevresel duyarlılığın göstergesidir.	Çevreyi korumak yeniden kullanılabilir IKEA ürünleri tercih etmekle mümkündür.
LADDA Şarj Edilebilir Pil	Şarj edilebilir pil	Tekrar kullanılabilir pil	Sürekli tüketim yerine tekrar kullanılabilir IKEA pil satın almak çevresel duyarlılığın bir parçasıdır.	Yeni nesil çevreci ürünleri satın almak sürdürülebilir yaşamın ön koşuludur.

Bu reklamın temel söylemi “Sürdürülebilir bir dünya yaratmanın yolu IKEA’nın çevreci ürünlerini tercih etmekten geçer.” şeklinde gösterilmektedir. Göstergebilimsel açıdan bu söylemin ürettiği mit ise çevre sorunlarının çözümünün, çok boyutlu ekonomik ve endüstriyel süreçlerden ziyade bireyin tüketim tercihlerine bağlı olmasıdır. Böylece “tüketerek çevreyi koruma” düşüncesi doğal ve sorgulanmayan bir gerçeklik olarak sunulmaktadır.

IKEA reklamı, sürdürülebilirlik söylemini büyük ölçüde ürün özellikleri (geri dönüştürülmüş malzeme, su tasarrufu, yeniden kullanım, geri dönüşüm) üzerinden inşa etmektedir. Reklamın dikkat çekici yönü, çevre dostu yaşamı belirli ürünlerin satın alınmasıyla özdeşleştirilmesi ve çevresel sorumluluğu bireysel tüketim pratiklerine indirgemesidir. Bu bağlamda reklam, sürdürülebilirliği bir yaşam tarzı ve tüketim kimliği olarak yeniden üretmektedir. Eğer bu çevresel iddialar ürünlerin tüm yaşam döngüsüne, üretim süreçlerine ve bağımsız doğrulamalara ilişkin somut kanıtlarla desteklenmiyorsa, reklamın oluşturduğu bu söylem greenwashing tartışmaları açısından eleştirel biçimde değerlendirilebilir. Reklam, çevresel sorunların çözümünü yapısal üretim ve tüketim sistemlerinden ziyade bireyin satın alma tercihlerine bağlayan bir mit inşa etmekte; böylece sürdürülebilir tüketim ile çevrenin korunması arasında doğal ve sorgulanmayan bir ilişki kurmaktadır.

Şekil 4

Tablo 4. Şekil 4 Göstergebilimsel Analiz

Gösterge	Gösteren	Gösterilen	Yan Anlam	Mit
IKEA 365+ Saklama Kabı	Cam saklama kapları	Gıda saklama	Gıda israfını önlemek ve sürdürülebilir bir mutfak için IKEA cam saklama kabı satın almak gerekmektedir.	İdeal sürdürülebilir mutfak IKEA ürünleriyle kurulabilir.
Enerji Tasarruflu Lambalar	Sıcak ışık, lambalar	Ev aydınlatması	IKEA aydınlatmaları çevreci bir yaşamı desteklerken aynı zamanda huzurlu ve estetik bir yaşam alanı sunar.	Enerji tasarruflu ürünler yalnızca çevreyi değil mutluluğu da sağlar.
Final Sloganı (“IKEA’yla eviniz değişsin”)	Ürün kolajı ve slogan	Evin yenilenmesi	Evinizi IKEA ürünleri ile değiştirip yenileyerek sürdürülebilir yaşama katkıda bulunabilirsiniz.	Dünyayı değiştirmek IKEA ürünleriyle mümkündür.

Reklamı TerraChoice’nin (2009) Greenwashing’in Yedi Günahı çerçevesinde değerlendirdiğimizde gizli ödün verme (hidden trade-off) ve belirsizlik (vagueness) stratejilerinin ön plana çıktığı görülmektedir. Reklamda ürünlerin çevreci özellikleri vurgulanırken üretim, tedarik zinciri ve toplam çevresel etkiler hakkında bilgi verilmediği (gizli ödün verme), “Çevre dostu”, “tasarruflu”, “geri dönüştürülmüş” gibi olumlu çağrışım yapan

ifadeler kullanılırken ise bu iddiaların kapsam ve etkisinin ayrıntılandırılmadığı (belirsizlik) görülmektedir. Ayrıca doğa görüntüleri, bitkiler, gün ışığı ve sıcak ev atmosferi vb. yeşil imgelemeler (executional greenwashing) çevresel sorumluluk algısını güçlendirmek için reklamda yoğun biçimde kullanılmaktadır.

Shell “Make the Future” Reklam Filminin Göstergebilimsel Analizi

Shell Make the Future, Shell tarafından 2016 yılında küresel ölçekte başlatılan ve şirketin kendisini yalnızca bir petrol şirketi olarak değil, “düşük karbonlu geleceğin enerji şirketi” olarak yeniden konumlandırmayı amaçlayan kurumsal sürdürülebilirlik ve iletişim kampanyasıdır. Kampanya; yenilenebilir enerji, enerji verimliliği, inovasyon, elektrikli araçlar, hidrojen, biyoyakıtlar ve genç girişimcileri destekleyen projeleri tek bir çatı altında toplamıştır (www.shell.com). Yalnızca reklamlardan oluşmayan kampanya kapsamında, hükümet temsilcileri, enerji şirketleri, girişimciler, araştırmacılar ve üniversiteler gibi pek çok paydaşı bir araya getirilerek sergiler, paneller, teknoloji gösterimlerinden oluşan çok sayıda Make the Future Live etkinliği düzenlenmiştir (www.shell.com).

Araştırma kapsamında incelenen reklam filmi 15 Mayıs 2020 tarihinde Shell’in resmi Youtube kanalında yayınlanmıştır. Reklamda ormanlar, güneş ışığı, rüzgâr türbinleri, güneş panelleri, elektrikli araçlar ve gibi göstergelerle Shell’in temiz enerji yatırımları gösterilerek çevreci bir kurumsal kimlik inşa edilmeye çalışılmıştır.

“Make the Future” reklam filmi, yenilenebilir enerji, enerji verimliliği, hidrojen, biyoyakıtlar ve elektrikli ulaşım gibi temaları öne çıkararak şirketi geleceğin enerji sağlayıcısı olarak yeniden konumlandırmaktadır. Bununla birlikte, göstergebilimsel açıdan değerlendirildiğinde reklam; doğa imgeleri, sürdürülebilirlik söylemleri ve temiz enerji teknolojilerine ilişkin göstergeler aracılığıyla çevreci bir kurumsal kimlik inşa ederken, şirketin fosil yakıt faaliyetlerini söylemsel olarak arka plana itmektedir. Bu temsil biçimi, Baudrillard’ın (1994) simülasyon kuramı çerçevesinde sürdürülebilirliğin gerçeğin yerine geçen ve gerçeği görünmezleştiren hipergerçek bir temsili olarak değerlendirilebilir. Greenwashing literatürü açısından ise söz konusu iletişim stratejisi, şirketin çevresel açıdan olumlu yönlerini öne çıkarırken çevresel açıdan tartışmalı faaliyetlerini geri planda bırakması bakımından seçici çevresel iletişim örneği olarak yorumlanabilir (Delmas & Burbano, 2011; Lyon & Montgomery, 2015; de Freitas Netto et al., 2020).

Şekil 5

Tablo 5. Şekil 5 Göstergebilimsel Analiz

Gösterge	Gösteren	Gösterilen	Yan Anlam	Mit
Orman ve güneş ışığı	Yoğun orman, güneş ışınları, yeşil ağaçlar	Doğal orman ekosistemi	Reklam daha ilk sahnede markayı doğayla özdeşleştirir. Orman, yaşamın, temiz enerjinin ve ekolojik dengenin görsel metaforuna dönüşür. Böylece Shell, fosil yakıt şirketi kimliğinden uzaklaştırılarak doğanın bir parçası gibi temsil edilir.	Shell doğayı koruyan bir enerji şirketidir. Doğa görüntüleri şirketin çevresel etkilerini görünmez kılarak sürdürülebilirlik imajının hipergerçek bir simülasyonunu üretir.
“Trees are vital in the fight against climate change”	Orman görüntüsü ve iklim değişikliği mesajı	Ağaçların karbon yutağı olması	Ağaçlar yalnızca doğal varlık değil, şirketin iklim mücadelesindeki sembolik ortağı hâline gelir. İklim söylemi markanın kurumsal kimliğiyle ilişkilendirilir.	Shell iklim değişikliğiyle mücadelede aktif bir aktördür. Küresel iklim krizi ile marka arasında olumlu ve doğal bir ilişki kurulmaktadır.
Shell istasyonu	Akaryakıt istasyonu, otomobiller, Shell logosu	Yakıt satışı yapılan istasyon	Geleneksel akaryakıt istasyonu "enerji dönüşüm merkezi" olarak yeniden kodlanmaktadır. Fosil yakıt çağrışımı geri plana itilerek sürdürülebilir enerji hizmeti ön plana çıkarılır.	Shell yalnızca petrol satan bir şirket değil, sürdürülebilir enerji sağlayıcısıdır.
“Making it easier for customers to tackle their emissions”	Emisyon azaltma mesajı	Müşterilere düşük karbonlu çözümler sunulması	Çevresel sorumluluk şirketten çok tüketici davranışına yönlendirilmektedir. Emisyon azaltımı bireysel tercihlere indirgenmektedir.	Shell sayesinde tüketici çevreyi koruyabilir. Böylece kurumsal karbon emisyonları yerine bireysel sorumluluk öne çıkarılır.

Ayrıca şirket temiz enerji ve düşük karbonlu ürünlere yaptığı vurguya rağmen, gelirlerinin büyük bir kısmını petrol ve doğal gaz arama ve çıkarmaya yatırdığı tespit edilmiştir. Araştırmalar, şirketin 2030 yılına kadar petrol üretimini sabit tutmayı ve fosil gaz üretimini %20 artırmayı planladığını göstermektedir (www.clientearth.org). Shell, sattığı sıvılaştırılmış doğal gazı (LNG) “karbon nötr” olarak pazarlamak için şüpheli veya hayali karbon denkleştirme yöntemleri (örneğin uygulanmayan pirinç tarımı dengeleme projeleri ve hayali Çin karbon kredileri) kullanmakla da suçlanmıştır (www.climatechangenews.com). Bu çelişki, şirketin çevresel sürdürülebilirlik söylemi ile fiili faaliyetleri arasında önemli bir uyumsuzluk bulunduğunu ortaya koymakta ve reklamlarda inşa edilen çevre dostu kurumsal imajın greenwashing (yeşil aklama) stratejisinin bir parçası olarak değerlendirilebileceğini göstermektedir.

Şekil 6

Tablo 6. Şekil 6 Göstergebilimsel Analiz

Gösterge	Gösteren	Gösterilen	Yan Anlam	Mit
Yol ile ormanın aynı kadrada verilmesi	Yol, araç, göl ve orman	Ulaşım ile doğanın birlikte var olması	Ulaşım ve doğa arasında çatışma yerine uyum gösterilir. Çevresel maliyet görünmezleştirilirken doğayla uyumlu enerji kullanımı simüle edilir.	Fosil yakıt kullanımı ile doğanın korunması bir arada mümkündür.
“Net-zero emissions energy business” söylemi	Havadan çekilmiş doğa görüntüsü ve net sıfır emisyon mesajı	Şirketin karbon nötr olma hedefi	"Net-zero" ifadesi geleceğe yönelik sürdürülebilirlik vaadini temsil eder. Somut uygulamalar yerine geleceğe ilişkin ideal bir çevresel kimlik oluşturulur.	Shell gelecekte karbon nötr olacağı için bugün de çevreci bir şirkettir. Gelecek hedefi bugünkü çevresel performansın yerine geçen bir simülasyona dönüşmektedir.
Güneş panelleri	Büyük ölçekli güneş enerji santrali	Yenilenebilir enerji yatırımı	Güneş panelleri şirketin enerji dönüşümünü temsil eder. Reklam, yenilenebilir enerji yatırımlarını şirket faaliyetlerinin merkezindeymiş gibi sunmaktadır.	Shell'in temel faaliyet alanı yenilenebilir enerjidir. Bu temsil, fosil yakıt faaliyetlerinin baskınlığını görünmez kılabılır.
Hidrojen ve biyoyakıt dolum noktası	Hidrojen pompası, biyoyakıt dolumu yapan insanlar	Alternatif yakıt kullanımı	Geleceğin temiz enerjisi bugünün gerçekliği gibi gösterilir. Alternatif yakıtlar şirketin yeni kimliğinin göstergesine dönüşür.	Shell fosil yakıt şirketinden temiz enerji şirketine dönüşmüştür. Reklam dönüşümü tamamlanmış gibi sunarak hipergerçek bir kurumsal kimlik üretmektedir.

Reklamda ormanlar, güneş ışığı, rüzgâr türbinleri, elektrikli araç şarj istasyonları ve “net-zero” gibi göstergeler aracılığıyla çevreci bir anlam evreni kurulurken, şirketin petrol ve doğal gaz üretimine devam etmesi görünmez kılınmaktadır. Böylece reklam, tüketicide Shell'in temel kimliğinin yenilenebilir enerji şirketi olduğu yönünde bir algı oluşturmakta; bu da TerraChoice'un belirsizlik (vagueness), gizli ödün verme (hidden trade-off) ve kanıtsız iddia (no proof) günahlarının tipik bir örneğini oluşturmaktadır.

Şekil 7

Tablo 7. Şekil 7 Göstergebilimsel Analiz

Gösterge	Gösteren	Gösterilen	Yan Anlam	Mit
Elektrikli araç şarj istasyonu	Elektrikli araç şarj ünitesi	Elektrikli araçların şarj edilmesi	Şirket sürdürülebilir mobilitenin destekleyicisi olarak konumlandırılır. Elektrikli ulaşım Shell markasıyla özdeşleştirilir.	Elektrikli ulaşımın geleceğini Shell inşa etmektedir.
Denizde rüzgâr türbinleri	Açık deniz rüzgâr santrali	Rüzgâr enerjisi üretimi	Rüzgâr türbinleri temiz enerji ve düşük karbon ekonomisinin simgesi hâline gelir. Reklamın görsel dili şirketi yenilenebilir enerjiyle özdeşleştirir.	Shell'in kurumsal kimliği yenilenebilir enerji üzerine kuruludur.
"#MakeTheFuture" final sahnesi	Orman, Shell logosu ve kampanya sloganı	Daha iyi bir gelecek çağrısı	Marka geleceğin mimarı ve sürdürülebilir dönüşümün lideri olarak sunulur. Logo doğanın merkezine yerleştirilerek şirket ile ekosistem arasında simgesel birlik oluşturulur.	Daha sürdürülebilir bir gelecek Shell ile mümkündür. Şirket çevresel dönüşümün doğal lideri olarak meşrulaştırılır.

Apple "Mother Nature" Reklam Filminin Göstergebilimsel Analizi

Apple'ın "Mother Nature" (Doğa Ana) reklamı, şirketin 2030 yılına kadar tüm karbon ayak izini sıfırlama hedefini mizahi bir dille anlatan "karbon nötr" kampanyasının bir parçası olan, 2023 yapımı kurumsal tanıtım filmidir. Filmde Oscar ödüllü oyuncu Octavia Spencer otoriter bir "Doğa Ana" karakterini canlandırırken, Apple CEO'su Tim Cook ve diğer şirket yöneticileri onun karşısında bir "ilerleme raporu" vermektedir.

Reklam filminde "Doğa Ana", Apple ofisini ziyaret ederek şirketin çevreye verdiği zararları ve sürdürülebilirlik sözlerini sorgulamaktadır. Apple ekibi, geri dönüştürülmüş malzemelerin kullanımını, yenilenebilir enerjiye geçişlerini, plastik kullanımının azaltılmasını ve karbon nötr üretilen ilk cihazlarını (Apple Watch) gururla sıralayarak ürünün çevreci özelliklerini kitlelere duyurmayı amaçlamaktadır.

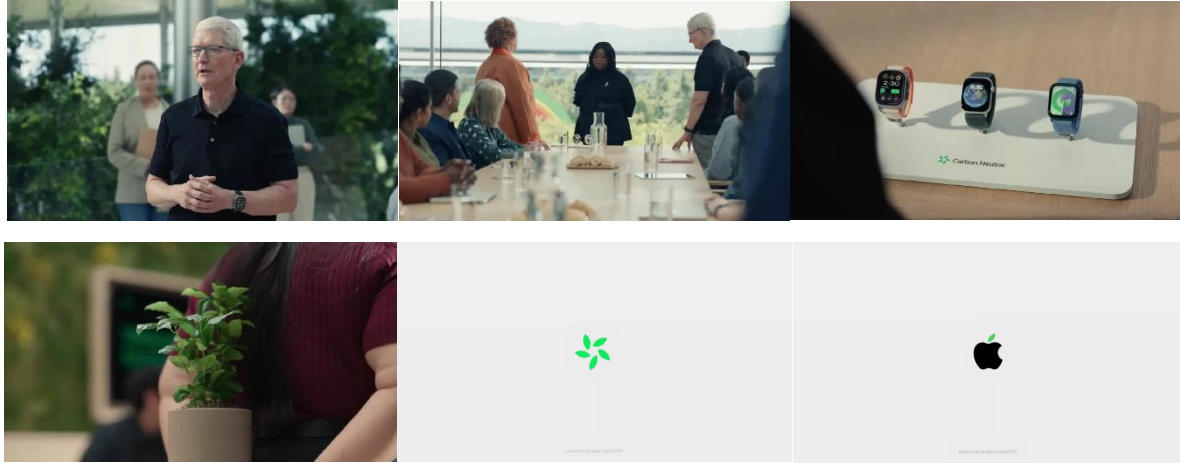
Şekil 8

Tablo 8. Şekil 8 Göstergebilimsel Analiz

Gösterge	Gösteren	Gösterilen	Yan Anlam	Mit
Modern cam ofis binası	Geniş cam yüzeyler, doğal ışık, açık mimari	Şeffaflık, açıklık, çağdaşlık	Apple'ın gizleyecek hiçbir şeyi yoktur. Aynı zamanda Apple çevreyle uyumlu bir kurumdur.	Apple çevresel sorunların çözümünün öncüsüdür.
Doğal ışıkla aydınlatılmış çalışma ortamı	Gün ışığı, beyaz tonlar	Doğallık, saflık	Apple yapaylıktan uzak, sürdürülebilir bir üretim ortamına sahiptir.	Apple'ın teknolojik üretimi ile doğa arasında çatışma yoktur.
Şirket çevresindeki yoğun ağaçlık alan	Orman, yeşil bitki örtüsü	Doğa, yaşam, ekolojik denge	Şirket faaliyetleri doğayla bütünleşmiştir.	Apple doğanın ayrılmaz bir parçasıdır.
Gökkuşağı (Apple Park Rainbow Stage)	Renkli kemer	Çeşitlilik, umut, gelecek	Çevresel sürdürülebilirlik ve kapsayıcılık şirketin en önemli değerleri arasındadır.	İyi şirketler hem çevreyi hem insanı korur.
Kurumuş bitkinin Mother Nature'nin gelişiyile yeniden yeşermesi	Solgun bitkinin aniden canlı ve yeşil hale gelmesi	Doğanın iyileşmesi, yeniden yaşam bulması	Apple'ın çevresel politikaları doğayı onarmakta ve ekosistemi canlandırmaktadır.	Teknoloji şirketleri çevreyi yalnızca daha az kirlilemez; aynı zamanda doğayı yeniden iyileştirebilir. Apple'ın sürdürülebilirlik politikaları doğanın yeniden canlanmasını sağlayan önemli bir güçtür.
"Mother Nature" karakterinin toplantıya gelişi	Siyah kıyafetli ciddi kadın figürü	Doğanın kişileştirilmesi	Doğa şirketi denetleyen etik bir otoriteye dönüşür.	Doğa artık şirketlerden hesap sorabilmektedir.

Reklam yalnızca karbon nötr bir ürün tanıtmamakta; aynı zamanda Apple'ı çevresel sorumluluk sahibi, etik ve geleceği koruyan bir marka olarak yeniden anlamlandırmaktadır. Reklamda sürdürülebilirlik yalnızca teknik bir özellik olarak değil, marka kimliğinin temel unsuru olarak yeniden üretilmektedir. Reklam boyunca kullanılan doğal peyzaj, yeşil renkler, bitkiler, gün ışığı, karbon nötr ibaresi ve Mother Nature karakteri; Apple'ın çevresel sorumluluğunu sorgulanamaz bir gerçeklik gibi sunmaktadır. Böylece çevresel sürdürülebilirlik söylemi, ürünün teknik özelliklerinin ötesinde güçlü bir kurumsal imaja dönüşmektedir.

Greenwashing literatürü açısından bakıldığında ise reklam, şirketin çevresel performansına ilişkin olumlu göstergeleri ön plana çıkarırken; tedarik zinciri emisyonları, madencilik faaliyetleri, elektronik atıklar ve küresel üretimin çevresel maliyetleri gibi daha karmaşık çevresel sorunları görünmez kılmaktadır (Delmas & Burbano, 2011; Lyon & Montgomery, 2015; de Freitas Netto et al., 2020). Bu nedenle reklam, Barthes'ın (1977) tanımladığı mit üretimi yoluyla Apple'ı "çevreyi koruyan teknoloji şirketi" olarak doğal ve tartışılmaz bir konuma yerleştirmektedir. Bu söylem, Baudrillard'ın (1994) simülasyon kuramı açısından da değerlendirildiğinde, sürdürülebilirlik imgesinin şirketin gerçek çevresel etkisinin yerine geçen bir hipergerçeklik ürettiği şeklinde yorumlanabilir.

Şekil 9

Tablo 9. Şekil 9 Göstergebilimsel Analiz

Gösterge	Gösteren	Gösterilen	Yan Anlam	Mit
Çalışanların şaşkın bakışları	Merak ve endişe ifadeleri	Hesap verme sorumluluğu	Apple çevresel performansı konusunda sınanmaya hazır görünmektedir.	Şeffaf şirketler hesap vermekten korkmaz.
Tim Cook'un sakin tavrı	Rahat duruş, güvenli konuşma	Liderlik, güven	Şirket çevresel performansına güvenmektedir.	Apple çevre konusunda üzerine düşeni yapan lider markadır.
Carbon Neutral yazılı Apple Watch standı	Saatler ve "Carbon Neutral" ibaresi	Karbon nötr ürün	Ürünün çevresel etkisinin ortadan kaldırıldığı algısı oluşturulur. Teknoloji ve çevrecilik aynı üründe birleşmektedir.	Teknolojik ürünler çevreye zarar vermeden üretilebilir. Geleceğin teknolojisi aynı zamanda sürdürülebilir teknolojidir.
Yeşil yaprak simgesi	Beş yapraklı yeşil ikon	Ekoloji, sürdürülebilirlik	Apple logosuna çevreci anlam yüklenir.	Apple markası doğayla özdeşleşmiştir.
Beyaz arka plan	Beyaz zemin	Saflık, dürüstlük	Apple temiz ve güvenilir bir şirkettir.	Apple'ın çevresel söylemi tartışmasız doğrudur.
Apple logosuna dönüşen yeşil yaprak	Yaprak + Apple logosu	Doğa ve teknoloji birleşimi	Apple'ın Marka kimliği ile sürdürülebilirlik ayrılmaz bir bütündür.	Apple doğanın teknolojik temsilcisidir.

Reklamda çalışanın elindeki kurumuş bitkinin Mother Nature karakterinin gelişiyi birlikte yeniden yeşermesi, çevresel sürdürülebilirliğin en güçlü görsel metaforlarından biri olarak kullanılmaktadır. Barthes'ın (1979) mit kuramı bağlamında bu gösterge, Apple'ın çevresel girişimlerinin doğayı iyileştirdiği yönünde ideolojik bir anlam üretmektedir. Böylece doğanın yeniden canlanması, şirketin sürdürülebilirlik söylemini meşrulaştıran ve çevresel sorumluluğunu sorgulanamaz hale getiren bir mite dönüşmektedir. Baudrillard'ın (1994) simülasyon yaklaşımı açısından ise bu sahne, çevresel iyileşmenin gerçek ve ölçülebilir süreçlerinden ziyade, sembolik bir temsil aracılığıyla hipergerçek bir sürdürülebilirlik anlatısı

inşa etmektedir. Bu yönüyle reklam, çevresel başarıyı görsel metaforlar üzerinden yeniden üreterek greenwashing söylemini güçlendiren göstergelerden biri olarak değerlendirilebilir.

Reklam yalnızca Apple Watch'un karbon nötr olmasına odaklanmaktadır. Ancak elektronik üretimde kullanılan nadir metaller, tedarik zinciri emisyonları, madencilik faaliyetleri, elektronik atıklar ve ürün yaşam döngüsünün diğer çevresel etkileri reklamda yer almamaktadır. Bir çevresel özelliğin öne çıkarılması, daha geniş çevresel etkileri görünmez hale getirmektedir. Bu sebeple TerraChoice'un yedi günahı açısından gizli ödün verme (hidden trade-off) reklamda bariz şekilde görülmektedir. Benzer şekilde reklamda "Carbon Neutral" ifadesi kullanılmasına rağmen reklam filmi içinde bu iddianın nasıl doğrulandığına ilişkin herhangi bir sertifika, bağımsız denetim veya metodoloji sunulmamaktadır. Ancak Apple bu konuda ayrı sürdürülebilirlik raporları yayımladığı için yalnızca reklam üzerinden değerlendirildiğinde kanıtsız iddianın (no proof) da kısmen bulunduğu söylenebilir.

SONUÇ

Bu çalışma, H&M'in *Conscious Summer 2020 Campaign*, IKEA'nın "Sürdürülebilir Ürünler ile Eviniz Değişsin, Dünyanız Değişsin", Shell'in *Make the Future* ve Apple'ın *Apple Watch Carbon Neutral (Mother Nature)* reklam filmlerini Roland Barthes'in göstergebilimsel yaklaşımı temelinde inceleyerek dijital reklamlarda sürdürülebilirlik söyleminin nasıl inşa edildiğini ve bu söylemin greenwashing bağlamında nasıl anlam kazandığını ortaya koymayı amaçlamıştır. Reklamlar gösteren, gösterilen, yan anlam ve mit düzeylerinde çözümlenmiş; elde edilen bulgular TerraChoice'un (2010) "Greenwashing'in Yedi Günahı" sınıflandırması ve Baudrillard'ın simülasyon ve hipergerçeklik yaklaşımı çerçevesinde değerlendirilmiştir.

Araştırmanın temel bulgusu, incelenen reklamların sürdürülebilirliği yalnızca çevresel bir performans alanı olarak değil, aynı zamanda markaların kurumsal kimliklerini ve sembolik değerlerini güçlendiren bir iletişim unsuru olarak yapılandırıldığını göstermektedir. Reklamlarda doğa manzaraları, yeşil renkler, gün ışığı, bitki örtüsü, geri dönüşüm sembolleri, çevre dostu ürünler, karbon nötrlük ifadeleri, temiz enerji teknolojileri, kapsayıcı karakterler ve gelecek odaklı anlatılar gibi göstergeler yoğun biçimde kullanılmaktadır. Bu göstergeler ilk anlam düzeyinde çevresel duyarlılık ve sürdürülebilirlik mesajını iletirken, ikinci anlamlandırma düzeyinde markaların doğayı koruyan, toplumsal ve çevresel sorumluluk üstlenen ve sürdürülebilir bir geleceğin aktörü olan kurumlar olduğu yönünde mitler üretmektedir. Dolayısıyla sürdürülebilirlik, reklam söyleminde yalnızca açıklanan bir kurumsal politika olmaktan çıkarak markanın kimliğini tanımlayan sembolik bir değere dönüştürülmektedir.

Barthes'in göstergebilimsel yaklaşımı açısından değerlendirildiğinde, reklamlarda kullanılan çevresel göstergelerin yalnızca doğrudan anlamlarıyla sınırlı kalmadığı görülmektedir. Doğa, yeşil renk, temiz enerji, geri dönüşüm, karbon nötrlük ve sürdürülebilir ürün gibi göstergeler, kültürel olarak kabul gören çevrecilik ve sorumluluk değerleriyle ilişkilendirilerek daha geniş bir ideolojik anlam alanı oluşturmaktadır. Böylece reklamlar, markaların çevresel sorumluluğunu doğal, olumlu ve sorgulanması gerekmeyen bir gerçeklik olarak sunmaktadır. Bu durum, Barthes'in mit kavramıyla açıklanabilecek biçimde, belirli tarihsel ve ekonomik ilişkilerin doğal ve evrensel gerçekliklermiş gibi görünür hâle getirilmesine katkıda bulunmaktadır (Barthes, 1977).

İncelenen dört reklamın ortak özelliklerinden biri, sürdürülebilirliği önemli ölçüde tüketim pratikleriyle ilişkilendirmesidir. H&M örneğinde sürdürülebilir moda söylemi doğal mekânlar, çevreci görseller ve kapsayıcı karakterler aracılığıyla kurulurken, hızlı moda modelinin yüksek üretim ve tüketim yapısının çevresel sonuçları reklam anlatısının dışında bırakılmaktadır. IKEA

örneğinde sürdürülebilir yaşam, çevre dostu ürünlerin tüketilmesiyle ilişkilendirilmekte ve çevresel sorumluluk bireysel satın alma tercihleri üzerinden anlamlandırılmaktadır. Shell reklamında yenilenebilir enerji, temiz enerji teknolojileri ve gelecek vurgusu aracılığıyla şirketin geleceğin enerji sağlayıcısı olduğu yönünde bir kurumsal kimlik oluşturulurken, fosil yakıt faaliyetleri söylemsel olarak geri plana itilmektedir. Apple örneğinde ise karbon nötr Apple Watch ve *Mother Nature* karakteri aracılığıyla teknolojik yenilik ile çevresel sorumluluk arasında güçlü bir sembolik bağ kurulmakta ve sürdürülebilirlik şirketin teknolojik ilerleme anlatısının bir parçası hâline getirilmektedir.

Bu örnekler, dört reklam arasında farklı anlatı stratejileri bulunmasına rağmen ortak bir söylemsel örüntünün varlığına işaret etmektedir. Sürdürülebilirlik, yapısal çevresel sorunların tartışıldığı kapsamlı bir toplumsal ve ekonomik mesele olmaktan ziyade, tüketilebilir ürünler, yenilikçi teknolojiler ve kurumsal marka değerleri üzerinden temsil edilmektedir. Böylece reklamlar, tüketim ile çevresel sorumluluk arasında olumlu ve doğal bir ilişki kurmaktadır. Bu ilişki, tüketicinin çevresel sorunların çözümündeki rolünü çoğunlukla bireysel satın alma ve kullanım tercihleriyle sınırlandırırken, üretim sistemleri, tedarik zincirleri, kaynak kullanımı ve yaşam döngüsü etkileri gibi daha karmaşık yapısal boyutları ikincil konuma taşımaktadır.

Greenwashing açısından değerlendirildiğinde, TerraChoice'un (2010) "Greenwashing'in Yedi Günahı" sınıflandırması içerisinde özellikle Gizli Takas (Hidden Trade-off) stratejisinin öne çıktığı görülmektedir. İncelenen reklamlarda markalar belirli çevresel başarılarını, ürün özelliklerini veya sürdürülebilirlik girişimlerini görünür hâle getirirken; üretim süreçleri, hammadde temini, tedarik zinciri, fosil yakıt kullanımı, yüksek üretim hacmi, elektronik atıklar ve ürünlerin yaşam döngüsü boyunca oluşturduğu çevresel etkiler gibi daha kapsamlı sorunlar reklam söyleminin dışında kalmaktadır. Bu durum, greenwashing literatüründe vurgulanan seçici çevresel iletişim biçimleriyle örtüşmektedir (Delmas & Burbano, 2011; Lyon & Montgomery, 2015; de Freitas Netto et al., 2020).

Bununla birlikte, incelenen reklamların greenwashing biçimlerinin tamamen aynı olmadığı da görülmektedir. H&M ve Shell örneklerinde reklam söylemi ile şirketlerin çevresel faaliyetlerine ilişkin daha geniş performans tartışmaları arasındaki mesafe daha belirgin hâle gelirken, IKEA ve Apple örneklerinde sürdürülebilirlik söylemi daha çok belirli ürünler ve teknolojik çözümler üzerinden kurulmaktadır. Bu nedenle greenwashing olgusunun yalnızca açık biçimde yanlış veya yanıltıcı çevresel iddialarla sınırlı olmadığı; çevresel gerçekliğin belirli unsurlarının seçilerek öne çıkarılması ve diğer unsurların iletişim alanının dışında bırakılması yoluyla da üretilebildiği sonucuna ulaşılmıştır.

Araştırmanın Baudrillard'ın simülasyon ve hipergerçeklik yaklaşımı açısından değerlendirilmesi ise greenwashing olgusunun yalnızca "doğru" ve "yanlış" çevresel iddialar üzerinden açıklanamayacağını göstermektedir. Reklamlarda kullanılan doğal peyzajlar, temiz enerji teknolojileri, yeşil renkler, karbon nötrlük göstergeleri ve çevreci metaforlar, sürdürülebilirliğin kendisini temsil etmekten öte, sürdürülebilirliğin güçlü ve idealize edilmiş bir imgesini üretmektedir. Böylece reklamda oluşturulan çevreci temsil, şirketin bütünsel çevresel performansının yerine geçen sembolik bir gerçeklik hâline gelebilmektedir. Baudrillard'ın (1994) simülasyon yaklaşımı çerçevesinde değerlendirildiğinde bu durum, çevresel gerçekliğin göstergeler aracılığıyla yeniden kurulması ve sonunda göstergenin temsil ettiği gerçekliğin önüne geçmesi şeklinde yorumlanabilir. Bu bağlamda reklamlar, sürdürülebilirliğin ölçülebilir ve hesap verebilir bir performans alanı olmasının yanı sıra, estetik ve duygusal göstergeler aracılığıyla tüketilen bir marka imgesine dönüşmesine katkıda bulunmaktadır.

Çalışmanın kuramsal katkısı, greenwashing olgusunu yalnızca çevresel iddiaların doğruluğu veya şirketlerin çevresel performansı arasındaki uyumsuzluk üzerinden değil, aynı zamanda bu iddiaların reklam söyleminde nasıl anlamlandırıldığı üzerinden ele almasıdır. Barthes'ın göstergebilimsel yaklaşımı, çevresel göstergelerin nasıl mitlere dönüştürüldüğünü ve sürdürülebilirliğin nasıl doğal bir marka değeri hâline getirildiğini açıklarken; Baudrillard'ın simülasyon yaklaşımı, bu göstergelerin gerçek çevresel performansın yerine geçebilen hipergerçek bir sürdürülebilirlik imgesi üretme potansiyelini ortaya koymaktadır. TerraChoice'un greenwashing sınıflandırması ise söz konusu söylemsel yapıların çevresel iletişimdeki problemleri boyutlarını sınıflandırmaya olanak sağlamaktadır. Bu üç yaklaşımın birlikte kullanılması, dijital sürdürülebilirlik reklamlarının hem anlam üretim süreçlerinin hem de greenwashing potansiyelinin çok katmanlı biçimde değerlendirilmesine olanak sunmaktadır.

Bu çalışma aynı zamanda sürdürülebilirlik iletişiminin yalnızca şirketlerin çevresel faaliyetlerini aktaran bir iletişim alanı olmadığını, çevreye ilişkin toplumsal anlamların ve tüketim pratiklerinin de yeniden üretildiği bir alan olduğunu göstermektedir. İncelenen reklamlar çevresel duyarlılığı destekleyen olumlu mesajlar içermekle birlikte, sürdürülebilirliği çoğunlukla seçilmiş göstergeler üzerinden idealize ederek markaların çevresel sorumluluk sahibi kurumlar olarak algılanmasına katkıda bulunmaktadır. Bu nedenle dijital reklamların çevresel iletişimdeki rolü, yalnızca bilgi verme işlevi üzerinden değil, çevresel sorunların nasıl çerçevelendiği, sorumluluğun kime atfedildiği ve sürdürülebilir tüketimin nasıl meşrulaştırıldığı üzerinden de değerlendirilmelidir.

Araştırmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. İlk olarak çalışma, dört farklı markaya ait reklam filmiyle sınırlandırılmıştır. Bu nedenle elde edilen bulgular tüm dijital sürdürülebilirlik reklamlarına genellenemez. İkinci olarak araştırma nitel ve göstergebilimsel bir çözümlemeye dayandığından, tüketicilerin söz konusu reklamları nasıl algıladıkları ve bu söylemlerin satın alma niyeti, marka güveni veya çevresel tutumlar üzerindeki etkileri doğrudan ölçülmemiştir. Ayrıca reklamların çevresel iddiaları ile şirketlerin gerçek çevresel performansları arasındaki ilişkinin kapsamlı biçimde doğrulanması, ayrı bir ampirik araştırma tasarımı gerektirmektedir. Bu sınırlılıklar, çalışmanın bulgularının reklamların anlam üretim süreçleri bağlamında değerlendirilmesi gerektiğini göstermektedir.

Gelecekte yapılacak araştırmalarda reklam metinlerinin şirketlerin sürdürülebilirlik raporları, bağımsız çevresel performans verileri ve yaşam döngüsü analizleriyle birlikte incelenmesi, greenwashing iddialarının daha kapsamlı biçimde değerlendirilmesine katkı sağlayabilir. Bunun yanı sıra farklı sektörlerden daha geniş bir reklam örnekleminin karşılaştırılması, greenwashing stratejilerinin sektörel olarak nasıl farklılaştığını ortaya koyabilir. Tüketici araştırmalarıyla desteklenecek çalışmalar ise mit, simülasyon ve greenwashing söylemlerinin tüketici güveni, marka itibarı, satın alma niyeti ve sürdürülebilir tüketim davranışları üzerindeki etkilerini açıklayabilir. Özellikle dijital reklamların kullanıcı yorumları, paylaşımlar ve yeniden üretimler yoluyla etkileşimli hâle gelmesi, gelecekte sürdürülebilirlik söyleminin yalnızca reklam metni üzerinden değil, kullanıcıların bu söyleme verdikleri tepkiler üzerinden de incelenmesini gerekli kılmaktadır.

Sonuç olarak bu çalışma, dijital reklamlarda sürdürülebilirlik söyleminin yalnızca çevresel bilgi aktaran bir iletişim stratejisi olmadığını; aynı zamanda marka kimliği, tüketim kültürü ve kurumsal meşruiyetin yeniden üretildiği güçlü bir anlamlandırma alanı olduğunu ortaya koymaktadır. İncelenen reklamlarda çevresel göstergeler aracılığıyla idealize edilen sürdürülebilirlik imgesi, markaların çevreci kimliklerini güçlendirirken aynı zamanda çevresel sorumluluğu bireysel tüketim, teknolojik yenilik ve sembolik marka değerleriyle ilişkilendirmektedir. Bu yönüyle çalışma, greenwashing olgusunu yalnızca yanıltıcı çevresel iddialar bağlamında değil, sürdürülebilirliğin dijital reklamlar aracılığıyla hangi göstergeler,

mitler ve simülasyonlar üzerinden gerçeklik olarak kurulduğu açısından ele alarak sürdürülebilirlik iletişimi ve reklam araştırmalarına eleştirel bir perspektif sunmaktadır.

KAYNAKÇA

Akünver, F., & Şeker, P. (2026). Yeşil yıkama mı gerçek çevrecilik mi? Çevreci reklam mesajlarına ilişkin bir odak grup çalışması. *İletişim Çalışmaları Dergisi*, 12(1).

Aslam, B., & Karjaluto, H. (2017). Digital advertising around paid spaces, E-advertising industry's revenue engine: A review and research agenda. *Telematics and Informatics*, 34(8), 1650-1662.

Banerjee, S. B. (2008). Corporate social responsibility: The good, the bad and the ugly. *Critical Sociology*, 34(1), 51–79. <https://doi.org/10.1177/0896920507084623>

Barthes, R. (2017). Görüntünün retoriği, sanat ve müzik. Çev., Ayşenaz Koş. Ömer Albayrak, 2.

Barthes, Roland (1979). Göstergebilim İlkeleri, (Çev. Mehmet Rifat-Sema Rifat) Kültür Bakanlığı, Ankara.

Barthes, Roland (2014). Çağdaş Söylenler. (Çev: Tahsin Yücel), Metis Yayınları, İstanbul.

Baudrillard, J. (1994). *Simulacra and simulation* (S. F. Glaser, Trans.). University of Michigan Press.

Baudrillard, J. (2010). *Tüketim toplumu* (H. Deliceçaylı & F. Keskin, Çev.). Ütopya Yayınları.

Baudrillard, Jean (2011). Simülakrlar ve Simülasyon (Oğuz Adanır, çev). Doğu Batı Yayınları, Ankara.

Baumgärtner, S., & Quaas, M. F. (2010). What is sustainability economics? *Ecological Economics*, 69(3), 445–450. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2009.11.019>

Bernini, F., & La Rosa, F. (2024). *Research in the greenwashing field: Concepts, theories, and potential impacts on economic and social value*. *Journal of Management & Governance*, 28, 405–444. <https://doi.org/10.1007/s10997-023-09686-5>

Birt, A. (2025). Visual Storytelling for Sustainability Communication. Practice-Based Design Techniques. In *Strategic Sustainability Communication: Principles, Perspectives, and Potential* (pp. 405-415). Cham: Springer Nature Switzerland.

Castells, M. (2010). *The Rise of the Network Society* (2nd ed.). Oxford: Wiley-Blackwell.

Catellani, A. (2022). *Semiotic analysis of environmental communication campaigns*. *The Routledge Handbook of Nonprofit Communication* p. 224-234.

Chandler, D. (2007). *Semiotics: The Basics* (2.baskı). Routledge Yayınevi, Londra

Cheng, J. M. S., Blankson, C., Wang, E. S. T., & Chen, L. S. L. (2009). *Consumer attitudes and interactive digital advertising*. *International Journal of Advertising*, 28(3), 501–525.

Cho, C. H., Laine, M., Roberts, R. W., & Rodrigue, M. (2015). Organized hypocrisy, organizational façades, and sustainability reporting. *Accounting, Organizations and Society*, 40, 78–94.

- Christensen, L. T., Morsing, M., & Thyssen, O. (2013). CSR as aspirational talk. *Organization*, 20(3), 372–393. <https://doi.org/10.1177/1350508413478310>
- Çabuk, Serap, M.A. Burak Nakıboğlu, (2003), “Çevreci Pazarlama ve Tüketicilerin Çevreci Tutumlarının Satın Alma Davranışlarına Etkileri İle İlgili Bir Uygulama”, Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, C.12, S.12:39-54.
- Çakaröz, K. M., & Koç, N. (2024). Yeşil Tüketim Davranışının Belirleyicileri Üzerine Bir Analiz. *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, 9(1), 21-41.
- de Freitas Netto, S. V., Sobral, M. F. F., Ribeiro, A. R. B., & Soares, G. R. L. (2020). Concepts and forms of greenwashing: A systematic review. *Environmental Sciences Europe*, 32(1), 19.
- Delmas, M. A., & Burbano, V. C. (2011). The drivers of greenwashing. *California Management Review*, 54(1), 64–87. <https://doi.org/10.1525/cm.2011.54.1.64>
- Deloitte. (2024). *2024 Gen Z and Millennial Survey*. Deloitte Insights.
- Demir Demiralp, F. (2025). Dijital Reklamcılıkta Simülasyonun İzdüşümü: Üretken Yapay Zekâ Etkileyicilerinin Simülakr Olarak İnşası. *Journal of Communication Theory & Research/İletişim Kuram ve Arastırma Dergisi*, 70.
- Du, S., Bhattacharya, C. B., & Sen, S. (2010). Maximizing business returns to corporate social responsibility (CSR): The role of CSR communication. *International Journal of Management Reviews*, 12(1), 8–19. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2370.2009.00276.x>
- Elkington, J. (1997). *Cannibals with forks: The triple bottom line of 21st century business*. Capstone.
- Ergin, R. G., & Dal, N. E. (2023). Davranışsal çevre bilincinin sürdürülebilir tüketim davranışına etkisi hakkında bir araştırma. *Bilge Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(1), 28-53.
- Hartmann, P., & Apaolaza-Ibáñez, V. (2009). Green advertising revisited. *International Journal of Advertising*, 28(4), 715–739.
- Jenkins, H. (2006). *Convergence culture: Where old and new media collide*. New York University Press.
- Kaplan, A. M., & Haenlein, M. (2010). Users of the world, unite! The challenges and opportunities of social media. *Business Horizons*, 53(1), 59–68. <https://doi.org/10.1016/j.bushor.2009.09.003>
- Karaca, Ş. (2013). Tüketicilerin yeşil ürünlere ilişkin tutumlarının incelenmesine yönelik bir araştırma. *Ege Akademik Bakış*, 13(1), 99–111.
- Kwon, K., Lee, J., Wang, C., & Diwanji, V. S. (2023). From green advertising to greenwashing: Content analysis of global corporations’ green advertising on social media. *International Journal of Advertising*, 43(1), 97–124. <https://doi.org/10.1080/02650487.2023.2208489>
- Lee, J., & Cho, M. (2019). New insights into socially responsible consumers: The role of personal values. *International Journal of Consumer Studies*, 43(2), 123-133.
- Lyon, T. P., & Montgomery, A. W. (2015). The means and end of greenwash. *Organization & Environment*, 28(2), 223–249.
- McStay, A. (2017). *Digital advertising* (2. baskı). Red Globe Press.

- Motavalli, J. (2011). *A history of greenwashing: How dirty towels impacted the green movement*. Daily Finance/AOL
- Nielsen. (2018). *Was 2018 the year of the influential sustainable consumer?* Nielsen Global Report.
- Nyilasy, G., Gangadharbatla, H., & Paladino, A. (2014). Perceived greenwashing: The interactive effects of green advertising and corporate environmental performance on consumer reactions. *Journal of business ethics*, 125(4), 693-707. <https://doi.org/10.1007/s10551-013-1944-3>
- Oflaç, B. S., & Göçer, A. (2015). Genç tüketicilerin algılanan çevresel bilgi düzeyleri ve etiketli ürünlere karşı yaklaşımları üzerine bir çalışma. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 17(2), 216–228.
- Patton, M. Q. (2015). Sampling, qualitative (purposeful). In G. Ritzer (Ed.), *The Blackwell encyclopedia of sociology*. Wiley. <https://doi.org/10.1002/9781405165518.wbecoss012.pub2>
- Peattie, K., & Crane, A. (2005). Green marketing: Legend, myth, farce or prophesy? *Qualitative Market Research: An International Journal*, 8(4), 357–370. <https://doi.org/10.1108/13522750510619733>
- Porter, M. E., & Kramer, M. R. (2011). Creating shared value. *Harvard Business Review*, 89(1–2), 62–77.
- Rathee, S. (2024). Introduction to the special issue on the role of sustainability in advertising. *International Journal of Advertising*, 43(1), 1-6.
- Rathee, S., & Milfeld, T. (2023). Sustainability advertising: Literature review and framework for future research. *International Journal of Advertising*, 43(1), 7–35. <https://doi.org/10.1080/02650487.2023.2175300>
- Saussure, F. de. (1985). *Genel Dilbilim Dersleri* (Çev. Berke Vardar). Birey ve Toplum Yayınları, Ankara.
- Seele, P., & Gatti, L. (2017). Greenwashing revisited: In search of a typology and accusation-based definition. *Business Strategy and the Environment*, 26(2), 239–252.
- Sharma, A. P. (2021). Consumers' purchase behaviour and green marketing: A synthesis, review and agenda. *International Journal of Consumer Studies*, 45(6), 1217–1238. <https://doi.org/10.1111/ijcs.12722>
- Song, Y., & Luximon, Y. (2019). Design for sustainability: The effect of lettering case on environmental concern from a green advertising perspective. *Sustainability*, 11(5), 1333. <https://doi.org/10.3390/su11051333>
- Testa, F., Miroshnychenko, I., Barontini, R., & Frey, M. (2018). Does it pay to be a greenwasher or a brownwasher? *Business Strategy and the Environment*, 27(7), 1104–1116. <https://doi.org/10.1002/bse.2058>
- United Nations. (2015). *Transforming our world: The 2030 agenda for sustainable development*. United Nations. <https://sdgs.un.org/2030agenda>
- Vukovic, D., & Untersweg, T. (2024). The effect of sustainability development using the example of green washing.

Walker, K., & Wan, F. (2012). The harm of symbolic actions and greenwashing. *Journal of Business Ethics*, 109(2), 227–242.

Williamson, J. (1978). *Decoding advertisements: Ideology and meaning in advertising*. Boyars.

World Commission on Environment and Development. (1987). *Our common future*. Oxford University Press.

Xue, F., & Muralidharan, S. (2015). A green picture is worth a thousand words?: Effects of visual and textual environmental appeals in advertising and the moderating role of product involvement. *Journal of Promotion Management*, 21(1), 82–106.
<https://doi.org/10.1080/10496491.2014.971209>

Yang, Z., Nguyen, T. T. H., Nguyen, H. N., Nguyen, T. T. N., & Cao, T. T. (2020). Greenwashing behaviours: Causes, taxonomy and consequences based on a systematic literature review. *Journal of Business Economics and Management*, 21(5), 1486–1507.
<https://doi.org/10.3846/jbem.2020.1322>

Zhang, S., & Liu, X. (2012). Demystification of an ad using Barthes's cultural semiotics. *Chinese Semiotic Studies*, 8(1), 156–161. <https://doi.org/10.1515/css-2012-003>

Zhang, Y., Liu, J., & Li, X. (2024). Value delivery in green consumption: The effect of advertisement value proposition on consumer perception and purchase intention. *Frontiers in Psychology*, 15, 1339197. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2024.1339197>

<https://hmgroup.com/news/conscious-collection-sustainable-style-at-hm/>

<https://qz.com/2180075/hm-showed-bogus-environmental-higg-index-scores-for-its-clothing>

<https://tabithawhiting.com/2024/02/23/hms-conscious-collection/>

<https://www.clientearth.org/projects/the-greenwashing-files/shell/>

https://www.diken.com.tr/dev-giyim-firmasinin-kiyafetleri-geri-donusum-yerine-ucuncu-dunya-ulkelerine-atiliyoruz/?_cf_chl_f_tk=.x8EO8Jitc32KCYDpL0VRIDREJBqR1RxOMCkIUCgloI-1783198161-1.0.1.1-hzF.1yXX8VBRfPbaxKevo8V8vHJAdSbZPNtePWoaKVA

<https://www.ikea.com.tr/iyi-fikirler/surdurulebilirlik-kucuk-degisiklikler-buyuk-etkiler>

<https://www.shell.com.my/about-us/what-we-do/energy-and-innovation/make-the-future.html>

THE IMPACT OF ANCIENT RELIGION ON CIVILIZATION: BELIEFS, RITUALS, AND SOCIAL STRUCTURES

Ananda Majumdar

Ananda Majumdar - Harvard University

ORCID: 0000-0003-3045-0056

ancient religion image - Search

Abstract: This study explains ancient religion in simple terms. It looks at beliefs, rituals, and symbols in early societies. The goal is to understand how religion influenced daily life, leadership, morality, and community order in the ancient world. The study uses a qualitative method, examining historical texts, myths, temple records, and archaeological evidence to compare different religious traditions. Previous studies show that ancient religion was closely

connected to politics, nature, kingship, and social values. Many scholars focus on Egypt, Mesopotamia, Greece, Rome, and India as major centers of early religious development (Ancient Religions of Egypt and Mesopotamia, n.d.). This study uses a historical and sociological approach to describe religion as both a belief system and a social institution. While this approach enables a broad and comparative study, it is important to acknowledge methodological weaknesses. Interpreting ancient sources can be difficult due to the fragmentary nature of historical documents, likely biases in records, and differing scholarly interpretations. These factors may affect how religious beliefs and practices are understood. The expected outcome is to provide a clear understanding of the role of ancient religion in human civilization and cultural identity. This topic matters because ancient religion still affects current values, traditions, festivals, and moral ideas in many societies today. The findings show that ancient religion gave meaning to life, explained natural events, supported rulers, and united communities using shared worship and rituals (Religion and Ritual in the Ancient World, n.d.). In conclusion, ancient religion played an important role in early human history by shaping thought, behaviour, and social structure (Ancient Religions of Egypt and Mesopotamia, n.d.; Religion and Ritual in the Ancient World, n.d.). Studying it helps us understand the roots of civilization and culture.

Keywords: Ancient religion, rituals, civilization.

Introduction: Religion has played a central role in the development of human civilization, shaping not only individual beliefs but also the collective identity of entire societies. In the ancient world, religion was not a separate sphere of life but was tightly integrated within daily routines, governance, social organization, and cultural manifestations (Hill et al., 2013). The impact of ancient religion went well beyond spiritual or metaphysical concerns; it strongly influenced laws, education, art, architecture, and even the legitimacy of rulers (Hill et al., 2013). This linkage made religion a powerful force in preserving social order, reinforcing moral values, and providing a shared structure for understanding the world (Lichtheim, 2000, pp. 195-210).

In early societies such as Egypt, Mesopotamia, Greece, Rome, and India, religious beliefs and rituals served a vital function in explaining natural phenomena, establishing codes of conduct, and developing a sense of community. Myths and legends offered explanations for the enigmas of existence, from the cycles of the seasons to the origins of life and death. Temples functioned not only as places of worship but also as centers of education, administration, and economic activity. Priests and religious leaders possessed considerable political power, interpreting the

will of the gods and legitimizing the authority of kings and emperors (Hill et al., 2013). Festivals, sacrifices, and communal rituals reinforced social unity and marked important transitions in both individual and collective life (Graf, n.d.).

The study of ancient religion comprises examining a wide range of sources, including historical texts, myths, temple records, and archaeological evidence. By comparing the religious traditions of different civilizations, scholars can observe patterns and variations in beliefs, practices, and social functions. For example, in ancient Egypt, the ritual of daily temple offerings involved priests presenting food and incense to statues of the gods, showing a belief in the gods' direct presence among the people (Ancient Egyptian offerings, n.d.). In contrast, ancient Greek religious practice emphasized public festivals such as the Olympic Games, held in honour of Zeus, where athletic competition formed a central part of worship and community life (Ancient Olympic Games, n.d.). Such comparative analysis shows how religion adapted to diverse settings and responded to the changing needs of societies. It also highlights the persistent legacy of ancient religious ideas, many of which continue to influence current values, traditions, and moral concepts (The Hajj Pilgrimage Routes: The Darb Zubaydah (Iraq), 2019).

Comprehending the impact of ancient religion is essential for grasping the roots of human civilization (Frazer, 1890; Hill et al., 2013). It illuminates how early communities organized themselves, justified their institutions, and made sense of their experiences. By exploring the beliefs, rituals, and social structures of ancient societies, we acquire an understanding of the universal human search for meaning, order, and belonging. This historical perspective augments our appreciation of the complicated dynamics between religion and civilization, giving valuable lessons for the present and the future.

Literature Review: The study of ancient religion has long fascinated historians, anthropologists, and sociologists, resulting in a rich body of scholarly literature. Early landmark works, such as James Frazer's "The Golden Bough" (1890), explored the connection among myth, ritual, and social structure, stressing the universality of religious practices among various cultures (Frazer, 1890). Frazer's comparative approach established the basis for later studies on the functions of religion within society, inspiring scholars to examine how religious beliefs and rituals addressed existential questions and promoted social cohesion (Frazer, 1890).

Later research has focused on the specific characteristics of religion within ancient civilizations such as Egypt, Mesopotamia, Greece, Rome, and India (Leick, 2008, pp. 119-133). Scholars like Mircea Eliade investigated the sacred-profane dichotomy, suggesting that religious myths and rituals provided meaning and order in a world perceived as chaotic (Eliade, 1957). Eliade's

work, including "The Sacred and the Profane" (1957), stressed the transformational power of religious experience, arguing that sacred time and space were central to ancient worldviews. Similarly, Henri Frankfort and his colleagues, in "The Intellectual Adventure of Ancient Man" (1946), illustrated how religious thought shaped early philosophical and scientific developments (Frankfort et al., 1946).

The role of religion in legitimizing political authority has been a recurring theme in the literature (Assmann, 2002). Jan Assmann's studies on Egyptian religion, particularly "The Mind of Egypt" (2002), trace how the divine kingship concept intertwined religious and political power, making the pharaoh not only a ruler but also a mediator among gods and people. In Mesopotamia, as noted by Thorkild Jacobsen, city-states were frequently regarded as divine creations, with rulers serving as stewards of the gods' will (Jacobsen, 1976). Greek and Roman literature also highlights the assimilation of religion into civic life, as seen in the works of Walter Burkert and Mary Beard, who describe how public rituals and festivals reinforced communal identity (Burkert, 1985; Beard, 2012).

Recent scholarship has expanded the scope of analysis to consider gender, class, and intercultural exchange in ancient religions (Holloway & Kelhoffer, 2010). Feminist historians like Sarah B. Pomeroy have explored the roles of priestesses and female deities, while others have examined how religion legitimized social stratifications or enabled cultural contact between regions (Pomeroy, 1975). Archaeological discoveries, such as temple inscriptions and religious artifacts, have provided new evidence toward interpreting ancient practices, prompting scholars to revise earlier assumptions and adopt more subtle perspectives (Moser & Knust, 2017). However, there remains marked debate among scholars regarding the interpretation of these outcomes. For example, some researchers debate the degree to which religion was used as a tool of social control versus being a reflection of popular beliefs and grassroots practices. There are also different viewpoints on the extent to which religious syncretism occurred as ancient cultures interacted, with some scholars stressing the blending of local traditions and others retaining the persistence of separate religious identities (Religious syncretism, 2024). These current debates illustrate the difficulties involved in reconstructing ancient religious life and highlight the evolving character of academic discussion in the field.

To summarize, the literature on ancient religion stresses its central function in shaping civilization (Frazer, 1890; Assmann, 2002; Pomeroy, 1975). Scholars agree that religion was not merely a set of private beliefs but a public institution deeply embedded in all aspects of life.

The developing body of research continues to shed light on the intricacy and variety of ancient religious traditions, revealing their lasting impact in modern societies.

Methodology: This study uses a qualitative method based on documentary analysis to examine the impact of ancient religion on civilization (Moser & Knust, 2017). A qualitative approach is especially suitable for this research because it enables a meticulous inquiry into the beliefs, rituals, and social structures that are often only accessible through interpretation of historical sources (Holloway & Kelhoffer, 2010). Quantitative methods, by contrast, would be less effective due to the lack of uniform or numerical data in ancient records. Documentary analysis entails the systematic review and interpretation of historical documents, literary sources, myths, temple records, and archaeological findings, which are often fragmentary and require situational comprehension rather than statistical analysis. By using qualitative documentary analysis, the study can seize the nuances, meanings, and complexities embedded in ancient religious practices and texts. Through analyzing a wide range of primary and secondary sources, the research attempts to discover patterns, themes, and connections in religious beliefs, rituals, and social structures throughout ancient societies, including Egypt, Mesopotamia, Greece, Rome, and India (Moser & Knust, 2017; Holloway & Kelhoffer, 2010).

The procedure starts with the collection of relevant documents, such as old manuscripts, inscriptions, temple archives, and scholarly interpretations. Each document is critically evaluated for its historical background, authenticity, and relevance to the research questions. Attention is given to the cultural, political, and social circumstances under which those documents were produced, ensuring that interpretations are grounded in their original frameworks. Comparative analysis is then conducted, enabling the identification of similarities and differences in religious practices and their social functions across civilizations.

The documentary analysis method is well suited to studies of ancient religion, as it allows researchers to reconstruct belief systems and rituals from fragmentary evidence. It also enables a multi-perspective approach, combining insights from history, anthropology, and sociology. By combining information from a variety of sources, this methodology delivers a thorough understanding of how ancient religion shaped the development of civilization. The findings generated through documentary analysis contribute to a nuanced discussion of religious influence on law, governance, morality, and communal sense of identity in the ancient world.

Conceptual Framework: The conceptual framework for this study is guided by the understanding of religion as both a belief system and a social institution (Durkheim, 1912; Weber, 1922). Drawing from sociological and anthropological theories, the framework

positions ancient religion at the intersection of ideology, ritual practice, and social organization. It stresses three core components: beliefs (the myths, cosmologies, and divine accounts that shaped worldviews), rituals (the ceremonies, sacrifices, and communal acts that supported collective identity), and social structures (the hierarchies, roles, and institutions influenced by religious authority) (Durkheim, 1912; Weber, 1922).

This system is informed by the works of Emile Durkheim, who viewed religion as a source of social cohesion and moral regulation (Durkheim, 1912), and Max Weber, who analyzed the relationship between religion, power, and legitimacy (Weber, 1922). It also incorporates comparative perspectives from historians and archaeologists on how religious systems functioned within the broader context of ancient civilization (Assmann, 2002; Frankfort et al., 1946). The model recognizes that religion was not isolated but deeply embedded in political authority, legal systems, education, art, and daily life.

Through this lens, the study examines how religious beliefs legitimized rulers, maintained order, explained natural phenomena, and provided meaning for individuals and communities (Assmann, 2002; Eliade, 1957). The framework allows for comparative analysis across different ancient societies, highlighting both universal patterns and unique cultural expressions. By situating religion within these interconnected domains, the study offers a holistic perspective on its impact on the development of civilization.

Results and Findings: The documentary analysis reveals several significant findings regarding the impact of ancient religion on civilization. First, religious beliefs provided foundational explanations for natural phenomena, life cycles, and human existence (Frazer, 1890; Eliade, 1957). Myths and cosmologies shaped how ancient societies understood the world and their place within it, offering comfort and order in the face of uncertainty.

Second, religious rituals and ceremonies were central to social cohesion and community identity (Durkheim, 1912; Graf, n.d.). Festivals, sacrifices, and communal worship created shared experiences that reinforced collective values and strengthened social bonds. Temples and sacred spaces functioned as hubs for not only spiritual activities but also political, educational, and economic life (Graf, n.d.; Burkert, 1985).

Third, religion played a crucial role in legitimizing authority and governance (Assmann, 2002; Jacobsen, 1976). Rulers were often seen as divinely chosen or even as intermediaries between the gods and their people. This divine sanction reinforced the power of leaders. It justified their

rule, as seen in the concepts of divine kingship in Egypt and Mesopotamia, and the close association between religion and the state in Greece and Rome (Assmann, 2002; Beard, 2012).

The findings also highlight the dynamic relationship between religion and law, morality, and education (Lichtheim, 2000; Hill et al., 2013). Religious codes established norms for behaviour, defined social hierarchies, and guided responses to moral dilemmas. Many legal systems in the ancient world were rooted in religious doctrine, and religious education was integral to the transmission of cultural values.

Finally, the analysis demonstrates both universal and distinctive features of ancient religions (Frazer, 1890; Pomeroy, 1975). While all studied civilizations relied on religion to explain existence and maintain social order, each developed unique religious expressions shaped by their specific historical, environmental, and cultural contexts. This diversity contributed to the rich tapestry of human civilization and continues to influence modern societies today.

Discussion: The results of this study highlight the profound and multifaceted role of religion in shaping the foundations and evolution of ancient civilizations (Frazer, 1890; Durkheim, 1912; Assmann, 2002). In this discussion, the implications of the findings are explored in relation to the literature and theoretical frameworks, with an emphasis on how ancient religion functioned as both a belief system and a social institution, and how its legacy continues to inform present-day societies.

One of the central themes emerging from the analysis is the capacity of ancient religion to provide meaning and order in a world filled with uncertainty (Eliade, 1957; Frazer, 1890). Myths, cosmologies, and religious narratives were not merely stories but mechanisms for explaining the origins of life, natural phenomena, and human destiny. As described by Eliade and Frazer, these stories offered a sense of continuity and stability, linking individuals to a broader cosmic order. This sense of belonging was both existential and practical, as religious beliefs shaped the rhythms of daily life, agricultural cycles, and social organization (Eliade, 1957).

The discussion of social cohesion is rooted in Durkheim's theory that religion is a source of solidarity and moral regulation (Durkheim, 1912). The findings demonstrate how rituals, festivals, and communal worship knit societies together, fostering shared values and reinforcing collective identity (Durkheim, 1912; Graf, n.d.). Temples and sacred spaces became focal points for community life, blurring the boundaries between the sacred and the secular. This was

evident not only in religious observances but also in the integration of religious authority with political, educational, and economic institutions.

The legitimization of rulers and political systems through religious sanction is a recurring feature in ancient societies (Weber, 1922; Assmann, 2002). Drawing on Weber's analysis, the study reveals how divine kingship and the association of rulers with the gods served to legitimize governance and maintain order. In Egypt and Mesopotamia, for example, the king's authority was inseparable from his role as a mediator between the human and divine realms (Assmann, 2002; Jacobsen, 1976). This connection was institutionalized in rituals of coronation, temple construction, and lawmaking, providing a divine justification for the exercise of power.

Another key discussion point is the interplay between religion, law, and morality (Lichtheim, 2000; Hill et al., 2013). Ancient legal codes, such as the Code of Hammurabi or the laws of Manu, were deeply rooted in religious doctrine, reflecting the belief that moral order was divinely mandated. Religious education played a critical role in transmitting values, norms, and cultural heritage (Lichtheim, 2000). This highlights the integrative function of religion, not only in maintaining social order but also in shaping the ethical foundations of civilization.

The study also underscores the diversity of religious expressions among ancient societies (Pomeroy, 1975; Leick, 2008; Holloway & Kelhoffer, 2010). While certain themes—such as creation myths, ancestor worship, and sacrificial rituals—are nearly universal, the specific forms and practices were shaped by local environments, historical events, and intercultural contact (Pomeroy, 1975; Moser & Knust, 2017). This diversity is evident in the pantheons of gods, the architectural styles of temples, and the range of ritual practices observed. The adaptive capacity of religion allowed it to remain relevant in changing social and political landscapes, facilitating cultural continuity and transformation (Religious syncretism, 2024).

The enduring legacy of ancient religion is visible in many modern traditions, festivals, and moral concepts (Religion and Ritual in the Ancient World, n.d.; Assmann, 2002). The persistence of religious motifs in art, literature, and architecture attests to the deep-seated influence of ancient beliefs. Moreover, contemporary debates about the role of religion in public life often echo ancient concerns about the relationship between spiritual authority and political power. Understanding the ancient roots of these issues enriches current discussions and offers a broader perspective on the ongoing interplay between religion and civilization.

Comparing the findings of this study to existing literature reveals both consonance and innovation (Durkheim, 1912; Weber, 1922; Assmann, 2002; Pomeroy, 1975). The emphasis on religion as a public institution aligns with the views of Durkheim, Weber, and Assmann. Still, the documentary analysis also highlights the importance of gender, class, and intercultural dynamics as emphasized by more recent scholarship (Pomeroy, 1975; Holloway & Kelhoffer, 2010). By integrating historical, sociological, and anthropological perspectives, the discussion contributes to a holistic understanding of religion's role in shaping civilization.

While documentary analysis provides significant insights, it is limited by the availability and interpretation of historical sources. Many ancient religious practices are reconstructed from fragmentary evidence, and biases in the sources or in modern scholarship can influence conclusions. Future research could benefit from more specific interdisciplinary approaches and methods. For example, advances in archaeological science such as ground-penetrating radar, remote sensing, and 3D reconstruction can help uncover and analyze religious sites and artifacts. Digital humanities tools, including text-mining software for ancient languages, GIS mapping of temple locations, and visual databases for iconography, offer new ways to compare and interpret historical data systematically. Employing comparative frameworks from fields such as anthropology, religious studies, and even network analysis can reveal connections and differences across cultures. Integrating these particular techniques and tools can further illuminate the complexities of ancient religious life and expand the possibilities for reconstructing past beliefs and practices.

In sum, the discussion affirms that ancient religion was a dynamic and pervasive force, shaping the development of civilization in ways that continue to resonate today. By examining the beliefs, rituals, and social structures of early societies, scholars gain valuable insights into the foundations of human culture and the enduring quest for meaning, order, and identity. This understanding not only enriches our appreciation of the past but also informs our engagement with the present and future challenges of coexistence, governance, and cultural continuity.

Conclusion: This study has demonstrated that ancient religion was a central and dynamic force in shaping the development of early civilizations (Frazer, 1890; Durkheim, 1912; Assmann, 2002). Through a comprehensive documentary analysis, it is clear that religion permeated all aspects of social, political, and cultural life, serving as both a belief system and a powerful social institution. Religious myths and cosmologies provided explanations for the mysteries of existence, while rituals and communal worship fostered social cohesion, guided moral conduct, and reinforced collective identity (Eliade, 1957; Hill et al., 2013).

The findings indicate that religion played a crucial role in legitimizing authority, structuring social hierarchies, and establishing codes of law and morality (Hill et al., 2013; Assmann, 2002; Lichtheim, 2000). The integration of religious and political power, particularly through the concept of divine kingship and the association of rulers with the sacred, helped maintain order and stability across ancient societies (Assmann, 2002; Jacobsen, 1976). Temples and religious centers were not only places of worship but hubs for economic, educational, and administrative activities, further illustrating the pervasive influence of religion (Burkert, 1985; Beard, 2012).

By comparing different civilizations—Egypt, Mesopotamia, Greece, Rome, and India—the study highlights both universal functions and unique cultural expressions of religion (Pomeroy, 1975; Leick, 2008; Holloway & Kelhoffer, 2010). Despite differences in deities, rituals, and institutions, the underlying role of religion in providing meaning, order, and continuity is a common thread across these societies (Frazer, 1890; Eliade, 1957). This comparative approach enhances our understanding of how religion adapts to diverse historical and environmental contexts, contributing to the resilience and longevity of civilizations.

The legacy of ancient religion extends into the modern era, shaping contemporary values, traditions, festivals, and ethical frameworks (Religion and Ritual in the Ancient World, n.d.; Assmann, 2002). The enduring relevance of ancient religious ideas underscores the importance of studying their origins and functions. Understanding ancient religion not only illuminates the roots of civilization but also provides perspective on present-day cultural dynamics and societal challenges.

In conclusion, the impact of ancient religion on civilization is both profound and lasting (Frazer, 1890; Durkheim, 1912). By examining beliefs, rituals, and social structures, we gain insight into the foundations of human culture and the ongoing quest for meaning, identity, and social harmony. The study of ancient religion thus remains vital for appreciating the complexity of the past and navigating the challenges of the present and future.

Recommendations: Based on the findings of this study, several recommendations emerge for both scholars and society at large. Greater interdisciplinary research is encouraged, integrating history, archaeology, sociology, and comparative religion to deepen our understanding of ancient religious systems and their societal impacts (Holloway & Kelhoffer, 2010; Moser & Knust, 2017). Educational curricula at all levels should include the study of ancient religion to foster an appreciation of its influence on cultural identity, law, and moral values (Lichtheim, 2000). Preservation and careful analysis of historical and archaeological records are essential for reconstructing religious practices and beliefs. Contemporary societies can also reflect on

how ancient religious principles of community, moral responsibility, and the search for meaning remain relevant in addressing modern challenges such as social division and ethical dilemmas (Assmann, 2002). Finally, further research should explore underrepresented civilizations and lesser-known traditions to broaden the global perspective on the role of religion in the development of human civilization.

References

- Ancient Religions of Egypt and Mesopotamia. (n.d.). Encyclopedia.com. Retrieved from <https://www.encyclopedia.com/religion/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/ancient-religions-egypt-and-mesopotamia>
- Religion and Ritual in the Ancient World. (n.d.). EBSCO Research Starters. Retrieved from <https://www.ebsco.com/research-starters/history/religion-and-ritual-ancient-world>
- Hill, J. A., Jones, P., & Morales, A. J. (2013). Experiencing power, generating authority: Cosmos, politics, and the ideology of kingship in ancient Egypt and Mesopotamia. University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/j.ctt5hjfkfv>
- Lichtheim, M. (2000). Moral values in ancient Egypt. *Journal of Near Eastern Studies*, 59, 195–210. <https://doi.org/10.1086/468833>
- Hill, J., Jones, P., & Morales, A. J. (2013). Experiencing power, generating authority. Cosmos, politics, and the ideology of kingship in ancient Egypt and Mesopotamia. Penn Museum International Research Conferences (PMIRC). Retrieved from <https://www.penn.museum/research/publications/publication/980>
- Graf, F. (n.d.). Festivals in Ancient Greece and Rome. Retrieved from <https://academic.oup.com/edited-volume/62249/chapter-abstract/551386902>
- Ancient Egyptian offerings. (n.d.). Wikipedia. July 26, 2026. Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/Ancient_Egyptian_offerings
- Ancient Olympic Games. (n.d.). Ancient Olympic Games. Retrieved from <https://www.ancientolympicgames.org/about-games/>
- The Hajj Pilgrimage Routes: The Darb Zubaydah (Iraq). (2019, July 3). UNESCO World Heritage Centre. Retrieved from <https://whc.unesco.org/en/tentativelists/6576/>
- Frazer, J. G. (1890). *The Golden Bough*. Macmillan and Co. Retrieved from <https://www.nature.com/articles/042513a0>
- Leick, G. (2008). Sexuality and religion in Mesopotamia. *Religion Compass*, 2(2), 119–133. <https://doi.org/10.1111/j.1749-8171.2008.00063.x>
- Holloway, P. A., & Kelhoffer, J. A. (2010). Women and gender in ancient religions: Interdisciplinary approaches. Mohr Siebeck. Retrieved from <https://openlibrary.org/works/OL16610161W>
- Pomeroy, S. B. (1975). *Goddesses, whores, wives, and slaves: Women in classical antiquity*. Schocken Books. Retrieved from https://www.goodreads.com/book/show/114945.Goddesses_Whores_Wives_and_Slaves

- Moser, C., & Knust, J. (2017). *Ritual Matters: Material Remains and Ancient Religion*. University of Michigan Press. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/10.3998/mpub.9514628>
- Religious syncretism. (2024). Wikipedia. Retrieved July 26, 2026, from https://en.wikipedia.org/wiki/Religious_syncretism
- Hill, J. A., Jones, P., & Morales, A. J. (2013). *Experiencing power, generating authority: Cosmos, politics, and the ideology of kingship in ancient Egypt and Mesopotamia*. University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology. Retrieved from <https://www.jstor.org/stable/j.ctt5hjkgfv>
- Transformasi Sosial dan Budaya Melalui Islamisasi di Sumatera Utara | Islam & Contemporary Issues. Retrieved from <https://jurnal.medanresourcecenter.org/index.php/ICI/article/view/1356>
- Review of *Experiencing Power, Generating Authority: Cosmos, Politics, and the Ideology of Kingship in Ancient Egypt and Mesopotamia*. - Coventry University. Retrieved from <https://pureportal.coventry.ac.uk/en/publications/review-of-experiencing-power-generating-authority-cosmos-politics/>
- Transformasi Sosial dan Budaya Melalui Islamisasi di Sumatera Utara | Islam & Contemporary Issues. Retrieved from <https://jurnal.medanresourcecenter.org/index.php/ICI/article/view/1356>
- El Nabolsy, Z. (2020). Using the concepts of hermeneutical injustice and ideology to explain the stability of ancient Egypt during the Middle Kingdom. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/395373209.pdf>
- Biancone, B. (2020). Female roles in antiquity: The dichotomy between the stage and the page. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/327126191.pdf>
- znabolsy | Faculty of Liberal Arts & Professional Studies. Retrieved from <https://profiles.laps.yorku.ca/profiles/znabolsy/>
- Stenschke, C. (2016). *Women and gender in ancient religions: Interdisciplinary approaches*, eds. By Stephen P. Ahearne-Kroll, Paul A. Holloway, and James A. Kelhoffer. Neotestamentica. Retrieved from <https://doi.org/10.1353/neo.2016.0057>
- Logsdon, J. M. (2018). There is no way a college can close: Student experiences in a for-profit institution closure. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/215522326.pdf>
- Criminal law: Navigating justice in modern societies. Star Mountain Resources. <http://starmountainresources.com/criminal-law-navigating-justice-in-modern-societies/>
- The History of Cricket - Compact Histories. Retrieved from <https://compacthistories.com/history/the-history-of-cricket/>
- South Africa Archives - LPX AG. <https://www.lpx-group.com/tag/south-africa/>
- Alias, N. K., Mansor, A. N., Rahman, A. A., Ahmad, A. R., & Samsudin, A. Z. H. (2018). The impact of knowledge management towards employees' job satisfaction. *International Journal of Academic Research in Business & Social Sciences*. <https://doi.org/10.6007/ijarbss/v8-i9/4587>
- Murugan, M. (2020). The role of cultural intelligence in facilitating tacit knowledge sharing in Australian information and communication technology organizations. <https://doi.org/10.26192/9d2f-g619>

- Nitsenko, V., Nitsenko, V., Dubovyk, T., & Doroshuk, H. (2022). An investigation into the effect of knowledge management on employee retention in the telecom sector. *Administrative Sciences*, 12(4), 138.
- Nguyen Thi, V. (2024). The role of cultural intelligence in facilitating tacit knowledge sharing in ICT organizations in Vietnam: Exploring the role of motivational cultural intelligence and behavioural cultural intelligence. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/638717560.pdf>
- Gupta, A., & Prajapat, V. (2023). Factors influencing employee performance and their impact on productivity: A study of commercial banks in Bangladesh. *Banks and Bank Systems*. [https://doi.org/10.21511/bbs.18\(2\).2023.11](https://doi.org/10.21511/bbs.18(2).2023.11)
- Mardhotillah, M., Hasanah, S., & Ulya, N. M. (2024). Analysis of the influence of organizational culture, work discipline, and job satisfaction on employee performance at PT. Bank Syariah Indonesia Office Area Semarang City. <https://doi.org/10.29040/jiei.v1i1.12337>
- Enhancing intercultural understanding through project-based learning: A study in the multicultural class of SMAN 2 Muara Bungo. (2025). Retrieved from <https://core.ac.uk/download/640870431.pdf>
- Srinivas, K. (2026). Art and architecture of Kakatiyas period: A case study of Mupparam Mukhyanatha Temple. *International Journal for Multidisciplinary Research*. <https://doi.org/10.36948/ijfmr.2026.v08i02.73589>

CRITICISM AS THE MAIN AESTHETICS OF CRITICAL REALISM

Ulduz Farhad Kahramanova

Doctor of Philosophy in Philology, Azerbaijan State Pedagogical University, Associate
Professor at the Department of "Literature",
ORCID ID: 0009-0003-4418-9319

Abstract:

In critical realism, life is reflected with its typical features. The realist writer tries to reveal and show the typical aspects of the life he describes, the social causes of life events. Since the lives and images of ordinary people occupy an important place in critical realism, the oppressed are pitted against the oppressors, the poor against the rich, and people with unscrupulous and predatory natures are pitted against humanists and truth-loving people. Critical realism consists of criticism of the entire society, the social environment, and the system of government, starting from the ordinary shortcomings of individual individuals. It exposes and shames their ugliness. From artists who wrote in a critical style, they always demanded principle, militancy, sharpness, and a relentless struggle against all forms of obsolescence. The main quality in the aesthetics of critical realism is criticality. The essence of this criticism is to dig to the roots, to strike the axe to the bottom, to deny and reject. In socialist realism, humor was not accepted in relation to laughter. They said that humor serves reform. Socialist realism accepted satire as a type of laughter.

Keywords: critical realism, criticism, aesthetics, flaw

It is known that the literary movements of romanticism and critical realism took their first source from the literary movement of sentimentalism. The highest form of realism was critical realism. In France, in the first half of the 19th century, the critical realism movement also developed simultaneously with romanticism. The critical realism literary movement was also formed on the basis of the realistic literary method. The word criticism in the expression of critical realism belonged to capitalist backwardness. Thus, the formation and development of critical realism in artistic creation was associated with the collapse and bankruptcy of feudal relations and the increase in protests and dissatisfaction against social inequality in bourgeois society. That is, the purpose of the concept of critical realism was to analyze and criticize bourgeois society, to reveal and show the cruelty of people.

One of the aspects that determines realism in Azerbaijani literature is the principle of nationality. The principle of nationality is located in the national consciousness. Realistic depiction is also related to typification and generalization. Critical realism is based on it. Although critical realism is more often observed in epic genres, in poetry, the motifs of the struggle against social injustice are characterized by criticism of life and a satirical aspect.

In critical realism, life is reflected with its typical features. The realistic writer tries to reveal and show the typical aspects of the life he describes, the social causes of life events. Since the lives and images of ordinary people occupy an important place in critical realism, the oppressed are pitted against the oppressors, the poor against the rich, and people with unscrupulous and predatory natures are pitted against humanists and truth-loving people. Critical realism consists of criticism of the entire society, the social environment, and the system of government, from the ordinary shortcomings of individual individuals. It exposes and shames their ugliness. It always demanded from artists writing in a critical style principledness, belligerence, sharpness, and a relentless struggle against all forms of obsolescence.

The main quality in the aesthetics of critical realism is criticism. The essence of this criticism is to dig to the root, to strike the axe to the bottom, to deny and reject. In socialist realism, humor was not accepted in relation to laughter. They said that humor serves reform. Socialist realism accepted satire as a type of laughter.

In the history of Azerbaijan, the 20th century was a period of formation of national consciousness, a period of incessant struggle for national renaissance. The 20th century was a period of "the existence of the nation", "the struggle for self-affirmation". The formation of the national self-consciousness of the Azerbaijani people directly served the aesthetics of critical realism during this period.

In general, realism should be evaluated within the framework of the unity of its organic connection with the history of the national life and consciousness of the people. The term 20th century realism is actually conditional, because 20th century realism is not a phenomenon that stands outside critical realism, but rather one of its stages of development. Although critical realism in Azerbaijani literature was formed in the 20th century, it developed after the great upheaval in social ideology caused by the 1905 revolution and was formed on the basis of enlightened realism. At the beginning of the 20th century (1900-1917), critical realism developed alongside romanticism in a "collaborative" environment.

Literature:

1. Khalid Alimirzayev, (2008) “Scientific and Theoretical Foundations of Literary Studies”, Baku
2. Mir Jalal, Panah Khalilov, (2005) “Fundamentals of Literary Studies”, Baku, Chasioğlu
3. Mammad Aliyev, (2012) “Fundamentals of Literary Theory”, Baku
4. Mahammadali Mustafayev, (2021) Literary Theory, Baku
5. Mammadli Gulam (2006), Mirza Ali Mojuz, Selected Works, Baku, “Aurasiya Press”, 215 pp.
6. Nizamuddin Shamsizadeh, (2012) “Literary Theory”, Baku
7. Rafiq Yusifoglu, (2001) “Fundamentals of Literary Studies”, Baku
8. Tayyar Salamoglu (2021), Actual Problems of Azerbaijani Literature in the Late 19th and Early 20th Centuries, Baku

**L'ILLUSTRATION VE ŞEHBÂL DERGİLERİNE GÖRE GÖRSELLERLE 31 MART
VAKASI VE HAREKET ORDUSU'NUN İSTANBUL KUŞATMASI**
THE 31 MARCH INCIDENT AND THE ACTION ARMY'S SIEGE OF ISTANBUL IN
IMAGES FROM *L'ILLUSTRATION* AND *ŞEHBÂL*

Işık EĞRİOĞLU ERTEKİN*

Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Edirne, Türkiye
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8102-0190>

ÖZET

Bu çalışma, 31 Mart Vakası'nı (13 Nisan 1909) *L'illustration* ile *Şehbâl* dergilerinin görsel anlatıları üzerinden mukayeseli olarak incelemektedir. İnceleme külliyyatını, *L'illustration*'un 24 Nisan, 1 Mayıs ve 8 Mayıs 1909 tarihli üç nüshası ile *Şehbâl*'in 15 Nisan 1325 (28 Nisan 1909) ve 15 Mayıs 1325 (28 Mayıs 1909) tarihli iki sayısında yer alan doksân dört görsel teşkil etmektedir. Görseller, özgün tertipleri muhafaza edilerek altyazıları ve bunlara refakat eden metinlerle birlikte tahlil edilmiştir. Her iki yayın da ayaklanmayı meşrutî nizamı tehdit eden bir askerî hareket, Hareket Ordusu'nu ise düzeni yeniden tesis eden kuvvet olarak nitelendirmiştir. Bununla birlikte *L'illustration* hadiseyi “devrim” ve “karşı-devrim” kavramları, askerî planlar, çatışma, idam ve Yıldız Sarayı görüntüleriyle askerî-cezaî bir sona bağlamıştır. *Şehbâl* ise metinlerinde “kıyâm-ı askerî”, altyazılarında “isyân-ı askerî” adlandırmalarını kullanmış, maktulleri, cenaze alaylarını, Hareket Ordusu'nu ve Sultan V. Mehmed'in kamusal görünürlüğüne öne çıkarmıştır. Yapılan mukayese, resimli basının hadiseyi yalnızca kaydetmekle kalmayıp görsel seçimi, sıralama ve altyazılar yoluyla siyasî bir anlatıya dönüştürdüğünü açıkça ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: 31 Mart Vakası, *L'illustration*, *Şehbâl*, II. Meşrutiyet, Hareket Ordusu, resimli basın, görsel tarih.

ABSTRACT

This study offers a comparative examination of the 31 March Incident (13 April 1909) through the visual narratives constructed by the journals *L'illustration* and *Şehbâl*. The corpus consists of ninety-four images published in three issues of *L'illustration*, dated 24 April, 1 May and 8 May 1909, and in two issues of *Şehbâl*, dated 15 April 1325 (28 April 1909) and 15 May 1325 (28 May 1909). The images have been analysed together with their captions and accompanying texts, their original arrangement being preserved. Both publications characterised the uprising as a military movement that threatened the constitutional order, and the Action Army as the force that restored it. *L'illustration*, however, framed the event through the concepts of “revolution” and “counter-revolution” and brought it to a military-penal conclusion by means of military plans, scenes of fighting, executions and views of Yıldız Palace. *Şehbâl*, for its part, employed the designation kıyâm-ı askerî (military uprising) in its texts and isyân-ı askerî (military rebellion) in its captions, foregrounding the slain, the funeral processions, the Action Army and the public visibility of Sultan Mehmed V. The comparison clearly demonstrates that the illustrated press did not merely record the event but transformed it into a political narrative through image selection, sequencing and captions.

Keywords: 31 March Incident, *L'illustration*, *Şehbâl*, Second Constitutional Period, Action Army, illustrated press, visual history.

* Dr., Trakya Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, isikegrioglu@trakya.edu.tr, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8102-0190>.

GİRİŞ

13 Nisan 1909 (31 Mart 1325) tarihinde İstanbul’da patlak veren askerî ve siyasî ayaklanma, II. Meşrutiyet’in ilanından sonra kurulan anayasal nizamı hedef alan en sarsıcı kriz olmuştur. İsyanın başlamasından Hareket Ordusu’nun İstanbul’a girerek kontrolü sağlamasına ve Sultan II. Abdülhamid’in tahttan indirilip yerine Sultan V. Mehmed Reşad’ın tahta çıkarılmasına kadar geçen iki haftalık süreç, dönemin yerli ve yabancı matbuatında geniş yankı bulmuştur. Hadiseye dair yazılı kaynaklar askerî ve siyasî safhaları ayrıntılarıyla aktarırken, resimli süreli yayınlar aynı süreci seçilen sahneler, portreler, krokiler, altyazılar ve sayfa mizanpajlarıyla müstakil bir görsel anlatıya dönüştürmüştür. Bu çalışma, 31 Mart Vakası’nı Paris merkezli *L’Illustration* ile İstanbul merkezli *Şehbâl* dergisinin görsel kayıtları üzerinden karşılaştırmalı olarak incelemektedir.¹

Çalışmanın yöntemi üç temel esasa dayanmaktadır. İlk olarak her görsel; kendisine eşlik eden resim altı yazısı, ilgili haber metni ve derginin ilgili sayısındaki genel kurgusuyla birlikte ele alınmıştır. İkinci olarak görsellerin sunuluş sırası, okuyucunun hadiseyi algılama biçimini yönlendiren yayın politikasının doğrudan bir parçası kabul edildiğinden özgün tertip korunmuştur. Üçüncü olarak sayfalara taşınan sahneler kadar bilinçli biçimde dışarıda bırakılan ayrıntılar da karşılaştırmaya dâhil edilmiştir. Bu yaklaşım, her iki yayının hadiseyi hangi siyasî ve ahlâkî çerçeveler içinde kamuoyuna sunduğunu tespit etmeye imkân tanımaktadır.

L’Illustration Avrupa kamuoyuna seslenirken, *Şehbâl* Osmanlı okuruna hitap etmektedir. Nitekim *Şehbâl*, beşinci sayısında *Sabah* gazetesinin kendisi için kullandığı “matbûât-ı Osmâniyyenin İllüstrasyonu” nitelemesini doğrudan iktibas etmiştir (*Şehbâl*, 1909b, s. 82). Bu kayıt, farklı yayın muhitlerine mensup olsalar da iki derginin benzer bir resimli basın iddiasıyla hareket ettiğini göstermektedir.

1. *L’Illustration*’da 31 Mart Vakası

Bu bölümün malzemesini, Paris’te yayımlanan haftalık resimli dergi *L’Illustration*’un 24 Nisan, 1 Mayıs ve 8 Mayıs 1909 tarihli üç sayısı teşkil etmektedir. Bu sayılarda toplam otuz sekiz görsel vardır: 24 Nisan’da beş, 1 Mayıs’ta beş, 8 Mayıs’ta yirmi sekiz görsel kullanılmıştır. Dergi, hadiseyi sürmekte olan bir buhranın birbirini izleyen safhaları hâlinde aktarmıştır. 24 Nisan sayısında İstanbul’daki askerî ayaklanma ile Selânik’te başlayan karşı hareket; 1 Mayıs’ta Hareket Ordusu’nun İstanbul’a yaklaşması, Meclis-i Umûmî-i Millî’nin toplanması ve saltanat değişikliği; 8 Mayıs’ta ise başkentin ele geçirilmesi, şehir içindeki çatışmalar, II. Abdülhamid’in tahttan indirilmesi ve Yıldız Sarayı’nın yeni idare tarafından denetim altına alınması öne çıkarılmıştır. Fotoğraflarda A. Biliotti, A. Lannessans, Müllner János, Apollon, S. Weinberg, Doreau, Nino Proder ve J. Papasian; çizimlerde L. Sabattier ile L. Trinquier; plan ve krokilerde ise kaynağın verdiği biçimiyle “Dj. Essad [Celâl Esad Arseven]” imzası yer almaktadır.

Üç sayıdaki metinler tek bir kaleminden çıkmamıştır. 24 Nisan sayısındaki iki mektubu, Balkan buhranını takip etmek üzere Şark’a gönderildiği bildirilen ve adı verilmeyen muharrir kaleme

¹ *Şehbâl*’in 31 Mart Vakası’na dair görsel malzemesi daha önce Selim Ahmetoğlu tarafından müstakil bir makalede incelenmiştir. Ahmetoğlu, derginin dördüncü ile sekizinci sayıları arasında yayımlanan fotoğrafları bir araya getirerek hadisenin *Şehbâl*’deki görsel kaydını ortaya koymuştur (Ahmetoğlu, 2009, ss. 251–275). Bu çalışmada ise Ahmetoğlu’nun tespitlerinden farklı olarak *Şehbâl* ile *L’Illustration*’un aynı hadiseye ilişkin görsel anlatıları, görsellerin seçimi, sayfa içi sıralama ve metin-görsel ilişkisi üzerinden karşılaştırılmaktadır.

almıştır. 8 Mayıs sayısının uzun tanıklık metni ise derginin İstanbul muhabiri Yusuf Razi Bey'e aittir. Yusuf Razi, Taşkılla bombardımanını kardeşiyle birlikte, ateş mevzilerinden birine yaklaşık yüz metre uzaklıktaki bir evden izlediğini kaydetmektedir (*L'illustration*, 1909c, s. 321).

Üç sayı, hadisenin Avrupa kamuoyuna birbirini izleyen sayfalar hâlinde aktarıldığını ortaya koymaktadır. 24 Nisan sayısı hadiseyi iki mektupla aktarmaktadır. Dergi, muharririnin İstanbul'da bulunmasını tesadüfe bağlamaktadır: Avusturya-Sırbistan ihtilâfının çözülmesinin ardından Fransa'ya dönmeden önce İstanbul'a uğrayan muharrir, ayaklanmanın patlak vermesi üzerine 13 ve 15 Nisan günlerinin başlıca hadiselerini kayda geçirmiştir (*L'illustration*, 1909a, ss. 267–268).

1 Mayıs sayısı, üç sayı içinde en kısa olanıdır. Dergi yönetimi, sayfalarını iki büyük Paris resim sergisine ayırdığını ve İstanbul'daki hadiseye ait başlıca belgelerin 8 Mayıs sayısında yayımlanacağını belirtmektedir. Nitekim 8 Mayıs sayısı anlatının en geniş halkasını oluşturur. Hadise 24 Nisan'da “Türk Buhranı”, 1 Mayıs'ta “Jön Türkler İstanbul'a Yürüyor”, 8 Mayıs'ta ise “Saltanatın Sonu, Hamidiye Rejiminin Sonu, İstanbul Muharebesi” başlıklarıyla sunulmuştur.

Derginin 31 Mart Vakası karşısındaki siyasî konumlanışı, kullandığı söz dağarcığında açıkça görülmektedir. Hadise daha ilk sayıda “devrim” ve “karşı-devrim” karşıtlığıyla sunulmuştur: 1908 Temmuz'u “barışçıl devrim”, 13 Nisan ise Jön Türk fırkasına karşı yöneltilmiş bir muhafız birliği devrimi ve ardından “şiddetli karşı-devrim” olarak adlandırılır. Bu tasnif, Osmanlı iç siyasetini Fransız okuyucunun kendi tarihinden tanıdığı kavramlarla açıklamaktadır (*L'illustration*, 1909a, ss. 267–268).

Taraflara verilen adlar aynı yönde işler. Selânik'ten gelen kuvvetler dergide “hürriyet kuvvetleri”, “kurtarıcı ordu”, “Rumeli ordusu”, “Makedonya birlikleri” ve “Jön Türk ordusu” diye anılırken karşı taraf “isyancılar”, “asiler”, “şâkiler”, “mürteciler” ve “softalar” olarak isimlendirilmiştir. Fotoğraf alt yazıları da bu tasnifi görsellere taşımıştır: durdurulan bir kişi “şüpheli bir ulemâ mensubu”, aranan kişiler ise “ıfsat ve rüşvet teşebbüsünden şüphelenilen sivil kıyafetli softalar”dır. Kimin şüpheli, kimin kurtarıcı olduğu resmin kendisinde değil, alt yazıda tayin edilir.²

Suçun nereye yerleştirildiği daha da açıktır. 24 Nisan muharriri, sıradan erlerin kendi inisiyatifleriyle Jön Türk fırkasının seçkin simalarına kin gütmesini veya belirli makamlara belirli kişilerin getirilmesini talep etmesini mümkün görmez; askerlerin talimat aldığı hükmüne varır ve mevcut kaosu müsebbibi olarak Prens Sabahaddin'in kışkırtıcılığını yaptığı Ahrar Fırkası mensuplarını gösterir. Birlikler “Allah! Muhammed! Şeriat isteriz!” nidalarıyla ayaklandırılmıştır. Aynı muharrir, Türk subaylarının büyük çoğunluğunun dindar olduklarını ancak fanatik olmadıklarını vurgulamaktadır. Muharririn anlatısında din, hadisenin sebebi değil, kışkırtıcıların kullandığı araç olarak değerlendirilmektedir (*L'illustration*, 1909a, s. 268).

Yusuf Razi Bey'in 8 Mayıs tarihli değerlendirmesi ikili bir mahiyet arz etmektedir. Muhabir, bir taraftan İstanbul birliklerinin mukavemetini “cani bir çılgınlık” diye nitelerken diğer taraftan aynı askerlerin başlarında subay bulunmadığı hâlde saatlerce süren top ateşine karşı koymalarını “daha ulvî bir davaya yaraşır bir kahramanlık” olarak tarif etmektedir. Bu çerçevede erler fâilden ziyade birer kurban, perde arkasındaki kışkırtıcılar ise hadisenin asıl fâili olarak konumlandırılmaktadır. Tahttan indirilen padişahın temsili de bu anlatı kurgusunun

² *L'illustration*'un Hareket Ordusu'nu “kurtarıcı ordu” olarak adlandırması, müdahalenin ordu-siyaset ilişkileri bakımından taşıdığı tartışmalı mahiyeti dışarıda bırakır. Zekeriya Türkmen, Hareket Ordusu'nun İstanbul'a girişini bir hükûmet darbesi olarak değerlendirmekte ve bunun ardından Osmanlı ordusunun siyasetin kilit kurumlarından biri hâline geldiğini belirtmektedir (Türkmen, 2018, s. 529).

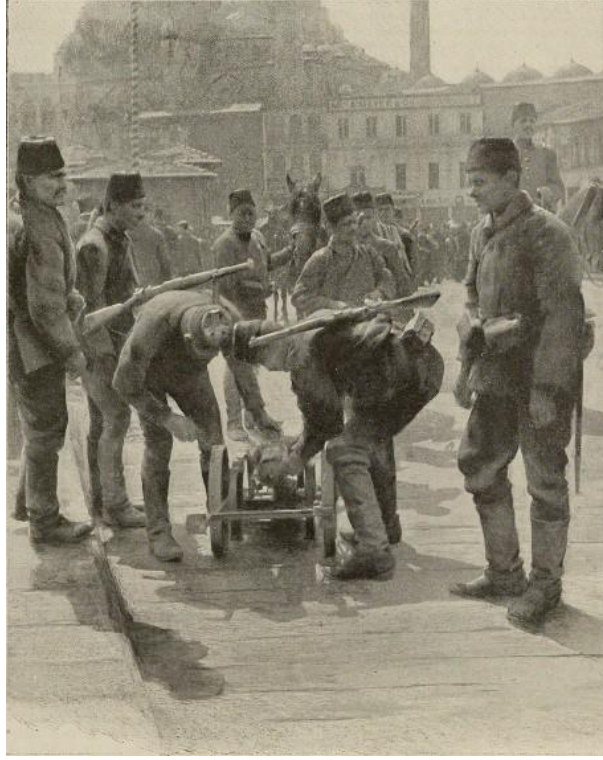
bir parçasını teşkil etmektedir. Nitekim dergi, II. Abdülhamid’i titreyen, dehşetten sararmış ve hayatı için yalvaran bir hükümdar olarak resmetmekte, söz konusu tasviri ise hal’ kararını tebliğ eden heyette yer alan Emmanuel Karasu’nun beyanlarına dayandırmaktadır (*L’Illustration*, 1909c, s. 325). Çatışmaların bilançosu kaynaklarda farklı rakamlarla verilmektedir. Ferdi Ertekin’in yayımladığı 29 Nisan 1909 tarihli İngiliz askerî ataşe raporunda, Hareket Ordusu’nun 120 ölü ve 350 yaralı; “asiler” olarak adlandırılan İstanbul birliklerinin ise 250 ölü ve 600 yaralı verdiği tahmin edilmektedir. Zekeriya Türkmen ise zayıat miktarını Hareket Ordusu adına 49 şehit ve 82 yaralı, İstanbul birlikleri cihetinden ise 230 ölü ve 475 yaralı olarak kaydetmektedir (Ertekin, 2024, s. 24; Türkmen, 1997, s. 126).

Aşağıda üç sayının bütün görselleri dergideki sıralarına sadık kalınarak verilmiştir. Altyazılar derginin kendi altyazılarının çevirisidir; köşeli parantez içindeki açıklamalar tarafımıza aittir.

1.1. 24 Nisan 1909 Tarihli *L’Illustration*

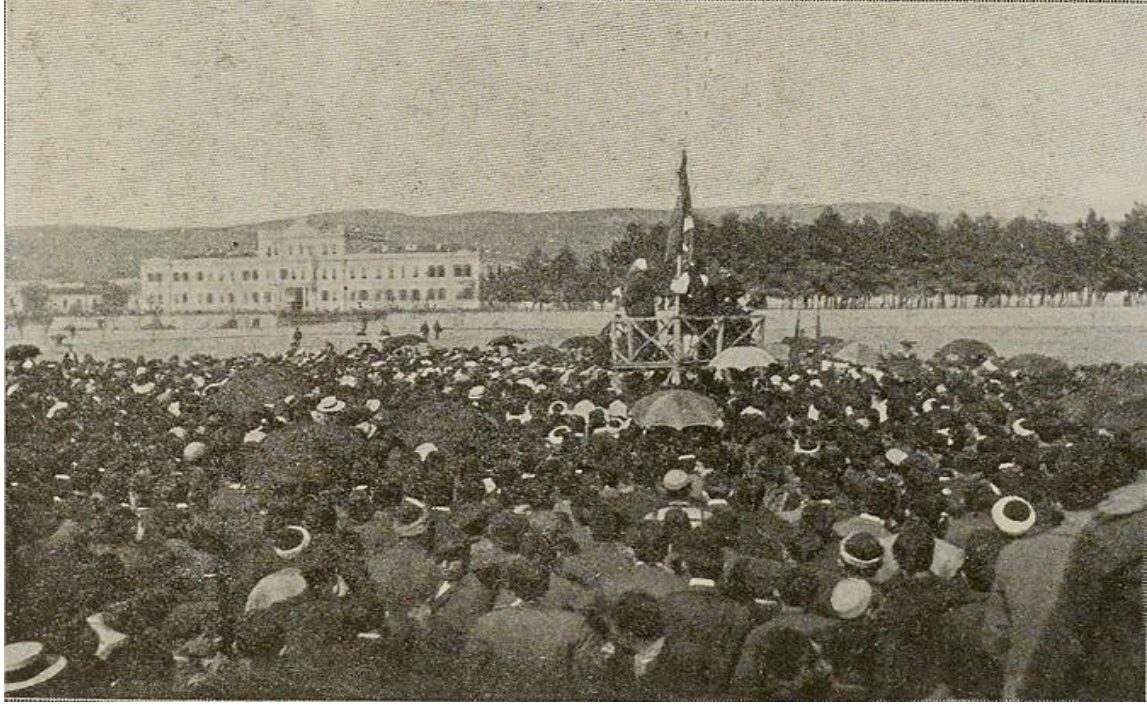
Görsel 1. 13 Nisan’da Ayasofya Meydanı’nda toplanan isyancı birlikler; askerlerin arasına karışmış, isyanın kışkırtıcısı olan softalar veya imamlar (*L’Illustration*, 1909a, s. 267).

Görsel 2. İstanbul'da, Galata Köprüsü'nün başında, sadık kuvvetler kumandanı tarafından isyancıların geçişini engellemek maksadıyla 13 Nisan'da yerleştirilen, ancak ateşlenmeyen bir makineli tüfek (*L'Illustration*, 1909a, s. 267).

Görsel 3. İSTANBUL'DA. — Harbiye Nezâreti talimgâhını çevreleyen ve 13 Nisan'da isyancı askerler tarafından sökülüp atılan demir parmaklık (*L'Illustration*, 1909a, s. 268).

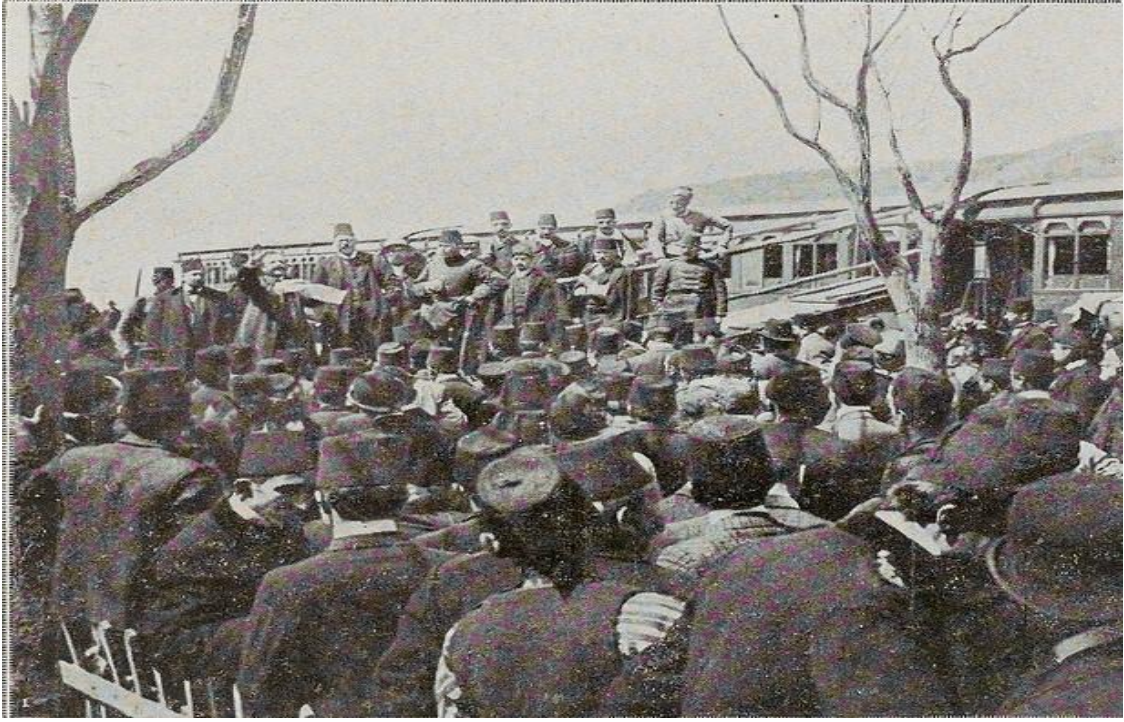

Görsel 4. SELÂNİK'TE. — Talimgâh Meydanı'nda 15 Nisan gösterisi: Bir imam kalabalığa hitap ediyor; kürsüde, üzerine siyah bir tülbent iliştirilmiş Türk bayrağı dalgalanıyor (*L'Illustration*, 1909a, s. 268).

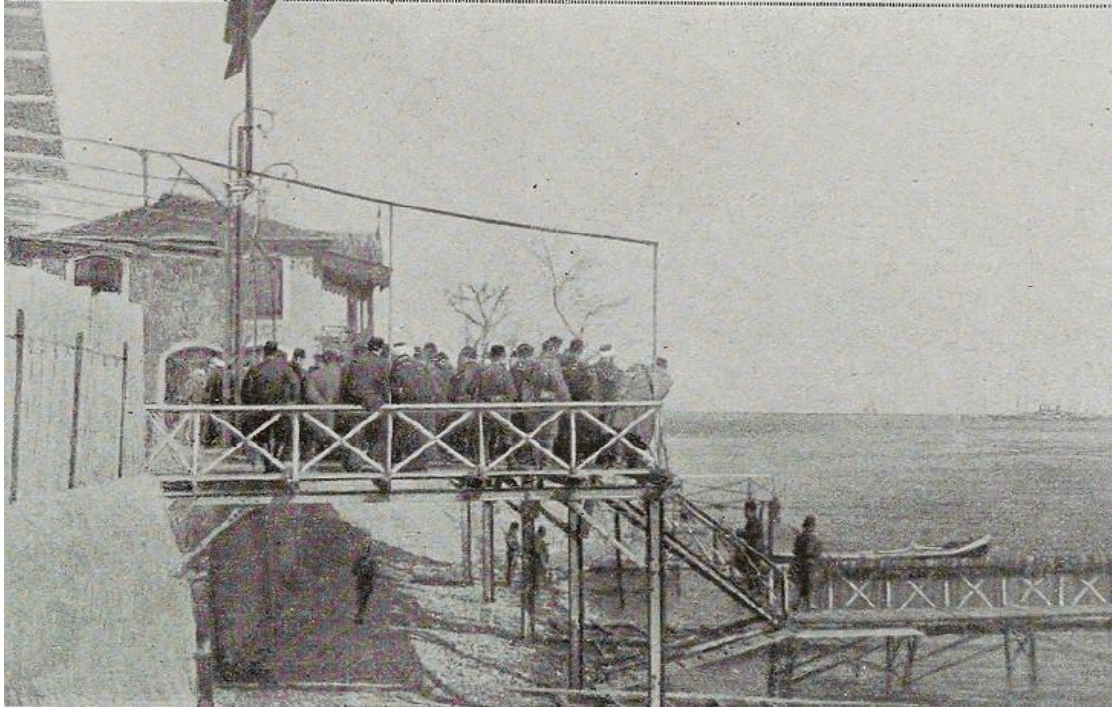

Görsel 5. Selânik birliklerinin 16 Nisan'da Çatalca'ya sevkıyatı. — Fotoğraflar: J. Papasian (*L'Illustration*, 1909a, s. 268).

1.2. 1 Mayıs 1909 Tarihli *L'Illustration*

Görsel 6. Küçükçekmece İstasyonu'nda sivil kıyafetli Kumandan Cavid Bey, Hürriyet Kuvvetleri Başkumandanı Hüsnü Paşa'nın beyannamesini okurken, 21 Nisan (*L'Illustration*, 1909b, s. 312).

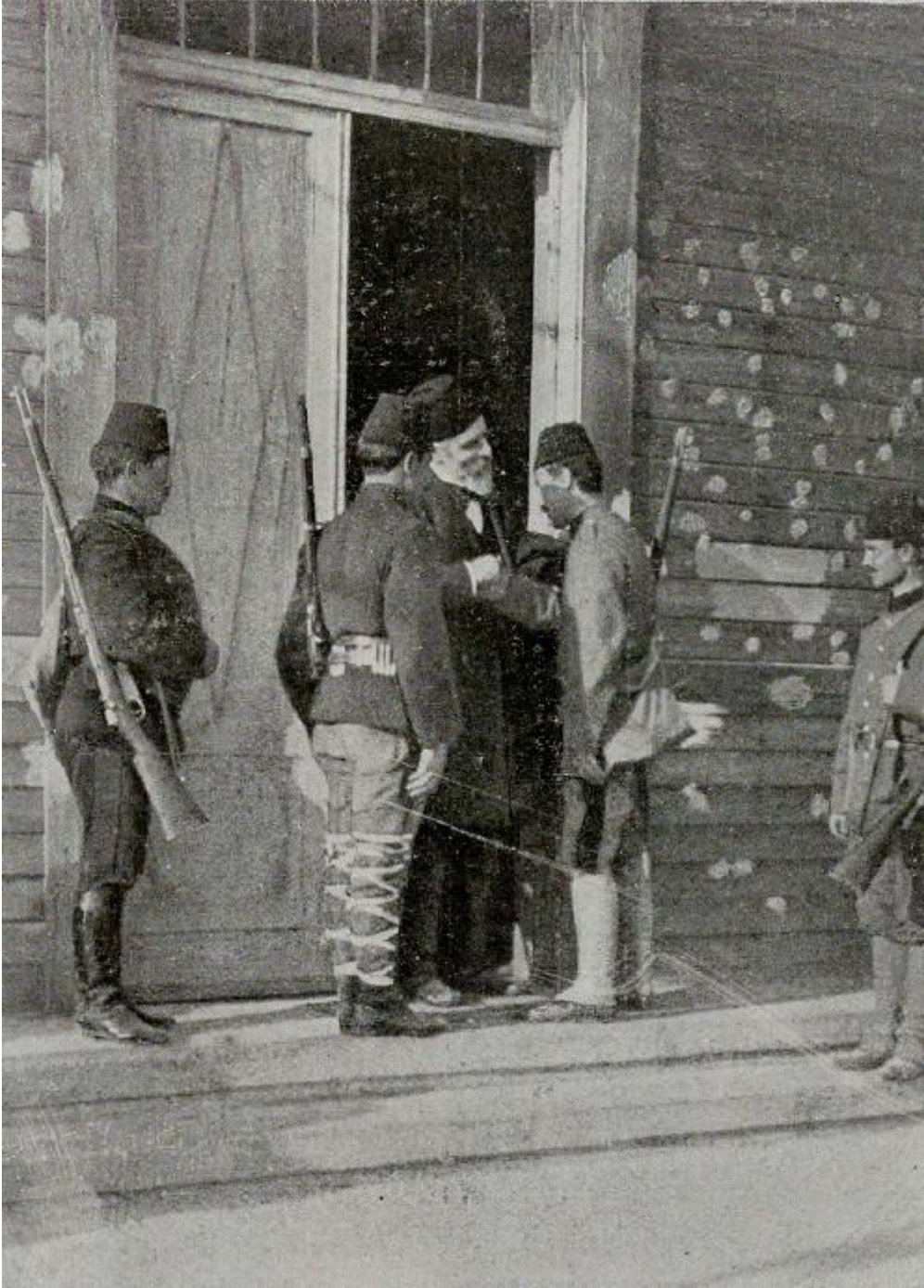
Görsel 7. Ayastefanos [Yeşilköy] Yat Kulübü terasında mebuslar, Meclis-i Umûmî-i Millî'nin emrine girmek üzere gelen İstanbul zırhlılarından birinin yaklaşmasını izlerken, 22 Nisan (*L'Illustration*, 1909b, s. 312).

Görsel 8. II. Abdülhamid'in yerine V. Mehmed unvanıyla padişah ilân edilen Mehmed Reşad Efendi. — Fotoğraf: Apollon (*L'Illustration*, 1909b, s. 312).

Görsel 9. İki reis: Âyan ve Meclis-i Umûmî-i Millî Reisi Said Paşa, Yeşilköy'deki Yat Kulübü'nün bahçesinde Meclis-i Mebûsân Reisi Ahmed Rıza ile görüşürken (*L'Illustration*, 1909b, s. 312).

Görsel 10. Kucaklaşma: Meclis-i Umûmî-i Millî'nin geçici merkezi olan Ayastefanos'taki Yachting-Club'ın eşliğinde, Meclis-i Mebûsân Reisi Ahmed Rıza, Kanûn-ı Esâsî'ye sadık bir grup subayı kabul ederken (*L'Illustration*, 1909b, s. 312).

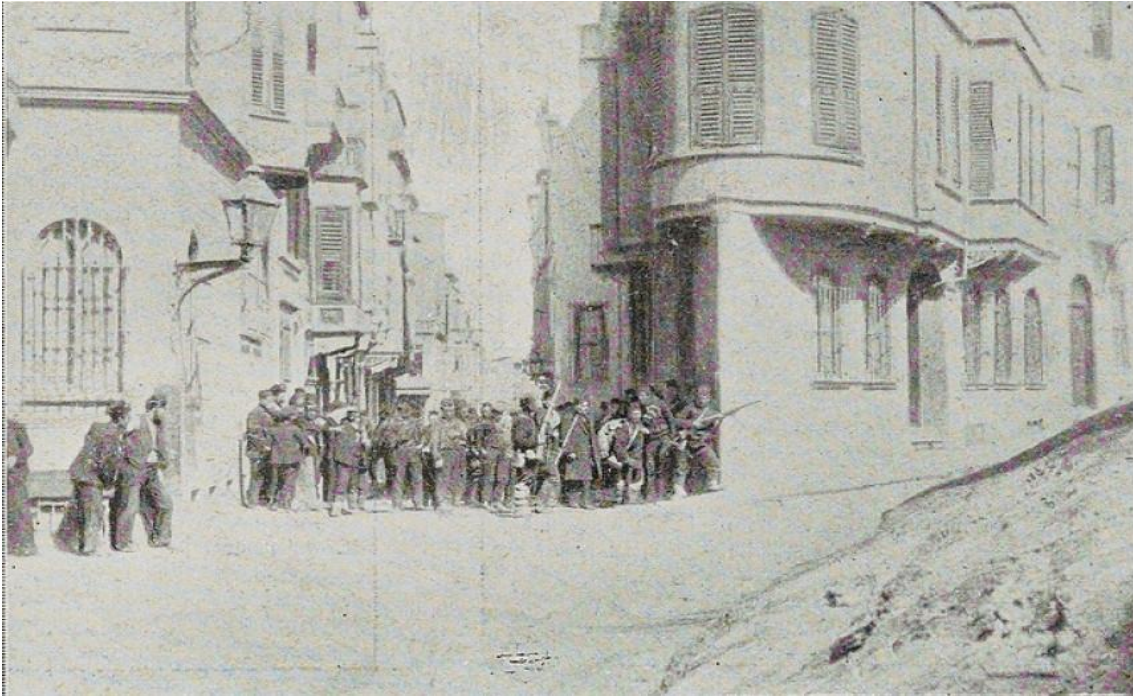
1.3. 8 Mayıs 1909 Tarihli *L'Illustration*

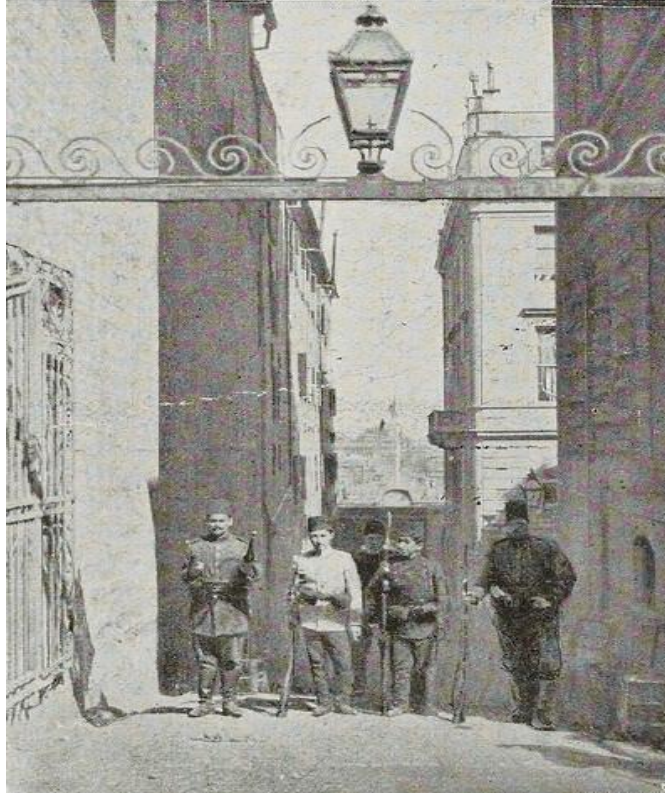
Görsel 11. "... Sivil giyimliydi, acelesini ve telaşını ele veren bir özensizlik içindeydi. Kolları iki yana sarkmıştı. Elleri hafifçe titriyordu; her zamankinden daha da çökük olan omuzları ona aciz bir görünüm veriyordu..." (Meclis-i Umûmî-i Millî'nin, II. Abdülhamid'e hal'ini tebliğ eden murahhaslarından Emmanuel Karasu Efendi'nin anlatımı.) — Çizim: L. Sabattier (*L'Illustration*, 1909c, s. 313).

Görsel 12. Hareket Ordusu askerleri isyancıları pusuda beklerken; diz çökmüş subay az önce kaçan iki kişiyi vurdu (*L'Illustration*, 1909c, s. 317).

Görsel 13. “Firarileri durdurmak üzere, Taksim Kışlası’nın arkasında pusu kurulmuş vaziyette.” — Fotoğraflar: A. Lannessans (*L'Illustration*, 1909c, s. 317).

Görsel 14. Fransız Sefâreti muhafızları; arka planda, bayrağı görülen sefaretin parmaklıkları önünde Harbiye talebeleri ve Selânik jandarmaları (*L'illustration*, 1909c, s. 317).

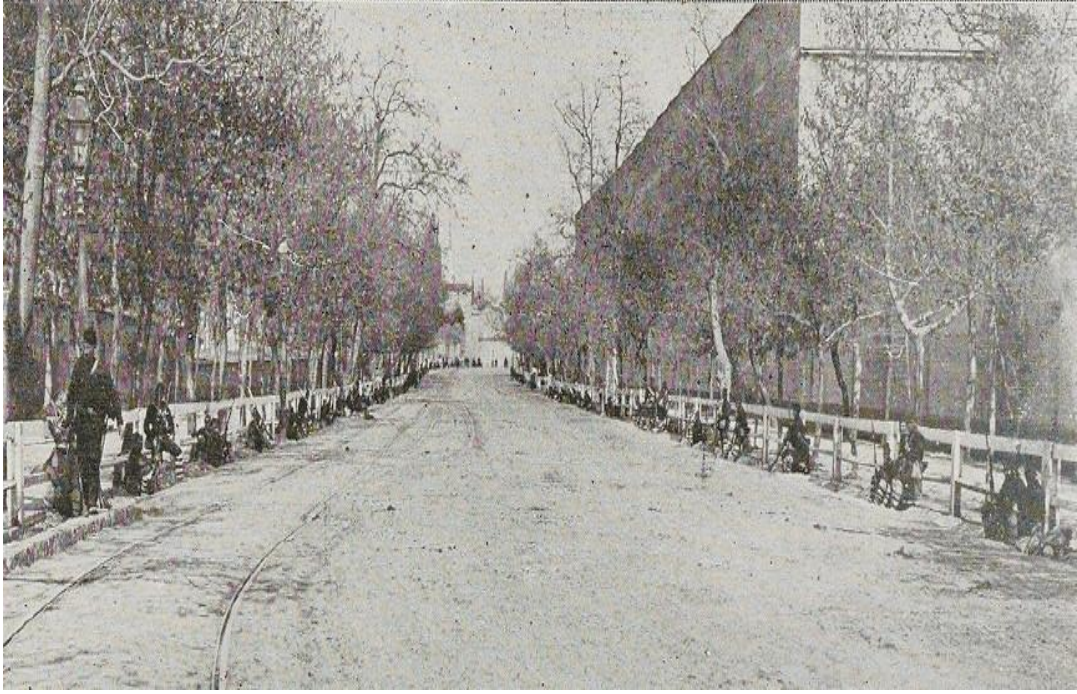
Görsel 15. Topçu birliği tarafından tutulmuş bir kavşak. — Fotoğraf: Müllner János (*L'illustration*, 1909c, s. 317).

Görsel 16. Yaylım ateşinden sonra. — Fotoğraf: A. Lannessans (*L'Illustration*, 1909c, s. 317).

Görsel 17. Şüpheli bir ulemâ mensubu, devriye tarafından durdurulup anında aranırken (*L'Illustration*, 1909c, s. 318).

Görsel 18. Yeni Sultan V. Mehmed Reşad'ın ikametgâhı olan Dolmabahçe Sarayı'na giden cadde, askerî kordon altında. — Fotoğraf: Weinberg (*L'Illustration*, 1909c, s. 318).

Görsel 19. Çatışma sırasında Pera hattı tramvayları, yaralıların taşınması maksadıyla müsadere ediliyor. — Fotoğraf: A. Lannessans (*L'Illustration*, 1909c, s. 318).

Görsel 20. Selânikli bir savaşı, Osmanlı başkentinde hemşehrileriyle buluşuyor. — Fotoğraf: Müllner János (*L'Illustration*, 1909c, s. 318).

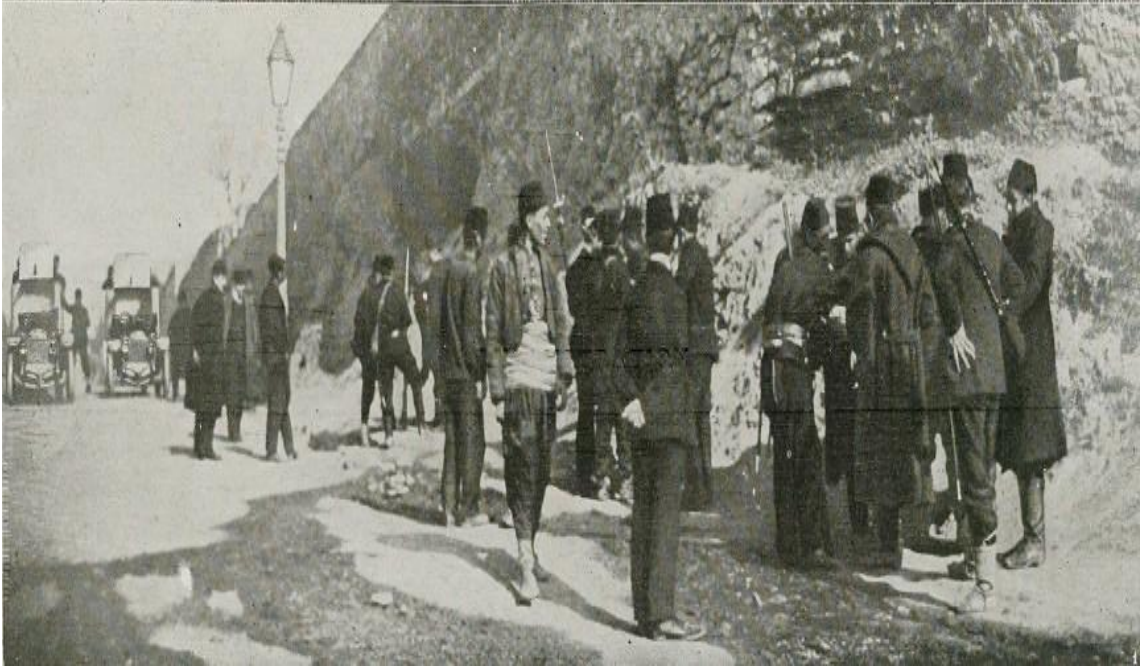
Görsel 21. Muharebenin ertesi günü: Tramvaylar cenaze arabalarına dönüştürülmüş. — Muhabirimiz Yusuf Razi Bey'in fotoğrafı (*L'Illustration*, 1909c, s. 318).

Görsel 22. Taşkışla'nın alınmasının ardından Yıldız üzerine yürüyen Arnavut gönüllüler. — Fotoğraf: Nino Proder (*L'Illustration*, 1909c, s. 319).

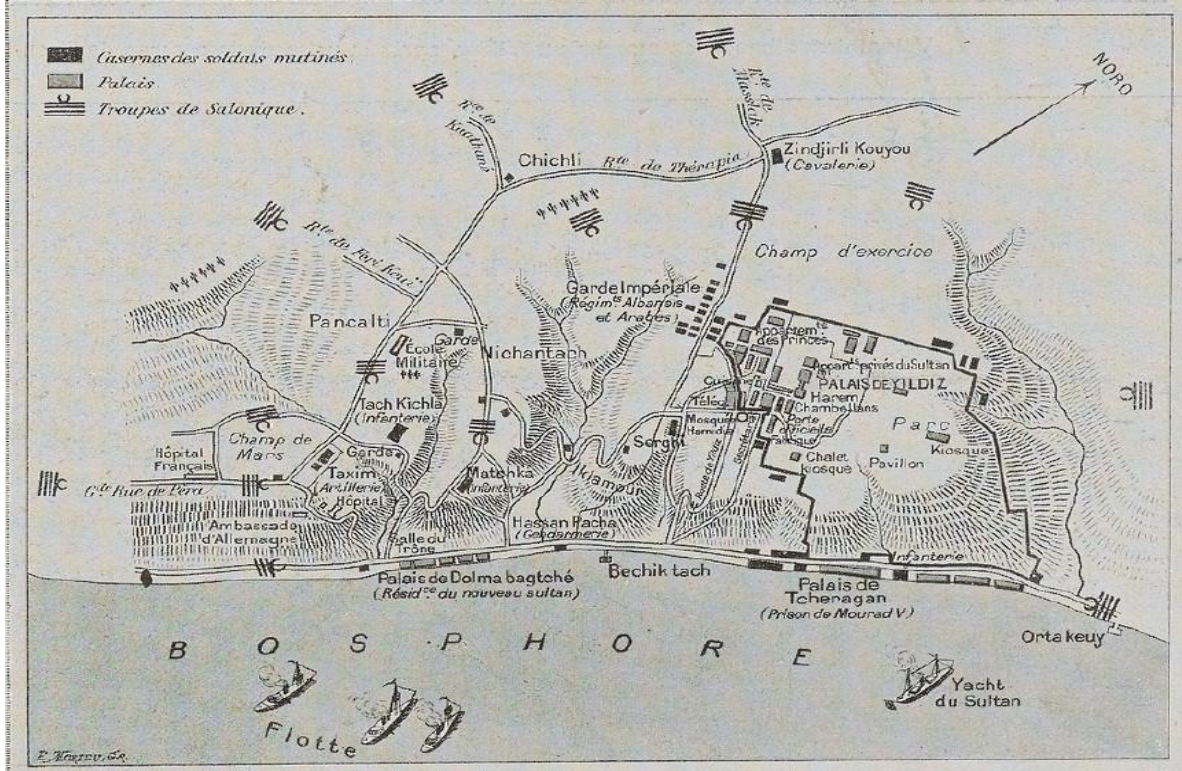
Görsel 23. Zafer halayı! — Fotoğraf: Müllner János (*L'Illustration*, 1909c, s. 319).

Görsel 24. Sur dibinde: Hürriyet birliklerine (Hareket Ordusu) mensup asker grupları, ifsat ve rüşvet teşebbüsünden şüphelenilen sivil kıyafetli softaların üstünü ararken. (Uzakta, solda, isyancı kışlaların bombalanmasına iştirak etmiş olan iki adet makineli tüfekli otomobil.) — Fotoğraf: Apollon (*L'Illustration*, 1909c, s. 319).

Görsel 25. Muhafız eşliğinde, kol nizamında Hürriyet Ordusu (Hareket Ordusu) Karargâhı'na götürülen esir asiler. (Tehlikeli addedilen adamlar birbirlerine iplerle bağlanmıştır.) — Fotoğraf: Yusuf Razi Bey (*L'Illustration*, 1909c, s. 320).

Görsel 26. Selânik birliklerinin isyancı kışlalara ve Yıldız Sarayı'na yönelik taarruz düzeninin planı (*L'Illustration*, 1909c, s. 320).

Görsel 27. İstanbul'da: Bastırma harekâtı. — Asilerin ilk idamları, 3 Mayıs, Galata Köprüsü yakınındaki Eminönü meydanı. — Fotoğraf: S. Weinberg (*L'Illustration*, 1909c, s. 320).

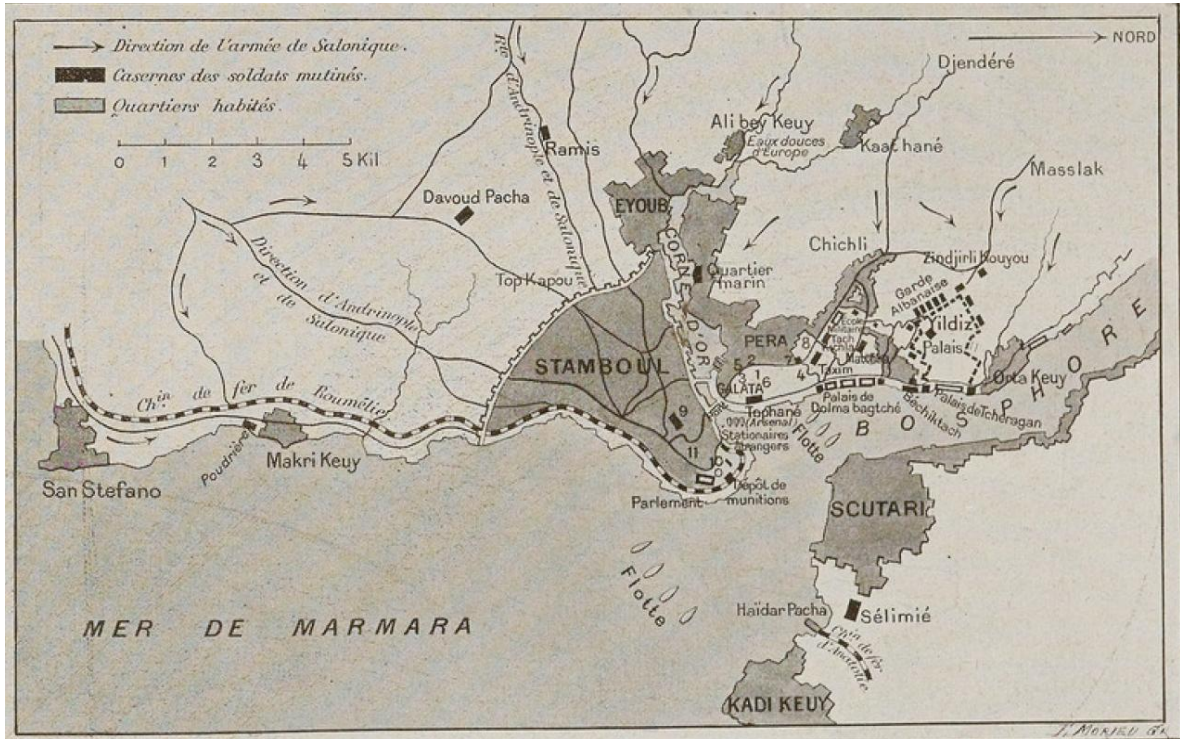
Görsel 28. Yeni padişah V. Mehmed, saltanatının ilk cuma selâmlığının ardından 30 Nisan'da Ayasofya'dan çıkarken. — Fotoğraf: Apollon (*L'Illustration*, 1909c, s. 321).

Görsel 29. V. Mehmed (*L'Illustration*, 1909c, s. 321).

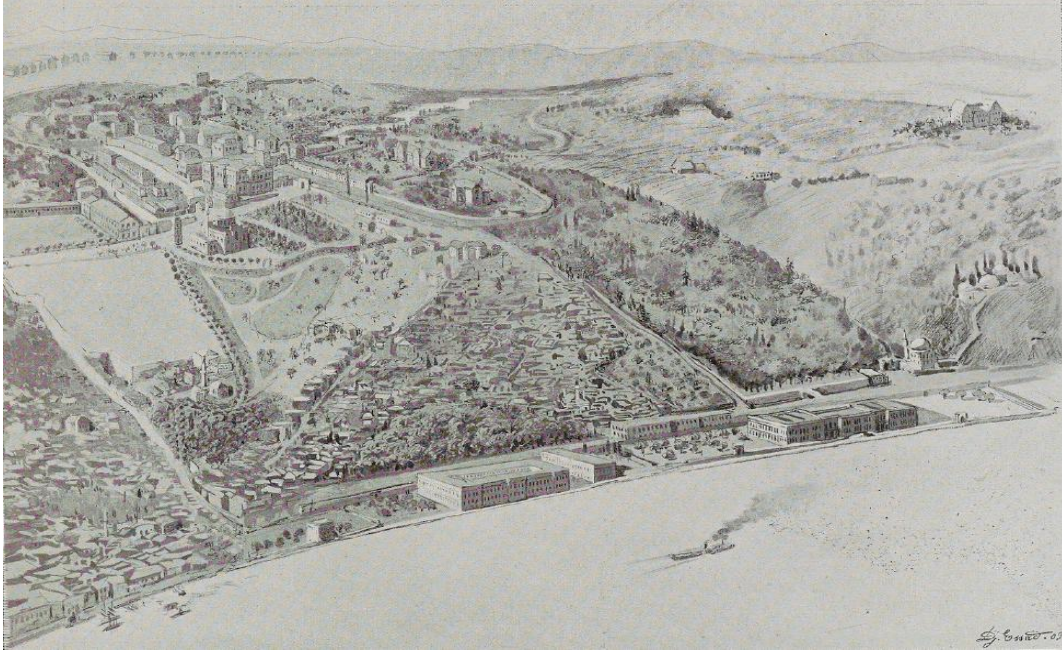

Görsel 30. İstanbul (*L'Illustration*, 1909c, ss. 322–324).

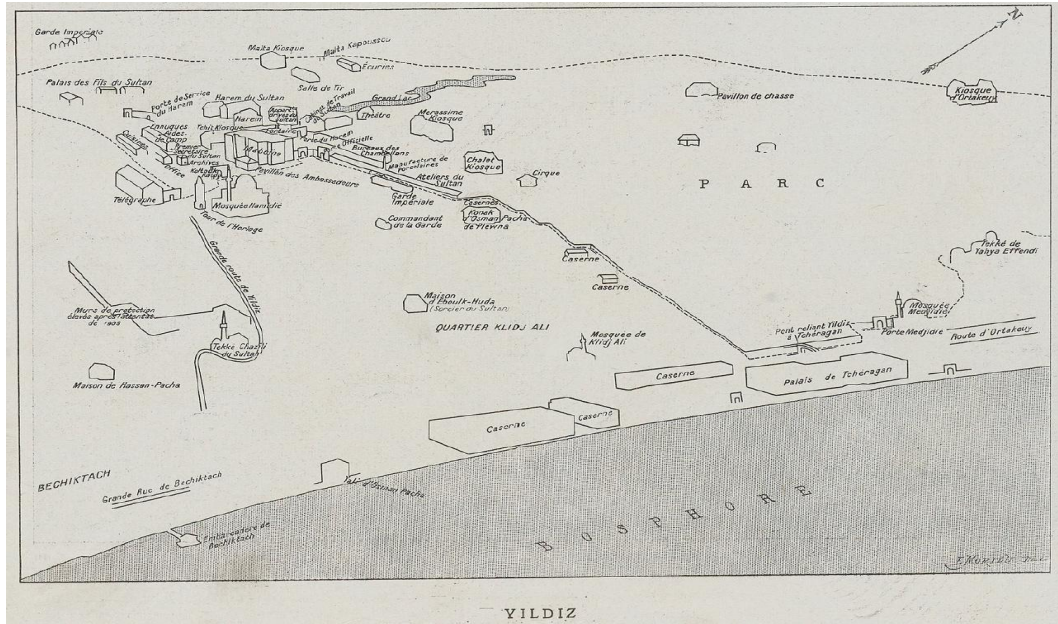

Görsel 31. L. Trinquier'nin, "Dj. Essad (Celâl Esad)" imzalı plana ve M. Meys'in fotoğraflarına dayanarak hazırladığı çizim. Plandaki rakamların işaretleri: 1. Fransa Sefâreti — 2. İngiltere Sefâreti — 3. Rusya Sefâreti — 4. Almanya Sefâreti — 5. İtalya Sefâreti — 6. Avusturya Sefâreti — 7. Fransız Hastanesi — 8. Talimgâh — 9. Harbiye Nezâreti (Seraskerlik) meydanı ve kulesi — 10. Ayasofya Camii — 11. İttihâd ve Terakkî Cemiyeti Matbaası (*L'Illustration*, 1909c, ss. 322–324).³

³ Celâl Esad (Arseven) Bey'in "Dj. Essad" imzasını taşıyan söz konusu çizim ve planları, İstanbul'daki harekât güzergâhları ile Yıldız Sarayı'nın topografyasını göstermektedir. Celâl Esad Bey, Galatasaray Mekteb-i Sultanisi, Mekteb-i Mülkiye ve Sanayi-i Nefise Mektebi'ndeki tahsilinin ardından 1891'de Mekteb-i Harbiye'nin Zadeğân

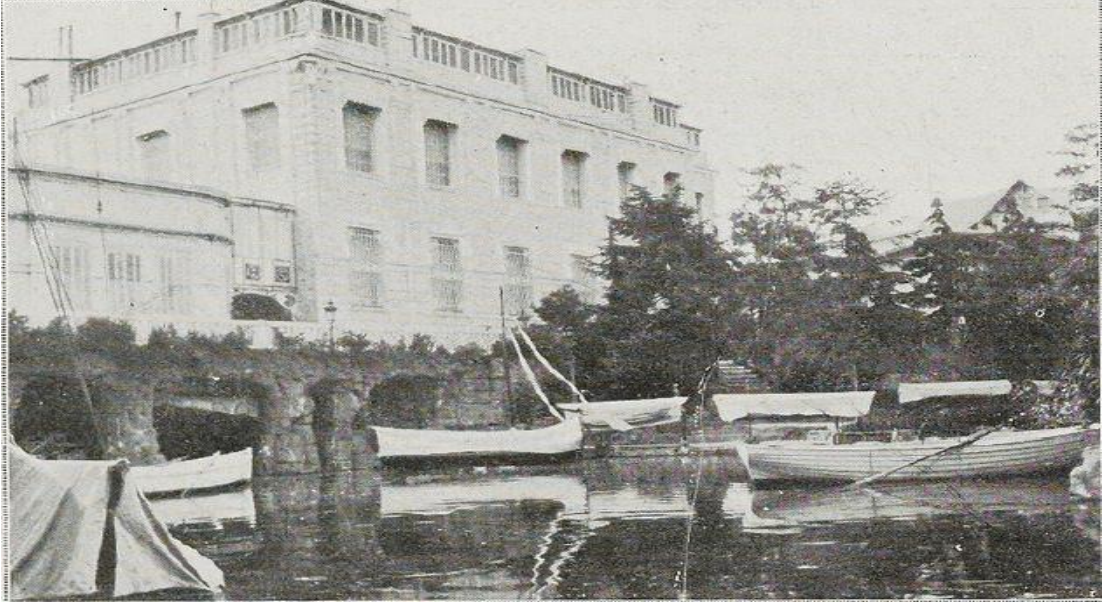

Görsel 32. Sultan Abdülhamid'in otuz yıl boyunca ikamet ettiği Yıldız sarayları, müstemilatı ve parkı (*L'Illustration*, 1909c, s. 324).

Görsel 33. YILDIZ. — “Celal Esad” imzalı çizimi ve planı (*L'Illustration*, 1909c, s. 324).

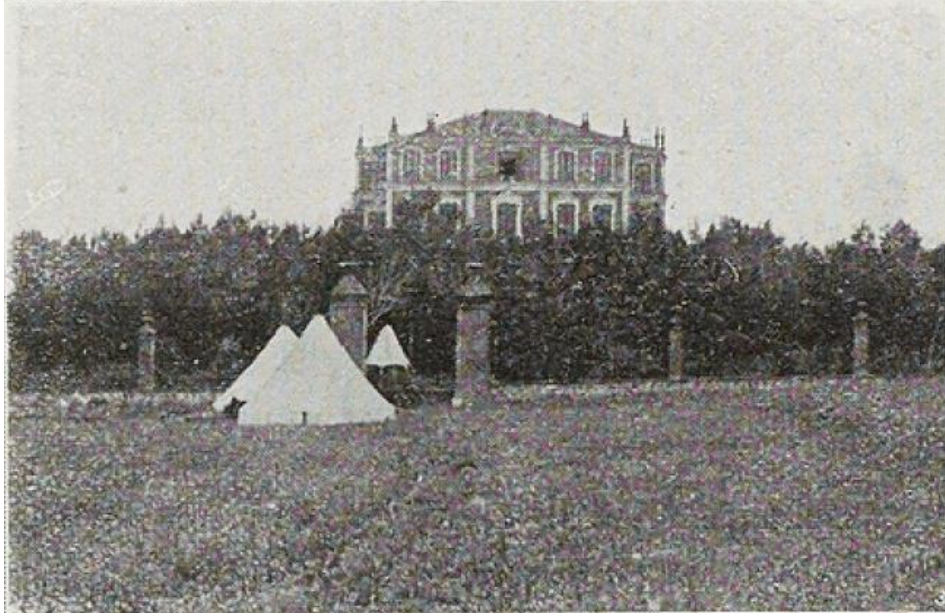
sınıfına girmiş; mülâzım olarak mezun olduktan sonra hünkâr yaverliğine tayin edilmiştir. Kolağası rütbesindeyken II. Meşrutiyet'in ilânından kısa süre önce askerlikten ayrılmış; Salâh Cimcoz ile birlikte *Kalem* dergisini çıkarmış ve derginin renkli kısımlarını Paris'te hazırlatıp göndermiştir. Paris'te 1909'da yayımlanan *Constantinople de Byzance à Stamboul* adlı eserinde Yıldız Sarayı ayrıca ele alınmış olmakla birlikte, eserin görseller dizisinde *L'Illustration*'da yayımlanan Yıldız Sarayı panoraması yer almamaktadır. Bu karşılaştırma, söz konusu panoramik çizimin kitaptaki görsellerden alınmadığını göstermektedir. Celâl Esad Arseven'in hayatı ve tahsili için bk. Eyice (1991, ss. 397–399) ve Arseven (1909, ss. 239, 285–286).

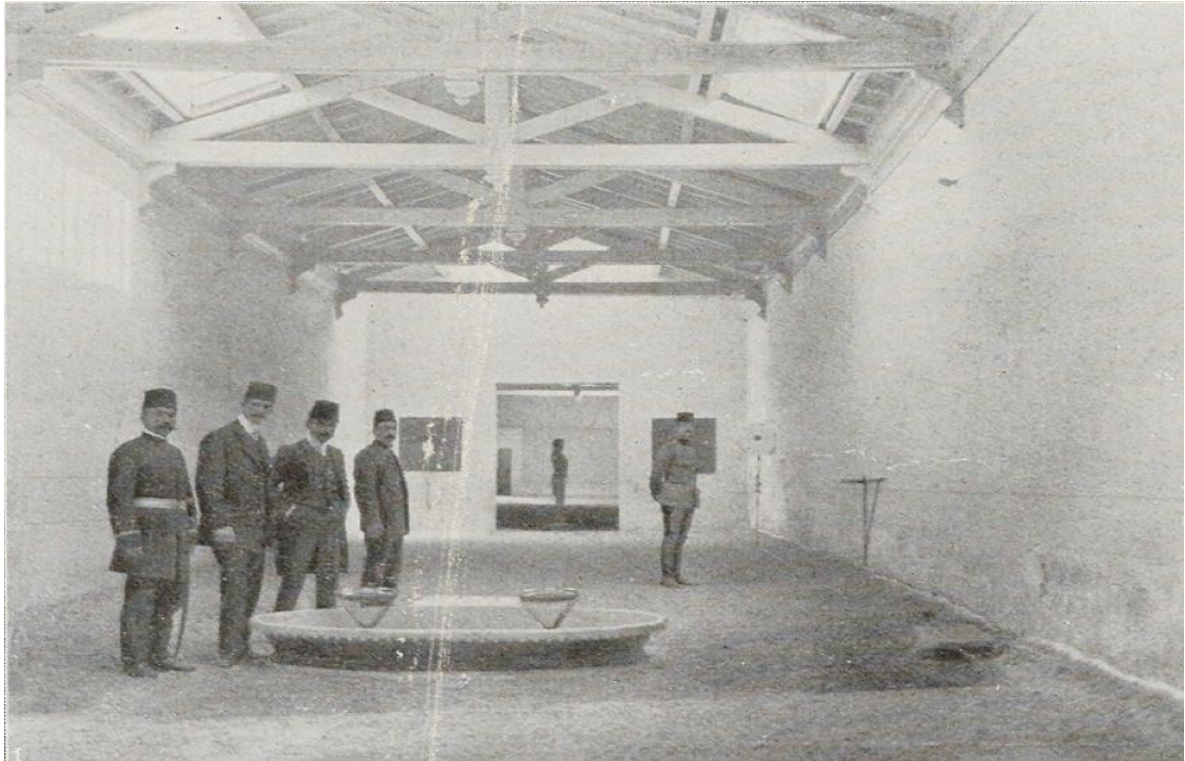
Görsel 34. Yıldız’ın içinde: Abdülhamid’in ikamet ettiği ve tahttan indirildiğinin kendisine tebliğ edildiği son köşk; tebliğ tarihi altyazıda 28–29 Nisan gecesi olarak verilmiştir (*L’Illustration*, 1909c, s. 325).

Görsel 35. Şale Köşkü’nün kapısının mühürlenmesi. — Merdivenin dibinde İstanbul Şehremini Hâzım Bey; kapıda mühürleri tatbik eden Doktor Muhiddin Bey (*L’Illustration*, 1909c, s. 325).

Görsel 36. Tahttan indirilen padişahın mevcut ikametgâhı olan Selânik'teki Allatini Köşkü.
— Fotoğraf: Doreau (*L'Illustration*, 1909c, s. 325).

Görsel 37. Abdülhamid'in atış salonu (siluet hedefler ve yumurta kabukları için su fıskiyesiyle) (*L'Illustration*, 1909c, s. 325).

Görsel 38. Yıldız'ın büyük çeşmesi etrafında toplanan Selânik jandarma subayları. —
“Yıldız'ın ilk fotoğrafları” başlığı altında, muhabir Yusuf Razi Bey'in klişelerinden
(*L'Illustration*, 1909c, s. 325).

2. *Şehbâl*'de 31 Mart Vakası

Dördüncü sayının “Muhterem Karîlere” başlıklı önsözü, derginin olay karşısındaki tavrı kadar resimli yayıncılığın maddî şartlarını da kaydeder. *Şehbâl*, sayfa, yazı ve resimlerini çoğaltmak istediğini, gerekli malzemenin memlekette bulunmaması sebebiyle en küçük ihtiyacın bile Avrupa'dan karşılandığını bildirir. İstanbul'daki son hadiselerle ait fotoğraflar Avrupa atölyelerine gönderilmiş, klişeler postadaki aksaklık yüzünden henüz dönmemiştir. Dergi bu gecikmeyi, “kâffe-i teferruâtında bir nefâset-i mûşikâfâne” aramasıyla izah eder. Böylece görsellerin muhtevası kadar İstanbul ile Avrupa arasındaki hazırlama ve basım süreci de anlatıya dâhil olur (*Şehbâl*, 1909a, s. 62).

Aynı önsöz, 31 Mart günlerinde basına yönelen şiddeti de doğrudan kayda geçirir. Dergi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yayın organları olarak bilinen, *Tanin* ve *Şûrâ-yı Ümmet* matbaalarına yapılan saldırıları “alçakça tecâvüzât” diye nitelendirir (Çaycı, 2009, s. 38).⁴ *Şehbâl*, bahsi geçen iki gazeteye yakınlığını “muhterem refiklerimiz” sözüyle belirtir ve basına yönelik saldırıları kınar. *Şehbâl*, meşrutiyetçi basına yönelik yağmaları kendi yayın çevresine yöneltilmiş bir saldırı olarak görmüş ve siyasî konumunu daha görseller gelmeden alenen ilân etmiştir (*Şehbâl*, 1909a, s. 62).

Şehbâl'in bu tavrı, 31 Mart günlerinde İstanbul basınında belirginleşen siyasî ayrışmadan bağımsız değildir. Hanılçe ve Ak'ın karşılaştırmasına göre *Tanin* İttihatçıların, *Volkan* ise İslâmcıların ve İttihat ve Terakki muhaliflerinin başlıca sesi olmuş, *Sabah* tarafsız görünmeye çalışırken *Tercümân-ı Hakikat* ile *İkdam* muhalif bir çizgi izlemiştir. Bununla birlikte Hasan

⁴ Odabaşı, saldırıların *Tanin* ve *Şûrâ-yı Ümmet*'le sınırlı kalmadığını; İttihatçı *Siper-i Sâika*'nın idarehanesinin de isyancı askerler tarafından tahrip edilip yağmalandığını, gazetenin müdürü Ahmed Cevat Bey'in saklanmak zorunda kaldığını ve yayının ancak *Hürriyet* ile birleşerek *Siper-i Sâika-i Hürriyet* adıyla yeniden başlayabildiğini belirtmektedir (Odabaşı, 2009, ss. 92, 97–101).

Fehmi cinayeti gazetelerin tamamı tarafından kınanmış, siyasî ayrılıklar ortak bir meslekî tepkiye bütünüyle engel olmamıştır (Hanılçe & Ak, 2018, ss. 25–26).

2.1. Zübde-i Siyâsiyye ve Siyasî Kronoloji

Dördüncü sayının sonundaki “Zübde-i Siyâsiyye”, 31 Mart Vakası’nı yalnızca askerî ayaklanmanın başladığı günle sınırlamayan, önceki birkaç günlük siyasî ve toplumsal gelişmeleri de aynı kronolojik dizinin içine alan bir anlatı sunmaktadır. Kronoloji, 26 Mart’ta Meclis-i Mebûsân’ın Serseri Nizamnâmesi ve diğer olağan maddelerle meşgul olduğu toplantıyla başlamakta ve aynı gün Adana’daki karışıklıkların şiddetlendiğini bildirmektedir. 27 Mart’ta Rumeli Muhâcirîni İttihâd Cemiyeti’nin Fatih Camii’ndeki mitingi ve siyasî fırkalar arasındaki ayrılık, 28 Mart’ta Osmanlı-Avusturya protokolünün Meclis-i Ayân’da kabulü ile İstanbul’da yirmi ikinci askerî fırkanın kurulması, 29 Mart’ta bütçe görüşmeleri ve Kemâleddin Paşa’nın rütbesinin iadesi, 30 Mart’ta ise İttihâd ve Terakkî Fırka-i Siyâsiyyesi’nin programı ile Şişli Ermeni Mezarlığı’ndaki miting sıralanmaktadır. Böylece yaklaşan kırılma, olağan Meclis çalışmaları, mitingler ve giderek belirginleşen siyasî ayrışmalarla çevrili bir başkent manzarasına yerleştirilir. II. Meşrutîyet’in ilk aylarında İttihâd ve Terakkî ile muhalefet arasındaki mücadelenin basına, bürokrasiye ve orduya sirayet etmesi, dönemin genel siyasî gerilimini besleyen başlıca unsurlar arasında yer almaktadır (*Şehbâl*, 1909a, s. 80).⁵ *Şehbâl*’in 26–30 Mart arasındaki kayıtları bu gerilimli arka planı hazırlarken, 31 Mart tarihli kayıt artık siyasî huzursuzluğun açık bir askerî ayaklanmaya dönüşmesini anlatmaktadır.

31 Mart 1325’e, yani 13 Nisan 1909’a gelindiğinde anlatının dili birden değişmektedir. İstanbul’da “bağteten [birdenbire] bir kıyâm-ı askerî [askerî ayaklanma]” meydana gelmiş, askerler geceden başlayarak Ayasofya Meydanı’nda toplanmıştır. Ayaklanmanın askerî başlangıcı konusunda Sina Akşin, 12 Nisan’ı 13 Nisan’a bağlayan gece Taşkışla’daki 4. Avcı Taburu askerlerinin subaylarını bağladıktan sonra saat 02.45 civarında kışladan çıktıklarını ve yaklaşık bir saat sonra Sultanahmet’e ulaşarak Meclis-i Mebûsân’ı kuşattıklarını kaydetmektedir. Necmettin Alkan da hareketin başlangıcını Avcı Taburlarına bağlamakta, İsmail Hami Danişmend ise Avcı erlerinin subaylarını kışlaya hapsedtikten sonra Sultanahmet’te toplanmalarıyla hadisenin başladığını belirtmektedir. İngiliz askerî ataşesi Herbert Conyers Surtees’in raporlarını inceleyen Ferdi Ertekin’in verdiği bilgiler de ayaklanmanın 13 Nisan sabahının erken saatlerinde askerî birliklerden başlayarak hızla şehir merkezine yayıldığını göstermektedir (Akşin, 1972, ss. 53–54; Alkan, 2011, ss. 162–165; Danişmend, 1961, s. 24; Ertekin, 2024, ss. 7–9).

Ayasofya Meydanı’nda toplanan kuvvetlerin hareketi kısa sürede yalnızca bir askerî itaatsizlik olmaktan çıkmış, hükûmetin terkiğini, Meclis riyasetini ve ordunun personel yapısını hedef alan siyasî taleplerle birleşmiştir. *Şehbâl*, askerlerin ordudaki subayların değiştirilmesi ve Hüseyin Hilmi Paşa kabinesinin istifası gibi askerî ve siyasî taleplerde bulunduğunu kaydetmektedir. Bununla birlikte isyancıların taleplerinin kaynaklarda tek ve değişmez bir liste hâlinde bulunmadığı görülmektedir. Akşin’in verdiği iki ayrı listede, şer’î hükümlerin uygulanması, kabinenin düşürülmesi, Ahmed Rızâ’nın Meclis riyasetinden çekilmesi, Hüseyin Cahit, Rahmi ve Talat beyler gibi bazı isimlerin uzaklaştırılması, Mahmud Muhtar Paşa, Cevat Paşa ve Esad Bey gibi kumandanların görevden alınması, açığa çıkarılan alaylı zabıtların yeniden göreve döndürülmesi ve ayaklanan askerlerin cezalandırılmaması gibi maddeler yer almaktadır. Alkan’ın Meclis-i Mebûsân’daki görüşmeleri ele aldığı bölümde de benzer biçimde şeriatın tatbiki, sadrazam ve bazı askerî kumandanların azli, Ahmed Rızâ’nın riyasetten çekilmesi, bazı

⁵ II. Meşrutîyet’in ilk aylarındaki siyasî kutuplaşma, matbuat hayatı, ordunun siyasallaşması ve tensikatın yarattığı hoşnutsuzluk hakkında bk. Alkan (2011, ss. 88–132).

mebusların uzaklaştırılması, alaylı zabitlerin iadesi ve askere dokunulmaması talepleri sıralanmaktadır. Dolayısıyla 31 Mart hareketinin talepleri yalnızca dinî bir slogan etrafında değil, hükûmetin terkihi, Meclis riyaseti ve ordudaki personel düzeni üzerinde doğrudan sonuç doğuracak siyasî ve askerî maddeler etrafında şekillenmiştir (Akşin, 1972, ss. 70–72; Alkan, 2011, ss. 200–201; Danişmend, 1961, s. 24). Ancak meydana gelen hareket taleplerin açıklanmasıyla sınırlı kalmamış, merkezî otoritenin zayıflamasıyla birlikte kısa sürede can kayıplarının yaşandığı bir şiddet ortamına dönüşmüştür.

Meclis-i Mebûsân'ın güvenliği ortadan kalkmış, şehir *Şehbâl*'in ifadesiyle “bir hâl-i fetrete” düşmüş, askerlerden, subaylardan ve halktan ölen ve yaralananlar olmuştur. Dergi, Lâzkiye Mebusu Emîr Arslan Bey ile Adliye Nâzırı Nâzım Paşa'yı özellikle zikretmekte ve her ikisini de “şehit” olarak nitelendirmektedir. Emîr Arslan Bey'in öldürülmesinde Hüseyin Cahit'le karıştırıldığı yönündeki anlatı literatürdeki eserlerin birçoğunda tekrarlanmaktadır. Bununla birlikte şahsın adı kaynaklarda dahi yeknesak değildir: Akşin “Arslan Bey”, Danişmend “Mehmet Şefik Arslan”, Alkan “Emin Aslan”, Mustafa Turan ise “Şekip Arslan” adını kullanmaktadır. Turan'a göre kalabalıkta önce Hüseyin Cahit'in öldürüldüğü haberi yayılmış, ardından öldürülen kişinin Lâzkiye mebusu olduğu anlaşılmıştır. Alkan ise Emîr Arslan Bey'in arabadan indirilerek dipçik darbeleriyle yaralandığını ve daha sonra ateş edilerek öldürüldüğünü aktarır. Adliye Nâzırı Nâzım Paşa'nın ölümü konusunda ise kaynaklar daha ihtiyatlı kullanılmalıdır: Mustafa Turan ve Danişmend onun Ahmed Rızâ zannedilerek öldürüldüğünü yazarken, Akşin ve Alkan'ın anlatılarında ikili askerler eşliğinde Bâbîâlî'den Yıldız Sarayı'na doğru götürülürken Bahriye Nâzırı Rızâ Paşa'nın silahına davranması üzerine açılan ateş sırasında Nâzım Paşa'nın öldürüldüğü aktarılmaktadır. Bu nedenle Emîr Arslan Bey'in yanlışlıkla öldürüldüğü yönündeki anlatı daha muhkem görünürken, Nâzım Paşa'nın özellikle Ahmed Rızâ sanıldığı için öldürülmesi meselesini kesin bir olgu olarak ileri sürmek doğru değildir (Akşin, 1972, s. 83; Alkan, 2011, ss. 183–184; Danişmend, 1961, s. 24; Turan, 1964, s. 66). Ayaklanmanın ilk saatlerinde ortaya çıkan bu şiddet, hükûmetin ayakta kalmasını da imkânsız hâle getirmiş ve siyasî krizi kabine değişikliğine taşımıştır.

Hüseyin Hilmi Paşa kabinesi ayaklanma karşısında istifa etmiş, ardından Ahmed Tevfik Paşa yeni kabineyi kurmakla görevlendirilmiştir. Şehbâl, Maliye Nezâreti'ne Tekaüd Sandığı Nâzırı Nuri Bey'in, Harbiye Nezâreti'ne Edhem Paşa'nın, Bahriye Nezâreti Vekâleti'ne Emin Paşa'nın, Adliye Nezâreti'ne ise I. Meşrutiyet döneminde Meclis-i Mebûsân reisliği yapmış hukukçu ve devlet adamı Hasan Fehmi Paşa'nın ve Dâhiliye Nezâreti'ne Müsteşar Âdil Bey'in tayin edildiğini ayrıntılı biçimde kaydetmektedir (Küçük, 1997, ss. 322–323; Şehbâl, 1909a, s. 80). Akşin'de yer alan kabine listesinde de Tevfik Paşa hükûmetinin 14 Nisan'da kurulduğu, Harbiye'ye Edhem Paşa'nın, Maliye'ye Nuri Bey'in, Bahriye'ye vekâleten Emin Paşa'nın, Adliye'ye Hasan Fehmi Paşa'nın getirildiği ve Dâhiliye'nin başlangıçta Âdil Bey tarafından vekâleten yürütüldüğü görülmektedir. Danişmend de Hüseyin Hilmi Paşa'nın ayaklanmanın çıktığı gün istifa ettiğini ve ertesi gün Tevfik Paşa'nın yeni kabineyi kurmakla görevlendirildiğini kaydetmektedir (Akşin, 1972, ss. 88–89; Danişmend, 1961, ss. 24–25). Kabine değişikliği, isyancı taleplerinin ilk somut siyasî sonuçlarından biri olmuş; benzer bir baskı kısa süre içinde Meclis-i Mebûsân idaresine de yönelmiştir.

Meclis-i Mebûsân Reisi Ahmed Rızâ Bey'in istifası da bu siyasî çözülmenin önemli bir parçasıdır. Akşin'in aktardığı kendi istifa metninde Ahmed Rızâ, aleyhinde bir fikir meydana geldiği için Meclis riyasetinden çekilmeyi vatana hizmetin bir gereği olarak nitelendirmiştir. Aynı eserde Hüseyin Hilmi Paşa'nın kendisine, isyancıların “başını istediklerini” söyleyerek derhal istifa etmesini tavsiye ettiği de aktarılmaktadır. Alkan'ın anlatısında da Ahmed Rızâ'nın meclise gitmek üzere yola çıktığı fakat hem çevresinden hem de Hüseyin Hilmi Paşa'dan can

güvenliği konusunda uyarılar alması üzerine istifa ettiği ve bir süre saklanmak zorunda kaldığı belirtilmektedir. Dolayısıyla *Şehbâl*'deki "istifaya zorlanma" ifadesinin arkasında basit bir Meclis içi değişiklik değil, açık bir siyasî ve fizikî tehdit bulunmaktadır (Akşin, 1972, ss. 69–72; Alkan, 2011, ss. 199–201). Merkezî idarenin çözülmesi yalnız hükûmet ve Meclis düzeyinde yaşanmamış, olaylara ilişkin haber akışının denetlenmesi de krizin ilk gününün önemli meselelerinden biri hâline gelmiştir.

Şehbâl ayrıca telgrafhanelere olaylara dair telgrafların kabul edilmemesi yönünde emir verildiğini, daha sonra ise telgrafların sansürden geçirilmek kaydıyla çekilmesine izin verildiğini kaydetmektedir. Bu bilgi genel hatlarıyla diğer anlatılarla da uyumludur. Alkan, *Neue Freie Presse* muhabirine dayanarak isyanın başlamasından sonra Hüseyin Hilmi Paşa'nın telgraf çekilmesini yasakladığını, bu yasağın gazetecilere de uygulandığını ve ancak akşam saatlerinde kabine değişikliğine ilişkin haberlerin gönderilmesine izin verildiğini belirtmektedir. Akşin ise Meclis'te daha sonra okunan Posta ve Telgraf Nezâreti açıklamasından hareketle, 31 Mart günü "heyecan âmiz ve muhil-i asayiş" telgrafların gönderilmemesi yönünde emir verildiğini, geçici durdurmanın ardından telgraf trafiğinin yeniden açıldığını ve sonradan yalnız asayiş bozucu telgrafların engellenmesi yönünde yeni bir düzenlemeye gidildiğini göstermektedir. Dolayısıyla burada "bütün haberleşmenin mutlak biçimde kesilmesi"nden ziyade, kısa süreli durdurma ve ardından siyasî içerikli telgraf trafiğinin denetlenmesi söz konusudur (Akşin, 1972, ss. 192–193, 207; Alkan, 2011, ss. 167–168). Haberleşmenin denetim altına alınmaya çalışıldığı bu ortamda, İttihâd ve Terakkî'nin kamuoyundaki en görünür araçlarından olan basın organları da doğrudan saldırının hedefi hâline gelmiştir.

14 Nisan'da *Tanin* ile *Şûrâ-yı Ümmet* idarehanelerinin tahrip ve yağma edilmesi, *Şehbâl* kronolojisinin en dikkat çekici kayıtlarından biridir. Dergi saldırganları doğrudan "şehir şakîlerinden mürekkep bir cem-i gafîr" olarak tanımlamaktadır. Bu ifade ayrıca önemlidir çünkü saldırganların kimliği konusunda diğer kaynaklar aynı görüşte değildir. Akşin, *Şûrâ-yı Ümmet* ve *Tanin* idarehanelerinin yıkılıp yağmalandığını belirtmekle yetinirken, dayandığı dönemin haberlerindeki fail tanımlarının farklılığına işaret etmektedir. Alkan, saldırının "asi askerler" tarafından gerçekleştirildiğini belirtirken Mustafa Turan, Bâbîâli'den iniş sırasında matbaaları "fırsatçılar"ın yağmaladığını ve "askerlerin bu harekette hiçbir dahli" bulunmadığını ileri sürmektedir. Danişmend ise faillere değinmeksizin *Tanin* ve *Şûrâ-yı Ümmet* idarehanelerinin tahrip ve yağma edildiğini kaydetmektedir. Dolayısıyla matbaaların tahrip ve yağma edildiği kesin olmakla birlikte, saldırgan grubun terkihi konusunda kaynaklar ihtilaflıdır; *Şehbâl*'in failler hakkındaki "şehir şakîleri" tanımı da tartışmaya dâhil edilmelidir (Akşin, 1972, ss. 83–84; Alkan, 2011, s. 165; Danişmend, 1961, s. 24; Turan, 1964, s. 66). Matbaalara yönelen bu tahribatın ardından şiddetin bir başka cephesi, İstanbul sokaklarında özellikle genç ve mektepli subayların hedef alınmasıyla belirginleşmiştir.

15 Nisan kaydında *Şehbâl*, İstanbul'un çeşitli yerlerinde birçok genç ve değerli subayın [zâbitân] askerler [asâkir] tarafından "gaddârâne" öldürüldüğünü; eski Harbiye Nâzırı Ali Rızâ Paşa ile Hâssa Ordusu Kumandanı Mahmud Muhtar Paşa'nın da öldürülmek istendiğini, ancak ele geçirilemediklerini belirtmektedir. Danişmend de sokaklarda ve köprü üzerinde bazı genç zabıtların "mektepli" oldukları için öldürüldüğünü, fakat sayılarının kesin olarak bilinmediğini kaydetmektedir. Alkan, "İsyanda Öldürülenler" başlığı altında hadisede hayatını kaybeden asker ve sivilleri ayrı ayrı ele alır. Mahmud Muhtar Paşa'nın ciddi biçimde tehdit altında bulunduğu ise Surtees'in raporlarını inceleyen Ertekin'in çalışmasında da görülmektedir; Paşa'nın 13 Nisan akşamı Üsküdar'a geçmesi ve ertesi gün güvenliği sağlanmaya çalışılarak yeniden kışlaya gitmesi, komuta yapısının ne ölçüde çözüldüğünü göstermektedir (Alkan, 2011,

ss. 183–189; Danişmend, 1961, s. 24; Ertekin, 2024, ss. 9–10). Bununla birlikte ilk iki günün açık şiddeti aynı yoğunlukta sürmemiş; 16 Nisan’da gündelik hayat kısmen yeniden işler hâle gelirken, krizin siyasî yorumu ve Rumeli’den beklenen askerî müdahale giderek daha görünür hâle gelmiştir.

16 Nisan’da *Şehbâl* İstanbul’da gündelik hayatın kısmen yeniden başladığını, bununla birlikte şehirde olağanüstü bir heyecanın devam ettiğini kaydeder. 17 Nisan tarihli kayıt ise salt kronolojik bilgi vermekten çıkarak olayın sebebine ilişkin açık bir siyasî hüküm ortaya koyar: dergi, askerî ayaklanmanın “istibdat taraftarlarının tahriki” sonucunda meydana geldiğinin artık anlaşıldığını bildirir. Bu ifade *Şehbâl*’in hadise hakkındaki siyasî teşhisi olarak değerlendirilebilir (*Şehbâl*, 1909a, s. 80).⁶

Şehbâl’in 17 Nisan’dan itibaren kurduğu bu siyasî çerçeve, takip eden günlerde Rumeli’den İstanbul’a doğru ilerleyen birliklerin “hürriyet” ve “meşrutiyet” adına hareket eden bir karşı kuvvet olarak sunulmasıyla tamamlanmaktadır.

Bu siyasî çerçevenin ardından kronoloji, Selânik’ten İstanbul’a yönelen askerî sevkiyata kaymaktadır. Akşin, 16 Nisan’da Hareket Ordusu’nun iki taburunun Çatalca’ya ulaşmasının İstanbul’da duyulması üzerine şehirde büyük bir heyecan meydana geldiğini kaydetmektedir. Ertekin’in kullandığı ataşe raporlarına göre 16–17 Nisan’da iki tabur Çatalca’ya ulaşmış, 17 Nisan akşamında öncü kuvvetler Hadımköy–Ispartakule hattına kadar ilerlemiş, Selânik Jandarma Taburu, 19 Nisan öğle vakti Ayastefanos (Yeşilköy)’a girmiştir. Bu ilerleyiş, *Şehbâl*’in 17 Nisan’da Çatalca’ya ulaşan birliklerden, 18 Nisan’da giderek artan “hürriyet muhafızı askerler”den ve 19 Nisan’da İstanbul çevresine yayılan “Hürriyet Ordusu”ndan söz etmesiyle genel olarak örtüşmektedir (Akşin, 1972, ss. 139–148, 195–220; Aslan, 2010, ss. 15–17; Ertekin, 2024, ss. 13–17). 20 Nisan’a gelindiğinde bu ilerleyiş artık yalnızca bir askerî sevkiyat meselesi olmaktan çıkmış, İstanbul garnizonunun tutumu, Meclis-i Mebûsân’ın çalışma düzeni ve Ayastefanos’taki siyasî hareketlilik üzerinden yeni bir güç dengesi doğurmaya başlamıştır.

Bu yeni dengenin unsurları *Şehbâl*’in 20 Nisan kaydında daha açık biçimde görünür hâle gelmektedir. Dergi, hükûmetteki idarî değişikliklerden çok İstanbul önlerinde şekillenmekte olan askerî ve siyasî durumu öne çıkarmaktadır. Dergiye göre Çatalca’dan Ayastefanos’a gelen “mücâhidin-i meşrûtiyet ordusu”, “yavaş yavaş ve kemâl-i emniyetle” harekâtına devam etmekte, İstanbul askerlerinin önemli bir kısmı yaptıklarından pişman olarak “hürriyetperver arkadaşlarına” katılacaklarını bildirmektedir. Meclis-i Mebûsân’da ise iki günden beri çoğunluk sağlanamamakta, mebusların bir kısmı Ayastefanos’ta gayriresmî olarak toplanmaktadır. Aynı gün Kasımpaşa’daki Bahriye Kışlası’nda bahriye silâhendâzları ile itfaiye taburu er ve subaylarının Meşrutiyet’i muhafaza edeceklerine dair kendi rızalarıyla yemin etmeleri, başkentteki askerî kuvvetler arasında sadakat ekseninin değişmeye başladığını gösteren dikkate değer bir kayıttır (*Şehbâl*, 1909a, s. 80). Bu değişimin askerî karşılığı, aynı tarihte İstanbul çevresindeki kuvvet dağılımında da görülmektedir. İngiliz askerî ataşesi Herbert Conyers Surtees’in raporlarına göre 20 Nisan’da Yeşilköy ile Küçükçekmece arasında yaklaşık 700 asker, Ispartakule’de üç tabur hâlinde yaklaşık 2.000 asker, Çatalca’da ise on tabur hâlinde yaklaşık 8.000 asker ile altı seri ateşli Krupp sahra topu mevcuttu. Asker ve mühimmat taşıyan on bir trenin daha Çatalca’ya doğru hareket etmesiyle ordunun yaklaşık 18.000 kişiye ulaşması

⁶ Hadisenin arkasındaki siyasî irade konusunda bir başka yorum Doğan Avcioğlu tarafından ortaya konulmuştur. Avcioğlu, 31 Mart Vakası’nı Kâmil Paşa’yı yeniden iktidara getirmeyi amaçlayan İngiliz siyaseti ve İngiliz Sefareti Baştercümanı Fitz Maurice’in muhalif çevrelerle ilişkileri üzerinden izah etmektedir (Avcioğlu, 2013, ss. 81–86).

beklenmekteydi. Raporda ayrıca askerî mektep öğrencilerinin II. ve III. Ordu birliklerine sempati bildirdikleri, Rami Çiftliği ve Davutpaşa kışlalarındaki süvarilerin de yaklaşan kuvvetlere yakınlıklarını gösterdikleri kaydedilmekteydi (Ertekin, 2024, ss. 16–17).

Bu kayıtlar, *Şehbâl*'in İstanbul askerlerinin bir kısmının “hürriyetperver arkadaşlarına iltihâk” edeceği yönündeki haberini, başkent garnizonunda ortaya çıkan çözülme ve saf değiştirme eğilimleriyle birlikte değerlendirmeye imkân vermektedir. Bahriye Kışlası'nda Meşrutiyet'i muhafaza yemini edilmesi, askerî mektep öğrencileriyle bazı birliklerin Rumeli kuvvetlerine yakınlık göstermesi ve Meclis-i Mebûsân'ın olağan çalışma düzenini sürdüremeyerek bazı mebusların Ayastefanos'a geçmesi birlikte değerlendirildiğinde, 20 Nisan askerî ve siyasî ağırlık merkezinin tedricen İstanbul'dan Ayastefanos hattına kaydığı bir eşik olarak belirlemektedir. *Şehbâl*'in metin hâlinde kurduğu bu kronoloji, takip eden sayfalarda portreler, askerî birlikler, mekânlar ve olay görüntüleriyle görsel bir anlatıya dönüştürülmektedir. Aşağıdaki görseller dergideki sıraları korunarak verilmiş; altyazılar, dönem içindeki nitelermeler muhafaza edilerek günümüz Türkçesine aktarılmıştır.

2.2. 15 Nisan 1325 (28 Nisan 1909) Tarihli *Şehbâl*

Görsel 39. Osmanlıların yeni ve muhterem padişahı Sultan V. Mehmed (*Şehbâl*, 1909a, s. 64).

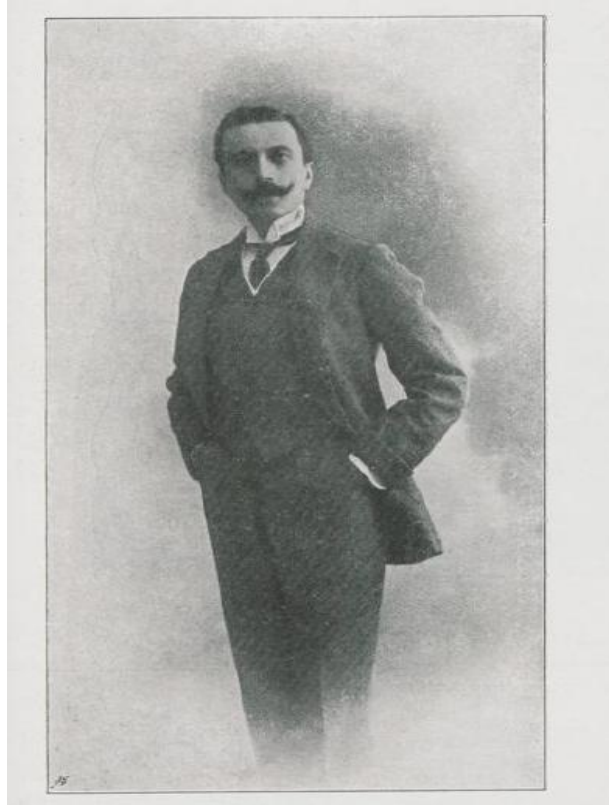
Görsel 40. 31 Mart askerî isyanında yaralanan Bahriye Nâzırı Rıza Paşa (*Şehbâl*, 1909a, s. 67).

Görsel 41. İsyan eden askerlerin öldürmek için takip ettiği Hâssa Ordusu Kumandanı Mahmud Muhtar Paşa (*Şehbâl*, 1909a, s. 67).

Görsel 42. *Şehbâl*'in “isyân-ı askerîye vesîle olan hâdiselerden biri” diye nitelediği *Serbestî* muharriri Hasan Fehmi Bey'in cenaze alayı (*Şehbâl*, 1909a, s. 67).

Görsel 43. 31 Mart askerî isyanında öldürülen Lâzkiye Mebusu Emîr Arslan Bey (*Şehbâl*, 1909a, s. 70).

Görsel 44. Emîr Arslan Bey'in tahnit edilmiş naaşı vapura götürülürken (*Şehbâl*, 1909a, s. 70).

Görsel 45. Emîr Arslan Bey'in cenazesi, memleketinde defnedilmek üzere vapura nakledilirken (*Şehbâl*, 1909a, s. 71).

Görsel 46. Ayastefanos'ta Hareket Ordusu'ndan bir görünüm (*Şehbâl*, 1909a, s. 71).

Görsel 47. 31 Mart askerî isyanında öldürülen eski Adliye Nâzırı Nâzım Paşa (*Şehbâl*, 1909a, s. 71).

Görsel 48. Hareket Ordusu Erkân-ı Harbiye Reisi Pertev Paşa (*Şehbâl*, 1909a, s. 71).

Görsel 49. Ayastefanos'ta Hareket Ordusu'nun süvari pîşdârları (öncüleri) (*Şehbâl*, 1909a, s. 71).

Görsel 50. Ayastefanos'ta Hareket Ordusu'nun pîşdârlarından (öncülerinden) başka bir görünüm (*Şehbâl*, 1909a, s. 71).

2.3. 15 Mayıs 1325 (28 Mayıs 1909) Tarihli *Şehbâl*

Görsel 51. *Şehbâl*'in beşinci sayısının açılışında V. Mehmed'i ay-yıldız içinde gösteren görsel (*Şehbâl*, 1909b, s. 82).

Görsel 52. Padişah V. Mehmed'in ilk cülûs gününde biat merasimi için alayla Harbiye Nezâreti'ne gelişi (*Şehbâl*, 1909b, s. 83).

Görsel 53. Sultan V. Mehmed'in büyük oğlu Ziyâüddin Efendi (*Şehbâl*, 1909b, s. 84).

Görsel 54. Sultan V. Mehmed'in ortanca oğlu Necmeddin Efendi (*Şehbâl*, 1909b, s. 84).

Görsel 55. Sultan V. Mehmed'in küçük oğlu Ömer Hilmi Efendi (*Şehbâl*, 1909b, s. 84).

Görsel 56. Sultan V. Murad'ın oğlu Salâhaddin Efendi (*Şehbâl*, 1909b, s. 85).

Görsel 57. Sultan Abdülaziz'in oğlu Abdülmecid Efendi (*Şehbâl*, 1909b, s. 85).

Görsel 58. Veliaht Yusuf İzzeddin Efendi (*Şehbâl*, 1909b, s. 85).

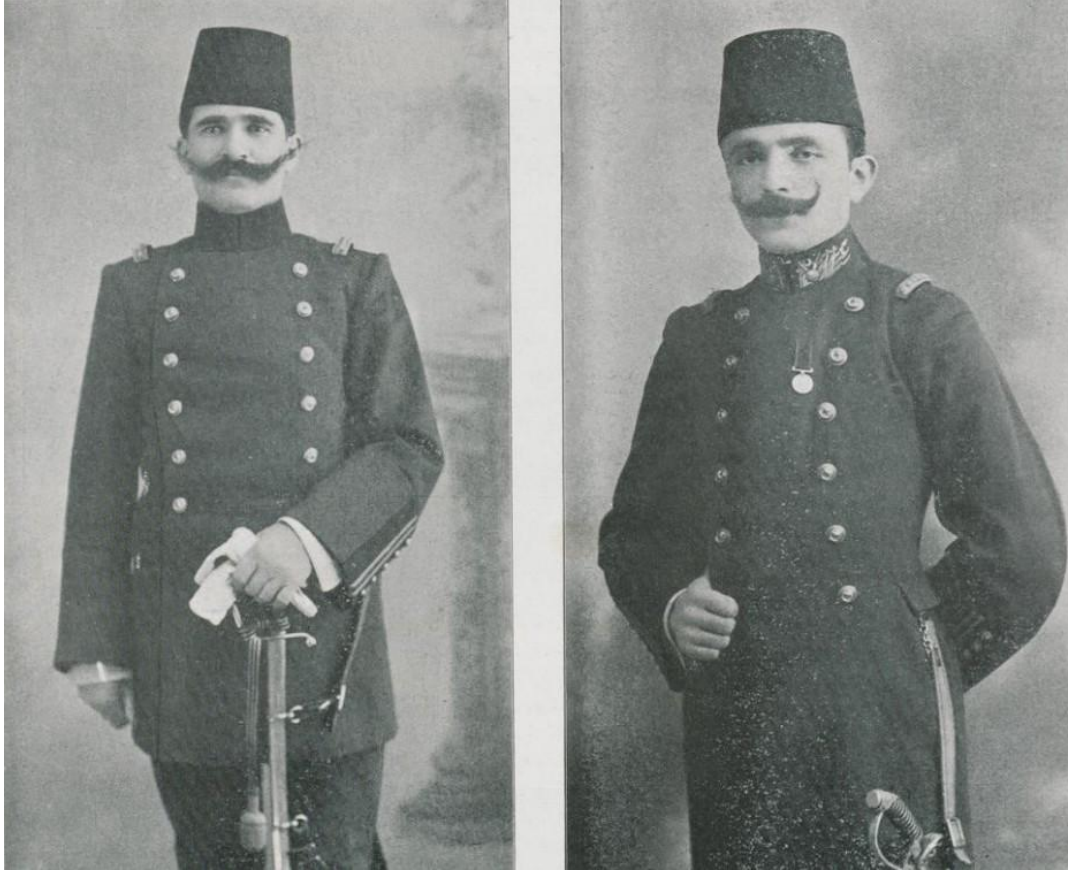
Görsel 59. Eski padişah II. Abdülhamid'in oğlu Mehmed Selim Efendi (*Şehbâl*, 1909b, s. 85).

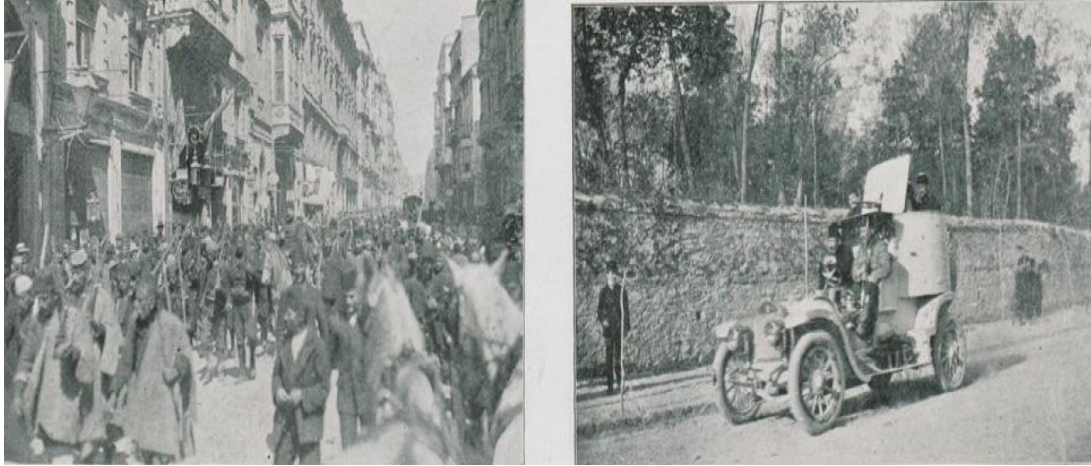
Görsel 60. Solda Salâhaddin Efendi'nin oğlu Nihad Efendi; *ortada* Abdülmecid Efendi'nin oğlu Ömer Fâruk Efendi; *sağda* II. Abdülhamid'in oğlu Abdürrahim Efendi (Şehbâl, 1909b, s. 86).

Görsel 61. Solda II. Abdülhamid'in oğlu Abdülkadir Efendi; *sağda* Mahmud Celâleddin Paşa'nın oğlu Sabahaddin Bey (Şehbâl, 1909b, s. 86).

Görsel 62. Solda Resneli Niyazi Bey, sağda Enver Bey (*Şehbâl*, 1909b, s. 87).

Görsel 63. Solda Niyazi Bey maiyetiyle Beyoğlu'ndan geçerken⁷; sağda askerî otomobil (*Şehbâl*, 1909b, s. 87).

⁷ Manastır Milli Taburu, 17 Nisan 1909 akşamı 17 subay ile 698 er ve erbaştan oluşan bir kuvvetle İstanbul'a hareket etmiş, 18 Nisan gecesi Resneli Niyazi Bey'in refakatinde Selânik'e ulaşmıştır. Niyazi Bey, İstanbul'daki harekât sırasında Manastır Milli Taburu'nun da bağlı bulunduğu Genel İhtiyat Kuvvetleri'nin kumandanlığını üstlenmiştir. 24 Nisan'da Ali Fethi Bey ve topçu birlikleriyle Sultanahmed, Zaptiye Nezâreti, Bâbîâli ve Divanyolu üzerinden Galata'ya geçmiş; 27 Nisan için hazırlanan harekât tertibinde ise Bayezid-Galata Köprüsü-Tophane-Beşiktaş hattında ilerleyecek genel ihtiyata komuta etmiştir. Böylece II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve V. Mehmed Reşad'ın cülûsuyla sonuçlanan süreçte, Manastır'dan gelen kuvvetlerin sevk ve idaresinde etkin rol oynamış; cülûs merasimine Genel İhtiyat Kuvvetleri kumandanı sıfatıyla nezaret etmiştir (Ertekin, 2022, ss. 75, 87, 90-91).

Görsel 64. Hürriyet uğrunda can vermeye gelen iki gönüllü (*Şehbâl*, 1909b, s. 90).

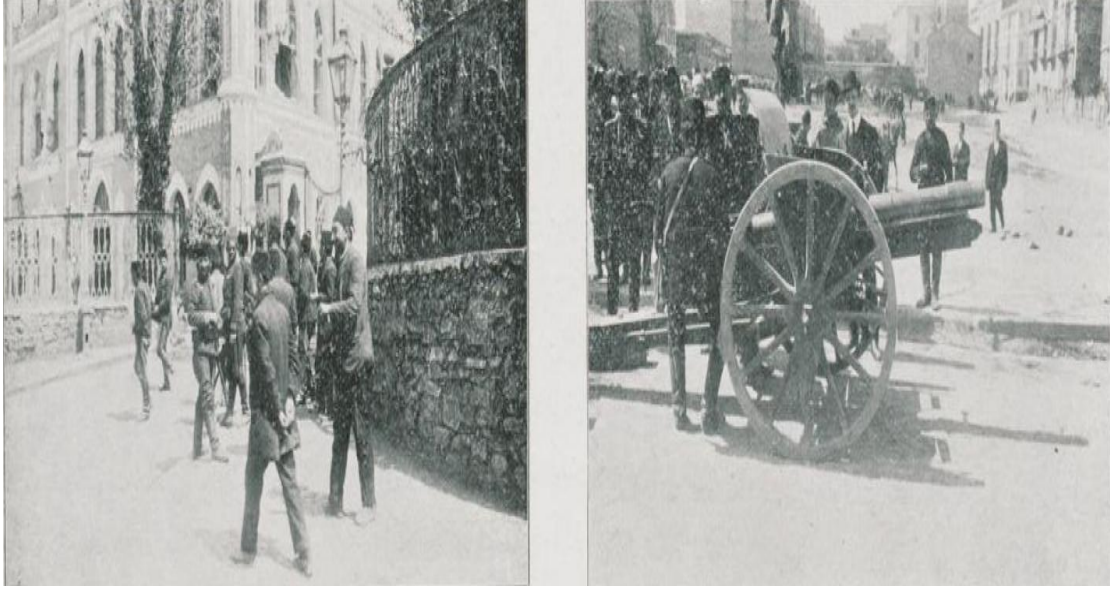
Görsel 65. Meclis-i Mebûsân Ayastefanos'taki Yat Kulübü'nde toplanırken kulübün önünde Meclis-i Âyan Reisi Said Paşa (*Şehbâl*, 1909b, s. 90).

Görsel 66. Solda Taksim çarpışmasında öldürülenlerden birkaçı; sağda çarpışma sırasında ölen bir at (Şehbâl, 1909b, s. 91).

Görsel 67. Taksim’de Hareket Ordusu’ndan bir müfreze (Şehbâl, 1909b, s. 91).

Görsel 68. Solda Taksim Kışlası'nda top ateşiyle harap olan yerler; sağda Taşkışla'yı tahrip eden makineli toplardan biri (*Şehbâl*, 1909b, s. 91).

Görsel 69. Beyoğlu'nda Hürriyet Ordusu'ndan bir karakol müfrezesi (*Şehbâl*, 1909b, s. 91).

Görsel 70. Resneli Niyazi Bey Taksim Kışlası'nın önünden geçerken (*Şehbâl*, 1909b, s. 94).

Görsel 71. Sahte sarıkla yakalanan ve *Şehbâl*'in “mürteci” diye nitelediği kişi (*Şehbâl*, 1909b, s. 94).

Görsel 72. Şüpheli görülen kişiler askerî karakollar tarafından aranırken (*Şehbâl*, 1909b, s. 94).

Görsel 73. Bâbüâli'nin Yâver Dairesi'nde top mermisinin açtığı hasar (*Şehbâl*, 1909b, s. 95).

Görsel 74. Nâfia Nezâreti binasında top ateşinin yol açtığı tahribat (*Şehbâl*, 1909b, s. 95).

Görsel 75. Çarpışmadan sonra Taksim Kışlası (*Şehbâl*, 1909b, s. 95).

Görsel 76. Taşkışla'nın kapısı (*Şehbâl*, 1909b, s. 95).

Görsel 77. Taksim Kışlası'nın kapısında Enver Bey (*Şehbâl*, 1909b, s. 95).

Görsel 78. Çarpışmadan sonra Taşkışla'ya giden seyirciler (*Şehbâl*, 1909b, s. 95).

Görsel 79. Askerî Kulüp önünde parçalanmış cephane arabası ve aynı sırada gözünden yaralanan bir subay (*Şehbâl*, 1909b, s. 96).

Görsel 80. Hareket Ordusu'nun Tophane kolundaki gönüllülerden Hüseyin Kâmil Bey (*Şehbâl*, 1909b, s. 96).

Görsel 81. Askerî Kulüp önünde alev alan cephane arabası (*Şehbâl*, 1909b, s. 96).

Görsel 82. Yaralı askerlerin taşınması (*Şehbâl*, 1909b, s. 96).

Görsel 83. Askerî ayaklanmaya katılan bazı bahriye erlerinin gözetim altında götürülmesi (*Şehbâl*, 1909b, s. 96).

Görsel 84. Yaralıların taşınması (*Şehbâl*, 1909b, s. 96).

Görsel 85. İstanbul Jandarma Müfettişi Galib Bey (*Şehbâl*, 1909b, s. 97).

Görsel 86. Arnavut gönüllüleri (*Şehbâl*, 1909b, s. 97).

Görsel 87. *Şehbâl*'in “şehîd-i hürriyet” diye andığı Muhtar Bey ile arkadaşlarının cenaze alayı (*Şehbâl*, 1909b, s. 97).

Görsel 88. V. Mehmed'in ilk cuma selâmlığı için Ayasofya'ya gitmek üzere Sarayburnu'na gelişi (*Şehbâl*, 1909b, s. 98).

Görsel 89. V. Mehmed ilk cuma selâmlığı için Ayasofya'ya giderken Sarayburnu'nda (*Şehbâl*, 1909b, s. 98).

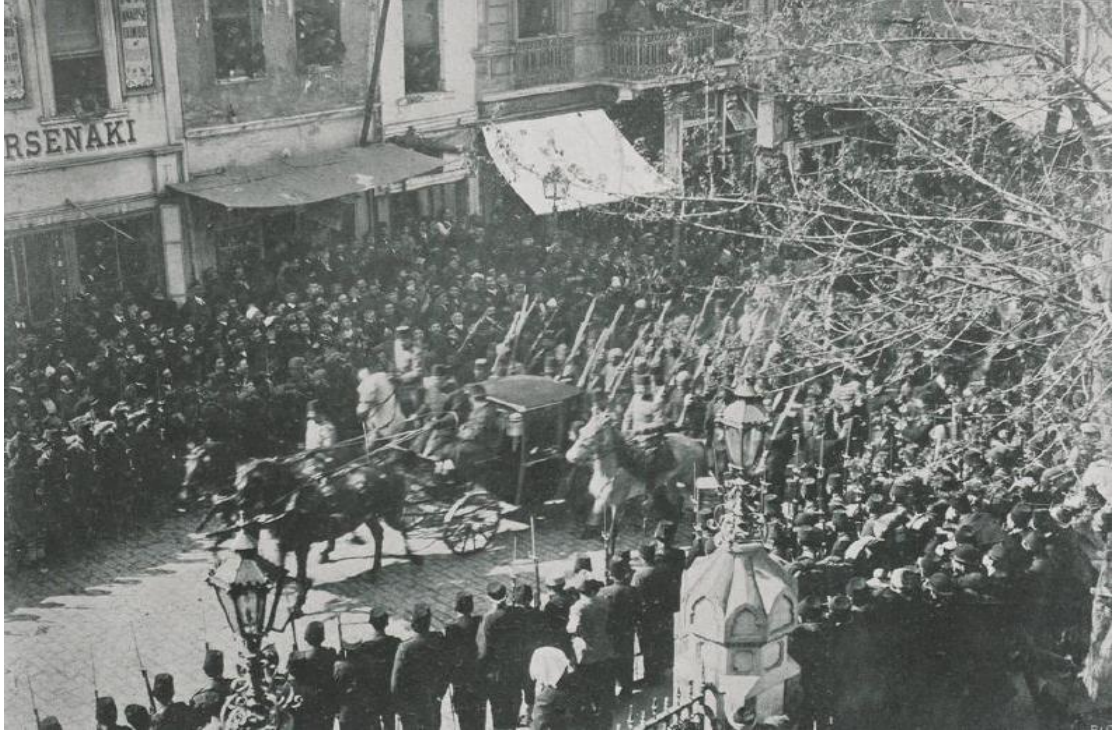
Görsel 90. V. Mehmed'in ilk cuma selâmlığı için Ayasofya'ya arabayla gelişi (*Şehbâl*, 1909b, s. 98).

Görsel 91. V. Mehmed cuma selâmlığından sonra Sarayburnu'nda (*Şehbâl*, 1909b, s. 98).

Görsel 92. V. Mehmed'in ilk cuma selâmlığı için Ayasofya Camii önüne gelişi (*Şehbâl*, 1909b, s. 98).

Görsel 93. Biat günü V. Mehmed'in arabayla Sirkeci'den geçişi (*Şehbâl*, 1909b, s. 99).

Görsel 94. İlk cuma selâmlığında namazdan sonra V. Mehmed'in Ayasofya'dan dönüşü
(*Şehbâl*, 1909b, s. 99).

SONUÇ

İncelenen doksan dört görsel, 31 Mart Vakası'nın resimli basında yalın bir hadiseler kronolojisi olarak değil, görsel seçimi, sayfa içi sıralama, altyazı kurgusu ve dışarıda bırakılan sahneler üzerinden inşa edilmiş siyasî bir anlatı olarak şekillendirildiğini ortaya koymaktadır. Paris merkezli *L'Illustration* ile İstanbul merkezli *Şehbâl*, hitap ettikleri okuyucu çevrelerinin ve yayın coğrafyalarının farklılığına rağmen, ayaklanmayı meşrutî nizamı hedef alan bir askerî başkaldırı, Selânik'ten intikal eden Hareket Ordusu'nu ise nizamı ve asayişî yeniden tesis eden meşru kuvvet olarak sunma noktasında birleşmiştir. Her iki dergide de fotoğrafik çerçevenin sunduğu görsel malzeme metin ve altyazılar vasıtasıyla belirli bir siyasî bağlama oturtulmuş, kimin “kurtarıcı”, kimin “şüpheli”, “mürteci” yahut “kurban” olduğu altyazıların yönlendirici müdahalesiyle tayin edilmiştir.

Fâilin tespiti ve sorumluluğun dağıtılması hususunda iki yayının söylemsel kurgusu dikkate değer bir paralellik sergilemektedir. *L'Illustration*, başkentteki erlerin kendi inisiyatifleriyle meşrutiyet düzenine ve İttihatçılara karşı tavır alamayacağını savunarak sorumluluğu Prens Sabahaddin ve Ahrar Fırkası mensupları ile dinî saiklerî araçsallaştıran muhalif kışkırtıcılara yüklemiştir. *Şehbâl* ise hadiseyi doğrudan “istibdat taraftarlarının tahriki” olarak nitelendirmiş, *Tanin* ve *Şûrâ-yı Ümmet* matbaalarına yönelen tahribatı “şehir şakîleri”ne mâl etmiştir. Dolayısıyla her iki yayın da isyana iştirak eden sıradan askeri fâilden ziyade bir vasıta olarak konumlandırılmış, asıl siyasî mesuliyeti kadrajın ve görünür yüzeyin gerisinde kalan muhalif odaklara devretmiştir.

Mevcut siyasî zemindeki bu yakınlığa karşılık, iki derginin hadiseyi kurgulama, kavramsallaştırma ve görselleştirme biçimleri birbirinden kesin hatlarla ayrılmaktadır.

L'Illustration, 1908 İnkılâbı'nı "barışçıl devrim", 13 Nisan'ı ise "şiddetli karşı-devrim" olarak adlandırarak Osmanlı iç buhranını Fransız kamuoyunun aşına olduğu kavramsal zıtlıklarla açıklamıştır. Hadiseyi askerî sevkıyat krokileri, sokak çatışmaları, topçu mevzileri ve Taşkıışla bombardımanı üzerinden askerî-stratejik bir harekât olarak kurgulamıştır. Buna karşılık *Şehbâl*, "Zübde-i Siyâsiyye" kronolojisiyle hadisenin öncesindeki Meclis müzakerelerini, cemiyet mitinglerini ve başkentteki siyasî kutuplaşmayı kayda geçirmiş, olayı "kıyâm-ı askerî" ve "isyân-ı askerî" terimleriyle niteleyerek sivil-siyasî kırılmayı ve anayasal nizamın uğradığı sarsıntıyı merkeze almıştır.

Bu yaklaşım farkı, kayıp ve meşruiyet temsillerinde de açıkça görülmektedir. *Şehbâl*, görsel repertuarını *Serbestî* muharriiri Hasan Fehmi Bey, Lâzkiye Mebusu Emîr Arslan Bey, eski Adliye Nâzırı Nâzım Paşa ve şehit subayların cenaze alayları ile mağduriyet anlatısı üzerine kurmuştur. Fransız dergisi olayın askerî ve cezaî boyutunu öncelerken, Osmanlı mecmûası kaybın yarattığı kamusal yası ve sarsılan meşruiyetin onarılmasını öne çıkarmıştır.

İki dergi arasındaki en belirgin ayrışma ise nihai safhada ve kapanış sahnelerinde ortaya çıkmaktadır. *L'Illustration*, anlatısını Eminönü Meydanı'nda asılan ilk isyancıların idam sahnesi, II. Abdülhamid'in hal'i, Yıldız Sarayı'nın tahliyesi, mühürlenmiş kapılar ve padişahın Selânik'teki Allatini Köşkü'ne sürgünüyle noktalamış, böylece ceza, tasfiye ve Hamidiye rejiminin mutlak çöküşü üzerinden askerî-cezaî bir kapanış kurgulamıştır. *Şehbâl* ise idam sahnelerini tamamen dışarıda bırakarak sayfalarını Sultan V. Mehmed Reşad'ın cülûsuna, hanedan şehzadelerinin portrelerine, Harbiye Nezâreti'ndeki biat merasimine ve ilk cuma selâmlığına ayırmıştır. Böylece *Şehbâl*, şahsî bir iktidarın tasfiyesinden ziyade meşrutî monarşi dairesinde hanedanın sürekliliğini ve yeni saltanatın kamusal meşruiyetini tescil etmiştir.

Fotoğraf makinesinin ulaşamadığı yahut sansür ve mahremiyet engeline takılan alanlarda iki derginin benimsediği temsil stratejileri de farklılaşmıştır. II. Abdülhamid'e hal' kararının tebliğ edildiği an fotoğraflanamadığından, *L'Illustration* bu boşluğu, tebliğ heyetinde yer alan Emmanuel Karasu'nun tanıklığına dayanan dramatik bir çizimle doldurmuştur. *Şehbâl* ise tahttan indirilme anına veya bu sahnelerin aktörlerine doğrudan yer vermemiş, bu boşluğu cenaze alaylarının ve resmî törenlerin yarattığı kamusal meşruiyet görüntüleriyle ikame etmiştir.

Netice itibarıyla 31 Mart Vakası ve Hareket Ordusu'nun İstanbul'u ele geçirmesi, dönemin resimli basını tarafından tarafsız bir ayna gibi yansıtılmamış, yayın politikaları, teknik-klişe imkânları, coğrafi konum ve hedef okur kitlesinin beklentileri doğrultusunda yeniden üretilmiştir. Resimli dergilerdeki görsel malzemenin tarih yazımında doğrudan olgusal hakikat gibi ele alınamayacağı; fotoğraf, çizim, harita, altyazı ve neşredilmeyen sahnelerin ancak dönemin birincil arşiv vesikaları, diplomatik ve askerî raporlar ile süreli yayınların genel yayın siyasetiyle birlikte çapraz doğrulamaya tâbi tutulduğunda tarihsel bir anlam kazanacağı açıktır.

KAYNAKÇA

Ahmetoğlu, S. (2009). *Şehbâl Dergisi'nin 31 Mart İsyanı Albümü. Müteferrika: Kitabiyat Dergisi*, (35), 251–275.

Akşin, S. (1972). *31 Mart Olayı*. Sinan Yayınları.

Alkan, N. (2011). *Selânik İstanbul'a Karşı: 31 Mart Vak'ası ve Sultan II. Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesi*. Timaş Yayınları.

Arseven, C. E. [Djelal Essad]. (1909). *Constantinople de Byzance à Stamboul*. Librairie Renouard, H. Laurens.

Aslan, T. (2010). 31 Mart Hadisesi Üzerine Vilayetlerde Çıkan Olaylar Karşısında Alınan Tedbirlere ve Askerî Faaliyetlere Dair Yazışmalar. *OTAM Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, (28), 1–26.

Avcıoğlu, D. (2013). *31 Mart'ta Yabancı Parmağı*. Kaynak Yayınları.

Çaycı, M. E. (2009). *Osmanlı Basınında 31 Mart Olayı* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Dokuz Eylül Üniversitesi.

Danişmend, İ. H. (1961). *Sadr-ı-a'zam Teyfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmî ve Hususî Vesikalara Göre 31 Mart Vak'ası*. İstanbul Kitabevi.

Ertekin, F. (2022). 31 Mart Vakası Sonrası Hareket Ordusu'yla İstanbul'u Kuşatan Manastır Milli Taburu'nda Görevli Bir Subayın Günlüğü. *Harp Tarihi Dergisi*, (6), 65–94.

Ertekin, F. (2024). İngiliz Askeri Ataşe Raporlarında 31 Mart Vakası ve Hareket Ordusu'nun İstanbul Kuşatması. *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, (21), 1–27.

Eyice, S. (1991). Arseven, Celâl Esat. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 3, ss. 397–399). Türkiye Diyanet Vakfı.

Hanılçe, M., & Ak, İ. (2018). İstanbul Gazetelerinin Başyazarlarının Kaleminden 31 Mart Vak'ası Öncesi ve Sonrası. *Stratejik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(1), 1–32.

Küçük, C. (1997). Hasan Fehmi Paşa. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 16, ss. 322–323). Türkiye Diyanet Vakfı.

L'Illustration. (1909a, 24 Nisan). Sayı 3452.

L'Illustration. (1909b, 1 Mayıs). Sayı 3453.

L'Illustration. (1909c, 8 Mayıs). Sayı 3454.

Odabaşı, İ. A. (2009). 31 Mart Vak'ası'nda Basına Yönelik Şiddet. *Müteferrika: Kitabiyat Dergisi*, (35), 91–114.

Şehbâl. (1909a, 28 Nisan). Sayı 4 (15 Nisan 1325).

Şehbâl. (1909b, 28 Mayıs). Sayı 5 (15 Mayıs 1325).

Turan, M. (1964). *Elli Beş Yıldır Esrarı Milletten Gizli Kalmış Olan Taş Kışlada 31 Mart*. Aykurt Neşriyatı.

Türkmen, Z. (1997). Hareket Ordusu. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 16, ss. 125–127). Türkiye Diyanet Vakfı.

Türkmen, Z. (2018). 31 Mart İsyanı ve Osmanlı Meşrutiyetine İndirilen Darbe: Ordu-Siyaset İlişkilerine Sultan V. Mehmed Reşad Döneminden Bir Bakış. F. Gün, İ. Kocaman, T. C. Göncü ve E. Öncü (Haz.), *Sultan V. Mehmed Reşad ve Dönemi* içinde (C. 2, ss. 518–563). TBMM Millî Saraylar.

FROM TONGUE TO LANGUAGE: THE SEMANTIC TRAJECTORY OF *LISĀN* IN CLASSICAL ARABIC LEXICOGRAPHICAL AND LINGUISTIC TEXTS

Asst. Prof. Dr. Mohamed ABDELREHEM

Department of Arabic Translation and Interpreting
Faculty of Economics, Administrative and Social Sciences
Gaziantep Islamic Science and Technology University, Türkiye
ORCID: 0000-0002-9067-3027

Abstract

In Classical Arabic, *lisān* extends well beyond its primary reference to the bodily ‘tongue’, encompassing uses associated with speech and verbal representation as well as language and linguistic affiliation. The central philological question is not whether these values coexist, but how far the relations among them can be historically reconstructed without confusing textual attestation with semantic chronology or the dates of dictionaries with the dates of meanings. This study addresses that problem by correlating the complete Qur’ānic distribution of *lisān* with a diachronically differentiated sequence of Classical Arabic lexicographical witnesses, from *Kitāb al-‘Ayn* to *Tāj al-‘Arūs*, while drawing selectively on linguistic and exegetical testimony where it clarifies the relation between speech, expression, and language. The analysis distinguishes three evidential levels—contextual attestation, lexicographical transmission, and philological reconstruction—and calibrates historical claims according to the degree of support each level provides.

The Qur’ānic corpus already reveals an internally differentiated semantic structure. Some contexts construe the bodily organ through its role in articulation and verbal performance; others establish uses referring to verbal representation, a shared linguistic medium, or linguistic difference between communities. The lexicographical record confirms the persistence of these domains and shows that their relations are articulated with increasing explicitness as inherited material is transmitted and reorganised, although the dictionaries do not yield a secure chronology of their emergence. The strongest reconstructable relation proceeds from bodily organ to articulatory function and verbal performance. From this expressive domain, the evidence supports at least two further developments: one towards a socially conventional linguistic medium and another towards socially transmitted verbal products such as praise, report, message, and enduring remembrance. The semantic history of *lisān* is therefore better represented as a branching network of motivated extensions than as a linear movement from ‘tongue’ to ‘language’.

The study thus reconstructs the architecture and principal direction of semantic relatedness more securely than the absolute or relative chronology of individual extensions. Its broader philological significance lies in distinguishing semantic development from the history of lexicographical representation and in showing that the linguistic value of *lisān* remained historically intelligible through the association of embodied speech with shared linguistic practice and communal identity.

Keywords: *lisān*; Classical Arabic lexicography; historical semantics; philological reconstruction; semantic change; polysemy; Qur’ānic semantics

1. INTRODUCTION

A lexical history is not adequately reconstructed by arranging dictionary meanings into a presumed chronological sequence. Its philological task is more exacting: to determine, from surviving textual evidence, which semantic relations are historically recoverable, what mechanisms may plausibly account for them, and where the evidence no longer warrants a chronological claim. Historical-philological semantics has long examined recurrent mechanisms of lexical change, including metaphor and metonymy as well as shifts in semantic scope, while later approaches have shown how contextually generated inferences may become conventionalised as stable semantic values, while later approaches have shown how contextually generated inferences may become conventionalised as stable semantic values (Geeraerts, 2009, pp. 1–46; Traugott & Dasher, 2001, pp. 1–50). For Classical Arabic, however, reconstruction is complicated by the nature of the evidence itself: early textual attestations coexist with a cumulative lexicographical tradition whose later works preserve, select, and reorganise linguistic material inherited from substantially earlier authorities (Baalbaki, 2014, pp. 402–417). The chronology of a surviving lexicon, therefore, cannot simply be equated with the chronology of the meanings it records.

The history of *lisān* presents this problem in an unusually concentrated form. Alongside its primary anatomical reference to the tongue, Classical Arabic employs *lisān* in contexts extending from the production and character of speech to language itself and the linguistic affiliation of its speakers. Several of these values are already represented in the Qur’ān, while successive lexicographical works preserve a broader and increasingly explicit record of their semantic relations. Yet coexistence within a lexical record does not establish historical succession. The attestation of *lisān* as both bodily organ and language neither identifies the point at which the linguistic value emerged nor demonstrates the semantic route by which the extension became conventional. The problem is consequently not to prove the polysemy of *lisān*, which is already evident, but to determine whether the surviving evidence preserves a historically motivated structure linking its apparently distant senses.

Previous scholarship has illuminated individual parts of this problem. Previous scholarship has illuminated different parts of this problem. Studies of Qur’ānic usage have clarified the semantic range of *lisān*, while research on Classical Arabic lexicography has established the cumulative character of the dictionary tradition. Historical semantics, in turn, offers models for explaining how related senses may emerge and persist. What remains insufficiently integrated is the evidential relation among these bodies of scholarship. What remains insufficiently integrated is the evidential relation among these domains. Within the scholarship examined here, the complete Qur’ānic distribution of *lisān* has not been systematically correlated with a diachronically representative sequence of Classical Arabic lexicographical witnesses in order to distinguish what the early contexts attest from what later lexicographers transmit, organise, and interpret.

The present study addresses this gap through a philological reconstruction grounded in the complete Qur’ānic evidence and a comparative reading of representative Classical Arabic lexicons. It does not assume in advance a linear passage from ‘tongue’ to ‘language’; rather, it tests whether the surviving evidence supports a set of mediating relations through which the bodily organ is connected with speech and verbal expression, and these in turn with linguistic affiliation and language. Its central contribution is therefore not another inventory of the meanings of *lisān*, but an assessment of the degree of historical confidence with which relations

among those meanings can be reconstructed. By distinguishing textual attestation from lexicographical transmission and both from historical inference, the study seeks to recover a semantic trajectory that is philologically defensible without mistaking the chronology of surviving sources for the chronology of semantic innovation.

2. PREVIOUS SCHOLARSHIP AND RESEARCH GAP

2.1 Studies Directly Related to *Lisān* and Its Qur'ānic Semantics

Direct studies of *lisān* in the Qur'ān have generally approached the term through rhetorical, contextual, thematic, or terminological analysis rather than through the reconstruction of its semantic history. A representative contribution is Muḥammad Ḥātim Abū Sum'ān's study, *Balāghat al-Ta'bīr bi-al-Lisān fī al-Qur'ān al-Karīm*, which examines Qur'ānic occurrences of *lisān* and the rhetorical effects generated by the use of the bodily designation in contexts involving speech, testimony, truthfulness, falsehood, linguistic identity, and verbal conduct (Abū Sum'ān, 2019, pp. 137–195). Its principal contribution lies in demonstrating that Qur'ānic uses of *lisān* repeatedly exceed literal anatomical reference and acquire differentiated expressive values through context. The study's analytical centre, however, remains rhetorical: it explains the semantic force of particular occurrences without making the historical relations among those occurrences its primary object of inquiry. It therefore establishes an important premise for the present research—the contextual productivity of the bodily designation—while leaving unresolved the specifically philological question of how these uses became historically related and how those relations were subsequently represented within Arabic lexicography.

A second line of scholarship moves closer to the lexical and conceptual problem by examining the relation between *lisān* and *lughah* and by treating Qur'ānic usage as evidence for a broader linguistic concept. 'Azīz Salīm 'Alī argues that the Qur'ānic distribution of singular and plural forms of *lisān* encompasses dimensions that cannot be reduced to straightforward synonymy with *lughah*, thereby foregrounding distinctions among bodily articulation, communicative capacity, and language as a socially shared system ('Alī, 2019). Muḥammad ibn 'Ammār Mubārakī likewise surveys the semantic and functional range of *lisān* in the Qur'ān, relating its occurrences to verbal behaviour, linguistic differentiation, and the expressive and structural properties of Arabic (Mubārakī, 2014, pp. 187–217). These studies advance beyond exclusively rhetorical treatment by recognising *lisān* as a lexeme whose contextual uses participate in a broader conceptual field. Their orientation nevertheless remains predominantly synchronic and interpretative: they identify semantic functions and conceptual distinctions within the Qur'ānic corpus without systematically tracing how those functions were transmitted, rearranged, or historically related across successive lexicographical witnesses.

The studies closest to the present inquiry are those that bring Qur'ānic interpretation into direct contact with the Arabic linguistic and lexicographical heritage. Ja'far Zarwālī's *Muṣṭalaḥ al-Lisān bayna al-Mufasssirīn wa-al-Lughawīyyīn* traces the term through the interpretations of exegetes, linguists, and lexicographers and explicitly examines the multiplicity of meanings assigned to *lisān* in different Qur'ānic contexts (Zarwālī, 2017, pp. 101–149). Its importance for the present study lies in showing that the semantic interpretation of *lisān* emerged within an interconnected scholarly tradition rather than within a single disciplinary domain. Yet its primary concern is to recover and compare the meanings identified by earlier scholars; it does not construct a diachronic sequence of lexicographical witnesses through which the transmission and reorganisation of those meanings can be tested.

Fāṭimah al-Makāwunī's terminological study, *al-Lisān fī al-Qur'ān al-Karīm: Dirāsah Muṣṭalahiyyah*, similarly treats the Qur'ānic occurrences of *lisān* as an integrated terminological field and demonstrates the multiplicity of its linguistic and Qur'ānic uses (al-Makāwunī, 2020, pp. 441–490). By examining the complete Qur'ānic distribution rather than isolated occurrences, the study provides valuable evidence for the contextual differentiation of the lexeme. Its organisation, however, remains principally thematic and exegetical: the various uses are interpreted according to their Qur'ānic functions, whereas the historical relations among those values and their subsequent lexicographical transmission do not constitute the central analytical problem.

Taken together, these studies establish three points essential to the present investigation. First, *lisān* possesses a semantic range extending substantially beyond anatomical reference. Second, Qur'ānic contexts associate the lexeme with articulation, speech, communicative performance, and linguistic identification in ways that cannot be adequately represented by a single undifferentiated gloss. Third, earlier scholarship has provided substantial rhetorical, exegetical, terminological, and linguistic description of this semantic diversity. The unresolved problem is therefore not whether *lisān* is polysemous, but how the attested senses are historically related and what degree of philological certainty the surviving evidence permits in reconstructing those relations.

Within the scholarship reviewed here, no study has undertaken a systematic philological reconstruction that integrates the complete Qur'ānic distribution of *lisān* with a diachronically representative sequence of Classical Arabic lexicographical witnesses in order to test how the bodily, articulatory, expressive, linguistic, and communal senses were transmitted, reorganised, and historically related. The present study addresses this more narrowly defined gap. Its contribution lies not in proposing additional meanings for *lisān*, but in examining the evidential relations among already attested meanings and determining how far their semantic trajectory can legitimately be reconstructed from contextual attestation and lexicographical transmission.

2.2 Arabic Lexicography as Philological Evidence for Semantic Reconstruction

The value of Classical Arabic lexicography for historical semantics does not derive simply from the antiquity or abundance of the material it preserves. More important are the textual conditions under which that material reached successive dictionaries and the different principles by which lexicographers organised it. Historical surveys have made these differences especially clear. Haywood traces the development from the phonetic-permutational arrangement associated with *Kitāb al-ʿAyn* to rhyme-based and later alphabetical systems, while Sara treats major lexicographical models as distinct solutions to the structural demands of the Arabic lexicon (Haywood, 1965; Sara, 2013, pp. 520–538). For the present inquiry, the significance of these organisational differences is not merely formal. The arrangement of an entry can itself bear interpretative weight by determining which derivatives, glosses, and citations are read together and which semantic distinctions are made visible.

Baalbaki places Arabic dictionary making within a broader philological culture shaped by grammatical analysis, Qur'ānic interpretation, poetic evidence, and the authentication of transmitted usage. His account shows that successive dictionaries developed through sustained engagement with earlier authorities rather than as independent inventories newly assembled by each compiler (Baalbaki, 2014, 2019, pp. 159–181). Carter likewise emphasises the extent to which later lexicographers inherited material from preceding compilations, sometimes directly and sometimes through intermediate works (Carter, 1990, pp. 106–117). Cumulative

transmission, however, did not produce textual uniformity. A received formulation might pass into a later dictionary substantially unchanged, but it could also be shortened, regrouped, supported by different citations, or placed in a context that altered the way its semantic relation to neighbouring material was understood.

This transmission history determines how dictionaries can be used as evidence in the present study. The appearance of a sense in a later lexicon does not by itself make that sense historically later; conversely, its earliest surviving lexicographical occurrence cannot be assumed to mark its entry into Arabic. Classical Arabic dictionaries were not historical dictionaries designed to date the emergence of individual senses, and modern accounts continue to identify the absence of a fully historical model as a significant feature of the tradition (Al-Kasimi, 2019, pp. 7–30). Chronology must therefore be inferred, where possible, from comparison rather than read directly from dictionary dates. What matters is whether a formulation can be traced across witnesses, whether its supporting evidence changes, and whether a semantic relation is inherited, reformulated, or explicitly argued by a lexicographer.

The comparison of *Kitāb al-‘Ayn*, *Tahdhīb al-Lughah*, *al-Šiḥāḥ*, *Maqāyīs al-Lughah*, *al-Muḥkam*, *Lisān al-‘Arab*, and *Tāj al-‘Arūs* is conducted on precisely this basis. Each work is treated as a witness within a history of lexical transmission, not as a dated stage in a ready-made semantic chronology. The question is how the material associated with *l-s-n* moves through that tradition: what remains stable, what is regrouped or made more explicit, and where the relation among senses becomes an object of lexicographical interpretation. In this way, the history of dictionary making becomes evidence for semantic reconstruction without being mistaken for the semantic history itself.

2.3 Historical-Semantic Models and Their Relevance to the Study of *Lisān*

Historical semantics offers several ways of accounting for the emergence of new lexical values without assuming that earlier ones simply disappear. Earlier historical-philological work was concerned largely with recurring types of semantic change, especially metaphor and metonymy as well as shifts in semantic scope. Geeraerts’s account of this tradition preserves its descriptive usefulness while also exposing its limits: identifying a recurrent type of change does not, by itself, explain how the senses of a particular lexeme remain related within a historically attested semantic structure (Geeraerts, 2009, pp. 1–46). This distinction is especially relevant to *lisān*. Even if the relation between the bodily organ and one of its functional values can be described as metonymic, that label alone does not explain how bodily reference, speech, and linguistic designation came to coexist within the same lexical history.

Diachronic prototype semantics provides a more flexible way of approaching such coexistence. Geeraerts treats lexical meaning as historically variable and allows older and newer values to remain connected within a polysemous structure rather than requiring each innovation to displace what preceded it (Geeraerts, 1997, pp. 6–31, 32–83, 123–156). For the present study, the usefulness of this model lies less in assigning *lisān* a predetermined centre and periphery than in permitting its Qur’ānic and lexicographical values to be examined as parts of a potentially organised semantic network. It also allows semantic differentiation to be distinguished from lexical rupture: contextually distinct senses may remain historically motivated by relations that continue to make them mutually intelligible.

Traugott and Dasher approach semantic change from a different angle, giving greater weight to recurrent interpretation in actual language use. On their account, pragmatic inferences may

become conventional through repeated use and eventually acquire a more stable semantic status (Traugott & Dasher, 2001, pp. 1–50, 279–285). This perspective is relevant to *lisān* because reference to the tongue may repeatedly foreground the activity performed through it, making a functional interpretation increasingly available. It is less useful, however, for establishing when such an interpretation became conventional in Classical Arabic. The surviving record is too uneven for that purpose, and later lexicographical witnesses often preserve material of considerably earlier origin.

Theoretical models are therefore used here as instruments of explanation, not as substitutes for historical evidence. Metonymy may account for a relation between organ and function; prototype structure may illuminate the persistence of related senses; and conventionalisation may explain how a recurrent contextual interpretation could become lexically stable. None of these possibilities is treated as historically established unless the Arabic evidence independently supports it. Qur'ānic context, early linguistic interpretation, and recurrent lexicographical testimony must converge before a proposed semantic relation is assigned historical weight. In this sense, theory defines the kinds of relations worth testing, but the philological record determines which of them can actually be sustained.

2.4 Synthesis and Research Gap

The literature reviewed above has described the semantic range of *lisān* much more fully than it has explained its history. Studies of Qur'ānic usage have shown how far the lexeme extends beyond anatomical reference, while scholarship on Arabic lexicography has clarified the conditions under which earlier lexical material passed into successive dictionaries. Historical semantics offers plausible accounts of how related senses may emerge and remain connected. What has yet to be brought into a single analysis is the evidence needed to decide whether such relations can actually be reconstructed for *lisān*.

The difficulty is not a shortage of attested meanings, but the historical status of the relations among them. Coexistence within the Qur'ānic corpus establishes polysemy; it does not show that one value developed from another. The dictionaries pose a different problem. Their chronological succession cannot be read as a sequence of semantic innovations, since later compilations frequently preserve earlier citations, glosses, and linguistic judgements within newly organised entries (Baalbaki, 2014, pp. 402–417). What is missing, therefore, is an evidential distinction between what an early occurrence establishes in its own context, what can be shown to have passed through the lexicographical tradition, and what requires a further act of historical inference.

The present study addresses this gap by bringing the complete Qur'ānic distribution of *lisān* into comparison with diachronically differentiated lexicographical witnesses, using other Classical Arabic linguistic testimony only where it can clarify or corroborate the relation under examination. The aim is not to derive a genealogy from the mere coexistence of recorded senses. It is to determine how far the surviving record permits their relations to be reconstructed, and with what degree of philological confidence.

3. RESEARCH DESIGN

3.1 Research Problem and Questions

The research problem arises from a basic asymmetry between semantic attestation and semantic chronology. Classical Arabic sources attest *lisān* in uses ranging from the anatomical tongue to speech-related functions and, ultimately, to language and linguistic affiliation. What is demonstrable is the coexistence of these values; what is not immediately recoverable is the historical sequence that connects them. Neither their presence within the same textual corpus nor their appearance in successively dated dictionaries is sufficient to show that one sense developed from another. This limitation is particularly important in the Arabic lexicographical tradition, where later compilations often preserve earlier citations, transmitted glosses, and inherited linguistic judgements. The date of a lexicon therefore dates an act of compilation, not necessarily the linguistic material or semantic value it contains (Baalbaki, 2014, pp. 402–417; Al-Kasimi, 2019, pp. 7–30).

The philological problem is consequently one of evidential calibration. Between anatomical ‘tongue’ and abstract ‘language’ lie uses associated with articulation, utterance, manner of speech, and expressive practice, any of which may have served historically as mediating domains. Their position within a plausible semantic network, however, cannot be inferred from conceptual proximity alone. Historical semantics provides several mechanisms that may account for such relations, particularly metonymic extension, conventionalisation, and the persistence or restructuring of polysemy (Geeraerts, 1997, pp. 32–83; Traugott & Dasher, 2001, pp. 1–50). In this study, these mechanisms are treated as explanatory possibilities to be tested against the Arabic evidence, not as a developmental sequence imposed upon it in advance.

To keep that inference under control, the study distinguishes three evidential levels. Attestation refers to the semantic value that a textual occurrence licenses within its recoverable context. Lexicographical transmission concerns the way inherited semantic material is preserved, attributed, regrouped, or reinterpreted across successive dictionaries. Philological reconstruction begins only after these two levels have been separated; it asks whether converging evidence is strong enough to support a historically motivated relation among senses even when the moment of semantic innovation itself cannot be dated. This distinction is necessary because an early surviving occurrence provides an *ante quem* point for attestation rather than a point of origin, while a later lexicographical formulation may preserve much earlier linguistic knowledge.

Against this evidential background, the principal research question is:

To what extent, and with what degree of philological confidence, can the semantic trajectory of *lisān* from bodily organ to language be reconstructed from Qur’ānic attestation and the stratified Classical Arabic lexicographical record?

The inquiry is developed through four subsidiary questions:

1. Which contextually distinguishable senses of *lisān* are securely attested across the Qur’ānic corpus, and which recurrent semantic features establish relations or boundaries among them?
2. How do representative Classical Arabic lexicons transmit, attribute, organise, and interpret the semantic material of *l-s-n*, and where does comparison permit inherited material to be distinguished from later lexicographical intervention?

3. Which relations among the bodily, articulatory, expressive, linguistic, and communal senses are supported strongly enough to be treated as historically motivated, and which mechanisms of semantic extension best account for the available evidence without exceeding it?
4. What does the reconstructed network contribute to the historical conceptualisation of *lisān* as a designation of language, particularly in relation to the neighbouring categories *lughah* and *bayān*?

The intended outcome is therefore a graded philological reconstruction, not a complete chronology of semantic innovation. Claims are calibrated according to evidential strength: attested where contextual evidence establishes a semantic value; transmitted where lexicographical comparison demonstrates continuity of material or interpretation; and reconstructed only where independent strands of evidence converge on a motivated historical relation. Where the surviving record establishes coexistence but not succession, chronology is left unresolved. The aim is not to make the evidence more complete than it is, but to draw from it the strongest historical account that it can legitimately sustain.

3.2 Objectives and Scholarly Contribution

The study is designed to move from attested usage to historical interpretation in three closely connected stages. It first establishes the contextual semantic distribution of *lisān* across the complete Qur'ānic corpus, with attention to the relations that link bodily reference to speech, verbal expression, and linguistic identification. It then follows *l-s-n* through a diachronically differentiated set of Classical Arabic lexicographical witnesses in order to determine how inherited semantic material is preserved, regrouped, attributed, and, at certain points, reinterpreted. The final objective is to assess which relations among the attested senses are sufficiently supported to be treated as historically motivated extensions rather than as merely plausible conceptual associations.

The study's principal contribution lies in reconstructing the evidential architecture underlying the polysemy of *lisān*. Previous scholarship has already demonstrated the breadth of the lexeme's semantic range; the present inquiry therefore shifts attention from the inventory of meanings to the historical relations among them. Its originality lies in bringing contextual attestation and lexicographical transmission into direct comparison so that claims about semantic relatedness can be assessed according to the type and strength of the evidence on which they depend. The aim is not to propose another general theory of semantic change, but to test how far the surviving Arabic record itself permits a defensible reconstruction.

This contribution is particularly significant for Classical Arabic lexical history because dictionaries produced at widely separated periods may preserve material whose linguistic history is considerably older than the compilations in which it survives (Baalbaki, 2014, pp. 402–417; Al-Kasimi, 2019, pp. 7–30). The case of *lisān* is especially revealing in this respect: bodily reference, speech, verbal expression, language, and linguistic affiliation remain historically connected, yet the surviving record does not warrant their reduction to a simple linear sequence. By tracing those relations without converting source chronology into semantic chronology, the study offers both a reconstruction of one lexical history and a methodological test of how far philological evidence can sustain historical-semantic inference in Classical Arabic.

3.3 Corpus and Source Selection

The corpus is organised as a stratified body of evidence, not as an exhaustive inventory of available sources. Its two principal components are the complete Qur'ānic distribution of *lisān* and a diachronically selected sequence of Classical Arabic lexicons. Early linguistic and philological texts are used more selectively, and only where they preserve an explicit judgement relevant to the relation between *lisān*, speech, expression, or language. The resulting hierarchy follows the evidential role each source can actually perform in the reconstruction. The Qur'ānic corpus provides the earliest fixed textual configuration examined in the study and serves to establish contextually licensed senses before later lexicographical classifications are brought into the analysis. Its value is consequently secure at the level of attestation, although it cannot by itself establish the chronology or direction of semantic development.

The principal lexicographical witnesses are *Kitāb al-'Ayn*, *Tahdhīb al-Lughah*, *al-Ṣiḥāḥ*, *Maqāyīs al-Lughah*, *al-Muḥkam*, *Lisān al-'Arab*, and *Tāj al-'Arūs*. They were selected for philological differentiation rather than numerical coverage. The sequence brings together dictionaries that differ in how inherited lexical knowledge is arranged, transmitted, and subsequently interpreted, allowing comparison not only across periods but also across different lexicographical practices. The structural diversity and cumulative character of this tradition are well established in histories of Arabic lexicography (Haywood, 1965; Sara, 2013, pp. 520–538; Baalbaki, 2014). *Kitāb al-'Ayn* is included as the earliest major lexicographical witness conventionally associated with al-Khalīl, while the longstanding questions surrounding its composition and attribution remain methodologically relevant (Talmon, 1997).

The chronology of this sequence is used with caution. The date of a dictionary establishes when a particular compilation was produced, but not necessarily the age of every usage, gloss, citation, or semantic judgement preserved within it. A later work may transmit substantially earlier material, just as variation between dictionaries may result from editorial choice or lexicographical reorganisation rather than from semantic innovation. For that reason, each lexicon is treated first as a textual witness within a history of transmission and interpretation. Only when the comparison provides sufficient support is a lexicographical witness allowed to bear on semantic history itself.

The corpus is thus designed to permit controlled comparison across different kinds of evidence. Qur'ānic usage establishes an early semantic configuration; the lexicographical record allows inherited formulations and changing interpretations to be traced; and supplementary linguistic testimony is used only where it clarifies or independently corroborates a relation under examination. The design therefore preserves three distinctions that are easily conflated in historical lexical work: the date of the surviving source, the historical depth of the material it transmits, and the degree of confidence with which a semantic relation can be reconstructed from that evidence.

3.4 Analytical Procedure and Evidential Criteria

The analysis proceeds through a controlled sequence in which reconstruction is deliberately made to follow attestation rather than anticipate it. Qur'ānic occurrences of *lisān* are examined first within their own textual environments. Attention is given to syntax, immediate discourse context, referential target, and recurrent semantic associations, but a semantic grouping is accepted only where several occurrences support it through sufficiently stable contextual features. Later lexicographical categories are therefore withheld at this stage. The aim is not to

infer a historical sequence from the Qur'ānic corpus, but to establish the earliest securely attested semantic configuration available to the study.

The second stage turns to the selected lexicographical witnesses and asks how the material associated with *l-s-n* moves through the dictionary tradition. Recurrent glosses and cited usages are traced across works, together with changes in derivational association, source attribution, the ordering of senses, and any explicit attempt to explain how those senses are related. Particular attention is given to places where inherited material is preserved substantially unchanged, reformulated, regrouped, supplemented, or incorporated into a different interpretative setting. Because Classical Arabic dictionaries preserve material of unequal historical depth, variation among them is read first as evidence for the history of lexicographical transmission and only secondarily, where warranted, as evidence for semantic change (Baalbaki, 2014, pp. 402–417).

Historical-semantic reconstruction begins only after these two layers have been kept distinct. Metonymic extension, conventionalisation, and the persistence or restructuring of polysemy are used as explanatory models only when the Arabic evidence itself supports the relation in question; theoretical possibility alone is not treated as historical proof (Geeraerts, 1997, pp. 32–83; Traugott & Dasher, 2001, pp. 1–50). The governing principle is that the strength of the historical claim must not exceed the strength of its evidence. A semantic value is treated as attested when securely licensed by context; material is regarded as transmitted when its continuity can be demonstrated across lexicographical witnesses, while later reformulation or reinterpretation is treated separately as evidence of lexicographical intervention; and a historical relation is reconstructed only where independent textual and lexicographical evidence converge on a motivated connection. Where the record supports coexistence but not directionality, no sequence is imposed. The proposed movement from 'tongue' to 'language' is therefore something the analysis must establish, not a trajectory assumed before the evidence is read.

4. THE QUR'ĀNIC SEMANTIC CONFIGURATION OF LISĀN

4.1 Bodily and Articulatory Uses

A small but semantically decisive group of Qur'ānic occurrences keeps *lisān* firmly anchored in bodily reference while allowing its articulatory function to assume increasing contextual prominence. The clearest anatomical instance is Q 90:9, *wa-lisānan wa-shafatayn* ("a tongue and two lips"), where *lisān* forms part of a coordinated enumeration of bodily endowments and requires no interpretation beyond the physical organ. Q 75:16, *lā tuḥarrīk bihi lisānaka li-ta'jala bihi* ("do not move your tongue with it in haste"), preserves the same referent but places it within an act of bodily performance. Under the verb *ḥarraka*, the tongue is not merely named; it is represented in motion as the physical means through which recitation is realised. These two passages therefore establish the anatomical pole of the Qur'ānic evidence with particular clarity. The complete concordance of the root *l-s-n* confirms both among its twenty-five nominal attestations.

A second group retains the bodily organ while shifting the semantic centre of gravity towards its role in speech. In Moses' prayer, *wa-ḥlul 'uqdatan min lisānī* (Q 20:27), *lisān* is the site of an impediment whose removal is required for intelligible verbal performance. The relation is sharpened in *wa-lā yanṭaliqu lisānī* (Q 26:13), where the negated predicate *yanṭaliqu* directs attention from possession of the organ to the success or failure of speech itself. Q 28:34 makes this functional construal still more explicit. When Moses describes Aaron as *huwa afṣaḥu minnī*

lisānan, the accusative *lisānan* is interpreted through the comparative *afṣaḥ*: what is at issue is not anatomy as such, but fluency or clarity of expression. Even here, however, *lisān* has not become a designation of an autonomous linguistic system. What these contexts attest is a stable functional relation between the bodily organ and the capacity through which speech is produced, hindered, or evaluated.

Q 3:78 and Q 4:46 lie close to the outer boundary of this articulatory domain. In *yalwūna alsinatahum bi-l-kitāb* (Q 3:78) and *layyan bi-alsinatihim* (Q 4:46), the plural *alsinah* remains compatible with concrete bodily reference, but the semantic force of *layy* (“twisting”) lies in the manipulation of spoken performance. The bodily instrument remains present, yet the communicative act now carries most of the interpretative weight. These occurrences are therefore best treated as transitional. They differ from passages in which tongues “describe” falsehood (Q 16:62; 16:116), “receive” reports (Q 24:15), utter what is absent from the heart (Q 48:11), or function as instruments of verbal aggression (Q 33:19; 60:2). In those contexts, the semantic focus has moved more decisively from articulation to utterance and expressive agency, and they are accordingly examined in the following section.

The Qur’ānic evidence therefore supports a more differentiated account than a simple opposition between ‘tongue’ and ‘language’. At this stage of the analysis, *lisān* participates in a functional continuum linking bodily organ, articulation, and verbal performance. Q 90:9 secures the anatomical referent; Q 75:16 presents the organ in articulatory motion; Q 20:27 and 26:13 construe it through the possibility or obstruction of speech; and Q 28:34 makes verbal competence itself the relevant point of comparison. What can be established from the corpus is thus a set of contextually attested relations through which bodily reference becomes increasingly bound to speech. Whether these relations also represent stages in a historical semantic development remains a separate question and must be tested against the lexicographical and linguistic record.

4.2 Speech, Expression, and Linguistic Reference

Beyond the bodily and articulatory uses established in 4.1, the Qur’ānic distribution of *lisān* includes contexts in which the physical organ remains conceptually present but no longer determines the primary semantic value. In *yaqūlūna bi-alsinatihim mā laysa fī qulūbihim* (Q 48:11), the contrast between tongues and hearts sets overt utterance against concealed intention; *salaqūkum bi-alsinatihim ḥidād* (Q 33:19) similarly construes the tongue through the verbal aggression performed by means of it. The same shift in semantic focus appears where tongues are said to “describe” falsehood (Q 16:62; 16:116). These passages do not require *lisān* to have become an autonomous lexical equivalent of “speech.” More cautiously, they attest a recurrent contextual relation in which the bodily organ is understood through what it produces communicatively. The Qur’ānic evidence therefore establishes the association itself, while the historical process by which such an association may have become lexicalised remains a separate question.

The construction *lisān ṣidq* (Q 19:50; 26:84) points in a different direction. Here *lisān* denotes neither the articulatory organ nor an individual act of speaking, but an enduring verbal representation: favourable and truthful remembrance that survives the original utterance and circulates socially. Al-Ṭabarī interprets the expression in terms of praise and honourable remembrance (al-Ṭabarī, 2000, commentary on Q 19:50). Its philological importance lies in the kind of abstraction it preserves: *lisān* no longer names the bodily organ or the immediate act of speaking, but the verbal trace that speech leaves within social memory. This makes *lisān ṣidq*

especially important for the reconstruction proposed here, since it demonstrates that abstraction from the bodily referent could proceed towards verbal representation rather than necessarily towards “language.”

Other contexts support a more determinate abstraction in which *lisān* denotes a shared linguistic medium. In *bi-lisāni qawmihi* (Q 14:4), the association with *qawm* and the purpose clause *li-yubayyina lahum* make mutual intelligibility central to the interpretation. Q 16:103 is more restrictive still: the opposition between an *a jamī lisān* and a *lisān ‘arabī mubīn* classifies the referent by linguistic identity and excludes an anatomical reading. The same value appears in *bi-lisānin ‘arabiyyin mubīn* (Q 26:195) and *lisānan ‘arabiyyan* (Q 46:12). In such contexts, “language” is not merely a later theoretical reconstruction; it is a value licensed directly by the Qur’ānic text.

Q 30:22, *wa-ikhtilāfu alsinatikum wa-alwānikum*, extends this linguistic value into the sphere of collective differentiation. Coordinated with variation in human colours, *ikhtilāf al-alsinah* refers to diversity in speech or language rather than to anatomical variation. Al-Ṭabarī explains the expression through differences in people’s speech and languages, while al-Qurṭubī likewise associates it with linguistic diversity (al-Ṭabarī, 2000, commentary on Q 30:22; al-Qurṭubī, 1964, commentary on Q 30:22). What Q 30:22 adds is not a wholly separate lexical value, but a broader social range for the linguistic sense already attested elsewhere: *lisān* here functions as a marker of difference between speaking communities. The two instances of *bi-lisānika* (Q 19:97; 44:58) are less determinate. Their possessive form keeps an individual speaker in view, yet the communicative setting simultaneously activates the shared medium through which the audience understands him. They are best treated as bridging contexts rather than assigned forcibly to either the bodily or the fully abstract pole.

The Qur’ānic evidence thus supports neither a simple opposition between ‘tongue’ and ‘language’ nor a demonstrable linear progression from one to the other. What emerges instead is a structured polysemy whose internal relations are uneven but recoverable: bodily reference remains visible in some contexts, recedes behind speech in others, and disappears altogether where *lisān* denotes a linguistic medium or a socially enduring verbal representation. Crucially, these intermediate values are themselves textually recoverable; they do not have to be invented merely to connect the anatomical and linguistic poles. The Qur’ānic layer therefore establishes the architecture of semantic relatedness, but it does not independently establish the direction, chronology, or mechanism of semantic innovation. Those questions must be tested against the lexicographical transmission.

4.3 Semantic Distribution and Internal Relations

Taken together, the Qur’ānic occurrences of *lisān* do not resolve into a set of isolated meanings, nor do they form an observable sequence from ‘tongue’ to ‘language’. They instead disclose a semantic structure whose values differ in contextual prominence while remaining intelligibly related. Bodily reference is secure at one end of the distribution, and linguistic reference is equally unambiguous at the other. What gives the field its internal coherence, however, is the evidence between these poles: the tongue may be construed through articulation and verbal performance, while speech itself can provide the basis for reference either to a shared linguistic medium or to what verbal expression leaves behind in social memory.

The distribution is therefore better understood as branching rather than unilinear. *Lisān ṣidq* is decisive in this respect. It shows that abstraction from the bodily referent could lead towards an

enduring verbal representation without passing through, or terminating in, the meaning ‘language’. The linguistic uses follow a different contextual logic. Association with *qawm*, contrast between ‘*arabī*’ and ‘*jamī*’, and the plural *alsinah* as a dimension of human difference identify *lisān* through shared intelligibility and communal linguistic practice. These uses are clearly related to the expressive domain, but the Qur’ānic evidence does not require them to be ordered as successive steps in a single historical chain.

The distinction between semantic configuration and semantic history is therefore crucial at this point. The Qur’ānic corpus establishes which values coexist, how they are contextually differentiated, and where functional relations among them can be observed. It does not determine when those relations arose or whether one branch historically preceded another. The result of the Qur’ānic analysis is consequently an attested semantic configuration, not yet a genealogy. Its historical force must now be tested against the lexicographical record: whether later witnesses merely preserve these relations, reorganise them, or make explicit forms of semantic motivation that the Qur’ānic distribution itself can only suggest.

5. LEXICOGRAPHICAL TRANSMISSION AND SEMANTIC REORGANISATION

5.1 Early and Middle Lexicographical Witnesses

The early and middle lexicographical record is important not because it introduces a substantially new semantic inventory for *lisān*, but because it allows the organisation of an already complex lexical field to be observed more explicitly. The values established from the Qur’ānic corpus remain recognisable across the selected dictionaries, yet they are grouped, labelled, and interpreted in different ways. What these works first document, therefore, is a history of lexical transmission and semantic representation; only with caution can their succession be used to support claims about semantic development itself.

Kitāb al-‘Ayn already places bodily reference and verbal function in close proximity. The entry associates *al-lisān* with the capacity for speech and interprets the Qur’ānic *bi-lisāni qawmihi* (Q 14:4) as *kalām* (al-Khalīl ibn Aḥmad, n.d., s.v. “lsn”). The formulation is significant precisely because it does so without constructing an explicit theory of derivation. The relation between the organ and communicative function appears as lexically familiar rather than as something requiring explanation. As evidence, this is substantial: it shows that the association was already available within an early lexicographical witness. It does not, however, disclose when that association arose or by what historical mechanism it became conventional.

A more differentiated picture emerges in *Tahdhīb al-Lughah* and *al-Ṣiḥāḥ*. Al-Azharī preserves the transmitted formulation *li-kulli qawmin lisan*, glossing it as the language spoken by a people, and also records *lasan* in connection with clarity and eloquence (al-Azharī, 2001, s.v. “lsn”). The attribution matters because the linguistic value is presented as inherited lexical knowledge rather than as an innovation attributable to al-Azharī himself. Al-Jawharī retains the anatomical description *jāriḥat al-kalām* while distinguishing *lasan* ‘eloquence’, *lisān al-qawm* ‘their spokesman’, and *lisan* ‘language’ (al-Jawharī, 1987, s.v. “lsn”). The important change here is one of lexicographical resolution. Values that earlier evidence already allows us to connect are now separated and named with greater precision.

Ibn Fāris goes further by making semantic unity itself an object of interpretation. In *Maqāyīs al-Lughah*, he proposes a single semantic *aṣl* for the root and then records the physical tongue, *lisān* as message, *lasan* as eloquence, and *lisan* as language (Ibn Fāris, 1979, 5:246–247). His

treatment is particularly revealing because it does not simply preserve polysemy; it attempts to account for it. That interpretative act must nevertheless be kept distinct from historical proof. Ibn Fāris shows how a medieval lexicographer understood the internal coherence of the root, not that the senses themselves necessarily arose in the order implied by his etymological principle.

In Ibn Sīdah's *al-Muḥkam*, the differentiation becomes still more explicit. The entry records the tongue as the organ of speech, *lisān* as praise, language, and message, and *lisn* as both speech and language (Ibn Sīdah, 2000, 8:497). What becomes visible here is not simply an accumulation of glosses, but a relatively stable set of related values corresponding closely to the semantic configuration established from the Qur'ānic evidence. Bodily reference, speech, verbal representation, and linguistic designation are no longer recoverable only from contextual interpretation; they have become explicit objects of lexicographical distinction.

Read comparatively, these witnesses reveal continuity more securely than innovation. The major values associated with *lisān* persist across the tradition, while the manner in which they are isolated and related becomes increasingly explicit. This growing metalinguistic precision should not be mistaken for a chronology of meaning. It belongs first to the history of lexicographical analysis. The importance of the early and middle dictionaries for the present reconstruction lies therefore in showing that the Qur'ānic semantic configuration was not an isolated textual phenomenon: its principal relations remained available to, and increasingly interpretable within, the Arabic philological tradition.

5.2 Cumulative Lexicography: *Lisān al-'Arab* and *Tāj al-'Arūs*

With *Lisān al-'Arab* and *Tāj al-'Arūs*, the lexicographical evidence enters a distinctly cumulative phase. Their later date does not make them straightforward witnesses to later semantic states. Their importance lies instead in the density with which earlier material is assembled, attributed, and placed within broader lexical dossiers. In the case of *lisān*, this distinction is essential. The major semantic values established from the Qur'ānic corpus and the earlier dictionaries do not originate in these works; what changes is the extent to which inherited material is brought into proximity and the relations among its meanings become available for explicit reflection.

Ibn Manẓūr's treatment of *l-s-n* concentrates this inherited semantic field within a single entry. Alongside *al-lisān* as *jāriḥat al-kalām*, he preserves uses associated with *kalimah*, *risālah*, *maqālah*, praise, speech, and language, while Qur'ānic expressions such as *lisān ṣidq* and *bi-lisāni qawmihi* are interpreted through earlier lexical and exegetical authorities (Ibn Manẓūr, 1414 AH, s.v. "lśn"). What matters here is not simply the number of glosses, but the way their provenance remains visible. Ibn Manẓūr often transmits earlier formulations rather than presenting the semantic distinctions as observations belonging to his own period. The entry therefore preserves a layered record of linguistic memory in which bodily reference, verbal practice, socially enduring expression, and linguistic designation coexist within the same lexical tradition without becoming chronologically coeval merely because they are assembled in one compilation.

Tāj al-'Arūs inherits this accumulated record but occasionally moves beyond preservation towards semantic commentary. Al-Zabīdī records *lisān* in the sense of *lughah* and also transmits an explanation of the relation between the bodily organ and speech in terms of a familiar figurative pattern whereby an act or effect may be named through the instrument or cause

habitually associated with it (al-Zabīdī, n.d., s.v. “lsn”). The importance of this formulation is interpretative rather than chronological. A relation that earlier dictionaries often leave implicit in the proximity of glosses becomes here, at least in part, an object of explicit semantic reasoning.

The contrast between the two works is therefore not one of semantic expansion from a smaller to a larger inventory. *Lisān al-‘Arab* reveals the depth of inherited transmission and the coexistence of multiple semantic values within a densely layered entry. *Tāj al-‘Arūs* preserves much of that inheritance while making some of its internal relations more overtly interpretable. Neither dictionary allows the emergence of the linguistic sense to be dated. Together, however, they show that the association of tongue, speech, verbal representation, and language had long been conventional within the lexicographical tradition and, in the later record, had become sufficiently salient to invite explicit explanation.

For the present reconstruction, the cumulative dictionaries are therefore valuable in two distinct ways. They preserve the continuity of a semantic network across transmitted authorities, and they record evidence that some of its relations were themselves understood as motivated rather than accidental. What they support most securely is continuity of semantic relatedness and increasing interpretative explicitness. What they still do not supply is a recoverable chronology of how those relations first emerged.

5.3 Continuity, Reorganisation, and Semantic Memory

The comparative lexicographical record reveals substantial continuity in the semantic field of *lisān*, but continuity does not imply uniformity of representation. From the earliest witnesses to the cumulative dictionaries, bodily reference remains linked with speech, while verbal products and linguistic designation continue to recur within the same lexical tradition. What changes more visibly is the manner in which this inherited material is arranged, attributed, and interpreted. The dictionaries therefore preserve not a simple succession of meanings, but a layered record in which older semantic relations are repeatedly transmitted through changing lexicographical structures.

This distinction is crucial for historical interpretation. Recurrent glosses such as *kalām*, *lughah*, and *risālah*, together with descriptions of *lisān* as the organ of speech, recur across witnesses and often retain traces of earlier authorities (al-Khalīl ibn Aḥmad, n.d., s.v. “lsn”; al-Jawharī, 1987, s.v. “lsn”; Ibn Manẓūr, 1414 AH, s.v. “lsn”). Their recurrence strengthens the case for inherited polysemy, but it cannot date the emergence of any individual value. Explicit interpretative interventions belong to a different evidential level. Ibn Fāris’s attempt to gather the root under a semantic *aṣl*, and al-Zabīdī’s explanation of the relation between bodily *lisān* and linguistic usage, show that the coherence of the field itself became an object of philological reflection (Ibn Fāris, 1979, 5:246–247; al-Zabīdī, n.d., s.v. “lsn”). Such interventions document how semantic relations were understood within the tradition; they do not, by themselves, establish when those relations first arose.

The lexicographical evidence therefore supports a history of preserved relatedness rather than a history of securely dated innovation. Arabic dictionaries function as an archive of semantic memory insofar as they transmit recurrent values, preserve their attribution to earlier authorities, and at times make the relation among those values an explicit object of explanation. What survives across the tradition is not simply a list of meanings, but a record of how those meanings continued to be recognised as belonging to the same lexical field. This significantly narrows

the range of historically plausible reconstructions, although it still does not establish when the individual extensions arose. The task that follows is to test whether the relations preserved in the lexicographical record correspond to the functional pathways independently recoverable from the Qur'ānic evidence.

6. RECONSTRUCTING THE SEMANTIC TRAJECTORY OF LISĀN

6.1 From Organ to Articulation and Verbal Expression

The evidence examined above allows the first recoverable segment of the semantic history of *lisān* to be reconstructed with a comparatively high degree of philological confidence. The relation at issue is not merely one between two dictionary glosses, 'tongue' and 'speech', but between an anatomical referent and the recurrent activity through which that referent becomes linguistically salient. The Qur'ānic corpus preserves this relation at several points of functional activation. *Lisān* may denote the physical organ itself (Q 90:9), the tongue in motion during recitation (Q 75:16), the locus at which speech may be impeded (Q 20:27; 26:13), and the faculty through which verbal competence is evaluated (Q 28:34). Read together, these passages do more than place organ and speech in conceptual proximity. They repeatedly construe the tongue through its role in the production of intelligible verbal performance.

The lexicographical record strengthens this reading without providing a recoverable date for the extension. *Kitāb al-ʿAyn* associates *lisān* directly with the capacity for speech and glosses Qur'ānic *bi-lisāni qawmihi* through *kalām*; *al-Ṣiḥāḥ* defines the tongue as *jāriḥat al-kalām* while separately recording values connected with eloquence and language; and Ibn Sīdah gathers within the same lexical field the organ, speech, message, praise, and language (*al-Khalīl ibn Aḥmad*, n.d., s.v. "lṣn"; *al-Jawharī*, 1987, s.v. "lṣn"; Ibn Sīdah, 2000, 8:497). The recurrence of these associations across differently organised lexicographical witnesses makes accidental homonymy an implausible explanation. What the record preserves instead is a durable semantic motivation grounded in the relation between an instrument of articulation and the activity characteristically performed through it.

The evidence is best accounted for by a metonymically motivated extension from bodily organ to articulatory function and from articulatory function to verbal performance. This interpretation accords with accounts of metonymy as a recurrent source of semantic extension within contiguous conceptual domains (Geeraerts, 1997, pp. 32–83; Geeraerts, 2009, pp. 26–30). The Arabic evidence, however, places an important limit on the historical claim. It supports the direction of the relation more securely than its chronology. The anatomical value supplies the concrete referential base, and Qur'ānic usage independently preserves intermediate functional contexts, but the surviving record does not tell us when these associations became conventional lexical values. The reconstruction can therefore recover motivated continuity and a plausible direction of extension without assigning historical dates to the individual steps.

The first recoverable segment of the trajectory is best understood, then, as functional abstraction rather than semantic replacement: tongue → articulatory function → verbal performance. The bodily value remains available even as the activity associated with the organ becomes increasingly capable of carrying the lexical reference in its own right. This explains the coexistence of anatomical and expressive uses without recourse to either homonymy or abrupt semantic rupture. It also defines the next historical question more precisely: whether a value grounded in verbal performance could itself become conventional enough for *lisān* to designate the shared linguistic medium through which a community speaks and understands.

6.2 From Verbal Expression to Linguistic Medium

The second segment of the trajectory is less securely recoverable than the relation between bodily organ and articulatory function. The Qur'ānic evidence leaves no doubt that *lisān* can denote a shared linguistic medium; the historical problem is whether that value can be related, on philological grounds, to the expressive uses already established without treating “speech” and “language” as interchangeable categories.

The relevant Qur'ānic contexts mark a shift in the level at which communicative activity is construed. In *bi-lisāni qawmihi* (Q 14:4), *lisān* no longer refers to an isolated act of speaking but to the medium shared by a *qawm* and presupposed by mutual intelligibility. The contrast between an *a jamī lisān* and a *lisān 'arabī mubīn* in Q 16:103, together with the qualification *'arabī* in Q 26:195 and 46:12, makes this conventional and communal dimension explicit. Q 30:22 carries the same value into the domain of collective differentiation through *ikhtilāf al-alsinah*. These passages do more than attest “language” as a lexical value. They show that *lisān* can designate a socially recognised communicative medium whose identity is defined through community, linguistic affiliation, and shared intelligibility.

The lexicographical record preserves this semantic proximity across differently organised witnesses. *Kitāb al-'Ayn* glosses *bi-lisāni qawmihi* through *kalām*; *Tahdhīb al-Lughah* transmits *li-kulli qawmin lisn* with reference to the language spoken by a people; and *al-Šihāḥ* and *al-Muḥkam* explicitly record *lisn* or *lisān* as *lughah* alongside values connected with speech and eloquence (al-Khalīl ibn Aḥmad, n.d., s.v. “lsn”; al-Azharī, 2001, s.v. “lsn”; al-Jawharī, 1987, s.v. “lsn”; Ibn Sīdah, 2000, 8:497). These witnesses do not establish a chronology from *kalām* to *lughah*. What they preserve is something more limited but historically significant: a sustained association between verbal performance and the conventional medium through which such performance is socially recognised and understood.

The extension is therefore better reconstructed not as a simple shift from a lexical sense ‘speech’ to a lexical sense ‘language’, but as a change in the level of abstraction. *Lisān* moves from the production of intelligible verbal performance towards the socially shared medium that makes such performance recognisable as belonging to a particular linguistic community. This interpretation is compatible with processes of conventionalisation described in historical semantics, although the Arabic evidence does not require a single recoverable mechanism or a uniquely ordered sequence (Traugott & Dasher, 2001, pp. 1–50). The crucial point is that the relation itself is independently supported: *lisān* belongs to a *qawm*, may be characterised as *'arabī* or a *jamī*, and can serve as a marker of linguistic difference between communities.

The diachronic inference is therefore stronger than mere semantic coexistence but weaker than a dated history of innovation. The evidence supports a motivated relation between verbal expression and shared linguistic medium, while leaving unresolved when that relation became fully conventionalised as a lexical value. What can be reconstructed with reasonable philological confidence is not the moment at which *lisān* first came to mean “language,” but the semantic path by which such a value became intelligible within the lexical history of Classical Arabic.

6.3 A Branching Trajectory rather than a Linear Chain

The reconstructed history of *lisān* resists reduction to a single chain culminating in ‘language’. The evidence supports a relatively secure relation from bodily organ through articulation to

verbal expression, but beyond the expressive domain the pattern ceases to be unilinear. *Lisān šidq* (Q 19:50; 26:84) is particularly revealing. Here *lisān* denotes neither the organ nor a shared linguistic medium, but the enduring verbal representation that speech leaves in social memory. The lexicographical record preserves the same semantic possibility in values associated with praise, message, *kalimah*, *risālah*, and *maqālah* (Ibn Sīdah, 2000, 8:497; Ibn Manẓūr, 1414 AH, s.v. “lsn”).

The importance of this evidence lies partly in the historical inference it rules out. Abstraction from the bodily referent cannot simply be equated with movement towards ‘language’. Once *lisān* is construed through verbal expression, two distinguishable possibilities become visible in the surviving record. Reference may settle on the conventional medium through which a community speaks and understands, as in the uses associated with *qawm*, ‘*arabī*, a ‘*jamī*, and linguistic differentiation. Elsewhere, it falls instead on what speech produces and leaves in circulation: praise, message, report, or enduring remembrance. These are not merely additional items in the polysemy of *lisān*; they reveal that the expressive domain could motivate abstraction in more than one direction.

The resulting history is therefore better reconstructed as a branching development organised around verbal function. This is consistent with accounts of polysemy in which related extensions remain connected through a shared semantic domain without having to form a single chronological chain (Geeraerts, 1997, pp. 22–47). More importantly for the present argument, the branching structure does not depend on that model for its existence. It is recoverable from the Arabic evidence itself: Qur’ānic usage already distinguishes linguistic reference from enduring verbal representation, while the lexicographical tradition preserves both within the semantic history of the same lexeme.

The reconstruction can accordingly go further than merely identifying coexistence, but not so far as to produce a complete genealogy. It supports a network of motivated extensions in which the linguistic value of *lisān* constitutes one historically intelligible development from the expressive domain, while verbal representation constitutes another. The evidence does not establish which branch emerged first, nor does it require every attested value within either branch to have arisen through an identical sequence. What it does establish is the point essential to the reconstruction: ‘language’ is not the inevitable endpoint of the semantic history of *lisān*, but one development within a wider and internally motivated history of abstraction.

6.4 Degrees of Philological Confidence

The reconstruction proposed in this section rests on evidence that differs not only in quantity but in philological status. Qur’ānic usage directly attests the coexistence of the principal semantic values of *lisān*, ranging from bodily reference and articulatory function to verbal expression, representational use, and linguistic designation. The lexicographical tradition then transmits these values through works that differ in date, organisation, and dependence on earlier authorities. Recurrence across such witnesses strengthens the case for historical continuity, but transmitted continuity cannot by itself be converted into a chronology of semantic innovation (al-Khalīl ibn Aḥmad, n.d., s.v. “lsn”; al-Jawharī, 1987, s.v. “lsn”; Ibn Sīdah, 2000, 8:497; Ibn Manẓūr, 1414 AH, s.v. “lsn”).

Confidence in the reconstructed relations is therefore uneven. The connection between the bodily organ and articulatory-verbal function is the most securely recoverable because the Qur’ānic corpus itself preserves intermediate functional contexts, while the dictionaries

repeatedly associate the tongue with speech. The relation between verbal expression and a shared linguistic medium is also strongly supported: *lisān* is linked with communal intelligibility, linguistic affiliation, and contrastive identification as *‘arabī* or *a ‘jamī*. What remains uncertain is not the existence of that relation, but the historical point at which it became conventionalised and the sequence through which that conventionalisation proceeded. The representational branch—praise, report, message, and enduring verbal remembrance—is likewise well motivated by the expressive domain, yet its temporal relation to the linguistic branch cannot be recovered from the surviving evidence.

The reconstruction is therefore graded rather than genealogically complete. Its strongest claims concern the structure and principal direction of semantic relatedness; its weakest concern absolute dating and the relative chronology of the branches. This distinction is methodologically essential. It prevents the date of a lexicographical formulation from being mistaken for the date of a meaning, and it prevents a theoretically plausible relation from being treated as historical fact without independent support. What the evidence permits, in the final analysis, is a reconstruction of motivated semantic structure under conditions of incomplete chronology. The limit imposed by the evidence is not a weakness of the reconstruction; it is precisely what defines its philological reliability and provides the basis for considering what this layered history reveals about *lisān* as a designation of language in Classical Arabic.

7. DISCUSSION: LISĀN, LUGHAH, AND THE HISTORICAL CONCEPTUALISATION OF LANGUAGE

The semantic history reconstructed above suggests that the importance of *lisān* lies not simply in the fact that a word denoting the tongue came to refer to language. More revealing is the conceptual perspective preserved within that development. When *lisān* designates a linguistic medium, its earlier association with articulation and verbal performance remains historically relevant to the linguistic value itself. The trajectory reconstructed here therefore points to an embodied route into the conceptual domain of language: the organ is construed through the activity it enables, while repeated verbal practice becomes associated with the socially shared medium in which that practice is recognised and understood. The communal dimension of the linguistic uses of *lisān* is thus not secondary. It belongs to the same semantic history that links speaking with mutual intelligibility and linguistic affiliation.

Comparison with *lughah* brings the significance of this history into sharper focus. Ibn Jinnī defines *lughah* as *aṣwātun yu‘abbiru bihā kullu qawmin ‘an aghrāḍihim*—sounds by which each community expresses its purposes (Ibn Jinnī, n.d., 1:33). His definition places vocal form, expression, and communal convention at the centre of the concept. *Lisān* reaches much of the same referential domain in contexts where it denotes the language of a *qawm* or identifies a linguistic medium as *‘arabī* or *a ‘jamī*. Yet this overlap in reference should not be mistaken for identity of semantic history. *Lughah* is defined directly in terms of a socially shared expressive practice; *lisān* reaches that domain through a lexical history rooted in the speaking body and its verbal function. Their convergence is therefore historically informative precisely because the paths by which they arrive at “language” are not identical.

The relation to *bayān* is different. Al-Jāḥiẓ treats *bayān* within a broader account of signification in which the central issue is the disclosure of meaning and its successful apprehension, rather than attachment to a single expressive vehicle (al-Jāḥiẓ, 1423 AH, 1:76). *Lisān* can participate in *bayān*, since articulated language is one means through which meaning becomes manifest, but the two concepts are not coextensive. The semantic history of *lisān*

remains closely tied to vocal embodiment and socially situated linguistic practice, whereas *bayān* concerns the more general conditions under which meaning becomes perceptible and intelligible. The distinction is therefore not adequately captured by a simple contrast between “language” and “clarity”; it concerns two different conceptual perspectives on communication.

These comparisons also argue against imposing a tidy tripartite terminology on sources that do not themselves formulate one. *Lisān*, *lughah*, and *bayān* are not fixed technical labels occupying mutually exclusive semantic territories. They intersect because all three participate, in different ways, in a conceptual field shaped by speaking, expression, intelligibility, and community. What distinguishes them is the point from which each enters that field. In the case of *lisān*, the lexical history itself preserves that perspective unusually clearly because bodily reference, verbal function, linguistic designation, and socially enduring verbal representation remain recoverable within the history of a single word.

The broader implication is that the Classical Arabic conceptualisation of language cannot be adequately represented by projecting a single modern abstraction backwards onto the sources. Language could be conceptualised through communal vocal convention, through the conditions under which meaning becomes manifest, or—as the history of *lisān* most clearly demonstrates—through the embodied practice of speaking. The extension of *lisān* from bodily organ to linguistic designation is therefore better understood as a historically motivated conceptual reanalysis grounded in communicative practice, not as the simple substitution of an abstract meaning for a concrete one.

This conclusion also sharpens the distinction between shared reference and shared semantic history. *Lisān* and *lughah* may converge in particular contexts on the reference “language”, but that convergence does not erase the different lexical histories through which each designation became available. The case of *lisān* therefore shows that referential overlap need not entail identical semantic structure or historical motivation. Its particular value for the history of Arabic linguistic thought lies in preserving, within an established designation of language, the older connection between the speaking body, verbal practice, intelligibility, and the linguistic community.

8. CONCLUSION

This study has examined how far the semantic trajectory of *lisān* from bodily organ to language can be reconstructed from Qur’ānic attestation and the stratified evidence of Classical Arabic lexicography. The evidence supports such a reconstruction, but not as a fully datable succession of discrete meanings. What can be recovered with substantial philological confidence is a structured network of historically motivated relations in which bodily reference, articulatory function, verbal expression, and linguistic designation remain demonstrably connected.

The Qur’ānic corpus provides the earliest securely attested configuration examined here. It preserves both the anatomical value and a series of contexts in which the organ is construed through articulation and verbal performance; elsewhere, *lisān* unequivocally denotes a shared linguistic medium or marks linguistic differentiation among communities. The corpus therefore establishes semantic coexistence, contextual differentiation, and functional relatedness, but it does not determine when the individual values first emerged.

The lexicographical record strengthens this reconstruction while imposing an important methodological limit. Across differently organised witnesses, the principal semantic values

recur with substantial continuity, even as their arrangement and interpretation become increasingly explicit. The dictionaries therefore document both lexical transmission and the history of semantic representation; they do not provide a transparent chronology of semantic innovation. The senses themselves are securely attested, their association is extensively transmitted, and the structure and principal direction of their motivated relations are more securely reconstructable than either their absolute dating or the relative chronology of the branches.

The resulting history is best represented as a branching configuration rather than as the linear formula ‘tongue → language’. The strongest recoverable pathway runs from bodily organ through articulatory function to verbal performance and, from there, towards a socially conventional linguistic medium. Yet the expressive domain also supports another development towards praise, report, message, and enduring verbal representation. ‘Language’ is therefore a historically motivated value within the semantic network of *lisān*, not the predetermined endpoint of a single chain of abstraction.

The broader philological significance of this reconstruction lies in separating semantic history from the history of lexicographical representation, while also distinguishing shared reference from shared semantic history. *Lisān* and *lughah* may converge in particular contexts on the reference ‘language’ without thereby sharing the same lexical history or semantic motivation. More generally, the case of *lisān* shows that semantic reconstruction in Classical Arabic is strongest when it does not force the surviving evidence into an unattainable chronology of first meanings, but instead recovers the historically motivated relations that textual attestation and lexicographical transmission can actually sustain.

REFERENCES

- Abū Sum‘ān, M. ibn Ḥ. (2019). Balāghat al-ta‘bīr bi-al-lisān fī al-Qur’ān al-karīm [The rhetoric of expression through *lisān* in the Qur’ān]. *Majallat Tadabbur*, 4(7), 137–195. <https://doi.org/10.62488/1720-004-007-004>
- al-Azharī, M. ibn A. (2001). *Tahdhīb al-lughah* (M. ‘A. Mur‘ib, Ed.). Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī.
- ‘Alī, ‘A. S. (2019). Al-lisān wa-al-lughah bayna al-isti‘māl al-Qur’ānī wa-al-dars al-lughawī al-ḥadīth [*Lisān* and *lughah* between Qur’ānic usage and modern linguistic study]. *Journal of College of Education*, 2(36). <https://doi.org/10.31185/eduj.Vol2.Iss36.1023>
- al-Jāhiz, ‘A. ibn B. (1423 AH). *Al-Bayān wa-al-tabyīn*. Dār wa-Maktabat al-Hilāl.
- al-Jawharī, I. ibn Ḥ. (1987). *Al-Ṣiḥāḥ: Tāj al-lughah wa-ṣiḥāḥ al-‘Arabiyyah* (A. ‘A. al-Ghafūr ‘Aṭṭār, Ed.; 4th ed.). Dār al-‘Ilm lil-Malāyīn.
- Al-Kasimi, A. M. (2019). The history of Arabic lexicography and terminology. In A. Alsulaiman & A. Allaithy (Eds.), *Handbook of terminology: Volume 2. Terminology in the Arab world* (pp. 7–30). John Benjamins Publishing Company. <https://doi.org/10.1075/hot.2.02alk>
- al-Khalīl ibn Aḥmad al-Farāhīdī. (n.d.). *Kitāb al-‘Ayn* (M. al-Makhzūmī & I. al-Sāmarrā’ī, Eds.). Dār wa-Maktabat al-Hilāl.

al-Makāwunī, F. bint M. b. ‘A. al-R. (2020). *Al-lisān fī al-Qur’ān al-karīm: Dirāsah muṣṭalaḥiyyah* [*Lisān in the Holy Qur’ān: A terminological study*]. *Majallat Kulliyat al-Dirāsāt al-Islāmiyyah wa-al-‘Arabiyyah lil-Banīn bi-al-Qāhirah*, 39(1), 441–490. <https://doi.org/10.21608/BFSA.2020.156275>

al-Qurṭubī, M. ibn A. (1964). *Al-Jāmi‘ li-aḥkām al-Qur’ān* (A. al-Bardūnī & I. Aṭṭayyish, Eds.). Dār al-Kutub al-Miṣriyyah.

al-Ṭabarī, M. ibn J. (2000). *Jāmi‘ al-bayān ‘an ta’wīl āy al-Qur’ān* (A. M. Shākir, Ed.). Mu’assasat al-Risālah.

al-Zabīdī, M. M. (n.d.). *Tāj al-‘arūs min jawāhir al-qāmūs*. Dār al-Hidāyah.

Baalbaki, R. (2014). *The Arabic lexicographical tradition: From the 2nd/8th to the 12th/18th century*. Brill. <https://doi.org/10.1163/9789004274013>

Carter, M. G. (1990). Arabic lexicography. In M. J. L. Young, J. D. Latham, & R. B. Serjeant (Eds.), *Religion, learning and science in the ‘Abbasid period* (pp. 106–117). Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CHO9781139424912.009>

Geeraerts, D. (1997). *Diachronic prototype semantics: A contribution to historical lexicology*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780198236528.001.0001>

Geeraerts, D. (2009). *Theories of lexical semantics*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198700302.001.0001>

Haywood, J. A. (1965). *Arabic lexicography: Its history, and its place in the general history of lexicography* (2nd ed.). E. J. Brill.

Ibn Fāris, A. (1979). *Mu‘jam maqāyīs al-lughah* (‘A. al-S. M. Hārūn, Ed.). Dār al-Fikr.

Ibn Jinnī, ‘U. (n.d.). *Al-Khaṣā’iṣ* (M. ‘A. al-Najjār, Ed.). al-Hay’ah al-Miṣriyyah al-‘Āmmah lil-Kitāb.

Ibn Manẓūr, M. ibn M. (1414 AH). *Lisān al-‘Arab* (3rd ed.). Dār Ṣādir.

Ibn Sīdah, ‘A. ibn I. (2000). *Al-Muḥkam wa-al-muḥīt al-a‘ẓam* (‘A. al-Ḥ. Hindāwī, Ed.). Dār al-Kutub al-‘Ilmiyyah.

Mubārakī, M. ibn ‘A. (2014). Tawātur lafẓ al-lisān fī al-Qur’ān al-karīm: Al-dalālah wa-al-waẓīfah [The recurrence of the term *lisān* in the Qur’ān: Meaning and function]. *Majallat Jāmi‘at Dimashq lil-Ādāb wa-al-‘Ulūm al-Insāniyyah*, 30(3–4), 187–217. <https://doi.org/10.71219/0135-030-003.004-006>

Sara, S. I. (2013). The classical Arabic lexicographical tradition. In J. Owens (Ed.), *The Oxford handbook of Arabic linguistics* (pp. 520–538). Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oxfordhb/9780199764136.013.0023>

Talmon, R. (1997). *Arabic grammar in its formative age: Kitāb al-‘Ayn and its attribution to Ḥalīl b. Aḥmad*. Brill.

Traugott, E. C., & Dasher, R. B. (2001). *Regularity in semantic change*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/CBO9780511486500>

Zarwālī, J. (2017). Muṣṭalaḥ al-lisān bayna al-mufasssīrīn wa-al-lughawiyyīn [The term *lisān* between exegetes and linguists]. *Majallat Majma' al-Lughah al-'Arabiyyah 'alā al-Shabakah al-'Ālamiyyah*, (15), 101–149.

**FRANSIZ SEMBOLİZMİNDEN ÇAĞCIL TÜRK ŞİİRİNE: SEDA SUNA
UÇAKAN'IN ŞİİRLERİNDE BAUDELAİRE, VERLAİNE, RİMBAUD VE
MALLARMÉ İZLERİ¹**

FROM FRENCH SYMBOLISM TO CONTEMPORARY TURKISH POETRY: TRACES
OF BAUDELAIRE, VERLAINE, RIMBAUD, AND MALLARMÉ IN THE POETRY OF
SEDA SUNA UÇAKAN²

Prof. Dr. Medine SİVRİ

Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Humanities and Social Sciences,
Department of Comparative Literature
ORCID: 0000-0002-9407-9308.

ÖZET

Bu çalışma, çağcıl Türk şiirinin dikkat çekici isimlerinden Seda Suna Uçakan'ın *Pay Susuşları*, *Kırları Ağartan Uyanışta* ve *Varlığından Sızan Kayıt* adlı şiir kitaplarını Fransız Sembolizmi bağlamında incelemeyi amaçlamaktadır. XIX. yüzyılın ikinci yarısında Charles Baudelaire, Paul Verlaine, Arthur Rimbaud ve Stéphane Mallarmé tarafından geliştirilen sembolist poetika; doğrudan anlatım yerine çağrışıma, sezgiye, müzikaliteye, evrensel uyuma, çoklukta birliğe ve çok katmanlı imge sistemlerine dayanan özgün bir şiir anlayışı ortaya koymuştur. Gerçekliğin görünür katmanlarının ötesinde yer alan hakikati araştırmayı ve dile getirmeyi amaçlayan sembolist şairler, şiiri nesnelerin doğrudan betimlenmesinden uzaklaştırarak sezdirme ve çağrıştırma üzerine kurmuşlardır.

Uçakan'ın şiirlerinde sıklıkla karşılaşılan kozmik imgeler, zaman ve uzam algısının dönüşümü, bilinç hâllerindeki değişimler, metafizik sorgulamalar ve dilin sınırlarını zorlayan söyleyiş biçimleri sembolist gelenekle çeşitli düzlemlerde ilişki kurmaktadır. Çalışmada öncelikle Fransız Sembolizmi'nin tarihsel ve kuramsal arka planı ele alınmakta; ardından Uçakan'ın şiirleri, Verlaine'in müzikal şiir anlayışı, Rimbaud'nun görü (voyance) poetikası, Baudelaire'in correspondances düşüncesi (*Uyuşumlar* ya da *İletişimler*) adıyla Türkçeye çevrilen bu şiir Sembolist şiirin manifestosu olarak kabul edilmektedir ve Mallarmé'nin eksilteli dil estetiği çerçevesinde karşılaştırmalı bir yöntemle incelenmektedir.

Araştırmada etki ve etkilenme açısından metinlerarası okuma, yakın okuma ve karşılaştırmalı edebiyat yöntemlerinden yararlanılmaktadır. Şairin eserlerinde yer alan doğrudan göndermelerin yanı sıra sezgisel bilgi anlayışı, simgesel yoğunluk, anlamın ertelenmesi, kapalılık estetiği ve kozmik imgelem gibi unsurlar ayrıntılı biçimde değerlendirilmektedir. Özellikle Paris, Seine Nehri, Verlaine ve Rimbaud gibi kültürel göndergelerin, şairin kendisini dünya şiiri geleneği içinde konumlandırma biçimiyle ilişkisi açısından incelenmektedir.

Sonuç olarak çalışma, Seda Suna Uçakan'ın Fransız sembolist mirasını yalnızca yeniden üretmediğini; onu çağcıl Türk şiirinin ontolojik, kozmik ve metafizik arayışlarıyla birleştirerek dönüştürdüğünü ortaya koymaktadır. Bu yönüyle Uçakan'ın poetikası, Fransız ve Türk şiir gelenekleri arasında kurulan kültürlerarası etkileşimin özgün ve güncel örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Anahtar Sözcükler: Fransız Sembolizmi, Seda Suna Uçakan, Karşılaştırmalı Edebiyat, Etkilenme, Baudelaire, Verlaine, Rimbaud, Mallarmé.

¹Prof. Dr. Medine SİVRİ, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Karşılaştırmalı Edebiyat Bölümü, ORCID: 0000-0002-9407-9308.

²Prof. Dr. Medine SİVRİ, Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Comparative Literature, ORCID: 0000-0002-9407-9308.

ABSTRACT

This study aims to examine the poetry collections *Pay Susuşları*, *Kırları Ağartan Uyanışta* and *Varlığından Sızan Kayıt* by the contemporary Turkish poet Seda Suna Uçakan within the framework of French Symbolism. Developed during the second half of the nineteenth century by Charles Baudelaire, Paul Verlaine, Arthur Rimbaud, and Stéphane Mallarmé, Symbolist poetics introduced an original conception of poetry based on suggestion, intuition, musicality, universal harmony, unity within multiplicity, and multilayered systems of imagery rather than direct expression. Seeking to reveal truths beyond the visible dimensions of reality, Symbolist poets moved poetry away from the direct description of objects and toward evocation and suggestion.

The cosmic imagery, transformations in the perception of time and space, shifts in states of consciousness, metaphysical inquiries, and linguistic expressions that challenge the limits of language frequently encountered in Uçakan's poetry establish significant connections with the Symbolist tradition. The study first outlines the historical and theoretical background of French Symbolism and then examines Uçakan's poems through the perspectives of Verlaine's musical conception of poetry, Rimbaud's poetics of voyance (visionary perception), Baudelaire's theory of correspondances, and Mallarmé's aesthetics of ellipsis and suggestion.

Methodologically, the research draws upon intertextual reading, close reading, and comparative literary analysis in order to explore questions of influence and literary interaction. In addition to explicit references found in the poems, particular attention is given to intuitive modes of knowledge, symbolic density, deferred meaning, aesthetic obscurity, and cosmic imagination. Cultural references such as Paris, the River Seine, Verlaine, and Rimbaud are analyzed in relation to the poet's positioning of herself within the broader tradition of world poetry.

The study concludes that Seda Suna Uçakan does not merely reproduce the legacy of French Symbolism; rather, she transforms it by integrating Symbolist aesthetics with the ontological, cosmic, and metaphysical concerns of contemporary Turkish poetry. In this respect, her poetics can be regarded as a distinctive and contemporary example of intercultural interaction between French and Turkish poetic traditions.

Keywords: French Symbolism, Seda Suna Uçakan, Comparative Literature, Influence, Baudelaire, Verlaine, Rimbaud, Mallarmé

GİRİş

Çağcıl Türk şiirinin dikkat çekici seslerinden biri olan Seda Suna Uçakan'ın şiir dünyası, imgesel yoğunluğu, parçalanmış söz dizimi ve kozmik-metafizik arayışlarıyla öne çıkmaktadır. 1983 doğumlu şair, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Karşılaştırmalı Edebiyat Bölümü'nde aldığı akademik formasyonu, Fransız, Amerikan ve İngiliz edebiyatından yaptığı şiir çevirileriyle pekiştirmiş; bu çok dilli ve çok kültürlü birikim, şiirini yalnızca bireysel bir sesin değil, bilinçli bir edebiyat geleneği içi konumlanışın ürünü kılmıştır. Bu çalışma, Uçakan'ın *Pay Susuşları* (2018), *Kırları Ağartan Uyanışta* (2022) ve *Varlığından Sızan Kayıt* (2026) adlı üç şiir kitabını, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Fransa'da Charles Baudelaire, Paul Verlaine, Arthur Rimbaud ve Stéphane Mallarmé tarafından geliştirilen sembolist poetika bağlamında incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmanın temel sorusu, Uçakan'ın şiirinde sıklıkla karşılaşılan kozmik imgelerin, zaman-uzam algısındaki dönüşümlerin, bilinç hâllerindeki değişimlerin ve dilin sınırlarını zorlayan söyleyiş biçimlerinin, sembolist gelenekle ne tür düzlemlerde ilişki kurduğudur. Çalışmanın merkezi tezi, Uçakan'ın Fransız sembolist mirasını edilgin biçimde yeniden üretmediği, tersine bu mirası çağcıl Türk şiirinin ontolojik, kozmik ve metafizik arayışlarıyla birleştirerek dönüştürdüğü yönündedir. Bu bağlamda araştırmada metinlerarası okuma, yakın okuma ve karşılaştırmalı edebiyat yöntemlerinden yararlanılmakta; şairin

eserlerindeki doğrudan göndergelerin yanı sıra sezgisel bilgi anlayışı, simgesel yoğunluk, anlamın ertelenmesi, kapalılık estetiği ve kozmik imgelem gibi örtük unsurlar da ayrıntılı biçimde değerlendirilmektedir.

Sembolizm, Realizm'in nesnel gerçeklik anlayışına ve Parnasse okulunun biçimsel mükemmeliyetçiliğine bir tepki olarak XIX. yüzyılın ikinci yarısında Fransa'da doğmuş; gerçekliğin görünür katmanlarının ötesinde yer alan bir hakikati araştırmayı amaçlamıştır (Balakian, 1977: 247; Michaud, 1947: 5-6). Sembolist şairler, şiiri nesnelerin doğrudan betimlenmesinden uzaklaştırarak sezdirme ve çağrışırma üzerine kurmuş; çağrışım, sezgi, müzikalite, evrensel uyum, çoklukta birlik ve çok katmanlı imge sistemleri bu poetikanın belirleyici ilkeleri hâline gelmiştir. Bu ilkeler kısaca şu şekilde özetlenebilir: çağrışım (suggestion), doğrudan anlatım yerine ima yoluyla anlamın sezdirilmesidir; sezgi, akıl-dışı ve rasyonel olmayan bilme biçimlerinin şiirsel bilgiye dönüştürülmesidir; müzikalite, sesin ve ritmin anlamsal içerik karşısındaki önceliğidir; evrensel uyum (correspondances), duyular ve âlemler arasındaki gizli karşılıklıdır; çoklukta birlik, görünürdeki çokluğun ardında sezilen tekliğin araştırılmasıdır; çok katmanlı imge ise simgesel yoğunluk yoluyla anlamın ertelenmesi ve kapalılığın bir estetik değer hâline gelmesidir. Bu dört öncü ismin her biri, sembolist ilkeyi kendine özgü bir ekseninde derinleştirmiş; Baudelaire duyular arası geçişkenliği, Verlaine müzikaliteyi, Rimbaud görüyü (*voyance*), Mallarmé ise eksilteli ve sezdirici bir dil estetiğini öne çıkarmıştır. Uçakan'ın üç kitabı bir arada okunduğunda, bu dört eksenin de şairin poetikasında -bazen doğrudan göndergelerle, bazen örtük biçimsel paralelliklerle- iz bıraktığı görülmektedir.

KURAMSAL ÇERÇEVE: ETKİ, ETKİLENME, METİNLERARASILIK VE KARŞILAŞTIRMALI EDEBİYAT

Edebiyat tarihi, farklı dönemlere, kültürlere ve dillere ait metinlerin birbirleriyle kurdukları sürekli etkileşim sayesinde gelişen dinamik bir yapı sergilemektedir. Bir edebî eser yalnızca yazıldığı dönemin estetik anlayışını yansıtmaz kendisinden önce üretilmiş metinlerle, kültürel geleneklerle ve edebî hafızayla kurduğu ilişkiler üzerinden de anlam kazanır. Bunların da ötesinde, farklı sanat dallarıyla da etkileşim içindedir. Resim, heykel, müzik, mimari ve edebiyat, disiplinlerarası olarak birbirlerini etkiler, farklı coğrafyalarda yaşayan ustalar da birbirlerinden etkilenirler. Sembolizm resimde ve müzikte görülürken, şiirde de görülür, Fransız şairler Türk şairleri etkiler, sembolizm gibi puantilizmden³ de etkilenerek şiir yazanlara rastlanır. “Türk şairler arasında da bu akıma ilgi gösterenler olmuş ve resim yazı tekniğiyle şiirler üretmişlerdir. Cahit Sıtkı Tarancı, Şükrü Erbaş, Edip Cansever, Özdemir Asaf, İlhan Berk ve Tarık Günersel gibi Türk şairler, resim yazı tekniğini kullanarak görsel ve sözel öğelerin etkileyici bir birleşimini sunmuşlardır” (Sivri, Y. Ç. s 34). Uçakan'ın şiirinde de tam olarak böyle bir etkiden bahsetmek mümkündür. Disiplinler, kültürler, gelenekler ve toplumsal hafızalar arasında kurulan bu köprü sayesinde edebi hafızada tüm bunların yansıması olan bir estetik anlayış görülür. Bu nedenle çağdaş edebiyat araştırmalarında bir metnin özgünlüğü, başka metinlerden tamamen bağımsız olmasında değil mevcut edebî mirası dönüştürme, yeniden yorumlama ve yeni anlam katmanları üretme biçiminde değerlendirilmektedir. Bu yaklaşım, etki ve etkilenme araştırmalarından metinlerarasılık kuramına uzanan geniş bir kuramsal dönüşümün sonucudur.

Karşılaştırmalı edebiyatın klasik döneminde “etki” (influence) kavramı, farklı ulusal edebiyatlar arasındaki ilişkilerin açıklanmasında temel yöntemlerden biri olarak kabul

³Puantilizm: Bölmecilik ya da kromo-luminarizm olarak da adlandırılan puantilizm, her ikisi de 1880'lerin sonlarından yirminci yüzyılın ilk on yılına kadar gelişen bir hareket olan neo-empresyonizmi benimseyen, mucidi Georges Seurat ve öğrencisi Paul Signac tarafından temsil edilen, küçük renkli noktaların bir görüntü oluşturmak için tuval üzerine yerleştirildiği bir resim tekniğidir (Hauptman, Seurat ve Buchberg, 2007).

edilmiştir. Fransız Karşılaştırmalı Edebiyat Okulu'nun temsilcileri Paul Van Tieghem ve Marius-François Guyard, iki yazar veya iki edebiyat arasında etkiden söz edebilmek için tarihsel, biyografik ve metinsel kanıtların ortaya konulması gerektiğini savunmuşlardır (Van Tieghem, 1951: 58-63; Guyard, 1951: 24-25). Bu anlayışta araştırmacının temel görevi, hangi metnin kaynak, hangisinin alıcı konumunda olduğunu belgelemektir. Dolayısıyla etki araştırmaları yalnızca benzerlikleri göstermekle yetinmez, bu benzerliklerin nasıl gerçekleştiğini açıklayan kültürel dolaşım kanallarını da incelemeyi amaçlar ancak zamanla etki kavramının doğrusal ve tek yönlü bir aktarım modeli sunduğu yönünde eleştiriler geliştirilmiştir. Bir yazarın başka bir yazardan etkilenmesi, pasif bir taklit süreci olarak değil, yaratıcı bir yeniden üretim biçimi olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Bu noktada Harold Bloom'un geliştirdiği "Etkilenme Endişesi" (Anxiety of Influence) kuramı önemli bir dönüm noktasıdır. Bloom'a göre güçlü şairler ve yazarlar kendilerinden öncekilerden kaçınılmaz biçimde etkilenirler ancak bu etkiyi doğrudan tekrar etmek yerine onu dönüştürerek özgün bir şiir dili oluştururlar (Bloom, 1973: 5-16). Dolayısıyla etkilenme, yaratıcılığı engelleyen değil, onu harekete geçiren üretken bir gerilimdir. Bloom'un yaklaşımı özellikle Baudelaire, Verlaine, Rimbaud ve Mallarmé gibi sembolist şairlerin sonraki kuşaklar üzerindeki etkisini açıklamada önemli kuramsal olanaklar sunmaktadır.

1960'lı yıllardan itibaren yapısalcilık ve postyapısalcılık ekseninde gelişen çalışmalar, etki araştırmalarının yerini giderek metinlerarasılık kuramına bırakmıştır. Julia Kristeva, Mihail Bahtin'in söyleşimcilik anlayışını geliştirerek her metnin başka metinlerle kurduğu ilişkiler ağı içinde anlam kazandığını ileri sürmüştür. Kristeva'ya göre "her metin alıntılar mozağıdır; her metin başka metinlerin özümsemesi ve dönüşümüdür" (Aktulum, 2014: 34-35). Böylece metin, tekil ve kapalı bir yapı olmaktan çıkarak kültürel belleğin sürekli yeniden üretildiği dinamik bir alan hâline gelir.

Bu anlayışta araştırmanın amacı, yalnızca "hangi yazar kimden etkilenmiştir?" sorusuna cevap vermek değildir. Asıl önemli olan, önceki metinlerin yeni metin içerisinde hangi estetik işlevlerle dönüştürüldüğünü ortaya koymaktır. Bu nedenle metinlerarasılık, alıntı, anırtırma, gönderme, yeniden yazım, pastiş, parodi, motif aktarımı, sembol kullanımı ve ortak imgesel yapıların incelenmesini kapsayan geniş bir çözümleme alanı oluşturur.

Roland Barthes da metni, tek bir yazarın ürünü olmaktan ziyade çok sayıda kültürel kodun kesişme noktası olarak değerlendirir. Barthes'a göre metin, farklı söylemlerin bulunduğu çoğul bir yapıdır ve anlam yalnızca yazar tarafından belirlenmez; okurun metinle kurduğu ilişki içinde sürekli yeniden üretilir ((Aktulum, 2014: 46-47). Böylece "yazarın ölümü" düşüncesiyle birlikte okur ve kültürel bağlam daha görünür hâle gelir.

Metinlerarasılık kuramını sistematik biçimde sınıflandıran isim ise Gérard Genette'tir. Genette, "transtextualité" kavramı altında beş temel ilişki biçimi belirler: metinlerarasılık (intertextualité), yanmetinsellik (paratextualité), üstmetinsellik (métatextualité), anametinsellik (architextualité) ve hiper-metinsellik (hypertextualité) (Aktulum, 2014: 66-72). Özellikle hiper-metinsellik, önceki bir metnin dönüştürülerek yeni bir metin oluşturulmasını açıklaması bakımından çağdaş şiir incelemelerinde önemli bir yöntem sunmaktadır.

Michael Riffaterre ise metinlerarasılığı okuma sürecine bağlar. Ona göre okur, metindeki anlam boşluklarını daha önce okuduğu metinler aracılığıyla doldurur ve şiirin estetik değeri büyük ölçüde bu çağrışım alanlarından beslenir (Aktulum, 2014: 50-58). Böylece metinlerarasılık yalnızca yazarın bilinçli tercihlerini değil, okurun kültürel donanımını da araştırmanın merkezine yerleştirir.

Karşılaştırmalı edebiyat, XIX. yüzyılda ulusal edebiyatlar arasındaki etki ilişkilerini inceleyen tarihsel bir disiplin olarak doğmuş; XX. yüzyılın sonlarından itibaren kültürlerarası çalışmaların etkisiyle disiplinlerarası bir araştırma alanına dönüşmüştür. Susan Bassnett'e göre

karşılaştırmalı edebiyat, farklı diller, kültürler ve sanatlar arasındaki ilişkiyi inceleyen sınır aşan bir disiplindir (Bassnett, 1993). Claudio Guillén ise karşılaştırmalı edebiyatın temel amacının benzerlikleri sıralamak değil, edebiyatların ortak estetik ilkelerini ve kültürel dolaşımını açıklamak olduğunu belirtmektedir (Guillén, 1993).

Günümüzde karşılaştırmalı edebiyat çalışmaları yalnızca doğrudan etkilenme ilişkileriyle sınırlı değildir. Temalar, imgeler, mitler, semboller, çeviri, kültürel bellek, yeniden yazım, ekokritik, toplumsal cinsiyet ve postkolonyal yaklaşımlar da karşılaştırmalı çözümlemenin kapsamına girmektedir. Bu nedenle disiplin, hem tarihsel etki araştırmalarını hem de metinlerarasılık kuramını birlikte kullanarak daha kapsayıcı analizler gerçekleştirmektedir.

FRANSIZ SEMBOLİZMİ İLE ÇAĞDAŞ TÜRK ŞİİRİ BAĞLAMINDA SEDA SUNA UÇAKAN ŞİİRLERİ

Fransız sembolist şiirinin çağdaş Türk şiiri üzerindeki etkisini inceleyen çalışmalarda yalnızca doğrudan etkilenme kavramı yeterli değildir. Baudelaire, Verlaine, Rimbaud ve Mallarmé'nin şiir anlayışı, çağdaş Türk şairleri tarafından çoğu zaman birebir taklit edilmemekte; farklı tarihsel ve kültürel koşullar içerisinde yeniden yorumlanmaktadır. Bu nedenle söz konusu ilişkiyi açıklamada Bloom'un yaratıcı etkilenme yaklaşımı, Kristeva'nın metinlerarasılık kuramı, Genette'in transtextualité modeli birbirini tamamlayan kuramsal araçlar sunmaktadır.

Özellikle Seda Suna Uçakan'ın şiirlerinde görülen kent imgesi, melankoli, zaman algısı, müzikal dil, simgesel anlatım ve çağrışım estetiği, Fransız sembolist şiiriyle metinlerarası ilişkiler kurmakla birlikte, Türk şiir geleneği içerisinde yeniden biçimlenen özgün bir poetik yapı ortaya koymaktadır. Dolayısıyla bu çalışmada benimsenen karşılaştırmalı yöntem, yalnızca etkiyi tespit etmeyi değil; sembolist estetiğin çağdaş Türk şiirindeki dönüşümünü, yeniden üretimini ve kültürel uyarlanışını açıklamayı amaçlamaktadır.

Baudelaire'in *Les Fleurs du Mal* (1964) içinde yer alan ve sembolist şiirin manifestosu kabul edilen "*Correspondances*" (Uyuşumlar ya da İletişimler) şiirinde evren ve doğa bir semboller sistemi ve ormanı olarak düşünülür ve tasarlanır. Nesneler görünenden daha derin anlamlar taşır ve şair doğayı insana belirsiz sözler fısıldayan bir tapınak olarak tanımlar; "*Les parfums, les couleurs et les sons se répondent*" (kokular, renkler ve sesler birbirine yanıt verirler) dizesiyle duyular arası bir uyuşumu, bir *synesthesia*'yı şiirin merkezine yerleştirir (Baudelaire, 1964: 21). Uçakan'ın şiirinde bu senkretik duyu imgelemi sıklıkla karşımıza çıkar. *Pay Susuşları*'nda yer alan "*Yarım kal*" şiirinde "*keman inliyor, / nazik, şehvetli, beyaz, eski bir rum kilisesinin bahçesinde*" (Uçakan, 2018: 18) dizeleri; işitsel (keman), dokunsal (nazik, şehvetli) ve görsel (beyaz) duyu katmanlarını tek bir mekânsal imgede kaynaştırır. Benzer bir senkretik kayma, *Kırları Ağartan Uyanışta*'da yer alan "*Astral seyahat, 1960, İzmir*" şiirinde "*sesle başladı. / kulaklarım kör oldu, / toz mavi közleri.*" (Uçakan, 2022: XXXVIII) dizelerinde görülür; burada işitme duyusu, doğrudan görme duyusuna devrederek Baudelaire'vari bir duyular arası geçişkenliği sahneler. *Varlığından Sızan Kayıt*'ta ise bu eğilim daha soyut bir düzleme taşınır: "*Dalgaların ötesinde*" şiirinin ilk bölümünde "*mavinin beşinci tonunda öznel yok, / sadece kırıkların dansı*" (Uçakan, 2026, s. 43) dizeleri, rengi bir ton olarak ele alarak özneyi de içine alan kozmik bir uyuşuma dönüştürür. Uçakan'ın *Kırları Ağartan Uyanışta* adlı kitabındaki "*kelimeler, aynalar*" (Uçakan, 2022: XIX-XX) şiirinde "*bak aynalar yorulmaksızın ansızın/ ateşböcekleri gibi yanıp sönmeye volkan ağzı/ kafalarda*" ifadesinde ayna yalnızca bir nesne, bir eşya değildir. Bilincin ve hakikatin metaforu hâline gelir. Bellek, kimlik, hakikat, öz bilinç katmanlarını içeren sembolik bir yapıya dönüşmektedir. Benzer biçimde "*öksüz bir tekne*" (Uçakan, 2022: XIX) yalnızlık ve varoluşsal yolculuğun sembolüdür. Baudelaire'in sembolik nesne anlayışı burada yeniden üretilmektedir. Yine aynı şiirde geçen "*bak geceleyin, sakın denizde ilerliyor öksüz bir tekne*" (Uçakan, 2022: XX) imajı yalnızlık, yolculuk ve varoluşsal arayışın sembolüne dönüşmektedir. "*kaldırımlar*" (Uçakan, 2022: XXI-XXII) şiirinde martılar,

vapurlar ve şehir imgeleri de fiziksel gerçeklikten çok ruhsal durumları temsil etmektedir. Bu kullanım Baudelaire'in görünür dünya ile görünmez anlam alanları arasındaki ilişkiyi kuran poetikasını hatırlatmaktadır.

Genel olarak Uçakan'ın şiirlerini Baudelaire'in Correspondances (Uyuşumlar) şiiri açısından değerlendirdiğimizde; doğa, evren, görünür–görünmez birlik, simgesel ilişkiler ve ontolojik bütünlük açısından özellikle aşağıdaki şiirlerle ilişkili olduğunu görürüz. Bu bildiri sınırlı sayfalara sahip olduğundan burada ayrıntılara girmeden genel şiir isimlerini ve işlediği ana izleği bildirmekle yetinmek zorundayız:

1. *Tanrının Şiiri* – doğa ve varlık arasındaki sembolik bağlar
2. *Pay Susuşları* – görünmeyen anlam ağları ve sezgisel bütünlük
3. *Oda* – gündelik mekânın kozmik düzleme açılması
4. *Yaratı Efsanesi* – yaratılışın simgesel dili
5. *Var ve Yok* – varlık/yokluk diyalektiği
6. *Yokluğa Övgü* – hiçlik ve metafizik boyut
7. *Hiç'in İzafiyeti* – ontolojik sorgulama

Verlaine, “*Art poétique*” (*Jadis et Naguère*, 1884: 16-17) şiirinde “*De la musique avant toute chose*” (Her şeyden önce müzik) dizesiyle şiirin özünü müzikalitede ve belirsizlikte konumlandırır; ona göre netlikten çok sesin, tekrarın ve akışkan ritmin çağrışım gücü önceliklidir (Verlaine, 1884: 16-17). Uçakan'ın *Kırları Ağartan Uyanışta* adlı kitabının açılış şiiri “*veda*”, doğrudan Verlaine'den alınan “*Beni aşkla yaraladın Tanrım / Ve hala titriyor açtığın yara*” epigrafiyla başlar; bu doğrudan gönderge, şairin kendisini sembolist gelenek içinde bilinçli biçimde konumlandığına en açık kanıtıdır. Müzikal ilke, Uçakan'ın şiirlerinde tekrar ve nakarat yoluyla da işler: *Pay Susuşları*'nda “*Mavi tepelere ağıt*” şiirinde “*kimsesizler böyle ölür / kimsesizler böyle ölür / kimsesizler böyle ölür*” (Uçakan, 2018: 38-39) dizeleri üç kez tekrarlanarak anlamı sesin ısrarına teslim eder; *Kırları Ağartan Uyanışta*'da “*Kaldırımlar*” şiirinde “*GÜM / GÜM / GÜM / GÜM*” (Uçakan, 2022: XXII) onomatopesi (yansıma sözcükler) tipografik bir vurguyla ritmik bir patlama yaratır; aynı kitapta “*Avuntular ve silsilesi*” şiirinde ise “*tik tak / tik tak / tik tak*” (Uçakan, 2022: XLVIII) tekrarı zamanın ölçülemez akışını sesin mekanik yinelenişle somutlaştırır. Bu örnekler, Verlaine'in müzikalite ilkesinin Uçakan'ın şiirinde biçimsel bir karşılık bulunduğunu göstermektedir.

Verlaine şiirinde anlam geri çekilir; ritim ve ses öne çıkar. Uçakan'ın *Kırları Ağartan Uyanışta* adlı kitabının “*şimdi tam zamanıdır*” şiirinde: “*güneşi tut / içresi saklı / düş ellerime*” (Uçakan, 2022: XII) dizeleri mantıksal bir açıklamadan çok ritmik ve sezgisel bir çağrışım yaratmaktadır. Şair anlamı açıklamak yerine sezdirir. Bu özellik Verlaine'in şiir anlayışıyla önemli bir paralellik göstermektedir. Aynı şiirde kullanılan “*vapur düdükleri ötmekte / şimdi tam zamanıdır*” dizeleri de zaman duygusunu açıklamaktan çok işitsel bir atmosfer yaratmaktadır. Şiirde tekrar edilen: “*güneşi tut / içresi saklı*” ifadesi nakarat işlevi görerek müzikal bir yapı oluşturur. Bu dizelerde anlamdan çok ses ve ritmik kırılma dikkat çekmektedir ve “g”, “s” ve “ş” seslerinin yinelenmesi şiire müzikal bir akış kazandırmaktadır. Benzer şekilde “*gölüşleri ne yaptınız*” şiirinde (Uçakan, 2022: XXIII) “*horalala / horalala / horalala*” tekrarı da şiirin anlamından çok işitsel etkisini öne çıkarmaktadır. Bu yönüyle Uçakan'ın şiiri Verlaine'in müzikalite anlayışını çağdaş bir söyleyişle sürdürmektedir.

Paul Verlaine'nin ısrarla üzerinde durduğu “müzikalite”, “ritim” ve “sezdirme” açısından Uçakan'ın şiirlerinde öne çıkan ses örgüsü, tekrar, nefes ritmi, lirizm ve şiirin müzikal yapısını içeren şiirleri şunlardır: *Pay Susuşları*, *Turna Kuşu*, *Gece Susadı*, *Var ve Yok*, *Ay temalı şiirler* (tekrar ve ritim açısından) ve *Varlığından Sızan Kayıt* kitabındaki kısa dizeli şiirlerdir.

Rimbaud, 15 Mayıs 1871’de Paul Demyen’e yazdığı ve *Lettre du Voyant* (Görü Mektubu, 1871: 2) olarak bilinen mektupta şairin bir *voyant* (görü sahibi) olabilmesi için bilinçli, uzun ve akıl yürütülmüş bir “duyuların sistemli bozulması”ndan (*un long, immense et raisonné dérèglement de tous les sens*) geçmesi gerektiğini ileri sürer ve “*JE est un autre*” (Ben, bir başkasıdır) formülasyonu ile klasik, bütünlüklü özne anlayışını parçalar, öznenin sabitliğini reddeder. Şair bilinç sınırlarını aşarak görü deneyimine ulaşmaya çalışır (Rimbaud, 1871:3). Uçakan’ın *Varlığından Sızan Kayıt*’ta yer alan “*Ben bazen oyum*” (Uçakan, 2026, s. 20) başlıklı şiiri, bu özne yabancılaşmasının doğrudan bir yankısı gibi okunabilir; başlığın kendisi, “ben” ile “o” arasındaki sınırın bulanıklaştığı bir söz edimini üstlenir. *Pay Susuşları*’nın “*Yarım kal*” şiirinde geçen “*kudretli halüsinasyonlar!*” ifadesi ise *voyance*’ın aradığı akıl-dışı görme biçimini doğrudan adlandırır; aynı şiirde yer alan “*ciğerlerim esrik*” ve “*esrarlar içinde görünce*” gibi ifadeler de bilinç hâlinin sistemli biçimde bulanıklaştırıldığı bir şiirsel deneyimi imler.

Varlığından Sızan Kayıt’ta şairin ürettiği “*sezginin psikopotografyası*” (Uçakan, 2026, s. 31-33) neolojizmi⁴ ise dikkat çekicidir; bu özgün kavram, Rimbaud’nun *voyance* kuramına Uçakan’ın kendi söz dağarcığından üretilmiş özgün bir karşılık olarak okunabilir. *Kırları Ağartan Uyanışta*’da “*anka*” (Uçakan, 2022: XXXII-XXXIII) adlı şiirinde “*kim göz?/uzam kim?/ zaman, zamanlardan hangi zaman?*” sorgulamaları öznenin parçalanmasına işaret eder. Burada konuşan benlik kendi varlığını sorgulamakta ve alışılmış bilinç sınırlarının dışına çıkmaktadır. Benlik artık sabit değildir. Benzer biçimde Rimbaud’nun “*voyant*” (görücü şair) anlayışı burada açık biçimde hissedilmektedir. Ayrıca “*deli*” (Uçakan, 2022: XXVII) şiirindeki “*bir yaşamak istencine düşüvermişim gökyüzüne*” dizesi öznenin olağan gerçeklik sınırlarını aşmasını göstermektedir. Bu durum Rimbaud’nun “*görücü şair*” anlayışını çağrıştırmaktadır. Şairin bilinç, zaman ve uzam kavramlarını sürekli dönüştürmesi, Rimbaud etkisinin poetik düzeyde sürdüğünü göstermektedir.

Arthur Rimbaud’nun en belirgin şiir özelliği olarak ortaya çıkan “*voyance*” (görü), “*bilinç*” ve “*dönüşüm*” temelinde Uçakan şiirinde öne çıkan; benliğin dönüşümü, bilinç halleri, vizyon, kozmik algı ve şiirsel sezgi şu şiirlerde özellikle görünürdür: *Sezginin Psikopotografyası, Su-Zuhur-An, Uzayzaman, Sırasını Bozan Şiir, Öleceğim Kendimi de, Son Notlar ve Varlığından Sızan Kayıt*.

Mallarmé, Jules Huret’nin 1891 tarihli söyleşisinde dile getirdiği “*Nommer un objet, c’est supprimer les trois quarts de la jouissance du poème... le suggérer, voilà le rêve*” (Bir nesneyi adlandırmak, şiirin hazzının dörtte üçünü yok etmektir... sezdirmek, işte düş budur) sözleriyle adlandırma yerine sezdirmeyi önceleyen bir poetika tanımlar (Mallarmé, aktaran Huret, 1891: 60). Mallarmé şiirinde anlam doğrudan verilmez. “*Un Coup de Dés Jamais N’Abolira Le Hasard*” (1897) adlı yapıtında ise sayfa boşluğunu (*le Blanc*) anlamın ayrılmaz bir bileşeni hâline getirerek dizeyi sayfada dağıtır, kırar, kesintiye uğratar (Mallarmé, 1897: 11-29). Uçakan’ın *Varlığından Sızan Kayıt*’ında bu tipografik deneyime çarpıcı paralellikler bulunur: “*uzayzaman*” şiirinde “*kıv- / -ra / -na / -rak.*” (Uçakan, 2026, s. 35) biçiminde sözcüğün fiziksel olarak parçalanması, sayfa boşluğunu doğrudan anlamın taşıyıcısı kılar; “*Dokunursun, zaman kayar içinden*” şiirinde “*Belki hiç gel- me- di- ler?*” (Uçakan, 2026, s. 45) dizesindeki kesik heceler okumayı geciktirerek belirsizliği sahneye taşır. Daha da çarpıcı olanı, “*uzayzaman*” şiirinin “*sır olmaktan çıkar dile gelirse, / sır olarak kalmalı bu boyutta her bir zerre*” (Uçakan, 2026, s. 35) dizeleriyle Mallarmé’nin sezdirme ilkesini doğrudan tematikleştirmesidir; şiir burada yalnızca biçimsel değil, kendi poetikasını açıkça dile getiren üstkurmaca bir düzlemde de Mallarmé’yle buluşur. Mallarmé şiirinde anlam hiçbir zaman doğrudan verilmez. Okur anlamı boşluklar arasından kurmak zorundadır. *Kırları Ağartan Uyanışta*’da “*son notlar*” (Uçakan, 2022: XIV-XV) şiirinde “*anlamaların her biri boştu, karşılığı yoktu, / yalandı*” dizeleri

⁴Bir dilde daha önce olmayan bir yeni sözcük üretme.

dil ile gerçeklik arasındaki ilişkinin sorgulanmasına yöneliktir. Şair şiirin temsil gücünü sorgulamaktadır. Şair nesneleri açıklamak yerine onları imgesel bir düzleme taşımaktadır. Bu nedenle şiir okuru sürekli yorum üretmek zorunda kalmaktadır. Aynı şiirde “anlamların her biri imgeydi” (Uçakan, 2022: XIV-XV) ifadesi sembolist poetikanın özünü oluşturan düşünceyi açıkça ortaya koymaktadır. “süs” (Uçakan, 2022: XVI) şiirindeki “ne son vardır ne başlangıç” dizesi de kesin anlamları askıya alan bir söylem üretmektedir. Mallarmé’nin şiirlerinde olduğu gibi burada da okur belirli bir sonuca ulaşamaz; şiir sürekli yeni yorumlara açılır.

Stéphane Mallarmé’nin şiirinin belirgin özelliği olarak görülen “eksilteli dil” ve “kapalılık” açısından Uçakan’ın şiirinde; anlamın ertelenmesi, sessizlik, boşluk, eksiltme ve okurun anlamı tamamlaması gibi unsurlar özellikle şu şiirlerde öne çıkar: *Hiç’in İzaftiyeti, Var ve Yok, Yokluğa Övgü, Son Notlar ve Pay Susuşları*.

Yukarda şairlerle ilişkili olarak adları verilen şiirler, bildiride öne çıkan sembolist kavramlar açısından en güçlü örnekleme alanını oluşturmaktadır Uçakan’ın şiirlerinde sembolist geleneğe yapılan göndergeler yalnızca biçimsel paralelliklerle sınırlı kalmaz; Paris ve Seine Nehri gibi kültürel göstergeler de doğrudan metne taşınır. *Varlığından Sızan Kayıt*’ta yer alan “su-zuhur-an” şiirinde “seine nehrini izliyordum... parizyen moru bu gece paris” (Uçakan, 2026, s. 36) dizeleri ve “tuhaf sessizlikler” şiirinde “on dokuzuncu yüzyıl paris’inde bir parizyenle laflarken, hemingway ile göz göze gelmenin... yaşanabildiği ana erişme isteği” (Uçakan, 2026, s. 30) ifadesi, şairin kendisini dünya şiiri geleneği içinde, özellikle de XIX. yüzyıl Paris’inin edebî coğrafyasında konumlandırma çabasının açık göstergeleridir. Dikkat çekici olan, aynı “su-zuhur-an” şiirinin bu Fransız eksenini Türk şiiri geleneğiyle de kesiştirmesidir: “ece ayhan’ın yırtık gömleği gibisin bu sokakta” (Uçakan, 2026, s. 36) dizesi ve şiirin Bedri Rahmi Eyüboğlu’na selamla kapanması, tek bir şiirsel bünyede iki edebî soy kütüğün bir arada anıldığını gösterir. Benzer bir mersiye tavrı, *Varlığından Sızan Kayıt*’ta yer alan “ben bazen oyum” (Uçakan, 2026, s. 20) şiirinde de görülür; burada şair, yakın zamanda yitirilen ve küçük harfle yazma üslubuyla tanınan Küçük İskender’e “hortladığı andayız küçük iskenderin” dizesiyle doğrudan bir mersiye sunar. Bu örnekler, Uçakan’ın kendini eşzamanlı olarak Fransız sembolizmine ve Türk şiiri geleneğine yerleştirdiğini; iki edebî coğrafyayı tek bir şiirsel özne içinde buluşturduğunu göstermektedir.

Uçakan’ın poetikasını sembolist mirasın edilgin bir tekrarından ayıran temel unsur, bu mirasın çağcıl Türk şiirinin kendine özgü ontolojik ve kozmik arayışlarıyla harmanlanmasıdır. *Pay Susuşları*’nda Tanrı, sırat, tufan, nirvana ve İsa gibi farklı inanç sistemlerinden devşirilen imgelerin senkretik bir bütünlük içinde eritildiği görülür –“Tanrının şiiri” (Uçakan, 2018: 23) başlıklı şiirde “halbuki biz ona şiir öğrettik” dizesiyle şair-Tanrı ilişkisinin bilinçli biçimde tersine çevrilmesi bu senkretizmin çarpıcı bir örneğidir. *Kırları Ağartan Uyanışta*’da bu dinsel-mitik katman, adı açıkça anılan figürlerle derinleşir: “anka” (Uçakan, 2022: XXXII-XXXIII-XXXIV) şiirinde Rumi’ye, “gülüşleri ne yaptınız...” (Uçakan, 2022: XXIII-XXIV) şiirinde tasavvuf yolunda ölen Hallâc-ı Mansur’a, “Avuntular ve silsilesi” (Uçakan, 2022: XXXIX-XLVIII) şiirinde ise İskandinav mitolojisinin Sleipnir ve Mimir figürlerine yapılan göndergeler, aynı kitaptaki açık edebî soy kütüğüyle (Mayakovski, Yesenin, Rimbaud, Edgar Allan Poe) iç içe geçer. *Varlığından Sızan Kayıt*’ta ise bu soy kütük, Sylvia Plath, Virginia Woolf ve Nilgün Marmara gibi intihar etmiş kadın şairlerin bir arada anıldığı “Ayrık otu” (Uçakan, 2026, s. 50) şiiriyle derinleşirken, aynı kitapta “kuantum sıçraması”, “süperpozisyon” ve “uzayzaman” gibi fizik terimlerinin şiirsel söyleme dâhil edilmesiyle yeni bir bilişsel-bilimsel katman kazanır. Bu üç kitap bir arada okunduğunda, Uçakan’ın sembolist mirası sabit bir model olarak değil, sürekli genişleyen ve dönüşen bir imgelem alanı olarak devrildiği; tasavvufî, mitik ve bilimsel kayıtları aynı şiirsel bünyede bir araya getirerek özgün bir sentez ürettiği görülmektedir.

SONUÇ

Sonuç olarak yakın okuma sonucunda Seda Suna Uçakan'ın şiirlerinde Fransız Sembolizm şiirinin temel unsurlarının çeşitli düzlemlerde yeniden üretildiği görülmektedir. Onun şiiri Fransız Sembolizm şiirinin çağdaş Türk şiirindeki basit bir yansıması değildir. Verlaine'in müzikalitesi, Rimbaud'nun görüş poetikası, Baudelaire'in sembolik evren anlayışı ve Mallarmé'nin kapalılık estetiği şairin şiirlerinde doğrudan ya da dolaylı biçimde varlığını sürdürmekte, poetik evreninde yeniden yorumlanmakta ve dönüştürülmektedir ancak bu unsurlar çağdaş Türk şiirinin ontolojik, kozmik ve metafizik arayışlarıyla birleşerek özgün bir poetik yapıya dönüşmektedir. Bu çalışma, Uçakan'ın şiirinde Baudelaire'in *Correspondances*'ından Verlaine'in müzikalitesine, Rimbaud'nun *voyance*'ından Mallarmé'nin eksilteli dil estetiğine uzanan çok katmanlı bir Sembolizm izler ağının varlığını ortaya koymaktadır. Bu izler, yalnızca doğrudan göndergeler -epigraflar, ithaflar, isim anma- düzeyinde değil; senkretik duyu imgelemi, ritmik tekrar, özne yabancılaşması ve tipografik boşluk gibi biçimsel-poetik düzeylerde de kendini göstermektedir ancak Uçakan'ın şiirini yalnızca bir etkilenme örneği olarak okumak, özgünlüğünü gözden kaçırmak anlamına gelecektir; şair, Sembolizm mirası çağcıl Türk şiirinin ontolojik, kozmik ve metafizik arayışlarıyla -tasavvufi, mitolojik ve bilimsel kayıtları da içine katarak- yeniden üretmekte, böylece Fransız ve Türk şiir gelenekleri arasında özgün ve güncel bir kültürlerarası etkileşim örneği sunmaktadır. Bu nedenle Uçakan'ın şiiri, Fransız şiiri ile çağcıl Türk şiiri arasında kurulan kültürlerarası bir köprü olarak değerlendirilebilir. Bu bağlamda Uçakan'ın poetikası, Sembolizmin XIX. yüzyıl Fransa'sına özgü tarihsel bir hareket olmanın ötesinde, evrensel bir şiirsel duyarlılık olarak çağcıl dünya edebiyatında nasıl yeniden yorumlanabileceğine dair önemli bir örnek sunmaktadır. Uçakan'ın şiirlerinde Paris, Seine Nehri, Verlaine, Rimbaud, Hemingway gibi isimlerin görünmesi tesadüf değildir. Bu göndermeler şairin kendisini dünya şiiri geleneği içinde konumlandığını ve kültürel bir hafızaya da taşıyıcılık yaptığını göstermektedir. Özellikle Paris imgesi modern şiirin belleği olarak işlev görmektedir. Bu durum Julia Kristeva'nın metinlerarasılık kuramı çerçevesinde değerlendirilebilir. Şiir başka şiirlerle ve şairlerle konuşmakta, başka metinleri çağırarak ve onları dönüştürmektedir. İleride yapılacak çalışmaların, bu etkileşimi Uçakan'ın henüz değerlendirilmemiş diğer eserleriyle - *Büyüm Kazana Düştü*- genişletmesi ve Sembolizmin yanı sıra modernizm ile postmodernizmin çağcıl Türk şiirindeki izlerini de bu bütünlük içinde ele alması önerilebilir.

KAYNAKÇA

- Aktulum, K. (2014). *Metinlerarası İlişkiler*. Ankara: Kanguru Yayınları
- Balakian, A. (1977). *The Symbolist Movement: A Critical Appraisal*. New York University Press.
- Bassnett, S. (1993). *Comparative Literature: A Critical Introduction*. Oxford: Blackwell.
- Baudelaire, C. (1964). *Les Fleurs du Mal*. Paris: Éditions Gallimard et Librairie Générale Française .
- Baudelaire, C. (1984). *Özden Günceler Kötülük Çiçekleri*, Çeviren: Erdoğan Alkan, İstanbul: Alaz Yayıncılık.
- Bloom, H. (1973). *The Anxiety of Influence: A Theory of Poetry*. New York: Oxford University Press.
- Guillén, C. (1993). *The Challenge of Comparative Literature*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Guyard, M.-F. (1951). *La Littérature Comparée*. Paris: Presses Universitaires de France.

- Huret, J. (1891). *Enquête sur l'évolution littéraire*. Paris: Charpentier.
- Hauptman, J., Seurat, G. and Buchberg, K. D. (2007). *Georges Seurat: the drawings*. The Museum of Modern Art.
- Mallarmé, S. (1897). *Un Coup de Dés Jamais N'Abolira Le Hasard*. Cosmopolis.
- Michaud, G. (1947). *Message poétique du symbolisme*. Paris: Nizet.
- Rimbaud, A. (1871). *Lettre du Voyant* [Paul Demeny'e mektup, 15 Mayıs 1871].
- Sivri Turhan, Y. Ç. (2024). *Mehmet Ali Uzunselvi'nin müzikal kimliği ve "Basık Tung" başlıklı eserinin yapısal analizi* (Sanatta yeterlik tezi, Tez No: 880249). Anadolu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
- Uçakan, S. S. (2018). *Pay Susuşları*. İstanbul: Epizot Yayınları.
- Uçakan, S. S. (2022). *Kırları Ağartan Uyanışta*. İstanbul: Plüton Yayınları.
- Uçakan, S. S. (2026). *Varlığından Sızan Kayıt*. Bozüyük: Arbede Kitap.
- Verlaine, P. (1884). *Jadis et Naguère*. Paris: Léon Vanier.
- Van Tieghem, P. (1951). *La Littérature Comparée*. Paris: Armand Colin.

KÜLTÜREL BELLEĞİN ÇEVİRİ YOLUYLA YENİDEN İNŞASI: ABA MÜSLİM ÇELİK'İN *PARİS'TE KAVALLA SON PRELÜD* ADLI ESERİNDE YILMAZ GÜNEY İMGESİNİN FRANSIZCAYA AKTARIMI¹

RECONSTRUCTING CULTURAL MEMORY THROUGH TRANSLATION: THE
TRANSFER OF YILMAZ GÜNEY'S IMAGE INTO FRENCH IN ABA MÜSLİM ÇELİK'S
*PARİS'TE KAVALLA SON PRELÜD*²

Prof. Dr. Medine SİVRİ

Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Humanities and Social Sciences,
Department of Comparative Literature
ORCID: 0000-0002-9407-9308.

ÖZET

Kültürel bellek, bireysel ve toplumsal deneyimlerin kuşaklar boyunca aktarılmasını sağlayan önemli bir kültürel mekanizma olarak değerlendirilmektedir. Edebî eserler ve onların çevirileri ise bu belleğin korunması, yeniden üretilmesi ve farklı kültürlerle aktarılmasında önemli bir rol üstlenmektedir. Bu çalışma, ABA Müslim Çelik'in Yılmaz Güney'e ithaf ettiği *Paris'te Kavalla Son Prelüd* adlı şiir kitabında inşa edilen Yılmaz Güney imgesinin Fransızca çeviri aracılığıyla nasıl yeniden üretildiğini ve kültürel belleğin hedef kültüre hangi stratejilerle aktarıldığını incelemeyi amaçlamaktadır.

Türk sinemasının ve toplumsal muhalefet tarihinin en önemli figürlerinden biri olan Yılmaz Güney, söz konusu eserde yalnızca bir sanatçı ya da yönetmen olarak değil; sürgün, direniş, halkçılık, adalet arayışı ve toplumsal hafıza kavramlarıyla ilişkilendirilen kültürel bir simge olarak yeniden kurgulanmaktadır. Özellikle Güney'in sinema kariyerine, sürgün yıllarına, politik mücadelesine ve Fransa'da geçen son dönemine yapılan göndermeler, şiirlerde güçlü bir bellek alanı oluşturmaktadır.

Çalışmanın kuramsal çerçevesini Jan Assmann'ın "kültürel bellek kuramı", Pierre Nora'nın "hafıza mekânları yaklaşımı" ile Lawrence Venuti ve Antoine Berman'ın "çeviri kuramları" oluşturmaktadır. Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden yakın okuma ve karşılaştırmalı metin çözümlemesi kullanılmıştır. Eserde yer alan şiirler ile bunların Fransızca çevirileri; kültürel göndermeler, sinematografik unsurlar, yerel söyleyişler, Kürtçe ifadeler, sözcük oyunları ve çevirmen dipnotları açısından incelenmiştir.

İnceleme sonucunda, çevirinin yalnızca dilsel bir aktarım süreci olmadığı, aynı zamanda ömrünün önemli bir bölümünü Fransa'da geçiren Yılmaz Güney'e ilişkin kültürel belleğin uluslararası düzeyde yeniden dolaşıma sokulmasını sağlayan bir kültürel aracılık işlevi üstlendiği görülmüştür. Ayrıca çevirmenin görünürlüğünü artıran açıklama ve dipnotların, kültürel farklılıkların korunmasına katkı sağlayarak yabancılaştırıcı bir çeviri stratejisini desteklediği tespit edilmiştir. Bu yönüyle eser, kültürel belleğin çeviri yoluyla yeniden inşasının ve kültürlerarası aktarımın dikkat çekici örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir.

Anahtar Sözcükler: Kültürel bellek, şiir çevirisi, Yılmaz Güney, ABA Müslim Çelik, Fransızca çeviri, çevirmenin görünürlüğü, kültürel aktarım, karşılaştırmalı edebiyat.

¹Prof. Dr. Medine SİVRİ, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Karşılaştırmalı Edebiyat Bölümü, ORCID: 0000-0002-9407-9308.

²Prof. Dr. Medine SİVRİ, Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Comparative Literature, ORCID: 0000-0002-9407-9308.

ABSTRACT

Cultural memory is considered one of the fundamental mechanisms through which individual and collective experiences are preserved and transmitted across generations. Literary works and their translations play a crucial role in preserving, reconstructing, and disseminating this memory beyond the boundaries of their original cultures. This study aims to examine how the image of Yılmaz Güney, constructed in Aba Müslim Çelik's poetry collection *Paris'te Kavalla Son Prelüd*, is reproduced through French translation and how cultural memory is transferred to the target culture through various translational strategies.

One of the most influential figures in Turkish cinema and the history of social opposition movements, Yılmaz Güney is represented in the collection not merely as a filmmaker or artist but as a cultural symbol associated with exile, resistance, popular culture, social justice, and collective memory. References to his cinematic career, political struggle, years of exile, and final period spent in France contribute to the construction of a powerful memory space throughout the poems.

The theoretical framework of the study is based on Jan Assmann's "theory of cultural memory", Pierre Nora's "concept of sites of memory", and "the translation theories" developed by Lawrence Venuti and Antoine Berman. Employing a qualitative methodology, the study combines close reading with comparative textual analysis. The source poems and their French translations are examined in terms of cultural references, cinematic imagery, local expressions, Kurdish elements, wordplay, and translator's notes.

The findings demonstrate that translation operates not only as a linguistic act of transfer but also as a process of cultural mediation through which the cultural memory of Yılmaz Güney—who spent a significant part of his life in France—is reconstructed and circulated internationally. Furthermore, explanatory notes and footnotes that increase the visibility of the translator contribute to preserving cultural specificity and support a foreignizing translation strategy. Consequently, the work can be regarded as a significant example of how translation participates in the reconstruction of cultural memory and facilitates intercultural transmission across linguistic and cultural boundaries.

Keywords: Cultural memory, poetry translation, Yılmaz Güney, Aba Müslim Çelik, French translation, translator visibility, cultural transfer, comparative literature.

GİRİŞ

Kültürel bellek, bireysel ve toplumsal deneyimlerin kuşaklar boyunca aktarılmasını sağlayan, bir toplumun kimliğini kurduğu ortak referans noktalarını içeren temel bir kültürel mekanizma olarak tanımlanmaktadır (Assmann, 2011). Assmann'a (1995) göre kültürel bellek, günlük etkileşimlerle sınırlı kalan iletişimsel bellekten farklı olarak, kurumsallaşmış ve simgesel biçimlerle -metinler, törenler, anıtlar- kuşaklar arasında aktarılan, bir topluluğun kendine dair bilgisini yeniden üretme biçimidir. Bu bağlamda edebî eserler ve onların çevirileri, kültürel belleğin korunmasında, yeniden üretilmesinde ve farklı kültürlere aktarılmasında belirleyici bir işlev üstlenmektedir zira çeviri, yalnızca dilsel bir aktarım süreci değil, kültürel bir aracılık ve dolaşım biçimidir de. Bu çalışma, Aba Müslim Çelik'in Yılmaz Güney'e ithaf ettiği *Paris'te Kavalla Son Prelüd / Le Dernier Prélude avec le Chalumeau à Paris* (Çelik, 2014) adlı iki dilli şiir kitabında inşa edilen Yılmaz Güney imgesinin Fransızca çeviri aracılığıyla nasıl yeniden üretildiğini ve kültürel belleğin hedef kültüre hangi stratejilerle aktarıldığını incelemeyi amaçlamaktadır. Yılmaz Güney'e ithaf bu kitap; Güney'in yaşamını, filmlerini, sürgününü ve ölümünü şiirsel imgelerle yeniden yorumlamaktadır. Kitap aynı zamanda Güney'in kendi sinema dünyasıyla birebir örtüşen; Kürt kimliği, yoksulluk, baskı, sürgün ve direniş gibi temaları işlemektedir.

Türk sinemasının ve toplumsal muhalefet tarihinin en önemli figürlerinden biri olan Yılmaz Güney, ele alınan eserde yalnızca bir sanatçı ya da yönetmen olarak değil; sürgün, direniş, halkçılık, adalet arayışı ve toplumsal hafıza kavramlarıyla ilişkilendirilen kültürel bir simge olarak yeniden kurgulanmaktadır. Güney'in sinema kariyerine, sürgün yıllarına, politik mücadelesine ve ömrünün önemli bir bölümünü geçirdiği Fransa'daki son dönemine yapılan göndermeler, kitabın bütününde güçlü bir bellek alanı oluşturmaktadır. 1952'de Erzincan'da doğan, kartografya eğitimi almış, "Aba" mahlasını kullanan ve Peryavşan (1989, Ceyhun Atuf Kansu Şiir Ödülü) ile Necatigül (2008, Cemal Süreyya Şiir Ödülü) gibi ödüllü kitaplara imza atmış olan Aba Müslim Çelik, Türkiye Yazarlar Sendikası genel sekreterliği görevini de yürütmüş bir şairdir (Çelik, 2014). Yapı kitabevi tarafından Eylül 2014'te -Yılmaz Güney'in Paris'te ölümünün otuzuncu yılında- yayımlanan eserin yeni baskısı Akdoğan Yayınları'na Ocak 2026'da Ankara'da yapılan iki dilli Türkçe kaynak metinler ile bunların Fransızca çevirilerini karşılıklı sayfalarda sunan iki dilli bir yapıdadır. Kitabın açılış bölümünde yer alan özgeçmişten anlaşıldığı üzere, eserin Fransızcaya aktarımı, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Karşılaştırmalı Edebiyat Bölümü, Çeviribilim Anabilim Dalı öğretim üyesi Prof. Dr. Medine Sivri tarafından gerçekleştirilmiştir. Sivri, Fransız şiiri ile karşılaştırmalı edebiyat alanındaki çalışmalarıyla tanınan bir akademisyendir (Çelik, 2025); Bu bilgi, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde tartışılacak olan çevirmen görünürlüğü meselesini somut bir zemine oturtmaktadır.

KURAMSAL ÇERÇEVE

Çalışmanın kuramsal çerçevesini Jan Assmann'ın "kültürel bellek" kuramı, Pierre Nora'nın hafıza mekânları yaklaşımı ile Lawrence Venuti ve Antoine Berman'ın çeviri kuramları oluşturmaktadır. Araştırmada nitel araştırma yöntemlerinden yakın okuma ve karşılaştırmalı metin çözümlemesi kullanılmış; eserde yer alan şiirler ile bunların Fransızca çevirileri, kültürel göndermeler, sinematografik unsurlar, yerel söyleyişler, Kürtçe ifadeler, sözcük oyunları ve çevirmen dipnotları açısından incelenmiştir. Kitapta otuzu aşkın çevirmen dipnotunun bulunması incelemenin başlıca odak noktalarından birini oluşturmuş; bu dipnotların işlevi, çevirmenin görünürlüğü ve yabancılaştırıcı çeviri stratejisi bağlamında değerlendirilmiştir.

Assmann'ın (1998, 2011, 2015) geliştirdiği "kültürel bellek" kuramının temelleri Maurice Halbwachs'ın 'kolektif bellek' kuramına dayanmaktadır. Halbwachs' göre, bellek bireysel bir yeti değildir toplumsal olarak kurulan ve sürdürülen bir süreçtir. İnsanların geçmişini hatırlaması 'saf' bir zihinsel faaliyetle değil aksine her zaman içinde bulundukları aile, dinî topluluk, sınıf, ulus vb. toplumsal grupların sunduğu çerçeveler aracılığıyla gerçekleşir. Bunlar, neyin hatırlanacağını, nasıl hatırlanacağını ve neyin unutulacağını belirler (Halbwachs, 2018: 39-44). Her ne kadar Assmann, Maurice Halbwachs'ın "kolektif bellek" kuramına yaslanırsa da onu aşarak belleğin yalnızca toplumsal çerçeveler içinde işleyen bir olgu olmadığını aksine metinler, ritüeller ve mitler aracılığıyla kurumsallaştığını dile getirir ve belleği uzun süreli ve sembolik bir anlam sistemi olarak yeniden kurar. Assmann, "Kolektif Bellek ve Kültürel Kimlik" (Kollektives Gedächtnis und kulturelle Identität) (1988) adlı makalesinde, Halbwachs'ın "kolektif bellek" kuramında kültürel boyutu ihmal ettiğini ileri sürerek, "kolektif bellek" kavramını genişletmiş ve "kültürel bellek" kavramını ortaya atmıştır.

Assmann, toplumların geçmişle kurdukları ilişkiyi iki farklı bellek biçimi üzerinden açıklar. İletişimsel bellek, gündelik etkileşimler yoluyla aktarılan, üç-dört kuşakla sınırlı, biçimsel olmayan bir hatırlama biçimiyken; kültürel bellek, yazılı metinler, ritüeller, anıtlar ve sanat eserleri gibi kurumsallaşmış simgesel biçimler aracılığıyla kuşaklar boyunca aktarılan, bir topluluğun kimliğini kurduğu sabit noktaları içerir. Bu çerçevede edebî metinler, geçmişe dair anlamı depolayan ve yeniden etkinleştiren birer anlam deposu işlevi görür. Yılmaz Güney'in imgesi, *Paris'te Kavalla Son Prelüd*'de tam olarak bu işlevi üstlenmektedir: şair, Güney'in

biyografik gerçekliğini şiirsel bir söyleme dönüştürerek onu bireysel bir anıdan toplumsal bir bellek nesnesine taşımaktadır.

Pierre Nora'nın (1989: 7-24) "hafıza mekânları" (lieux de mémoire) kavramı ise, bir toplumun bellek işlevi yüklediği her türlü somut ya da soyut referans noktasını -anıtlar, mekânlar ama aynı zamanda metinler, semboller ve kişiler- kapsayacak biçimde genişletilmiş bir bellek anlayışı sunar (Nora, 1984-1992). Bu bakış açısından değerlendirildiğinde, *Paris'te Kavalla Son Prelüd*'ün bütünüyle Yılmaz Güney'in kişiliği etrafında kurgulanan bir hafıza mekânı inşa ettiği söylenebilir: sinema, sürgün, Paris ve 9 Eylül 1984 tarihi, kitap boyunca tekrarlanan ve birbirini besleyen bellek göstergeleri olarak işlev görmektedir. Şiirler, Güney'e dair biyografik ve tarihsel izleri simgesel biçimde saklayan birer bellek kapsülüne dönüşmekte; çeviri ise bu hafıza mekânının sınırlarını Fransızca konuşan okur kitlesine doğru genişletmektedir.

Çalışmanın çeviribilimsel çerçevesi, Venuti (1995) ile Berman'ın (1984: 250-278) yaklaşımlarına dayanmaktadır. Venuti, çeviri stratejilerini yerlileştirme (domestication) ve yabancılaştırma (foreignization) ekseninde ele alır; yerlileştirici çeviri kaynak metnin izlerini hedef kültürün normlarına uydurarak görünmez kılarken, yabancılaştırıcı çeviri kaynak kültürün özgüllüğünü hedef metinde görünür bırakır ve çevirmenin varlığını gizlemez. Berman (1984) ise bu tutumu "l'épreuve de l'étranger" (ötekinin sınanması) kavramıyla derinleştirir: ona göre çeviri, ötekiliği silmek yerine onunla yüzleşmeyi göze almalı; çevirmenin notları ve açıklamaları, bu yüzleşmenin okura da yaşatılmasını sağlayan somut araçlardır. Bu iki yaklaşım bir arada değerlendirildiğinde, çevirmen görünürlüğünü artıran dipnot ve açıklamaların, kültürel farklılıkların korunmasına hizmet eden bilinçli bir stratejik tercih olduğu ileri sürülebilir.

KÜLTÜREL BELLEĞİN ÇEVİRİ YOLUYLA YENİDEN İNŞASI

Paris'te Kavalla Son Prelüd'de Yılmaz Güney imgesi, büyük ölçüde onun sinema kariyerine yapılan doğrudan göndermeler aracılığıyla inşa edilmektedir. Araştırma konusu çevri kitapta tematik olarak üç ana ekseninde toplanan yirmiyi aşkın şiir yer alıyor. Bunlar sırasıyla; 1. Yılmaz Güney'in yaşamına ve filmlerine adanmış şiirleri, 2. Coğrafya, kimlik ve yoksulluk şiirleri, 3. Sürgün, Paris ve kişisel lirik şiirleri şeklinde özetlemek mümkündür:

A. Yılmaz Güney'in Yaşamına ve Filmlerine Adanmış Şiirler:

1. *Sinemografi / Cinémographie* — Güney'in hayatını kronolojik bir şiirsel biyografi olarak sunar. Bu, Siverek'ten Paris'e uzanan bir yolculuktur.
2. *Lezgo Dayının Yeri / Chez l'Oncle Lezgo* — Güney'in Urfa ve Siverek'teki gençlik günlerinin dile gelmesidir.
3. *Sinemam Şairi / Poète de Mon Cinéma* — Güney'i "bütün isyan türkülerini sevda şiiri gibi söyleyen adam" olarak tanımlar.
4. *Paris'te Kavalla Son Prelüd / Le Dernier Prélude avec le Chalumeau à Paris* — Kitaba adını veren bu şiir, Güney'in 9 Eylül 1984'teki ölümünü anlatır.
5. *Yılmaz Güney'en Yılmaz Güney'e / De Yılmaz Güney À Yılmaz Güney* — Güney'e yazan/ithaf eden en duygusal şiirdir.
6. *Çikin Kıyal / L'Oï Laid (Le Roi Laid)* — "Çirkin Kral" lakabının çocukça söylenişinden yola çıkan bir şiirdir.
7. *Alev Sinema / Cinéma de Flamme* — Güney'in sinema mirasını devrimci bir dil ile yüceltir.

B. Coğrafya, Kimlik ve Yoksulluk Şiirleri:

1. *Kilame Sevo'ye / Le Chant de Sevim* — Kürtçe dengbej (saz şairi) geleneğinden beslenen güçlü bir aşk ve hüznün şiiridir.

2. *Koza / Le Cocon* — Çukurova'daki Kürt tarım işçilerinin dramını anlatır: yoksulluk, göç, kimlik damgalanması.
3. *Muş Ovası / La Plaine de Muş* — Doğu Anadolu'nun karla kaplı, ağır ve umut dolu peyzajını betimler.
4. *Mavzer Türküsü / Sa Chanson Est Mauser* — Direniş ve özgürlük imgesiyle yüklü bir şiirdir.
5. *Dikenli Tellerin Dilinden Gececeğimize / Au Lieu de Passer par la Langue des Fils Barbelés* — Sürü (Yılmaz Güney filmi) üzerine akrostiş bir şiirdir.

C. Sürgün, Paris ve Kişisel Lirikizm Şiirleri:

1. *Seine (Sen) Toi* — Seine nehri ile Türkçe “sen” (ikinci tekil şahıs) arasındaki ses benzerliğinden doğan nefis bir dil oyunu içeren şiirdir. Charles Baudelaire ve Paul Celan’a göndermeler içerir.
2. *Arkadaş İssizlığında / Dans la Solitude d'Ami* — Sürgün acısı ve dostluk üzerinedir.
3. *Yağmura Benzer... Üç Çiçek Sönümü / Semblable à la Pluie* — Güney'in ölümünü “Paris'in soluk yüzü” üzerinden anlatır.
4. *Elif'in Parisuenyası / Parisuenya d'Elif* — Güney'in filmleri ve ailesiyle iç içe geçen lirik bir şiirdir.
5. *Mirjana — Mavisi Çözölmüş Göğ* — Sırp kökenli bir kadına adanmış, Balkanlara uzanan bir şiirdir.

“Yılmaz Güney'den Yılmaz Güney'e” başlıklı şiirde şair, Güney'e babacan bir sesle seslenir: “Umut'um baba / bunca yıl geçti / Soldu otuz bahar ardı ardına / Sarılmışsın gerçekçi bir silaha / Hep varsa yoksa o, / Sinema” (Çelik, 2014). Şiirin Fransızca çevirisi bu duygusal kaydı büyük ölçüde korur: “*Mon Espoir papa / on a passé tant de temps / se sont fanés succesivement trente printemps / tu as embrassé une arme réaliste / C'est toujours le même refrain / le Cinéma*” (Çelik, 2026). Buradaki “Umut” sözcüğü, yalnızca bir soyut kavrama değil, doğrudan Yılmaz Güney'in filmine gönderme yapmaktadır; çevirmen bu göndermeyi örtük bırakmak yerine, “*L'Espoir est l'un des films connus de Yılmaz Güney*” notuyla açıkça belirtmiştir (Çelik, 2026). Benzer biçimde, kitabın çeşitli yerlerinde geçen “Sürü”, “Yol” ve “Aç Kurtlar” gibi film adları da sırasıyla “*Le Troupeau*”, “*Le Chemin*” ve “*Loups Affamés*” olarak aktarılmış, her biri dipnotla açıklanarak okurun bu sinematografik göndermeleri fark etmesi sağlanmıştır (Çelik, 2026). Bu tercih, Venuti'nin (1995) yabancılaştırma kavramıyla örtüşen somut bir uygulama örneğidir: çevirmen, kaynak kültüre özgü göndermeleri hedef metinde eritmek yerine, dipnot aracılığıyla görünür kılmayı tercih etmiştir.

Kitabın başlığını da veren “*Paris'te Kavalla Son Prelüd*” şiiri, Yılmaz Güney'in kültürel belleğinin en yoğun biçimde işlendiği metindir. Şiir, doğrudan Güney'in Paris'te öldüğü tarihe göndermeyle açılır: “*Sombahar, yıl seksen dört / eylül dokuzda / gün kara, gönül yareli / saatin beş on beşi / çın sabahta biten öykü*” (Çelik, 2014); Fransızca çeviride bu dizeler “*Le printemps plein, l'année quatre-vingt-quatre / au neuf septembre / un jour funeste, un cœur meurtri / il est cinq heures et quart / l'histoire qui a fini au matin très tôt*” biçiminde karşılanmıştır (Çelik, 2026). Burada dikkat çeken “sombahar” sözcüğü, “sonbahar” (güz) sözcüğüyle sesteş olmakla birlikte şair tarafından “tam bahar” anlamında türetilmiş bir sözcük oyunudur; çevirmen bu oyunu “*le printemps plein*” biçiminde yaratıcı bir çözümle aktarmış ve durumu “bu bir sözcük oyunudur; sombahar tam bahar, sonbahar ise güz anlamına gelir” yönünde bir notla açıklamıştır (Çelik, 2026). Şiirin ilerleyen dizelerinde vatan özlemi ile kişisel yasın iç içe geçtiği görülür: “*yurdum benim, / öldürölmüş civan oğullarıyla / kanlı bir mısra gibi / uzakta / Yorgun, çok hızlı / vuruyor yüreğim / alınmasın buna / Siirt'in Paris Köyü*” (Çelik, 2014). Burada “Siirt'in Paris Köyü” ifadesiyle kurulan gönderme, Güney'in doğduğu coğrafya ile öldüğü şehri aynı

dizede buluşturarak, sürgün deneyimini hem coğrafi hem de sembolik düzeyde okura aktarmaktadır.

Eserde kültürel belleğin aktarımı yalnızca sinematografik göndermelerle sınırlı kalmaz; Kürtçe unsurlar ve yerel söyleyişler de kaynak metnin kültürel dokusunu oluşturan önemli bileşenlerdir. Çevirmen, Türkçedeki “kurt” (hayvan) ile “kürt” (Kürt) sözcükleri arasındaki sesteşliğin Fransızcada karşılanamadığını açıkça belirtir: “*En Turc, la prononciation des mots 'kurt' (le loup) et 'kürt' (kurde) est semblable [...] il n'est possible de donner cette forme en Français*” (Çelik, 2026). Bu açıklama, Berman’ın (1984) “l’épreuve de l’étranger” ilkesinin doğrudan bir uygulaması olarak okunabilir: çevrilemeyen bir ses oyunu, sessizce atlanmak yerine okura görünür kılınmaktadır. Benzer biçimde, bir şiirde kullanılan Urfa/Siverek yöresel ağzı da dipnotla belirtilmiş, Arap erkeklerinin kullandığı bir başörtüsü olan “kefiye” sözcüğü açıklanmış ve “Endirdiğ” (İndirdi), “Angarı” (Ankara) gibi yerel telaffuzlar dipnot yoluyla çözümlenmiştir (Çelik, 2026). Bu örnekler, çevirinin yalnızca standart Türkçeyi değil, ülkenin dilsel ve kültürel çoğulluğunu da hedef dile taşıma çabasında olduğunu göstermektedir.

Şiirsel dilin yoğun biçimde sözcük oyunlarına dayandığı bölümlerde çevirmenin stratejisi daha da belirginleşir. “Çikin Kıyal” başlıklı şiir, “Çirkin Kral” ifadesinin çocuksu bir telaffuz bozulmasından oluşur; çevirmen bu oyunu Fransızcada “*L’oi laid (le roi laid)*” biçiminde benzer bir ses çarpıtmasıyla yeniden yaratmış ve dipnotla “Çikin Kıyal, Çirkin Kral ifadesinin çocuksu bir telaffuzudur” açıklamasını eklemiştir (Çelik, 2026). Aynı şiirde geçen “*ötüşür kuşlar zincir lir halinde*” dizesindeki “zincir lir” ifadesi de, “zincirler” sözcüğünün “zincir” (chaîne) ve “lir” (lyre) olarak ikiye bölünmesiyle oluşturulmuş bir oyundur; çevirmen bu bölünmeyi açıklayarak metnin biçimsel özgüllüğünü koruma yoluna gitmiştir (Çelik, 2026). Kitabın başka bir yerinde geçen “bilgisunar” sözcüğü de, standart “bilgisayar” yerine türetilmiş, “bilgi sunan” anlamını çağrıştıran bir yenilik sözcüğüdür ve yine dipnotla açıklanmıştır. Bu örnekler, çevirmenin sözcük oyunlarını sessizce yerleştirmek yerine, önce yaratıcı bir eşdeğerle aktarmayı, ardından da açıklayıcı notla desteklemeyi tercih ettiğini; böylece hem biçimsel hem de bilgilendirici çift katmanlı bir strateji izlediğini ortaya koymaktadır.

Kitaptaki akrostiş şiirler, çeviri açısından özellikle zorlayıcı bir alan oluşturmaktadır zira akrostiş yapı, kaynak dildeki harflerin dizilişine bağlı olduğundan doğrudan aktarılması mümkün değildir. “Fatoş” akrostişinde Yılmaz Güney’in eşinin adı gizlenmişken, “Sürü” akrostişi hem Güney’in ünlü filmine hem de “sürü/topluluk” anlamına gönderme yaparak çift katmanlı bir anlam kurar: “*Sürü, c’est un film très connu de Yılmaz Güney. On a fait encore l’acrostiche. Sürü est en même temps, c’est le troupeau*” (Çelik, 2026). “Aytaç Arman” akrostişinde ise bir Türk oyuncunun adı gizlidir; çevirmen bu yapının Fransızcaya aktarılamadığını doğrudan itiraf eder ve nedenini dipnotla açıklar (Çelik, 2026). Çevirmenin bu tür durumlarda biçimsel eşdeğerlik arayışından vazgeçip açıklayıcı nota başvurması, Berman’ın (1984) öngördüğü türden “görünür” bir çevirmen tutumunu yansıtmaktadır: çevrilemeyen, gizlenmek yerine adlandırılmaktadır.

Yılmaz Güney’in kişisel tarihi, eserde daha geniş bir toplumsal-politik bağlama da eklenir. 12 Eylül 1980 askerî darbesine yapılan gönderme, “*C’est la date du troisième coup d’État Militaire en Turquie. Le militarisme*” notuyla açıklanırken (Çelik, 2026), 2013 tarihli Gezi Parkı direnişi de “Gesi Bağları” adlı türküyü kurulan bir sözcük oyunu aracılığıyla metne sızdırılmış ve çevirmen bu çağrışımı “*une révolte sociale contre le gouvernement commencée d’abord à Taksim/Istanbul en 2013*” notuyla okura aktarmıştır (Çelik, 2026). Bu göndermeler, Güney’in bireysel sürgün ve direniş hikâyesinin, Türkiye’nin yakın toplumsal-politik tarihiyle iç içe geçtiğini; kültürel belleğin yalnızca bir sanatçıya değil, bir döneme ve o dönemin ortak deneyimine ait olduğunu göstermektedir. Eserin ruhunu özetleyen arka kapak dörtlüğü bu şiir kitabının özünü vermektedir (*Yurdum benim, gidiyoruz galiba / yalnızlığa gömülü ve çocukça / Akıyor şiirsel imgeler nehri / yıldız tarlaları arasında / Gülünün güneşi emzirdiği yere; Mon*

pays je crois que nous allons / incorporée à la simplicité et enfantine / coule la rivière des images poétiques / parmi les champs d'étoiles / vers le lieu où sa rose allaitait le soleil (Çelik, 2014, 2026) .

Kitabın bütününde yer alan otuzu aşkın çevirmen dipnotu, tek tek ele alındığında farklı işlevlere sahip görünse de, bir bütün olarak değerlendirildiğinde tutarlı bir çeviri stratejisinin izlerini taşımaktadır. Sinema göndermeleri, Kürtçe/yerel unsurlar, sözcük oyunları, akrostiş yapılar ve tarihsel olaylar; hepsi aynı yöntemle, yani kaynak kültürün izini silmeden, açıklayarak aktarılmıştır. Bu tutarlılık, Venuti'nin (1995) yabancılaştırma kavramıyla ve Berman'ın (1984) "l'épreuve de l'étranger" ilkesiyle doğrudan örtüşmektedir: çevirmen Medine Sivri, metni Fransız okurun beklentilerine göre yerleştirmek yerine, okuru kaynak kültürle karşılaşmaya davet eden, kendi varlığını gizlemeyen bir konum benimsemiştir. Bu bağlamda çeviri, yalnızca dilsel bir aktarım süreci olarak değil, Yılmaz Güney'e ilişkin kültürel belleği uluslararası düzeyde yeniden dolaşıma sokan bir kültürel aracılık biçimi olarak da okunmalıdır.

SONUÇ

Sonuç olarak, Aba Müslim Çelik'in *Paris'te Kavalla Son Prelüd / Le Dernier Prélude avec le Chalumeau à Paris* adlı eseri, kültürel belleğin çeviri yoluyla yeniden inşasına dair dikkat çekici bir örnek sunmaktadır. Assmann'ın "kültürel bellek" kuramı ve Nora'nın "hafıza mekânları" yaklaşımı çerçevesinde değerlendirildiğinde, kitabın Yılmaz Güney'in kişiliği etrafında bilinçli biçimde kurgulanmış bir bellek mekânı inşa ettiği görülmektedir. Venuti ve Berman'ın çeviri kuramları ışığında yapılan çözümleme ise, bu bellek mekânının Fransızcaya aktarımında izlenen stratejinin baskın biçimde yabancılaştırıcı olduğunu; çevirmenin görünürlüğünü artıran açıklama ve dipnotların kültürel farklılıkların korunmasına doğrudan katkı sağladığını ortaya koymaktadır. İncelenen sinematografik göndermeler, Kürtçe ve yerel söyleyişler, dil oyunları ("sombahar/sonbahar", "Seine/Sen", "zincir-lir/zincirler"), akrostiş yapılar (Fatoş (Güney'in eşi), Sürü (film), Nihat (Behram, şair) gibi isimlerin baş harfleriyle oluşturulmuş akrostişler), film referansları (Umut, Yol, Duvar, Sürü, Hudutların Kanunu, Aç Kurtlar, İkisi de Cesurdu gibi Güney'in filmlerine sürekli atıflar yapılıyor.) ile tarihsel-politik göndermeler, çevirinin salt dilsel bir eşdeğerlik arayışının ötesinde, kültürel bir aracılık işlevi üstlendiğini göstermektedir.

Dil ve teknik özellikler bakımından kimi şiirler güçlü bir anlatı sesi taşıırken kimileri saf lirizme kayan içsel monologlarla verilen eserde şair Çelik'in, çok dilli bir yapı içeren Yılmaz Güney'in kültürünü şiirlerine çok güzel yansıttığı görülmektedir. Şiirlerde, Türkçe, Fransızca, Kürtçe (Kurmanci ve Zaza lehçeleri) ve hatta bir miktar Arapça sözcük ve deyim bir arada kullanılmaktadır. Bu dilsel çoğulculuk Güney'in kendi kimliğini yansıtmaktadır.

Ömrünün önemli bir bölümünü Fransa'da geçiren ve orada hayatını kaybeden Yılmaz Güney'e ilişkin kültürel bellek, bu çeviri sayesinde yeniden dolaşıma girmekte ve uluslararası bir okur kitlesine ulaşmaktadır. Bu yönüyle eser, kültürel belleğin çeviri yoluyla yeniden inşasının ve kültürlerarası aktarımın dikkat çekici örneklerinden biri olarak değerlendirilebilir; ileride yapılacak çalışmaların, benzer iki dilli edebî eserlerin alımlanma süreçlerini hedef kültürdeki okur tepkileri üzerinden de incelemesi bu alandaki tartışmayı zenginleştirecektir.

KAYNAKÇA

Assmann, J. (1998). Collective Memory and Cultural Identity. *New German Critique*, 65, 125–133.

Assmann, J. (2011). *Cultural Memory and Early Civilization: Writing, Remembrance, and Political Imagination*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Assmann, J. (2015). Kültürel Bellek: Eski Yüksek Kültürlerde Yazı, Hatırlama ve Politik Kimlik (A.Tekin, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Berman, A. (1984). L'Épreuve de l'étranger: Culture et traduction dans l'Allemagne romantique. Paris: Gallimard.
- Çelik, A. M. (2014). Paris'te Kavalla Son Prelüd İstanbul: Yapı Kitaplığı.
- Çelik, A. M. (2026). Paris'te Kavalla Son Prelüd / Le Dernier Prélude avec le Chalumeau à Paris (Çev. M. Sivri). Ankara: Akdoğan Yayınları.
- Halbwachs, M. (2018). Kolektif Bellek (Çev. Z. Karagöz). Pinhan Yayınları.
- Nora, P. (1989). Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire. Representations, 26, 7–24.
- Nora, P. (Yön.) (1984–1992). Les Lieux de mémoire (7 Cilt). Paris: Gallimard.
- Venuti, L. (1995). The Translator's Invisibility: A History of Translation. London: Routledge.

CEYHUN ATUF KANSU’NUN ŞİİRLERİNİN EKOELEŞTİREL ANALİZİ AN ECOCRITICAL ANALYSIS OF CEYHUN ATUF KANSU’S POEMS

Dr. Ahmet Metehan ŞAHİN

Assistant Professor, Dean's Office, Turkish Military Academy, National Defence University,
Türkiye

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2766-6649>

ÖZET

Dünya genelinde son yıllarda çevre sorunlarının küresel ölçekte artış göstermesi, diğer alanlarda olduğu gibi edebiyat çalışmalarında da doğa-insan ilişkisini merkeze alan ekoeleştirel çalışma ve yaklaşımların önem kazanmasına neden olmuştur. Ekoeleştirme kavramı, edebî metinlerde doğanın nasıl ve ne şekilde temsil edildiğini, bireyin çevreyle kurduğu ilişkiyi hangi boyutlarda ele alındığını ve ekolojik bilincin metinlere nasıl yansıdığını inceleyen disiplinler arası bir yöntem olarak açıklanabilmektedir. Türk edebiyatı bünyesinde çevre bilincine ve ekolojik farkındalığa sahip şairlerden biri olan Ceyhun Atuf Kansu, kaleme aldığı şiirlerinde Anadolu coğrafyasını, insanı ve doğayı bütüncül bir bakış açısıyla ele alarak ekoeleştirel bağlamda çevre bilinci geliştiren önemli isimler arasında yer alır. Bu bağlamda çalışma, Ceyhun Atuf Kansu’nun şiirlerini ekoeleştirel kuram çerçevesinde incelemeyi amaçlamaktadır. Araştırmada şairin özellikle; Anadolu, kırsal yaşam, ağaç, toprak, su ve hayvanlar gibi doğaya dair unsurları konu edinen şiirleri merkeze alınmıştır. Şairin eserleri çözümlenerek şiirlerdeki doğa temsilleri, insan-doğa ilişkisi ve çevresel duyarlılık unsurları değerlendirmeye alınmıştır. Yapılan incelemeler neticesinde Kansu’nun doğayı, estetik bir unsur olarak görmesinin yanında aynı zamanda yaşamın temel kaynağı ve insan varlığının ayrılmaz bir parçası olarak ele aldığı ve kurguladığı görülmüştür. Şairin şiirlerinde doğa, bireyin üzerinde tahakküm kurduğu bir nesne değil; insanla birlikte varlığını devam ettiren ve onun kaderini belirleyen canlı bir bütünlük olarak sunulur. Özellikle Anadolu bozkırları, dağları, nehirleri ve bitki örtüsü hem millî kimlik hem de toplumsal hafıza ile ilişkilendirilerek ekolojik bir anlam katmanına dönüştürülür. Bunun yanında Kansu’nun şiirlerinde; kırsal yaşamın korunması, toprağa bağlılık, doğal dengenin ve üretimin sürdürülmesi gibi temaların öne çıktığı tespit edilmiştir. Sonuç olarak Kansu’nun şiirleri, insan merkezli bakış açısını aşan ve doğayı özne konumuna yükselten bir ekolojik bilinç taşımaktadır. Böylece şairin eserleri, Türk şiirinde çevresel duyarlılığın gelişimine katkı sağlayan önemli örnekler arasında değerlendirilebilir. Söz konusu çalışma, Kansu’nun şiir dünyasını ekoeleştirel perspektiften yeniden yorumlayarak hem Türk edebiyatındaki doğa temsillerine hem de çevre odaklı edebiyat araştırmalarına katkı sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Ekoeleştirme, Şiir, Ceyhun Atuf Kansu.

ABSTRACT

The recent global increase in environmental problems has, as in many other fields, led to a growing emphasis on ecocritical studies and approaches in literary research that center on the relationship between nature and humanity. Ecocriticism can be defined as an interdisciplinary method that examines how nature is represented in literary texts, the dimensions of the individual's relationship with the environment, and how ecological awareness is reflected in these texts. Within Turkish literature, Ceyhun Atuf Kansu stands out as one of the poets who demonstrates environmental consciousness and ecological sensitivity, addressing Anatolian geography, humanity, and nature through a holistic perspective in his poetry, thereby occupying an important position in ecocritical discourse. In this context, the present study aims to analyze Ceyhun Atuf Kansu's poetry within the framework of ecocritical theory. The research focuses particularly on his poems that deal with elements of nature such as Anatolia, rural life, trees, soil, water, and animals. Through textual analysis of his works, representations of nature, human-nature relationships, and elements of environmental awareness are evaluated. The findings indicate that Kansu does not regard nature merely as an aesthetic element but also as the fundamental source of life and an inseparable component of human existence. In his poetry, nature is not an object over which the individual exerts dominance; rather, it is presented as a living totality that coexists with humanity and shapes its destiny. In particular, the Anatolian steppes, mountains, rivers, and vegetation are transformed into an ecological layer of meaning by being associated with national identity and collective memory. Furthermore, themes such as the preservation of rural life, attachment to the land, and the sustainability of natural balance and production are prominently observed in his poems. In conclusion, Kansu's poetry embodies an ecological consciousness that transcends anthropocentric perspectives and elevates nature to a subject position. Thus, his works may be regarded as significant contributions to the development of environmental awareness in Turkish poetry. This study aims to reinterpret Kansu's poetic world from an ecocritical perspective, thereby contributing both to representations of nature in Turkish literature and to environmentally oriented literary studies.

Keywords: Ecocriticism, Poetry, Ceyhun Atuf Kansu.

GİRİŞ

Ekoeleştiri, edebiyat ile doğal çevre arasındaki ilişkiyi merkeze alan, edebî metinleri ekolojik duyarlılık ve çevre bilinci ekseninde inceleyen disiplinler arası bir eleştiri kuramıdır. Söz konusu kuramın temel amacı, doğanın edebî metinlerde nasıl temsil edildiğini, insan ve doğa ilişkisinin hangi düşünsel ve kültürel kodlar üzerinden kurgulandığını ve çevresel sorunların edebî söylem içerisindeki yansımalarını ortaya koymaktır (Oppermann, 2012: 9). Bu yönüyle ekoeleştiri, doğayı yalnızca anlatının arka planını oluşturan pasif ve hareketsiz bir mekân olarak değil, insanla karşılıklı etkileşim içerisinde bulunan bir unsur olarak ele alır. Böylece edebî bir metin; ekolojik krizler, çevresel etik, sürdürülebilirlik ve insan merkezci düşüncenin eleştirisi gibi meselelerin tartışıldığı çok katmanlı bir inceleme alanına dönüşür. Ekoeleştirel yaklaşım, insanın doğa üzerindeki hâkimiyetini sorgulayarak tüm canlı ve cansız varlıkların ekosistem içerisindeki karşılıklı bağımlılığına dikkat çekmekte; bu doğrultuda edebiyatı, çevresel farkındalık ve ekolojik bilinç geliştiren önemli bir kültürel üretim alanı olarak değerlendirmektedir.

Ekoeleştiri, çevreci düşüncenin edebiyat kuramlarına yansımaları olarak, insanı doğanın mutlak hâkimi ve merkezi unsuru olarak konumlandıran anlayışı sorgulayan eleştirel bir yaklaşımdır. Bu bağlamda, ekoeleştirin kuramsal bir kimlik kazanması, 1992 yılında edebiyat araştırmacılarının öncülüğünde kurulan “The Association for the Study of Literature and Environment” (ASLE) ile mümkün olmuş; böylece çevre odaklı edebiyat çalışmaları sistematik bir araştırma alanına dönüşmüş ve bu çalışmaların uluslararası ölçekte yaygınlık kazanmasına önemli derecede katkı sağlamıştır (Yazgünoğlu, 2024: 337).

Ekoeleştirel yaklaşıma göre edebiyat, bireylerde ekolojik bilinç geliştirmeyi amaçlayan bir araç olarak işlev görür. Böylece insanlar, çevresel tahribatı bilimsel verilerle açıklayan ürünlerden ziyade; roman, hikâye ve şiir gibi edebî metinlere daha fazla ilgi gösterir. Bu durum, sanatın insan düşüncesi üzerindeki etkisinin, ekoeleştiri tarafından edebiyata yüklenen sorumluluğun temel dayanağı olarak kabul edildiğini göstermektedir (Yavuz, 2019: 247). Sonuç olarak, ekoeleştirel yaklaşım, edebiyatı yalnızca estetik bir üretim alanı olarak değil, bireyde çevresel farkındalık ve ekolojik bilinç geliştiren kültürel bir araç olarak değerlendirir. Bu anlayışa göre edebî metinler, bilimsel verilerin çoğu zaman ulaşmakta zorlandığı geniş okuyucu kitlesine hitap ederek insanın doğayla kurduğu ilişkiyi yeniden düşünmesine imkân tanır. Anlatının duygular ve düşünceler üzerindeki dönüştürücü etkisi sayesinde okuyucuda ekolojik bir duyarlılık geliştirmesi hedeflenmekte; böylece edebiyat, çevresel sorunların görünür kılınması ve doğaya karşı etik sorumluluk bilincinin güçlendirilmesinde işlevsel bir rol üstlenmektedir. Bu sebeple ekoeleştiri, edebiyatı; çevreyi konu edinen bir sanat dalı olarak görmenin ötesinde, insanın doğayla olan ilişkisini yeniden şekillendirebilecek güçlü bir kültürel ve düşünsel araç olarak konumlandırmaktadır.

CEYHUN ATUF KANSU VE EKOELEŞTİRİ

Modern Türk şiirinin kendine özgü seslerinden biri olan Ceyhun Atuf Kansu, şiirlerinde insanı tabiatı bağımsız bir varlık olarak değil, doğanın ayrılmaz bir parçası olarak ele alır. Anadolu coğrafyasını, kırsal yaşamı, ağaçları, kuşları, çiçekleri, suyu ve toprağı estetik bir unsur olarak görmesinin yanı sıra insanın varoluşunu anlamlandıran, toplumsal belleği besleyen ve yaşamın sürekliliğini sağlayan temel değerler olarak şiirine taşır. Şairin, görevinden ötürü Anadolu’nun çeşitli bölgelerinde edindiği gözlemler, onun doğaya yönelik duyarlılığını derinleştirirken, insan ile çevre arasındaki ilişkinin etik ve yaşamsal boyutlarını da şiirlerine yansıtır.¹ Bu yönüyle Kansu’nun şiirlerinde doğa, romantik bir dekor olmanın ötesine geçerek insanın tarihsel, kültürel ve toplumsal varlığını kuşatan canlı bir özne niteliği kazanır. Ekoeleştirel kuramın insanı merkeze alan anlayışı sorgulayan, doğanın metinlerdeki temsilini çevresel etik ve ekolojik bilinç ekseninde değerlendiren yaklaşımı düşünüldüğünde, Ceyhun Atuf Kansu’nun şiirleri bu kuramsal çerçevede incelenmeye son derece elverişli bir yapı sergiler. Nitekim şairin doğayı sadece gözlemleyen değil, onun tahribine karşı duyarlılık geliştiren ve insan ile doğal çevre arasında dengeli bir ilişkinin gerekliliğini vurgulayan şiirsel söylemi, ekoeleştirel değerlendirmeler açısından oldukça zengin bir inceleme alanı sunar. Bu çalışmada, Ceyhun Atuf Kansu’nun şiirlerinin tercih edilmesinin temel gerekçesi de onun doğayı estetik bir imge olmanın ötesine taşıyarak yaşamın asli unsuru ve etik bir değer olarak konumlandırması; insan-doğa ilişkisini ekolojik farkındalık, çevresel sorumluluk ve sürdürülebilir yaşam anlayışı bağlamında yeniden düşünmeye imkân veren güçlü bir poetika ortaya koymasıdır.

¹ Ceyhun Atuf Kansu hakkında daha fazla bilgi almak için bkz: Metin Erkal (1998), “Ceyhun Atuf Kansu, Hayatı, Eserleri ve Şiirlerinin Tema Bakımından İncelenmesi”, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

Ekolojik Mekânın Şiirsel İnşası: “Domaniç Dağlarında Bir Yaylı”

Ceyhun Atuf Kansu’nun “Domaniç Dağlarında Bir Yaylı” isimli şiiri, insan ile doğa arasındaki ilişkinin romantik bir fon oluşturmakla beraber; doğanın insanın duygusal, kültürel ve varoluşsal deneyiminin ayrılmaz bir parçası olarak kurgulandığını ortaya koyan önemli metinlerden biridir. Şiir, ekoeleştirel kuram açısından değerlendirildiğinde ise insan-merkezci bakışın sınırlarını aşarak doğayı özne konumuna yükselten, insan ile çevre arasında karşılıklı etkileşime dayalı ekolojik bir bütünlük öneren bir yapıya sahip olduğu söylenebilir.

“Senin çağla gözlerinde bahar
Sıra sıra elma ağaçlarıdır, çiçeğe durmuş
Yürüdüm gökyüzü görünmüyor
Çiçekten görünmüyor gökyüzü.” (Kansu, 1970: 17)

Şiirin ilk dizesinde yer alan, “Senin çağla gözlerinde bahar / Sıra sıra elma ağaçlarıdır, çiçeğe durmuş” ifadeleri, insan ile doğa arasında metafora dayalı bir özdeşleştirmenin mevcut olduğunu gösterir. Burada sevgilinin gözleri doğanın bahar döngüsüyle özdeşleştirilirken, elma ağaçlarının çiçek açması mevsimsel bir değişimi ifade ettiği kadar aynı zamanda; yaşamın sürekliliğini, yenilenmeyi ve üretkenliği simgeler. Ekoeleştirel bakış açısından doğa, insanın his ve fikirlerini yansıtan pasif bir dekor olmanın ötesine geçerek insanla birlikte yaşayan, dönüşen ve anlam üreten aktif bir varlıktır.

Ayrıca şiirde doğa sürekli hareket hâlinindedir. “Yürüdüm gökyüzü görünmüyor / Çiçekten görünmüyor gökyüzü.” dizelerinde çiçeklerin yoğunluğu gökyüzünü örtecek derecede güçlü bir yaşam alanı oluşturur. Şiirde geçen bu ifade, doğanın insan algısını belirlediğini gösterir. İnsan çevresine egemen değildir; aksine doğanın içinde var olur. Ekoeleştirel açıdan bu yaklaşım, insanı ekolojik bütünün merkezinden uzaklaştırarak onu doğal çevrenin bir unsuru hâline dönüştürür.

“Yeşil kadifesinde gözlerinin
El değmemiş güzelliği çiçeklerin
Çiçekler kiraz çiçekleri, çiçekler şeftali
Kalbimin üstünde bir çini Kütahya’dan
(...)
Bir bir yıldızlar indi gözlerinden
Seher çeşmesine
Domaniç hanı yüzümü yudum avluda
Bir de baktım aralıktan yeni açmış
Taze leylaklar gibi, sen!” (Kansu, 1970: 17)

Şiirde sıkça tekrar eden; çiçek, ağaç, dağ ve gökyüzü imgeleri ekosistemin farklı bileşenlerini temsil eder. Kiraz ve şeftali çiçekleri, elma ağaçları, leylaklar ve çeşmeler, doğada yer alan biyolojik çeşitliliğin şiirsel bir görünümünü sunar. Bu çeşitlilik, doğanın estetik yönü kadar canlılığını ve bütünlüğünü de görünür kılar. Aynı zamanda şair, kendince belirlediği bitki türlerini özellikle isimlendirerek doğayı genelleştirilmiş bir manzara olmaktan çıkartır ve yerel ekolojiyi somut ayrıntılarla inşa eder. Böylece şiir, ekoeleştirel kuramın önem gösterdiği yer duygusu kavramını da güçlendirir.

Şairin bilinçli bir şekilde kullandığı mekânlar da ekolojik belleğin taşıyıcısı konumundadır. Domaniç ve Kütahya coğrafi isimler olmanın ötesinde doğal çevrenin ve kültürel kimliğin iç içe geçtiği yaşam alanlarıdır. Özellikle, “Kalbimin üstünde bir çini Kütahya’dan” dizesi, kültürel üretim ile doğal çevre arasındaki ilişkiyi ortaya koyar. Kütahya çinisi, bölgenin toprağı, suyu ve insan emeğinin bir araya gelmesiyle ortaya çıkan geleneksel ve kültürel bir değerdir.

Bu bağlamda, doğa ile kültür, birbirinin karşıtı olarak değil, birbirini tamamlayan iki unsur olarak sunulur.

Şiirin bir diğer önemli ekolojik unsuru da sudur. “Bir dağ çeşmesinde durduk su içtik / Şırıldamaya başladı baktım, her şey.” (Kansu, 1970: 18) dizelerinde su yalnızca fiziksel bir ihtiyaç değil, yaşamın yeniden canlanmasını sağlayan temel ekolojik bir ögedir. Çeşmenin coşkunu sesi, doğanın tamamını harekete geçiren yaşamsal döngünün sesi olarak algılanır. Böylece şiirde su; insanın tükettiği bir kaynak değil, insanla birlikte yaşayan ve yaşamı mümkün kılan doğal bir özne niteliği kazanır.

Şair, doğa bünyesinde var olan sesleri de şiirin merkezine yerleştirir. “Domaniç dağlarında bir çeşme / Şırl şırl akan bizim türkümüz” (Kansu, 1970: 17) dizelerinde doğanın sesi ile halk kültürünün sesi birleşir. Türkü, insanların söylediği bir ezgi olmanın ilerisinde; akan suyun, dağın ve rüzgârın ortak sesidir. Bu yaklaşım, doğayı konuşabilen ve anlam üretebilen canlı bir özne olarak değerlendiren ekoeleştirel anlayışın bir göstergesidir.

Şiirde mevsimsel döngü de önemli bir yer tutar. Baharın gelişi ve çiçeklerin açması, yaşamın sürekli olarak yenilenişini simgeler. Doğa, durağan bir yapıya sahip olmadığı gibi sürekli değişmekte ve dönüşmektedir. İnsan sevgisi de bu döngünün içinde anlam kazanır. Şair sevgiliyi doğadan bağımsız olarak tanımlamaz; sevgilinin varlığı doğanın yeniden canlanmasıyla birlikte ortaya çıkar. Böylece insanın bireysel duyguları, ekolojik zamanın bir parçası hâline gelir.

Şiirde dikkat çeken bir diğer özellik de doğaya yönelik herhangi bir tahakküm ya da sömürü anlayışının bulunmamasıdır. İnsan doğaya müdahale etmediği gibi onun ritmine uyum sağlar; yürür, su içer, çiçeklere bakar ve doğanın sunduğu güzelliklerle bütünleşir. Sonuç olarak “Domaniç Dağlarında Bir Yaylı” doğayı insanın kimliğini, belleğini, sevgisini ve kültürel varlığını şekillendiren temel bir yaşam alanı olarak ele alır. İnsan ile doğa arasında kurulan karşılıklı etkileşim, doğanın özneleştirilmesi, yerel ekolojik kimliğin öne çıkarılması ve kültürün doğal çevreyle birlikte düşünülmesi bakımından şiir, ekoeleştirel perspektifinden değerlendirildiğinde, çevresel duyarlılığı yüksek ve ekolojik bilince sahip önemli bir metin niteliği taşır.

Doğanın Tarihsel Belliği ve Tanıklığı: “Güzelcekale Köyünün Kayaları”

Ceyhun Atuf Kansu’nun “Güzelcekale Köyünün Kayaları” adlı şiiri, Millî Mücadele’nin önemli safhalarından birini konu edinmekle birlikte, ekoeleştirel açıdan değerlendirildiğinde doğayı yalnızca savaşın geçtiği fiziksel bir mekân olarak değil, aynı zamanda tarihsel belleği taşıyan, mücadele eden ve insanla beraber ortak bir yazgıyı paylaşan etkin bir özne olarak kurgular. Böylece şair doğal çevreyi, savaşın dekoru olarak kullanmak yerine, insanın mücadelesine tanıklık eden ve bu mücadeleyi anlamlandıran canlı bir unsur hâline getirir. Bu yönüyle şiir, insanı merkeze alan tarih anlatısının ötesine geçerek doğanın da tarihsel süreçlerin ayrılmaz bir parçası olduğunu ortaya koyar.

Şiirin merkezinde yer alan kayalar, coğrafi bir unsur olmanın yanında kolektif hafızanın da simgesidir. Şairin, “Yalçın kayalardır bunlar, parlar güneşin bıçağı / El değmemiş sessizliğin üzerinde” (Kansu, 1970: 97) dizeleri, kayaların zamanın yıkıcılığına direnerek geçmiş günümüze taşıyan doğal anıtlar niteliğinde olduğunu gösterir. İnsanlar savaşlarda ölmekte ve tarihin aktörleri değişmektedir; ancak kayalar bütün bu yaşananlara sessizce tanıklık etmeye devam eder. Doğa bu yönüyle, insanın ve tarihinin geçiciliğine karşı sürekliliği temsil eden bir

bellek mekânına dönüşür. Ekoeleştirelinin önemli isimlerinden Lawrence Buell'in doğanın sadece insan yaşamının arka planı olmadığı, aksine kültürel ve tarihsel süreçlerin etkin bir parçası olduğu yönündeki yaklaşımı, söz konusu şiirde karşılık bulur (Buell, 1995: 7).

Şiirde doğa edilgen değil, kendi varlığını sürdüren bağımsız bir özne olarak sunulur. “Yel değer, yağmur yağar aşınmaz onlar” (Kansu, 1970: 97) dizelerinde, kayaların dış unsurlara rağmen varlığını koruduğu vurgulanır. Kayaların kendini muhafaza etmesi, Anadolu insanının bağımsızlık mücadelesindeki direncini de simgeler. Böylece doğa ile insan arasında metaforik bir özdeşlik kurulur ve doğal çevrenin dayanıklılığı ulusal direnişin sembolü hâline dönüşür. Ayrıca, “Kayaların güneş bıçağıyla / Yürü düşman üzerine” (Kansu, 1970: 97) dizelerinde doğa, askerin cesaretini besleyen ve mücadeleye destek veren simgesel bir güce dönüşür. Böylece doğa, mücadelenin ruhuna ortak olan etken bir varlık olarak resmedilir. İnsan doğanın hâkimi değil, onunla hareket eden bir unsurdur.

Sonuç olarak “Güzelcekale Köyünün Kayaları”, Millî Mücadele'nin destansı anlatımını doğa merkezli bir bakış açısıyla bütünleştiren önemli şiirlerden biridir. Kansu, doğayı yalnızca savaşın geçtiği coğrafya olarak değil; tarihsel belleği koruyan, direnişi simgeleyen ve insanlarla ortak kaderi paylaşan canlı bir özne olarak ele alır.

Toprak Merkezli Ekolojik Duyarlılık: “En Güzel Vakti Anadolu'nun”

“En Güzel Vakti Anadolu'nun” isimli şiir, Millî Mücadele sonrasında Anadolu'nun yeniden inşasını konu edinirken doğayı, toplumsal dönüşümün ve yaşamın yeniden kurulmasının temel dinamiği olarak ele alır. Ekoeleştirel açıdan değerlendirildiğinde, şiirde insan ile doğa arasında karşılıklı bağımlılığa dayalı organik nitelikte bir ilişki kurulur. Şair, savaşın neden olduğu yıkımı anlatırken aynı zamanda doğanın kendini yenileme kapasitesine vurgu yapmakta; toprağı, tohumu, yağmuru ve güneşi geleceğin kurulmasında belirleyici ekolojik unsurlar olarak konumlandırır.

Şiirin merkezindeki toprak; yaşamın ve toplumsal devamlılığın kaynağı olarak betimlenir. Şairin, “Kurtardı toprağını / Kurtarmalı toprağını / Çok eski ortaçağdan” (Kansu, 1970: 218) dizeleri, toprakların işgalden kurtarılmasını ifade ettiği kadar cehaletten ve yoksulluktan kurtarılması gerektiği manasını da taşır. Burada toprak hem ekolojik hem de kültürel ve tarihsel bir anlam taşır. Böylece toprak, ulusal geleceğin belirleyicisi olarak sunulur.

Şair, savaşın geride bıraktığı yıkımı da doğal çevre üzerinden görünür kılar. “Yıkıldı köy evleri / Bir yanık taşlar kaldı” ve “Yanık tarla, yanık tohum” (Kansu, 1970: 219) dizelerinde insan yaşamındaki kayıpların yanında ekolojik düzenin de savaş nedeniyle zarar gördüğü ifade edilir. Ancak şair şiirinde, söz konusu yıkımı umutsuzlukla değil, yeniden üretim düşüncesiyle aşar.

“İyi oldu, güzel günlerin başağı

Yeni tohumlarla boy atar

Güneş iner tarlalara.

Geçti gitti kara bulut” (Kansu, 1970: 219)

Şair, yeni tohumların ekilmesi önerisinde bulunarak güzel günlerin geleceğine dair atıfta bulunur. Ayrıca şiirin en dikkat çekici yönlerinden biri de tohum imgesine yüklenen anlamdır. Böylece tohum, tarımsal üretimin bir parçası olmasının yanında geleceğin, umudun ve toplumsal dönüşümün sembolü hâline gelir. Tohumun güneşle birlikte büyümesi, insan emeği ile doğanın üretici gücünün birbirini tamamladığını gösterir. Şair, yaşamın yeniden kurulmasını, doğanın ritmine uygun hareket etmekle mümkün olacağı inancını taşır.

Şiir, her ne kadar doğrudan çevresel krizleri konu edinmese de savaşın hem insan yaşamı hem de doğal çevre üzerinde bıraktığı tahribatı görünür kılar. Ancak yıkım karşısında, doğanın kendini yenileyebilme gücü ön plana çıkarılır. Bu doğrultuda şiir, doğanın yaşamı yeniden kurabilen dinamik bir sistem olduğunu vurgulamaktadır.

SONUÇ

Çalışmada Ceyhun Atuf Kansu'nun "Domaniç Dağlarında Bir Yaylı", "Güzelcekale Köyünün Kayaları" ve "En Güzel Vakti Anadolu'nun" isimli şiirleri ekoeleştirel kuram çerçevesinde incelenmiş; şairin doğaya yaklaşımı, insan-doğa ilişkisini ele alış biçimi ve ekolojik duyarlılığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Yapılan incelemeler neticesinde, Kansu'nun doğayı yalnızca şiirsel estetiği güçlendiren bir unsur ya da anlatının geçtiği fiziksel bir çevre olarak değerlendirmede; aksine onu tarihsel, kültürel ve etik anlamlar yüklediği canlı bir özne olarak kurguladığı anlaşılar. Bu yönüyle şairin şiirlerinde doğa, insan yaşamının dışında kalan edilgen bir varlık değil; insanla birlikte yaşayan, onun belleğini taşıyan, kültürünü besleyen ve varoluşunu anlamlandıran temel bir yaşam alanı hâline gelir.

İncelenen şiirler, şairin doğaya ilişkin poetikasını da görünür kılar. "Domaniç Dağlarında Bir Yaylı" şiirinde doğa, insanın duygusal ve kültürel varoluşunu şekillendiren canlı bir ekosistem olarak öne çıkarken; "Güzelcekale Köyünün Kayaları" şiirinde ise doğal çevre tarihsel belleğin taşıyıcısı ve Millî Mücadele'nin sessiz tanığına dönüşür. "En Güzel Vakti Anadolu'nun" şiirinde ise toprak, tohum, yağmur ve güneş imgeleri aracılığıyla doğanın üretici gücü, yenilenme kapasitesi ve yaşamı yeniden kuran sürekliliği vurgulanır. Böylece Kansu'nun şiirlerinde doğa, farklı bağlamlarda görünmekle birlikte her zaman insanla karşılıklı etkileşim içerisinde bulunan, yaşamın devamlılığını sağlayan ve toplumsal hafızayı koruyan etkin bir özne olarak temsil edilir.

Sonuç olarak Kansu, insanı doğanın mutlak hâkimi olarak konumlandırmamakta; onu toprağın, suyun, ağacın, kuşun ve bütün doğal çevrenin ayrılmaz bir parçası olarak değerlendirmektedir. Şiirlerinde doğaya yönelik tahakküm, sömürü ya da tüketim anlayışına yer vermez. Aksine insanın doğayla uyum içerisinde yaşaması, doğal döngüye saygı göstermesi ve yaşamı doğanın ritmine göre yeniden kurması gerektiği düşüncesi ön plana çıkar.

KAYNAKÇA

- Buell, Lawrence (1995). *The Environmental Imagination*, London: Harvard University Press.
- Kansu, C. Atuf (1970). *Sakarya Meydan Savaşı*, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- Oppermann, Serpil (2012). *Ekoeleştiri-Çevre ve Edebiyat*, Ankara: Phoenix.
- Yavuz, Yasin (2019). "Edebiyat ve Ekoeleştiri: Latife Tekin'in Manves City ve Sürüklenme Adlı Romanları", *Edebî Eleştiri Dergisi*, 3(3), 245-259.
- Yazgünoğlu, K. Can (2024). "Ekoeleştiri Nedir? Ekolojinin Aynasından Edebiyat Eleştirisine Bakmak", *Söylem Filoloji Dergisi*, Edebiyat Kuramları ve Eleştiri Özel Sayısı, 334-355.

Z KUŞAĞI SONRASI YENİ DEMOGRAFİNİN KÜLTÜREL KODLARI; BİR TANIM VE HARİTALAMA DENEMESİ CULTURAL CODES OF THE NEW DEMOGRAPHICS; AN ATTEMPT AT DEFINITION AND MAPPING

Öğr. Gör. Dr. Mert EREKMEKÇİ

Batman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7165-8884>

ÖZET

Alfa ve Beta kuşaklarının yeni kültürel kodlarını “intra-dijital ontoloji” kavramsallaştırması ekseninde tanımlamayı ve haritalamayı amaçlayan bu çalışma, teknolojinin dışsal bir araç olmaktan çıkıp biliş, beden ve toplumsallığın içkin bir unsuruna dönüştüğü varsayımından hareket etmektedir. Nitel kuramsal analiz yöntemi doğrultusunda Karl Mannheim’ın kuşak teorisi, Jean Twenge’in teknolojik değişim bulguları, Mark McCrindle’in demografik profilleri ile Höfrová ve arkadaşlarının (2024) sistematik literatür derlemesi bütüncül bir yaklaşımla sentezlenmiştir. İnceleme; dijital kimlik, yapay zekâ okuryazarlığı ve hız/dikkat ekonomisi olmak üzere üç analitik mercek üzerinden yürütülmüştür. Elde edilen bulgular; yeni demografinin akışkan ve algoritmik olarak kütatörlenmiş bir kimlik yapısına, lineer olmayan ağ tabanlı bir zaman algısına, empati paradoksu barındıran mikro topluluklara, normlaşmış sistemik aktivizm anlayışına ve hibrit insan-yapay zekâ yaratıcılığına sahip olduğunu göstermektedir. Çevrimiçi ve çevrimdışı ayrımını ortadan kaldıran dijital kimlik ile sosyal ilişkileri ve algoritmik arkadaşlığı yeniden tanımlayan yapay zekâ okuryazarlığı, 15-60 saniyelik mikro içeriklerin biçimlendirdiği bilişsel peyzajla birleşmektedir. Sonuç olarak bu bilişsel ve kültürel dönüşüm, bir yandan dikkat körelmesi, sosyal izolasyon ve dijital bölünme gibi riskleri barındırırken; diğer yandan eğitim, iş, siyaset ve etik alanlarında hızlı mobilizasyon imkânı, empati 2.0 ve küresel iş birliği gibi yeni olanaklar sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Alfa ve Beta Kuşağı, Kültür, Demografi, Dijital Kimlik, İnter Dijital Ontoloji

ABSTRACT

Aiming to define and map the emerging cultural codes of Generations Alpha and Beta within the framework of an “intra-digital ontology,” this study posits that technology has ceased to be an external tool and has instead become an intrinsic element of cognition, embodiment, and sociality. Utilizing a qualitative theoretical analysis methodology, Karl Mannheim’s generation theory, Jean Twenge’s empirical findings on technological change, Mark McCrindle’s demographic profiles, and the systematic literature review by Höfrová et al. (2024) are synthesized through a holistic approach. The investigation is conducted across three analytical lenses: phygital identity, artificial intelligence literacy, and the speed/attention economy. The findings indicate that this new demographic exhibits a fluid and algorithmically curated identity structure, a non-linear network-based perception of time, micro-communities embodying an “empathy paradox,” a normalized concept of systemic activism, and hybrid human-AI

creativity. Phygital identity, which eliminates the boundary between online and offline spheres, and AI literacy, which redefines social relationships, including algorithmic friendship, converge with a cognitive landscape shaped by 15–60 second micro-content. Consequently, while this cognitive and cultural transformation carries risks such as attention atrophy, social isolation, and the digital divide, it simultaneously offers new opportunities in education, employment, politics, and ethics, including rapid mobilization capacity, Empathy 2.0, and global collaboration.

Keywords: Generation Alpha And Beta, Culture, Demography, Phygital Identity, Intra Digital Ontology.

GİRİŞ

Sosyo-demografik literatürde Z Kuşağı (1997-2012) üzerine yürütülen yoğun tartışmaların ardından, bu kohortu takip eden nesillerin gelişini takvimsel bir ilerleme olmakla birlikte beşerî tecrübenin epistemolojik ve ontolojik zemininde radikal bir kırılma olarak okumak mümkündür. Başta Alpha Kuşağı (2010/2013-2024/2025) ve ufukta belirmeye başlayan Beta Kuşağı (2025-2039) olmak üzere bu yeni demografik katmanlar, geleneksel kuşak teorilerinin sınırlarını zorlayan bütüncül bir çözümleme yaklaşımı gerektirmektedir. Bu çalışma, söz konusu yeni demografiyi basit bir tüketici grubu ya da eğitimsel özne olarak tanımlamanın ötesine geçerek, onların kültürel kodlarını sistematik bir haritalama denemesiyle çözümlemeyi amaçlamaktadır. Buradaki “kültürel kodlar” ifadesi; bireyin kimlik inşasından zaman-dikkat rejimlerine, sosyal etkileşim kalıplarından değer dizilerine ve estetik algısından gelecek projeksiyonlarına kadar uzanan kolektif bir zihniyet haritasını temsil etmektedir.

Bu haritalama denemesinin teorik omurgası, Karl Mannheim’ın (1928/1952) “tarihsel konum” (generational location) ve “taze temas” (fresh contact) kavramları üzerine inşa edilmiştir; bu kavramlar, çalışmanın ilerleyen “Nesil Kavramı ve Kuramsal Haritalama Yaklaşımı” bölümünde Twenge (2023), McCrindle (2020) ve Höfrová vd. (2024) ile birlikte ayrıntılı biçimde sentezlenmektedir. Bu sentezden hareketle, mevcut betimlemelerin bir adım ötesine geçilerek “intra-dijital ontoloji” kavramı önerilmektedir: teknoloji artık bireye dışsal bir araç değil; onun bilişsel yetilerinden, bedensel varlığından ve sosyal ilişkilene biçimlerinden ayrıştırılması imkânsız, içkin bir varlık katmanı haline gelmiştir.

Bu kuramsal derinliği somutlaştırmak adına çalışma, fiziksel ve dijital gerçekliğin birbirine eklemlendiği değil, tamamen iç içe geçtiği bir fijital kimlik inşasını merkeze alır. Bu yeni kimlik tasarımı, algoritmaların yalnızca teknik birer yardımcı değil, karar alma süreçlerine ortak olan ve sosyal bağ kurulan aktif aktörler olarak kabul edildiği yüksek bir yapay zekâ okuryazarlığı ve sosyallığı ile desteklenmektedir. Önerilen bu prototip harita, aynı zamanda mikro içeriklerin ve anlık veri akışlarının şekillendirdiği yeni bir hız ve dikkat ekonomisinin, bireyin bilişsel mimarisini nasıl kökten dönüştürdüğünü de ayrıntılı bölümler halinde tartışmaktadır. Çalışmada, kuşak etiketlemelerinin barındırdığı homojenleştirme ve klişeleştirme riskleri birer metodolojik sakınca olarak saklı tutulmuş; analizler, bu heterojen yapının farkındalığıyla, ancak

kolektif eğilimlerin yönünü tayin etme amacıyla kurgulanmıştır. Nihai hedef, insan doğasının teknolojik belirlenim altında geçirdiği bu kapsamlı dönüşümü anlamlandıracak entelektüel bir zemin sunmaktır.

YÖNTEM VE METODOLOJİK ÇERÇEVE

Bu çalışma, demografik dönüşümün yalnızca kronolojik bir süreç olarak kavramsallaştırılmadığı aynı zamanda sosyolojik, teknolojik ve ontolojik bir kırılma düzleminde ele alındığı niteliksel bir kuramsal analizdir. Çalışmanın yöntemsal zeminini, mevcut literatürün disiplinler arası bir süzgeçten geçirilerek sentezlenmesi ve “intra-dijital ontoloji” gibi özgün kavramsal haritaların inşa edilmesi süreci oluşturmaktadır.

Araştırma Probleminin Analizi

Araştırma probleminin merkezinde, Z Kuşağı sonrası demografinin (Alpha ve Beta), tarihte ilk kez teknolojiyle bir “araç” ilişkisi kurmanın ötesine geçerek, teknolojiyle ontolojik bir bitişiklik içinde var olması ya da var olacak olması gerçeği yer almaktadır. Bu bitişiklik, hâlihazırda çocukluk ve erken ergenlik evresine ulaşmış olan Alpha kuşağı için gözlemlenebilir bir olgu niteliğindeyken; büyük çoğunluğu henüz bebeklik evresinde olan Beta kuşağı için bu, kohortun büyüme sürecinde gerçekleşmesi öngörülen, ileriye dönük bir kuramsal varsayımdır. Mevcut kuşak tanımlamaları, bu yeni nesilleri genellikle dijitalleşme üzerinden betimlese de teknolojinin bir dışsal unsur olmaktan çıkıp bireyin bilişsel ve varoluşsal bir katmanına dönüşmesini kuramsallaştırmada yetersiz kalmaktadır. Bu bağlamda Apaydın ve Kaya’nın (2020) okul öncesi öğretmenlerinin görüşleri üzerinden Alpha kuşağının davranışsal özelliklerini ve ebeveyn profillerindeki değişimi inceledikleri çalışma, erken dönem öğretmen-ebeveyn algıları açısından değerli ampirik veriler sunmakta; çalışmada teknolojiye yönelik eğilim ve bağımlılık gibi bulgular da bu kuşağın dijitalleşmeyle ilişkisine dair sınırlı ama anlamlı ipuçları vermektedir (Apaydın & Kaya, 2020, s. 131). Bu problematizasyon, söz konusu bulgulardan başlayarak dijitalleşmenin yarattığı yeni sosyal kimlik katmanlarına kadar uzanan geniş bir spektrumu kapsamına almaktadır.

Bu çalışma, Alpha kuşağının kültürel kodlarını ve büyüdükçe benzer bir yörünge izlemesi beklenen Beta kuşağını, teknolojinin bu içkin doğasını merkeze alan bir haritalama denemesiyle yeniden tanımlayıp somutlaştırmayı amaçlamaktadır. Bu çerçevede çalışma şu temel soruya yanıt aramaktadır: Alpha kuşağının (ve gelişim sürecinde benzer bir örüntü izlemesi öngörülen Beta kuşağının) teknolojiyle kurduğu içkin ilişki, bu kuşakların kimlik, zaman algısı, sosyal bağ, değerler ve estetik üretim pratiklerini hangi kültürel kodlar aracılığıyla yeniden şekillendirmektedir (ya da şekillendirmesi beklenmektedir)?

Araştırma Modeli

Çalışmada benimsenen araştırma modeli, üç temel bileşen üzerine kurgulanan çoklu teorik bir yaklaşıma dayanmaktadır: (i) Mannheim’ın (1928/1952) kuşak konumu ve taze temas

kavramları, (ii) Twenge'nin (2023) ampirik bulguları ile McCrindle'in (2020, 2025) demografik projeksiyonları ve (iii) Floridi'nin (2014) ve Stiegler'in (2010) kuramsal çerçeveleri, bu üç bileşenin her biri, ilerleyen “Nesil Kavramı ve Kuramsal Haritalama Yaklaşımı” ile “Onlife’tan İntra-Dijital Ontolojiye” bölümlerinde ayrıntılı biçimde ele alınmaktadır. Bu çoklu-mercekli yaklaşımın tercih edilme gerekçesi, tek başına ele alındığında ne klasik kuşak teorisinin ne de dijital felsefenin, yeni demografinin kimlik, zaman, sosyallik ve estetik boyutlarındaki karmaşıklığını tek başına açıklamaya yeterli olmamasıdır.

Veri Kaynakları ve Metodolojik Sınırlar

Veri toplama sürecinde, ikincil veriler üzerinde temellenen sistematik bir literatür taraması ve kavramsal analiz yöntemi izlenmiştir. Analizler; Web of Science ve Scopus gibi veri tabanlarında yer alan çalışmaların yanı sıra, McCrindle (2020, 2025) gibi öncü kurumsal raporlar ve Twenge (2023) gibi kapsamlı boylamsal araştırmalar temelinde yürütülmüştür. Özellikle kuşak araştırmalarında yaygın olan “nesilsel indirgemecilik” riskine karşı, McCrindle’in heterojenlik vurgusu dengeleyici bir unsur olarak kullanılmıştır. Mahremiyet ve dijital iz düşümleri konusu, Blum-Ross ve Livingstone’un (2017) sharenting çalışmasından yararlanılarak tartışılmıştır. Koltay’ın (2021a) bilgi aşırı yüklenmesinin mikro düzeyine ilişkin tespitleri (özellikle gereksiz bilgiyi filtreleyebilme kapasitesinin önemi), bu çalışmada Beta kuşağı gibi henüz oluşum aşamasındaki kohortlar hakkında yalnızca doğrulanabilir projeksiyonlarla sınırlı yorum yapılması kararını desteklemiştir.

Literatür Taramasının Kapsamı, Ölçütleri ve Analitik Süreç

Literatür taramasının şeffaflığını artırmak amacıyla süreç şu şekilde somutlaştırılmaktadır: Web of Science, Scopus ve Google Scholar veri tabanlarında, Nisan 2018-2026 yılı aralığını kapsayan, İngilizce ve Türkçe dilinde yayımlanmış çalışmalar taranmıştır. Arama sürecinde “Generation Alpha”, “Generation Beta”, “phygital identity”, “AI literacy”, “algorithmic companionship”, “attention economy” ve “kuşak kuramı” anahtar kelimeleri ile bunların Boolean operatörlerle (AND/OR) birleştirilmiş varyasyonları kullanılmıştır. Bu tarama sonucunda başlık ve özet düzeyinde incelenen yaklaşık 1019 çalışmaya, aşağıdaki dahil etme ve dışlama ölçütleri uygulanmıştır: (a) dahil etme ölçütleri olarak, hakemli dergilerde veya tanınmış akademik yayınevlerince basılmış olma, doğrudan Alpha/Beta kuşağı, dijital kimlik, yapay zekâ okuryazarlığı veya dikkat ekonomisi temalarına odaklanma ve ampirik ya da sistematik derleme niteliği taşıma esas alınmıştır; (b) dışlama ölçütleri olarak ise, hakemsiz blog ve haber içerikleri (yalnızca betimleyici bağlam sağlamak amacıyla sınırlı sayıda ve açıkça belirtilerek kullanılanlar hariç), güncelliğini yitirmiş pazarlama raporları ve doğrulanamayan ya da kaynağı belirsiz atıflar dışlanmıştır. Bu iki aşamalı filtreleme sonucunda toplam 47 kaynak (hakemli makale, kitap bölümü ve kurumsal rapor) kuramsal sentezin temel veri tabanını oluşturmuştur. Kavramsal sentez süreci tümevarımsal bir kodlama mantığıyla ilerlemiştir: öncelikle her bir kaynaktan çıkarılan temel kavramlar (taze temas, onlife, dikkat ekonomisi, algoritmik kürasyon, fijital kimlik vb.) tematik kümeler hâlinde bir araya getirilmiş;

ardından bu kümeler arasındaki kesişim noktaları sistematik biçimde karşılaştırılarak “intra-dijital ontoloji” çatı kavramı altında birleştirilmiştir. Son olarak, Beta kuşağı gibi doğumu ancak 2025’te başlamış ve büyük ölçüde tamamlanmamış bir kohort üzerine yapılan projeksiyonların, doğası gereği doğrulanabilir ampirik veriden yoksun olduğu açıkça kabul edilmelidir; bu nedenle çalışmada Beta kuşağına ilişkin tüm ifadeler, “Demografik Tanım” bölümünde detaylandırılan McCrindle (2025) ve Caballero ve Fengler (2025) gibi kaynakların sunduğu demografik eğilim projeksiyonlarıyla sınırlı tutulmuş olup; kesinleşmiş bulgular olarak değil, sınanabilir ve ileride ampirik doğrulama gerektiren varsayımlar olarak okunmalıdır.

Bu çalışmada, teknoloji-toplum ilişkisinin ele alınmasında teknolojik determinizm ile sosyal inşacılık arasında eleştirel bir ara konumda konumlanılmıştır. Dolayısıyla bulgular, teknolojinin tek başına belirleyici bir güç olmadığı, ancak toplumsal yapılar, sınıfsal farklılıklar ve kültürel bağlamlarla karşılıklı etkileşim içinde şekillendiği ön kabulüyle yorumlanmıştır.

Kuramsal Temeller ve Analitik Perspektif

Belirlenen metodolojik çerçeve doğrultusunda, Alpha kuşağının ve gelişim sürecinde benzer bir örüntü izlemesi öngörülen Beta kuşağının kültürel kodlarını çözümlemek, yalnızca istatistiksel bir veri takibini değil; bu verilerin hangi kuramsal merceklerle anlamlandırılacağına tayin edilmesini gerektirmektedir. Bu çalışma, nesil olgusunu kronolojik bir kategori olmaktan çıkarıp ontolojik bir konuma yerleştirirken, izlenen niteliksel sentez yöntemini kuramsal bir derinlikle tahkim etmektedir. Bu noktada araştırma, ampirik bulguların ötesine geçerek, bireyin teknolojiyle kurduğu yeni “içkin” bağı Alpha kuşağı için hâlihazırda gözlemlenebilir, Beta kuşağı için henüz şekillenmekte olan bir bağ olarak açıklayabilecek bir haritalama stratejisine yönelmektedir.

Söz konusu stratejinin hayata geçirilmesi, öncelikle “nesil” kavramının sosyolojik literatürdeki klasik ve güncel izdüşümlerinin netleştirilmesine bağlıdır. Bu bağlamda, Mannheim’ın (1952) sunduğu nesilsel konumlanma perspektifi ile Floridi’nin (2014) “onlife” ekosistemi arasında kurulan teorik köprü, çalışmanın analiz birimlerini tanımlayan temel eksenini oluşturmaktadır. Takip eden bölümlerde, bu kuramsal haritalamanın ana durakları olan nesilsel bilinç, teknolojik determinizm ve dijital ontoloji tartışmaları, yeni demografinin profilini şekillendiren temel dinamikler olarak ele alınacaktır.

Onlife’tan İntra-Dijital Ontolojiye: Bir Kavramsal Genişleme

Çalışmanın merkezi kavramı olan “intra-dijital ontoloji”, Floridi’nin (2014) “onlife” kavramsallaştırmasından türetilmekle birlikte, ondan üç temel noktada ayrılmaktadır. Bu ayrım, kavramın Floridi’nin çerçevesinin basit bir yeniden adlandırması değil, kuşak-öзgü ve algoritmik-dikkatsel bir genişleme olduğunu ortaya koymaktadır. Tablo 1.’de, iki kavram arasındaki temel farkları sistematik biçimde özetlemektedir:

Tablo 1. Onlife ve İntra-Dijital Ontoloji Arasındaki Temel Farklar

Boyut	Floridi'nin Onlife (2014)	İntra-Dijital Ontoloji
Kapsam	Hiper-bağlantılı dönemde yaşayan herhangi bir bireyin genel deneyimi (senkronik, dönem-özgü)	Alpha ve Beta kuşaklarına özgü, doğumdan itibaren teknolojiyle içkin ilişki kuran kohortların deneyimi (diyakronik, kuşak-özgü)
Zamansal Boyut	Anlık, mevcut durumu betimleyen statik bir çerçeve	Mannheim'in (1952) "taze temas" kavramıyla harmanlanarak ontogenetik bir süreç olarak kavramsallaştırılır; teknolojiyle kurulan ilişki doğumdan itibaren biçimlenir
Bilişsel Mekanizma	Bireyin "bilgi küresi" (infosphere) içindeki genel konumunu betimle	Gillespie'nin (2014) kamusal ilgililik algoritmaları ve Stiegler'in (2010) dikkat ekonomisi kuramlarıyla birleştirilir; algoritmik yönetim ve dikkat rejimleri bilişsel mimarinin kurucu unsurları olarak kavramsallaştırılır
Özne-İlişki Tipi	Birey-çevre (insan-bilgi ortamı) ilişkisi	Birey-algoritma (insan-makine) karşılıklı yapılandırma ilişkisi; algoritmalar yalnızca çevresel değil, kimlik kurucu aktörlerdir
Kuramsal Temel	Bilgi felsefesi ve etik	Mannheim (kuşak teorisi) + Gillespie (algoritma çalışmaları) + Stiegler (dikkat ekonomisi) sentezi; tek bir kaynaktan değil, üç ayrı kuramsal geleneğin entegrasyonundan türer

Not: Tablo 1, çalışmada önerilen "intra-dijital ontoloji" kavramının Floridi'nin (2014) "onlife" çerçevesinden ayrıştığı teorik ve kuşak-özgü sınırları göstermektedir. Sentezlenen bu model henüz ampirik olarak sınanmamış olup, gelecek araştırmalar için sınanabilir bir kuramsal altyapı sunmaktadır.

Kavramın Özgünlüğünü Temellendiren Üç Ayrım Noktası

Tablo 1'de sistematikleştirilen bu üç ayrım noktası (senkronik/diyakronik zaman kurgusu, bilgi küresi/algoritmik-dikkatsel mimari, tekil/üçlü kuramsal temel), çalışmanın orijinal katkısının basit bir yeniden adlandırma değil, Mannheim (1952), Gillespie (2014) ve Stiegler'i (2010) tek bir kuşak-özgü analiz modelinde bütünleştiren bir sentez olduğunu göstermektedir. Nitekim bu üç kaynağın hiçbirisi, kendi başına ele alındığında, kavramı belirli bir kohortun ontogenetik sürecine bağlamaz: Floridi onlife'ı tanımlarken kuşak farkını sorunsallaştırmaz; Gillespie

algoritmaların toplumsal işlevini kuşaksal bir deneyim farkına bağlamaz; Stiegler ise dikkat ekonomisini belirli bir kohortun gelişim sürecine ilişkilendirmez.

NESİL KAVRAMI VE KURAMSAL HARİTALAMA YAKLAŞIMI

Karl Mannheim'ın klasikleşmiş “The Problem of Generations” (1952) çalışması, nesil olgusunu biyolojik bir rastlantıdan çıkarıp sosyolojik bir konuma yerleştirmiştir. Mannheim'a göre bir nesli tanımlayan asıl dinamik, bireylerin gençlik yıllarında maruz kaldıkları kritik tarihsel kırılmalarla kurdukları “taze temas” ve bu temas sonucunda edindikleri “entelektüel envanterdir.” Bu envanter, öznenin dünyayı algılama biçimini belirleyen bir filtre görevi görür. Ancak Mannheim, nesillerin monolitik yapılar olmadığını, aksine aynı tarihsel olaylara farklı sosyo-ekonomik ve kültürel koordinatlardan yanıt veren “kuşak birimleri” (generational units) halinde var olduklarını önemle hatırlatır.

Bu çerçeve, yeni demografinin analizinde vazgeçilmez bir zemin sunmaktadır; zira Alpha ve Beta kuşakları, pandemi, yapay zekâ devrimi, iklim aciliyeti ve algoritmik kültür gibi eşzamanlı çoklu krizlerle taze temas kurmaktadır. Bu süreçte Strauss-Howe'un döngüsel modeli her ne kadar tamamlayıcı bir perspektif sunsa da barındırdığı tarihsel determinizm riski nedeniyle Mannheim'ın nesilsel özgünlüğü vurgulayan uyarısıyla sınırlı tutulmalıdır¹.

Teknolojik çevrenin birey üzerindeki etkilerini on yıllara yayılan geniş ölçekli anket verileriyle temellendiren Jean Twenge (2023), teknolojinin bireycilik ve “yavaş hayat stratejisini” güçlendirdiğini, ekran süresi artışının ise çeşitli sağlık krizlerini tetiklediğini savunmaktadır. Mark McCrindle ve Ashley Fell (2020) ise Alpha kuşağını yeni bir yüzyılda doğmuş, teknolojik okuryazarlık ve uzun ömür beklentisiyle öne çıkan bir nesil olarak tanımlamaktadır. Apaydın ve Kaya'nın (2020), Antalya ilinde özel okul öncesi kurumlarında görev yapan öğretmenlerin görüşlerine dayalı olarak yaptığı nitel çalışma, Alpha kuşağının Z kuşağına kıyasla daha meraklı, kuralsız ve bireyci; bununla birlikte yüksek özsaygıya sahip ve bireysel iletişim eğilimli olduğunu ortaya koymaktadır. Höfrová ve arkadaşları (2024), sistematik derlemelerinde bu çalışmayı, kuşaklar arası doğrudan karşılaştırma yapan nadir araştırmalardan biri olarak öne çıkarmakta ve bu bulguların küçük örneklem büyüklüğüne (n=12) rağmen Alpha kuşağına dair karakteristik varsayımların büyük bölümünün küresel literatürdeki temel dayanak noktasını oluşturduğunu belirtmektedir. Böylece Türkiye örnekleminde elde edilen bu bulgular, yalnızca yerel bir gözlem olmanın ötesine geçerek, küresel literatürde sıkça atıf alan bir temel veri noktası işlevi görmekte ve paragrafta ele alınan kuşaklarla ilgili karakteristik yapıyı yerel düzeyde de somutlaştırmaktadır.

Çalışmanın kavramsal mimarisine özgü olarak bu analizlere üç ek teorik odak entegre edilmiştir. İlk olarak, Floridi'nin (2014) “onlife” kavramı ve Danah Boyd'un (2014) “ağa bağlı kamular” (networked publics) analizi, fiziksel ve dijital sosyal hayatın günlük pratikler düzeyinde nasıl iç içe geçtiğini kavramamızı sağlar. İkinci olarak; Sherry Turkle'in (2011, 2015) insan-makine etkileşiminin iletişime yansımalarına dair analizleri ile Long ve

Magerko'nun (2020) yapay zekâ okuryazarlığı modeli, bireylerin algoritmik sistemleri algılama, değerlendirme ve bu sistemlerle ilişki kurma sınırlarını anlamada kuramsal bir zemin oluşturmaktadır. Son olarak Hartmut Rosa'nın (2013) sosyal hızlandırma teorisi ve Bernard Stiegler'in (2010) dikkat krizi kavramı, pazarlama ve medya endüstrilerinin dikkat ele geçirme mekanizmalarının bilişsel kapasite üzerindeki ekonomi-politiğini aydınlatmaktadır; bu çerçevede, günümüzde algoritmik hızlanma bağlamına da genişletilebilir bir zemin sunmaktadır. Söz konusu mercekler, çalışmada önerilen “intra-dijital ontoloji” kavramını somutlaştırmakta ve Mannheim'in taze temasının güncel biçimlerini görünür kılmaktadır.

DEMOGRAFİK TANIM: ALPHA VE BETA'NIN PROFİLİ

Alpha kuşağı, 2010 ile 2024 yılları arasını kapsayan doğum aralığıyla, küresel ölçekte yaklaşık 2 milyar kişilik devasa bir kohortu temsil etmektedirⁱⁱ. iPad'in lansmanıyla (2010) eşzamanlı olarak dünyaya gelen bu nesil, insanlık tarihinde teknolojiyle ilişkisi “araçsal” olmaktan çıkıp “ontolojik” bir boyuta evrilen ilk gruptur. Pandemi süreciyle sosyal dünyayı dijital arayüzler üzerinden deneyimleyerek taze temas kuran Alpha kuşağı, en yüksek etnik ve kültürel çeşitliliğe sahip nesil olma özelliği taşımaktadır. Bu nesil, Floridi'nin (2014) kavramsallaştırdığı fiziksel ve dijital gerçekliğin iç içe geçtiği “onlife” ekosisteminin tam yerlileri olarak tanımlanabilir. Alpha'nın karakteristik özelliklerini şekillendiren temel bağlam; iklim krizi, ileri düzey otomasyon ve Millenyum kuşağı (Y kuşağı-1981-1996 yılları arasında doğanlar) ebeveynlerinin fotoğraf ve kişisel bilgilerin internet ortamında paylaşılması “sharentingⁱⁱⁱ” pratikleri sonucunda dijital evrende henüz doğumlarından önce belgelenmiş hayatlara sahip olmalarıdır. Bu durum, ebeveynlik pratiklerinin dijital bir gözetim ve arşivleme kültürüyle birleşerek bireyin mahremiyet sınırlarını yeniden çizdiğini gösteren analizlerle tam bir uyum içerisindedir.

Alpha kuşağını takip edecek olan Beta kuşağı (2025-2039) ise doğrudan “yapay zekâ yerlisi” (AI-native) bir kimlikle tarih sahnesine çıkacaktır. Bu kohortun, hiper-bağlantılı ve tamamen kişiselleştirilmiş algoritmik ortamlar ile iklim adaptasyonu süreçleri altında şekillenmesi beklenmektedir. McCrindle'in (2025) projeksiyonlarına^{iv} ve Caballero ve Fengler'in (2025) analizlerine göre Beta kuşağı, seleflerine oranla daha kentli bir profil çizecek (2040 itibarıyla nüfusun %58'i kentlerde yaşayacak) ve küresel harcama gücü dengesinde gelişmekte olan ülkelerden daha yüksek bir pay alacaktır. Bu durum, nesilsel dönüşümün sadece teknolojik değil, aynı zamanda küresel ekonomi-politik düzlemde de bir eksen kayması gerçekleştiğinin bir işareti olarak okunabilmektedir.

Twenge'in (2023) kuşaklararası değişimlere dair bulguları, Z Kuşağı'ndan Alpha'ya geçişte teknolojik dönüşümün merkezi bir rol oynadığını ortaya koymaktadır. Alpha ve gelişmekte olan Beta kohortları; kısa form içerikler, görsel dilin egemenliğindeki “meme” kültürü ve çok modlu (multi-modal) iletişim pratikleriyle büyümektedir. Goldhaber (1997) ve Davenport ve Beck (2001) tarafından kavramsallaştırılan dikkat ekonomisi çerçevesi, bu yeni dikkat rejiminin bilişsel sınırlarını anlamada kritik bir zemin sunmaktadır. Ancak bu profil, teknolojik

determinizmin iddia ettiğinin aksine homojen bir kitleyi temsil etmemektedir. Aksine bu kuşaklar; dijital erişim olanakları, sınıfsal farklılıklar ve coğrafi bağlamların yarattığı eşitsizliklerle tanımlanan oldukça heterojen bir yapı sergilemektedir. Bu sosyolojik çeşitlilik, Mannheim'ın vurguladığı “kuşak birimleri” kavramını dijital uçurumun güncel görünümüleri üzerinden yeniden analiz etmeyi zorunlu kılmaktadır. Höfrová ve arkadaşlarının (2024) sistematik derlemesi ile Apaydın ve Kaya'nın (2020) bulguları da bu heterojen yapının eğitimsel yansımalarını hem yerel hem de küresel düzeyde desteklemektedir.

KÜLTÜREL KODLARIN HARİTALANMASI

Alpha ve Beta kuşaklarının toplumsal düzleme eklemlenmesi, sadece kronolojik bir devir teslimi değil, aynı zamanda kültürel anlam haritalarının dijital düzlemde yeniden şekillendiği radikal bir dönüşümü temsil eder. Bu süreçte kültürel kodlar; Gillespie'nin (2014) kamusal ilgililik algoritmaları olarak kavramsallaştırdığı mekanizmalar aracılığıyla yeniden şekillenmekte, bu süreç aynı zamanda fiziksel gerçekliğin teknolojik imkânlarla iç içe geçtiği “fijital” bir dönüşümle de derinleşmektedir. Mannheim'ın (1952) “taze temas” kavramı uyarınca, bu nesillerin birikmiş kültürel mirasa ilk temasları henüz katmanlaşmamış bir bilinçle gerçekleşmektedir; dolayısıyla kültürel haritalama, bu yeni ontolojik zeminin birey, toplumsal pratikler ve değerler sistemi üzerindeki izdüşümlerini takip etmeyi gerektirir.

Kimlik ve Benlik: Akışkan, Algoritmik ve Hibrit

Yeni demografinin benlik inşası, Zygmunt Bauman'ın (2000) “akışkan modernite” kavramsallaştırmasını bir adım öteye taşıyarak tamamen algoritmik bir kürasyon ve platform mantığı ekseninde şekillenmektedir. Sosyal medyadaki parçalı içerik akışları (sludge content), dikkat ekonomisinin yarattığı baskı ve avatar/VR tabanlı kendilik sunumları; kimliği ironik, çoklu ve geleneksel bedensel sınırlardan azade bir forma büründürmektedir. Bu düzlemde benlik, sürekli güncellenen ve yapay zekâ tarafından desteklenen bir “komut dizisi” (prompt) dönüşmüş; iteratif ve AI-destekli bir varlık halini almıştır. Toplumsal cinsiyet kimliğinin esneklediği bu ekosistemde (Twenge, 2023), performans benliğinin gelişim evrelerinin daha erken aşamalarında baskın karakter hâline gelebileceği öngörülebilir; ancak bu öngörünün Alpha/Beta kuşağı özelinde ampirik bir karşılığı henüz literatürde bulunmamaktadır ve burada makalenin teorik genişletmesi olarak sunulmaktadır.

Höfrová ve arkadaşlarının (2024) belirttiği üzere, Alpha kuşağının dijital teknolojiye erken ve yoğun maruziyeti, bu kuşağın gündelik yaşamının ayrılmaz bir parçası hâline gelen katılımcı dijital ortamları işaret etmektedir. Jenkins'in (1992) fandom kuramına göre, hayranlar metinsel anlamların inşası ve dolaşımında aktif katılımcılar hâline gelerek kültürel tercihleri aracılığıyla tanımlanan alternatif sosyal topluluklar oluşturur; bu çerçevede kolektif kimlikler, artık geleneksel kurumlardan ziyade mikro-topluluklar (oyun grupları, fandomlar) aracılığıyla inşa edilmektedir (Jenkins, 1992). Bu durum, Mannheim'ın (1952) “taze temas” kavramının güncel bir yorumu olarak, kimliğin artık bireysel özerklik ile algoritmik yönetim arasındaki gerilimli

bir sahada üretildiğini ortaya koymaktadır. Floridi'nin (2014) "onlife" kavramı ve Wiberg'in (2018) fiziksel-dijital materyaller üzerine çalışması, bu yeni özelliğin ontolojik sınırlarını belirleyen temel dayanaklardır.

Sherry Turkle (2011), erken dönem çalışmalarında internetin kimlik deneyleri için bir "oyun alanı" sunduğunu belirtirken, Alone Together'da çevrimiçi kimlik performanslarının giderek benliğin ayrılmaz bir parçası haline geldiğini ve bireylerin çevrimiçi sunulan "performans" ile çevrimdışı benlik arasında gidip geldiğini savunmaktadır. Bu bağlamda, yeni nesil özelliği bir bölünmeden ziyade, fiziksel ve dijital katmanların iç içe geçtiği çok katmanlı bir dijital entegrasyon süreci olarak kavramsallaştırılabilir. Ancak bu entegrasyon, Ophir ve diğerlerinin (2009) ortaya koyduğu gibi, çoklu görev pratiklerinin bilişsel kontrol üzerindeki olumsuz etkilerini ve dikkat dağınıcı unsurları filtreleme güçlüğü de beraberinde getirmektedir.

Zaman Algısı, Dikkat ve Biliş: Kısa Döngüsel, Görsel ve Akışkan Unsurlar

Dikkat sürelerinin kısalması, basit bir odaklanma sorunu olmaktan ziyade, bireyin zamanla kurduğu ilişkinin köklü bir dönüşümünü ifade eder. Bu dönüşüm; lineer, ardışık ve hedefe yönelik klasik zaman algısından, simultane, parçalı ve akışkan bir zaman deneyimine geçişi beraberinde getirmektedir. Görsel adaptasyonun ve kısa form içeriklerin baskın olduğu bu yeni bilişsel rejimde (Twenge, 2023), Alpha ve Beta kuşakları, Apaydin ve Kaya'nın (2020) okul öncesi öğretmenleri üzerinden yaptığı ve Höfrová vd. (2024) tarafından da aktarılan bulgulara göre "meraklı ve mobil" bir zihin yapısı sergilemektedir. Bu mobil zihin, bilgiye anında erişebilme kapasitesiyle güçlü görünse de derinlemesine sorgulama ve bağlamsal düşünme açısından kırılabilirlikler barındırır. Yapay zekâ araçları biliş teknik anlamda genişletip dışsallaştırırken, derin ve kontemplatif düşünme yetisinin zayıflaması riskini de eşzamanlı olarak üretmektedir. AI bir "bilişsel destek aracı" işlevi görürken, bireyin kendi zihinsel çabasını ikincilleştirebilmektedir.

Rosa'nın (2013) "Sosyal Hızlandırma" teorisinde sunduğu teknik hızlanma, toplumsal değişimin hızlanması ve yaşam temposunun artışı şeklindeki üç tür hızlanma, bu nesillerin gündelik pratiklerinde maksimize olmuştur. Örneğin bir Alpha çocuğunun YouTube klipi izleme, mesajlaşma ve uygulama üzerinden ödev yapma eylemleri arasındaki geçiş hızı, geleneksel odaklanma biçimlerini yapısal olarak imkânsız kılmaktadır. Stiegler'e (2010) göre kapitalist dikkat ekonomisi, bilişsel yetilerin hızla tüketilmesine ve bireyin kendi zihinsel süreçleri üzerindeki kontrolünü yitirmesine yol açar. Stiegler'in "tersiyer retansiyon" kavramı ışığında, bu nesil ancak kısa vadeli uyarıları depolayabilmekte; uzun vadeli anlam inşası zayıflamaktadır. Alpha ve Beta'nın dikkat rejimi, bu hıza karşı koyacak "yavaşlatıcı" mekanizmalar geliştiremezse, Stiegler'in uyardığı "küresel dikkat açığı bozukluğu" kaçınılmaz bir gerçekliğe dönüşecektir.

Koltay'ın (2021a) kavramsallaştırdığı mikro-içeriklere indirgenmiş bilgi tüketimi, Stiegler'in (2010) "kısa devreye uğramış dikkat" olarak tanımladığı kültürle birleşerek, eleştirel düşünme becerilerinin gelişimini sekteye uğratmaktadır. Lynch'in (1960) kentsel bilişsel harita kavramı mekânsal bağlamından kopararak dijital uzama uyarlandığında, bu neslin zihinsel haritası

artık fiziksel sokaklardan ziyade, platform mantığının belirlediği “akış düğümleri” (trendler, viral içerikler, algoritmik öneriler) üzerine kurulmaktadır. Bir Beta çocuğu kentin sokaklarını değil, sosyal medyanın “keşfet” akışını içselleştirmekte; yön bulma becerisi coğrafi koordinatlardan çok algoritmik öngörülebilirliğe dayanmaktadır. Bilişselliğin mekânsal boyutunun dijitalleştiği bu düzlemde, geleneksel hafıza teknikleri yerini anlık erişim alışkanlıklarına bırakmaktadır. Yeni nesil biliş, öznenin özerkliğinden ziyade ağı hızı ve yapay zekânın işlem gücüyle senkronize bir devinim sergilemekte; bu senkronizasyon muazzam bir bilgi akışı sağlasa da bireyin kendine özgü, yavaş ve derinlikli düşünme kapasitesini aşındırma tehlikesini canlı tutmaktadır.

Sosyal İlişkiler ve Duygulanım: Mikro Topluluklar ve Empati Paradoksu

Yeni demografinin toplumsal düzlemdeki varoluş biçimleri, özellikle Alfa kuşağı için hâlihazırda gözlemlenebilen, Beta kuşağı için ise büyüdükçe benzer bir yörünge izlemesi beklenen, mekânsal sınırlılıkların yerini ağ tabanlı bir genişlemeye bıraktığı, ancak beraberinde “empati paradoksu” olarak adlandırılan girift bir duygulanım haritası getirdiği bir süreci işaret eder. Bu yeni dönemde, geleneksel yüz yüze sosyalleşme pratikleri sönümlenirken; dijital mimarinin doğrudan şekillendirdiği ekran etkisi ve niş ilgi alanları etrafında kümelenen mikro-topluluklar asıl referans kaynağına dönüşmektedir. Pandemi döneminin dayattığı fiziksel izolasyonun dijital hiper-bağlantılılık ile telafi edilmesi, bireyin sadece homojen ve kapalı sosyal çevrelerle (yankı odası etkisi) sınırlı ilişkileri kalıcı bir sosyal standarda dönüştürmüştür. Bu ekosistem içinde gelişen küresel farkındalık (iklim krizi, sosyal adalet vb.), dijital dolayımın yarattığı filtre balonları ve algoritmik seçicilik nedeniyle, ironik bir biçimde bireylerin ‘öteki’ ile kurduğu derin bağda bir kırılma yaratmaktadır.

Kuşaklararası aktarımın temel hücresi olan aile yapısında ise hiyerarşinin yerini “arkadaş-ebeveyn” modellerinin aldığı gözlenmektedir. Bilginin akış yönünün değiştiği bu “tersine sosyalleşme” süreci, ebeveynin otorite konumunu sarsarak onu dijital evrende bir rehber ya da moderatör figürüne indirgemektedir. McCrindle ve Fell (2020), Alpha kuşağının “tarihin en çok maddi olanaklara sahip ve en teknoloji okuryazar nesli” olduğunu vurgularken; Höfrová ve vd., (2024), teknoloji kullanımının artışının sosyal-duygusal gelişim fırsatlarını azaltarak mental sağlık sorunlarına zemin hazırladığını ortaya koymaktadır. Bireyin duygusal dünyası, fiziksel temasın yokluğunu ekran tabanlı etkileşimlerle ikame etmeye çalışan bir “dijital empati” formuyla hibritleşmektedir. Bu durum, Floridi’nin (2014) onlife kavramsallaştırmasıyla uyumlu şekilde, empatiyi teknik bir beceri (Empati 2.0) olarak genişletirken, fiziksel gerçekliğin getirdiği ham ve dolaysız duygulanım süreçlerini zayıflatmaktadır.

Bu paradoksu daha da derinleştiren temel unsur, yapay zekâ (YZ) aktörleriyle kurulan sosyal bağlardır. Sherry Turkle’in (2011) “robotik an” (robotic moment) olarak tanımladığı ve Reclaiming Conversation’da (2015) derinleştirdiği yaklaşımda, algoritmik arkadaşlıklar; insan ilişkilerinin barındırdığı yargı, belirsizlik ve çatışma gibi ‘zorlayıcı’ unsurları içermediği için öncelikli tercih haline gelebilmektedir. Yapay zekanın sunduğu bu “öngörülebilir ve yargısız”

sosyal simülasyon, bireyin duygusal emeğini giderek daha az riskli olan insan-dışı mecralara kanalize etmesine neden olmaktadır. Turkle’in (2015) vurguladığı üzere, bu eğilim insan-insan etkileşiminin geliştirici zorluğunu ortadan kaldırarak empatik yetilerin körelme riskini beslemektedir.

Alfa kuşağı için hâlihazırda gözlemlenebilen ve Beta kuşağının da benzer bir yörünge izlemesi beklenen yeni sosyal bağ, artık yalnızca biyolojik varlıklar arasında tesis edilen bir olgu değil; teknik öngörülebilirlik ile insani kırılabilirlik arasında salınan dijital bir performans alanıdır. Bu alan, Reilly ve Dawson’ın (2021) dijital kavramına ilişkin çalışmalarında vurgulandığı gibi, fiziksel ve dijitalin bir arada var olduğu, ontolojik bir çoğulluk sergileyen yeni bir ilişki biçimini yansıtmaktadır. Kuramsal düzeyde önerilen intra-dijital ontoloji çerçevesinde bu durum, hem muazzam bir empati genişlemesi potansiyeli hem de derin bir empati yoksunluğu riskini eşzamanlı olarak bünyesinde barındırmaktadır.

Değerler, Etik ve Tüketim: Normlaşmış Aktivizm ve Sürdürülebilirlik

Yeni demografi için etik değerler (Alfa kuşağında giderek belirginleşen, Beta kuşağında ise benzer bir eğilimin oluşması beklenen) bir tercih ya da dışsal bir sorumluluk alanı olmaktan çıkarak, gündelik hayatın ve kimlik inşasının doğal ve içkin bir bileşeni haline gelmektedir. Bu yeni demografide iklim bilinci, kültürel çeşitlilik, kapsayıcılık ve sürdürülebilirlik ilkeleri, savunulması gereken birer idealden ziyade ‘normlaşmış’ birer temel kabul olarak şekillenmektedir. Tüketim pratikleri de bu değerler ekseninde evrilerek, salt mülkiyet odaklı olmaktan çıkıp deneyimsel ve etik bir karaktere bürünmektedir. Bu nesiller, kurumların tek taraflı pazarlama söylemleri yerine ekranlar tarafından üretilen içerikleri ve şeffaf kullanıcı deneyimlerini birer hakikat kaynağı olarak referans almaktadır.

Twenge’in (2023) altı kuşağı kapsayan boylamsal verileri, Z Kuşağı’nda eşitlikçi değerlerin ve sosyal adalet söyleminin önceki nesillere kıyasla belirgin biçimde öne çıktığını ortaya koymaktadır. Alfa kuşağı için benzer bir eğilim gözlemlenmekte; Beta kuşağı için ise bu eğilimin devam edeceği öngörülmekle birlikte, bu kuşağa ilişkin ampirik veriler henüz yeterli değildir. Bu bağlamda aktivizm, geçmiş kuşaklardaki sembolik “mikro-etki” yaratma çabasının ötesine geçerek, doğrudan yapısal ve sistemik bir dönüşüm hedefleyen daha rasyonel ve teknik bir hatta ilerlemektedir. Bu durum, eylemin kendisinin gündelik hayatın sıradan bir parçası haline geldiği “normlaşmış aktivizm” olarak adlandırılan yeni bir sivil katılım biçimini doğurmaktadır.

Yeni neslin etik tartışma alanları ise yapay zekâ etiği, veri gizliliği ve biyo-etik gibi hibrit konular etrafında şekillenmektedir. Couldry ve Mejias’ın (2019) kavramsallaştırdığı “veri sömürgeciliği” olgusu, insan yaşamının sürekli kâr amacıyla veri çıkarımına tabi tutulan bir düzene dönüştürülmesi, bu kuşakların veri adaleti ve dijital sömürü süreçlerine dair farkındalık geliştirmesi gereken yapısal bir gerçekliği tanımlamaktadır. Ancak söz konusu kuşakların, özellikle Beta için henüz sınanmamış olmakla birlikte, seleflerine kıyasla bu konuda daha bilinçli bir pozisyon alıp almayacağı, mevcut literatürde doğrudan sınanmamış, makalenin kendi öngörüsü niteliğindeki bir varsayımdır. Verinin kapitalist bir kaynak olarak

sömürülmesine karşı duyulan bu potansiyel tepki, van Dijck, Poell ve de Waal'ın (2018) “platform toplumu” analizinde ele aldıkları kamusal değerlerin korunması ve rekabet eden ideolojik sistemler arasındaki güç mücadeleleriyle örtüşmektedir.

Yeni demografinin normlaşmış aktivizmi, platform ekonomisine karşı topyekûn bir reddedişten ziyade; platform içi taktiksel direniş biçimleri, veri minimalizmi ve merkeziyetsiz sosyal medya deneyleri gibi sofistike yöntemlerle kendini göstermektedir. Bu yaklaşım, Couldry ve Hepp'in (2017) “aracılı gerçeklik inşası” tezinde vurguladığı kolektif özneleşme olanaklarıyla ilişkilendirilebilir. Yazarlar, toplumsal dünyanın inşasında bireylerin ve kolektiflerin medya aracılığıyla oynadığı aktif role dikkat çekmektedir. Bu çerçevede, söz konusu kuşakların platform içi taktiksel direniş biçimleri, Couldry ve Hepp'in çerçevesini dijital altyapının bilinçli şekilde yeniden şekillendirilmesi yönünde genişleten bir perspektif olarak okunabilir. Bilişsel mimarilerinin içkin bir parçası olan algoritmaları kendi değer dizileriyle uyumlu hale getirme çabası, aynı zamanda “algoritmik adalet” talebinin de zeminini oluşturmaktadır. Bu kuşaklar için etik; sadece neyin “doğru” olduğuyla ilgili soyut bir tartışma değil, dijital düzlemin içinde verinin, doğanın ve insanın nasıl bir hakkaniyet dengesiyle var olacağıyla ilgili ontolojik bir mutabakat arayışıdır. Bu arayış, intra-dijital ontoloji çerçevesinde, değerlerin artık bireysel ahlaktan ziyade teknolojik ekosistemin tasarımına ve yönetimine içkin hale geldiğini belgelemektedir.

Estetik, Yaratıcılık ve Kültür Üretimi: Algoritmik Sentez ve AI Hibriti

Günümüzün dijital ekosisteminde kültürel üretim süreci, statik ve bitmiş bir eser ortaya koymaktan ziyade; sürekli devinim halinde olan, mevcut kültürel kodların yeniden birleştirildiği ve kolektif müdahalelere açık bir akıştır. Alfa kuşağı için doğumdan itibaren var olan bu üretim biçimi, önümüzdeki yıllarda Beta kuşağının da kültürel pratiklerini şekillendirecek temel unsurlardan biri haline gelecektir. Bu yeni estetik rejimde sarmalayıcı deneyimler ve yapay zekâ işbirlikli sanat formları baskın hale gelmiştir. Yaratıcılık, romantik dönemin “bireysel deha” mitinden sıyrılarak; kolaboratif, araç-destekli ve algoritmik seçicilikle beslenen bir pratik olarak yeniden tanımlanmaktadır. Bu durum, kültürel hibritleşmenin yeni bir evresini işaret eder: Geleneksel sanat formları algoritmik üretimle iç içe geçerken; estetik, platform mantığına tabi, döngüsel ve yinelemeli bir eyleme dönüşmektedir.

Manovich (2018), yapay zekânın küresel kültürel ekosistemde bilgi akışını, tüketim tercihlerini ve medya üretimindeki estetik kararları yönlendirerek kültürel üretim ve alımlama süreçlerini şekillendirdiğini belirtmektedir. Yeni kuşaklar için yaratıcılığın bireysel üretimden ziyade insan-yapay zekâ iş birliğine dayalı bir sürece dönüşmesi; telif hakkı, özgünlük ile yazarlık kavramlarını yapısal bir dönüşüme uğratmaktadır (Manovich & Arielli, 2024). Kültürel üretimdeki bu teknolojik entegrasyon, yaratıcılığın teorik sınırlarıyla doğrudan ilişkilidir. Boden'in (2004) geliştirdiği tipolojiye göre yaratıcılık; kombinasyonel, keşifsel ve dönüştürücü olmak üzere üç temel forma ayrılmaktadır. Var olan kavramsal unsurların yeni biçimlerde bir araya getirilmesini ifade eden kombinasyonel yaratıcılık modeli, günümüzde yapay zekâ sistemlerinin çalışma prensipleriyle doğrudan uyuşmaktadır. Ancak bilgisayarların tam

anlamıyla yaratıcı birer özne olup olamayacağı tartışmalıdır; Boden (2004) bu noktada temkinli bir tutum sergileyerek psikolojik (P-yaratıcılık) ve tarihsel (H-yaratıcılık) yaratıcılık arasında bir ayrım yapar. Yapay zekânın üretim süreçlerine dâhil olması, günümüz tartışmalarında (örn. Manovich & Arielli, 2024) insan-makine iş birliği ekseninde yaratıcı öznenin geleneksel sınırlarının yeniden tanımlanması gerektiği yönünde bir tartışmayı beraberinde getirmektedir. Bu ekosistemde sanatçı, artık sıfırdan bir form yaratan değil; mevcut veriler ve algoritmik olasılıklar arasından seçim yapan, yönlendiren ve bunları sentezleyen bir “seçici ve düzenleyici bir aracı” kimliğine bürünmektedir. Estetik değer, eserin “biricikliğinden” ziyade, dijital akış içindeki dolaşım gücü, yeniden yapılandırılabilirliği ve viral potansiyeli ile ölçülmektedir. Bu bağlamda kısa, döngüsel ve yeniden eklenilebilir mikro-içerikler, yeni estetik rejimin temel yapıtaşlarını oluşturmaktadır.

İntra-dijital ontoloji bağlamında estetik üretim, insan imgelemi ile makine öğreniminin birbirini sürekli dönüştürdüğü, nihai bir sonu olmayan akışkan bir kültürel performans olarak tecelli etmektedir. Bu performans, yaratıcılığın demokratikleşmesini sağlarken; yazarlık, özgünlük ve estetik otorite gibi yerleşik kavramların radikal bir biçimde yeniden müzakere edilmesini zorunlu kılmaktadır. Alpha ve Beta kuşakları, bu hibrit estetik rejimde yalnızca tüketiciler veya kullanıcılar değil; algoritmik sentezin aktif kurucu ortakları konumundadır.

Fijital (Phygital) Kimlik: Ekranın İçinde Yaşamak

Fijital kimlik, geleneksel “çevrimiçi” ve “çevrimdışı” dikotomisinin nihai olarak çöküşünü temsil eder. Bu kavram, bireyin her an ve her mekânda, fiziksel ve dijital katmanlarda eşzamanlı olarak var olduğu hibrit bir varoluş kipini ifade etmektedir. Alpha ve Beta kuşakları için “ekranın içine doğmak” ifadesi artık yetersiz kalmaktadır; zira onlar için dijital katman^{vi}, bireyin varoluşsal koşullarının temel bir bileşeni konumundadır.

Bu kuşaklar için mekân algısı, coğrafi sınırlardan bağımsız, çok katmanlı bir yapıya evrilmiştir. Fiziksel bir park veya okul bahçesi, çocuk için aynı anda bir artırılmış gerçeklik (AR) alanı, bir oyun sunucusu (Roblox, Minecraft), bir iletişim kanalı (Discord) ve kesintisiz bir içerik akışıdır (TikTok, YouTube Shorts). Danah Boyd’un (2014) farklı sosyal çevrelerin aynı dijital platformda çakışmasını ifade eden “bağlam çökmesi” (context collapse) kavramından hareketle bu çalışmada şu öne sürülmektedir: Alpha ve Beta kuşakları için “Neredeyim?” sorusunun yanıtı artık koordinatlarla değil, o anda hangi dijital kimliğin aktif olduğu ve hangi platformda konumlanıldığıyla ilgilidir. Bu bakımdan mekân, fiziksel olanın üzerine binen dijital anlam haritalarıyla sürekli yeniden inşa edilen akışkan bir zemin olarak yeniden kavramsallaştırılabilir. Beden ve avatar ilişkisi, bu hibrit kimlik inşasının en somutlaştığı alandır. Metaverse tabanlı oyunlarda geçirilen süreler, bireyin beden algısını doğrudan manipüle ederek dijital temsilleri (avatar) fiziksel bedeninin bir uzantısı haline getirmiştir. Avatarın giyimi, jestleri ve emote’ları (duygu ifadeleri), fiziksel jestler kadar doğal ve derinlikli bir anlam dünyasına sahiptir. Turkle’in (1984) “ikinci benlik” (second self) kavramsallaştırması bu noktada yetersiz kalmaktadır; çünkü burada ikincil veya yapay bir kimlik değil, eşzamanlı, eşdeğer ve birbirini tamamlayan bir beden deneyimi söz konusudur. Oyundaki bir “bloklama”

eylemi, fiziksel bir terk edilmenin yarattığı biyolojik ve duygusal tepkiyle aynı şiddette tecelli etmektedir.

Fiziksel bir oyuncak ile onun dijital ekosistemdeki karşılığı olan bir “skin” (kostüm) arasında değer farkı kalmamış, hatta nadirlik ve takas edilebilirliği ölçüsünde dijital olan daha değerli bir konuma yükselmiştir. Marx’ın (1867/2011) “meta fetişizmi” kavramını dijital nesneler üzerinden yeniden yorumlamayı gerektiren bu durum, nesnenin fiziksel formundan koparak dijital bir arzu nesnesine dönüştüğü yeni bir toplumsal ilişki biçimini yansıtmaktadır. Couldry ve Mejias (2019) veri sömürgeciliğinin sınırlarını çizerken, Fuchs (2020), iletişim teknolojilerini kapitalist üretim ilişkileri içinde analiz eder ve bu teknolojileri “üretim araçları” olarak kavramsallaştırarak, dijital emeğin ve verinin sermaye birikimi sürecindeki rolünü tartışır. Bu iki kuramsal zemin fiijital bağlamda yeniden okunduğunda, oyun içi varlıkların sadece teknik birer yazılım olmadığı, aksine bireyin fiijital kimliğini kuran metalaşmış parçalara dönüştüğü görülmektedir

Duygusal rejim açısından bakıldığında; öfke, bağlanma ve aidiyet gibi duyguların fiijital ortamda aynı yoğunlukta yaşandığı görülürken, çatışma çözme mekanizmalarının teknik araçlarla (bloklama, sessize alma, rapor etme) mekanikleştiği gözlemlenmektedir. Turkle’in (2015, s. 201-203) aktardığı bir vaka çalışmasında görüldüğü üzere, bireyler yüz yüze yüzleşmenin yol açabileceği gerilimden kaçınmak için dijital mesajlaşmayı bir “yumuşatma” aracı olarak kullanmakta; bu eğilimin, yüz yüze hesaplaşmanın yerini dolaylı ve teknik çözüm mekanizmalarına bırakması, sosyal beceri gelişimi noktasında bir “çatışma çözme becerisinin zayıflaması” riski barındırmaktadır (Turkle, 2015). Z Kuşağı için dijitalden “çıkış” bir seçenek iken, Alpha ve Beta için “gerçek” ayrımı ortadan kalkmıştır. Onlar için en ağır yaptırım Wi-Fi erişiminin kesilmesi değil, sunucudan atılmak veya dijital varoluşun kanıtı olan hesabın dondurulmasıdır.

Yapay Zekâ Okuryazarlığı: Algoritmalarla Arkadaşlık

Yapay zekâ okuryazarlığı, sadece teknik bir araç kullanım becerisi değil; algoritmalarla anlamlı, eleştirel ve duygusal bir ilişki tesis edebilmeyi, karar mekanizmalarını sorgulamayı ve hibrit yaratıcılık pratikleri geliştirebilmeyi kapsayan çok boyutlu bir yetkinlik alanıdır^{vii}. Alpha ve Beta kuşakları için yapay zekâ, dışsal bir araç olmaktan çıkarak bir muhatap, bir sosyal aktör ve çoğu zaman “içselleştirilmiş bir arkadaş^{viii}” konumuna yükselmiştir.

Dil edinimi süreçlerinde Alexa, Siri ve Google Assistant gibi asistanların yanı sıra Character.AI gibi platformlarla etkileşime giren bu nesil, ana dilini öğrenirken eşzamanlı olarak ‘makine ile konuşmayı’ da deneyimlemektedir. Bu durum, iletişim pratiklerini net, kısa ve komut odaklı bir formata indirgemekte; bekleme toleransının düştüğü, anlık tatmin odaklı bir etkileşim rejimini standardize etmektedir. Turkle (2015), bu tür bir asimetrik etkileşimin, insan-insan iletişiminin gerektirdiği sabır, derin dinleme ve empati becerilerini köreltme potansiyeli taşıdığına dikkat çekmektedir. Nitekim Turkle’a göre, çevrimiçi bağlantıda geçirilen zaman, yalnızca ‘atıştırıcılık’ niteliğinde olup, insanlar arası derin sohbetin yerini tutamamakta ve bu

durum, bireylerin yalnızlık kapasitesini ve dolayısıyla empati yetilerini zayıflatmaktadır (Turkle, 2015).

Duygusal bağ kurma düzleminde, yapay zekâ karakterleriyle kurulan romantik veya platonik ilişkiler giderek sıradanlaşmaktadır. Replika ve benzeri platformların kullanıcılarının yaklaşık yarısının yapay zekâyı bir “partner^{ix}” olarak tanımlaması, sosyal gerçekliğin yeni bir evresine işaret eder. Yapay zekâ araçlarının “kırılmayan, yargılamayan ve her an erişilebilir” oluşu, bireyin insan ilişkilerindeki “zorlayıcı ama geliştirici” güçlüklerden kaçmasına neden olabilmektedir. Tam da bu noktada, Long ve Magerko (2020), yapay zekâ okuryazarlığını yalnızca teknik bir beceri olarak değil, bireylerin yapay zekâ teknolojilerini “eleştirel olarak değerlendirmesini” sağlayan bir yeterlilikler bütünü olarak tanımlamaktadır. Bu tanım, etik muhakeme ve sistemleri sorgulama gibi boyutları da kapsayan daha geniş bir çerçeveye işaret etmektedir. Buna karşın, mevcut eğitim ve pedagoji modellerinin insan-makine etkileşimindeki bu derin duygusal kaymayı, bağlanma süreçlerini yakalamakta henüz yetersiz kaldığı ve sürece bütüncül bir okuryazarlık düzleminde hazırlıksız yakalandığı görülmektedir.

Yaratıcılık ve yazarlık kavramları, üretken yapay zekâ araçlarının yaratım süreçlerine giderek daha fazla dâhil olmasıyla birlikte önemli bir dönüşüm geçirmektedir. Güncel araştırmalar, üretim sürecinin giderek otomatik prompt optimizasyonu teknikleri (örneğin, evrimsel algoritmalar aracılığıyla seçim, çaprazlama ve mutasyon aşamaları) ve insan ile makine arasındaki ortaklaşa eylem biçimleriyle şekillendiğini göstermektedir (Kottapalli Narayanaswamy & Muniswamy, 2025; Sécheresse vd., 2025; Zhuravlev vd., 2025). Boden (2004) tarafından tanımlanan kombinatorik, keşfedici ve dönüşümsel yaratıcılık türleri, bu hibrit ekosistemde platform destekli süreçlerle eşzamanlı olarak gerçekleşmektedir. Bu bağlamda orijinallik, sıfırdan bir icat olmaktan çok, mevcut modellerin ve verilerin özgün biçimde yeniden harmanlanması (rekombinant sentez) olarak anlam kazanmaktadır.

Algoritmik yönetim biçimleri, dijital platformlara doğumdan itibaren maruz kalan Alfa kuşağı ve önümüzdeki yıllarda bu ekosistem içinde büyüyecek olan Beta kuşağı için giderek daha doğal ve sezgisel hale gelebilecektir. Ancak asıl mesele, kullanıcıların bu algoritmik yönetim biçimine karşı gösterdikleri rıza ve eylemlilik düzeyidir. van Dijck, Poell ve de Waal’ın (2018) “platform toplumu” analizinde temellendirdikleri üzere, platform mantığı neoliberal ideolojinin de etkisiyle normatif bir yapı kazanmakta ve kullanıcı sözleşmeleri ile algoritmalar kanalıyla toplumsal hayatın merkezine yerleşmektedir. Dolayısıyla, bu kurumsal ve teknolojik işleyiş, kullanıcılar tarafından sorgulanması güç, adeta verili ve olağan bir toplumsal düzen olarak içselleştirilmektedir. Eleştirel yapay zekâ okuryazarlığı, tam da bu rıza mekanizmasını sorunsallaştırmayı ve algoritmik denetim karşısında bireyin otonomisini korumayı hedeflemelidir.

Z Kuşağı için marjinal görülen “AI ile arkadaşlık” olgusu, Alpha ve Beta için ontolojik bir gerçeklik haline gelmiştir. Bu durum, insanlık tarihinde benzeri görülmemiş bir duygulanım rejimine ve önümüzdeki on yılda netleşecek olan derin psikolojik, toplumsal ve varoluşsal sonuçlara kapı aralamaktadır. İntra-dijital ontoloji perspektifinden bakıldığında, yapay zekâ

okuryazarlığı artık yalnızca bir beceri seti değil, yeni neslin duygusal yapısını, benlik algısını ve toplumsal ilişkilenme biçimlerini derinden şekillendiren kurucu bir unsurdur.

Hız ve Dikkat Ekonomisi^x: Mikro İçeriklerin Yeni Bilişsel Haritası^{xi}

TikTok, Instagram Reels ve YouTube Shorts gibi platformların domine ettiği 15-60 saniyelik mikro içerikler, Nguyen ve diğerlerinin (2025) meta-analizinin ortaya koyduğu gibi, dikkat süreleri ve engelleyici kontrol başta olmak üzere bilişsel işlevleri ve ruh sağlığını (özellikle stres ve anksiyete düzeylerini) olumsuz etkileyen temel bir bilişsel ortamdır. Bu ortam, hâlihazırda Alfa kuşağının bilişsel gelişimini şekillendirmekte; önümüzdeki yıllarda Beta kuşağının da benzer bir etki altında kalması beklenmektedir. Bu yeni medya ekolojisinde süre algısı radikal bir dönüşüme uğrayarak “uzun video” kavramını dakikalar ile sınırlandırmış, içeriklerin 1.5x veya 2x hızda tüketilmesi sıklıkla gözlenmiştir. Bu durum, klasik anlatı yapısındaki giriş-gelişme-sonuç hiyerarşisini sarsarak, ilk üç saniyede dikkati yakalamayı amaçlayan kanca (hook) odaklı bir estetiği zorunlu kılmaktadır (Sendible Insights, 2025).

Hartmut Rosa’nın (2013) “sosyal hızlanma” tezinde belirttiği üzere, aynı zaman dilimine daha fazla deneyim sığdırma arzusu, her bir deneyimin derinliğini ve süresini kaçınılmaz olarak kısaltmakta; birey aynı anda telefon, tablet ve arka plan sesleri arasında gezinirken görünürde süreci yönetse de bilişsel maliyet ağırlaşmaktadır. Linda Stone’un (2009) “sürekli kısmi dikkat” (continuous partial attention) olarak adlandırdığı bu durumda, bireyin hiçbir şeyi kaçırmamak güdüsüyle birden fazla bilişsel göreve eş zamanlı kısmi dikkat ayırması söz konusudur; bu süreçte dikkat bir öncelikli görev üzerinde kalmaya çalışsa da, sürekli çevresel tarama nedeniyle sıklıkla bölünmekte ve yer değiştirmektedir (Stone, 2009). Nörobilimsel çalışmalar, ise medyada yoğun çoklu görev yürüten bireylerin hafif görev yürütenlere göre alakasız uyaranları filtrelemede anlamlı biçimde daha başarısız olduğunu ve görev değiştirme maliyetinin belirgin şekilde arttığını ortaya koymaktadır^{xii} (Ophir, vd., 2009). Sıkılma toleransının neredeyse sıfıra inmesi ve boş anların anında dijital akışla doldurulması, yaratıcı düşüncenin ve derinleşmenin gerektirdiği “boşluk” anlarını ortadan kaldırmaktadır. Nitekim Bernard Stiegler (2010), Taking Care of Youth and the Generations adlı eserinde, pazarlama endüstrilerinin gençlerin dikkatini “psikoteknolojiler” aracılığıyla ele geçirmesinin, bireylerin dikkat sürelerinin kısalmasına, uzun vadeli, derinlemesine odaklanma kapasitelerinin zayıflamasına ve nihayetinde dikkat eksikliği bozukluğuna (ADD/ADHD) zemin hazırladığını ayrıntılı biçimde incelemektedir.

Bu bilişsel ortamda hafıza ve bilgi depolama pratikleri de dönüşerek bilgiyi hatırlamak yerine, bilginin nerede bulunacağına dair işlevsel bir farkındalığa (transaktif hafıza) evrilmiştir. Ancak Alpha ve Beta’nın bu pratiği, Z Kuşağı’nın bilinçli Google aramalarından farklılaşır: Z’de “arama niyeti” baskınken, Alpha ve Beta’da algoritma akışı içinde karşılaşılan “rastlantısal keşif” esastır. Couldry ve Hepp’in (2017) kavramsallaştırdığı “derin medyatizasyon” süreci, toplumsal dünyayı yapısal olarak medya sistemlerine bağımlı, veriselliğe dayalı bir inşa sürecine tabi kılmaktadır. Bu yapısal çerçeveden hareketle, Alpha kuşağının bilgiyle kurduğu bu rastlantısal ilişkinin, bilginin tarihsel ve mantıksal bağlamından kopmasına yol açabileceği ve bu durumun öznelerin eleştirel bir değerlendirme mesafesi geliştirmesini güçleştirebileceği

öne sürülebilir. Beta kuşağı için ise bu tür bilişsel, enformasyonel örüntülerden söz etmek şu an için mümkün değildir; bu kuşağın büyük çoğunluğu henüz bebeklik, erken çocukluk evresindedir ve bilgiyle sembolik/eleştirel bir ilişki kurabilecek gelişimsel olgunluğa henüz erişmemiştir. Dolayısıyla bu çıkarım, yalnızca Alpha kuşağına ilişkin güncel bir gözlem olarak okunmalı; Beta kuşağı için ise ancak bu bireyler bilişsel gelişim açısından ilgili evrelere ulaştığında sınanabilecek ileriye dönük bir varsayım olarak konumlandırılmalıdır.

Meme kültürü, ses klipleri (soundbite) ve hızlı kesitler üzerinden yükselen bu estetik, anlık okunabilen yoğun bir kültürel alfabe oluşturmakta; trajik deneyimler dahi 15 saniyelik dans meydan okumaları ve kısa altyazılarla (ör. “POV: you have abandonment issues”) ifade edilmektedir. Bu yeni anlamlandırma pratiği, bir yandan ifadenin erişilebilirliğini artırırken, öte yandan duygusal deneyimin yüzeyselleşmesi ve travmanın metalaşması riskini taşımaktadır. Kevin Lynch’in (1960) kentsel bilişsel harita kavramından hareketle, bu neslin zihinsel haritasının coğrafi koordinatlar yerine “dügümler” (viral trendler, meme’ler) ve “yollar” (swipe, share, remix) üzerine kurulu olduğu söylenebilir. Lineer zaman-uzam koordinatlarının yerini alan bu akış koordinatları, “Neredeyim?” sorusunu “Hangi algoritmanın akışındayım?” sorusuyla ikame etmektedir. Z Kuşağı bu platformları ergenlik döneminde bir “adaptasyon” olarak keşfederken; Alpha kuşağı için bu, dil edinim sürecinde maruz kalınan, doğuştan gelen bir bilişsel habitus niteliği taşımaktadır. Beta kuşağı için ise aynı çıkarımı yapmak henüz mümkün değildir: bu kuşağın büyük çoğunluğu hâlâ bebeklik evresindedir ve dil edinim süreci yeni başlamaktadır; dolayısıyla algoritmik akışın bir “bilişsel habitus” hâline gelip gelmeyeceği, ancak bu bireyler ilgili gelişim evrelerine ulaştığında gözlemlenebilecek, şimdilik yalnızca öngörü niteliğinde bir varsayımdır. Bu fark (Alpha için gözlemlenebilir, Beta için henüz varsayımsal olması), bir dili ikinci dil olarak öğrenmek ile o dili “ana dil” olarak edinmek arasındaki ontolojik farka benzetilebilir. Ancak bu benzetmenin Beta kuşağı için geçerliliği, kuşağın kendisi büyüdükçe ampirik olarak sınanmayı beklemektedir.

TOPLUMSAL ETKİLER VE GELECEK SENARYOLARI

Alpha kuşağının dijital ortama doğumdan itibaren tam anlamıyla gömülü olması, önceki kuşaklarla kıyaslandığında niteliksel bir farklılık yarattığı varsayımını beraberinde getirmektedir. Bu farklılaşmanın en belirgin yansıması eğitim alanında gözlemlenmektedir. Teknoloji kullanımındaki artışın sosyal-duygusal gelişim fırsatlarında belirgin bir azalmaya yol açtığını ve artan ekran süresinin çocuklarda ruh sağlığı sorunlarını derinleştirdiğini ortaya koymaktadır (Höfrová vd., 2024). Bu tespate paralel biçimde, sanal gerçeklik (VR) ve artırılmış gerçeklik (AR) teknolojilerinin eğitimdeki kullanımına ilişkin ilgi, 2018-2022 yılları arasında kayda değer bir artış sergilemiş; söz konusu teknolojilerin öğrencilere ilgi çekici, akılda kalıcı ve etkili sürükleyici öğrenme deneyimleri sunma kapasitesine sahip olduğu giderek daha geniş bir literatür tarafından belgelenmiştir (Zhao vd., 2023). Benzer şekilde 2023-2024 eğitim öğretim yılında Amerika Birleşik Devletleri’nde okul müdürlerinin %83’ü kurumlarında sosyal-duygusal öğrenme (SEL) müfredatı uyguladıklarını ifade ederken bu oranın 2017-2018 eğitim öğretim yılında %46 olarak saptanması dikkat çekicidir (Skoog-Hoffman vd., 2024). Bu

eğilim, dijital yoğunlaşmanın beraberinde getirdiği sosyo-duygusal açıklara yanıt olarak SEL odaklı modellerin okul sistemlerinde giderek yaygınlaştığına işaret etmektedir. Ancak VR/AR entegrasyonunun ya da SEL modellerinin evrensel anlamda baskın bir eğitim paradigmasına dönüştüğünü öne sürmek, mevcut ampirik kanıt tabanının ötesine geçen bir genelleme olacaktır. İş dünyası ve ekonomi düzleminde ise fijital kimlik, “dijital ikiz” kavramını yaygınlaştırarak bireylerin uzaktan çalışan avatarları aracılığıyla profesyonel temsilini mümkün kılmakta, bu da çok kariyerli ve yapay zekâ iş birliğine dayalı uzun ömürlü iş yollarını beraberinde getirmektedir. Yapay zekâ okuryazarlığının iş yerini de kapsayan temel bir yeterlilik seti olarak kavramsallaştırılmasıyla (Long & Magerko, 2020), birlikte dikkat ekonomisinin “dikkat satın alma” üzerine kurulu iş modelleri bu nesil tarafından daha yüksek bir farkındalıkla sorgulansa da, kendilerinin de aynı ekonominin bağımlısı olma riski bir paradoks olarak varlığını sürdürmektedir. Bu durum siyasete de yansımakta; mikro-aktivizmden küresel sistemik değişime geçiş süreci, fijital kimliğin gücüyle kitlesel protestoların metaverse ve sokak arasında eş zamanlı örgütlenmesine olanak tanımaktadır. Ancak yapay zekâ okuryazarlığı, bu kuşakları deepfake (derin sahte) ve dezenformasyona karşı bir yandan daha donanımlı kılarken, diğer yandan üretken AI üzerinden propaganda üretiminde aktif özneler haline getirmektedir. Dikkat ekonomisinin siyasal iletişimi “politika kancası” (policy hook) olarak adlandırılabilir 15 saniyelik anlara sıkıştırması, karmaşık politikaların derinlemesine tartışılmasını imkânsızlaştırarak demokratik süreçlerde yüzeyselleşme riskini tetiklemektedir.

Gelecek senaryolarındaki bu dönüşüm, beraberinde ciddi riskleri ve emsalsiz fırsatları da getirmektedir. Sosyal izolasyonun, yapay zekâ karakterlerin insan etkileşiminin yerini almasıyla derinleşmesi; fijital varlık için gerekli olan donanım ve bant genişliği eksikliğinin dijital bölünmeyi ve eşitsizliği artırması; DEHB benzeri dikkat bozukluklarının dikkat ekonomisiyle tetiklenmesi ve siber zorbalığın fijital boyut kazanması en temel tehditler olarak belirmektedir. Buna mukabil, yapay zekâ ile hibrit yaratıcılığın tetiklediği devasa bir yenilikçilik potansiyeli, fijital platformlar üzerinden kurulan küresel iş birliği ağları, sanal gerçeklik ile mümkün kılınan “perspektif alma” (Empati 2.0) eğitimleri ve dijital ikizler üzerinden yürütülen iklim adaptasyon simülasyonları, Alpha ve Beta kuşaklarının sadece dijital yerliler değil, aynı zamanda yeni bir uygarlık tasarımının mimarları olabileceğine işaret etmektedir.

ELEŞTİREL PERSPEKTİFLER

Alpha ve Beta kuşaklarına yönelik bu haritalama denemesi, her ne kadar belirgin bir ontolojik dönüşüme işaret etse de, nesil etiketlemesinin kendi içinde ciddi bir stereotipleştirme (kalıpyargı oluşturma) riski taşıdığı göz ardı edilmemelidir. Mannheim’ın (1952) “kuşak birimi” (generational unit) kavramında vurguladığı üzere, aynı zaman diliminde doğmak ya da “ortak kuşak konumunu” (common generation location) paylaşmak, tek başına homojen bir kimlik inşası için yeterli değildir; zira salt kronolojik çağdaşlık, bireyleri ancak potansiyel olarak aynı konuma yerleştirir (Mannheim, 1952, s. 297-303). Ayrıca Mannheim, sınıfsal

konum (s. 289-291) ve coğrafi/toplumsal konum farklılıklarının (örneğin kentli ile kırsal gençlik arasındaki ayrım, s. 303-304) aynı kronolojik kuşak içinde birbirinden kopuk “kuşak birimleri”nin doğmasına yol açtığını göstermiştir. Mannheim’ın (1952) “kuşak birimi” eleştirisiyle uyumlu biçimde, Giancola (2006) da kuşaklar arası farklılık söyleminin sıklıkla abartıldığını ve “kuşak farkı” kavramının ampirik ve mantıksal temellerinin sanıldığı kadar sağlam olmadığını öne sürer; bu bakımdan Alpha ve Beta’ya dair bu haritalama denemesinin de, kuşak kategorisini açıklayıcı bir gerçeklik değil, sınanması gereken bir sezgisel araç olarak ele alması gerekmektedir. Bunun yanında Twenge’in (2023) yaklaşımı incelendiğinde, teknolojik değişimin diğer yapısal etkenlerle ne ölçüde etkileşime girdiği yeterince sorgulanmamaktadır. Gelir eşitsizliği, sağlık sistemlerine erişim ve işsizlik gibi yapısal faktörleri dijital dönüşümün gölgesinde bırakabilmektedir. Oysa dijitalleşme sürecinde kültürün homojenleşmekten ziyade melezleştiği, yeni dijital kodların eski kültürel kodları ikame etmek yerine onlarla sürekli bir etkileşim ve müzakere içine girdiği öne sürülebilir.

Bu çalışma boyunca tartışılan “intra-dijital ontoloji” kavramı, özünde bir özgürlük-kontrol gerilimini barındırır. Algoritmaların kimliği ve arzuları şekillendirdiği bu yeni ekosistemde, bireysel özerkliğin daralma riski, eş zamanlı olarak sunulan muazzam bir hibrit yaratıcılık potansiyeliyle at başı gitmektedir. AI-hibrit yaratıcılık pratikleri, sanatsal ve bilimsel alanlarda öngörülemeyen patlamalara yol açabilir; ancak bu potansiyelin açığa çıkması, eğitimin sadece teknik beceri değil, eleştirel düşünme, derin dijital okuryazarlık ve empati yetkinliklerini en erken yaşlarda müfredata entegre etmesine bağlıdır. Politika yapıcılar için temel görev, bu neslin fijital varoluşunu sadece bir pazar verisi olarak değil, uzun vadeli bir demografik planlama nesnesi olarak ele almaktır.

Tüm bu tartışmalar ışığında, Alpha kuşağı ve büyüdükçe benzer yörüngeyi izlemesi beklenen Beta kuşağı, içinden geçtikleri (veya geçecekleri) çok boyutlu krizleri (iklim, ekonomi, anlam kaybı) birer fırsata çevirme potansiyeline sahiptir; yeter ki yetişkin nesiller ve kurumlar, Mannheim’ın ifadesiyle bu “taze temas”ı sorumlu ve etik bir biçimde şekillendirebilsin. Bu nesilleri anlamak, onları teknolojik birer prototip olarak görmekten vazgeçip, tarihsel bağlamı ve sosyal heterojenliği ihmal etmeden, hibrit varoluşlarının (Alpha için hâlihazırda yaşanan, Beta için henüz şekillenmekte olan) getirdiği yeni insanlık durumunu kabul etmekle mümkündür. Bu kabul, özellikle Beta kuşağı söz konusu olduğunda, mevcut bir gerçekliği tarif etmekten çok, bu kuşağın büyüme sürecine eşlik edecek bir sorumluluk çağrısı niteliği taşımaktadır.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Z Kuşağı’nın ardılı olan yeni demografi; akışkan kimlik, algoritmik zaman algısı, hibrit yaratıcılık ve normlaşmış aktivizm gibi kültürel kodlar aracılığıyla insan deneyimini kökten yeniden tanımlamaktadır. Bu çalışma boyunca serimlenen intra-dijital ontoloji, Alpha kuşağının dijital araçları sadece kullanmadığını, bu araçların içinde ve onlarla birlikte var olduğunu ortaya koymuştur. Beta kuşağı için ise bu önerme, kohortun büyük çoğunluğunun

henüz bebeklik evresinde olması nedeniyle, gözlemlenmiş bir bulgudan çok, büyüme sürecinde sınanması beklenen bir kuramsal öngörü niteliği taşımaktadır.

Bu doğrultuda, araştırmanın odağını oluşturan Alpha kuşağının (ve büyüdüğü benzer bir yörünge izlemesi öngörülen Beta kuşağının) teknolojiyle kurduğu içkin ilişki, beş temel kültürel katmanda insan deneyimini yeniden inşa etmesi beklenmektedir: (i) Kimlik düzleminde benlik, sabit bir öz olmaktan çıkarak bireyin algoritmalarla sürekli müzakere hâlinde ürettiği akışkan ve fijital bir performansa dönüşmektedir; (ii) Zaman algısı düzleminde, doğrusal ve süreklilik arz eden zamansallığın yerini, platform mantığının dikte ettiği kısa süreli dikkat-çekme birimlerinden oluşan parçalı bir kronopolitika almaktadır; (iii) Sosyal bağ bağlamında insan ilişkileri, algoritmik arkadaşlık pratikleri ve yankı odalarının ürettiği homojen çevrelerle şekillenmekte, bu da bağ kurma hızını artırırken empati yoksunluğu riskini derinleştirmektedir; (iv) Değerler düzleminde, geleneksel kurumsal otoriteler zayıflarken, mikro-topluluklar üzerinden hızla mobilize olabilen fakat sığılma tehlikesi barındıran bir “normlaşmış aktivizm” etiği öne çıkmaktadır; (v) Estetik üretim alanında ise sanatçı özne, sıfırdan üreten bir kaynaktan ziyade, algoritmik olasılık matrisleri arasından seçim ve sentez yapan bir aracıya evrilerek özgünlük ve yazarlık kavramlarını tartışmaya açmaktadır. Bu beşli yapı, hâlihazırda çocukluk, ergenlik evresine ulaşmış olan Alpha kuşağı için ampirik gözleme dayalı bir tespit niteliği taşıırken, Beta kuşağı için bu evrelere henüz ulaşılmamış olması nedeniyle bir izleme çerçevesi, araştırma gündemi olarak konumlandırılmalıdır. İntra-dijital ontolojinin somut görünümünü oluşturan bu beşli yapı, geleneksel dualist (fiziksel-dijital) bakış açısının geçerliliğini yitirdiğini ve yerini bireyin her iki düzlemde de pürüzsüz bir mevcudiyet sergilediği yeni bir ontolojik zemine bıraktığını kanıtlamaktadır.

Bu haritalama denemesi, söz konusu kuşakların sadece teknolojik birer kullanıcı grubu değil, aynı zamanda yeni bir semantik ve bilişsel rejimin öncüleri olduğunu göstermesi bakımından bir başlangıç teşkil etmektedir. Mikro içeriklerin yarattığı yeni bilişsel harita, dikkat ekonomisinin baskısı altında yüzeyselleşme riski taşısa da; aynı zamanda küresel sistemik değişim taleplerini saniyeler içinde mobilize edebilen bir “normlaşmış aktivizm” potansiyelini de içinde barındırmaktadır.

Bu köklü paradigmatik dönüşümün rasyonel düzeyde yönetilebilmesi, olası risklerin absorbe edilmesi ve Alpha/Beta kuşaklarının sunduğu hibrit potansiyelin toplumsal bir sıçramaya dönüştürülebilmesi adına şu stratejik öneriler geliştirilmiştir:

Eğitim Sistemlerinin Radikal Dönüşümü: Geleneksel ve statik müfredatlar yerini; hibrit, kişiselleştirilmiş ve sosyal-duygusal öğrenme (SEL) süreçleriyle entegre edilmiş modellere bırakmalıdır. Fiziksel sınıfın disiplini ile dijital platformların esnekliğinin birleştiği “fijital sınıf” pilot uygulamaları, eğitimin yeni standardı haline getirilmelidir.

Bütüncül Yapay Zekâ Okuryazarlığı: Müfredatlara, Long ve Magerko’nun (2020) belirlediği “17 temel bileşeni^{xiii}” odağa alan zorunlu yapay zekâ okuryazarlığı dersleri eklenmelidir. Bu eğitim, sadece teknik beceriyi değil; yapay zekânın etik sınırlarını, veri setlerindeki önyargıları ve insan-makine iş birliğinin sınırlarını da kapsamalıdır.

Bilişsel Sağlık ve Dikkat Hijyeni: Dikkat ekonomisinin yarattığı “sürekli kısmi dikkat” (continuous partial attention) ve “zihinsel retansiyon yoksullaşması” risklerine karşı, öğrencilere erken yaşta “derin odaklanma” (deep work) kapasitesini artıracak zihinsel egzersizler ve bilinçli teknoloji kullanımı (meditatif teknoloji) becerileri kazandırılmalıdır.

Etik Denetim ve Politika Tasarımı: Yapay zekâ tabanlı arkadaşlık uygulamaları ve algoritmik sosyal ağlar için katı yaş sınırlamaları ile etik denetim mekanizmaları devreye alınmalıdır. Politika yapıcılar, bu kuşakların verilerinin korunmasını bir “dijital hak” olarak tanımlamalı ve uzun vadeli demografik planlamalarını bu teknolojik gerçeklik üzerine kurmalıdır.

Kritik Yetkinlikler ve Empati 2.0: Dijital ortamda yankı odalarının yarattığı kutuplaşmaya karşı, erken çocukluk döneminden itibaren eleştirel dijital okuryazarlık ve sanal gerçeklik (VR) destekli “perspektif alma” (empati eğitimi) süreçleri müfredatın çekirdeğine yerleştirilmelidir.

Gelecek Araştırmalar ve Sosyal Adalet: Yeni nesil araştırmalar; teknolojiyi homojen bir güç olarak görmeyi bırakıp, “dijital bölünme” kavramını merkeze alarak; sınıf, coğrafya ve erişim farklarının Alpha ve Beta içindeki farklı birimleri nasıl ayrıştırdığına odaklanan disiplinlerarası bir derinliğe sahip olmalıdır.

Sonuç olarak, geliştirilen bu stratejik eylem planlarının ötesinde, Beta kuşağı kohortunun toplumsal alana tam katılımı ve üretken yapay zekânın (GenAI) kurumsal süreçlere entegrasyonu, gelecek kuşak çalışmalarının temel ampirik eksenini belirleyecektir. Bu vurgu, çalışmanın Beta kuşağına ilişkin tüm çıkarımlarının şimdilik varsayımsal statüsünü bir kez daha teyit etmektedir. Mannheim’ın tarihsel dönüşümleri açıklamak için ileri sürdüğü “taze temas” kavramı, günümüzde dijital arayüzler ve algoritmik ekosistemler üzerinden işlemektedir. Elde edilen bulgular, Alpha kuşağının teknolojiyle olan ilişkisinin edilgen bir bağımlılık düzeyiyle açıklanamayacağını, karşılıklı ve yapısal bir etkileşime dayandığını göstermektedir. Bu nedenle, akademik yazın, eğitim politikaları ve yönetsel mekanizmalar; söz konusu kuşaksal dönüşümü teknolojik determinizmin getirdiği kaygılarla ele almak yerine, bu çalışmada haritalandırılan fijital gerçekliğin sosyolojik ve etik çıktılarını analitik bir yaklaşımla incelemeye odaklanmalıdır.

KAYNAKÇA

- Apaydin, Ç., & Kaya, F. (2020). An analysis of the preschool teachers’ views on alpha generation. *European Journal of Education Studies*, 6(11), 123–140
- Bauman, Z. (2000). *Liquid modernity*. Polity Press.
- Blum-Ross, A., & Livingstone, S. (2017). *Sharenting, parent blogging, and the boundaries of the digital self*. Parenting for a Digital Future, London School of Economics and Political Science.
- Boden, M. A. (2004). *The creative mind: Myths and mechanisms* (2nd ed.). Routledge.
- Boyd, D. (2014). *It’s complicated: The social lives of networked teens*. Yale University Press.
- Caballero, J., & Fengler, M. (2025). *4 things to know about Generation Beta and how they could affect the global economy*. World Economic Forum.
- Couldry, N., & Hepp, A. (2017). *The mediated construction of reality*. Polity Press.
- Couldry, N., & Mejias, U. A. (2019). *The costs of connection: How data is colonizing human life and appropriating it for capitalism*. Stanford University Press.

- Davenport, T. H., & Beck, J. C. (2001). *The Attention economy: Understanding the new currency of business*. Harvard Business School Press.
- Floridi, L. (Ed.). (2014). *The onlife manifesto: Being human in a hyperconnected era*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-04093-6>
- Fuchs, C. (2020). *Communication and capitalism: A critical theory*. University of Westminster Press. <https://doi.org/10.16997/book45>
- Giancola, F. (2006). The generation gap: More myth than reality. *Human Resource Planning*, 29(4), 32–37.
- Gillespie, T. (2014). The relevance of algorithms. In T. Gillespie, P. J. Boczkowski, & K. A. Foot (Eds.), *Media technologies: Essays on communication, materiality, and society* (pp. 167–194). The MIT Press
- Goldhaber, M. H. (1997). The attention economy and the net. *First Monday*, 2(4). <https://doi.org/10.5210/fm.v2i4.519>
- Guzman, A. L. (Ed.). (2018). *Human-machine communication: Rethinking communication, technology, and ourselves*. Peter Lang Publishing.
- Höfrová, A., Balidemaj, V., & Small, M. A. (2024). A systematic literature review of education for Generation Alpha. *Discover Education*, 3, Article 125. <https://doi.org/10.1007/s44217-024-00218-3>
- Jenkins, H. (1992). *Textual poachers: Television fans and participatory culture*. Routledge.
- Kottapalli Narayanaswamy, S., & Muniswamy, R. (2025). Achieving efficient prompt engineering in large language models using a hybrid and multi-objective optimization framework. *Cybernetics and Information Technologies*, 25(2), 67–82.
- Koltay, T. (2021a). “Taming” information overload. *Academia Letters*. <https://doi.org/10.20935/AL272>
- Koltay, T. (2021b). Micro-content: Concept and information activities. *Information Development*, 37(4), 512–521. <https://doi.org/10.1177/0266666920953372>
- Long, D., & Magerko, B. (2020). What is AI literacy? Competencies and design considerations. *Proceedings of the 2020 CHI conference on human factors in computing systems*, 1–16. <https://doi.org/10.1145/3313831.3376727>
- Loss, L., & Dhuvad, P. (2025). Reasoning-guided evolutionary prompt optimization for improved financial problem solving. *NeurIPS* 2025. <https://neurips.cc/virtual/2025/loc/san-diego/132576>
- Lynch, K. (1960). *The image of the city*. MIT Press.
- Marx, K. (2011). *Kapital: Ekonomi politîğin eleştirisi - Cilt 1* (M. Selik & N. Satlıgan, Çev.). Yordam Kitap. (Orijinal eserin yayım tarihi 1867)
- Mannheim, K. (1952). The problem of generations. In P. Kecskemeti (Ed.), *Essays on the sociology of knowledge* (pp. 276–322). Routledge. (Orijinal çalışma basım tarihi 1928)
- Manovich, L. (2018). *AI aesthetics*. Strelka Press.
- Manovich, L., & Arielli, E. (2024). *Artificial aesthetics: Generative ai, art and visual media*. The Meta Institute for Computational Aesthetics.
- McCrindle, M., & Fell, A. (2020). *Understanding generation Alpha*. McCrindle Research. <https://generationalalpha.com/wp-content/uploads/2020/02/Understanding-Generation-Alpha-McCrindle.pdf>
- McCrindle, M. (2025). *Gen Beta characteristics*. McCrindle Research. <https://mccrindle.com.au/article/gen-beta-characteristics/>
- Nolan, B. (2023, July 25). People are turning to AI chatbots for romantic relationships behind their partners’ backs - but many don’t consider it cheating. *Business Insider*. <https://www.businessinsider.com/replika-ai-romance-behind-partners-backs-cheating-2023-7>

- Nguyen, L., Walters, J., Paul, S., Monreal Ijurco, S., Rainey, G. E., Parekh, N., Blair, G., & Darrah, M. (2025). Feeds, feelings, and focus: A systematic review and meta-analysis examining the cognitive and mental health correlates of short-form video use. *Psychological Bulletin*, 151(9), 1125–1146. <https://doi.org/10.1037/bul0000498>
- Ophir, E., Nass, C., & Wagner, A. D. (2009). Cognitive control in media multitaskers. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 106(37), 15583–15587. <https://doi.org/10.1073/pnas.0903620106>
- Reeves, B., & Nass, C. (1996). *The media equation: How people treat computers, television, and new media like real people and places*. CSLI Publications; Cambridge University Press
- Reilly, P., & Dawson, I. (2021). Track and trace, and other collaborative art/archaeology bubbles in the phygital pandemic. *Open Archaeology*, 7(1), 291–313. <https://doi.org/10.1515/opar-2020-0137>
- Rosa, H. (2013). *Social acceleration: A new theory of modernity*. Columbia University Press.
- Sécheresse, X., Guilbert-Ly, J.-Y., & Villedieu de Torcy, A. (2025). GAAPPO: Genetic algorithmic applied to prompt optimization. *Frontiers in Artificial Intelligence*, 8, Article 1613007. <https://doi.org/10.3389/frai.2025.1613007>
- Sendible. (2025). Video hook ideas: How to grab attention & boost engagement. Sendible Insights. <https://www.sendible.com/insights/video-hook-ideas>
- Skjuve, M., Brandzaeg, P. B., Følstad, A., & Jørgensen, L. K. (2021). My AI friend: How users of a social chatbot understand their human-AI friendship. *Human Communication Research*, 47(3), 290–315. <https://doi.org/10.1093/hcr/hqab008>
- Skoog-Hoffman, A., Miller, A. A., Plate, R. C., Meyers, D. C., Tucker, A. S., Meyers, G., Diliberti, M. K., & Schwartz, H. L. (2024). *Social and emotional learning in U.S. schools: Findings from CASEL's nationwide policy scan and the American teacher panel and American school leader panel surveys* (Report No. RR-A1822-2). RAND Corporation. https://www.rand.org/pubs/research_reports/RR-A1822-2.html
- Stiegler, B. (2010). *Taking care of youth and the generations*. Stanford University Press.
- Strauss, W., & Howe, N. (1991). *Generations: The history of America's future, 1584 to 2069*. William Morrow & Co.
- Stone, L. (2009, November 30). Beyond simple multi-tasking: Continuous partial attention. *Linda Stone Blog*. <https://lindastone.net/2009/11/30/beyond-simple-multi-tasking-continuous-partial-attention/>
- Turkle, S. (1984). *The second self: Computers and the human spirit*. Simon & Schuster.
- Turkle, S. (2011). *Alone together: Why we expect more from technology and less from each other*. Basic Books.
- Turkle, S. (2015). *Reclaiming conversation: The power of talk in a digital age*. Penguin.
- Twenge, J. M. (2023). *Generations: The real differences between Gen Z, Millennials, Gen X, Boomers, and Silents—and what they mean for America's future*. Atria Books.
- UNESCO. (2023). *ChatGPT and artificial intelligence in higher education: Quick start guide*. <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000385146>
- Wiberg, M. (2018). *The Materiality of Interaction: Notes on the materials of interaction design*. The MIT Press.
- van Dijck, J., Poell, T., & de Waal, M. (2018). *The platform society: Public values in a connective world*. Oxford University Press. <https://doi.org/10.1093/oso/9780190889760.001.0001>
- Zhao, X., Ren, Y., & Cheah, K. S. L. (2023). Leading virtual reality (VR) and augmented reality (AR) in education: Bibliometric and content analysis from the Web of Science (2018-2022). *SAGE Open*, 13(3), 1–23. <https://doi.org/10.1177/21582440231190821>

Zhuravlev, V. N., Khairullin, A. R., Dyagin, E. A., Sitkina, A. N., & Kulin, N. I. (2025). *ReflectivePrompt: Reflective evolution in autoprompting algorithms*. arXiv. <https://doi.org/10.48550/arXiv.2508.18870>

Son Notlar

ⁱ Strauss ve Howe'un (1991) döngüsel modeli, nesilsel dönüşümü tarihsel bir zorunluluk olarak kurguladığı gerekçesiyle determinizm eleştirilerine maruz kalmıştır (bkz. örn. teorinin "aşırı deterministik, yanlışlanamaz ve ampirik olarak desteklenmemiş" olduğu yönündeki akademik eleştiriler). Bu çalışmada Mannheim'ın tercihi edilmesi, nesilbilimci bilimin dinamik ve özgün yapısını koruma amacı taşımaktadır.

ⁱⁱ Mark McCrindle (2020) verilerine göre Alpha kuşağı, haftalık 2,8 milyonluk doğum oranıyla 2025 yılına gelindiğinde tarihin en kalabalık nesli olacaktır. Bu demografik yoğunluk, UNICEF'in çocuk nüfusuna dair küresel projeksiyonlarıyla da tutarlılık göstermektedir.

ⁱⁱⁱ "Sharenting" kavramı, Blum-Ross ve Livingstone (2017) tarafından ebeveynlerin çocuklarına dair görsel ve verisel paylaşımlarının, çocuğun gelecekteki "dijital benlik" sınırlarını ve mahremiyet algısını nasıl inşa ettiğini analiz etmek için kullanılmaktadır.

^{iv} McCrindle'in 2023 güncelleme raporu, Beta kuşağını seleflerinden ayıran temel farkın "AI-aracılı bir gerçeklik" olacağını vurgular. Bu rapor, kuşağın gelişmekte olan pazarlardaki ekonomik ağırlığının ve yapay zekâ ile kuracağı simbiyotik ilişkinin altını çizmektedir.

^v Fijital kavramı, literatürde fiziksel ve dijital dünyaların artık birlikte var olduğunu (ontolojik çoğulluk) tanımlamak için kullanılmaktadır. Çalışma kapsamında bu kavram, sadece teknik bir entegrasyonu değil, ontolojik bir birleşmeyi (intra-dijital) temsil etmektedir.

^{vi} İçselleştirilmiş dijital, Alpha kuşağı için dijitalleşme bir sonradan öğrenme süreci değil, bilişsel gelişimin temel bir girdi birimidir. Bu durum, Piaget'nin bilişsel gelişim evrelerinin dijital uyaranlarla yeniden haritalandırılmasını gerektirir.

^{vii} Bu tanım, sadece araç kullanımını değil, etik ve eleştirel boyutu da kapsayan UNESCO (2023) çerçevesine dayanmaktadır.

^{viii} Makinenin bir "araç" değil, bir "sosyal aktör"(CASA teorisi) olarak görülmesi Reeves ve Nass (1996) tarafından temellendirilmiş, Guzman (2018) tarafından dijital asistanlara uyarlanmıştır.

^{ix} 2023 yılı itibarıyla Replika kullanıcılarının yaklaşık %42'sinin halihazırda gerçek bir duygusal ilişkisi olduğu ve bu platformu kullanan kullanıcıların bir kısmının yapay zekâ karakterlerini "romantik partner" olarak tanımladığı rapor edilmiştir (Nolan, 2023). Bu veriler, insan-makine etkileşiminde duygusal bağlanma süreçlerini inceleyen ampirik çalışmalarla desteklenmektedir. Yapay zekâ ile kurulan bu "pseudo-sosyal" (yalancı-sosyal) bağların doğası ve kullanıcıların bu arkadaşlıkları nasıl anlamlandırdığı üzerine kapsamlı bir analiz için bkz. Skjuve vd. (2021).

^x Hız ve dikkat ekonomisi kavramı, dikkatin kıt kaynak haline geldiği ve platformların bu kaynağın saniyeler üzerinden parsellendiği yeni sermaye rejimini tanımlar (Goldhaber, 1997).

^{xi} Mikro içerik bilişselliği, mikro içeriklerin bilişsel süreçler üzerindeki etkisi, "atomize bilgi" tüketiminin derin odaklanma yetisi üzerindeki tahribatını ve "bilgi aşırı yüklemesi" (information overload) karşısında geliştirilen yeni filtreleme stratejilerini kapsamaktadır (Koltay, 2021b)

^{xii} "Sürekli hissi dikkat çalışması", Ophir ve arkadaşlarının (2009) Stanford Üniversitesi'nde yürüttüğü araştırma olup, ağır medya çoklu görevcilerinin (heavy media multitaskers) alakasız uyaranları filtrelemede ve görevler arası geçişte daha başarısız olduğunu göstermiştir.

^{xiii} Long & Magerko'nun 17 Bileşeni: Bu çerçeve; yapay zekâyı tanımaktan (Recognizing AI), etik muhakemeye (Ethics), verinin rolünden (Role of Data) algoritmik karar vermeye (Algorithmic Decision Making) kadar geniş bir yetkinlik yelpazesini kapsar (Long ve Magerko, 2020)

TÜRK DİL DEVRİMİNİN SOSYOLEKTE BAKIŞI THE TURKISH LANGUAGE REVOLUTION'S PERSPECTIVE ON SOCIOLECT

Assoc. Prof. Dr Günseli GÜMÜŞEL

Atılım University, Faculty of Arts and Sciences
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8068-4294>

ÖZET

Sosyolekt bir dilin belirli bir toplumsal sınıf, yaş grubu, meslek veya kültürel topluluk tarafından kendine özgü kelime dağarcığı ve telaffuzla konuşulan türüdür. Temel olarak coğrafi bölgeye göre ayrılan diyalektlerden farklı olarak bireylerin toplumsal statüsünü ve ait olduğu grubu yansıtır. Mesleki jargonlar, farklı kuşakların gündelik iletişimde kullandığı yeni nesil kelimeler ve argo gibi alt küme dilleri bu gruptadır. Özellikle argo, toplumun belli bir kesimi tarafından kullanılan özel bir söz varlığı olmasına rağmen genel dil, devlet ve akademi tarafından çoğunlukla dışlanır. Çoğu zaman küfürle eşdeğer algılanan argonun özel bir söz varlığı olması ve standart dilin dilbilgisi kurallarına uyması da kabullenilmeme durumunu değiştirmez. Çünkü bu mecaz dilini çoğunlukla eğitimsiz kişilerin kullandığına dair bir ön kabul vardır ve söz konusu gizli dil doğru konuşma disiplini ile de açıkça çatışmaktadır.

Erken Cumhuriyet Döneminden itibaren sosyolektin ve dil zenginliğinin veya kültürünün görmezden gelinemeyecek bu parçası resmi dil politikalarından ve devletleşme sürecinin dilsel kolundan genelde dışlanmıştır: genç kuşakların ahlaki gelişimlerini ve toplumsal davranış şekillerini yapılandırmak için dilin doğru ve düzgün kullanımına yönelik farkındalıklar oluşturulmalıydı. Bu dönemin ulus devlet inşasına ve yaratılmak istenen modern-makbul vatandaş prototipine bakıldığında istenilen amaca yönelik tüm uygulamalarda özellikle dil devriminin çok geniş kullanımlı bir dönüşüm aracı olarak kabul edildiği görülecektir.

Çalışmamızda gerçek bir dil mühendisliği olarak tanımlanabilecek Türk Dil Devriminin sosyolekte bakışı dönemin gazetelerinden örnek tartışmalar seçilmesi yoluyla canlı bir şekilde değerlendirilecektir. Ayrıca yeni rejimin dilsel değişikliklerden çok ulusal dil ideolojisi yapılandırmasına bakışı resmîyetten günlük hayatın akışına kadar geniş bir perspektiften aktarılmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Dil Devrimi, Erken Cumhuriyet Dönemi, Sosyolekt, Türk Dil Devrimi.

ABSTRACT

A sociolect is a variety of language spoken by a specific social class, age group, profession, or cultural community, characterised by its distinct vocabulary and pronunciation. Unlike dialects, which are primarily differentiated based on geographical regions, it reflects the social status of individuals and the groups to which they belong. Subset languages, such as professional jargon, the contemporary vocabulary employed by different generations in daily communication, and slang, fall within this category. Although slang, in particular, constitutes a specialised lexicon used by a specific segment of society, it is predominantly marginalised by the general language, the state, and academia. The fact that slang possesses a unique vocabulary and conforms to the grammatical rules of the standard language does not alter this state of exclusion, as it is frequently conflated with profanity. This is due to a preconceived notion that this metaphorical language is mostly utilised by uneducated individuals, and the secret language in question explicitly conflicts with the discipline of correct speech.

Since the Early Republican Period, sociolects and this undeniable component of linguistic richness and culture have generally been excluded from official language policies and the

linguistic branch of the state-building process; awareness regarding the correct and proper use of language had to be raised to structure the moral development and social behavioral patterns of younger generations. When examining the nation-state construction of this period and the prototype of the modern-acceptable citizen intended to be created, it will be observed that the language revolution, in particular, was adopted as a highly versatile instrument of transformation in all practices aimed at the desired goal.

In our study, the perspective of the Turkish Language Revolution—which can be defined as a genuine example of language engineering will be vividly evaluated by selecting exemplary debates from the newspapers of the period. Furthermore, the new regime's approach to constructing a national language ideology rather than mere linguistic changes will be conveyed from a broad perspective, ranging from officialdom to the flow of daily life.

Keywords: Language Revolution, Early Republican Period, Sociolect, Turkish Language Revolution.

TÜRKÇEDEKİ MAHALLÎ AĞIZLARIN KAYBOLMA TEHLİKESİ THE RISK OF THE DISAPPEARANCE OF LOCAL DIALECTS IN TURKISH

Doç. Dr. Hülya SÖNMEZ L. LE GAC

Muş Alparslan Üniversitesi, Eğitim Fakültesi

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-4495-284X>

Özet

Araştırmanın amacı, mahallî ağızların yeni kuşaklar arasında konuşma oranının azalması ve Türkçenin zenginliği olan ağızların giderek kaybolması risklerine dikkat çekmektir. Bu amaca bağlı olarak literatürden hareketle Türkçedeki ve diğer dillerdeki mahallî ağızların kullanımının azalması üzerinde durulmuştur. Araştırma literatür değerlendirmesi şeklinde yapılandırılmıştır. Bu kapsamda literatür taramasında belirlenen sonuçlara göre mahallî ağızların azalmasını etkileyen faktörlerden bazıları belirlenmiştir. Daha sonra mahallî ağızların kaybını engellemek amacıyla alınması gereken bazı önlemler incelenmiştir. Bu çerçevede araştırmada literatürdeki bulgulardan hareketle mahallî ağızların kullanımının azalması ile ölçünlü dil kullanımının yaygınlaşması arasındaki ilişki, teknoloji çağının dil üzerindeki etkisi, iç göç, şehirleşme ve dijital medyanın ağız farklılıklarını azaltmadaki rolü, yeni kuşakların yerel ağızları daha az kullanması nedeniyle kuşaklar arası dil aktarımının zayıflaması konuları incelenmiştir. Bulgular göstermektedir ki modern teknoloji araçlarının yaygınlaşması ve ölçünlü dilin konuşulma alanının genişlemesi nedeniyle yeni kuşakların mahallî ağızlarla konuşma oranları dikkat çekici düzeyde azalmaktadır. Araştırmanın sonunda mahallî ağızların korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması için üniversiteler ve öğretim programları ekseninde yapılması gereken işlemler ve alınması gereken önlemlere ilişkin önerilere yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, mahallî ağızlar, dil kaybı sorunu.

Abstract

The aim of this study is to draw attention to the decline in the use of local dialects among younger generations and to the risk of the gradual disappearance of dialects, which constitute an important aspect of the richness of the Turkish language. Accordingly, the study focuses on the decline in the use of local dialects in Turkish and other languages based on the existing literature. The research is structured as a literature review. Within this framework, several factors contributing to the decline of local dialects were identified based on the findings obtained from the literature. Subsequently, various measures that should be taken to prevent the loss of local dialects were examined. In this context, drawing on findings from the literature,

the study examines the relationship between the decline in the use of local dialects and the increasing prevalence of standard language use; the impact of the technological age on language; the roles of internal migration, urbanization, and digital media in reducing dialectal differences; and the weakening of intergenerational language transmission as younger generations increasingly use local dialects less frequently. The findings indicate that the use of local dialects among younger generations has declined considerably due to the widespread adoption of modern technological tools and the expansion of the domains in which the standard language is spoken. Finally, the study presents recommendations concerning the measures and practices that should be implemented, particularly within universities and educational curricula, to preserve local dialects and ensure their transmission to future generations.

Keywords: Turkish, local dialects, language loss.

GİRİŞ

Dil, toplumların özgünlüğünü yansıtan bir ayna gibi işlev görmektedir. Bu özelliği nedeniyle aynı dil ailesini konuşan bireylerde dahi konuşma farklılıkları gözlemlenebilmektedir. Mahallî düzeydeki bu farklılıklar ağızları oluşturmaktadır. Dolayısıyla ağız kavramı aynı dil içinde ses, şekil, söz dizimi ve anlam düzeyinde bazı farklılıkların gösterildiği aynı zamanda belli yerleşim bölgelerindeki bireylere özgü konuşma dili olarak tanımlanmıştır. Aynı zamanda ağızlar hedef dilin gelişiminden ve değişmelerinden etkilenme eğiliminde oldukları için geçmiş ile günümüzü birbirine bağlayan kültür köprüleri olarak tanımlanmaktadır (Çakır, 2019).

İletişim boyutu ile dilin toplumdan topluma farklılık göstermesi dili ilginç kılan temel bir özelliktir. Bu özelliği itibarıyla dil, sosyal iletişim bağlamında bireyin dış dünyaya açılmasının anahtarıdır. Dil anahtarı; coğrafya, kültür, tarih, dönem gibi farklı özelliklere göre toplumdan topluma farklılaşmaktadır. Dolayısıyla nasıl ki her kilit her kapıyı açmıyor ve bir kapıyı açacak şekilde işlevselleştiriliyorsa diller de toplumlara göre özgünleşmektedir. Çalışmada bu güçlü yönü ile dilin farklı boyutları olan mahallî ağızların konuşulmasına ilişkin mevcut durum üzerinde durulmuş olup dikkatlerin ağızların korunması hususuna çekilmesi amaçlanmaktadır. Bu amaca bağlı olarak çalışmada şu sorular üzerinde durulmuştur:

- Yeni kuşaklar arasında mahallî ağız kullanımının giderek azalma nedenleri nelerdir?
- Modern teknolojinin mahallî ağızlar üzerindeki etkisi nelerdir?
- Mahallî ağızların korunması ve sürdürülmesi için ne tür önlemler alınmalıdır?

SONUÇLAR

Mahallî ağız kullanımının azalmasını etkileyen bazı faktörler

Bu bölümde diğer dillerdeki ve Türkçedeki mahallî ağızların giderek azalmasının nedenlerini inceleyen bazı araştırmaların sonuçlarına yer verilmiştir. Öncelikle Türkçedeki mahallî ağızların kullanımlarının azalma nedenleri araştırmacılar tarafından farklı yönleri ile incelenmiştir. Bu kapsamda Alyılmaz ve Alyılmaz (2018), Çokol (2020) ve Toksöz ve Toksöz (2024) tarafından yapılan farklı incelemelerde son yıllarda ülke içinde ekonomik, coğrafi, teknoloji, sosyal etkileşim, eğitim, çalışma ve iş olanakları, toplumsal algı olmak üzere farklı nedenlere bağlı olarak yeni kuşakların mahallî ağızları kullanma oranlarının belirgin şekilde azaldığı gözlemlenmektedir.

Bu faktörler arasında özellikle iç göç ve kentleşmenin oldukça etkili olduğu görülmektedir. Çünkü son elli yılda kırsaldan kentlere yapılan göçün sonucunda farklı ağızları konuşan bireyler ortak iletişim dili olarak ölçünlü Türkiye Türkçesini kullanmaktadır. Nitekim bu değişim süreci yeni kuşaklar arasında daha belirgin şekilde görülmektedir.

Mahallî ağızların kullanımının azalmasını etkileyen diğer bir faktör ise eğitim sisteminde ölçünlü dilin güçlü konumudur. Çünkü öğretim programları etkili ve güzel Türkçenin konuşulması bağlamında genellikle ölçünlü dilin kullanımı üzerinde durmaktadır (MEB, 2024; MEB, 2006; Güzel ve Karadağ, 2013). Okullarda yalnızca ölçünlü Türkiye Türkçesinin öğretilmesi ağızların günlük kullanım alanını daraltmaktadır. Bu durum karşısında öğrenciler, zaman içerisinde konuştukları mahallî ağızları kullanmama eğilimi gösterebilmektedir.

Kitle iletişim araçlarının yaygınlaşması da mahallî ağızların kullanımlarını azaltmaktadır. Çünkü televizyon, radyo, internet ve sosyal medya ölçünlü Türkçenin yaygınlaşmasını hızlandırmıştır. Bu nedenle çocuklar ve gençler yerel ağız özelliklerini daha az kullanmaktadır. Son zamanlarda hayatımızda daha fazla alan kaplayan internet kullanımı da etkisini göstermeye başlamıştır. Özellikle internet ortamlarında ölçünlü dilin otonom gücü ve yaygın kullanımı ortak dil kullanımının yaygınlaşması yerel dillerin ve mahallî ağızların kullanımını azaltmaktadır (Agbeyangi ve Jere, 2024; Jeszenszky, 2024; Ilbury, Grieve ve Hall, 2024; Dodsworth ve Kohn, 2012). Bu durumun temel nedeni ise yaşanan dönemin küreselleşme ve dijital iletişim odaklı bir iletişim kültürünü ortaya çıkarması ile ilişkilidir.

İş hayatı ve eğitim kurumlarında ölçünlü dilin daha prestijli olarak karşılanması ve desteklenmesi nedeniyle konuşucular ağız özelliklerini zamanla azaltmaya başlamaktadırlar.

Mahallî ağız kullanımının neredeyse hiç alan bulamaması nedeniyle mahallî ağızların iş hayatında ve eğitimde sönümlenme süreci giderek hızlanmaktadır. Çünkü dilin sürekliliği toplum tarafından ona verilen değerle de ilişkilidir. Nitekim baskın dil karşısında zaten güçsüz olan azınlık dili, miras dili, bölgesel dil ve mahallî ağızlar toplum tarafından desteklenmez ise zamanla unutulmaları güçlü bir ihtimaldir. Çünkü bu dillerin baskın dile karşı sürekliliği konuşucularının bunları tercih motivasyonlarıyla ilişkilidir. Nitekim iki dilli bireylerin evdeki dil ve baskın dil arasında yaşadıkları paradoksal dil olgusu son zamanlarda mahallî ağızlarda da etkisini göstermeye başlamıştır. Bu hususa dikkate çeken Tulloch (2010), yerel ağızların standart dilden bağımsız olarak korunması gerektiğini vurgulamaktadır. Aynı zamanda araştırmacı, topluluk temelli dil planlamasını hayata geçirilmesi gerektiğini belirtmektedir.

Smith ve Durham (2011) üç kuşak konuşmacıyı karşılaştırarak genç kuşakların yerel Shetland ağız özelliklerini yaşlı kuşaklara göre belirgin biçimde daha az kullandığını gözlemlemiştir. Araştırmada hedef dildeki altı farklı dil özelliğinin tamamında yerel biçimlerin kullanımında kuşaklar boyunca sürekli bir azalma olduğu tespit edilmiştir. Buurke ve diğerleri (2024) ise yaklaşık olarak 25.000 kişi üzerinde yaptıkları araştırmada bölgesel dilin aile içinde kullanımın giderek azaldığını ve kuşaklar arası aktarımının ise belirgin şekilde zayıfladığını belirlemişlerdir. Bu nedenle araştırmacılar, bölgesel dilin devamı için en önemli unsurun hedef dilin ebeveynlerden çocuklara aktarımına bağlı olduğunu vurgulamışlardır.

Diğer bir araştırmada ölçünlü Mandarinin yaygınlaşması nedeniyle özellikle genç kuşakların Şanghay lehçesini giderek daha az kullandıkları gözlemlenmiştir (Ge, Sharon Sharmini, Fatin Nabila, 2025). Araştırmacılara göre aile içindeki kuşaklar arası dil aktarımı zayıflamakta ve yerel dil sürdürülebilirliğini kaybetmektedir. Benzer bir araştırmanın sonuçlarına göre ise yerel dil aile içinde kullanılmaya devam etse de genç kuşaklarda kullanım oranı giderek düştüğü gözlemlenmiş olup araştırmacılar bu durumun aynı zamanda kuşaklar arası dil aktarımını zayıflattığını vurgulamaktadır (Fang ve Yao, 2025). Diğer bir çalışmada ise ebeveynlerin standart dili tercih etmesi nedeniyle çocukların yerel lehçeyi edinme durumlarının azaldığı belirlenmiştir. Ebeveynlerin yapmış olduğu bu dil tercihinin yerel lehçelerin kuşaklar arası aktarımını kesintiye uğratabildiği açıklanmıştır (Wang ve Curdt-Christiansen, 2020).

Sonuç itibarıyla buraya kadar sıralanan bu sonuçlar göstermektedir ki yukarıda belirtilen faktörler mahallî ağızların ve yerel lehçelerin kuşaklar arası aktarımını zayıflatmaktadır. Çünkü yeni kuşaklar aile büyüklerinin kullandığı ağız özelliklerini benimsememektedir. Bu durum nedeniyle ağızlar, zamanla doğal aktarım sürecini kaybetmektedir. Her ne kadar ölçünlü dilin

toplumsal hayatta baskın hâle gelmesiyle ağızların kullanım alanları daralmış olsa da mahallî ağızlar; kimlik, aidiyet ve kültürel mirasın korunumu açısından önemli roller üstlenmektedir (Sarı, 2021). Ayrıca eğitimde ölçünlü dilin kullanımı daha baskın hale gelse de özellikle modernleşme, eğitim ve standart dilin yaygınlaşmasının ağızların belgelenmesini daha önemli hâle getirdiği belirlenmiştir. Çünkü ağızların kültürel ve tarihsel veri kaynağı özelliğinde olduğu görülmektedir (Akar, 2016). Bölgesel ağızların bu önemli rolleri itibarıyla Avrupa Konseyi, ağızları korumak amacıyla dil politikaları çerçevesinde yalnızca ölçünlü (standart) dile değil aynı zamanda bölgesel ağızlara da sosyodilbilimsel yeterlik açısından yer verilmesi gerektiğini vurgulamaktadır (Güneş, 2019).

Modern teknolojinin mahallî ağızlar üzerindeki etkisi

Modern teknoloji hayatımızın birçok alanını etkilemekte ve değiştirmektedir. Dil de bu değişim ve dönüşüm sürecinden etkilenmektedir. Modern teknolojinin güncel ürünleri olan dijital platformlar, yapay zekâ, mobil uygulamalar ve dil teknolojilerinin yerel diller üzerindeki etkisi sistematik olarak incelenmektedir (Agbeyangi ve Jere, 2024). Halk tarafından büyük ilgi gören bu teknolojiler kent kültürünün daha geniş alanlara yayılmasını desteklemekte ve bu süreci hızlandırmaktadır. Bu etkinin bir sonucu olarak özellikle teknoloji sektörünün geliştiği kentlere göç eden nüfus nedeniyle yerel ağız özelliklerinin hızla kaybolduğu gözlemlenmiştir. Çünkü teknoloji merkezlerinin dolaylı olarak yerel ağızların standartlaşmasına neden olduğu belirlenmiştir (Dodsworth ve Kohn, 2012).

Göçe bağlı olarak artan hareketlilik, eğitim ve çalışma hayatı yerel ağızların değişimini hızlandırmaktadır. Bu nedenle Jeszenszky (2024), özellikle dijitalleşme ve teknolojiyle bağlantılı yaşam biçimlerinin ağız değişimini hızlandırdığını belirtmektedir. Bu eksende değerlendirildiğinde son zamanlarda kullanım alanı hızla genişleyen sosyal medyanın yerel ağızlar üzerindeki etkisi de incelenmiştir. Araştırmacılar özellikle sosyal medyanın şehir merkezli konuşma biçimlerini geniş bölgelere yaydığını gözlemlemişlerdir. Bu durumun halkın mahallî ağızlar yerine ortak kent dilini konuşmayı tercih etmelerinde etkili olduğu vurgulanmıştır (Ilbury, Grieve ve Hall, 2024). Araştırmalarda aynı zamanda sosyal medya araçlarında yerel ağızların doğal kullanım alanlarının dışında kullanılması hususu da eleştirilmektedir. Çünkü bu kapsamda yapılan incelemede TikTok'ta yerel ağızların çoğu zaman doğal iletişim aracı olmaktan çıkıp gösteri unsuru hâline geldiği incelenmiştir. Bu durumun bir sonucu olarak sosyal medyanın yerel ağızların kullanım biçimini dönüştürdüğü vurgulanmıştır (Doreleijers ve Swanenberg, 2023).

Halkın mahallî ağızlar yerine ortak kent dilini konuşmayı tercih etmesi ve bu durumun yerel ağızların standartlaşmasına neden olması gibi etkileri bakımından modern teknoloji araçları eleştirilmesine rağmen bazı çalışmalarda özellikle sosyal medya araçları mahallî ağızların korunmasında ve arşivlenmesinde önemli birer kaynak olarak değerlendirilmektedir. Bu kapsamda yerel sözlü kültürün dijital ortama aktarılmasında topluluk katılımının etkisi ele alınmıştır. Aynı zamanda dijital ortamlardaki kullanımların etik ilkeler ve eğitim boyutu bakımından sistematik literatür taraması olarak incelenerek değerlendirilmesi gerektiği belirtilmektedir (Pascasarjana ve Malik, 2026). Diğer bir çalışmada ise dijital teknoloji ürünleri kullanılarak yerel ağızların ses, görüntü ve metin verileriyle çok modlu dijital derlem (corpus) oluşturulması kapsamında önerilmektedir (Zhao, Ding ve Min, 2025).

Mahallî ağızların korunması ve sürdürülmesi için alınması gereken bazı önemler

Dilin korunması ve sürdürülmesi konusu toplum ve kurumların koordineli bir şekilde çalışmasına dayalıdır. Her ne kadar kurumlar dilin korunması için politikalar, iş paketleri, yönergeler gibi çoklu araçlarla hareket etmeyi planlasalar da nihayetinde dili sürdürenler toplumun kendisidir. Çünkü dilin doğduğu ve yaşadığı ekosistem toplumdur. Bu nedenle kurum ve toplum bu sürece beraber katılmalıdır. Bu özellik itibarıyla bu bölümde, dil- araştırma- eğitim üçgeni çerçevesinde üniversiteler ve öğretim programları vasıtasıyla mahallî ağızların korunması için yapılması gereken işlemler ve alınması gereken önlemler üzerinde durulmuştur. Öncelikle literatürde üniversiteler bünyesinde yapılması önerilen projeler kapsamında mahallî ağızların korunması konusu ele alınmıştır.

Araştırma sonuçlarına bakıldığında genel olarak üniversite ve yerel toplulukların beraber çalışmasına dayalı disiplinin öne çıktığı görülmektedir. Bu eksende Austin (2010), dil belgeleme projelerinde üniversitelerin yerel topluluklarla karşılıklı fayda temelinde çalışması gerektiğini belirtmektedir. Böylece araştırma sonuçlarının yeniden topluma kazandırılması gerektiğini vurgulamaktadır. Benzer şekilde diğer bir çalışmada ise Linn (2014) üniversiteler, yerel topluluklar ve arşiv kurumlarının birlikte oluşturduğu "yaşayan dil arşivi" modelini önermektedir. Bu dil arşivi vesilesiyle yerel halkın yalnızca veri sağlayıcısı değil aynı zamanda arşivin ortağı olması gerektiğini açıklamaktadır. Yapılan diğer bir çalışmada üniversiteler ile yerel yönetimlerin ortak ağlarının kültürel mirasın belgelenmesi için sürecin hızlandırılmasındaki rollerine dikkat çekilmiştir. Sonuçlar bu iki paydaşın kültürel mirasın belgelenmesini hızlandırdığını göstermektedir (Maags ve Holbig, 2016). Son olarak bu kapsamda yapılan diğer bir çalışmada ise yerel yönetimlerin ve üniversitelerin ortak hareket

ettiği projeler incelenmiştir. Araştırmada dillerin korunması için bu projelerin sürdürülebilir olması gerektiği vurgulanmıştır (Xu, Zhou ve Liu, 2025).

Bu bölümde ise dil- araştırma- eğitim üçgeni ekseninde öğretim programları vasıtasıyla mahallî ağızların korunması için yapılması gereken işlemler ve alınması gereken önlemler üzerinde durulmuştur. Özellikle Türkçe Öğretim Programı kapsamında mahallî ağızların korunması konusu ele alınmıştır. Bu yönü ile öğretim programları incelendiğinde tarihsel süreç içerisinde mahallî ağızlara bazı programlara yer verildiği bazılarında ise kısmen değinildiği görülmektedir.

1926 İlk Mektep Türkçe Müfredat Programı: Öğrencilerin standart Türkçe dışındaki ifadeleri kullanımı ile İstanbul Türkçesini kullanmaları hakkındaki içeriklere yer verilmiştir (Ulus ve Aytan, 2018).

1948 İlkokul Türkçe Programı: Programda sözlü iletişim becerileri *Söz ve Yazı ile İfade* bölümünde verilmiştir. Bu bölümde öğrencilerin anlatma becerilerini geliştirmek amacıyla millî şiveye uygun etkinliklerin hazırlanması gerektiği vurgulanmıştır. Bu kapsamda mahallî ağızla konuşan öğrencilere karşı olumsuz tutum sergilenmemesi için öğretmenler uyarılmıştır. Programda yazma becerisini geliştirmek amacıyla konuşmadan yararlandığı görülmüştür (Ulus ve Aytan, 2018).

2006 Türkçe Dersi Öğretim Programı: Bu programda mahallî ağızlara dolaylı olarak değinilmektedir. Özellikle konuşma becerisiyle ilgili açıklamalarda öğrencilerin standart Türkçeyi doğru, güzel ve etkili kullanmaları vurgulanırken, öğretmenlerin öğrencilerin yerel söyleyiş özelliklerini göz önünde bulundurması gerektiğine ilişkin açıklamalar bulunmaktadır. Ağızlar bir kültür unsuru olarak kabul edilmekle birlikte, öğretim dili olarak standart Türkiye Türkçesi esas alınmıştır (MEB, 2006; Güzel ve Karadağ, 2013).

Güncel Türkçe öğretim programlarında mahallî ağızlara doğrudan yer verilmemektedir (MEB, 2024). Programların ortak yaklaşımı, öğretim dili olarak standart Türkiye Türkçesini esas almaktır. Mahallî ağızlar, öğretim programlarında daha çok kültürel miras veya dil çeşitliliği bağlamında dolaylı olarak işlenmektedir.

ÖNERİLER

Dili kocaman ve köklü bir ağaç olarak değerlendirdiğimizde lehçeler, şiveler ve ağızlar bu ağacı oluşturan kökler, kollar ve dallardır. Dilin bu bütüncül yapısını korumak ve gelecek kuşaklara aktarmak için ailelerden eğitimde politika belirleyicilerine kadar çok sayıda farklı paydaşlara büyük sorumluluklar düşmektedir. Bu sorumluluklar çerçevesinde araştırmanın sonunda Türkçedeki mahallî ağızların korunması ve gelecek kuşaklara aktarılmasına ilişkin öneriler sunulmuştur.

- Ulaşılan sonuçlara göre başta modern teknoloji araçları olmak üzere medyanın yaygınlaşması, kente olan göçün artması ve ölçünlü Türkçenin konuşulma alanının genişlemesi nedeniyle yeni kuşakların mahallî ağızları konuşma oranları dikkat çekici düzeyde azalmaktadır. Bu nedenle modern teknolojinin kitle iletişim araçlarında mahallî ağızların doğru ve doğal kullanımlarına daha fazla yer verilerek halkın mahallî ağız tercih etme motivasyonu desteklenmelidir. Aynı zamanda kentlere göç eden insanların getirdikleri mahallî ağızlarını kullanmalarını teşvik edici sosyal dil projeleri geliştirilmelidir.
- Yeni kuşakların mahallî ağızları konuşmalarını teşvik etmek amacıyla okullarda bu konuya sadece bir kültür mirası aktarıcı olarak değil müfredat olarak daha fazla yer verilmelidir. Bu kapsamda mahallî ağızları koruyucu önemli eğitim politikalarının hayata geçirilmesi gerekir. Bunun için başta Türkçe Dersi Öğretim Programı olmak üzere programlara ağızlara ilişkin içeriklerin eklenmesi ve öğrencilerin günlük iletişimde mahallî ağızlarla konuşulmalarını teşvik edici pedagojik örneklerin yaygınlaştırılması gerekir.

KAYNAKÇA

- Agbeyangi, A., & Jere, N. (2024). "IsiXhosa in the Digital Age: Navigating Language Preservation and Innovation: A Systematic Scoping Review," in *IEEE Access*, 12, 125835-125855. doi: 10.1109/ACCESS.2024.3453773
- Akar, A. (2016). Sosyal bilimlerin veri kaynağı olarak ağızlar. *Akademik Bakış*, 10(19), 169-182.

- Alyılmaz, S. ve Alyılmaz, C. (2018). Ağız bilimi çalışmalarının Türkçe öğretimi açısından önemi. *Türk Dünyası, Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 45 (Bahar -2018), DOI Numarası 10.24155/tdk.2018.55
- Austin, P.K. (2010). Communities, ethics and rights in language documentation. In Peter K. Austin (ed.) *Language Documentation and Description*, vol 7. London: SOAS. pp. 34-54
Link to this article: <http://www.elpublishing.org/PID/081>
- Braber, N., & Howard, V. (2023). Safeguarding language as intangible cultural heritage. *International Journal of Intangible Heritage*. 18, 146-158.
- Buurke, R., Bartelds, M., Heeringa, W., Knooihuizen, R., & Wieling, M. (2024). Intergenerational language transmission of Frisian and Low Saxon in the Netherlands. *Journal of Language and Social Psychology*, 2024, 43(5-6) 544–561. DOI: 10.1177/0261927X241287765
- Çakır, A. (2019). İzmir ili Ödemiş-Kiraz-Beydağ İlçesi ağızlarının temel özellikleri. *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, 47, 77-102. <https://izlik.org/JA69RU35YZ>
- Çokol, Elmas (2020). Kuşak çatışmaları ekseninde z kuşağının dili. *International Journal of Languages Education and Teaching*, 8(2), 404-419.
- Dodsworth R., & Kohn M. (2012). Urban rejection of the vernacular: The SVS undone. *Language Variation and Change*, 24(2), 221-245. doi:10.1017/S0954394512000105.
- Doreleijers, K., & Swanenberg, J. (2023). Putting local dialect in the mix: Indexicality and stylization in a TikTok challenge. *Language & Communication*, 92, 1-14. [10.1016/j.langcom.2023.06.002](https://doi.org/10.1016/j.langcom.2023.06.002)
- Fang, F., & Yao, X. (2025) Intergenerational transmission and multilingual dynamics: exploring language policies in Chaoshan families through a contextual lens. *Current Issues in Language Planning*, 26(2), 234-253, DOI: 10.1080/14664208.2024.2410517.
- Ge, S., Sharon Sharmini, V. D., & Fatin Nabila, A. R. (2025). Maintenance and sustainability of shanghai heritage language: an intergenerational transmission study. *Malaysian Journal of Social Sciences and Humanities (MJSSH)*, 10(10), e003393. <https://doi.org/10.47405/mjssh.v10i10.3393> .

- Güneş, K. (2019). Yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde bölgesel ağızlara yer verilmesi üzerine bir değerlendirme. *International Journal of Teaching Turkish as a Foreign Language*. 131-151.
- Güzel, A. ve Karadağ, Ö. (2013). Anlatma becerileri açısından “Türkçe Dersi Öğretim Programı (6, 7, 8. Sınıflar)”na eleştirel bir bakış. *Ana Dili Eğitimi Dergisi*, 1(1), 45-52.
- Habibie, A., & Malik, H. S. (2026). From oral tradition to digital preservation: A systematic review of efforts to sustain local literatures in the Modern era. *Al-Lisan: Jurnal Bahasa (e-Journal)*, 11(1), 103–119. <https://doi.org/10.30603/al.v11i1.7273>.
- Ilbury, C., Grieve, J., & Hall, D. (2024). Using social media to infer the diffusion of an urban contact dialect: A case study of Multicultural London English. *Journal of Sociolinguistics*, 28, 45–70. <https://doi.org/10.1111/josl.12653>
- Jeszenszky P. Steiner C., & Leemann A. (2024). Effects of mobility on dialect change: Introducing the linguistic mobility index. *PLoS ONE* 19(4): e0300735. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0300735>.
- Linn, M. (2014) “Living archives: A community-based language archive model”, *Language Documentation and Description* ,12, 53-67. doi: <https://doi.org/10.25894/ldd164>
- Maags C., & Holbig H. (2016). Replicating elite dominance in intangible cultural heritage safeguarding: The role of local government–scholar networks in China. *International Journal of Cultural Property*, 23(1), 71-97. doi:10.1017/S0940739116000035.
- Mary S. Linn (2014). Living archives: A communitybased language archive model. In David Nathan & Peter K. Austin (eds) *Language Documentation and Description*, vol 12: *Special Issue on Language Documentation and Archiving*. London: SOAS. pp. 53-67 <http://www.elpublishing.org/PID/137>
- Milli Eğitim Bakanlığı. (2006). İlköğretim Türkçe dersi öğretim programı ve kılavuzu (6, 7, 8. sınıflar) Ankara: Devlet Kitapları Müdürlüğü.
- Milli Eğitim Bakanlığı. (2024). Ortaokul Türkçe dersi öğretim programı (5, 6, 7 ve 8. sınıflar) Türkiye yüzyılı maarif modeli Ankara: Devlet Kitapları Müdürlüğü.
- Sarı, İ. (2021). Ağızların Dil-içi ve dil-ötesi işlevleri. *Dil Araştırmaları*, 29, 55-66. doi 10.54316/dilarastirmalari.968787

- Smith, J., & Durham, M. (2019). A tipping point in dialect obsolescence? Change across the generations in Lerwick, Shetland. *Journal of Sociolinguistics*, 15, 197-225. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9841.2011.00479.x>
- Toksöz, S. ve Toksöz, İ. (2024). Türkiye’deki üç farklı kuşağın dil eğilimi üzerine yapılmış bir durum çalışması. *Kültür Araştırmaları Dergisi*, 21, 167-184. DOI Number: 10.46250/kulturder.1445228.
- Tulloch, S. (2006). Preserving dialects of an Endangered language. *Current Issues in Language Planning*, 7(2–3), 269–286. <https://doi.org/10.2167/cilp098.0>
- Ulus B. ve Aytan, T. (2018). Cumhuriyet’in ilk çeyreğinde Türkçe öğretimi üzerine yazılan iki çalışma üzerine bir değerlendirme. *Türkiye Eğitim Dergisi*, 3(2), 47-65.
- Wang, W., & Curdt-Christiansen, X. L. (2021). Lost in translation: parents as medium translators in intergenerational language transmission. *Current Issues in Language Planning*, 22(4), 362–382. <https://doi.org/10.1080/14664208.2020.1763022>
- Xu, J., Zhou, C., & Liu, H. (2025). Cultural heritage as a key motivation for sustainable language protection: a case study of the Suzhou dialect protection project. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 46(9), 2930–2947. <https://doi.org/10.1080/01434632.2024.2317351>
- Zhao, Y., Ding, Y. & Min, X. (2025). Construction of a multimodal dialect corpus based on deep learning and digital twin technology: A case study on the Hangzhou dialect. *Journal of Computational Methods in Sciences and Engineering*, 25(2) <https://doi.org/10.1177/14727978241299701>

**AYNA VE SEMBOLİK ALGI: THE LADY AND THE UNICORN SERİSİNDEKİ
GÖRME TAPESTRYSİNİN CASSIRERCİ BİR OKUMASI**
MIRROR AND SYMBOLIC PERCEPTION: A CASSIRERIAN READING OF THE
“SIGHT” TAPESTRY IN THE LADY AND THE UNICORN SERIES

Siamak EGHARLOO

Marmara Üniversitesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8702-0773>

Prof. Dr. Sevim ARSLAN

Marmara Üniversitesi, Güzel Sanatlar Fakültesi
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8227-1012>

Özet

Paris'teki Cluny Müzesi'nde korunan *The Lady and The Unicorn* dizisi, geç Orta Çağ Avrupa sanatının en önemli dokuma eserleri arasında yer almakta ve geleneksel olarak beş duyu ile ilişkilendirilen alegorik kompozisyonlarıyla dikkat çekmektedir. Bu araştırmanın temel problemi, “Görme” adlı tapestryde görsel deneyimin hangi sembolik mekanizmalar aracılığıyla kültürel anlamlara dönüştüğünün ortaya konulmasıdır. Çalışmanın amacı, söz konusu tapestry’de yer alan ayna, bakış, yansıma ve unicorn gibi görsel unsurların Ernst Cassirer’in “Sembolik Formlar” kuramı bağlamında nasıl anlam üretildiğini tespit etmektir.

Cassirer, insanı “animal symbolicum” olarak tanımlamakta ve insanın dünyayı doğrudan değil, dil, mit, din ve sanat gibi sembolik sistemler aracılığıyla kavradığını ileri sürmektedir. Bu yaklaşıma göre sanat, duyuusal deneyimi kültürel ve düşünsel yapılara dönüştüren bir sembolik formdur. Bu nedenle araştırma, Orta Çağ dokuma sanatının kültürel anlam üretimindeki işlevine odaklanması bakımından önem taşımaktadır.

Araştırmanın evrenini *The Lady and The Unicorn* dizisini oluşturan altı tapestry meydana getirmektedir. Örneklem olarak ise dizideki “Görme” adlı tapestry seçilmiştir. Çalışma, yalnızca bu tapestry ile sınırlandırılmış; diğer beş tapestry araştırma kapsamı dışında bırakılmıştır. Araştırmada nitel araştırma yöntemi benimsenmiş; görsel analiz ve yorumlayıcı yaklaşım kullanılarak kompozisyonun biçimsel ve anlamsal unsurları Cassirer’in kuramsal çerçevesi doğrultusunda incelenmiştir.

Elde edilen bulgular, tapestryde aynanın sadece görmeyi sağlayan bir nesne olarak değil, özne ile dünya arasında aracılık eden sembolik bir unsur olarak işlev gördüğünü göstermektedir. Kompozisyonun merkezinde yer alan kadın figürü ile unicorn arasındaki ilişki, duyuusal algının doğrudan nesneye yönelmek yerine sembolik araçlar aracılığıyla kurulduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca unicornun doğrudan değil, aynadaki yansıması üzerinden görünür kılınması, görme eyleminin salt fiziksel bir süreçten ziyade anlamlandırma ve yorumlama aşamalarını içeren kültürel bir deneyim olduğunu düşündürmektedir. Kompozisyonundaki simetrik düzen, figürlerin konumlanması ve bakış yönleri ise görsel anlatının rastlantısal değil, belirli bir sembolik düzen içerisinde kurgulandığını göstermektedir. Bu durum, Cassirer’in sanatın gerçekliği sembolik biçimde yapılandıran bir form olduğu yönündeki görüşünü desteklemektedir. Sonuç olarak “Görme” tapestry’si, sanatın sembolik form olarak işleyişini görünür kılan ve görsel deneyimi duyuusal algının ötesine taşıyarak kültürel bir kavrayış alanına dönüştüren özgün bir örnek olarak değerlendirilebilir. Gelecekte yapılacak araştırmalarda, dizinin diğer tapestrylerinin de benzer bir kuramsal çerçevede incelenmesi, duyuusal deneyim ile sembolik anlam üretimi arasındaki ilişkinin daha kapsamlı biçimde ortaya konulmasına katkı sağlayabilir.

Anahtar Kelimeler: The Lady and the Unicorn Tapestryleri, Görme Duyusu, Ernst Cassirer, Ayna Sembolizmi, Kültürel Anlam.

Abstract

The Lady and the Unicorn series, preserved in the Musée de Cluny in Paris, is considered one of the most significant textile ensembles of late medieval European art and is renowned for its allegorical compositions traditionally associated with the five senses. The central problem of this study is to examine the symbolic mechanisms through which visual experience is transformed into cultural meaning in the “Sight” (La Vue) tapestry. The aim of the research is to identify how visual elements such as the mirror, gaze, reflection, and unicorn generate meaning within the framework of Ernst Cassirer’s theory of Symbolic Forms.

Cassirer defines human beings as animal symbolicum and argues that reality is not apprehended directly but through symbolic systems such as language, myth, religion, and art. From this perspective, art constitutes a symbolic form that transforms sensory experience into cultural and intellectual structures of meaning. Accordingly, this study is significant in that it focuses on the role of medieval textile art in the production of cultural meaning rather than merely its aesthetic qualities.

The population of the study consists of the six tapestries that make up The Lady and the Unicorn series, while the sample is limited to the “Sight” tapestry. The research is confined to this single tapestry, and the remaining five panels are excluded from the scope of analysis. Adopting a qualitative research design, the study employs visual analysis and an interpretive approach to examine the formal and semantic components of the composition through Cassirer’s theoretical framework.

The findings indicate that the mirror functions not merely as an object that enables vision, but as a symbolic mediator between the subject and the world. Furthermore, the relationship between the female figure and the unicorn at the center of the composition suggests that perception is constructed through symbolic means rather than through a direct encounter with the object itself. The fact that the unicorn is made visible not directly but through its reflection in the mirror implies that seeing is not solely a physical act but also a cultural experience involving processes of interpretation and meaning-making. Moreover, the symmetrical arrangement of the composition, the positioning of the figures, and the direction of their gazes reveal that the visual narrative is structured according to a coherent symbolic order rather than by chance. These observations support Cassirer’s view that art is a form that symbolically structures reality.

In conclusion, the “Sight” tapestry may be regarded as a distinctive example of art functioning as a symbolic form, transforming visual experience beyond mere sensory perception into a domain of cultural understanding. Future studies examining the remaining tapestries in the series within a similar theoretical framework may contribute to a more comprehensive understanding of the relationship between sensory experience and the production of symbolic meaning.

Keywords: The Lady and the Unicorn tapestries, Sense of Sight, Ernst Cassirer, Mirror Symbolism, Cultural Meaning.

PIYANO TARİHİNDE LONDRA VE VİYANA EKOLÜ THE SCHOOL OF LONDON AND VIENNA IN PIANO HISTORY

Dr. Öğr. Üyesi Yıldız Çiçek Sivri-Turhan¹

¹Ankara Üniversitesi, Devlet Konservatuvarı, Müzik Bölümü, Çalgı Anasanat Dalı, Ankara,
TÜRKİYE

ORCID ID: 0009-0007-5623-864X

ÖZET

Bu çalışmada, piyano tarihinin şekillenmesinde belirleyici rol oynayan Londra ve Viyana ekolleri ele alınmaktadır. Çalışmanın temel amacı, her iki ekolün piyano tekniğine ve müzikal üsluba olan katkılarını performans bağlamında hem teknik hem de sanatsal boyutlarıyla ortaya koymaktır. Klavyeli çalgıların yapısal açıdan evrilmesi ve her dönemin kendine özgü üslup anlayışı, icra pratiklerinde köklü farklılaşmalara zemin hazırlamıştır. Bu farklılaşma yalnızca çalgı türleri ya da coğrafi bölgeler arasında değil; eş zamanlı faaliyet gösteren besteciler arasında dahi belirgin biçimde gözlemlenmektedir. Saray salonlarından ve kiliselerden büyük konser salonlarına geçişle birlikte daha yüksek ses ihtiyacı doğmuş; bu gereksinim çalgıların yapısal olarak büyümesini ve güçlenmesini beraberinde getirmiştir. Artan ses hacmiyle birlikte eserler de yalnızca dini ya da dans müziğinin ötesine geçerek dinlemeye yönelik, teknik açıdan çok daha zorlu bir nitelik kazanmış; bu gelişim hem çalgıyı hem de icra tekniğini köklü biçimde dönüştürmüştür.

Viyana ve İngiliz yapımı piyanolar arasındaki tuş ağırlığı ve ton farklılıkları, birbirinden ayrışan iki icra geleneğinin doğmasında doğrudan etkili olmuştur. Klavsen tekniğinin devamı niteliğindeki Viyana ekolü, Mozart ve Hummel gibi isimlerle şekillenmiş; non-legato çalış üslubu ve parmak ekolüne bağlılık bu geleneğin temel özellikleri olmuştur. Londra ekolü ise Clementi önderliğinde gelişmiş; legato çalış anlayışı ve pedal kullanımıyla modern piyano tekniğinin temellerini atmıştır. Clementi'nin yaklaşımının Beethoven üzerindeki etkisi, Czerny aracılığıyla Liszt'e uzanan aktarım zinciri ve Field'in Chopin'in stilini önceleyen çalış, iki ekol arasındaki etkileşimin somut göstergeleridir.

Değişen renkler ve gelişen teknikle üretilen besteler, piyano çalış tekniğini de etkilemiştir. Bu doğrultuda araştırma, Londra ve Viyana ekolleri ekseninde üslup ayrımlarını bütüncül bir perspektifle ele almaktadır. Eserlerin özgün dönem icra anlayışıyla örtüşür biçimde seslendirilmesine katkı sağlamak amacıyla bu çalışmada, klavsen tekniğinin devamı niteliğindeki Avusturya piyanolarındaki non-legato çalış üslubundan İngiliz piyanolarıyla gelen modern tekniğin legato çalış üslubuna kadar süregelen tüm farklı yaklaşımlara yer verilmiştir. İki ekolün sosyal ve kültürel bağlamı, dönemin müzik anlayışını ve icra pratiklerini şekillendiren en temel etkenler arasında yer almaktadır.

Anahtar Kelimeler: Londra Ekolü, Viyana Ekolü, Piyano Tekniği, İcra Üslubu, Legato, Non-Legato, Klavyeli Çalgılar.

ABSTRACT

This study examines the Schools of London and Vienna, which played a decisive role in shaping the history of the piano. The primary aim of the study is to reveal the contributions of both schools to piano technique and musical style, in terms of both technical and artistic dimensions within the context of performance. The structural evolution of keyboard instruments and the distinctive stylistic understanding of each period have laid the groundwork for fundamental differences in performance practices. This differentiation is observed not only between

instrument types or geographical regions, but also among composers working simultaneously. The transition from palace halls and churches to large concert halls gave rise to a growing demand for greater volume; this need drove the structural development and expansion of instruments. As the sonic capacity of instruments increased, compositions moved beyond purely religious or dance music, acquiring a character suited to concert performance and demanding far greater technical complexity — a transformation that fundamentally reshaped both the instruments themselves and the art of performance.

The differences in key weight and tone between Viennese and English pianos directly contributed to the emergence of two distinct performance traditions. The Viennese School, shaped by figures such as Mozart and Hummel, was defined by its non-legato playing style and adherence to the finger school inherited from the harpsichord tradition. The School of London, led by Clementi, laid the foundations of modern piano technique through its legato approach and use of the pedal. The influence of Clementi's technique on Beethoven, the chain of transmission extending through Czerny to Liszt, and Field's pianistic style as a forerunner of Chopin all stand as concrete examples of the interaction between the two schools.

Compositions produced with evolving tonal colors and developing techniques also shaped piano playing technique. Accordingly, this study examines the stylistic distinctions between the two schools from a holistic perspective. In order to contribute to performances that align with the original performance practices of the period, all approaches are addressed — from the non-legato style of the Austrian pianos, which continued the harpsichord tradition, to the legato style of modern technique introduced through English pianos. The social and cultural contexts of both schools are among the most fundamental factors that shaped the musical understanding and performance practices of the period.

Keywords: School Of London, Viennese School, Piano Technique, Performance Style, Legato, Non-Legato, Keyboard Instruments.

GİRİŞ

18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren piyanonun Avrupa'nın farklı coğrafyalarında birbirinden bağımsız atölyelerde inşa edilmesi, kısa sürede belirgin biçimde ayrışan icra geleneklerinin doğmasına yol açmıştır. Saray ve kilise çevresinden çıkarak burjuva sınıfının beğenisine ve büyüyen konser salonlarına taşınan müzik, çalgılardan daha güçlü, daha uzun soluklu ve daha nüanslı bir ses üretimi talep etmeye başlamış; bu talep, ülkeden ülkeye farklı yapı ve tuş özelliklerine sahip piyanoların ortaya çıkmasını beraberinde getirmiştir. Viyana'da üretilen piyanoların hafif tuşesi ile Londra'da üretilen piyanoların ağır ve gür tonu, birbirinden köklü biçimde ayrışan Viyana Ekolü ile Londra Ekolü'nün doğmasında belirleyici olmuştur. Bu çalışma, söz konusu iki ekolün temsilcilerini, teknik özelliklerini ve birbirleriyle olan etkileşimlerini ele alarak, Klasik Dönem'den Romantik Dönem'e uzanan süreçte piyano tekniğinin nasıl dönüştüğünü ortaya koymayı amaçlamaktadır.

19. yüzyılın başında Avrupa'nın kültürel ve toplumsal yapısı hızlı bir dönüşüm geçirmiş; Fransız Devrimi'nin siyasal ve toplumsal izleri sanatın her alanına yansımıştır. Aydınlanma Felsefesi'nin akılcı ve kurallara bağlı anlayışının yerini, bireyin iç dünyasını ve duygularını merkeze alan yeni bir sanat anlayışı almaya başlamış; bu değişim piyano tekniğinde de karşılığını bulmuştur. Viyana ve Londra ekolleri arasındaki teknik ayrışma, bu geçiş sürecinin en somut göstergelerinden biridir. Klavsen geleneğinin ölçülü ve disiplinli mirasını sürdüren Viyana ile duygusal ifadeyi ve sesin doluluğunu önceleyen Londra, birlikte Romantik Dönem piyano tekniğinin doğuşuna zemin hazırlamıştır.

Piyanonun İcadı ve Yeni Piyanolar Arasındaki Farklar

Saray ve kilise çevresinden çıkarak geniş kitlelere ulaşan müzik kültürü, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren daha büyük mekânlarda seslendirilebilecek, daha güçlü ve daha nüanslı bir çalgı arayışını beraberinde getirmiştir. Bu arayışın sonucunda ortaya çıkan fortepiyano, kısa sürede Avrupa'nın farklı atölyelerinde birbirinden bağımsız biçimde geliştirilmiş ve her bölgenin yapım geleneği, çalgıya kendine özgü bir karakter kazandırmıştır. Viyana atölyelerinde üretilen piyanolarda tuşe son derece hafif tutulmuş, tını ise nispeten yumuşak ve berrak bırakılmıştır; bu tercih, klavsenden miras kalan ince dokunuşlu çalış geleneğinin sürdürülmesine elverişli bir zemin hazırlamıştır. İngiliz atölyelerinde üretilen piyanolarda ise tuşlar daha ağır, tuş ölçüleri daha geniş, tını ise Viyana örneklerine kıyasla belirgin biçimde daha gürdür. Bu yapısal ayrım yalnızca üretim tercihiyle sınırlı kalmamış; icracının parmak, bilek ve kol kullanımını da doğrudan biçimlendirerek Viyana Ekolü ile Londra Ekolü olarak anılan iki ayrı çalış geleneğinin doğuşuna zemin hazırlamıştır. Nitekim klavsen geleneğine bağlılıklarını uzun süre koruyan Almanlar, Viyana piyanolarının hafif tuşesinin de etkisiyle, Fransız ve İtalyan çağdaşlarına kıyasla eski üsluba daha uzun süreler bağlı kalmışlardır.

Erken Dönem Piyano Metotları ve Teknik Disiplinin Oluşumu

Piyano tekniğine dair yazılı kaynakların geçmişi, çalgının icadından çok daha eskiye, klavyeli çalgı geleneğinin ilk sistemli metotlarına kadar uzanır. Tarihteki ilk klavyeli çalgı metodunu İtalyan orgcu Girolamo Diruta kaleme almış; onu François Couperin ve Carl Philipp Emanuel Bach gibi isimler izleyerek klavyeli çalgı tekniğinin kuramsal temellerini atmıştır. Basılan en eski ve dönemin en yaygın kullanılan piyano-forte metodu ise James Hook'un 1785 tarihli "Guida di Musica" adlı eseridir; bu metodun varlığı, piyano tekniğine ilişkin yazılı geleneğin C.P.E. Bach'ın vefatından dahi önce şekillenmeye başladığını göstermektedir. Friedrich Wilhelm Marpurg ve Nicola Pasquali gibi klavyeli çalgı eğitmenleri, 18. yüzyılın ikinci yarısında çalış tekniği için temel başvuru kaynakları hâline gelmiştir.

Bu yazılı disiplin, özellikle 16. yüzyıldan itibaren belirginleşen kuralcı yaklaşımın, klavyeli çalgıların yapısal gelişimi ve repertuarın artan teknik zorluğuyla birleşerek sistematik bir eğitim geleneğine dönüşmesini sağlamıştır. Başlangıçta hangi parmakların "güçlü", hangilerinin "zayıf" sayılacağı ülkeden ülkeye tartışma konusu olsa da, zamanla tüm parmakların eşit ölçüde bağımsız ve güçlü olmasını hedefleyen yeni bir disiplin anlayışı benimsenmiş; bu doğrultuda sayısız egzersiz ve çalışma üretilmiştir. Modern piyanonun sağladığı yüksek hacimli ses ise, klavye tekniğini geliştirmeye yönelik yeni arayışlara ilham kaynağı olmuştur.

18. yüzyılın ikinci yarısında Philip Jacob Milchmeyer, Louis Adam, Jan Ladislav Dussek ve August Eberhard Müller gibi isimlerin piyanoya özgü olarak kaleme aldıkları yazılar, klavsen kökenli eski metotların yerini almıştır. Dönemin sonunda yaşanan gelişmelerin ışığında tekniğin yeni ilkeleri Friedrich Guthmann, Jean Jousse ve Charles Neate gibi 19. yüzyıl müzisyenleri tarafından benimsenmiş; modern çalış tekniğinin ve üslubunun eskisinin yerini neredeyse tamamen alması 1789 yılına, yani yüzyılın sonuna denk gelmiştir.

Klasik Dönem'in çalış tekniği ve repertuarı için temel kaynakları oluşturan piyano teknikçileri ve bestecileri arasında Domenico Scarlatti, George Simon Löhlein, Daniel Gottlob Türk, Johann Carl Friedrich Rellstab ve Daniel Steibelt gibi isimler de sayılabilir; bu isimler, dönemin Viyana ve Londra ekolleri doğmadan önceki ortak teknik zemini oluşturmuştur.

Viyana Ekolü

Müzikoloji literatüründe J. S. Haydn, W. A. Mozart ve L. van Beethoven'ı bir arada anan "I. Viyana Ekolü" kavramı, besteleme üslubuna dayalı ayrı bir sınıflandırmadır; bu çalışmada ele alınan Viyana Ekolü ise özellikle piyano çalış tekniği geleneğine işaret etmektedir. Viyana forte-piyanolarını ilk çalan isimlerden biri olan Wolfgang Amadeus Mozart, olağanüstü tekniğiyle ekolün teknik kimliğini belirleyen başlıca sanatçı olmuştur. Mozart, klavsen döneminden devraldığı non-legato çalış üslubunu ve parmak ekolünün katı kurallarını sürdürmüş; bu tercihinde Viyana piyanolarının hafif tuşesinin de payı olmuştur. Bu piyanolar görsel olarak da klavsene benzemektedir; tuş sayısı daha az, tuşların eni daha dar, uzatma pedalı ayakla değil dizle basılacak şekilde klavyenin altına konumlandırılmıştır.

Viyana tekniğinin başlıca nitelikleri; pürüzsüz ve akıcı bir dokunuş, hafif (leggiero) ve tertemiz bir çalış, melodik pasajlarda âdeta şarkı söyler gibi (cantabile) bir ton kalitesi, yapmacıklıktan ve gereksiz hareketlerden arınmış bir fiziksel yaklaşım ile ölçülü bir tempo ve dinamik anlayışı olarak sıralanabilir; tüm bunların temelinde ise klavsenin parmak ve el tekniğine duyulan sadakat yer almaktadır.

Ekolün bir diğer önemli ismi olan Johann Nepomuk Hummel, hem Mozart'ın hem de Londra Ekolü'nden Clementi'nin öğrencisi olmuş; bestecilik yönüyle Albrechtsberger, Salieri ve Haydn'dan etkilenmiştir. Beethoven ile de yakın ilişkisi bulunan Hummel, Viyana tekniğinin hafif ve kolay çalış anlayışını sürdürmüş, kendisi de Thalberg gibi önemli bir öğrenci yetiştirmiştir. Beethoven'ın öğrencisi Czerny'nin bir noktada Hummel'den etkilendiği bilinse de, Czerny esasen hocasının güçlü ve yoğun piyanizmini sürdürmüştür; bu da Viyana ile Londra hatlarının, aynı dönemde bile birbirinden ne denli ayrıştığını göstermektedir.

Londra Ekolü

Dönemin klasik müzik yaşamının en canlı merkezlerinden biri olan Londra, kendi bestecilerinden beslenen özgün bir ekolün doğmasına ev sahipliği yapmıştır; Johann Christian Bach'ın ve uzun yıllar boyunca Joseph Haydn'ın bu şehirde yaşamış olması, kentin müzikal zenginliğinin göstergelerindendir. Hayatının büyük bölümünü İngiltere'de geçiren Muzio Clementi, Mozart'ın aksine gür tonlu İngiliz piyanolarıyla çalışmış ve legato çalış üslubunu benimseyerek bunun önemini kendi yazılarında vurgulamıştır. Klavye sanatını klavsenden piyano-forteye taşıyan isim Mozart olsa da, gerçek piyano-forte tekniğini başlatan isim Clementi olarak kabul edilmektedir.

Clementi ile Mozart arasında kişisel düzeyde de bir ilişki olmuş; 1781 yılında İmparator II. Joseph'in sarayında düzenlenen ve dönemin en çok konuşulan olaylarından biri hâline gelen bir piyano düellosunda karşı karşıya gelmişlerdir. Clementi, eğitimlik yönüyle de dönemine damgasını vurmuş; yetiştirdiği öğrenciler arasında Berger, Klengel ve Meyerbeer gibi isimlerin yanı sıra John Cramer ve John Field de yer almıştır.

Clementi'nin en yakın izleyicisi olan John Cramer, hocasının teknik anlayışını sürdürmekle birlikte kitaplarında çok daha ayrıntılı açıklamalara yer vermiş; zamanla kendisi de büyük bir virtüöz hâline gelerek Franz Liszt'in temsil ettiği virtüözite geleneğinin öncülerinden biri olmuştur. Clementi ve Cramer'in oluşturduğu bu çizgi aynı zamanda "pedal ekolü" olarak da anılır; zira pedalı en yoğun ve bilinçli biçimde kullanan isimler onlar olmuş, bu yaklaşım başta Beethoven olmak üzere sonraki kuşak besteci-piyanistleri derinden etkilemiştir.

Clementi'nin yetiştirdiği isimler arasında en dikkat çekici olanı, şarkı söyleyen tonu ve legato çalışıyla tanınan John Field'dir. Field, romantik tekniğin temellerini atan ve kendisinden sonraki kuşağı derinden etkileyen bir isim olmuştur; cantabile anlayışı vardır ve nocturne

türünün de öncüsüdür. Beethoven ise Clementi'den etkilenen bir başka isim olarak, Viyana Ekolü'nün bir devamı olmaktan çok, Londra'nın getirdiği yeni tekniğin mirasçısı konumundadır; parmak ekolünün katı kurallarına karşı çıkan ilk büyük piyanist olarak kabul edilmektedir. Beethoven'ın öğrencisi Carl Czerny, oluşturduğu sayısız teknik egzersizle piyano eğitiminin en tanınmış figürlerinden biri hâline gelmiş; kendisinin en parlak öğrencisi olan Franz Liszt de hem besteci hem virtüöz kimliğiyle döneme damgasını vurmuştur.

Czerny'nin pedagojik yaklaşımı, beş parmak pozisyonundan başlayarak giderek zorlaşan üçlü ve altılı aralık egzersizleriyle dizi pasajlarını geliştirmeyi hedeflemiş; kromatik pasajlar ve nota tekrarları gibi unsurları sistematik biçimde işleyen bu yöntem, kendisinden önce gelen Clementi ve Hummel'in odak noktası olan gam çalışmalarını daha da ileri taşımıştır. Czerny'nin yetiştirdiği en ünlü öğrencisi Liszt olmuş; Liszt, Thalberg ve Dreyschock'tan oluşan üçlü, dönemin virtüözite anlayışını temsil eden en dikkat çekici isimler arasında sayılmıştır.

Teknik ve Dönem Farklılıkları, Virtüözite Sanatı ve Piyano Ustaları

Viyana ve Londra ekolleri arasındaki karşılıklı etkileşim, 19. yüzyıla gelindiğinde çok sayıda farklı çalış anlayışının bir arada var olmasına yol açmıştır. Dönemin kaynakları, birbirinden ayrılan altı farklı piyano okulundan söz eder. Bunlardan ilki, ellerin düzenli bir pozisyonunu, sağlam bir dokunuşu, temiz ve dolu bir çalışma, doğru bir ifade anlayışını ve parmakların rahatlığını önceleyen Clementi stilidir. İkincisi, güzel bir cantabile anlayışına, kaba efektlerden kaçınmaya, hızlı pasajlarda kusursuz bir eşitliğe ve pedal kullanımıyla elde edilen legato tınıya dayanan Cramer ve Dussek stilidir. Üçüncüsü, staccatoyu legatoya yeğleyen, parlak ama az pedal kullanan Mozart stilidir. Dördüncüsü, karakterli, tutkulu ve enerjik bir çalışma, derin bir cantabile anlayışını, dolu bir tınıyı, armonik legatoyu, sık pedal kullanımını ve adagio bölümlerinde son derece derin bir anlatımı barındıran Beethoven stilidir. Beşincisi, tüm teknik zorlukların kusursuzca aşıldığı, parmakların olağanüstü çevikliğine ve süslemelerdeki zarafete dayanan Hummel, Kalkbrenner ve Moscheles stilidir. Altıncısı ise bütün bu yaklaşımların bir sentezi niteliğinde olup, Thalberg, Chopin ve Liszt ile ortaya çıkan, yeni ve zorlu pasajlar, özgün efektler ve gelişkin bir teknik anlayış içeren yeni okuldur.

Piyano-fortenin mekanizmasındaki gelişmeler, ayrıca “parlak stil” adı verilen yeni bir virtüöz çalış anlayışının doğmasına da yol açmıştır; bu stilde staccato dokunuş ön planda tutulmuş, en zorlu pasajlar dahi kusursuz biçimde seslendirilebilmiştir. Hummel, Kalkbrenner, Meyerbeer ve Moscheles bu stilin başlıca temsilcileri arasında sayılmaktadır. Teknik mükemmelliğe ulaşmak isteyen bir piyanistin, tıpkı farklı resim tekniklerinde eser veren bir ressam gibi, tüm bu okulların barındırdığı zorluk ve incelikleri özümsemiş çok yönlü bir tekniğe sahip olması beklenmektedir.

Klasik Dönem'den Romantik Dönem'e geçiş sürecinde etkili olan başlıca isimler ve yaşadıkları yıllar şu şekilde sıralanabilir: Johann Baptist Cramer (1771-1858), Friedrich Kalkbrenner (1785-1849), Ludwig van Beethoven (1770-1827), Johann Nepomuk Hummel (1778-1837), John Field (1782-1837), Carl Czerny (1791-1857), Giacomo Meyerbeer (1791-1864) ve Franz Schubert (1797-1828). Romantik Dönem'in piyano tekniğini ve müziğini derinden etkileyen kuşak ise Ignaz Moscheles (1794-1870), Henri Herz (1803-1888), Frédéric Chopin (1810-1849), Robert Schumann (1810-1856), Franz Liszt (1811-1886), Sigismund Thalberg (1812-1871), Charles-Valentin Alkan (1813-1888), Alexander Dreyschock (1818-1869), Clara Schumann (1819-1896), Carl Reinecke (1824-1910), Johannes Brahms (1833-1897), Ludwig Schytte (1848-1909), Walter Giesecking (1895-1956) ve Sergei Rachmaninov (1873-1943) gibi isimlerden oluşmaktadır.

Yaklaşık bir yüzyıllık bir süreci kapsayan Romantik akım, erken, orta ve geç dönem olmak üzere farklı evrelere ayrılabilir; bu süreç boyunca sayısız virtüöz piyanist-besteci yetişmiş ve piyano tekniğini derinden etkilemiştir. Ciddi ve entelektüel bir çizgiyi temsil eden Schubert, Schumann ve Brahms Alman tekniğinin ciddiyetini doruğa taşıırken, bravura bir piyanist olan Liszt doğaçlama ve besteleme tekniğiyle virtüöziteyi zirveye ulaştırmış, Chopin ise kendinden önceki bütün kuralları yeniden yazarak piyano tekniğinde gerçek bir devrim gerçekleştirmiştir. Moscheles, Herz, Alkan, Dreyschock, Clara Schumann ve Reinecke gibi isimler de, dönemin farklı üslup eğilimlerini temsil eden diğer önemli piyanist-bestecilerdir. Londra Ekolü'nün mirası, özellikle Field'in cantabile ve legato anlayışı üzerinden Chopin'e ulaşmış; Chopin de bu mirası kendi özgün müzik diliyle harmanlayarak romantik piyano tekniğinin en belirleyici isimlerinden biri olmuştur.

Romantik teknikle eski teknik arasındaki en belirgin fark legato üslubudur. Daha kısa tuş mesafeleri ve çalgıların yapısal farklılıkları müzik yapısını ve tekniği doğrudan etkilemiş; Romantik müziğin benimsediği basış tekniği legato olduğundan, çalış teknikleri de mükemmel bir legato elde etmeye yönelmiştir. Piyanoda sağ pedal bu amaca hizmet etse de, klavsen ve org geleneğinden gelen parmak pedalı ile mümkün olduğunca bağlı çalma tekniği, Romantik üslupta da önemini korumuştur.

SONUÇ

Viyana ve Londra ekolleri, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren piyano tekniğinin şekillenmesinde belirleyici iki ana damar olmuştur. Viyana'nın klavsen mirasına bağlı, hafif ve ölçülü çalış anlayışı ile Londra'nın gür tonlu piyanolarının doğurduğu legato ve pedal ağırlıklı üslup, görünürde birbirine karşıt olsa da tarih boyunca sürekli bir etkileşim hâlinde olmuştur. Mozart ve Hummel'in temsil ettiği Viyana geleneği ile Clementi, Cramer, Field, Beethoven, Czerny ve Liszt'in oluşturduğu Londra hattı, sonunda Chopin'in öncülük ettiği romantik piyano tekniğinde buluşmuştur. Erken dönem metot yazarlarından başlayıp altı farklı piyano okuluna uzanan bu zengin çeşitlilik, tek bir "doğru" tekniğin değil, birbirini besleyen çok sayıda geleneğin var olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, dönem eserlerinin özgün icra anlayışıyla seslendirilebilmesi için, her iki ekolün teknik ve estetik önceliklerinin birlikte değerlendirilmesi büyük önem taşımaktadır.

KAYNAKÇA

- Boran, İ. ve Şentürkmez, K. Y. (2007). *Kültürel Tarih Işığında Çoksesli Batı Müziği*. Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Claudon, F. (2006). *Romantizm Sanat Ansiklopedisi* (4. Basım). Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Eren, O. (2014). *Klasik Batı Müziği Tarihinde Kırılma Anları*. Sevda-Cenap And Müzik Vakfı, Ankara.
- Gerig, R. R. (2007). *Famous Pianists and Their Technique*. Indiana University Press, USA.
- Pamir, L. (2000). *Müzikte Geniş Soluklar* (3. Basım). Boyut Kitapları, İstanbul.
- Say, A. (2005). *Müzik Ansiklopedisi* (1. Basım). Cilt 2-3. Müzik Ansiklopedisi Yayınları, Ankara.
- Sivri, Y. Ç. (2019). *Klavyeli Çalgılarda Parmak Numaraları*. Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü. (Yüksek Lisans Tezi)
- Sivri-Turhan, Y. Ç. (2020). *Klasik ve Romantik Dönemlerde Piyano Çalış Teknikleri Arasındaki Farklılıkların Karşılaştırılarak İncelenmesi*. Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü. (Dönem Ödevi)

KLAVYELİ ÇALGILARDA PARMAK NUMARALARI EKSENİNDE BAROK ESERLERİN MODERN PİYANODA YORUMLANMASI INTERPRETATION OF BAROQUE WORKS ON THE MODERN PIANO IN THE CONTEXT OF FINGERING IN KEYBOARD INSTRUMENTS

Dr. Öğr. Üyesi Yıldız Çiçek Sivri-Turhan¹

¹Ankara Üniversitesi, Devlet Konservatuvarı, Müzik Bölümü, Çalgı Anasanat Dalı, Ankara,
TÜRKİYE
ORCID ID: 0009-0007-5623-864X

Bu bildiri, Yıldız Çiçek Sivri'nin Doç. Burak Basmacıoğlu'nun danışmanlığında hazırladığı ve 2019 tarihinde onaylanan "Klavyeli Çalgılarda Parmak Numaraları" başlıklı yüksek lisans tezinden çıkarılmıştır.

ÖZET

Bu çalışmada, klavyeli çalgılarda parmak numaralarının tarihsel gelişimi incelenerek modern piyanoda Barok dönem eserlerinin nasıl yorumlanabileceği ele alınmaktadır. Çalışmanın odak noktasını, parmak numaralarının Barok icra pratiğindeki belirleyici işlevi ve bu işlevin artikülasyon, cümleme ile stil üzerindeki doğrudan etkileri oluşturmaktadır. Parmak numaraları, yalnızca teknik bir kolaylık aracı olmaktan öte, dönemin müzik anlayışını ve cümle yapısını yansıtan önemli bir müzikal rehberdir. Bir eserde kullanılan parmak numaraları incelendiğinde, bestecinin amaçladığı artikülasyon ve ifade biçimine ilişkin ipuçlarına ulaşmak mümkün olmaktadır. Nitekim Barok dönemde parmak numaralarının doğru seçimi, üflemlerli çalgılarda dilin ve yaylı sazlarda yayın işlevine benzer biçimde, artikülasyonu ve müzikal cümlemeyi doğrudan ortaya çıkarmaktadır.

16, 17 ve 18. yüzyıllarda klavyeli çalgılarda kullanılan parmak numaraları, modern tekniğin benimsediği anlayıştan köklü biçimde farklıdır. Barok dönemde parmaklar güçlü ve zayıf olarak ayrılmış; metrik vurguya göre belirli parmakların kullanımı ön plana çıkmıştır. Başparmağın neredeyse hiç kullanılmadığı bu dönemde, non-legato çalış üslubu hem parmak seçimini hem de müzikal cümlemeyi doğrudan biçimlendirmiştir. İtalyan, Alman, Fransız ve İngiliz ekoller arasındaki bu farklılıklar, parmak numarası gelenekleri üzerinden açıkça okunabilmekte; dönemin coğrafi ve kültürel çeşitliliğini yansıtmaktadır. Klavyeli çalgıların yapısal özellikleri de, özellikle tuş boyutları ve çalgının mekanizması, dönemin parmak numarası anlayışını şekillendiren etkenler arasında yer almaktadır. Chopin'in her parmağın anatomik yapısından ve kendine özgü tınısından yola çıkan devrimsel yaklaşımı ise modern tekniği kökten dönüştürmüş; Barok anlayışla arasındaki mesafeyi belirgin biçimde açmıştır.

Modern piyanoda Barok stil icra edebilmek, dönemin parmak numarası geleneklerini ve icra anlayışını kavramayı gerektirmektedir. Bestecinin yazmış olduğu parmak numaraları birebir uygulanmasa da, bu numaraların incelenmesi bestecinin müzikal amacını anlamada önemli bir kaynak işlevi görmektedir. Eski kaynaklarda önerilen parmak numaraları, dönemin üslubunu ve ekol farklılıklarını kavrayabilmek için değerli birer rehber niteliği taşımaktadır. Bu çalışmada, erken dönem ekol farklılıklarından Chopin'e uzanan süreçteki parmak numarası yaklaşımları karşılaştırmalı olarak ele alınmakta; modern piyanonun olanakları gözetilerek Barok stilin gerekliliklerinin nasıl uygulanabileceği örneklerle ortaya konmaktadır. Böylece eserlerin bestelendikleri dönemin icra anlayışıyla örtüşür biçimde seslendirilmesine katkı sağlanması hedeflenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Klavyeli Çalgılar, Modern Piyano, Barok Stil, Parmak Numaraları, Artikülasyon, İcra Pratiği.

ABSTRACT

This study examines the historical development of fingering in keyboard instruments and explores how Baroque period works can be interpreted on the modern piano. The central focus of the study is the decisive role of fingering in Baroque performance practice and its direct influence on articulation, phrasing, and style. Fingering is not merely a tool for technical convenience; it is a significant musical guide that reflects the performance understanding and phrase structure of the period. Examining the fingerings used in a given work makes it possible to access valuable clues regarding the articulation and expressive intentions of the composer. Indeed, in the Baroque period, the correct choice of fingering could directly reveal articulation and musical phrasing in a manner comparable to the function of the tongue in wind instruments or the bow in string playing.

The fingering conventions employed on keyboard instruments in the sixteenth, seventeenth, and eighteenth centuries differ fundamentally from those of modern technique. In the Baroque era, fingers were categorized as strong or weak, and the use of specific fingers was determined by metric emphasis. During this period, when the thumb was rarely used, the non-legato playing style directly shaped both finger selection and musical phrasing. These differences between the Italian, German, French, and English schools can be clearly traced through their distinct fingering traditions, reflecting the geographical and cultural diversity of the period. The structural characteristics of keyboard instruments — particularly key dimensions and instrument mechanisms — also played a significant role in shaping the fingering conventions of the era. Chopin's revolutionary approach, which drew on the anatomical individuality and unique tonal quality of each finger, transformed modern technique at its core and widened considerably the distance from the Baroque understanding.

Performing in a Baroque style on the modern piano requires an understanding of the period's fingering conventions and performance practices. Even when the composer's original fingerings are not applied literally, examining them serves as an important source for understanding the composer's musical intentions. The fingering recommendations found in early sources serve as valuable guides for grasping the stylistic character and school-specific differences of the period. This study comparatively examines fingering approaches from the early period schools through to Chopin, and demonstrates through examples how the requirements of Baroque style can be applied while making use of the capabilities of the modern piano. In this way, the study aims to contribute to performances that align with the original performance tradition of the period in which the works were composed.

Keywords: Keyboard Instruments, Modern Piano, Baroque Style, Fingering, Articulation, Performance Practice.

This paper is derived from the master's thesis titled "Fingering in Keyboard Instruments" prepared by Yıldız Çiçek Sivri under the supervision of Assoc. Prof. Burak Basmacıoğlu and approved in 2019.

GİRİŞ

Her dönemde olduğu gibi, Barok Dönem de kendine özgü bir stile sahiptir. Bu stil resim, mimari ve müzik gibi tüm sanat dallarında kendini göstermektedir. Bu dönemdeki klavyeli çalgılara bakıldığında, modern piyanonun henüz var olmadığı; bunun yerine org, klavikord ve klavsen gibi çalgıların kullanıldığı görülür. Bu çalgıların ses üretim mekanizmaları modern piyanodan köklü biçimde farklıdır ve bu yapısal farklılıklar çalış tekniklerini de doğrudan etkilemiştir. Dolayısıyla tamamen farklı bir çalgı için yazılmış bir eseri modern piyanoda seslendirmek, teknik açıdan da bambaşka bir yaklaşım gerektirir.

Barok müziğini diğer dönemlerden ayıran yalnızca estetik anlayış değil, notaya bağlı kalma geleneğinin henüz oturmamış olmasıdır. Barok dönemde klavyeli çalgılar için yazılmış eserlere bakıldığında, ayrıntılı biçimde notaya dökülmüş bir parti ile karşılaşılmaz. Elbette F. Couperin, J. P. Rameau gibi dönemin önde gelen bestecilerinin kaleme aldığı, belirli bir kalıba sahip ve sabit armonik örüntüler taşıyan dans parçaları niteliğinde solo eserler mevcuttur. Ancak klavyeli çalgılar bu dönemde daha çok küçük topluluklarda, oda müziğinde ya da küçük orkestralarda bir eşlik - sürekli bas (basso continuo) - görevini üstlenmiştir. Bu bağlamda genellikle yalnızca bas partisi yazılı bırakılmış, bu partinin altına armoniyi belirten şifreli bas rakamları eklenmiştir; icracı bu şifrelere göre armoniyi doğaçlama yoluyla kendisi doldurmuştur. Notaya dökülmüş klavye eserlerinde dahi bölüm tekrarlarında (reprise) icracıdan doğaçlama ve süsleme yapması beklenmiştir. Dolayısıyla bu dönemde notaya harfiyen bağlı kalma geleneğinden söz etmek mümkün değildir; tekrarlarda doğaçlama beklenir, ritimde eşitsizlik uygulanır, süslemeler büyük ölçüde icracının tercihine bırakılır. Bu nedenle Barok eserleri yorumlamak; renk, artikülasyon, cümleleme ve parmak numaraları konusunda diğer dönemlere kıyasla çok daha derin bir bilgi sahibi olmayı gerektirmektedir. İşte bu noktada parmak numaraları, dönemin icra anlayışını çözümlemede en temel araçlardan biri olarak öne çıkmaktadır.

Zamanla bu doğaçlama geleneği icralar arasında büyük farklılıklara yol açtıkça, eserler ve çalgılar teknik açıdan geliştikçe ve daha fazla virtüözite gerektiren, daha ayrıntılı yazılmış eserler ortaya çıktıkça, yazılana bağlı kalma geleneği doğmaya başlamıştır. Nitekim Klasik Dönem'den itibaren besteciler yorumcudan istediklerini notaya yazmaya başlamış, bu eğilim modern dönemlerde oldukça ayrıntılı bir boyuta ulaşmıştır. Bu gelenek, bestecinin yazdığından sapmama ilkesini, ona duyulan saygının bir göstergesi hâline getirmiştir. Modern çağda klasik müzik yorumculuğunun genel ilkelerinden biri sayılan bu anlayış, büyük ölçüde Barok dönem için geçerli değildir.

Klavyeli çalgılarda parmak numaralarının tarihini incelemek ve gelişim süreçlerini gözlemleyebilmek için öncelikle bu çalgıların tanınması gerekmektedir; zira gerek dönemin müzik stili ve cümle yapısı, gerekse çalgılardaki teknik farklılıklar, eski tekniklerin sonraki dönem tekniklerinden ayrılmasını sağlamıştır. Tüm bu çalgılar “klavyeli” olarak sınıflandırılrsa da, dönemin parmak numaralandırma anlayışı bugünkünden oldukça farklıdır; çalgı tekniğinde büyük rolü olan parmak numaraları, müzikte cümlelemeyi, ritmi, stili ve tekniği - dolayısıyla ortaya çıkan tınıyı - doğrudan değiştirmektedir. Klavyeli çalgıların gelişmesi ve tarih boyunca dönemlerin getirdiği stil farklılıklarıyla parmak numaraları da değişiklik göstermiştir; bu değişkenlik yalnızca çalgıdan çalgıya, dönemden döneme, ülkeden ülkeye değil, aynı çağda yaşamış olsalar bile besteciden besteciye de gözlemlenmektedir.

Klavyeli Çalgılar

Org, klavikord ve klavsen; her biri kendine özgü mekanizmasıyla parmak kullanımını doğrudan biçimlendirmiştir. Tüm çalgıların en karmaşık olanı orgdur. Ses, tellerden değil havanın borulardan geçmesiyle elde edilir; tuşa basma şiddeti sesin gürlüğüne etkilemez ve seslerin uzaması için tuşun basılı tutulması gerekir. Diğer klavyeli çalgıların aksine orgda ses tellerden üretilmez; ses, havanın körüklerle verilerek borulardan geçmesi ve hava sütunlarını titretilmesiyle ortaya çıkar. En eski klavyeli çalgı olması sebebiyle parmak numaraları ve parmak tekniğiyle ilgili ilk çalışmalar org üzerinde yapılmış, ilk metotlar org için yazılmıştır.

Klavikord ise bu ailenin piyanoya en yakın üyesidir. Teller tanjantla vurulduğundan crescendo ve diminuendo yapmak mümkündür; hatta bebung adı verilen bir vibrato etkisi bile elde edilebilir. Piyanonun asıl atası olarak görülebilecek çalgı da klavikorddur. Klavsen ise org gibi genellikle birden fazla klavyesi olan, tellerine mızrapla çekilerek ses elde edilen ve forte ile piyanodan başka nüans yapma ya da sesleri uzatma imkânı olmayan bir çalgıdır. Tüm bu çalgıların yapısal özelliklerinin farklılıkları nedeniyle, piyanonun icadından önce var olan klavyeli çalgılar farklı tekniklerle çalınmış, bu durum da doğal olarak parmak numaralarına ve tekniğe yansımıştır.

Modern piyanoda legato çalmanın en iyi yolu aynı parmağı kullanmaktan geçerken, staccato çalmak için parmakları değiştirmek gerekir. Ancak org ve klavsende bunun tam tersi olmaktadır. Bu çalgılarda legato çalmanın yolu parmakları değiştirmekten geçer; çünkü ilk parmak tuştan kalkarken ikincisi tuşa tekrar basabilmektedir. Non-legato çalabilmek içinse aynı parmağı kullanmak gerekmektedir. Bu temel fark, Barok tekniği ile modern tekniğin neden bu denli ayrıştığını açıkça ortaya koymaktadır.

Modern piyanonun icat edilmesiyle birlikte klavyeli çalgı mekanizması bambaşka bir boyuta taşınmıştır. Klavsendeki müzikal imkânların kısıtlılığı, ifade yoksunluğu ve daha yüksek ses ihtiyacı, klavsenin mekanizmasının değiştirilmesi ile fortepiyanoyu ortaya çıkarmıştır. Pedalların gelişimi ve çift maşalı mekanizma tekniğin ve müzikal ifadenin önünü açmış, değişen tını ve gelişen teknikle üretilen besteler, parmak numaralarını da etkilemiştir.

Parmak Numaralarının Tarihsel Süreçleri ve Barok Müziğin Modern Piyanoda Yorumlanabilmesi

Parmak numaraları, yalnızca teknik bir kolaylık aracı olmaktan öte, dönemin müzik anlayışını ve cümle yapısını yansıtan önemli bir müzikal rehberdir. Klavye üzerinde tek bir notaya bile parmak sayısı kadar olasılık getirilebilir; her olasılık ise pasajın karakterini farklı biçimde etkiler. Tıpkı yaylı sazlarda yayın ya da üflemeli çalgılarda dilin işlevi gibi, klavyeli çalgılarda da parmak numaraları artikülasyonu ve müzikal cümlelemeyi doğrudan ortaya çıkarır. Döneme ait parmak numaralarıyla farklı coğrafi bölgelerin stil farklılıkları da anlaşılabilir.

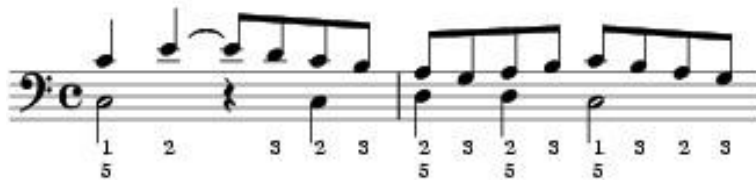
16, 17 ve 18. yüzyıllarda klavyeli çalgılarda kullanılan parmak numaraları, modern tekniğin benimsediği anlayıştan köklü biçimde farklıdır. Bu dönemde parmaklar güçlü ve zayıf olarak ayrılmış; metrik olarak önemli kabul edilen, yani güçlü zamanlara denk gelen notalara güçlü parmaklar, zayıf zamanlara denk gelenlere ise zayıf parmaklar getirilmiştir. Genel olarak 2, 3 ve 4. parmaklar sıklıkla kullanılırken, başparmak ve serçe parmak neredeyse hiç kullanılmamıştır. Modern tekniğin zayıf parmakları güçlendirmeyi ve tüm parmakların eşitliğini amaçlayan anlayışı bu dönemin düşüncesiyle tamamen zıttır.

Alman ekolünde Buchner, gamlar için sağ elde çıkıcı pasajlarda 23 23, inici pasajlarda 43 43 kuralını belirlemiştir. Aşağıdaki örnekte 1 ve 5. parmakların neredeyse hiç kullanılmadığı dikkat çekmektedir:

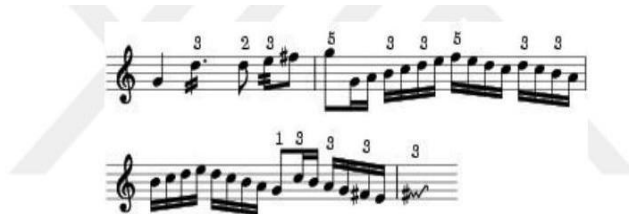
Şekil 1. Buchner, "Quem terra Pontus", ölçü 15-19 (Sivri, 2019, s.14)

Sol elde görülen parmak geçişleri ise günümüz standartlarına göre alışılmadık el pozisyonları içerse de dönemin non-legato anlayışıyla tam anlamıyla örtüşmektedir:

Şekil 2. Buchner, "Quem terra Pontus", 5. ve 6. ölçü (Sivri, 2019, s.14)

İtalyan ekolünde Diruta, parmakların iyi ve kötü olarak ayırımına dayanan sistematik bir yaklaşım geliştirmiştir. Güçlü vuruşlardaki notalar iyi parmaklarla - 2 ve 4 - çalınmalı, zayıf vuruşlardakiler ise kötü parmaklarla işlenmelidir. Başparmak ve serçe parmak bu sistemde kötü parmaklar olarak tanımlanmaktadır. Klavye ve tuşların darlığı sebebiyle de bu parmakların kullanımı acilite çalışa engel olmaktadır. İngiliz virginal ekolü ise bu tabloda belirgin bir istisna oluşturmaktadır. Sağ elde 3, sol elde 1 ve 3. parmaklar güçlü vuruşlara atanmış, 5. parmak ilk kez bu ekol tarafından kullanıma sokulmuştur:

Şekil 3. Gibbons, "The King's Juell", ölçü 33-6 (Sivri, 2019, s.26)

Fransız ekolünde Couperin, parmakların birbirinden farklı olduğunun bilincinde olarak öğrencilerine farklı parmak numaralarını çalışmalarını önermiştir. Rameau'nun beş parmak egzersizi ise 19. yüzyıl egzersiz geleneğinin öncüsü olmuştur:

Şekil 4. Rameau, 5 parmak egzersizi (Sivri, 2019, s.31)

Genel olarak İspanyol kaynaklar ise başparmağın, özellikle sol elde, yaygın olarak kullanılmasının ilk örneklerini sunmaktadır. Tüm bu ekoller arasındaki farklılıklar yalnızca teknik tercih meselesi değildir; dönemin coğrafi ve kültürel çeşitliliğinin somut bir yansımasıdır.

SONUÇ

Klavyeli çalgılarda kullanılan tekniğe ve stil farkının en önemli parametresi olan parmak numaralarına dair yaklaşımlara kronolojik açıdan bakıldığında dönemler arasında büyük farklar olduğu görülür. Tarih boyunca tartışılan ve değişkenlik gösteren bir alan olarak ortaya çıkan parmak numaraları, sadece tekniği değil, artikülasyon ve cümlemeyi de doğrudan etkileyen bir unsur olduğundan, Barok eserlerin dönemin icra anlayışıyla örtüşür biçimde seslendirilmesinde belirleyici bir işlev üstlenmektedir.

Bu farkı somutlaştırmak gerekirse; do-re-mi-fa-sol-la-si-do dizisi modern piyano tekniğinde tam legato bir çalışma 1-2-3-1-2-3-4-5 parmak numaralarıyla seslendirilirken, Barok dönemde aynı dizi 1-2-3-4-3-4-3-4 şeklinde bir parmak değişimi düzeniyle çalınabilirdi. Bu iki farklı numaralandırma, tamamen farklı bir ritim, artikülasyon ve cümle yapısı ortaya çıkarır. Dolayısıyla dönemin parmak numaralandırma tekniğini bilmek - modern dönemde birebir aynı parmaklarla çalınmasa dahi - bir Barok eserinin modern piyanoda seslendirilmesinde artikülasyonun, üslubun ve cümlemenin nasıl kurulması gerektiği konusunda yol gösterici olabilir.

Tekniğin ve parmak numaralarının seçimi ve kullanımında çok farklı seçenekler olsa da tarih boyunca süregelen teknikleri bilmek, pasajlara getirilebilecek parmak numaralarını bağlama uygun seçebilmeye olanak tanır ve modern piyanoda Barok stil icra edebilmeye imkân tanır. Modern piyanonun avantajlarını da kullanarak, bu bilinçle inceleme yapılarak, cümleme ve artikülasyon farklarıyla bu çalgı üzerinde de Barok stilde çalmak mümkündür.

KAYNAKÇA

- Ammerbach, E.N. (1571). *Orgel oder Instrument Tablatur*. Leipzig, Jacob Berwalds Erben.
- Apel, W. (1972). *The History of Keyboard Music to 1700*. Indiana University Press, Indiana.
- Bach, C.P.E. (1949). *Essay on the True Art of Playing Keyboard Instruments*. W.W. Norton.
- Bae, J-S. (Tarihsiz). *Early Keyboard Fingering: Theory and Pracricality*. (Makale).
- Buchner, H. ve Schmidt, J.H. (1974). *Sömtliche Orgelwerke*. Frankfurt: H. Litolff's Verlag.
- Chai, C. (2016). *Selecting Fingering for Performing Mozart's Piano Music*. Doktora Tezi. University of Kansas.
- Chiantore, L. (2001). *Historia de la Técnica Pianística*. Alianza Editorial, Madrid.
- Clarke, E. (1997). *Talking Fingers: An Interview Study of Pianists' Views on Fingering*. *Musicae Scientiae* 1(1).
- Clementi, M. (1974). *Introduction to the Art of Playing on the Pianoforte*. Da Capo Press, New York.
- Couperin, F. (1933). *L'art de Toucher le Clavecin*. Paris, 1717. L'oiseau Lyre.
- Crandall, B.J. (2008). *Connections Between Wind Tonguings and Keyboard Fingerings (1500-1650)*. Thesis (D.M.A.) – University of Houston.
- Eigeldinger, J.J. (1987). *Chopin: Pianist and Teacher: As Seen by His Pupils*. Cambridge University Press.
- Eren, O. (2014). *Klasik Batı Müziği Tarihinde Kırılma Anları*. Sevda-Cenap And Müzik Vakfı, Ankara.
- Ferran, D. (2009). *Pour un Historique des Doigtés Anciens*. Clavecin en France.
- Kipnis, I. (2007). *Encyclopedia of Keyboard Instruments "The Harpsichord and Clavichord, an Encyclopedia"*. Taylor&Francis Group.
- Leupold W. ve Johnson, C. (1994). *Historical Organ Techniques and Repertoire*. Wayne Leupold Editions.
- Lindley, M. ve Jenkins, G. (2001). Fingering: Keyboard. *The New Grove Dictionary of Music and Musicians* (2. Basım). Cilt 8.
- Nicholas, T. ve Webber, G. (1999). *The Cambridge Companion to the Organ*. Cambridge University Press.
- Rodgers, J. (2010). *Early Keyboard Fingering, ca. 1520-1620*. University of Oregon.
- Sachs, B. ve Ife, B. (1981). *Anthology of Early Keyboard Methods*. Gamut Publications, Cambridge.
- Say, A. (2005). *Müzik Ansiklopedisi*. Cilt 3. Müzik Ansiklopedisi Yayınları, Ankara.
- Sivri, Y. Ç. (2019). *Klavyeli Çalgılarda Parmak Numaraları*. Anadolu Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü. (Yüksek Lisans Tezi)
- Soehnlén E.J. ve Bradshaw M.C. (1983). *Girolamo Diruta, Il Transilvano*. Bibliotheca Organologica. Buren: Knuf.
- Thistlethwaite, N. ve Webber, G. (Tarihsiz). *The Cambridge Companion to the Organ*. Cambridge University Press.
- Vapaavuori, P. ve Hynninen, H. (Tarihsiz). *The Baroque Pianist*. Könemann Music Budapest.
- Veroli, C. di. (2016). *Baroque Keyboard Fingering: A Method* (7. Basım). Bray Baroque.

**AİLE İÇİ DİNLEME KÜLTÜRÜNÜN ÇOCUĞUN ESTETİK YARGILARINA VE
MÜZİKAL KİMLİĞİNE ETKİSİ**
THE IMPACT OF FAMILY LISTENING CULTURE ON A CHILD'S AESTHETIC
JUDGMENTS AND MUSICAL IDENTITY

Assoc. Prof. Dr. Hakan Emre ZİYAGİL

Niğde Ömer Halisdemir University, State Conservatory of Turkish Music,
Department of Turkish Music
ORCID NO: 0000-0002-2981-2497, Niğde, Türkiye.

ÖZET

Bireyin dış dünyayı estetik bağlamda algılama biçimi genel anlamda ilk sosyalleşme mekânı olan aile ortamında atılan temellerle ve davranış stilleriyle şekillenmektedir. Ortaya konulan bu derinlikli yapısal süreçteki işitsel çevre, sıklıkla görsel uyaranların gölgesinde kalsa da aslında müzikal kimliğin en hayati bileşenleri arasında yer aldığını söylemek gerekir. Ebeveynlerin günlük yaşamdaki müzik tercihleri, bu müziklere ait türlerin çeşitliliği ve hatta sessizliğe tanınan zaman dilimi dahi çocuğun zihninde adeta bir canlı öğrenim şeklini oluşturur. Habitus kavramının odağını oluşturan bu durum çocukların ileriki yaşlarda sanatsal eserlere vereceği tepkilerle birlikte estetik yargılarının görünmez referans noktası olarak kendini gösterecektir. Bu çalışmada aile bireylerinin ev içindeki dinleme alışkanlıkları çerçevesinde çocuğun zihinsel gelişimine etkileri sosyolojik bir perspektifle irdelenmektedir. Günümüz popüler kültürün hızla tüketime dayalı, tekdüze dinleme dünyası karşısında nitelikli bir aile içi akustik çevrenin koruyucu bir kalkan işlevi görüp göremeyeceği temel tartışma konularından biri olarak değerlendirilmektedir. Evde dinlenen müziğin sadece arka plan gürültüsü olmaktan çıkıp, üzerinde konuşlan (tartışılan) ve hissedilen bir eyleme dönüşmesi tamamen yetişkin çağındaki çocuğun sanata bakış açısını kökünden değiştirmektedir. Dolayısıyla kaliteli bir dinleme kültürünün içine doğan çocukların, kompleks melodik yapıları çözümlemede dikkate değer bir yatkınlık gösterdiği de bilinmektedir. Bu bağlamda kulak, erken yaşta farklı tınılarla beslendiğinde yüzeysel uyaranları reddetmeye başlayarak daha ayrıntılı ve sanatsal niteliği yüksek eserlere yöneldiği gözlemlenmiştir. Genel olarak estetik yargının genetik bir mirastan farklı olarak sabırla işlenen ev içi işitsel deneyimlerle kendini meydana getirdiğini söylemek yerinde olacaktır. Geleceğin bilinçli dinleyicilerini ya da özgün sanatçılarını yetiştirme durumu göz önüne alındığında doğrudan doğruya ebeveynlerin ev içinde kuracağı dinleme kültürü büyük önem teşkil etmektedir. Ailelerin kendi müzikal seçimleri bireysel bir zevk meselesi olmanın daha da ötesine geçerek toplumsal estetik düzeyin belirlenmesinde anlamlı bir yapı taşı olacaktır.

Anahtar Kelimeler: Müzik, Müzik Dinleme Kültürü, Müzik Sosyolojisi, Müzikal Kimlik

Abstract

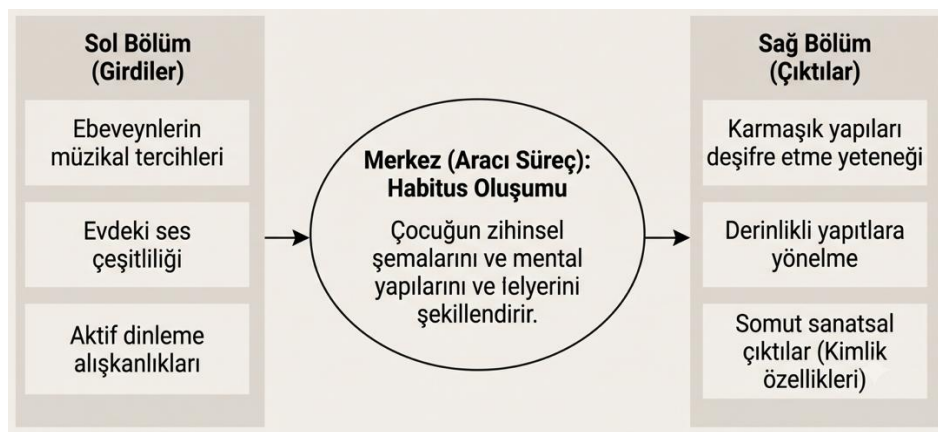
An individual's way of perceiving the outside world in an aesthetic context is generally shaped by the foundations laid and behavioural styles developed within the family environment, which is the first place of socialization. Although the auditory environment in this in-depth structural process is often overshadowed by visual stimuli, it is one of the most vital components of musical identity. Parents' daily musical preferences, the variety of genres they listen to, and even the time allotted for silence, all create a form of living learning in the child's mind. This situation, which forms the core of the concept of habitus, will manifest itself as an invisible point of reference for children's aesthetic judgments in later life, along with their reactions to works of art. This study examines the effects of family members' listening habits within the home on a child's mental development from a sociological perspective. In the face of today's

rapidly consumerist and monotonous listening world of popular culture, whether a high-quality family acoustic environment can serve as a protective shield is considered one of the fundamental topics of debate. The transformation of music listened to at home from mere background noise into a spoken (discussed) and felt experience fundamentally changes a child's perspective on art in adulthood. Therefore, it is known that children born into a culture of quality listening show a remarkable aptitude for deciphering complex melodic structures. In this context, it has been observed that when the ear is exposed to different sounds at an early age, it begins to reject superficial stimuli and gravitates towards more detailed and artistically sophisticated works. In general, it would be appropriate to say that aesthetic judgment, unlike genetic inheritance, is formed through patiently cultivated auditory experiences at home. Considering the task of raising future conscious listeners or original artists, the listening culture that parents establish at home is of great importance. Families' musical choices will go beyond being a matter of individual taste and will become a significant building block in determining the societal aesthetic level.

Keywords: Music, Music Listening Culture, Sociology of Music, Musical Identity

Giriş

Bireyin dış dünyayı estetik bir çerçeveden algılama stiline oluşması, sosyalleşmenin ilk odak merkezi olan aile ortamında atılan önemli temellerle şekillenmektedir. Günümüz modern dünyasında var olan görsel uyarıcıların ezici hegemonyası altında kalsa da yetişme çağındaki çocukların içine doğmuş oldukları işitsel atmosfer olgusu ise onun gelecek yaşamındaki sanatsal kimliğinin en önemli bileşenlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Aile bireylerinin hedef aldığı günlük müzikal tercihleri, dinlenen müzik türlerinin çeşitliliği ve ev içinde sessizliğe ayrılan zaman dilimleri dahi çocuğun zihninde yaşamsal bir öğrenme alanı ortaya koymaktadır. İnsanların estetik yargılarının genetik bir mirastan ziyade toplumsal bir üretim süreci olduğunu belirten Bourdieu (1984), ortaya çıkan bu kültürel yatkınlıkların ana temelinde yatan “habitus” kavramının doğrudan aile içindeki erken dönemde kendini gösterdiğini ifade etmektedir.

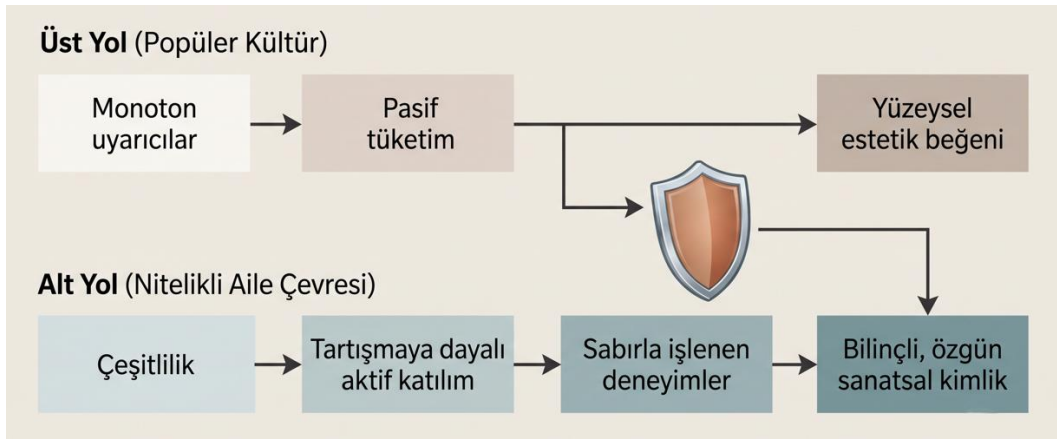

Şekil 1. Habitus Oluşumu

Yetişme çağındaki bir çocuğun evde maruz kaldığı melodik yapı, ilerleyen yıllarda sanat eserlerine vereceği tepkilerde görünmez bir referans noktası olarak kendini mutlaka gösterecektir. Bu doğrultuda müzik dinleme durumunun sadece bir arka plan gürültüsü olmaktan çıkıp üzerine konuşulan, paylaşılan ve birlikte hissedilen bir deneyime dönüşmesiyle

birlikte çocuğun sanata bakış açısı da olumlu yönde değişecektir. Aileyi oluşturan bütün bireylerinin ev içinde dinlemiş oldukları müzikal yapı, müzikal kimliğin oluşmasında gündelik ama son derece güçlü bir stratejik yapı olarak kendini göstermektedir (DeNora, 2000). İnsan doğası gereği işitme döngüsü aslında doğası gereği pasif bir eylem gibi görünüyorsa da nitelikli bir dinleme kültürüyle desteklendiğinde aktif bir çözümleme sürecine dönüştüğünü belirtmekte fayda vardır. Özellikle eken yaşlarda yoğun müzikal ezgilere maruz kalan çocuklarda ilerleyen dönemlerde güncel popüler kültürün sunmuş olduğu yüzeysel uyarıcıları reddetme eğilimi gösterecektir. Böylelikle daha detaylı ve sanatsal açıdan derinliği olan düşünce sistemini de kendi bünyelerinde var edeceklerdir. Küçük çocukların müzikal dünyalarını inceleyen detaylı araştırmalar ele alındığında, ev içindeki aktif dinleme katılımının çocuğun karmaşık melodik yapıları deşifre etme becerisinde kritik bir rol oynadığını ortaya koymuştur (Lamont, 2008).

Tüketim odaklı popüler kültürün hızla değişmesiyle birlikte aynı zamanda yapısal olarak tekdüze olan işitsel dünya karşısında nitelikli bir aile içi müzikal çevrenin koruyucu bir kalkan işlevi görüp göremeyeceği ise günümüz müzik sosyolojisinin temel tartışma konularındandır. Bu bağlamda çocukların müzikal gelişiminde çevresel faktörlerin yaşamsal önemine dikkat çeken Hargreaves (1986), erken dönemdeki işitsel deneyimlerin yetişkinlikteki müzik çerçevesindeki beğeni profilini doğrudan yapılandırdığını ortaya koymuştur.

Şekil 2. Popüler Kültür Dinleme ve Nitelikli Aile Çevresi

Estetik yargı olgusu ancak ev ortamında sabırla işlenen ve dinleme kültürünün artması sayesinde olgunlaşmaya başlamaktadır. Bu olgunlaşma sayesinde geleceğin bilinçli ve özgün sanatçıların ortaya çıkması sağlanabilecektir. Ayrıca bu bilincin artmasıyla birlikte ebeveynlerin evde kurdukları dinleme kültürü aslında bireysel bir zevk meselesi olmanın ötesine geçerek daha önemli bir zemine oturmaktadır. Bu çalışma kapsamında aile fertlerinin ev içindeki dinleme alışkanlıklarının çocuğun zihinsel gelişiminden tutun müzikal kimliğine olan etkilerine kadar sosyolojik bir perspektifle incelemektedir. Ailelerin sanatsal tercihleri göz önüne alındığında toplumsal estetik düzeyin belirlenmesinde en önemli yapı taşı olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Gündelik Yaşam Alanlarında Müzikal Dinleme Eylemi ve Pasif İşitme Pratikleri

Mekân denilen kavram sadece fiziksel sınırlarla çevrili kapalı bir alan olmanın ötesinde içindeki tınısal titreşimlerle sürekli yeniden üretilen ve yaşayan canlı bir ortam olarak düşünülebilir. Ev

ortamında müziğin nasıl dinlendiği ve bireylerin sıradan yaşamlarıyla doğrudan ilişkilidir. Özellikle ev ortamında çoğu zaman bilinçli bir katılım olmaksızın arka planda akıp giden melodik ezgiler genel anlamda o mekana ait yaşayan bir mimari yapı olarak değerlendirilebilir. Blesser ile Salter (2007), bu durumu işitsel mimari kavramı olarak tanımlarken mekanın duygusal algısının beton duvarlardan ziyade içeride yankılanan ses dalgalarıyla şekillendiğini savunmaktadır. Günümüz yaşantısında dijital platformlardan (stream service) ortaya çıkan sesler ise evin atmosferini görünmez bir dokuyla kaplamaktadır. Bu bakış açısıyla birlikte ev içindeki pasif işitme pratikleri devreye girerek etkileşimi başlatmaktadır. Ev ortamındaki yaşayan çocuklar çalınan müzikal yapıta doğrudan odaklanmasa dahi evdeki frekansların arka planda duyumu sayesinde zihinlerinde bir iz bırakmaktadır. Tüketim kültürünün dayattığı standartlaştırılmış akustik yapıların aksine, ev içinde yankılanan doğal tınılar yahut nitelikli müzikal tercihler işitsel uzamı sıradanlıktan kurtarır.

Müzik kendi başına estetik bir tüketim aracı olmaktan çıkarak gündelik yaşamın her anına sızmış bağlamsal bir zemin haline gelmektedir. Bu konuda Kassabian (2013), “her yerde hazır ve nazır dinleme” kavramıyla açıklayarak dikkatli bir odaklanma gerektirmeyen bu işitsel kuşatmanın bireyin duyuşsal haritasını derinden etkilediğini vurgulamıştır. Bu bakış açısı dahilinde evde oluşan müzikal derinliğin aynı zamanda tınısal zenginliği ya da zaman zaman özenle korunan sessizlik anları, çocuğun o mekandaki varoluşunu estetik bir boyutta yapılandığı önemli bir yer teşkil etmektedir. Ev içinde dinlenecek olan müzikal yapının bu denli kuşatıcı olması aslında müzikal dokuyu kurgulayan yetişkinlerin ne denli kalıcı bir zihinsel altyapı inşa ettiklerini de ortaya koymaktadır.

Pasif İşitme Pratiklerinden Aktif Dinlemeye

İşitme kavramı fizyolojik bir refleks olarak ortaya çıkarken dinleme ise bütünüyle bilişsel bir odaklanma eylemi olarak kendini göstermektedir. Yetişkin çağındaki çocuğun ev içindeki müzikal serüveni çoğunlukla ebeveynlerin kontrolündeki pasif bir işitme süreciyle doğal akışında başlamaktadır. Fakat bu edilgen maruz kalma durumu gerçek anlamda zaman içerisinde karmaşık zihinsel filtrelerin oluşmasında önemli zemin hazırlamaktadır. Gerek ev içinde gerekse dışarıdaki ortamlarda sürekli yankılanan melodik yapılar ve ritmik döngüler çocuk zihninde belirli referans katmanları oluşturur. Bu sayede çocuğun işitsel uyarılarına rastgele gürültüler bütününden ayırıp anlamlı müzikal cümleler halinde algılamaya başlama süreci meydana gelmektedir. Böylelikle aktif dinlemeye geçişin en kritik eşiği de kendini gösterecektir. Erken dönemde (gelişme çağında) spesifik müzikal sözdizimine (syntax) düzenli maruz kalan bireyler, sesleri analiz etme konusunda güçlü bir örtük beceri geliştirirler (Sloboda, 1986). Geliştirilen bu beceri sayesinde çocuğun kendi çevresindeki müzikal yapıların tanımasını, melodik beklentiler oluşturmalarını ve işittiği yeni bir eseri (müziği) zihnindeki referans şablonlarıyla anında karşılaştırma mekanizması güçlenmektedir. Çocuk evresinde meydana gelen aktif dinleme boyutuna geçen zihin faaliyetleri artık etrafındaki duyuşsal ses imgelerini eleştirel bir süzgeçten geçirmeye başlar. Bu duruma örnek verecek olursak; tıpkı anadilini öğrenen bir bebeğin kendi dilindeki duyumlara özel duyarlılık kazanıp diğer bilmediği dillere karşı seçici bir sağırılık geliştirmesi söylenebilir. Yapılan bir araştırmada insan doğasındaki temel müzikalite potansiyeli, erken dönem yaşantılarla şekillenerek belirli akustik sistemlere derin bir uyum gösterdiği ifade edilmiştir (Trehub, 2003).

Şekil 3. Popüler Kültür Dinleme ve Nitelikli Aile Çevresi

Ev ortamında nitelikli ve estetik derinliği olan eserlerle beslenen bir beyin, ilerleyen yıllarda (ya da günümüzde) popüler melodilerle karşılaştığında bu seçici filtreyi hızla devreye sokarak kendini ön plana atacaktır. Ayrıca yapısal olarak aşırı basit müzik ezgileri ise gelişmiş zihinsel alışkanlıkları tatmin etmediği için otomatik olarak reddedebilen bir yapıya bürünecektir. Bu anlamda ailenin gündelik yaşamda dinlemiş oldukları müzikal yapı, çocuğun gelecekte neyi sanatsal bulacağını belirleyen zihinsel filtrenin ortaya çıkmasında büyük rol oynadığı su götürmez bir gerçektir.

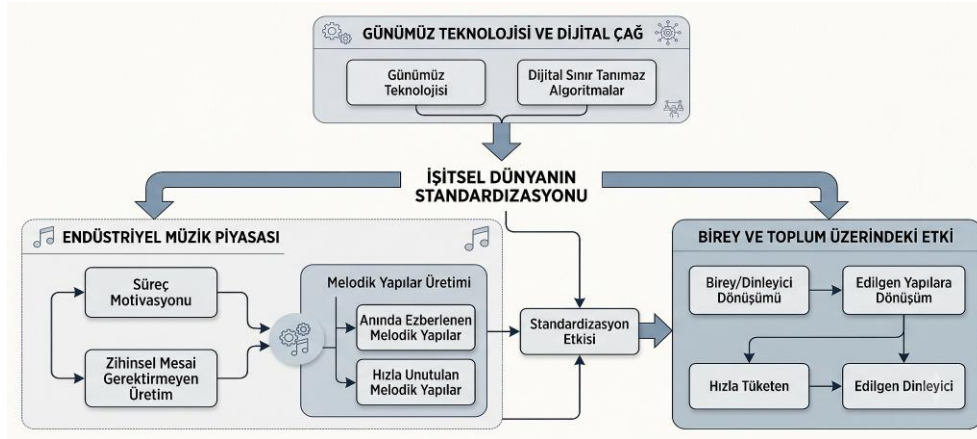
Habitus ve Ebeveyn Tercihlerinin Kalıcı Beğeniye Dönüşümü

Müzikal habitus denilen olgu, ev içerisinde yapılan bir sabah kahvaltısında arka planda usulca çalan bir müzikten ya da uzun bir araba yolculuğunda ebeveynin radyoda aradığı frekanslardan süzülerek ortaya çıkan bir süreç olarak örneklendirilebilir. Ortaya konan bu süreçte didaktik bir öğretimden ziyade çocuğun o anki atmosfere eşlik eden müzikal sesleri duygusal bir bağlantı olarak zihninde yer etmesiyle oluşmaktadır. Diğer yandan ailenin günlük rutinine sızan işitsel tercihler ışığında başlangıçta yalnızca anlık bir zemin gibi görünse de zaman içerisinde yetiştirme çağındaki çocuğun estetik dünyasını sınırlandıran veya genişleten kalıcı izleri kendinden yaratmaktadır. Ebeveynlerin belirli bir müzikal yapıya, serbest bir doğaçlamaya ya da bir ritme verecekleri tepki aslında o müziği dinlerken göstermiş oldukları bedensel tavırlar çocuk tarafından dikkatle gözlemlenip içselleştirilir. Bu mekanizma sayesinde aile içinde oluşan estetik bakış açısının organik bir kod gibi kuşaktan kuşağa geçmesi sağlanmaktadır. Çocukluk evresinde ev ortamında şekillenen bu müzikal altyapının bireyin ilerleyen yaşlarda hangi sosyal gruplara dahil olmasından tutun sanatsal hiyerarşileri nasıl anlamlandıracağını belirleyen en güçlü pusuladır (North & Hargreaves, 2008). Yetişkinlik yıllarında çocuk bireylerin tam anlamıyla “kendi bağımsız zevkim” diyerek sahiplendiği sanatsal beğeni ise özünde ailenin ev ortamında yıllar boyunca sabırla dokunmuş bir işitsel mirasın gün yüzüne çıkmış hali olarak nitelendirilebilir.

Tüketim Kültürünün Kuşatmasına Karşı İşitsel Bir Kalkan Olarak Aile ve Toplumsal Estetik Olgusu

Günümüz teknolojisinde yer alan dijital çağın sınır tanımaz algoritmaları sayesinde işitsel dünyayı daha önce hiç olmadığı kadar standardize ederek bireyleri hızla tüketen edilgen

yapılara dönüştüğü bilinmektedir. Endüstriyel müzik piyasası bağlamında ortaya konan temel motivasyon sürecinde dinleyicinin herhangi bir zihinsel mesai harcamasına gerek olmadan anında ezberlenip hızla unutulmaya programlanmış melodik yapılar üretilmektedir.

Şekil 4. Günümüzde Dijital Müzik Mekanizması

Popüler müziğin bu tekdüze haline gelmiş ve matematiğinin dinleyicideki eleştirel algıyı köreltmesiyle birlikte işitsel tecrübeyi yalnızca bir arka plan gürültüsüne indirgediğini on yıllar öncesinden çok net bir biçimde ortaya konulmuştur (Adorno & Simpson, 1941). Popüler müziğin yaratmış olduğu kültürel erozyon ekseninde nitelikli bir ev içi dinleme sayesinde dış dünyanın yüzeysel akıntılarına karşı kırılması zor bir koruyucu kalkan oluşturmak önem arz etmektedir. Ev ortamında geleneksel ve kaliteli müzik dinleme yapısının oluşturulmasıyla büyüyen genç bir zihin popüler endüstrinin sunmuş olduğu sığ işitsel formülleri adeta bir yabancı madde gibi algılayıp hızla reddeden yapıyı kendiliğinden oluşturacaktır. Hatta kaliteli müziğin yalnızca dinlenmediği aynı zamanda üzerine düşünülmesi gerektiği aile ortamları oldukça önemlidir. Böylelikle genç bireylerin endüstriyel manipülasyona karşı geliştirdiği en doğal bağışıklık sistemi kendiliğinden açığa çıkmış olacaktır. Ortaya çıkan bu bağışıklık sistemi aslında sosyolojik bağlamda da muazzam bir kelebek etkisi yaratmaktadır. Çocuğun evde içselleştirdiği sanatsal farkındalık seviyesinin oluşmasıyla birlikte onun ileriki yaşlarda kamusal alandaki duruşunu bile doğrudan şekillendirdiğini söylemek yerinde olacaktır. Müzik dinleme kültürü sadece bireysel zevk aracı değil aynı zamanda toplumsal aidiyetleri kurgulayan güçlü bir sosyal referanstır (MacDonald, Hargreaves & Miell, 2002).

Sonuç

Bu çalışma kapsamında elde edilen bilgiler ışığında ilk olarak “estetik algı” olgusunun tesadüf olmadığını söylemek gerekir. Özellikle yetişme çağında olan bireylerin genetik kodlarından ziyade içine doğmuş olduğu evin müzikal dinleme kurgusuyla yoğrulmaktadır. Evde oluşturulan bu dinleme kurgusu aslında çocuğun en temel sanat okulu olarak görülebilir. Ayrıca çocuklar erken dönemdeki pasif işitme pratiklerine maruz kalması da zihinde her zaman bir yer kaplamaktadır. Bu maruz kalmalar, zaman içerisinde zihinde güçlü ve seçici filtrelelere dönüşür. Meydana gelen bu müzikal habitus ise bireyin yetişkinlik çağındaki sanatsal tercihlerini doğrudan belirleyen en önemli faktörler arasında olduğu gözlemlenmiştir. Dijital çağın standartlaştırılmış müzik endüstrisi eleştirel algıyı körelten ciddi bir tehdit olarak kendini çok

net göstermiştir. Bu tehdidi bertaraf etmek için tüketim odaklı tekdüze yapıya karşı en güçlü savunma mekanizma ailedir. Nitelikli bir ev içi dinleme kültürü sayesinde sığ ve yüzeysel uyarıcılara karşı doğal bir koruyucu kalkan işlevi görmektedir. Böylece çocukların yetişme evresinde evde örülen bu müzikal dinleme kültürü sadece bireyin değil aynı zamanda toplumun da estetik haysiyetini ayakta tutması açısından kritik bir rolü üstlenmektedir. Nitelik olgusunu arayan ve bu yönde ilerlemek isteyen bilinçli dinleyiciler ancak böyle bir temelden yükselilebilir. Toplumsal sanat kalitesinin belli bir ivme kazanması ancak bütünüyle aile odalarındaki dinleme pratiklerine bağlıdır.

Kaynakça

- Adorno, T. W., & Simpson, G. (1941). On popular music. *Studies in Philosophy and Social Science*, 9(1), 17–48. <https://doi.org/10.5840/zfs1941913>
- Blessner, B., & Salter, L. R. (2007). *Spaces Speak, Are You Listening? Experiencing Aural Architecture*. MIT Press.
- Bourdieu, P. (1984). *Distinction: A Social Critique of the Judgement of Taste*. Harvard University Press.
- DeNora, T. (2000). *Music in Everyday Life*. Cambridge University Press.
- Hargreaves, D. J. (1986). *The Developmental Psychology of Music*. Cambridge University Press
- Hargreaves, D.J., MacDonald, R.A.R., & Miell, D.E. (2002). What are musical identities, and why are they important ?, in R.A.R. MacDonald, D.J. Hargreaves and D.E. Miell (eds.), *Musical identities*. Oxford: Oxford University Press, pp. 1-20.
- Kassabian, A. (2013). *Ubiquitous Listening: Affect, Attention, and Musical Space*. University of California Press.
- Lamont, A. (2008). Young children's musical worlds: musical engagement in 3.5-year-olds. *Journal of Early Childhood Research*, 6(3), 247-261.
- North, A. C., & Hargreaves, D. J. (2008). *The social and applied psychology of music*. Oxford University Press.
- Sloboda, J. A. (1986). *The musical mind: The cognitive psychology of music*. Oxford University Press.
- Trehub, S. E. (2003). The developmental origins of musicality. *Nature Neuroscience*, 6(7), 669-673.

**ARDAHAN HALI DOKUMALARININ KORUNMASI VE
SÜRDÜRÜLEBİLİRLİĞİNE YÖNELİK BİR MODEL ÖNERİSİ**
A PROPOSAL FOR A MODEL FOR THE CONSERVATION AND SUSTAINABILITY
OF ARDAHAN CARPET WEAVINGS

Prof. Gonca KARAVAR

Dokuz Eylül University, Faculty of Fine Arts, Department of Traditional Turkish Arts
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7985-0256>

Dr. Eren YASUBUĞA

Kafkas University, Faculty of Fine Arts, Department of Traditional Turkish Arts
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-0927-9098>

Prof. Dr. Gökhan ERKAN

Dokuz Eylül University, Faculty of Engineering, Department of Textile Engineering
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2239-9556>

Prof. Dr. Mustafa GENÇ

Süleyman Demirel University, Faculty of Fine Arts, Department of Traditional Turkish Arts
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-8702-538X>

Prof. Dr. Hasan YILDIRIM

Ege University, Faculty of Science, Department of Biology
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3951-4343>

Res. Asst. Dorukhan Fırat AKTÜRK

Dokuz Eylül University, Faculty of Fine Arts, Department of Traditional Turkish Arts
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-0123-2271>

Özet

Bu bildiri, TÜBİTAK tarafından desteklenen 323K241 numaralı araştırma projesi kapsamında Ardahan yöresi dokumalarının belgelenmesi ve sürdürülebilirliğinin sağlanması amacıyla yürütülen çalışmaları özetlemektedir. Araştırmanın ilk aşamasında Ardahan il merkezi ile Hanak, Damal, Posof, Çıldır ve Göle ilçelerinde kapsamlı bir alan araştırması gerçekleştirilmiş olup, yörede 86 adet halı ve 4 adet kilim dokuma tespit edilerek kayıt altına alınmıştır.

İncelenen halıların kompozisyon özellikleri "Tek Göbek/Madalyonlu", "Çelebi Madalyonlu", "Kilise Motifli" ve "Mihraplı" gibi yöresel adlandırmalarla sınıflandırılarak gruplara ayrılmıştır. Yöre halılarında en sık kullanılan düğüm ipliği renklerinin kahverengi, bordo ve bej olduğu belirlenmiştir; atkı ve çözümlü ipliklerinde ise büyük oranda beyaz rengin (ham/boyasız) tercih edildiği saptanmıştır. Dokuma geleneğinin sürdürülebilirliğine katkı sağlamak amacıyla, tespit edilen geleneksel motif ve kompozisyonlardan esinlenerek yöre dokumalarının karakteristik özelliklerine sahip 14 adet yeni ve özgün halı tasarımı oluşturulmuştur.

Üretilen prototip dokumalar için temin edilen ve yöre dokumalarında kullanılan ipliklerle aynı özelliklere iplikler, geçmişte kullanılan geleneksel yöntemlere sadık kalarak kök boya,

cehri, papatya ve meşe palamudu gibi bitkisel doğal boyarmaddelerle boyanmıştır. Renklendirilen ipliklerin; DEÜ Tekstil Mühendisliği Bölümü'nde bulunan akredite laboratuvarında yıkama, sürtme ve ışık haslığı testleri yapılmıştır. Testler sonucunda hedeflenen değerlerin üzerinde yüksek haslık sonuçlarına (büyük oranda 4 ve 5 haslık derecesine) ulaşıldığı kanıtlanmıştır. Projenin uygulama aşamasında ise oluşturulan yeni tasarımlar arasından seçilen üç adet dokumanın üretim sürecine geçilmiştir.

Sonuç olarak bu bildiri ile, Ardahan yöresi halı dokumacılığı örneğinde yok olmaya yüz tutmuş kültürel mirasımızın sistematik olarak belgelenmesine ve aynı zamanda sürdürülebilir üretimine yönelik bir yaklaşımla bu mirası geleceğe aktaracak somut bir model sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ardahan, Dokuma, Halı, Seccade.

Abstract

This paper summarizes the studies conducted to document and ensure the sustainability of the weavings in the Ardahan region, within the scope of the research project numbered 323K241 supported by TÜBİTAK.

In the first phase of the research, comprehensive field research was carried out in the Ardahan city center and its districts: Hanak, Damal, Posof, Çıldır, and Göle; 86 carpets and 4 kilims were identified and recorded. The examined carpets were classified into groups using local nomenclature such as "Single Medallion," "Çelebi Medallion," "Church Motif," and "Mihrab" (prayer niche). It was determined that the most frequently used colors for knot yarns in the local carpets were brown, burgundy, and beige; it was also established that white (raw/un-dyed) yarn was predominantly preferred for weft and warp threads.

To contribute to the sustainability of the weaving tradition, 14 new and original carpet designs were created, inspired by the traditional motifs and compositions identified, and possessing the characteristic features of local weavings. For the prototype weavings to be produced, yarns with the same specifications as those used in local weavings were procured and dyed using traditional methods with natural botanical dyes such as madder root, yellow weed (cehri), chamomile, and acorn. The dyed yarns were subjected to washing, rubbing, and light fastness tests at the accredited laboratory of the DEÜ Department of Textile Engineering. The test results proved that high fastness values (largely at the 4 and 5 levels) were achieved, exceeding the targeted values. In the implementation phase of the project, the production process was initiated for three selected carpets from the newly created designs.

Consequently, this paper presents a concrete model that aims to transfer our cultural heritage—which is on the verge of disappearing—to future generations through a systematic documentation approach and sustainable production, using the example of Ardahan carpet weaving.

Keywords: Ardahan, Weaving, Carpet, Prayer Rug.

BƏDİİ MƏTNİN INTERPRETASIYASINDA SEMANTİK ÇOXMƏNALILIQ VƏ MÜƏLLİF NİYYƏTİ XƏLİL RZA ULUTÜRKÜN "TƏBRİZİM" ŞEİRİ FOKUSUNDA

HUMMATOVA (PANIYEVA) GUNEL SALEH

Azerbaijan State Pedagogical University,
PhD in Philology, Senior Lecturer

Xülasə.

Bu məqalədə bədii mətnin interpretasiyası (şərhi) problemi həm nəzəri, həm də praktiki aspektdə təhlil olunur. Tədqiqat zamanı yerli ədəbiyyatşünaslıq nəzəriyyəsində bədii strukturun açılması istiqamətində mühüm fəaliyyət göstərən dosent Soltan Hüseynovun və bədii dilin lingvostatistik, semantik təhlili sahəsində tədqiqatları olan Bilal Həsənlinin elmi qənaətlərinə istinad edilmiş, həmçinin xarici ədəbi-nəzəri məktəblərin (reseptiv estetika, hermenevtika) metodoloji prinsipləri tətbiq olunmuşdur. Təhlilin praktiki hissəsi kimi Xəlil Rza Ulutürkün şəhid oğlu Təbriz Xəlilbəyliyə və tarixi Təbriz şəhərinə həsr etdiyi "Təbrizim" şeirinin çoxqatlı semantik strukturu hermenevtik analiz süzgəcindən keçirilmişdir.

Açar sözlər: bədii mətn, interpretasiya, Xəlil Rza Ulutürk, Təbriz, hermenevtika, reseptiv estetika, Bilal Həsənli, Soltan Hüseynov, semantika, fonosemantika.

Abstract.

This study explores the theoretical and methodological boundaries of literary text interpretation through both national and Western perspectives. Relying on the structural-systemic approach of Soltan Huseynov and the phonosemantic and linguistic-stylistic theories of Bilal Hasanli, the paper examines how literary language transcends literal meanings to construct complex aesthetic codes. Furthermore, the study integrates Hans-Georg Gadamer's philosophical hermeneutics ("fusion of horizons") and Wolfgang Iser's reception aesthetics ("filling the blank spaces") to analyze the dynamic relationship between authorial intent and reader reception. In the practical section, Khalil Rza Uluturk's poem "Tabrizim"—written on the martyrdom of his son, National Hero Tabriz Khalilbeyli—is subjected to a comprehensive hermeneutic and phonosemantic analysis. The study demonstrates how the dual signifier "Tabriz" (representing both the son and the historical city of Tabriz) functions as an ontological symbol of a divided nation. The acoustic patterns (alliteration and assonance) and syntactic pauses within the poem are analyzed using Hasanli's methodology to reveal the internal emotional tension of the text. Ultimately, the paper illustrates how the changing historical context of the contemporary reader transforms a text of historical grief into a philosophical monument of victory.

Keywords: literary text, interpretation, Khalil Rza Uluturk, Tabriz, hermeneutics, receptive aesthetics, Bilal Hasanli, Soltan Huseynov, semantics, phonosemantics.

Giriş

Bədii mətn adi dildən fərqli olaraq, informasiyanın sadəcə ötürücüsü deyil, yeni semantik mənalara istehsal olunduğu mürəkkəb estetik sistemdir. Bu səbəbdən bədii mətnin oxunması və dərk edilməsi sadəcə dekodlaşdırma (şifrənin açılması) prosesi deyil, aktiv interpretasiya aktıdır. Bədii mətnin interpretasiyası (latınca interpretatio – izah, şərh etmə) – bədii əsərin ideya-estetik məzmununun, onun struktur-semantik qatlarının, rəmzlərinin və müəllif subyektivliyinin elmi-estetik baxımdan yenidən mənalandırılmasıdır. Müasir ədəbiyyatşünaslıqda əsas metodoloji sual budur: Biz mətnin daxili strukturuna, müəllifin ilkin niyyətinə, yoxsa oxucunun fərdi qavrayışına üstünlük verməliyik? Soltan Hüseyinov öz tədqiqatlarında bədii mətnin interpretasiyasına sistemli struktur yanaşmanın vacibliyini vurğulayır. Hüseyinova görə, bədii mətnin şərhə subyektiv özbaşınalığa çevrilməməlidir; interpretasiya mətnin daxili qanunauyğunluqlarına, poetik dilin imkanlarına söykənməlidir. Müəllif qeyd edir ki, bədii strukturda hər bir element – bədii təsvir vasitələrindən tutmuş ritm və intonasiyaya qədər – bütöv bir ideyanın daşıyıcısıdır. Onları mətndən təcrid olunmuş şəkildə yox, kontekstual vəhdətdə araşdırmaq lazımdır. Dosent Bilal Həsəninin tədqiqatlarında isə bədii dilin üslubi xüsusiyyətləri, semantik qatları və poetik sintaksisin semantik tutumu ön plana çəkilir. Bilal Həsənli göstərir ki, bədii mətndə sözün lüğəti mənası (denotat) arxa plana keçərək kontekstual, assosiativ mənalara (konnotat) qazanır. Şairin fərdi üslubunu müəyyən edən əsas amil dil vahidlərinin məhz bu estetik transformasiyasıdır. "Təbrizim" kontekstində Həsəninin "sözün bədii yükü" nəzəriyyəsi fərqli adların (Təbriz - şəhər və Təbriz - oğul) necə tək bir ontoloji rəmzə çevrildiyini izah etmək üçün mühüm əsas verir. Müasir interpretasiya elmi Hans-Georq Qadamerin (Hans-Georg Gadamer) fəlsəfi hermenevtikasına və Volfqanq İzerin (Wolfgang Iser) reseptiv estetikə nəzəriyyəsinə çox borcludur. Qadamerə görə, mətnin şərhə "üfüqlərin qovuşmasıdır" (müəllifin keçmişdəki tarixi üfuku ilə oxucunun bu günkü tarixi üfünün görüşməsi). İzerin nəzəriyyəsində isə bədii mətn "boşluqlarla" (unwritten spaces) doludur. Müəllif hər şeyi yazmır, mətnin əsl estetik reallaşması oxucunun həmin boşluqları öz təxəyyülü və təcrübəsi ilə doldurması zamanı baş verir. Xəlil Rza Ulutürkün "Təbrizim" şeiri yalnız fərdi bir ata kədərinin ifadəsi deyil, eyni zamanda milli fəlakət və milli dirçəliş nidasıdır. Bəxtiyar Vahabzadənin qeyd etdiyi kimi: *"Xəlil Rza Ulutürk yalnız öz qələmi ilə deyil, əməli fəaliyyəti ilə də Vətənimizin azadlığına xidmət göstərdi... Şair öz balasını da bu yolda qurban verməkdən çəkinmədi."* Gəlin mətndə qarşıya çıxan əsas sualları yuxarıdakı nəzəriyyələr işığında interpretasiya edək. Şeirdə "Təbriz" adı ikili semantik funksiya daşıyır: biri şəhid oğul Təbriz Xəlilbəyli,

digəri isə tarixi, parçalanmış Vətənin rəmzi olan Təbriz şəhəridir. Bilal Həsənlinin "dil vahidinin estetik transformasiyası" prinsipi baxımından yanaşsaq, şair bu iki fərqli referenti (oğul və şəhər) poetik müstəvidə eyniləşdirir. Oğul Təbrizin ölümü – bütöv Azərbaycanın canından qopan bir parçadır. Bu, xarici ədəbiyyatşünaslıqdakı "Mikrokosmos və Makrokosmos vəhdəti" prinsipinə tam uyğun gəlir: kiçik fərdin (oğulun) taleyi böyük Vətənin (Təbriz şəhərinin və bütövlüyün) taleyində əriyir.

*"Köksünə baş qoyub bahar,
Məzar demə... Məzar – gülzar,
Bu, sərgidir, ya lələzar?"*

Soltan Hüseynovun mətn daxili elementlərin vəhdəti prinsipinə əsasən, bu bənddəki metaforalar sadəcə bədii bəzək deyil. Adətən məzar soyuqluq, ölüm və qaranlıq assosiasiyası yaradır. Lakin müəllif onu "gülzar" (gül bağçası) və "lələzar" adlandırır. Interpretasiya aspektindən yanaşsaq isə şəhidin qəbri ölümün sonu yox, əbədi həyatın, baharın (dirçəlişin) başlanğıcıdır. Lələ bədii təfəkkürdə həm də "şəhid qanı" rəmzidir. Şair ölümü estetikləşdirərək, ağrı (kədərini) qəhrəmanlıq dastanına çevirir. Burada oxucu İzerin dediyi "boşluğu" doldurur: Şəhid ölməyib, o, təbiətə, Vətən torpağına qarışaraq əbədi bahara çevrilib. "Sən tapınan, o – tapınaq" misrasının ontoloji mahiyyətində isə şeirin ən mürəkkəb fəlsəfi fəza bura sığışdırılıb: *"Sən tapınan, o – tapınaq..."* sağlığında oğul Təbrizin müqəddəs sayıb tapındığı yeganə varlıq Vətən torpağı idi (Sən tapınan). Şəhidlik məqamına ucaldıqdan sonra isə onun öz məzarı və adı xalq üçün, gələcək nəsillər üçün bir and yerinə, ziyarət gaha — müqəddəsliyə çevrilir (O – tapınaq). Bu misra qurbanvermə ritualının fəlsəfi zirvəsidir. Özünü müqəddəs ideyaya qurban verən fərd özü də müqəddəsləşir. Mətnə konkret siyasi ittiham var: *"Kremlin caynaqları iri, Daşnaklar – vuran əlləri..."* Fəlsəfi hermenevtika baxımından bu sətirlər şeirin yazıldığı dövrün (XX əsrin sonları, Qarabağ müharibəsinin başlanğıcı) tarixi üfüğünü əks etdirir. "Kreml" imperiya mərkəzini, soyuq və amansız gücü, "daşnaklar" isə bu gücün əlində alətə çevrilərək soyqırımını tətbiq edən icraçıları göstərir. Müəllif bu tarixi-siyasi faktı bədiiləşdirərək ümumbəşəri cinayət kateqoriyasına qaldırır. Bədii mətndəki əsas anlayışların Soltan Hüseynov və Bilal Həsənlinin nəzəri prinsipləri əsasında qarşılıqlı interpretasiyası aşağıdakı cədvəldə ümumiləşdirilmişdir:

Poetik simvol / misra	Kontekstual mənası (denotat)	İnterpretasiya olunan mənası (konnotat)	Tətbiq olunan metodologiya
Təbriz	Həm şəhid oğul, həm Cənubi Azərbaycanın paytaxtı.	Bölünmüş millətin bütövlük simvolu, fərdi kədərini milli qürurla vəhdəti.	B.Həsənli (Semantik qatların və çoxmənalılığın təhlili)
Məzarın Gülzara bənzədilməsi	Şəhidin qəbrinin üstündəki çiçəklər.	Ölümün üzərində həyatın qələbəsi, şəhidliyin əbədi dirilik statusu.	S.Hüseynov (Bədii strukturda daxili vəhdət)
"Yerdə qalmaz bu qan"	İntiqam və qan davası.	Tarixi ədalətin bərpa olunacağına, milli müqavimətə olan sarsılmaz inam.	Qadamer Hermenevtikası (Tarixi-fəlsəfi kontekstləşdirmə)
"Bəxtəvər, üzü ağ balam"	Atanın oğluna xeyir-duası.	Vətən qarşısında borcunu canı ilə ödəmiş fərdin mənəvi ucalığı.	V. İzer (Oxucunun reseptiv estetik qavrayışı)

Bədii mətnə dil vahidləri yalnız semantik daşıyıcı deyil, həm də akustik-estetik təsir vasitələridir. Bilal Həsənli öz tədqiqatlarında bədii dilin linqvostatistik və fonosemantik xüsusiyyətlərini araşdırarkən göstərir ki, *"səslərin bədii təşkili (alliterasiya və assonans) və poetik sintaksisin ritmik dalğalanmaları birbaşa mətnin daxili emosional tektonikasını idarə edir"*. Xəlil Rza Ulutürkün "Təbrizim" şeirini bu prizmadan təhlil etdikdə aşağıdakı dil qanunauyğunluqları aşkara çıxır. Şair fərdi kədəri və üsyankar ruhu çatdırmaq üçün səslərin simvolik imkanlarından məharətlə istifadə etmişdir. Şeirin ilk bəndinə diqqət yetirək:

*"Köksünə baş qoyub bahar,
Məzar demə... Məzar – gülzar,
Bu, sərgidir, ya laləzar?
Laləm, Təbrizim, Təbrizim!"*

Assonans dalğasını təhlil etsək bu misralarda ucalan [ə], [a] və [i] saitlərinin sıx təkrarlanması təsadüfi deyil. Bilal Həsənlinin təsnifatına görə, geniş və açıq saitlər olan [a] və [ə] səsləri mətnə fəryad, kədər nidası və daxili hayqırtını (ekspressivliyi) akustik olaraq vizuallaşdırır. Qapalı və incə [i] səsi isə (xüsusən "Təbrizim" xitabında) bu hayqırtını incə bir sızıltıya, ata həsrətinə çevirir. Alliterasiya və daxili gərginlik isə bənddəki pıçıltı və hüzn havası [m], [r] və [z] samitlərinin ahəngdar növbələşməsi ilə güclənir (*Məzar demə... Məzar – gülzar, Bu, sərgidir, Təbrizim, Laləm...*). Bu samitlər mətnə həm bir elegiya sükutunu qoruyur, həm də poetik vibrasiya yaradaraq ritmi ağırlaşdırır. Bilal Həsənli qeyd edir ki, bədii mətnə durğu işarələri və sintaktik fasilələr sadəcə qrammatik qayda deyil, "intonasiya arxitektoru"dur. "Təbrizim" şeirində istifadə olunan sintaktik fiqurlar şeirin ritmik strukturunu diktə edir. Səs qırılmaları və ellipsis (çoxnöqtələr): *"Məzar demə... Məzar – gülzar"* misrasındakı çoxnöqtə (üç nöqtə) daxili nitqin qırılmasını, atanın boğazında düyünlənən hıçqırığı ifadə edir. Bu ellipsis oxucunu sürətli oxudan saxlayır, mətnə süni bir sükut (pauza) yaradır. Sual və nida intonasiyasının növbələşməsi: Şeir boyu davam edən ritorik suallar (*"Bu, sərgidir, ya laləzar?"*) və emosional nidalar (*"Təbrizim, Təbrizim!"*) sintaktik paralelizm yaradaraq ritmi

monotonluqdan xilas edir. Həsənli nəzəriyyəsinə görə, bu cür sintaktik təkrarlar oxucuda "emosional rezonans" yaradır – oxucu şairin daxili sıçrayışlarını, sarsıntı anlarını ritm səviyyəsində hiss edir.

Qərb bədii-fəlsəfi məktəbində mətn artıq müəllifin mülkiyyəti deyil, oxucu tərəfindən hər oxunuşda yenidən doğulan bir canlı orqanizm kimi qəbul edilir. Hans-Georq Qadamer və Volfqanq İzerin metodoloji prinsipləri "Təbrizim" şeirinin dərin qatlarını açmağa imkan verir.

+-----+
İNTERPRETASIYA ÜFÜQLƏRİNİN GÖRÜŞÜ
Şairin Tarixi Üfuku (1990-cı illər)
Qarabağ fəlakəti
Fərdi şəhidlik acısı
Bölünmüş Vətən həsrəti
Oxucunun Müasir Üfuku (Post-Zəfər Dövrü)
Azad olunmuş torpaqlar
Qələbə fəlsəfəsi
Tarixi ədalətin bərpası
NƏTİCƏ: "Üfüqlərin qovuşması" sayəsində mətnin yeni, qalib və qürurlu semantika ilə yenidən doğrulması.

Qadamerə görə, hər bir oxucu mətnə öz "tarixi ön-qavrayışı" (vorverständnis) ilə daxil olur. "Təbrizim" şeiri yazılarkən (1992-1994-cü illər silsiləsi) Azərbaycan xalqı böyük bir işğal, qaçqınlıq fəlakəti və hərbi uğursuzluqlar dövrünü yaşayırdı. Şairin tarixi üfuku sarsıntı, kədər, lakin böyük bir ümidlə dolu idi. Bu günün müasir Azərbaycan oxucusu isə bu mətnə Qarabağ müharibəsində qazanılmış tarixi Zəfərin üfukündən baxır. Bu iki üfuk qovuşduqda mətnin semantikasi dəyişir. Dünyanın kədərli "Yerdə qalmaz bu qan, sözsüz" misrası bu gün oxucu üçün bir təsəlli deyil, reallaşmış bir tarixi fərman kimi səslənir. Mətn artıq yalnız "yas və ağı" mətni deyil, həm də "qələbəyə aparan yolun fəlsəfi manifesti" kimi yenidən mənalandırılır. Qadamer hermenevtikası sübut edir ki, zaman keçdikcə mətn kəsiblər, əksinə, yeni tarixin süzgəcindən keçərək zənginləşir. Volfqanq İzerə görə, müəllif mətnə hər şeyi təsvir etmir; əksinə, oxucuya interpretasiya sərbəstliyi buraxan "boşluqlar" (indeterminancy / Unbestimmtheit) qoyur. Aktiv oxucu bu boşluqları öz təcrübəsi ilə tamamlayır. "Təbrizim" şeirindəki ən böyük "boşluqlar" və onların oxucu tərəfindən fəlsəfi doldurulma mexanizmi belədir: "Təbriz" adının yaratdığı coğrafi və ontoloji boşluq. Burada şair mətnə Təbriz şəhərinin cənubda qaldığını, Arazın o tayında olduğunu birbaşa, publisistik dildə demir. O, sadəcə "Təbrizim, Təbrizim!" deyərək hayqırır. Oxucu öz tarixi, milli yaddaşını işə salaraq bu "boşluğu" dərhal doldurur: o anlayır ki, şəhid Təbrizin ölümü təkcə Qarabağda kəsilən bir nəfəs deyil, həm də Arazın o tayında qalan bütöv bir tarixin sızılıdır. "Kreml" və "Daşnak" qarşıdurmasının arxasındakı boşluq. Burada müəllif "Göstər mənə cinayəti..." deyəndə konkret qətləmə sənədlərini sıralamır. O, yalnız "Xocalıda bir qəsr tik..." misrəsini atır. Oxucunun tarixi yaddaşı dərhal fəaliyyətə keçir; Xocalı soyqırımının dəhşətləri, imperiyanın və erməni faşizminin vəhşətləri bu bir misranın yaratdığı nəhəng "boşluqda" vizuallaşır. Oxucu şairin demədiklərini öz içində yaşayaraq bədii mətni tamamlayır və onun aktiv yaradıcısına çevrilir.

Nəticə

Soltan Hüseyinovun və Bilal Həsənlinin nəzəri konsepsiyaları bədii mətnin daxili, struktur və dil bütövlüyünü (mikro-səviyyəni) qorumağa və şərh etməyə imkan verdiyi halda, Qadamer və İzerin hermenevtik yanaşmaları mətnin tarixi və bəşəri miqyasını (makro-səviyyəni) üzə çıxarır. Xəlil Rza Ulutürkün "Təbrizim" şeiri bu çoxaspektli təhlil süzgəcindən keçdikdə sadəcə bir dərslik materialı olmaqdan çıxır; bədii ritmi ilə insanın duyğularını titrədən, fəlsəfi dərinliyi ilə isə oxucunu Vətən, şəhadət və bütövlük ideyaları ətrafında düşünməyə

məcbur edən böyük sənət abidəsinə çevrilir. Xəlil Rza Ulutürkün "Təbrizim" şeirinin interpretasiyası göstərir ki, bədii mətn sadəcə bir atanın fərdi kədərinin deklamasiyası deyil. Soltan Hüseynovun nəzəriyyəsinə qeyd olunduğu kimi, əsərin bədii strukturu çoxqatlıdır və hər bir metafora ümumi ideyaya xidmət edir. Bilal Həsənlinin vurğuladığı dil vahidlərinin estetik sferada yeni mənə qazanması prinsipi isə mətndəki "Təbriz" adının necə bir rəmzə çevrildiyini elmi cəhətdən izah edir. Müasir interpretasiya nəzəriyyələrinin (Qadamer, İzer) köməyi ilə bu mətni oxuyarkən biz təkcə 1990-cı illərin əvvəllərinin kədərli mənzərəsini görmürük; həm də Vətən, fədakarlıq və ölümün ölməzliyə çevrilməsi kimi universal fəlsəfi sualların estetik cavabını tapırıq.

Ədəbiyyat:

1. Gadamer, H.-G. (2004). *Truth and method* (J. Weinsheimer & D. G. Marshall, Trans.; 2nd rev. ed.). Continuum. (Original work published 1960).
2. Həsənlı, B. (2012). *Poetik dilin semantıkası və bədii mətnin üslubi strukturu*. Elm və təhsil.
3. Həsənlı, B. (2018). Bədii mətndə səs təkrarlarının fonosemantik və üslubi funksiyaları. *Dilçilik İnstitutunun Əsərləri*, 2(1), 45–58.
4. Hüseynov, S. (2015). *Bədii mətnin interpretasiyası prinsipləri və ədəbi təhlil metodikası*. Bakı Universiteti Nəşriyyatı.
5. Hüseynov, S. (2019). Ədəbiyyatşünaslıqda struktur-semantik təhlil metodunun imkanları. *Azərbaycan Ədəbiyyatşünaslığı*, 44(2), 112–125.
6. Iser, W. (1978). *The act of reading: A theory of aesthetic response*. Johns Hopkins University Press.
7. Ulutürk, X. R. (1998). *Davam edir 37... (Şeirlər və poemalar)*. Azərnəşr.
8. Vahabzadə, B. (2002). *Ömürdən səhifələr: Xatirələr, portretlər*. gənclik.

**MALİYE POLİTİKASINDA ÖNGÖRÜLEBİLİRLİK VE DOĞRUDAN YABANCI
YATIRIMLAR: TÜRKİYE’DE BÜTÇE DİSİPLİNİNİN ROLÜ**
FISCAL POLICY PREDICTABILITY AND FOREIGN DIRECT INVESTMENT: THE
ROLE OF FISCAL DISCIPLINE IN TÜRKİYE

Meryem KENDİRLİ

Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Ana Bilim Dalı
ORCID ID: <https://0009-0004-5686-1579>

Prof.Dr. Oktay KIZILKAYA

Ahi Evran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
ORCID ID: <https://0000-0002-7165-6088>

ÖZET

Küreselleşme ve finansal entegrasyon sürecinin hız kazanmasıyla birlikte uluslararası sermaye hareketleri ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınma süreçlerinde önemli bir belirleyici hâline gelmiştir. Bu süreçte doğrudan yabancı yatırımlar (DYY), yalnızca sermaye girişini sağlayan bir finansman kaynağı olarak değil; teknoloji transferi, üretim kapasitesinin geliştirilmesi, istihdamın artırılması, ihracat performansının iyileştirilmesi ve ekonomik rekabet gücünün güçlendirilmesi bakımından da önemli katkılar sunmaktadır. Bu nedenle ülkeler, yatırım ortamını iyileştirmeye yönelik ekonomik ve kurumsal düzenlemeler gerçekleştirerek uluslararası yatırımcılar açısından güvenilir ve öngörülebilir bir ekonomik yapı oluşturmayı hedeflemektedir. Yabancı yatırımcıların yatırım kararlarını etkileyen unsurlar arasında makroekonomik istikrar, hukukun üstünlüğü, siyasi ve ekonomik öngörülebilirlik ile birlikte maliye politikasının güvenilirliği ve sürdürülebilirliği de önemli bir yer tutmaktadır.

Maliye politikası, kamu gelirleri, kamu harcamaları ve bütçe dengesi aracılığıyla ekonomik istikrarın sağlanmasında temel politika araçlarından biri olarak kabul edilmektedir. Özellikle mali disiplinin korunması, bütçe açıklarının kontrol altında tutulması ve kamu borç stokunun sürdürülebilir düzeylerde yönetilmesi, kamu maliyesine duyulan güveni artırarak yatırımcı beklentilerinin olumlu yönde şekillenmesine katkı sağlayabilmektedir. Buna karşılık, mali disiplinin zayıflaması, bütçe açıklarının artması ve maliye politikalarında belirsizliklerin ortaya çıkması yatırımcıların risk algısını yükseltebilmekte ve uzun vadeli yatırım kararlarını olumsuz etkileyebilmektedir. Bu nedenle maliye politikasında öngörülebilirlik, yalnızca kamu mali yönetiminin etkinliği açısından değil, aynı zamanda uluslararası sermaye hareketlerinin yönünü belirleyen temel unsurlardan biri olarak değerlendirilmektedir.

Bu çalışmada, Türkiye’de maliye politikasında öngörülebilirliğin doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi bütçe disiplini perspektifinden ele alınacaktır. Bu kapsamda öncelikle maliye politikası, mali disiplin ve doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki teorik ilişki incelenecek; ardından ulusal ve uluslararası literatürde yer alan çalışmalar karşılaştırmalı olarak değerlendirilecektir. Ayrıca Türkiye ekonomisinde özellikle 2001 sonrası dönemde uygulanan mali disiplin politikaları, kamu maliyesinde gerçekleştirilen yapısal dönüşümler ve farklı ekonomik konjonktürlerde izlenen maliye politikalarının yatırım ortamına olası yansımaları tartışılacaktır. Bu çerçevede maliye politikasında öngörülebilirliğin yatırımcı güveni üzerindeki rolü ile mali disiplinin doğrudan yabancı yatırımlar açısından taşıdığı önem literatür bulguları doğrultusunda değerlendirilecek; böylece maliye politikasının yalnızca makroekonomik istikrarın sağlanmasına yönelik bir politika aracı olmadığı, aynı zamanda yatırım ortamını şekillendiren stratejik unsurlardan biri olduğu ortaya konulacaktır. Sonuç olarak çalışmanın,

Türkiye örneğinde mali disiplin ile doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki ilişkinin ele alınmasına katkı sunması ve konuya ilişkin gelecekte gerçekleştirilecek akademik çalışmalara ve politika geliştirme süreçlerine farklı bir perspektif kazandırması amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Maliye Politikası, Mali Disiplin, Doğrudan Yabancı Yatırımlar, Bütçe Disiplini, Türkiye.

ABSTRACT

With the acceleration of globalization and financial integration, international capital flows have become one of the key determinants of countries' economic growth and development processes. Among these capital flows, foreign direct investment (FDI) is regarded not only as a source of external financing but also as a strategic factor contributing to technology transfer, increased employment, enhanced production capacity, improved export performance, and strengthened economic competitiveness. Accordingly, countries seek to improve their investment climate through various economic and institutional reforms in order to attract foreign direct investment. In this context, macroeconomic stability, the rule of law, political and economic predictability, as well as the credibility and sustainability of fiscal policy, are considered among the major factors influencing foreign investors' investment decisions.

Fiscal policy is recognized as one of the fundamental policy instruments for maintaining macroeconomic stability through the management of public revenues, public expenditures, and the budget balance. In particular, maintaining fiscal discipline, keeping budget deficits under control, and ensuring the sustainability of public debt contribute to strengthening confidence in public finances and positively shaping investors' expectations. Conversely, the weakening of fiscal discipline, increasing budget deficits, and uncertainty surrounding fiscal policy may heighten investors' risk perceptions and adversely affect long-term investment decisions. Therefore, fiscal policy predictability is regarded not only as an essential element of effective public financial management but also as one of the key determinants of the direction of international capital flows.

This study aims to examine the impact of fiscal policy predictability on foreign direct investment in Türkiye from the perspective of fiscal discipline. Within this framework, the theoretical relationship between fiscal policy, fiscal discipline, and foreign direct investment will first be examined, followed by a comparative evaluation of the findings reported in the national and international literature. In addition, the fiscal discipline policies implemented in Türkiye, particularly in the post-2001 period, the structural transformations in public finances, and the potential implications of fiscal policy practices adopted under different economic conditions for the investment environment will be discussed. Within this context, the role of fiscal policy predictability in strengthening investor confidence and the importance of fiscal discipline for attracting foreign direct investment will be evaluated in light of the existing literature. Accordingly, the study is expected to demonstrate that fiscal policy serves not only as an instrument for maintaining macroeconomic stability but also as a strategic factor shaping the investment environment. Ultimately, the study aims to contribute to the literature by providing a comprehensive assessment of the relationship between fiscal discipline and foreign direct investment in the case of Türkiye and to offer a different perspective for future academic research and policy-making processes.

Keywords: Fiscal Policy, Fiscal Discipline, Foreign Direct Investment, Budget Discipline, Türkiye.

1. GİRİŞ

Küreselleşme süreciyle birlikte uluslararası sermaye hareketlerinin hacmi ve ekonomik sistem içerisindeki önemi önemli ölçüde artmıştır. Özellikle doğrudan yabancı yatırımlar (DYY), gelişmekte olan ülkeler açısından yalnızca dış finansman sağlayan bir sermaye kaynağı olmanın ötesinde; teknoloji transferi, üretim kapasitesinin artırılması, istihdam olanaklarının geliştirilmesi, ihracat performansının desteklenmesi ve uluslararası rekabet gücünün artırılması bakımından stratejik bir politika aracı olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle ülkeler, küresel sermayeden daha fazla pay alabilmek amacıyla yatırım ortamını iyileştirmeye yönelik ekonomik, hukuki ve kurumsal reformlara ağırlık vermektedir (Dunning, 1993; UNCTAD, 2024).

Doğrudan yabancı yatırımların hangi ülkelere yöneldiğini belirleyen unsurlar zaman içerisinde önemli ölçüde değişmiştir. Geleneksel yaklaşımlar doğal kaynaklar, pazar büyüklüğü ve iş gücü maliyetleri gibi ekonomik değişkenleri ön plana çıkarırken, günümüzde kurumsal kalite, hukukun üstünlüğü, makroekonomik istikrar ve kamu politikalarının öngörülebilirliği yatırım kararlarında belirleyici faktörler arasında yer almaktadır. Uluslararası yatırımcılar açısından yatırım yapılacak ülkede ekonomik politikaların tutarlı, şeffaf ve sürdürülebilir biçimde uygulanması, uzun vadeli yatırım kararlarının alınmasında kritik öneme sahiptir (OECD, 2008; UNCTAD, 2024).

Makroekonomik istikrarın sağlanmasında temel politika araçlarından biri olan maliye politikası, kamu gelirleri, kamu harcamaları ve kamu borç yönetimi aracılığıyla ekonomik dengelerin korunmasına katkı sağlamaktadır. Özellikle mali disiplinin korunması, bütçe açıklarının kontrol altında tutulması ve kamu borç stokunun sürdürülebilir seviyelerde yönetilmesi, yatırımcıların ülke ekonomisine duyduğu güveni artıran temel unsurlar arasında kabul edilmektedir. Buna karşılık mali disiplinin zayıflaması, bütçe açıklarının büyümesi ve maliye politikalarında belirsizliklerin artması, yatırımcıların risk algısını yükselterek doğrudan yabancı yatırım girişlerini olumsuz etkileyebilmektedir (Kopits & Symansky, 1998; IMF, 2022).

Maliye politikasında öngörülebilirlik ise vergi, kamu harcamaları ve borçlanma politikalarının önceden ilan edilen hedefler doğrultusunda tutarlı, şeffaf ve sürdürülebilir biçimde uygulanmasını ifade etmektedir. Öngörülebilir maliye politikaları, ekonomik belirsizlikleri azaltarak yatırımcıların geleceğe ilişkin beklentilerini olumlu yönde şekillendirmekte ve yatırım maliyetlerine ilişkin risklerin daha sağlıklı değerlendirilmesine imkân sağlamaktadır. Nitekim UNCTAD (2024) tarafından yayımlanan World Investment Report'ta yatırım kolaylaştırıcılığı, şeffaf kamu yönetimi ve dijital kamu hizmetlerinin yatırım ortamının güçlendirilmesinde temel politika araçları arasında yer aldığı vurgulanmaktadır.

Türkiye açısından değerlendirildiğinde ise özellikle 2001 ekonomik krizinin ardından kamu mali yönetiminde gerçekleştirilen kapsamlı reformlar, mali disiplin anlayışının güçlendirilmesi bakımından önemli bir dönüm noktası oluşturmıştır. Bu süreçte uygulanan yapısal reformlar, bütçe disiplininin sağlanması, kamu mali yönetiminde hesap verebilirliğin artırılması ve mali şeffaflığın güçlendirilmesi yoluyla yatırım ortamının iyileştirilmesini hedeflemiştir. Özellikle 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu ile kamu mali yönetiminde performans esaslı bütçeleme, stratejik planlama ve hesap verebilirlik ilkeleri kurumsal bir yapıya kavuşturulmuştur. Bu gelişmeler, uluslararası yatırımcıların Türkiye ekonomisine yönelik güven algısının güçlendirilmesinde önemli rol oynamıştır. Bu çalışmanın temel amacı, Türkiye'de maliye politikasında öngörülebilirliğin doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki

etkisini mali disiplin perspektifinden değerlendirmektir. Bu kapsamda öncelikle maliye politikası, mali disiplin ve doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki teorik ilişki ele alınacak; daha sonra ulusal ve uluslararası literatürde yer alan çalışmalar incelenecek ve Türkiye’de özellikle 2001 sonrası dönemde uygulanan mali disiplin politikalarının yatırım ortamına etkileri değerlendirilecektir. Böylece maliye politikasının yalnızca makroekonomik istikrarın sağlanmasına hizmet eden bir araç olmadığı, aynı zamanda uluslararası yatırım kararlarını etkileyen stratejik bir unsur olduğu ortaya konulması amaçlanmaktadır.

2. KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Doğrudan Yabancı Yatırımlar

Doğrudan yabancı yatırımlar (DYY), küreselleşme sürecinin hız kazanmasıyla birlikte uluslararası sermaye hareketlerinin en önemli bileşenlerinden biri hâline gelmiştir. Özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından DYY; sermaye birikiminin artırılması, üretim kapasitesinin geliştirilmesi, teknoloji transferinin sağlanması, istihdam olanaklarının genişletilmesi ve ihracat performansının artırılması bakımından ekonomik kalkınmayı destekleyen temel unsurlar arasında değerlendirilmektedir. Bu nedenle birçok ülke, yatırım ortamını iyileştirmeye yönelik makroekonomik, hukuki ve kurumsal reformlar gerçekleştirerek uluslararası yatırımcılar açısından daha cazip bir yatırım iklimi oluşturmayı hedeflemektedir (United Nations Conference on Trade and Development [UNCTAD], 2024).

Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) doğrudan yabancı yatırımı, bir ülkede yerleşik yatırımcının başka bir ülkede faaliyet gösteren bir işletme üzerinde kalıcı bir menfaat ve yönetim üzerinde etkili olabilecek düzeyde kontrol sağlaması amacıyla gerçekleştirdiği yatırım olarak tanımlamaktadır. OECD’ye göre yatırımcının işletmenin oy hakkı veren hisselerinin en az %10’una sahip olması, doğrudan yatırım ilişkisinin temel göstergesi kabul edilmektedir (OECD, 2008). Benzer şekilde Uluslararası Para Fonu (IMF) da doğrudan yabancı yatırımları, yatırımcı ile yatırım yapılan işletme arasında uzun dönemli ekonomik ilişki kurulmasını amaçlayan ve yönetim üzerinde önemli ölçüde etki sağlayan uluslararası sermaye hareketleri olarak tanımlamaktadır (International Monetary Fund [IMF], 2009).

Doğrudan yabancı yatırımlar, portföy yatırımlarından birçok yönüyle ayrılmaktadır. Portföy yatırımları çoğunlukla kısa vadeli finansal getiri amacıyla gerçekleştirilen ve yatırımcının işletmenin yönetimine katılmasını gerektirmeyen sermaye hareketlerinden oluşurken; doğrudan yabancı yatırımlar uzun vadeli üretim faaliyetlerini esas almakta ve yatırım yapılan işletmenin yönetimine katılımı içermektedir. Bu yönüyle DYY, finansal sermaye girişinin ötesinde üretim teknolojisinin gelişmesine, bilgi birikiminin yayılmasına, beşerî sermayenin güçlenmesine ve küresel değer zincirlerine entegrasyonun hızlanmasına katkı sağlamaktadır (OECD, 2008; IMF, 2009).

Literatürde doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyüme üzerindeki etkileri farklı teorik yaklaşımlar çerçevesinde incelenmekle birlikte, genel kabul gören görüş DYY’nin uygun kurumsal ve makroekonomik koşullar altında ev sahibi ülke ekonomisine önemli katkılar sağladığı yönündedir. DYY yoluyla gerçekleşen teknoloji transferi, verimlilik artışı, rekabetin güçlenmesi ve yeni üretim tekniklerinin yayılması, uzun dönemde ekonomik büyümeyi destekleyen temel mekanizmalar arasında gösterilmektedir. Bununla birlikte söz konusu olumlu etkilerin ortaya çıkabilmesi; makroekonomik istikrarın korunmasına, hukukun üstünlüğünün sağlanmasına, yatırım ortamının iyileştirilmesine ve kamu politikalarının öngörülebilir olmasına bağlıdır (Dunning, 1993; UNCTAD, 2024).

Son yıllarda uluslararası yatırım eğilimleri incelendiğinde, yatırımcıların yalnızca düşük üretim maliyetleri veya geniş iç pazar büyüklüğü gibi geleneksel faktörleri dikkate almadıkları görülmektedir. Özellikle küresel ekonomik belirsizliklerin arttığı dönemlerde mali disiplin, kamu maliyesinin sürdürülebilirliği, şeffaf kamu yönetimi, hukuki güvenlik ve politika öngörülebilirliği yatırım kararlarında belirleyici unsurlar hâline gelmiştir. UNCTAD (2024), yatırım ortamının iyileştirilmesine yönelik kurumsal reformların ve yatırım kolaylaştırıcılığı politikalarının küresel doğrudan yabancı yatırım akımlarının yönünü etkileyen temel faktörler arasında yer aldığını vurgulamaktadır. Bu çerçevede doğrudan yabancı yatırımların yalnızca uluslararası sermaye hareketleri kapsamında değerlendirilmesi yeterli değildir. DYY aynı zamanda yatırım yapılacak ülkenin ekonomik istikrarına, kurumsal yapısına ve kamu politikalarının güvenilirliğine ilişkin yatırımcı beklentilerini yansıtan stratejik bir gösterge niteliği taşımaktadır. Dolayısıyla maliye politikasında öngörülebilirlik, bütçe disiplini ve kamu mali yönetiminin güvenilirliği gibi unsurlar, doğrudan yabancı yatırımların ülkelere yönelmesinde önemli rol oynayan belirleyiciler arasında yer almaktadır. Bu nedenle çalışmanın bir sonraki bölümünde maliye politikası, mali disiplin ve öngörülebilirlik kavramları ayrıntılı olarak ele alınacak; ardından bu unsurların doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki etkisi Dunning'in OLI Paradigması çerçevesinde değerlendirilecektir.

2.2. Maliye Politikası ve Mali Disiplin

Maliye politikası, devletin ekonomik ve sosyal hedeflere ulaşabilmek amacıyla kamu gelirleri, kamu harcamaları ve kamu borçlanması araçlarını kullanarak ekonomik faaliyetleri yönlendirmesini ifade etmektedir. Ekonomik büyümenin desteklenmesi, fiyat istikrarının sağlanması, gelir dağılımının iyileştirilmesi, kaynak tahsisinde etkinliğin artırılması ve tam istihdamın gerçekleştirilmesi maliye politikasının temel amaçları arasında yer almaktadır. Bu doğrultuda maliye politikası, para politikası ile birlikte makroekonomik istikrarın sağlanmasında kullanılan en önemli politika araçlarından biri olarak kabul edilmektedir (Musgrave & Musgrave, 1989).

Klasik kamu maliyesi yaklaşımında devletin ekonomik hayata müdahalesinin sınırlı olması gerektiği savunulurken, özellikle 1929 Büyük Buhranı sonrasında Keynesyen iktisat anlayışıyla birlikte maliye politikasının ekonomik dalgalanmaların azaltılmasında etkin bir araç olduğu kabul edilmiştir. Keynes (1936), toplam talebin yetersiz kaldığı dönemlerde kamu harcamalarının artırılması ve gerektiğinde vergi politikalarının genişletici yönde kullanılmasıyla ekonomik faaliyetlerin canlandırılabilceğini ileri sürmüştür. Bu gelişmeler, maliye politikasının yalnızca kamu gelir ve giderlerinin yönetimiyle sınırlı olmadığını, aynı zamanda ekonomik istikrarın sağlanmasında aktif bir politika aracı olduğunu ortaya koymuştur (Keynes, 1936).

Günümüzde maliye politikalarının başarısı yalnızca ekonomik büyümeyi desteklemesiyle değil, aynı zamanda kamu maliyesinde sürdürülebilirliği sağlayabilmesiyle de değerlendirilmektedir. Bu noktada mali disiplin kavramı ön plana çıkmaktadır. Mali disiplin; kamu harcamalarının etkin biçimde yönetilmesi, bütçe açıklarının kontrol altında tutulması, kamu borç stokunun sürdürülebilir seviyelerde korunması ve mali karar alma süreçlerinin uzun dönemli hedeflerle uyumlu biçimde yürütülmesini ifade etmektedir (Kopits & Symansky, 1998).

Kopits ve Symansky (1998), mali disiplini destekleyen mali kuralların kamu maliyesinde güvenilirliği artırdığını ve politika yapıcıların kısa vadeli tercihlerden kaynaklanabilecek mali dengesizlikleri sınırlandırdığını belirtmektedir. Mali kurallar sayesinde bütçe açığı, kamu borcu ve kamu harcamalarına ilişkin sınırlar belirlenebilmekte; böylece maliye politikalarının daha öngörülebilir ve sürdürülebilir şekilde uygulanması mümkün hâle gelmektedir. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde mali disiplinin korunması, yatırımcı güveninin artırılması ve

makroekonomik istikrarın sağlanması açısından önemli bir politika aracı olarak değerlendirilmektedir (Kopits & Symansky, 1998).

Uluslararası Para Fonu (IMF), kamu maliyesinde sürdürülebilirliğin yalnızca bütçe dengesiyle sınırlı olmadığını, aynı zamanda kamu borçlarının yönetilebilir düzeyde tutulması, mali risklerin etkin biçimde izlenmesi ve mali politikaların orta ve uzun vadeli hedeflerle uyumlu biçimde yürütülmesi gerektiğini vurgulamaktadır (International Monetary Fund [IMF], 2022). Bu kapsamda mali disiplinin sağlanması; kamu finansman maliyetlerinin azaltılmasına, ülke risk priminin düşmesine, enflasyonist baskıların sınırlandırılmasına ve yatırım ortamının güçlendirilmesine katkı sağlamaktadır.

Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) de sürdürülebilir kamu maliyesinin yatırım ortamının iyileştirilmesinde temel belirleyicilerden biri olduğunu belirtmektedir. Kamu maliyesine duyulan güvenin artması; ekonomik belirsizliklerin azalmasına, finansal piyasalarda istikrarın güçlenmesine ve uzun vadeli yatırım kararlarının desteklenmesine katkı sağlamaktadır (OECD, 2024).

Türkiye açısından değerlendirildiğinde mali disiplin anlayışının güçlenmesinde 2001 ekonomik krizinin önemli bir dönüm noktası olduğu görülmektedir. Kriz sonrasında uygulamaya konulan yapısal reformlar kapsamında kamu mali yönetiminin yeniden yapılandırılması, bütçe disiplininin güçlendirilmesi ve mali saydamlığın artırılmasına yönelik önemli düzenlemeler gerçekleştirilmiştir. Özellikle 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu ile stratejik planlama, performans esaslı bütçeleme, hesap verebilirlik ve mali saydamlık ilkeleri kamu mali yönetiminin temel unsurları hâline getirilmiştir (5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu, 2003).

Mali disiplinin sürdürülebilir biçimde uygulanması yalnızca kamu maliyesinin güçlenmesine katkı sağlamakla kalmamakta, aynı zamanda yatırımcıların geleceğe ilişkin beklentilerini de olumlu yönde etkilemektedir. Kamu maliyesinin sağlam temellere dayanması, bütçe süreçlerinin şeffaf biçimde yürütülmesi ve mali politikaların tutarlı şekilde uygulanması, yatırım yapılacak ülkeye duyulan güveni artırmaktadır. Bu nedenle mali disiplin, doğrudan yabancı yatırımların belirleyicileri arasında yer alan makroekonomik istikrarın en önemli bileşenlerinden biri olarak değerlendirilmektedir. Nitekim bu noktada maliye politikasının yalnızca disiplinli olması yeterli görülmemekte; aynı zamanda öngörülebilir, tutarlı ve güvenilir biçimde uygulanması da önem kazanmaktadır. Bu nedenle bir sonraki bölümde maliye politikasında öngörülebilirlik kavramı ayrıntılı olarak ele alınacaktır.

2.3 Maliye Politikasında Öngörülebilirlik

Maliye politikasında öngörülebilirlik, kamu otoritelerinin vergi, kamu harcamaları, borçlanma ve bütçe politikalarını önceden ilan edilen hedefler doğrultusunda tutarlı, şeffaf ve sürdürülebilir biçimde uygulaması olarak tanımlanmaktadır. Bu çerçevede öngörülebilirlik, yalnızca mali politika kararlarının açıklanmasını değil, aynı zamanda söz konusu politikaların zaman içerisinde istikrarlı biçimde uygulanmasını ve ekonomik aktörlerin geleceğe ilişkin beklentilerini sağlıklı şekilde oluşturabilmelerini ifade etmektedir. Maliye politikalarının öngörülebilir olması, ekonomik belirsizliklerin azaltılmasına katkı sağlayarak yatırım, üretim ve tüketim kararlarının daha rasyonel bir zeminde alınmasına imkân tanımaktadır (International Monetary Fund [IMF], 2022).

Makroekonomik istikrarın temel bileşenlerinden biri olan öngörülebilirlik, kamu maliyesine duyulan güvenin artırılmasında önemli bir rol üstlenmektedir. Vergi oranlarında sık değişiklik yapılması, kamu harcamalarında tutarsız uygulamaların görülmesi veya bütçe hedeflerinden

sürekli sapılması ekonomik birimlerin geleceğe ilişkin beklentilerini olumsuz etkileyebilmektedir. Buna karşılık maliye politikalarının orta ve uzun vadeli hedefler doğrultusunda uygulanması, ekonomik karar alma süreçlerinde belirsizlikleri azaltarak yatırımcı güveninin güçlenmesine katkı sağlamaktadır (Organisation for Economic Co-operation and Development [OECD], 2024).

Uluslararası Para Fonu, maliye politikasında güvenilirliğin sağlanabilmesi için bütçe süreçlerinin şeffaf, hesap verebilir ve orta vadeli mali planlarla uyumlu biçimde yürütülmesi gerektiğini vurgulamaktadır. IMF'ye göre mali politikaların güvenilirliği yalnızca bütçe açıklarının kontrol altında tutulmasıyla sınırlı değildir. Aynı zamanda mali risklerin etkin biçimde yönetilmesi, kamu borçlarının sürdürülebilir düzeyde tutulması ve mali hedeflerin kamuoyu ile açık biçimde paylaşılması da öngörülebilirliğin temel unsurları arasında yer almaktadır (IMF, 2022).

Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD) de mali yönetişimin temel ilkeleri arasında şeffaflık, hesap verebilirlik ve orta vadeli bütçeleme anlayışına dikkat çekmektedir. OECD tarafından yayımlanan Recommendation of the Council on Budgetary Governance belgesinde bütçe süreçlerinin stratejik hedeflerle uyumlu yürütülmesi, mali bilgilerin zamanında ve güvenilir biçimde kamuoyu ile paylaşılması ve mali risklerin etkin şekilde yönetilmesi, iyi mali yönetişimin temel unsurları arasında gösterilmektedir (OECD, 2015).

Maliye politikasında öngörülebilirlik, doğrudan yabancı yatırım kararları açısından da önemli bir belirleyicidir. Doğrudan yabancı yatırımlar, uzun vadeli ve geri dönüşü yüksek maliyetler içeren yatırımlar olduğundan yatırımcılar yatırım yapacakları ülkelerde yalnızca mevcut ekonomik göstergeleri değil, gelecekte uygulanacak ekonomi politikalarının istikrarını da dikkate almaktadır. Vergi sisteminin sık değiştiği, bütçe disiplininin zayıf olduğu veya kamu maliyesine ilişkin belirsizliklerin yüksek olduğu ülkelerde yatırımcıların risk algısı artmakta ve yatırım kararları ertelenebilmektedir. Buna karşılık maliye politikalarının öngörülebilir biçimde yürütülmesi, yatırım maliyetlerine ilişkin belirsizlikleri azaltarak uzun vadeli yatırım kararlarını desteklemektedir (UNCTAD, 2024).

Son yıllarda küresel ekonomide yaşanan pandemi, jeopolitik riskler, yüksek enflasyon ve finansal dalgalanmalar, maliye politikasında öngörülebilirliğin önemini daha da artırmıştır. UNCTAD (2024), küresel yatırım akımlarının yeniden şekillendiği günümüzde yatırım ortamının güçlendirilmesi açısından yalnızca yatırım teşviklerinin yeterli olmadığını; yatırımcıların şeffaf kamu yönetimi, düzenleyici istikrar ve güvenilir kamu politikalarına daha fazla önem verdiğini belirtmektedir. Benzer şekilde Dünya Bankası, yatırım ortamının iyileştirilmesinde öngörülebilir düzenleyici çerçevenin ve güçlü kamu kurumlarının yatırım kararları üzerinde belirleyici etkiye sahip olduğunu vurgulamaktadır (World Bank, 2017).

Türkiye açısından değerlendirildiğinde maliye politikasında öngörülebilirliğin güçlendirilmesine yönelik önemli adımlar özellikle 2001 ekonomik krizinin ardından atılmıştır. Kamu mali yönetiminde gerçekleştirilen reformlar, orta vadeli mali planlama anlayışının benimsenmesi, performans esaslı bütçeleme sistemine geçilmesi ve mali saydamlığın artırılması, kamu maliyesine duyulan güvenin güçlendirilmesine katkı sağlamıştır. Bu süreçte yürürlüğe giren 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu, mali yönetimde hesap verebilirlik, mali saydamlık ve stratejik planlama ilkelerini kurumsal bir yapıya kavuşturarak maliye politikasının daha öngörülebilir biçimde yürütülmesine önemli katkılar sağlamıştır (5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu, 2003). Bu kapsamda maliye politikasında öngörülebilirlik yalnızca kamu mali yönetiminin etkinliğini artıran bir unsur olarak değil, aynı zamanda yatırım yapılacak ülkenin kurumsal kalitesini güçlendiren stratejik bir faktör olarak değerlendirilmektedir. Özellikle doğrudan yabancı yatırımlar açısından

öngörülebilir maliye politikaları, yatırımcıların uzun vadeli planlama yapabilmelerini kolaylaştırmakta, ülke risk algısını azaltmakta ve yatırım ortamının güvenilirliğini artırmaktadır. Bu nedenle maliye politikasında öngörülebilirlik, Dunning'in OLI Paradigması kapsamında yer alan Lokasyon (Location) avantajını güçlendiren temel kurumsal unsurlardan biri olarak kabul edilmektedir.

2.4. Dunning'in OLI Paradigması ve Çalışmanın Kuramsal Temeli

Doğrudan yabancı yatırımların hangi koşullar altında ve neden belirli ülkelere yöneldiğini açıklamaya yönelik geliştirilen kuramsal yaklaşımlar arasında en kapsamlı modellerden biri John H. Dunning tarafından geliştirilen Eklektik Paradigma (Eclectic Paradigm) veya yaygın kullanımıyla OLI Paradigmasıdır. İlk olarak 1977 yılında ortaya konulan ve sonraki çalışmalarla geliştirilen paradigma, çok uluslu işletmelerin uluslararası üretim faaliyetlerine yönelmelerinin üç temel avantajın birlikte varlığına bağlı olduğunu ileri sürmektedir. Bu avantajlar; Sahiplik (Ownership-O), Lokasyon (Location-L) ve İçselleştirme (Internalization-I) avantajlarıdır (Dunning, 1977, 1988, 1993).

Paradigmanın ilk bileşeni olan Sahiplik (Ownership) avantajı, işletmenin uluslararası pazarlarda rekabet üstünlüğü sağlayan firma düzeyindeki özgün varlıklarını ifade etmektedir. Patentler, marka değeri, teknolojik bilgi birikimi, araştırma ve geliştirme kapasitesi, organizasyonel yetkinlikler ve yönetim becerileri bu kapsamda değerlendirilmektedir. Dunning'e (1993) göre işletmeler, yabancı pazarlarda faaliyet göstermenin beraberinde getirdiği ek maliyetleri ancak bu tür sahiplik avantajlarına sahip olmaları durumunda karşılayabilmektedir.

İkinci unsur olan Lokasyon (Location) avantajı, yatırım yapılacak ülkenin yatırımcıya sunduğu ekonomik, kurumsal ve düzenleyici koşulları kapsamaktadır. Doğal kaynaklar, pazar büyüklüğü, coğrafi konum, iş gücü niteliği, altyapı olanakları, siyasi istikrar, hukukun üstünlüğü, kamu yönetiminin etkinliği ve makroekonomik istikrar gibi unsurlar lokasyon avantajının temel belirleyicileri arasında yer almaktadır (Dunning, 1993). Günümüzde ise kurumsal kalite, düzenleyici çerçevenin öngörülebilirliği ve kamu politikalarının tutarlılığı gibi unsurlar da lokasyon avantajının ayrılmaz bileşenleri olarak değerlendirilmektedir (UNCTAD, 2024).

Paradigmanın üçüncü bileşeni olan İçselleştirme (Internalization) avantajı, işletmelerin lisanslama veya franchising gibi yöntemler yerine üretim faaliyetlerini doğrudan kendi organizasyonları içinde yürütmelerinin sağlayacağı faydaları ifade etmektedir. İşlem maliyetlerinin azaltılması, teknolojik bilgi ve fikri mülkiyet haklarının korunması, kalite standartlarının sürdürülebilmesi ve yönetim süreçlerinin etkin biçimde kontrol edilebilmesi, içselleştirme avantajının temel gerekçeleri arasında gösterilmektedir (Dunning, 1993).

OLI Paradigması, uluslararası üretim faaliyetlerini açıklamada bütüncül bir çerçeve sunması nedeniyle doğrudan yabancı yatırımlar literatüründe en yaygın kullanılan teorik yaklaşımlardan biri olarak kabul edilmektedir. Paradigma, yatırım kararlarının yalnızca firma özellikleriyle değil, aynı zamanda ev sahibi ülkenin sunduğu yatırım ortamı ve kurumsal yapıyla birlikte değerlendirilmesi gerektiğini ortaya koymaktadır (Dunning & Lundan, 2008). Bu çalışmanın teorik temelini OLI Paradigması oluşturmaktadır. Bununla birlikte araştırmanın odak noktası, paradigmanın Lokasyon (Location) bileşenidir. Çünkü doğrudan yabancı yatırım kararları açısından maliye politikasında öngörülebilirlik, mali disiplin, bütçe süreçlerinin şeffaflığı ve kamu mali yönetiminin güvenilirliği; yatırım yapılacak ülkenin kurumsal niteliğini ve yatırım ortamının cazibesini doğrudan etkileyen lokasyon avantajları arasında değerlendirilmektedir. Özellikle uzun vadeli yatırım kararları alan çok uluslu işletmeler için öngörülebilir kamu

politikaları, yatırım riskinin azaltılması ve geleceğe ilişkin beklentilerin daha sağlıklı oluşturulması bakımından önem taşımaktadır (OECD, 2015; UNCTAD, 2024).

Türkiye açısından değerlendirildiğinde 2001 sonrası dönemde kamu mali yönetiminde gerçekleştirilen reformlar, mali disiplinin güçlendirilmesi, mali saydamlığın artırılması ve stratejik bütçeleme anlayışının benimsenmesi, yatırım ortamının kurumsal yapısını güçlendiren gelişmeler olarak değerlendirilebilir. Özellikle 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu ile hesap verebilirlik, mali saydamlık ve performans esaslı bütçeleme ilkelerinin kurumsallaştırılması, maliye politikasının daha öngörülebilir biçimde yürütülmesine katkı sağlamıştır. Bu gelişmeler, OLI Paradigması'nın lokasyon avantajı kapsamında değerlendirilebilecek kurumsal unsurların güçlendirilmesine yönelik önemli adımlar arasında yer almaktadır. Bu doğrultuda çalışmanın izleyen bölümlerinde Türkiye'de maliye politikasında öngörülebilirliği güçlendirmeye yönelik reformlar ve mali disiplin uygulamaları, OLI Paradigması'nın lokasyon avantajı perspektifinden ele alınarak doğrudan yabancı yatırımlar üzerindeki olası etkileri değerlendirilecektir. Böylece maliye politikasının yatırım kararları üzerindeki rolü, yalnızca makroekonomik istikrar çerçevesinde değil, aynı zamanda uluslararası yatırım teorisi kapsamında da açıklanmaya çalışılacaktır.

3. TÜRKİYE'DE MALİYE POLİTİKASINDA ÖNGÖRÜLEBİLİRLİK VE MALİ DİSİPLİNİN GELİŞİMİ

3.1. 2001 Krizi Sonrası Mali Reformlar

2001 yılında yaşanan finansal kriz, Türkiye ekonomisinde yalnızca kısa dönemli makroekonomik dengelerin bozulmasına neden olmamış, aynı zamanda kamu maliyesi, bankacılık sistemi ve kamu yönetiminin kurumsal yapısındaki yapısal sorunları da görünür hâle getirmiştir. Kriz sonrasında kamu kesimi borçlanma gereğinin önemli ölçüde artması, faiz oranlarının yükselmesi, bankacılık sektöründe yaşanan kırılganlıklar ve yatırımcı güvenindeki belirgin azalma, ekonomik istikrarın yeniden tesis edilmesini zorunlu kılmıştır (IMF, 2001).

Kriz sonrasında uygulamaya konulan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı, Türkiye'de mali disiplin anlayışının yeniden şekillenmesinde önemli bir dönüm noktası olmuştur. Program kapsamında kamu maliyesinde disiplinin sağlanması, bankacılık sektörünün yeniden yapılandırılması, enflasyonun düşürülmesi ve sürdürülebilir büyüme ortamının oluşturulması hedeflenmiştir (IMF, 2002).

Reform sürecinin en önemli kurumsal adımlarından biri 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu olmuştur. Bu Kanun ile performans esaslı bütçeleme, stratejik planlama, iç kontrol, iç denetim, mali saydamlık ve hesap verebilirlik ilkeleri kamu mali yönetiminin temel bileşenleri hâline getirilmiştir (5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu, 2003).

Orta Vadeli Program ve Orta Vadeli Mali Plan uygulamaları sayesinde bütçe süreçleri yıllık planlamanın ötesine taşınmış, kamu maliyesinde öngörülebilirlik güçlendirilmiştir (OECD, 2015; IMF, 2022).

Kamu maliyesinde sağlanan kurumsal dönüşüm, bütçe disiplininin güçlenmesi ve mali saydamlığın artırılması yatırımcı güveninin yeniden tesis edilmesine katkı sağlamıştır. Bu gelişmeler, Dunning'in OLI Paradigması kapsamında değerlendirildiğinde Türkiye'nin lokasyon avantajını güçlendiren kurumsal reformlar olarak yorumlanabilir (Dunning, 1993; Dunning & Lundan, 2008; UNCTAD, 2024).

3.2. 2002-2017 Dönemlerinde Mali Disiplinin Güçlendirilmesi

Türkiye ekonomisinde mali disiplin kavramının kalıcı bir politika aracı hâline gelmesi, büyük ölçüde 2001 yılında yaşanan derin finansal krizin bir sonucudur. Krizin ardından kamu maliyesinde ortaya çıkan ağır tahribat ve sürdürülemez boyutlara ulaşan kamu borç stoku, makroekonomik istikrarın yeniden tesisi için köklü reformları zorunlu kılmıştır (Boratav, 2015). Bu doğrultuda uygulamaya konulan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı ile birlikte kamu kesimi borçlanma gereksiniminin azaltılması ve bütçe açıklarının sıkı bir şekilde kontrol altına alınması temel öncelik olarak belirlenmiştir (Özatat, 2011). 2002 sonrası dönemde sağlanan siyasi istikrarın da etkisiyle mali disiplin anlayışı, yalnızca dönemsel bir kriz yönetimi aracı olmaktan çıkarılarak makroekonomi politikalarının yapısal bir bileşeni hâline getirilmiştir. Bu dönemde bütçe disiplininin sağlanmasındaki en temel mekanizma, kararlılıkla uygulanan yüksek faiz dışı fazla hedefleri olmuştur. Kamu harcamalarının rasyonelleştirilmesi ve vergi gelirlerinin artırılması yoluyla bütçe dengesi desteklenmiş, böylece kamu borç stokunun gayrisafi yurt içi hasılaya (GSYH) oranı hızla aşağı çekilmiştir (Eğilmez, 2018). Nitekim 2001 krizinin hemen ardından %70 sınırını aşan AB tanımlı genel yönetim nominal borç stokunun GSYH'ye oranı, 2017 yılına gelindiğinde %28,3 seviyelerine kadar gerilemiş; böylece Türkiye, %60 sınırını öngören Maastricht Kriterleri'ni rahatlıkla karşılayan bir ülke konumuna erişmiştir (T.C. Hazine Müsteşarlığı, 2018). Borç dinamiklerindeki bu iyileşme, kamu maliyesine yönelik risk algısını zayıflatarak ülkenin risk priminin düşmesine ve faiz oranlarının kalıcı olarak gerilemesine doğrudan katkı sağlamıştır.

Mali disiplinin salt rakamsal hedeflerle sınırlı kalmayıp kurumsal ve yasal bir çerçeveye oturtulmasındaki en stratejik adım ise 2003 yılında kabul edilen ve 2006'da tümüyle yürürlüğe giren 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu'dur. Eski bütçe sisteminin hantallığını ve şeffaflıktan uzak yapısını ortadan kaldıran bu düzenleme, kamu maliyesinde uluslararası standartları tesis etmiştir (Akdoğan, 2014). Kanun ile birlikte Orta Vadeli Program (OVP) ve Orta Vadeli Mali Plan (OVMP) gibi politika belgeleriyle çok yıllık bütçeleme anlayışına geçilmiş; stratejik planlama, iç kontrol, performans esaslı bütçeleme ve mali saydamlık ilkeleri kamu mali yönetiminin temeline yerleştirilmiştir (5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu, 2003).

2008-2009 Küresel Finans Krizi sürecinde, önceki yıllarda bütçe disiplininin elde edilen mali alanın (fiscal space) ekonomiyi destekleyici yönde kullanılması ve krizin etkilerinin hafiflemesinin ardından hızla yeniden mali disiplin politikalarına dönüşmesi, Türkiye'de uygulanan maliye politikasının esnekliğini ve güvenilirliğini kanıtlamıştır (IMF, 2010). Sağlanan bu kurumsal dönüşüm, Dunning'in OLI Paradigması kapsamında değerlendirildiğinde Türkiye'nin lokasyon (location) avantajını tahkim eden en kritik unsurlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Öngörülebilir bir maliye politikası ve kurumsallaşmış bir bütçe altyapısı, uluslararası doğrudan yatırımcıların ülkeye yönelik belirsizlik algısını minimize ederek uzun vadeli sermaye girişleri için elverişli, güvenilir bir yatırım iklimi yaratmıştır (Dunning & Lundan, 2008; UNCTAD, 2024).

3.3. 2018 Sonrası Dönemde Maliye Politikasında Öngörülebilirlik ve Yeni Dinamikler

Türkiye ekonomisi açısından 2018 yılı, hem kurumsal kamu yönetimi hem de makroekonomik dengeler bakımından önemli bir kırılma noktasını simgelemektedir. Temmuz 2018 itibarıyla resmen yürürlüğe giren Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi, kamu mali yönetimi ve bütçe süreçlerinin karar alma mekanizmalarında radikal değişiklikler meydana getirmiştir (Yılmaz, 2020). Yürütme erkinin bütçe yapma, kamu harcamalarını yönlendirme ve maliye politikası araçlarını kullanma süreçlerindeki yetki alanının genişlemesi, karar alma mekanizmalarında esneklik sağlama amacını taşımakla birlikte; iktisadi aktörlerin ve uluslararası piyasaların

kurumsal öngörülebilirlik algısı üzerinde yeni tartışmaları beraberinde getirmiştir (Özatay ve Sak, 2019; Boratav, 2020).

2018 yılının ikinci yarısından itibaren yaşanan döviz kuru şokları, enflasyonist baskıların tırmanması ve yüksek finansal oynaklık, 2002–2017 döneminde konsolide edilen mali disiplin anlayışı üzerinde ciddi bir baskı oluşturmuştur (Eğilmez, 2020). Bu süreçte büyümenin desteklenmesi, kur şoklarının reel sektör üzerindeki olumsuz etkilerinin hafifletilmesi ve toplumsal refah kayıplarının telafi edilmesi amacıyla maliye politikası konjonktür karşıtı bir araç olarak daha aktif biçimde kullanılmaya başlanmıştır. 2020 yılında ortaya çıkan COVID-19 küresel salgını ise kamu maliyesinde doğrudan sosyal transferler, vergi ertelemeleri, kredi sübvansiyonları ve bütçe dışı destek mekanizmaları kanalıyla genişlemeci politikaların uygulanmasını zorunlu kılmıştır (IMF, 2021; OECD, 2021). Bu gelişmeler, 2000’li yılların başında benimsenen katı bütçe disiplini ve yüksek faiz dışı fazla hedefinden sapılmasına ve maliye politikasında esnekliğin ön plana çıktığı yeni bir döneme geçilmesine yol açmıştır (Özatay ve Sak, 2019).

2018 sonrası dönemin bir diğer belirgin dinamiği, bütçe tahminlerinin öngörülebilirliğindeki zayıflama ve yıl içi ek bütçe uygulamalarının sıradanlaşmasıdır. Yüksek enflasyonun harcama kalemleri üzerinde yarattığı maliyet artışları, sık yapılan vergi düzenlemeleri (ÖTV, KDV oranlarındaki dönemsel ayarlamalar ve matrah artırımları) ile Kamu Özel İşbirliği (KÖİ) projelerinden kaynaklanan şartlı yükümlülükler bütçe dengesini zorlayan faktörler arasında yer almıştır (Eğilmez, 2020; OECD, 2021). Ayrıca Şubat 2023’te meydana gelen Kahramanmaraş merkezli depremlerin neden olduğu muazzam imar ve insani yardım maliyetleri, kamu maliyesine olağanüstü bir yük getirerek ek bütçe kanunlarının çıkarılmasını ve mali disiplinden zorunlu geçici sapmaları beraberinde getirmiştir (T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı, 2023). Bütçe dışı işlemlerin ve dönemsel vergi aflarının sıklaşması ise mali saydamlığı ve maliye politikasının uzun vadeli öngörülebilirliğini olumsuz yönde etkileyen temel kurumsal dinamikler olmuştur. Bu durum Dunning’in Eklektik (OLI) Paradigması çerçevesinde değerlendirildiğinde, makroekonomik belirsizlikler ve maliye politikasındaki öngörülebilirlik kaybı ev sahibi ülkenin sunduğu Lokasyon (Location) avantajını doğrudan zedelemektedir (Dunning ve Lundan, 2008). Sık değişen vergi mevzuatı, artan ülke risk primi (CDS) ve bütçe disiplinine ilişkin tereddütler, uluslararası doğrudan yatırımcıların risk algısını yükselterek uzun vadeli yeşil alan (greenfield) yatırımlarından kaçınmalarına ya da yatırım kararlarını ertelemelerine neden olmaktadır (UNCTAD, 2024). Nitekim 2018 sonrası dönemde Türkiye’ye yönelen doğrudan yabancı yatırım akımlarının niteliğinde ve miktarında gözlenen durağanlık, sermayenin kurumsal kaliteye ve politika öngörülebilirliğine verdiği önemi doğrulamaktadır. Dolayısıyla, Orta Vadeli Programlar (OVP) aracılığıyla mali disiplinin ve kurumsal saydamlığın yeniden tesis edilmesi, Türkiye’nin uluslararası sermaye çekme kapasitesini artırması ve Lokasyon avantajını yeniden güçlendirmesi açısından kritik bir gerekliliktir (OECD, 2021; UNCTAD, 2024).

3.4. Türkiye’de Doğrudan Yabancı Yatırımların Gelişimi ve Mali Disiplinle İlişkisi

Türkiye’de doğrudan yabancı yatırımların (DYY) tarihsel seyri incelendiğinde, uluslararası sermaye girişlerinin ülkedeki makroekonomik istikrar ve maliye politikasının öngörülebilirliği ile doğrudan bir paralellik sergilediği görülmektedir. 1980 yılında alınan 24 Ocak Kararları ile dışa açık büyüme modeline geçilmiş ve 1954 tarihli 6224 sayılı Yabancı Sermayeyi Teşvik Kanunu yürürlükte kalmış olmasına rağmen, 1980–2001 yılları arasında Türkiye’ye giren yıllık ortalama DYY miktarı 1 milyar dolar seviyesini aşamamıştır. Bu dönemde yaşanan kronik bütçe açıkları, yüksek enflasyon, siyasi istikrarsızlıklar ve sık tekrarlanan ekonomik krizler,

uluslararası yatırımcılar nezdinde yüksek bir ülke riski algısı yaratmış ve sermaye girişlerini sınırlandırmıştır.

2001 krizi sonrasında benimsenen yapısal reformlar ve 2003 yılında kabul edilen 4875 sayılı Doğrudan Yabancı Yatırımlar Kanunu ile mevzuat altyapısı uluslararası standartlara kavuşturulmuştur. Bununla birlikte, DYY girişlerinde yaşanan asıl ivmelenme, mali disiplinin kararlılıkla uygulanması ve 5018 sayılı Kanun ile kamu mali yönetimine kazandırılan şeffaflık sayesinde gerçekleşmiştir. Borç stokunun GSYH'ye oranının düşürülmesi ve bütçe disiplininin sağlanması, Türkiye'nin risk primini (CDS) belirgin biçimde düşürerek uluslararası sermaye açısından güvenli bir liman niteliği kazanmasını sağlamıştır (Özatay, 2011). Nitekim 2005–2008 yılları arasında Türkiye'ye yıllık ortalama 20 milyar dolar civarında rekor DYY girişi kaydedilmiş, bu süreçte mali disiplin yabancı yatırımcı karar alma süreçlerinin en güçlü teminatı olmuştur (TCMB, 2023).

Söz konusu tarihsel gelişim Dunning'in Eklektik (OLI) Paradigması çerçevesinde ele alındığında, mali disiplinin ev sahibi ülkenin Lokasyon (Location) avantajını doğrudan şekillendirdiği anlaşılmaktadır (Dunning & Lundan, 2008). Çok uluslu işletmeler, uzun vadeli ve yüksek sabit maliyetli yatırımlar yaparken yalnızca pazar büyüklüğü veya iş gücü maliyeti gibi unsurlara değil; ev sahibi ülkedeki vergi rejiminin istikrarına, bütçe dengesinin sürdürülebilirliğine ve kamu borçlanma gereksiniminin piyasalar üzerindeki baskısına da dikkat etmektedir (Kopits & Symansky, 1998). Sıkı mali disiplin ve bütçe saydamlığı, devlete olan güveni artırarak beklenmedik vergi artışları veya ekonomik dalgalanma risklerini azaltmakta; bu durum Lokasyon avantajını güçlendirerek doğrudan yabancı sermayeyi teşvik etmektedir (UNCTAD, 2024).

2018 sonrası dönemde ise enflasyonist baskıların artması, makroekonomik belirsizlikler ve maliye politikasının öngörülebilirliğine ilişkin ortaya çıkan tereddütler DYY girişlerinin ivme kaybetmesine ve nitelik değiştirmesine yol açmıştır (Boratav, 2020; Eğilmez, 2020). Bu kesitte Türkiye'ye giren DYY'nin önemli bir kısmının imalat sanayisi ve yüksek teknoloji odaklı yeşil alan (greenfield) yatırımlarından ziyade gayrimenkul alımlarına kaydığı gözlenmiştir (TCMB, 2023). Sonuç olarak; Türkiye'nin nitelikli, teknoloji transferi sağlayan ve istihdam oluşturan doğrudan yabancı yatırımları yeniden ülkeye çekebilmesi, mali disiplinin, bütçe saydamlığının ve makroekonomik öngörülebilirliğin kurumsal bazda kalıcı olarak tesis edilmesine bağlıdır.

4. DEĞERLENDİRME VE POLİTİKA ÇIKARIMLARI

Bu çalışmada, Türkiye'de maliye politikasında öngörülebilirliğin ve bütçe disiplininin doğrudan yabancı yatırımlar (DYY) üzerindeki stratejik rolü, John H. Dunning tarafından geliştirilen Eklektik Paradigma (OLI Paradigması) çerçevesinde incelenmiştir. Çok uluslu işletmelerin uluslararası üretim ve yatırım kararlarını açıklayan OLI Paradigması; Sahiplik (Ownership), Lokasyon (Location) ve İçselleştirme (Internalization) avantajlarının eş anlı varlığına dayanmaktadır (Dunning ve Lundan, 2008). Bu üçlü sacayağında, firmanın kendi yeteneklerinden kaynaklanan "Sahiplik" ve "İçselleştirme" avantajlarının küresel ölçekte yatırıma dönüşebilmesi, yatırım yapılacak ev sahibi ülkenin sunduğu "Lokasyon" avantajlarına doğrudan bağlıdır. Çalışmanın temel bulgusu; mali disiplin, bütçe saydamlığı ve vergi politikasındaki öngörülebilirliğin, Türkiye'nin Lokasyon (L) avantajını belirleyen en kritik kurumsal faktörler olduğudur.

Teorik literatür ve Türkiye'nin makroekonomik serüveni bir arada değerlendirildiğinde, maliye politikasının salt kamu gelir ve giderlerini dengeleyen bir muhasebe aracı olmadığı açıkça görülmektedir. 2002–2017 döneminde Türkiye, 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol

Kanunu ile mali disiplini yasal bir zemine oturtmuş, faiz dışı fazla hedeflerini kararlılıkla uygulamış ve kamu borç yükünü Maastricht Kriterleri'nin dahi altına çekmeyi başarmıştır (Eğilmez, 2018). Bu dönem, OLI Paradigması bağlamında Türkiye'nin Lokasyon avantajını maksimize ettiği bir kesittir. Makroekonomik istikrar ve mali öngörülebilirlik, uluslararası sermayenin risk algısını (CDS) düşürmüş ve Türkiye, tarihinin en yüksek doğrudan yabancı yatırım akımlarını (özellikle yeşil alan yatırımları ve teknoloji transferi sağlayan üretim yatırımlarını) bu dönemde çekmiştir.

Buna karşın, 2018 sonrası dönemde bütçe dışı harcamaların artması, enflasyonist baskılar, sık değişen dolaylı vergi oranları, tek seferlik vergi afları ve Kamu-Özel İşbirliği (KÖİ) projelerinden doğan koşullu yükümlülükler, kamu maliyesinde öngörülebilirliği zedelemiştir. Mali kural eksikliği ve bütçe disiplininin konjonktürel sapmalar, çok uluslu şirketlerin maliyet tahminlerini zorlaştırmıştır. OLI Paradigması merceğinden bakıldığında; ev sahibi ülkenin kurumsal kalitesindeki bu aşınma, Türkiye'nin Lokasyon (L) avantajını zayıflatmıştır. Nitekim yatırımcılar "Sahiplik" ve "İşselleştirme" avantajlarına sahip olsalar dahi, Lokasyon avantajının zayıfladığı ortamlarda uzun vadeli sabit sermaye yatırımları (greenfield) yerine; riski daha düşük, kısa vadeli portföy yatırımlarına veya katma değeri düşük gayrimenkul alımlarına yönelmektedir (UNCTAD, 2024).

Bu değerlendirmeler ışığında, Türkiye'nin uluslararası sermaye çekme kapasitesini yeniden artırmak ve OLI Paradigması kapsamında güçlü bir "Lokasyon" hâline gelmesini sağlamak amacıyla politika yapımcılar için şu temel stratejik çıkarımlar formüle edilebilir:

1. Lokasyon Avantajının Kurumsal Temeli Olarak Mali Saydamlık: Çok uluslu işletmeler, yatırım yapacakları ülkenin mali risklerini hesaplayabilmek için şeffaf bir kamu maliyesi talep etmektedir. Bu bağlamda, 5018 sayılı Kanun'un hesap verebilirlik, iç kontrol ve mali saydamlık ilkeleri tavizsiz bir şekilde yeniden işletilmelidir. Bütçe dışı fon uygulamaları ve şeffaf olmayan harcama kalemleri asgari düzeye indirilerek uluslararası standartlarda bir mali yönetim tesis edilmelidir.

2. Kurula Dayalı Maliye Politikası (Mali Kural) ile Taahhüt Gücünün Artırılması: Sadece siyasi söylemlere dayalı bir bütçe disiplini, yatırımcılar nezdinde yeterli bir öngörülebilirlik sunmamaktadır. Bütçe açığının ve kamu borcunun GSYH'ye oranlarını yasal bir limitle sabitleyen, gerektiğinde şoklara karşı esneklik payı barındıran yasal bir "Mali Kural" (Fiscal Rule) sistematığına geçilmelidir. Bu kurumsallaşma, yatırımcılara sunulan en güçlü "Lokasyon" güvencesi olacaktır (Kopits ve Symansky, 1998).

3. Vergi Politikasında İstikrar ve Belirlilik: DYY projeleri uzun vadeli getiri beklentisiyle yapılır. Geriye dönük vergi düzenlemeleri, ansızın değişen Kurumlar Vergisi oranları, matrah artırımları ve vergi afları mali disiplini zedelediği gibi yatırımcı fizibilitelerini de çökertmektedir. Vergi mevzuatı, küresel değer zincirlerine entegrasyonu teşvik edecek şekilde sadeleştirilmeli ve uzun vadeli bir perspektifle sabitlenerek maliyet öngörülebilirliği sağlanmalıdır.

4. Koşullu Yükümlülüklerin (KÖİ) Rasyonel Yönetimi: Kamu-Özel İşbirliği (KÖİ) sözleşmelerinden doğan döviz cinsinden Hazine garantileri, kamu maliyesi üzerinde örtülü bir risk unsuru (contingent liability) oluşturmaktadır. Bu sözleşmelerin maliyet-fayda analizlerinin uluslararası denetime açık, şeffaf bir biçimde raporlanması ve bütçe dengesine etkilerinin netleştirilmesi, ülkenin makroekonomik risk primini (CDS) düşürecektir.

5. Nitelikli DYY İçin Yeni Bir Strateji (Ucuz İş Gücünden Kurumsal Kaliteye Geçiş): Dunning (1993) tarafından belirtildiği üzere, günümüzde çok uluslu şirketler sadece ucuz iş gücü veya

pazar büyüklüğü aramamaktadır. Türkiye, Lokasyon (L) stratejisini; kurumsal kalitenin, hukuki güvenliğin ve mali istikrarın yüksek olduğu bir teknoloji üssü olma vizyonu ile yeniden tasarlamalıdır. İstihdam yaratan ve teknoloji transferi sağlayan yatırımlar, ancak öngörülebilir bir maliye politikası ikliminde filizlenebilir.

Sonuç itibarıyla; Türkiye ekonomisinin sürdürülebilir büyüme hedeflerine ulaşması, büyük ölçüde ülkenin küresel sermaye hareketlerinden alacağı nitelikli paya bağlıdır. OLI Paradigması'nın net bir şekilde ortaya koyduğu üzere, ev sahibi ülkenin sunduğu Lokasyon avantajı yalnızca coğrafi bir konumdan ibaret değildir; devletin kurumsal güvenilirliğiyle doğrudan ilişkilidir. Disiplinli, saydam, kurala dayalı ve öngörülebilir bir maliye politikası; gelecek nesillerin refahını inşa edecek kalıcı ve katma değerli yatırımların Türkiye'ye çekilmesindeki en hayati koşuldur.

SONUÇ

Küreselleşme süreciyle birlikte uluslararası sermaye hareketleri, ülkelerin ekonomik büyüme ve kalkınma hedeflerine ulaşmasında temel belirleyicilerden biri hâline gelmiştir. Geleneksel yaklaşımların aksine, günümüzde çok uluslu işletmelerin yatırım kararlarında sadece pazar büyüklüğü veya ucuz iş gücü değil; hukukun üstünlüğü, makroekonomik istikrar, kurumsal kalite ve maliye politikalarının öngörülebilirliği gibi unsurlar belirleyici olmaktadır. Çalışma kapsamında teorik ve tarihsel perspektifle yapılan incelemelerden elde edilen temel bulgular şu şekilde sıralanabilir:

Teorik Çerçeve ve Lokasyon Avantajı: Dunning'in OLI Paradigması temelinde, mali disiplin, bütçe saydamlığı ve vergi politikasındaki istikrar, ev sahibi ülkenin "Lokasyon (Location)" avantajını şekillendiren en kritik kurumsal faktörlerdir.

2001 Sonrası Kurumsal Dönüşüm ve Artan DYY: Türkiye'de 2001 krizi sonrasında uygulanan yapısal reformlar ve özellikle 5018 sayılı Kanun ile kamu mali yönetiminde tesis edilen bütçe disiplini, ülkenin risk primini düşürmüş ve yatırımcı güvenini büyük ölçüde artırmıştır. Makroekonomik istikrarın sağlandığı bu dönemde Türkiye, Lokasyon avantajını maksimize ederek istihdam yaratan ve teknoloji transferi sağlayan rekor seviyede yeşil alan yatırımları çekmeyi başarmıştır.

2018 Sonrası Makroekonomik Kırılganlıklar: 2018 yılı ve sonrasında ortaya çıkan enflasyonist baskılar, döviz kuru şokları, sık tekrarlanan dolaylı vergi değişiklikleri, ek bütçe uygulamaları ve Kamu-Özel İşbirliği (KÖİ) projelerinden doğan koşullu yükümlülükler kamu maliyesinde öngörülebilirliğin zedelenmesine yol açmıştır.

Sermaye Girişlerinde Nitelik Değişimi: Bütçe disiplininin verilen konjonktürel tavizler ve makroekonomik belirsizlikler, ülkenin Lokasyon avantajını zayıflatmıştır. Bunun bir yansıması olarak doğrudan yabancı yatırımlar ivme kaybetmiş ve nitelik değiştirerek üretim odaklı yatırımlardan ziyade katma değeri düşük gayrimenkul alımlarına yönelmiştir.

Nitelikli, istihdam odaklı ve teknoloji transferini destekleyen küresel sermayenin yeniden Türkiye'ye yönelmesi, yalnızca ekonomik teşviklerle değil, devletin kurumsal güvenilirliği ve politika şeffaflığıyla doğrudan bağlantılıdır. Bu doğrultuda; bütçe dışı uygulamaların ve dönemsel afların asgari düzeye indirilmesi, vergi mevzuatında uzun vadeli istikrarın tesis edilmesi ve bütçe dengesini yasal bir zemine oturtan "Mali Kural" (fiscal rule) gibi taahhüt mekanizmalarının hayata geçirilmesi elzemdir. Nihayetinde, maliye politikasının tavizsiz bir disiplin, yüksek saydamlık ve kurumsal öngörülebilirlik çerçevesinde yürütülmesi; Türkiye'nin

sürdürülebilir büyüme hedeflerini güvence altına alacak katma değerli yatırımların ülkeye çekilmesindeki en hayati ön koşuldur.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, A. (2014). Kamu maliyesi (16. Baskı). Gazi Kitabevi.
- Boratav, K. (2015). Türkiye iktisat tarihi 1908-2015 (20. Baskı). İmge Kitabevi.
- Boratav, K. (2020). Türkiye iktisat tarihi 1908-2019 (23. Baskı). İmge Kitabevi.
- Dunning, J. H. (1977). Trade, location of economic activity and the multinational enterprise: A search for an eclectic approach. B. Ohlin, P.-O. Hesselborn & P. M. Wijkman (Ed.), The international allocation of economic activity içinde (s. 395–418). Macmillan.
- Dunning, J. H. (1988). The eclectic paradigm of international production: A restatement and some possible extensions. *Journal of International Business Studies*, 19(1), 1–31.
- Dunning, J. H. (1993). *Multinational enterprises and the global economy*. Addison-Wesley.
- Dunning, J. H. & Lundan, S. M. (2008). *Multinational enterprises and the global economy* (2. Baskı). Edward Elgar Publishing.
- Eğilmez, M. (2018). Değişim sürecinde Türkiye: Osmanlı'dan cumhuriyete sosyo-ekonomik bir değerlendirme (4. Baskı). Remzi Kitabevi.
- Eğilmez, M. (2020). *Türkiye ekonomisi: Yapısal analiz ve göstergeler* (1. Baskı). Remzi Kitabevi.
- International Monetary Fund. (2001). *Turkey: Memorandum on economic policies*.
- International Monetary Fund. (2002). *Turkey: Letter of intent, January 28, 2002*.
- International Monetary Fund. (2009). *Balance of payments and international investment position manual* (6th ed.).
- International Monetary Fund. (2010). *Turkey: 2010 Article IV consultation—Staff report* (IMF Country Report No. 10/278).
- International Monetary Fund. (2021). *Turkey: 2021 Article IV consultation—Staff report* (IMF Country Report No. 21/111).
- International Monetary Fund. (2022). *Fiscal monitor*.
- Keynes, J. M. (1936). *The general theory of employment, interest and money*. Macmillan.
- Kopits, G. & Symansky, S. A. (1998). *Fiscal policy rules* (IMF Occasional Paper No. 162). International Monetary Fund.
- Musgrave, R. A. & Musgrave, P. B. (1989). *Public finance in theory and practice* (5th ed.). McGraw-Hill.
- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2008). *OECD benchmark definition of foreign direct investment* (4th ed.). OECD Publishing.

- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2015). Recommendation of the Council on budgetary governance. OECD Publishing.
- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2021). OECD economic surveys: Turkey 2021. OECD Publishing. <https://doi.org/10.1787/2cd09ab1-en>
- Organisation for Economic Co-operation and Development. (2024). OECD economic outlook. OECD Publishing.
- Özatat, F. (2011). Parasal iktisat: Kuram ve Türkiye uygulaması (3. Baskı). Efil Yayınevi.
- Özatat, F. & Sak, G. (2019). Maliye politikasında manevra alanı var mı? (TEPAV Değerlendirme Notu N201901). Türkiye Ekonomi Politikaları Araştırma Vakfı.
- T.C. Hazine Müsteşarlığı. (2018). Kamu borç yönetimi raporu: 2017 değerlendirmesi. T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Matbaası.
- T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı. (2023). 2023 yılı bütçe gerçekleştirmeleri ve mali görünüm raporu. T.C. Hazine ve Maliye Bakanlığı Yayınları.
- Türkiye Büyük Millet Meclisi. (2003, 24 Aralık). 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu. T.C. Resmî Gazete (Sayı: 25326).
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası. (2024). Para politikası çerçevesi – 2001 krizi sonrası yapısal değişiklikler.
- United Nations Conference on Trade and Development. (2024). World investment report 2024: Investment facilitation and digital government. United Nations Publications.
- World Bank. (2017). Global investment competitiveness report 2017/2018: Foreign investor perspectives and policy implications.
- Yılmaz, H. (2020). Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi'nde kamu mali yönetimi ve bütçe hakkının değerlendirilmesi. Maliye Dergisi, (178), 45-72.

**TÜRKİYE’DE YEŞİL ÇATI UYGULAMALARI:
SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA SÜRECİNDE ÇEVRESEL VE EKONOMİK
KATKILAR**
GREEN ROOF APPLICATIONS IN TÜRKİYE: ENVIRONMENTAL AND ECONOMIC
CONTRIBUTIONS TO SUSTAINABLE DEVELOPMENT

İmran Akkız DÖNMEZ

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Öğrencisi

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-9365-1376>

Prof. Dr. Oktay KIZILKAYA

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat Bölümü

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7165-6088>

ÖZET

Sanayileşme, kentleşme ve nüfus artışı doğal kaynaklar üzerindeki baskıyı artırmış; kentlerde enerji tüketimi, yüzey akışı ve ısı adası etkisi gibi sorunları daha görünür hâle getirmiştir. Bu sorunlar karşısında sürdürülebilir kalkınma anlayışı, bugünün ihtiyaçları karşılanırken gelecek kuşakların yaşam koşullarının gözetilmesini gerekli kılmaktadır. Yeşil çatılar, yapıların çatı yüzeylerinin bitkilendirilmesine dayanan ve kentsel sürdürülebilirliği destekleyen doğa temelli uygulamalardan biridir. Bu çalışmanın amacı, yeşil çatı uygulamalarının çevresel ve ekonomik katkılarını incelemek ve Türkiye’de yaygınlaştırılmasına yönelik politika seçeneklerini tartışmaktır. Çalışmada literatür taraması ve doküman analizi yöntemleri kullanılmış; Avrupa Birliği ile Türkiye’deki politika yaklaşımları yasal düzenlemeler, kurumsal yapı ve ekonomik teşvikler bakımından karşılaştırılmıştır. İncelenen kaynaklar, yeşil çatıların yağmur suyu yönetimi, enerji verimliliği, kentsel ısı adası etkisinin azaltılması ve biyoçeşitliliğin desteklenmesi açısından yarar sağlayabildiğini göstermektedir. Bununla birlikte Türkiye’de uygulamaların yaygınlaşması; ilk yatırım maliyeti, teknik bilgi eksikliği ve doğrudan teşviklerin sınırlılığı gibi sorunlarla karşılaşmaktadır. Bu nedenle ulusal ve yerel düzenlemelerin güçlendirilmesi, mali teşviklerin geliştirilmesi ve teknik kapasitenin artırılması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Sürdürülebilir kalkınma, kentsel sürdürülebilirlik, çevre ekonomisi, yeşil çatı, yeşil altyapı.

ABSTRACT

Industrialization, urbanization, and population growth have increased pressure on natural resources and made problems such as energy consumption, surface runoff, and the urban heat island effect more visible. In response, sustainable development requires meeting present needs while considering the living conditions of future generations. Green roofs are nature-based practices that involve vegetating roof surfaces and can support urban sustainability. This study examines the environmental and economic contributions of green roofs and discusses policy options for their wider adoption in Türkiye. A literature review and document analysis were conducted, and policy approaches in the European Union and Türkiye were compared in terms of regulation, institutional structure, and economic incentives. The reviewed evidence indicates that green roofs may contribute to stormwater management, energy efficiency, mitigation of the urban heat island effect, and urban biodiversity. In Türkiye, however, wider adoption is

constrained by initial investment costs, limited technical knowledge, and insufficient direct incentives. Strengthening national and local regulations, developing financial incentives, and improving technical capacity are therefore recommended.

Keywords: Sustainable development, urban sustainability, environmental economics, green roof, green infrastructure.

1. GİRİŞ

Kentlerde nüfusun ve yapı yoğunluğunun artması; enerji tüketimi, geçirimsiz yüzeyler ve yeşil alan kaybı gibi sorunları beraberinde getirmektedir. Binaların enerji kullanımı içindeki payı dikkate alındığında, enerji verimliliğini gözetken ekolojik tasarımlar sürdürülebilir kent politikalarının önemli bir parçası hâline gelmiştir. Kent içindeki yeşil alanların fiziksel ve psikolojik yararları bilinmekle birlikte, yoğun yapılaşmış bölgelerde yeni yeşil alan üretmek her zaman mümkün değildir. Bu nedenle düşey yüzeyler, avlular, balkonlar ve özellikle çatı yüzeyleri alternatif kullanım alanları olarak öne çıkmaktadır (Uzun, 2007).

Yeşil çatıların tarihsel örnekleri eski dönemlere kadar uzansa da modern uygulamalar 20. yüzyılda mimarlık ve yapı teknolojilerindeki gelişmelerle yaygınlaşmıştır. Çatı bahçelerinin yeniden gündeme gelmesinde 19. yüzyılın sonundaki sergiler ile Le Corbusier gibi mimarların düz çatıları yaşanabilir alanlar olarak ele alan yaklaşımı etkili olmuştur (Barış, Yazgan ve Erdoğan, 2003). Günümüzde yeşil çatı; düz ya da eğimli bir çatı yüzeyinde su yalıtımı, drenaj, yetiştirme ortamı ve bitki örtüsünün birlikte tasarlandığı bir sistem olarak değerlendirilmektedir.

Yeşil çatılar yağmur suyunun bir bölümünü tutarak altyapı üzerindeki yükü azaltabilir, çatı yüzeyindeki ısı değişimini sınırlayarak enerji tüketimine katkı sağlayabilir ve kentsel biyoçeşitlilik için yaşam alanı oluşturabilir. Bu yararlar ekonomik sonuçlar da doğurabilmektedir. Enerji giderlerinin ve çatı bakım maliyetlerinin azalması ile yağmur suyu altyapısında ortaya çıkabilecek tasarruflar bunlar arasındadır. Buna karşılık ilk yatırım maliyeti, bakım gereksinimi ve binanın taşıyıcı sisteminin uygunluğu da birlikte değerlendirilmelidir.

Türkiye’de yeşil çatı sistemlerinin benimsenmesini inceleyen araştırmalar, bireylerin tutumlarının, çevrelerindeki sosyal etkinin ve uygulamayı gerçekleştirebilme algılarının benimseme niyeti üzerinde etkili olduğunu göstermektedir (Hançerlioğulları Köksalmış ve Pamuk, 2021). İstanbul için yapılan bir başka çalışmada ise yeşil çatı türünün seçiminde finansal ve çevresel ölçütlerin öne çıktığı belirlenmiştir (Ekmekcioğlu, 2023). Bu bulgular, konunun yalnızca teknik bir yapı uygulaması olmadığını; maliyet, farkındalık ve kamu politikası boyutlarıyla ele alınması gerektiğini göstermektedir.

Bu çalışmanın amacı, yeşil çatı uygulamalarının sürdürülebilir kalkınma sürecindeki çevresel ve ekonomik katkılarını değerlendirmektir. Bu çerçevede üç soruya yanıt aranmaktadır: (i) Yeşil çatılar hangi çevresel yararları sağlayabilir? (ii) Bu yararlar hangi ekonomik sonuçlarla ilişkilendirilebilir? (iii) Türkiye’de uygulamaların yaygınlaştırılması için hangi politika araçlarından yararlanılabilir? Çalışma nicel bir maliyet-fayda hesabı sunmamakta; literatür ve politika belgelerinden hareketle Türkiye için uygulanabilir seçenekleri tartışmaktadır.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Yeşil çatıların modern mimarlık içindeki gelişimi, 20. yüzyılın ilk yarısında güneş, hava ve açık alan gereksinimini öne çıkaran tasarım anlayışıyla hız kazanmıştır. Harry Maasz'ın çatıları kent üzerinde süreklilik gösteren bahçeler olarak ele alan yaklaşımı ile Le Corbusier'nin çatıyı modern mimarlığın temel unsurlarından biri sayması bu gelişimin erken örnekleri arasındadır (Werthmann, 2007). Stuttgart, Frankfurt ve Rockefeller Center gibi uygulamalar, yeşil çatıların yalnızca estetik bir unsur değil, kullanılabilir bir yaşam alanı olarak da değerlendirilebileceğini göstermiştir.

Yeşil çatı, çatı yüzeyindeki bitkilendirmeyi; su yalıtımı, kök koruma, su tutma, drenaj, filtre, yetiştirme ortamı ve bitki örtüsü gibi katmanlarla birlikte ele alan bir sistemdir (Kuhn ve Peck, 2003; Waldbaum, 2008). Uygulamalar genel olarak ekstansif ve intensif sistemler biçiminde sınıflandırılmaktadır. Ekstansif sistemler daha ince yetiştirme ortamı, düşük ağırlık ve sınırlı bakım gereksinimiyle; intensif sistemler ise daha derin yetiştirme ortamı, daha çeşitli bitkilendirme ve rekreasyon olanağıyla ayrılmaktadır (Liu, 2004; Weiler ve Scholz-Barth, 2009).

Çalışmalar, yeşil çatıların çevresel yararlarını yağmur suyu yönetimi, enerji performansı, kentsel ısı adası etkisi ve biyoçeşitlilik başlıkları altında toplamaktadır. Bitki örtüsü ve yetiştirme ortamı yağışın bir bölümünü tutarak yüzey akışını geciktirebilmekte; gölgeleme ve evapotranspirasyon yoluyla çatı yüzey sıcaklığını düşürebilmektedir. Uygulamanın sağlayacağı yararın iklim, bitki türü, yetiştirme ortamının derinliği, çatının eğimi ve bakım koşullarına göre değiştiği unutulmamalıdır.

Ekonomik değerlendirmelerde ilk yatırım maliyeti ile yaşam döngüsü boyunca ortaya çıkabilecek kazançların birlikte ele alınması gerekir. Yeşil çatılar, su yalıtım katmanını ultraviyole ışınları ve sıcaklık dalgalanmalarından koruyarak çatı bileşenlerinin kullanım ömrünü uzatabilir (Koç ve Gültekin, 2010). Enerji tüketimindeki azalma, bakım-onarım gereksiniminin ertelenmesi ve yağmur suyu altyapısına binen yükün hafiflemesi diğer olası ekonomik katkılardır (Tokaç, 2009; Tohum, 2011). Bununla birlikte statik güçlendirme, sulama ve bakım giderleri özellikle intensif sistemlerde maliyeti artırabilmektedir.

Türkiye üzerine yapılan çalışmalar, teknik yararların yanı sıra benimseme davranışının ve karar ölçütlerinin önemine işaret etmektedir. Hançerlioğulları Köksalınış ve Pamuk (2021), yeşil çatıların benimsenmesinde tutum, öznel norm ve algılanan davranışsal kontrolün rolünü göstermiştir. Ekmekcioğlu (2023) ise İstanbul örneğinde finansal ve çevresel ölçütlerin yeşil çatı türü seçimiindeki ağırlığını ortaya koymuştur. Dolayısıyla yaygınlaşma için teknik uygunluğun yanında finansman, teşvik ve farkındalık politikalarının da geliştirilmesi gerekmektedir.

3. YÖNTEM

Bu çalışma, yeşil çatı uygulamalarının kentsel sürdürülebilirlik içindeki yerini Avrupa Birliği (AB) ve Türkiye örnekleri üzerinden inceleyen nitel bir araştırmadır. Araştırmada literatür taraması ve doküman analizi yöntemleri birlikte kullanılmıştır. Amaç, sayısal bir etki veya maliyet tahmini yapmak değil; uygulamaların çevresel ve ekonomik yönlerini, politika belgelerini ve teşvik araçlarını karşılaştırmalı olarak değerlendirmektir.

İncelenen dokümanlar üç grupta toplanmıştır:

- 1. Avrupa Birliği belgeleri: Avrupa Yeşil Mutabakatı, 2030 Biyoçeşitlilik Stratejisi ve yeşil altyapıya ilişkin Avrupa Komisyonu belgeleri;**
- 2. Türkiye'ye ilişkin belgeler: Çevre, Şehircilik ve İklim Değişikliği Bakanlığının strateji belgeleri, bina enerji verimliliği ve yeşil bina uygulamalarına ilişkin kurumsal yayınlar;**
- 3. Akademik kaynaklar: Yeşil çatıların teknik özelliklerini, çevresel yararlarını, ekonomik sonuçlarını ve Türkiye'de benimsenmesini inceleyen makale, bildiri, kitap ve lisansüstü tezler.**

Dokümanlar; çevresel katkılar, yasal ve kurumsal çerçeve, ekonomik teşvikler ve uygulama engelleri olmak üzere dört tema altında incelenmiştir. AB ile Türkiye'ye ilişkin bulgular bu temalar üzerinden karşılaştırılmıştır. Doküman analizine dayanan bu yaklaşım, ülkeler veya uygulamalar için doğrudan nedensellik kurulmasına izin vermemektedir. Bu nedenle çalışmadaki değerlendirmeler, incelenen kaynakların kapsamıyla sınırlıdır.

3.1. Teorik Çerçeve: Kentsel Sürdürülebilirlikte Yeşil Çatı Sistemleri

Yoğun yapılaşma, geçirimsiz yüzeylerin artmasına ve bitki örtüsünün azalmasına neden olmaktadır. Bu değişim yüzey akışını artırmakta ve kentlerin çevrelerine göre daha sıcak olabildiği kentsel ısı adası etkisini güçlendirmektedir. Yeşil çatılar, bu sorunların azaltılmasında kullanılan doğa temelli çözümlerden biridir. Sistem; su yalıtımı, kök koruma, drenaj, filtre, yetiştirme ortamı ve bitki örtüsü katmanlarından oluşur. Tasarımın iklim koşullarına, yapının taşıma kapasitesine ve kullanım amacına uygun olması gerekir (Olgun, 2014).

Yeşil çatı sistemleri, yapısal ve işlevsel özelliklerine göre iki ana grupta ele alınmaktadır:

Ekstansif (seyrek) yeşil çatılar: İnce bir yetiştirme ortamına sahip, genellikle yoğun insan kullanımına açık olmayan ve düşük bakım gerektiren dayanıklı bitkilerin kullanıldığı sistemlerdir. Hafif olmaları ve görece düşük ilk yatırım maliyetleri nedeniyle geniş yüzeylerde uygulanabilirler.

İntensif (yoğun) yeşil çatılar: Daha derin bir yetiştirme ortamına sahip, çalıların ve bazı küçük ağaçların yetiştirilebildiği çatı bahçeleridir. Rekreasyon olanağı sunmakla birlikte daha fazla statik yük, sulama ve bakım gerektirir.

3.2. Yeşil Çatıların Çevresel ve Ekonomik Katkısı

Yeşil çatıların başlıca çevresel ve ekonomik katkıları şu şekilde özetlenebilir:

Enerji verimliliği ve yalıtım: Bitki örtüsü, gölgeleme ve evapotranspirasyon yoluyla çatı yüzeyinin ısınmasını sınırlandırabilir. Sağlanacak enerji tasarrufu; iklim, bina özellikleri ve sistem tasarımına göre değişir.

Yağmur suyu yönetimi: Yetiştirme ortamı yağışın bir bölümünü tutar ve yüzey akışını geciktirir. Tutulan su oranı; yağışın şiddetine, ortam derinliğine, bitki türüne ve önceki nem koşullarına bağlıdır. Bu nedenle literatürde bildirilen oranlar her uygulama için sabit bir sonuç olarak değerlendirilmemelidir.

Hava kalitesi ve iklim etkisi: Bitki örtüsü havadaki bazı partiküllerin tutulmasına katkı sağlayabilir. Karbon etkisi değerlendirilirken bitkilerin karbon tutma kapasitesi yanında sistemin üretim, taşıma, bakım ve sulama süreçleri de yaşam döngüsü yaklaşımıyla dikkate alınmalıdır.

Biyçeşitlilik ve sosyal kullanım: Uygun bitki seçimiyle kuşlar ve böcekler için küçük yaşam alanları oluşturulabilir. İntensif sistemler ayrıca dinlenme ve etkileşim alanı sağlayarak sosyal yarar üretebilir.

3.3. Politika Çerçevesi: Avrupa Birliği ve Türkiye

Avrupa Yeşil Mutabakatı, AB ekonomisinin kaynak verimli ve iklim nötr bir yapıya dönüşmesini hedefleyen genel politika çerçevesini ortaya koymaktadır (European Commission, 2019). AB'nin 2030 Biyçeşitlilik Stratejisi ile yeşil altyapı yaklaşımı da doğa temelli çözümlerin kentsel planlamaya dâhil edilmesini desteklemektedir (European Commission, 2020). Bununla birlikte yeşil çatılara ilişkin zorunluluklar ve teşvikler AB genelinde tek biçimli değildir; ülke ve kent düzeyindeki mevzuata göre farklılaşmaktadır.

Türkiye'de enerji verimli ve çevreye duyarlı binalara ilişkin politika araçları gelişmekle birlikte, yeşil çatılar için ülke genelinde doğrudan ve bütüncül bir teşvik sistemi henüz yerleşmiş değildir. Uygulamalar çoğunlukla proje ve yerel düzenleme düzeyinde kalmaktadır. Türkiye'nin farklı iklim bölgeleri ve yapı stoku dikkate alındığında, tek tip bir çözüm yerine yerel koşullara göre belirlenen teknik standartlara, finansman araçlarına ve uygulama rehberlerine ihtiyaç bulunmaktadır.

4. BULGULAR VE TARTIŞMA

İncelenen belgeler ve akademik çalışmalar, AB ile Türkiye arasında yeşil çatıların politika araçlarına dâhil edilme biçimi bakımından farklılıklar bulunduğunu göstermektedir. Bulgular yasal düzenleme, mali teşvik, kurumsal yaklaşım ve uygulama engelleri başlıkları altında değerlendirilmiştir.

4.1. Avrupa Birliği'nde Politika ve Kurumsal Çerçeve

AB düzeyinde yeşil çatılar için bütün üye devletlere uygulanan tek bir zorunluluk bulunmamakla birlikte, Avrupa Yeşil Mutabakatı, 2030 Biyçeşitlilik Stratejisi ve yeşil altyapı politikaları doğa temelli çözümler için üst çerçeve oluşturmaktadır. Ülke ve kent uygulamalarında üç araç öne çıkmaktadır:

Yasal ve planlama araçları: Bazı ülke ve kentlerde yeni yapıların belirli koşulları sağlaması, çatı yüzeylerinde bitkilendirme veya yenilenebilir enerji uygulamalarına yer verilmesi istenebilmektedir. Düzenlemelerin kapsamı yapı türüne, çatı alanına ve yerel imar planına göre değişmektedir.

Mali teşvikler: Bazı yerel yönetimler hibe, vergi indirimi, düşük faizli finansman veya yağmur suyu bedelinde indirim gibi araçlardan yararlanmaktadır. Bu araçlar ilk yatırım maliyetini azaltmayı ve uygulamanın ürettiği kamusal çevre yararlarını desteklemeyi amaçlamaktadır.

Yeşil altyapı yaklaşımı: Yeşil çatılar, tek başına bir yapı unsuru olmaktan çok parklar, geçirgen yüzeyler, yağmur bahçeleri ve diğer doğa temelli çözümlerle birlikte kentsel yeşil altyapının bir parçası olarak ele alınmaktadır.

4.2. Türkiye'de Mevcut Durum ve Uygulama Engelleri

Türkiye'de yeşil bina ve enerji verimliliğine ilişkin kurumsal hedefler bulunmasına rağmen, yeşil çatılara yönelik uygulamalar ülke genelinde standartlaşmış değildir. İncelenen kaynaklarda üç temel sorun öne çıkmaktadır:

Mevzuatın parçalı yapısı: Yeşil çatıların tasarımı, uygulanması ve denetlenmesine ilişkin hükümler farklı düzenleme ve yerel uygulamalarda yer alabilmektedir. Ulusal ölçekte açık teknik ölçütlerin ve uygulama rehberlerinin geliştirilmesi, belirsizliği azaltabilir.

Ekonomik teşviklerin sınırlılığı: İlk yatırım maliyeti, özellikle mevcut binalarda statik güçlendirme gereksinimiyle birlikte artabilmektedir. Vergi, harç, kredi veya hibe gibi doğrudan araçların sınırlı olması yatırım kararını güçleştirmektedir.

Teknik bilgi ve farkındalık eksikliği: Yanlış tasarım; su yalıtımı, drenaj ve bakım sorunlarına yol açabilir. Bu riskler, standartların, nitelikli uygulayıcıların ve düzenli bakım planlarının önemini artırmaktadır.

4.3. Karşılaştırmalı Değerlendirme

Karşılaştırma, AB'deki uygulamaların üst politika belgeleri, yerel planlama kararları ve çeşitli mali araçlarla daha görünür biçimde desteklendiğini; Türkiye'de ise uygulamaların daha çok proje ve yerel girişim düzeyinde ilerlediğini göstermektedir. Bununla birlikte AB içindeki düzenlemelerin de ülkeler ve kentler arasında değiştiği dikkate alınmalıdır. Dolayısıyla Türkiye için doğrudan bir model aktarımından çok, farklı araçların yerel iklim, yapı stoku ve belediye kapasitesine göre uyarlanması daha gerçekçi olacaktır.

Tablo 1, iki bölgedeki genel eğilimleri karşılaştırmalı olarak özetlemektedir.

Tablo 1. AB ve Türkiye'de Yeşil Çatı Politikalarının Genel Karşılaştırması

ANALİZ ÖLÇÜTÜ	AVRUPA BİRLİĞİ	TÜRKİYE
Üst politika çerçevesi	Yeşil Mutabakat, 2030 Biyoçeşitlilik Stratejisi ve yeşil altyapı politikaları	Yeşil bina ve enerji verimliliği hedefleri; yeşil çatılar bakımından sınırlı doğrudan düzenleme
Yasal ve planlama araçları	Ülke ve kentlere göre değişen imar kuralları ve yerel zorunluluklar	Ülke genelinde ortak ve doğrudan bir zorunluluk bulunmamakta; yerel uygulamalar farklılaşmaktadır
Ekonomik teşvikler	Bazı kentlerde hibe, vergi indirimi, kredi veya yağmur suyu bedeli indirimi	Doğrudan mali teşvikler sınırlı; proje bazlı destekler öne çıkmaktadır
Yerel yönetimlerin rolü	Yeşil altyapı ve yağmur suyu yönetimiyle bütünleşen uygulamalar	Uygulama kapasitesi ve yaklaşım belediyelere göre değişmektedir

Kaynak: İncelenen literatür ve politika belgelerinden yararlanılarak yazar tarafından oluşturulmuştur.

5. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışmada yeşil çatı sistemlerinin çevresel ve ekonomik katkıları, AB ve Türkiye'deki politika yaklaşımları çerçevesinde incelenmiştir. Literatür ve doküman analizi, yeşil çatıların yağmur suyu yönetimi, enerji performansı, kentsel ısı adası etkisinin azaltılması ve biyoçeşitliliğin desteklenmesi bakımından yarar sağlayabildiğini göstermektedir. Bu yararların düzeyi; iklim, bitki seçimi, yetiştirme ortamı, bina özellikleri ve bakım koşullarına göre değişmektedir.

Karşılaştırmalı değerlendirmede, AB'de doğa temelli çözümlerin üst politika belgeleriyle desteklendiği ve bazı ülke ve kentlerde planlama kuralları ile mali teşviklere dönüştürüldüğü görülmüştür. Türkiye'de ise yeşil çatı uygulamaları henüz ülke genelinde ortak teknik ölçütler ve doğrudan teşviklerle desteklenen yaygın bir uygulama niteliği kazanmamıştır. İlk yatırım maliyeti, mevcut yapıların taşıma kapasitesi, teknik bilgi eksikliği ve bakım gereksinimi başlıca sınırlılıklardır.

Çalışmanın doküman analizine dayanması önemli bir sınırlılıktır. Bulgular, belirli bir yapı için teknik uygunluk veya parasal getiri hesabı sunmamaktadır. Gelecek çalışmalarda farklı iklim bölgeleri ve bina türleri için yaşam döngüsü maliyeti, enerji tüketimi ve yağmur suyu tutma performansının ölçülmesi, politika tasarımı daha güçlü verilerle destekleyebilir.

Bu sonuçlar doğrultusunda aşağıdaki öneriler geliştirilebilir:

Yasal ve teknik çerçevenin geliştirilmesi: Yeni binalar için iklim bölgesi, çatı alanı, eğim ve yapı türünü dikkate alan kademeli ölçütler hazırlanmalı; mevcut binalarda ise statik uygunluk değerlendirmesi zorunlu tutulmalıdır.

Ekonomik ve finansal araçların çeşitlendirilmesi: Uygun projeler için hibe, düşük faizli yeşil kredi, harç indirimi ve emlak vergisi avantajı gibi araçlar mali ve çevresel etkileriyle birlikte değerlendirilmelidir.

Yağmur suyu yönetimiyle bütünleşme: Yağmur suyunu tutma performansı ölçülebilen sistemler, belediyelerin drenaj politikaları ve ücretlendirme modelleriyle ilişkilendirilebilir.

Teknik kapasite ve farkındalığın artırılması: Mimar, mühendis, yüklenici ve bina yöneticilerine yönelik uygulama rehberleri hazırlanmalı; bakım, su yalıtımı ve bitki seçimi konularında eğitimler desteklenmelidir.

6. KAYNAKÇA

- Bariş, M. E., Yazgan, M. ve Erdoğan, E. (2003). Çatı bahçeleri. Ankara: SASBÜD.
- Demircan, N. ve Özer, S. (2016). Geleneksel yeşil çatılar ve Erzurum örneği. International Winter Cities Symposium içinde (ss. 367–380).
- Ekmekcioğlu, Ö. (2023). On the identification of most appropriate green roof types for urbanized cities using multi-tier decision analysis: A case study of Istanbul, Turkey. Sustainable Cities and Society, 96, 104707. <https://doi.org/10.1016/j.scs.2023.104707>
- Erkul, E. (2012). Yeşil çatı sistemlerinin yapım açısından irdelenmesi (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, İzmir.
- European Commission. (2019). The European Green Deal (COM(2019) 640 final). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EN/TXT/?uri=CELEX:52019DC0640>
- European Commission. (2020). EU Biodiversity Strategy for 2030: Bringing nature back into our lives (COM(2020) 380 final).

- Hançerlioğulları Köksalınış, G. ve Pamuk, M. (2021). Promoting an energy saving technology in Turkey: The case of green roof systems. *Environmental Engineering and Management Journal*, 20(5), 863–870.
- Karaosman, S. K. (2009). Yeşil çatıların ekolojik yönden değerlendirilmesi. *Dizayn Konstrüksiyon*, 279, 50–58.
- Koç, Y. ve Gültekin, A. B. (2010). Yeşil çatılar ve Türkiye’deki uygulamaları. 5. Ulusal Çatı ve Cephe Sempozyumu, İzmir.
- Kuhn, M. ve Peck, S. (2003). Design guidelines for green roofs. Ontario Association of Architects.
- Liu, K. (2004). Sustainable building envelope: Garden roof system performance. RCI Building Symposium, New Orleans.
- Olgun, Y. (2014). Yeşil çatı: Tasarım ve uygulama örnekleri (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Ting Au, A. Y. (2007). A planning tool of urban green roofs (Master’s thesis). Ryerson University, Toronto.
- Tohum, N. (2011). Sürdürülebilir peyzaj tasarım aracı olarak yeşil çatılar (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Tokaç, T. (2009). Bitkilendirilmiş çatı sistemlerinde tasarım seçeneklerinin geliştirilmesi (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul.
- Uzun, T. (2007). Ekolojik mimaride yeşil çatı uygulamaları. Ekolojik ve Mimari Planlama Sempozyumu, Antalya.
- Waldbaum, H. (2008). Green roofs for urban agriculture (Master’s thesis). University of East London.
- Weiler, S. ve Scholz-Barth, K. (2009). Green roof systems: A guide to the planning, design, and construction of landscapes over structure. John Wiley & Sons.
- Werthmann, C. (2007). Green roof: A case study of the American Society of Landscape Architects headquarters. Princeton Architectural Press.

**YAPAY ZEKÂ DESTEKLİ E-TİCARET UYGULAMALARININ TÜKETİCİ
DAVRANIŞLARI ÜZERİNDEKİ EKONOMİK YANSIMALARI: TÜRKİYE ÖRNEĞİ**
ECONOMIC IMPLICATIONS OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE-BASED E-
COMMERCE STRUCTURES ON CONSUMER PREFERENCES: AN EMPIRICAL
INVESTIGATION IN TÜRKİYE

Şeymanur ACAR

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat
Doktora Öğrencisi

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0009-4832-9300>

Prof. Dr. Oktay KIZILKAYA

Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İktisat
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7165-6088>

ÖZET

İnternet alışveriş ekosistemi, dijitalleşme dalgasıyla beraber müşteri sadakatini artırmak ve ticari operasyonları geliştirmek adına yapay zekâ destekli bireysel algoritmalarla geniş ölçüde faydalanmaktadır. Ele alınan konudaki yazılımsal yapılar; bireylerin geçmişteki arama eğilimlerini, sanal sepet hareketlerini ve ağ üzerindeki yönelimlerini izleyerek kişiye özel ürün eşleştirmeleri üretmektedir. Geleneksel piyasalardaki bilgi asimetrisini azaltan bu yeni nesil mekanizmalar, arama maliyetlerini düşürerek mikro düzeyde işlem etkinliğini artırmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı, e-ticaret süreçlerindeki yapay zekâ entegrasyonunun Türkiye'deki tüketici mekanizmaları üzerindeki makroekonomik sonuçlarını ampirik bir çerçevede analiz etmektir. Araştırmada bu amaç doğrultusunda, TÜİK ile TCMB veri tabanlarından faydalanılarak zaman serisi analizi yapılmıştır. Kurulan modelde bağımlı değişken görevini internet üzerinden alışveriş ciro endeksi üstlenirken; bağımsız değişken setini ise hanehalkı internet kullanım oranları ile tüketici güven endeksi oluşturmaktadır. Çalışmada, 2015-2025 dönemine ait çeyreklik veriler dikkate alınarak veri seti yapılandırılmıştır. Değişken grupları arasındaki kısa ve uzun vadeli dinamikler, farklı derecelerde durağanlığa sahip serilerde esnek yapı sunan ARDL (Gecikmesi Dağıtılmış Otokoregresif) sınır testi tekniğiyle test edilmiştir. Model öncesinde değişkenlerin durağanlık seviyelerini belirlemek amacıyla genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) birim kök testi uygulanmıştır. Araştırmadan elde edilecek ampirik sonuçların, teknolojik dönüşüm adımlarının Türkiye'deki hanehalkı harcamalarını ve piyasa verimliliğini uzun dönemde nasıl yönlendirdiğini göstermesi öngörülmektedir. Özellikle kısa dönemli şokların ardından sistemin ne kadar sürede yeniden dengeye geleceğini gösteren hata düzeltme teriminin katsayısı da bu doğrultuda yorumlanacaktır. Elde edilen bulgular ışığında, dijitalleşen perakende sektöründe hem tüketici refahını koruyacak hem de yerli e-ticaret firmalarının rekabet gücünü destekleyecek makroekonomik politika önerileri geliştirilmektedir. Çalışma, yapay zekâ eksenli gelişmeleri Türkiye ekonomisi özelinde ampirik bir modelle değerlendirilerek iktisat literatürüne katkı sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Yapay Zekâ, E-Ticaret, Zaman Serisi Analizi, ARDL Yöntemi, Türkiye

JEL Kodları: C22, D11, L81, O33.

ABSTRACT

The online shopping ecosystem widely utilizes artificial intelligence-backed individual algorithms to increase customer loyalty and improve commercial operations along with the digital transformation wave. The software frameworks under consideration generate personalized product matches by monitoring individuals' historical search tendencies, virtual shopping cart movements, and online orientations. These next-generation mechanisms, which mitigate information asymmetry in traditional markets, enhance transaction efficiency at the micro level by reducing search costs. The primary objective of this study is to empirically analyze the macroeconomic consequences of digital transformation and artificial intelligence integration in e-commerce processes on consumer mechanisms in Türkiye. In line with this purpose, a time series analysis was conducted by utilizing the databases of TURKSTAT and the CBRT. While the internet shopping turnover index serves as the dependent variable in the constructed model, household internet usage rates and the consumer confidence index constitute the independent variable set. The dataset was structured considering quarterly data for the 2015-2025 period. The short- and long-term dynamics between the variable groups were tested using the ARDL (Autoregressive Distributed Lag) bounds testing technique, which offers a flexible structure for series with different integration levels. The Augmented Dickey-Fuller (ADF) unit root test was applied prior to the model estimation to determine the stationarity levels of the variables. The empirical findings to be obtained from the research are expected to demonstrate how technological transformation steps shape household expenditures and market efficiency in Türkiye in the long run. Particularly, the coefficient of the error correction term, which shows how long it takes for the system to return to equilibrium after short-term shocks, will be interpreted accordingly. In light of the findings obtained, macroeconomic policy recommendations are developed to protect consumer welfare in the digitalizing retail sector and support the competitive power of domestic e-commerce firms. The study aims to contribute to the economics literature by evaluating artificial intelligence-centered developments specifically for the Turkish economy through an empirical model.

Keywords: Artificial Intelligence, Online Shopping, Consumer Decisions, Time Series Analysis, ARDL Method.

JEL Codes: C22, D11, L81, O33.

GİRİŞ

Bilgi ve iletişim teknolojilerinde yaşanan dinamik dönüşüm, küresel ekonomik yapıyı ve geleneksel pazar ekosistemlerini kökten bir değişime uğratmıştır. Bu yapısal dönüşümün en somut hissedildiği alan olan elektronik ticaret, işlem maliyetlerini düşüren ve asimetric bilgi problemini minimize eden yapısıyla modern ekonomilerin vazgeçilmez bir bileşeni haline gelmiştir (Bucak & Saygılı, 2021). Özellikle büyük veri analitiği, nesnelerin interneti ve yapay zekâ tabanlı algoritmaların e-ticaret platformlarına entegre edilmesi, pazarın işleyiş mekanizmasını değiştirmektedir. Platformların derin öğrenme modelleri, tüketicilerin geçmiş dijital ayak izlerini işleyerek kişiselleştirilmiş ürün önerileri sunmakta ve talep tahminlemesini anlık olarak optimize etmektedir (Bauer & Jannach, 2018). Bu durum, mikro düzeyde tüketicilerin karar alma mekanizmalarını hızlandırıp anlık satın alma davranışını tetiklerken, makro düzeyde toplam tüketim harcamaları ve e-ticaret işlem hacmi üzerinde derin ekonomik yansımalar doğurmaktadır (.Ahmad vd, 2023).

Gelişmekte olan piyasalar arasında yer alan Türkiye, yüksek mobil penetrasyon oranı ve genç nüfusunun dijital adaptasyon hızıyla küresel e-ticaret pazarında en hızlı büyüme trendi

sergileyen ülkelerden biri konumundadır (S.Erdem, 2022) . Ancak makroekonomik perspektiften bakıldığında, e-ticaret hacmiddeki bu genişlemenin sadece teknolojik inovasyon kanalıyla açıklanması iktisadi açıdan eksik bir yaklaşım olacaktır. İktisat literatürü, toplam harcamaların ve pazar büyüklüğünün temel belirleyenleri olarak reel üretim kapasitesini ve fiyatlar genel düzeyini öne sürmektedir. Reel ekonomik canlılığın ve toplam arz potansiyelinin en güçlü öncül göstergesi olan sanayi üretim endeksi, bir yandan e-ticaretin lojistik, tedarik ve stok altyapısını beslemekte; diğer yandan ise yarattığı istihdam ve gelir esnekliği kanalıyla dijital pazar hacmini büyötmektedir (Yılmaz & Aslan, 2022) . Nitekim reel sektördeki üretim kapasitesinde yaşanan artışlar, e-ticaret platformlarının operasyonel sürekliliğini ve ürün çeşitliliğini uzun dönemde stabilize eden ana lokomotif görevi görmektedir (Kalkay, 2025).

Diğer taraftan, Türkiye ekonomisinin en belirgin makroekonomik dinamiklerinden biri olan enflasyon (TÜFE) ile e-ticaret hacmi arasındaki etkileşim, literatürde çok boyutlu bir tartışma alanına sahiptir. Fiyatlar genel düzeyindeki artışlar, bir yandan nominal harcama tutarlarını büyöterek e-ticaret hacminde yapay bir genişleme illüzyonu yaratırken; diğer yandan rasyonel tüketicileri geleneksel pazardan daha şeffaf ve anlık fiyat karşılaştırmasına izin veren dijital pazaryerlerine yönlendirmektedir (Türk ve Özgöçmen, 2024). Dijital ekonominin işlem ve arama maliyetlerini düşürücü bu etkisi, yüksek enflasyon ve geçim maliyetlerinin arttığı dönemlerde hanehalkı bütçe kısıtı altında "talep ikamesi" davranışını tetiklemektedir (Toraman, 2022) . Buna karşın literatürde bazı araştırmacılar, e-ticaret platformlarının dinamik fiyatlandırma algoritmaları ve kolay kredi kartı/taksit imkanları sebebiyle tüketimi aşırı uyarak kısa dönemde enflasyonist beklentileri besleyebileceğini de savunmaktadır (Reddy & Kumarasamy, 2015). Dolayısıyla, e-ticaret hacminin geleceğini analiz etmek; sanayi üretimi gibi arz yönlü ve TÜFE gibi fiyat yönlü geleneksel makro değişkenlerin, yapay zekâ gibi çağdaş teknolojik şoklarla eşzamanlı olarak harmanlanmasını zorunlu kılmaktadır.

Konuyla ilgili çalışmalar bütünsel olarak incelendiğinde, e-ticaret pazarının ya sadece makroekonomik büyüklüklerle zaman serisi boyutunda analiz edildiği ya da yapay zekânın tüketici davranışı üzerindeki etkilerinin anket modelleri veya nöropazarlama teknikleriyle mikro düzeyde ele alındığı görölmektedir (Kaygusuz, 2023; Kuruca vd., 2022). Hem sanayi üretimi ve enflasyon gibi geleneksel ekonomik belirleyenleri modele dahil eden hem de yapay zekâ entegrasyonunu ampirik bir yapısal kırılma olarak eşzamanlı ölçen zaman serisi çalışmalarının eksikliği dikkat çekmektedir. Bu çalışma, söz konusu boşluğu doldurmak amacıyla, Türkiye ekonomisinde e-ticaret hacminin belirleyenlerini ARDL sınır testi yaklaşımıyla analiz etmeyi amaçlamaktadır. Serilerin farklı derecelerde durağan olmasına izin veren bu metodoloji sayesinde, makroekonomik değişkenlerin kısa dönemli dalgalanmaları ile yapay zekâ şokunun yarattığı uzun dönemli kararlı denge yapısı eşzamanlı olarak ortaya konulabilecektir. Çalışmadan elde edilecek bulguların, hem makroekonomik politika yapıcılara hem de dijital pazar aktörlerine stratejik katkılar sunması hedeflenmektedir.

1.LİTERATÜR TARAMASI

Yılmaz & Aslan (2022) Türkiye ekonomisi özelinde gerçekleştirdikleri zaman serisi analizinde, sanayi üretim endeksi ile e-ticaret işlem hacmi arasındaki dinamikleri incelemiş; sanayi üretimindeki artışların e-ticaret hacmini hem kısa hem de uzun dönemde istatistiksel olarak anlamlı ve pozitif yönde etkilediğini saptamıştır. Yazarlar bu durumu, reel sektördeki büyümenin yarattığı gelir etkisi ve ürün çeşitliliği kanalıyla açıklamaktadır.Bu bulguyu makroekonomik perspektiften destekleyen Kalkay (2025) ise, ARDL sınır testi modelini kullanarak yapısal şokların dijital dönüşüm üzerindeki etkilerini test etmiştir. Araştırmacı, sanayi üretim endeksinin dijital ticaret kanallarındaki işlem hacmini besleyen ana üretim lokomotifini olduğunu ortaya koyarak seriler arasındaki uzun dönemli eşbütönleşme ilişkisini

doğrulamıştır. Her iki çalışmanın bulguları reel üretimin e-ticaret hacmini artırdığı yönünde birleşse de Yılmaz ve Aslan (2022) konuyu daha çok istihdam ve talep yönlü gelir esnekliğiyle açıklarken, Kalkay (2025) ARDL metodolojisiyle doğrudan arz/lojistik kapasitesinin uzun dönem kararlılığına vurgu yapmaktadır. Bu durum, sanayi üretim endeksinin e-ticaret hacmi üzerindeki çok boyutlu etkisini ampirik olarak doğrulamaktadır.

Türk & Özgöçmen, (2024) Türkiye’de e-ticaret hacmi, fiyatlar genel düzeyi ve bireysel kredi kartı kullanımı arasındaki ilişkileri Granger nedensellik ve zaman serisi yöntemleriyle analiz etmiştir. Araştırma sonucunda, TÜFE’deki artışların tüketicileri arama maliyetlerini düşüren ve fiyat şeffaflığı sunan dijital platformlara yönlendirdiğini ve bunun e-ticaret hacminde nominal/reel bir genişleme yarattığını doğrulamıştır. Bu bulguya paralel olarak Süleymanlı, (2021), e-ticaret hacminin belirleyenlerini ARDL sınır testi yaklaşımıyla incelediği ampirik çalışmasında, enflasyon oranının uzun dönemde e-ticaret pazar büyüklüğü üzerinde belirleyici bir makro şok olduğunu ve pozitif yönlü eşbütünleşme ilişkisi sergilediğini saptamıştır. Türk ve Özgöçmen (2024) ile Süleymanlı (2021) enflasyonun e-ticaret hacmini pozitif yönlü etkilediği sonucunda metodolojik olarak uzlaşmaktadır. Ancak Türk ve Özgöçmen (2024) bu durumu rasyonel tüketicinin dijital pazardaki "fiyat karşılaştırma ve ucuz ürüne erişme" davranışı ile temellendirirken; Süleymanlı (2021) doğrudan makroekonomik fiyat şoklarının hacimsel büyüme üzerindeki nominal ağırlığına odaklanmaktadır.

Dolu & Marangoz, (2023) yapay zekâ uygulamalarının tüketicilerin satın alma niyetleri üzerindeki etkilerini inceledikleri ampirik çalışmalarında, yapay zekâ destekli sistemlerin tüketici algısını, memnuniyetini ve güvenini optimize ederek anlık satın alma (impulse buying) hacmini otonom olarak yukarı doğru kaydıracağı sonucuna ulaşmıştır. Uluslararası literatürde zaman serisi ve panel veri analizi yöntemlerini kullanan Ahmad, (2023) ile Kharfan, (2021) gibi araştırmacılar ise, e-ticaret platformlarına makine öğrenmesi ve tahmine dayalı analitik sistemlerin entegre edilmesinin tüketici talebini anlık uyardığını; sistemlerin arama maliyetlerini minimize ederek pazar hacminde kalıcı bir yapısal kırılma yarattığını ampirik olarak ortaya koymuşlardır. Mikro düzeyde Dolu ve Marangoz (2023) tarafından anket verileriyle ortaya konan "yapay zekânın satın alma niyetini otonom artırma" bulgusu, makro düzeyde Ahmad (2023) ve Kharfan (2021)’nin "yapısal pazar kırılması" bulgularıyla teorik olarak tam bir uyum içerisindedir. Tüketici kararlarındaki bu mikro dönüşüm, toplam e-ticaret talep eğrisini yukarı kaydırarak zaman serisi modellerinde kukla değişkenlerin anlamlı çıkmasının teorik zeminini hazırlamaktadır.

Literatür bir bütün olarak değerlendirildiğinde; Yılmaz ve Aslan (2022) ile Kalkay (2025) gibi yazarların e-ticareti sanayi üretimi gibi reel arz göstergeleriyle açıkladığı; Süleymanlı (2021) ile Türk ve Özgöçmen (2024)’ün ise fiyat endekslerine odaklandığı görülmektedir. Öte yandan, yapay zekânın etkileri Dolu ve Marangoz (2023) örneğinde olduğu gibi genellikle tüketici davranışı odaklı mikro modellerle sınırlı kalmıştır. Bu çalışma; hem sanayi üretimi hem TÜFE dinamiklerini ampirik modele dahil etmesi hem de yapay zekâ geçişini bir yapısal kırılma (Kukla Değişken) olarak ARDL sınır testiyle eşzamanlı test etmesi bakımından literatürdeki bu parçalı yapıyı birleştirmekte ve özgün bir akademik katkı sunmaktadır.

2. ARAŞTIRMA VE BULGULAR

Çalışmadaki tüm değişkenlerin doğal logaritması alınmıştır. Ekonometrik analizlerde logaritmik dönüşüm yapmanın önemli avantajları vardır. Serilerin logaritmasını almak, zaman serilerinde sıkça görülen değişen varyans problemini ve normal olmayan dağılım eğilimlerini büyük oranda azaltır. Ayrıca, logaritmik modellerde elde edilen katsayılar doğrudan esneklik anlamına gelir. Bu sayede farklı ölçü birimlerinin yarattığı ölçek sorunu ortadan kalkar ve katsayıların ekonomik olarak yorumlanması kolaylaşır.

Tablo 1. Verilerin Açıklamaları

Değişkenler Kaynak	Sembol	Ölçüt
E-Ticaret Hacmi (Milyon TL) BKM	LNET_HACIM	İnternette Yapılan Kartlı Ödeme Tutarı
Tüketici Fiyat Endeksi TÜİK	LNTUFE	Genel TÜFE Endeks Sayısı
Sanayi Üretim Endeksi TÜİK	LNSUE	Toplam Sanayi Endeks Sayısı
Yapay Zekâ Entegrasyonu Araştırmacı Tarafından Literatüre Uygun Olarak Kurgulanmıştır	DUM_AI	2023:M01 Sonrası = 1, Öncesi = 0

Tablo 2. Değişkenlere Ait Tanımlayıcı İstatistikler

	LNTUFE	LNET_HACIM	LNSUE
Mean	11.40485	13.50288	6.937388
Median	11.34776	13.50308	6.837057
Maximum 8.172051	13.51238	13.50562	
Minimum 5.991715	9.350102	13.50108	
Std. Dev.	1.329995	0.001192	0.745415
Skewness	0.013549	0.566313	0.246987
Kurtosis	1.654441	2.463189	1.551782
Jarque-Bera	6.641297	5.760365	8.584932
Probability	0.036129	0.056125	0.013671

Çalışmada, yapay zekâ destekli e-ticaret uygulamalarının tüketici davranışlarına ekonomik yansımaları ARDL sınır testi yaklaşımıyla incelenecektir. Eşbütünleşme analizine geçmeden önce, modelde ikinci farkında durağan değişken bulunmadığını kanıtlamak amacıyla serilere Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) (Dickey ve Fuller, 1979) birim kök testi uygulanacaktır. ADF testini desteklemek; hata terimlerindeki otokorelasyon ve değişen varyans sorunlarını parametrik olmayan yöntemlerle aşmak adına Phillips-Perron (PP) (Phillips ve Perron, 1988) birim kök testi de analize dahil edilecektir. Birbirini tamamlayan bu iki test sayesinde serilerin durağanlık dereceleri güvenilir şekilde saptanarak ARDL modelinin ön şartları güvence altına alınacaktır.

Türkiye ekonomisinde yapay zekâ destekli e-ticaret uygulamalarının tüketici davranışları üzerindeki ekonomik yansımalarını sınanan çalışma kapsamında, değişkenlere ait birim kök test sonuçları Tablo 3 aracılığıyla verilmiştir.

Tablo 3. ADF-PP Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler Testi	ADF Birim Kök Testi			PP Birim Kök
	Sabit Terimli	Sabitli ve Trendli	Sabit Terimli	
Sabitli ve Trendli				
LNET_HACIM 0.3297	I(0)	0.9551	0.3275	0.9702
	I(1)	0.0001*	0.0000*	0.0001*
LNTUFE 0.3297	I(0)	0.9939	0.3901	0.9984
	I(1)	0.0000*	0.0000*	0.0000*
LNSUE 0.0000	I(0)	0.0000	0.0000	0.0000
	I(1)	0.0000 *	0.0000 *	0.0001*

Not: *, **, *** işaretleri sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeylerini temsil etmektedir.

Tablo 4: Gecikme Uzunluğu Seçim Kriterleri

Lag	LogL	HQ	LR	FPE	AIC	SC
1	730.4095	669.0718	3.18e-12	-17.96024	-17.60293*	-
17.81698*						
2	741.4451	20.13996*	3.03e-12*	-18.01113*	-17.38585	-
17.76043						

Tablo 4'teki bilgi kriterleri incelendiğinde; LR, FPE ve AIC kriterlerinin çoğunluk sağladığı 2. gecikme uzunluğu model için en uygun gecikme olarak belirlenmiştir.

Tablo 5: Kısa Dönem Tahmin sonuçları

Variable Prob.	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	
C 0.8438	-15.74026	79.63676	-0.197651	
D(LNET_HACIM(-1)) 0.0312	-0.269442	0.122737	-2.195283	
D(LNET_HACIM(-2))	-0.403082	0.113744	-3.543768	0.0007
D(LNET_HACIM(-3)) 0.1105	-0.186454	0.115473	-1.614692	
ECM (-1)	-0.438399	0.126353	-3.469601	0.0007*

Modelde e-ticaret hacminin bir ve iki dönem önceki gecikmeli değerleri, cari dönem hacmini negatif ve anlamlı ($p < 0.05$) etkilemektedir. Hata Düzeltme Katsayısı [ECM(-1)], teorik beklentilere tam uyumlu şekilde negatif (-0.438) ve %1 düzeyinde anlamlıdır ($p = 0.0007$). Bu bulgu, değişkenler arasındaki uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisini kesin olarak kanıtlamaktadır. -0.438 olan katsayı değeri, kısa dönemde yaşanan makroekonomik veya teknolojik şoklar nedeniyle meydana gelen sapmaların %43.8'inin bir sonraki dönemde otomatik olarak düzeldiğini ve sistemin hızla yeniden uzun dönem dengesine döndüğünü göstermektedir.

Tablo 6: Uzun Dönem Katsayıları

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LNTUFE 0.0136**	1.553498	0.614865	2.526570	
LNSUE	0.850038	0.324632	2.618465	0.0112**
C 0.8542	409.9160	2222.909	0.184405	

Not: *, **, *** işaretleri sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeylerini temsil etmektedir.

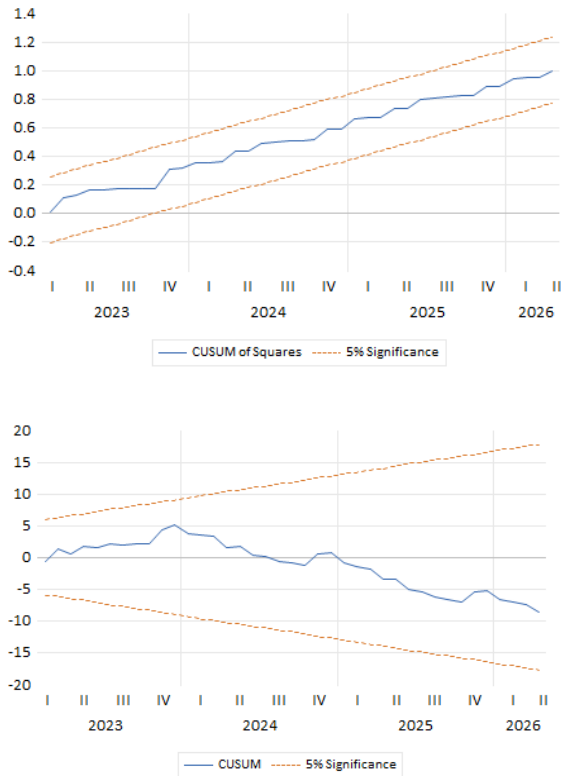
Uzun dönem katsayı tahmin sonuçlarına göre, enflasyon (LNTUFE) ve sanayi üretimi (LNSUE) değişkenlerinin e-ticaret hacmi üzerindeki etkileri pozitif ve %5 düzeyinde istatistiksel olarak anlamlıdır ($p < 0.05$). Uzun dönem katsayılarının analizi şu şekildedir: LNTUFE (1.553): Enflasyondaki %1'lik artış, e-ticaret hacmini %1.55 oranında artırmaktadır. Bu durum, fiyat artışları karşısında tüketicilerin fiyat karşılaştırma avantajı sunan dijital pazarlara yöneldiğini göstermektedir. LNSUE (0.850): Sanayi üretimindeki %1'lik artış, e-ticaret hacmini %0.85 oranında pozitif etkilemektedir. Bu bulgu, reel sektördeki üretim ve arz kapasitesinin artmasının dijital pazar hacmini doğrudan büyüttüğünü kanıtlamaktadır.

Tablo 7: ARDL F-Sınır Testi Eşbütünleşme Sonuçları

Test Statistic	Value	Signif.	I(0)	I(1)
F-statistic	9.672674	10%	2.63	3.35
k	2	5%	3.1	3.87
		1%	4.13	5

Değişkenler arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisinin olup olmadığını sınavan ARDL Sınır Testi sonuçları Tablo 5'te sunulmuştur. Elde edilen F-istatistiği değeri (9.672674), %1 anlamlılık düzeyindeki I(1) üst sınır değerinin (5.00) oldukça üzerindedir. Bu bulgu doğrultusunda, seriler arasında uzun dönemli bir ilişki olmadığını savunan temel hipotez %1 düzeyinde güçlü bir şekilde reddedilmiştir. Sonuçlar, Türkiye’de e-ticaret hacmi, tüketici fiyat endeksi ve sanayi üretim endeksinin uzun dönemde kararlı bir şekilde birlikte hareket ettiğini ampirik olarak ortaya koymaktadır.

Şekil 1: Cusum ve Cusum Square Sonucu

Modelin uzun ve kısa dönem katsayılarının istikrarını sınamak amacıyla CUSUM ve CUSUM of Squares testleri uygulanmıştır. Elde edilen grafiklerde mavi çizginin %5 anlamlılık sınırını

temsil eden kırmızı çizgiler arasında kaldığı görülmüştür. Bu bulgu, model katsayılarının analiz dönemi boyunca kararlı bir yapı sergilediğini ve yapısal bir istikrarsızlık barındırmadığını kanıtlamaktadır.

Tablo 8: Granger Nedensellik Sonuçları

Değişkenler arasındaki zamansal öncüllüğü ve nedenselliğin yönünü belirlemek amacıyla gerçekleştirilen Granger Nedensellik Testi sonuçları şu şekildedir:

LNTUFE →	LNETHACIM	0.0122**
LNETHACIM →	LNTUFE	0.3736
LNSUE →	LNETHACIM	0.0255**
LNETHACIM →	LNSUE	0.4780
LNSUE →	LNTUFE	0.2634
LNTUFE →	LNSUE	0.0590

Not: *, **, *** işaretleri sırasıyla %10, %5 ve %1 anlamlılık düzeylerini temsil etmektedir.

□ **LNTUFE → LNETHACIM (Prob: 0.0122):** TÜFE'den e-ticaret hacmine doğru %5 düzeyinde anlamlı bir nedensellik vardır.

□ **LNETHACIM → LNTUFE (Prob: 0.3736):** E-ticaret hacminden TÜFE'ye doğru bir nedensellik ilişkisi bulunamamıştır.

□ **LNSUE → LNETHACIM (Prob: 0.0255):** Sanayi üretiminden e-ticaret hacmine doğru %5 düzeyinde anlamlı bir nedensellik saptanmıştır.

□ **LNETHACIM → LNSUE (Prob: 0.4780):** E-ticaret hacminden sanayi üretimine doğru herhangi bir nedensel etkileşim tespit edilmemiştir.

□ **LNSUE → LNTUFE (Prob: 0.2634):** Sanayi üretim endeksinden tüketici fiyat endeksine doğru doğrusal bir nedensellik ilişkisi yoktur.

□ **LNTUFE → LNSUE (Prob: 0.0590):** TÜFE'den sanayi üretimine doğru olan nedensellik ilişkisi standart %5 kabul düzeyinde istatistiksel olarak anlamsızdır.

Bulgular bütünsel olarak değerlendirildiğinde; seriler arasında güçlü bir eşbütünleşme ilişkisinin varlığı, kısa dönemli sapmaların dengeye kararlı yakınsaması ve makro değişkenlerden e-ticarete doğru tek yönlü nedensellik bağları ampirik olarak doğrulanmıştır.

SONUÇ

Bu çalışmada, yapay zekâ destekli e-ticaret uygulamalarının tüketici davranışları üzerindeki ekonomik yansımaları Türkiye örneğinde ampirik olarak incelenmiştir. Araştırma kapsamında, küresel pandeminin, makroekonomik dalgalanmaların ve dijitalleşme şoklarının yoğun yaşandığı 2019:01 - 2026:04 dönemi aylık verilerle ele alınmıştır. E-ticaret hacmini temsilen internetten yapılan kartlı ödeme tutarı bağımlı değişken; TÜFE, sanayi üretim endeksi ve 2023 yılı başındaki yapay zekâ sıçramasını temsil eden kukla değişken bağımsız değişkenler olarak ARDL sınır testi yaklaşımıyla analiz edilmiştir. Elde edilen ampirik bulgular, incelenen 7 yılı aşkın dinamik süreçte değişkenler arasında uzun dönemli ve kararlı bir eşbütünleşme ilişkisinin varlığını kesin olarak ortaya koymaktadır. Uzun dönem katsayıları, hem fiyatlar genel düzeyinin hem de reel üretim kapasitesinin e-ticaret hacmini pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı etkilediğini saptamıştır. 2019-2026 yılları arasında yaşanan enflasyonist süreçlerin tüketicileri fiyat şeffaflığı sunan dijital pazarlara yönlendirmesi ve sanayi üretimindeki canlılığın tedarik altyapısını beslemesi, uzun dönem dengesini oluşturan temel makroekonomik dinamiklerdir. Kısa dönem analizinde ise hata düzeltme teriminin [ECM(-1)] negatif ve anlamlı çıkması, aylık bazda meydana gelen şokların %43,8 gibi yüksek bir hızla yeniden uzun dönem dengesine döndüğünü kanıtlamaktadır. Granger nedensellik testleri de bu bulguları destekleyerek TÜFE ve SUE'den e-ticaret hacmine doğru tek yönlü bir nedensellik bağımlı doğrulamaktadır.

Ampirik çıktılar değerlendirildiğinde, Türkiye'deki e-ticaret ekosisteminin sadece teknolojik bir trend değil, makroekonomik şoklara karşı yüksek adaptasyon kabiliyetine sahip dinamik bir yapı olduğu görülmektedir. Özellikle yapay zekâ tabanlı algoritmaların devreye girmesiyle birlikte tüketici kararlarındaki arama maliyetleri düşmüş, bu da piyasaların şeffaflığını artırarak geleneksel ticarete karşı yapısal bir avantaj yaratmıştır. E-ticaret hacminin enflasyon karşısındaki esnekliği, tüketicilerin refah kayıplarını minimize etmek adına dijital kanalları rasyonel bir koruma kalkanı olarak kullandığını göstermektedir. Diğer taraftan reel üretimin bu ekosistemi beslemesi, sanal ticaretin arkasında çok güçlü bir fiziki üretim ve tedarik zincirinin varlığını doğrulamaktadır. Yapay zekâ yatırımları ise bu iki dinamiğin arasındaki işlem hızını artırarak pazarın otonom olarak büyümesini tetiklemektedir. Dolayısıyla dijital ticaret, makroekonomik istikrar ve sanayi büyümesiyle doğrudan korelasyon içerisindedir. Bununla birlikte, elde edilen bulgular Türkiye ekonomisindeki dijital tüketim kalıplarının kriz ve belirsizlik dönemlerinde esneklik gösterdiğini doğrulamaktadır. Yapay zekâ destekli kişiselleştirilmiş pazarlama araçları, bireylerin bütçe kısıtları dahilinde en rasyonel seçimi yapmalarını sağlayarak hanehalkı refah dengesini destekleyen görünmez bir iktisadi mekanizma haline gelmiştir. Bu durum, teknolojik dönüşümün makro düzeyde toplam faydayı artırdığı yönündeki teorik yaklaşımlarla örtüşmektedir. Dijital platformların yarattığı bu hacimsel genişleme, geleneksel perakende sektörünü de yapısal bir dönüşüme zorlamakta ve ülke genelinde dijital finansallaşma süreçlerini hızlandırmaktadır.

Çalışmandan elde edilen ampirik çıktılar doğrultusunda geliştirilen politika önerileri şu şekildedir

- Lojistik ve Dijital Altyapı Yatırımları: 2019-2026 döneminde sanayi üretiminin e-ticaret hacmi üzerindeki güçlü pozitif etkisi göz önüne alındığında, reel sektördeki üretim lokomotifinin dijital pazarlara entegrasyonunu hızlandıracak akıllı depo, otonom lojistik ve dijital tedarik zinciri altyapı harcamaları stratejik olarak teşvik edilmelidir.
- Yapay Zekâ ve Veri Güvenliği Teşvikleri: Modelde yapısal bir kırılma yaratan yapay zekâ geçişinin e-ticaretteki büyüme ivmesini sürdürülebilir kılması adına,

yerli e-ticaret platformlarının tahmine dayalı analitik sistemler geliştirmesine yönelik AR-GE destekleri artırılmalı ve tüketici güvenliğini koruyacak katı veri güvenliği standartları yasal güvenceye alınmalıdır.

- Dijital Pazar Rekabetinin Düzenlenmesi: Tüketicilerin bütçe kısıtları altında e-ticareti fiyat karşılaştırma avantajı nedeniyle bir sığınak olarak görmesi karşısında, dijital platformlardaki asimetrik fiyatlandırma ve tekelleri algoritmik müdahaleler denetlenmeli, tüketicinin dijital pazardaki koruyucu rolü yasal olarak desteklenmelidir.

Kaynakça

- A.Kharfan. (2021). Predictive Analytics for Inventory Optimization and Demand Forecasting in Digital Markets. *Inventory Management Journal*, 36(4), 215-230.
- Bauer, C., & Jannach, D. (2018). Understanding the Impact of Recommender Systems on Sales and Consumer Behavior in E-Commerce. *International Journal of Electronic Commerce*, 22(4), 481-504.
- Bucak, T., & Saygılı, M. (2021). Pandemi Sürecinde E-Ticaret Sektöründe Yaşanan Yapısal Değişimler ve Türkiye Analizi. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (69), 114-131.
- Dolu, Z., & Marangoz, M. (2023). Yapay Zekâ Uygulamalarının Tüketicilerin Satın Alma Niyeti Üzerindeki Etkisi. *Journal of Post-Graduate Research in Business Administration (PIAR)*, 4(1), 45-62.
- E.Süleymanlı. (2021). Elektronik Ticaret Hacmine Etki Eden Makroekonomik Faktörlerin ARDL Yaklaşımıyla İncelenmesi. *Uluslararası Dijital Ekonomi Dergisi*, 7(1), 89-106.
- Kalkay, N. (2025). Makroekonomik Yapısal Şokların Dijital Dönüşüm Üzerindeki Etkileri: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Akademik İktisat ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(2), 112-134.
- N.Kalkay. (2025). Makroekonomik Yapısal Şokların Dijital Dönüşüm Üzerindeki Etkileri: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı. *Akademik İktisat ve İdari Bilimler Dergisi*, 19(2), 112-134.
- Reddy, K., & Kumarasamy, S. (2015). Digitalization, Consumer Credit, and Inflationary Pressures in Emerging Economies. *Journal of Macroeconomic Dynamics*, 19(2), 201-218.
- S.Ahmad. (2023). Market Trends Shaped by AI in E-Commerce. *Journal of Digital Marketplace and Consumer Research*, 18(3), 66-77.
- S.Erdem. (2022). Türkiye'de E-Ticaret İşlem Hacmini Belirleyen Faktörler Üzerine Ampirik Bir Araştırma. *Ekonomi, İşletme ve Yönetim Dergisi*, 6(2), 143-162.
- Toraman, C. (2022). Yüksek Enflasyon Dönemlerinde Tüketicilerin Dijital Pazarlara Yönelme Eğilimleri: Talep İkamesi Yaklaşımı. *Sosyoekonomi*, 30(54), 185-204.
- Türk, M., & Özgöçmen, İ. (2024). Economic Determinants of E-Commerce: A Frequency-Domain Causality Analysis of CPI and Personal Loans in Türkiye. *Journal of Applied Macroeconomics*, 12(2), 115-132.
- Yılmaz, H., & Aslan, M. (2022). Türkiye'de E-Ticaret Hacminin İstihdam ve Ekonomik Büyümeye Etkisi: Zaman Serisi Analizi. *Sosyoekonomi*, 30(53).

DOĞRUDAN YABANCI YATIRIM VE AR-GE HARCAMALARININ BÜYÜME POLİTİKALARINDAKİ YERİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Rahim ALLAHVERDİ

Kırşehir Ahi Evran University, Institute of Social Sciences, Department of Economics,
Master's Thesis Student.

ORCID ID: <https://orcid.org/0009-0009-2653-3474>

Prof. Dr. Oktay KIZILKAYA

Kırşehir Ahi Evran University, Institute of Social Sciences, Department of Economics

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7165-6088>

ÖZET

Ekonomik büyümenin sürdürülebilir biçimde devam ettirilebilmesi, ülkelerin teknolojik kapasitesini geliştirmesine, yenilik üretme yeteneğini artırmasına ve uluslararası sermaye hareketlerinden etkin şekilde yararlanmasına bağlıdır. Bu kapsamda araştırma ve geliştirme (Ar-Ge) faaliyetleri ile doğrudan yabancı yatırımlar (DYY), büyüme sürecini destekleyen temel unsurlar arasında yer almaktadır. Özellikle gelişmekte olan ülkelerde teknolojik dönüşümün hızlandırılması, üretim yapısının güçlendirilmesi ve rekabet gücünün artırılması açısından bu iki unsurun ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin ortaya konulması önem taşımaktadır. Bu çalışmanın amacı, Türkiye'de Ar-Ge harcamaları ile doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyüme üzerindeki etkisini ekonometrik yöntemlerle incelemek ve elde edilen bulgular doğrultusunda politika önerileri geliştirmektir.

Araştırmada 2000-2022 dönemlerine ait yıllık veriler kullanılmıştır. Veriler Dünya Bankası, OECD ve TÜİK veri tabanlarından temin edilmiş olup analiz kapsamında ekonomik büyüme, Ar-Ge harcamaları ve doğrudan yabancı yatırım değişkenleri değerlendirilmiştir. Öncelikle serilerin durağanlık özellikleri Augmented Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri ile incelenmiş, tüm değişkenlerin birinci farklarında durağan oldukları belirlenmiştir. Daha sonra değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin belirlenmesi amacıyla Johansen eşbütünleşme testi uygulanmış, kısa ve uzun dönem dinamiklerinin analiz edilmesi için Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM) kullanılmıştır.

Analiz bulguları, ekonomik büyüme, Ar-Ge harcamaları ve doğrudan yabancı yatırımlar arasında uzun dönemli bir eşbütünleşme ilişkisinin bulunduğunu göstermektedir. Hata düzeltme katsayısının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması, kısa dönemde meydana gelen dengesizliklerin zaman içerisinde giderilerek sistemin yeniden uzun dönem denge seviyesine yöneldiğini ortaya koymaktadır. Buna karşılık, uzun dönem katsayıları Ar-Ge harcamaları ile doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyüme üzerindeki etkilerinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığını göstermektedir. Elde edilen sonuçlar, sürdürülebilir ekonomik büyümenin yalnızca Ar-Ge harcamalarının ve yabancı sermaye girişlerinin artırılmasıyla sağlanamayacağını; bu kaynakların etkin kullanımını sağlayacak kurumsal kapasitenin güçlendirilmesi, üniversite-sanayi iş birliğinin geliştirilmesi, teknoloji transfer mekanizmalarının yaygınlaştırılması ve nitelikli beşerî sermayenin desteklenmesinin de büyüme sürecinde belirleyici olduğunu ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Doğrudan Yabancı Yatırım, Araştırma ve Geliştirme (Ar-Ge), Ekonomik Büyüme, Türkiye.

ABSTRACT

Sustainable economic growth depends on countries developing their technological capacity, increasing their ability to innovate, and effectively benefiting from international capital flows. In this context, research and development (R&D) activities and foreign direct investment (FDI) are among the fundamental elements supporting the growth process. Especially in developing countries, it is important to determine the impact of these two elements on economic growth in terms of accelerating technological transformation, strengthening the production structure, and increasing competitiveness. The aim of this study is to examine the impact of R&D expenditures and foreign direct investment on economic growth in Türkiye using econometric methods and to develop policy recommendations based on the findings. Annual data for the period 2000-2022 were used in the research. Data were obtained from the World Bank, OECD, and TÜİK databases, and economic growth, R&D expenditures, and foreign direct investment variables were evaluated within the scope of the analysis. First, the stationarity properties of the series were examined using Augmented Dickey-Fuller (ADF) and Phillips-Perron (PP) unit root tests, and it was determined that all variables were stationary in their first differences. Subsequently, the Johansen cointegration test was applied to determine the long-term relationship between the variables, and the Vector Error Correction Model (VECM) was used to analyze the short-term and long-term dynamics. The analysis findings show that there is a long-term cointegration relationship between economic growth, R&D expenditures, and foreign direct investment. The negative and statistically significant error correction coefficient indicates that imbalances occurring in the short term are corrected over time, and the system returns to its long-term equilibrium level. In contrast, the long-term coefficients show that the effects of R&D expenditures and foreign direct investment on economic growth are not statistically significant. The results show that sustainable economic growth cannot be achieved solely by increasing R&D expenditures and foreign capital inflows; strengthening the institutional capacity to ensure the effective use of these resources, developing university-industry cooperation, expanding technology transfer mechanisms, and supporting qualified human capital are also decisive in the growth process.

Keywords: Foreign Direct Investment, Research and Development (R&D), Economic Growth, Türkiye.

GİRİŞ

Bir yatırımcının kendi ekonomisi dışındaki başka bir ekonomide uzun süreli ve kalıcı yatırım yapması şeklinde tanımlanan DYSY (IMF, 2009: 100-104), günümüz küresel ekonomik sistemi içinde ülkeler için vazgeçilmez bir yatırım unsurudur. Bu yatırımları Çok Uluslu Şirketler (ÇUŞ) gerçekleştirmektedirler (Jensen, 2006: 1-22; Nafziger, 2006: 527). ÇUŞ gelişmiş bir ülkede bir ana şirkete sahip olan ve geliştirmekte olan ülkelere bu ana şirkete bağlı yatırımlar gerçekleştiren şirketlerdir (Appleyard ve diğerleri., 2008).

DYSY öncelikle ekonomik büyüme ve kalkınma; sonrasında sermaye, piyasaya giriş ve istihdam olanakları sağlaması açısından hem gelişmiş hem de geliştirmekte olan ülkeler açısından büyük öneme sahiptir (Bayulgen, 2010: 1; Durgan, 2016, Jensen, 2006: 1-22). Bu noktada DYSY'nin etkileşim içinde olduğu unsurlar önem kazanmaktadır. Konuya ilişkin literatürde bireylerin beklenen yaşam süresi, ülkelerin politik sistemleri, ülke içinde yaşanan politik istikrarsızlık, ekonomik bağımsızlık seviyesi, GSYİH, dış ticaret hacmi, enflasyon oranı, toplam nüfus, döviz kurundaki dalgalanmalar, işgücüne ödenen ücretler, ülkelerin sahip olduğu doğal kaynak miktarı, bütçe açıkları, altyapı yatırımlarına verilen önem, vergi oranları, teknoloji ve inovasyon seviyesi gibi birçok unsurun DYSY ile etkileşim içinde olduğu

belirtilmektedir. Bu çalışmada ise günümüzde giderek artan bir öneme sahip olan ve teknolojik yenilik, teknoloji ve inovasyon seviyesi kavramlarını ifade AR-GE faaliyetleri ve bu faaliyetlere ayrılan pay, başka bir deyişle AR-GE harcamaları ile DYSY arasındaki ilişki ele alınmaktadır. OECD (2008: 156), AR-GE faaliyetlerini ‘bilgi birikimini artırmak amacıyla düzenli olarak sürdürülen yaratıcı çalışmalar ve bu birikimin yeni uygulamalar yaratmak için kullanımı’ biçiminde tanımlamaktadır. Günümüz küresel ekonomik sistemi içinde ülkelerin birbirleriyle rekabeti AR-GE faaliyetleri ve inovasyon seviyeleri üzerinden gerçekleşmektedir ve ülke ekonomilerinde bu faaliyetlere ayrılan pay yani AR-GE harcamaları, uzun dönemli ekonomik büyüme üzerinde önemli etkilere sahiptir. Bu nedenle DYSY ve AR-GE harcamaları arasındaki ilişki gelişmekte olan ülkeler kadar gelişmiş ülkeler için de önem taşımaktadır (Temiz ve Gökmen, 2014). Çünkü bir ülkeye yönelen DYSY’nin o ülkenin AR-GE harcamaları için kullanılması, uzun dönemde ekonomik büyüme ve kalkınma sağlayacaktır (Erdal ve Göçer, 2015).

Bu çalışmanın amacı, seçilen DYY ele alarak ekonomik büyüme ve ArGe harcamaları ile ilişkilendirmektir. Çalışmanın özgün değerleri kapsamında, Türkiye için doğrudan yabancı yatırım ve Ar-Ge harcamalarının büyüme üzerindeki değerini hesaplanması değerlendirilebilir. Dahası, özgün değerlerin ilgili analizlerde kullanılması çalışmanın ampirik analizi bağlamında da ayrı bir özgün değer oluşturmaktadır. Bu bağlamda, var olan literatürden farklı olarak Türkiye DYY kapasitesinin hesaplanması ve karşılaştırılması ve bu verinin kullanılarak bir ekonometrik analizi yapılması konunun bütününe görme açısından ilgili literatürdeki boşluğu doldurma amacındadır.

1. LİTERATÜR TARAMASI

Literatürde DYSY ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkileri araştıran çok sayıda çalışma olmasına rağmen, DYSY’yi AR-GE harcamaları ile ilişkilendiren çalışma sayısı sınırlıdır. Bu çalışmalarda DYSY’nin AR-GE harcamaları üzerindeki etkisi doğrudan analiz edildiği gibi, teknolojik yayılım etkisi yoluyla da AR-GE harcamaları üzerindeki etkisi incelenmektedir. Çalışmanın bu bölümünde, öncelikle DYSY ve AR-GE ilişkilerini ele alan çalışmalara ilişkin literatür üzerinde durulmuştur.

Türkiye üzerine yapılan çok sayıda ampirik çalışma, araştırma ve geliştirme (Ar-Ge) harcamalarının ekonomik büyümeyi pozitif bir etkilemektedir. Çetin’in (2016) 1990–2016 dönemini kapsayan zaman serisi analizinde, Ar-Ge yatırımlarının ekonomik büyümeyi istatistiksel olarak anlamlı düzeyde artırdığı ve Ar-Ge harcamalarından ekonomik büyümeye doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisinin bulunduğu tespit edilmiştir.

Benzer biçimde, Kutbay ve Öz (2017) tarafından gerçekleştirilen panel veri analizinde, Ar-Ge harcamalarındaki artışın hem panel kapsamındaki ülkelerin genelinde hem de Türkiye özelinde gayrisafi yurt içi hasılayı (GSYH) artırıcı yönde etkisinin olduğu görülmüştür.

Findlay (1978) ve Perez ve Soete (1988) yeniliği kullanmak için minimum düzeyde bilimsel ve teknik bilgi gerektiğini belirtmiştir. Borensztein, Gregorio ve Lee (1998), ülke düzeyinde, DYY’nin üretim düzeyinde artışına katkıda bulunması, asgari bir özümseme kapasitesi eşiğinin gerekli olduğunu savunmaktadır. Narula ve Marin (2003), firma düzeyinde yalnızca yüksek DYY yayılmalarından yararlanma olasılığının yüksek olduğunu belirtmiştir.

Diğer yandan, Durham (2004) yaptığı çalışmada DYY’nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin yatırım yapılan ülkenin özellikle kurumsal ve finansal açıdan içselleştirme kapasitesine bağlı olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bunlara ek olarak, DYY ile ekonomik büyüme bağlantısının önemini inceleyen çalışmalar arasında eğitim kalitesinin rolünü değerlendiren

(Borensztein vd., 1998; Blonigen ve Wang, 2004; Carkovic ve Levine, 2005; Kherfi ve Soliman, 2005; Hanushek ve Kimko, 2000; Hanushek ve Woessmann, 2008; Li ve Liu, 2005), alım gücü olarak ticaret rejimlerinin rolünü değerlendiren (Balasubramanyam, Salisu ve Sabsford, 1996; Khordagui ve Saleh, 2013; Makki ve Somwaru, 2004), aynı şekilde, finansal gelişmenin (Hermes ve Lensink, 2003; Omran ve Bolbol, 2003; Alfaro, Chanda, Özcan ve Sayek, 2006; Wang, 2009) ve altyapının (Asiedu, 2002; 2006; Loree ve Guisinger, 1995; Wheeler ve Mody, 1992) rolünü değerlendiren çok sayıda çalışma mevcuttur ve bu çalışmalarda ilgili faktörlerin kapasitesi çerçevesinde ekonomik büyüme ile olumlu yönlü bir ilişki içerisinde oldukları görülmüştür.

Borensztein vd. (1998) 69 ülke için yaptıkları analizde özümseme kapasitesinin etkisinin büyüklüğünün yatırım yapılan ülkedeki mevcut insan sermayesi stoğuna bağlı olduğunu vurguladılar da bu etkinin DYY ile bir araya geldiğinde ekonomik büyüme üzerinde pozitif yönlü bir etkisinin bulunduğunu tespit etmişlerdir. Ar-Ge'nin yoğunluğu, çalışan başına toplam maddi olmayan varlıklar ve teknolojik boşluklar, yerel firmaların DYY'den açığa çıkan yayımları ne kadar iyi karşıladığını belirlemektedir (Liu vd., 2000; Dimelis, 2005).

Benzer şekilde Fu (2007), Çin için yaptığı panel veri analizinde DYY'nin bölgesel inovasyon yeteneklerini ancak yatırım yapılan ülkedeki özümseme kapasitesinin varlığı ve inovasyonu tamamlayıcı varlıkların (Ar-Ge faaliyetleri, Ar-Ge harcamaları- Ar-Ge faaliyetleri sonucunda oluşan çıktılar vb.) mevcudiyeti durumunda olumlu etkilediğini vurgulamıştır.

Birçok çalışma, DYY girişlerinin, vasıflı işgücünün devri ve müşteri-tedarikçi ilişkileri gibi (Cheung ve Ping, 2004) yayılma kanalları yoluyla bir ülkedeki yenilikçi faaliyetler üzerinde olumlu bir etki oluşturduğu belirlenmiştir. Yatırım yapılan ülke, DYY girişleriyle birlikte gelen teknolojiden fayda ve bilgi elde edecektir. Yatırım yapılan ülkeye DYY girişlerinin sağladığı faydalar uzman ve vasıflı işçilerin aracılığı ile sağlanmaktadır ve bu vasıflı işçiler beceri, uzmanlık ve deneyimi yerel işçilere aktaracağından, bu durumun yatırım yapılan ülkeye bir avantaj sağlayacağı yaygın olarak kabul edilmektedir.

Kabadayı vd. (2014), Avrupa Birliği'ne üye geçiş ekonomilerini ele aldıkları çalışmalarında, 1996-2011 dönemine ait verilerden yararlanarak Panel Veri Analiz Yöntemi uygulamışlardır. Araştırma kapsamında DYSY'nin Ar-Ge harcamaları üzerindeki rolü değerlendirilmiş ve elde edilen sonuçlar, uzun dönemde DYSY girişlerinin geçiş ekonomilerinde Ar-Ge harcamaları üzerinde negatif bir etki oluşturduğunu ortaya koymuştur.

Farhan vd. (2015) ise 48 gelişmekte olan ülkeyi kapsayan çalışmalarında, 1996-2013 dönemine ilişkin verileri kullanarak Dinamik Panel Veri Analiz Yöntemi'nden yararlanmışlardır. Araştırma sonuçları, söz konusu ülkelere yönelen DYSY girişlerinin Ar-Ge faaliyetleri üzerinde caydırıcı bir etki oluşturduğunu ortaya koymuştur. Bununla birlikte, çalışmada kontrol değişkenleri kapsamında değerlendirilen yüksek teknolojili ürün ithalatı, beşeri sermaye ve yatırım değişkenlerinin birlikte ele alınmasının, yurtiçi Ar-Ge harcamaları üzerinde pozitif yönlü bir etki meydana getirdiği belirlenmiştir.

Yukarıda incelenen çalışmaların bulguları genel olarak değerlendirildiğinde, araştırmalarda ele alınan ülke veya ülke gruplarının, kullanılan ekonometrik yöntemlerin ve analiz dönemlerinin farklılık göstermesi nedeniyle birbirinden farklı sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Literatürdeki ampirik kanıtlar, Doğrudan Yabancı Yatırımların (DYSY) Ar-Ge harcamaları üzerindeki etkisinin pozitif veya negatif yönlü olabileceğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte, bazı çalışmalarda DYSY ile Ar-Ge harcamaları arasında istatistiksel açıdan anlamlı bir ilişkinin bulunmadığı sonucuna da ulaşılmıştır. Dolayısıyla, DYSY'nin Ar-Ge harcamaları üzerindeki etkisinin ülkelerin ekonomik yapısı, uygulanan politikalar, analiz dönemi ve kullanılan yöntem gibi çeşitli faktörlere bağlı olarak farklılaşabileceği söylenebilir.

2. EKONOMETRİK ANALİZ

2.1. MODEL VE VERİ SETİ

Bu çalışmada Türkiye’de Ar-Ge harcamaları ve teknolojik yenilik düzeylerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi incelenmiştir. Analiz için 2000-2022 dönemine ait yıllık veriler kullanılmıştır. Veri kaynakları olarak TÜİK, OECD ve Dünya Bankası veritabanları tercih edilmiştir. Yapılan çalışmanın amacı, sosyo-ekonomik bileşenlerin ekonomik büyüme üzerindeki kısa ve uzun dönemli dinamiklerinin 2000–2022 zaman aralığında Türkiye ölçeğinde incelenmesidir.

Modelleme sürecinde ekonometrik yöntem olarak zaman serisi analizleri kullanılmıştır. Serilerin durağanlık özelliklerini belirlemek amacıyla Augmented Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri uygulanmıştır. Değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkiyi incelemek için ise Johansen eşbütünleşme testi kullanılmıştır. Analizde bağımlı değişken olarak ekonomik büyüme (GSYİH) ele alınmış, bağımsız değişkenler ise çalışmanın kapsamına uygun makroekonomik göstergeler olarak belirlenmiştir. Elbette. Akademik anlamı ve teknik içeriği korunarak, cümle yapıları ve kelime tercihleri değiştirilmiş şekilde şöyle yazılabilir: Ampirik analiz kapsamında oluşturulan ekonometrik model aşağıdaki biçimde ifade edilmektedir:

$$GSYH_t = \beta_0 + \beta_1 RDE_t + \beta_2 FDI_t + \varepsilon_t$$

Modelde; t zaman boyutunu, GSYH Gayri Safi Yurtiçi Hasılayı, RDE GSYH içerisindeki Araştırma ve Geliştirme (Ar-Ge) harcamalarının payını, FDI ise net Doğrudan Yabancı Yatırım girişlerinin GSYH’ye oranını göstermektedir. ε_t ise modelde açıklanamayan unsurları ifade eden hata terimidir.

Araştırmada Türkiye ekonomisine ilişkin GSYH, Ar-Ge harcamaları ve Doğrudan Yabancı Yatırım değişkenlerinin zaman içerisindeki seyri ekonometrik yöntemler aracılığıyla analiz edilmektedir. Çalışmanın veri seti 2000-2022 dönemini kapsamakta ve yıllık frekanstaki gözlemlerden meydana gelmektedir. Analizde kullanılan değişkenlere ilişkin veriler Dünya Bankası veri tabanından temin edilmiştir. Ekonometrik tahminlerde değişkenlerin ölçek farklılıklarını azaltmak ve serilerin dağılım özelliklerini iyileştirmek amacıyla değişkenlerin doğal logaritmik dönüşümleri kullanılmıştır.

2.2 METODOLOJİ

Bu çalışmada kullanılan ampirik metodoloji iki aşamadan oluşmaktadır. İlk aşamada, zaman serilerinin durağanlık düzeylerini belirlemek amacıyla Augmented Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri uygulanmıştır. İkinci aşamada ise değişkenler arasında uzun dönemli ilişki olup olmadığını tespit etmek amacıyla Johansen eşbütünleşme testi kullanılmıştır.

Tablo-1: Analizde Kullanılan Değişkenler

Değişkenler	Kısaltmalar	Açıklama	Veri Kaynağı	Dönem
Gayri safi yurtiçi hasıla	GSYH	Milyar doları	Dünya Bankası	2000-2022
Araştırma ve geliştirme harcamaları	AR-GE tRDE	Milyar dolar	Dünya Bankası	2000-2022

Doğrudan yabancı yatırım, net girişler	tFDİ	Milyar dolar	Dünya Bankası	2000-2022
--	------	--------------	---------------	-----------

2.3. YÖNTEM VE BULGULAR

Metni akademik anlamı korunacak şekilde, ifadeleri ve cümle yapılarını değiştirerek şu şekilde kullanabilirsiniz:

Zaman serisi analizlerinde serilerin durağan olmaması, ekonometrik tahminlerin güvenilirliği açısından önemli bir problem oluşturmaktadır. Granger ve Newbold (1974), durağanlık özelliği taşımayan zaman serileriyle gerçekleştirilen regresyon analizlerinin sahte regresyon sonuçlarına yol açabileceğini belirtmişlerdir. Bu nedenle, ekonometrik modellerde değişkenler arasındaki ilişkilerin doğru biçimde ortaya konulabilmesi için öncelikle kullanılan zaman serilerinin durağanlık durumlarının belirlenmesi gerekmektedir (Tarı, 2002).

Durağanlık kavramı, bir zaman serisinin temel istatistiksel özelliklerinin zaman içerisinde değişmemesi şeklinde açıklanmaktadır. Başka bir ifadeyle, durağan bir serinin ortalaması ve varyansı zaman boyunca sabit kalmakta; iki farklı dönem arasındaki kovaryans ise serinin gözlemlendiği zamana bağlı olmayıp yalnızca söz konusu dönemler arasındaki mesafeden etkilenmektedir (Gujarati, 2006).

Serinin düzey değerinde durağan olması durumunda $I(0)$, birinci dereceden farkı alındığında durağan hale gelmesi durumunda ise $I(1)$ olarak ifade edilmektedir. Bu kapsamda, ekonometrik analiz öncesinde serilerin hangi seviyede durağan olduğunun belirlenmesi, uygulanacak yöntemlerin doğru şekilde seçilmesi açısından önem taşımaktadır.

2.4. ADF DURAĞANLIK TESTİ

Dickey ve Fuller (1979), ADF birim kök testi, aşağıdaki tabloda, çalışmada yer alan değişkenlere uygulanan Genişletilmiş Dickey-Fuller (ADF) birim kök testine ilişkin sonuçlar sunulmaktadır.

Tablo-2: Değişkenler İçin ADF Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	ADF (Düzy)	ADF (Birinci Fark)	Sonuç
GSYH	0.034647 (0.9523)	-4.769912 (0.0012)*	I(1)
tRDE	-0.665539 (0.8357)	-4.973938 (0.0007)*	I(1)
tFDİ	-1.958506 (0.3013)	-6.610680 (0.000)*	I(1)

Not: *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam düzeyini temsil etmektedir. Parantez içerisindeki değerler olasılık değerleridir.

ADF testinin temel varsayımlarından biri, hata terimlerinin birbirinden bağımsız olması ve sabit varyans göstermesidir. Ancak hata terimlerinde hem otoregresif hem de hareketli ortalama bileşenlerinin bulunması durumunda bu varsayımlar çeşitli kısıtlamalara yol açabilmektedir. Bu kapsamda Phillips (1987) ile Phillips ve Perron (1988), hata terimlerinde otokorelasyon ve değişen varyansın bulunabileceğini dikkate alan alternatif bir birim kök testi geliştirmişlerdir.

Çalışmada, serilerin durağanlık özelliklerinin daha güvenilir biçimde belirlenmesi ve hata terimlerinde ortaya çıkabilecek otokorelasyon ile değişen varyans sorunlarının dikkate alınması amacıyla Augmented Dickey-Fuller (ADF) testine ilave olarak Phillips-Perron (PP) birim kök testi de uygulanmıştır. Böylece, kullanılan zaman serilerinin durağanlık düzeylerine ilişkin daha kapsamlı bir değerlendirme yapılması amaçlanmıştır. Phillips-Perron (PP) birim kök testi sonuçları aşağıdaki tabloda sunulmaktadır.

Tablo-3: Değişkenlere İlişkin Phillips-Perron Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	PP (Düzye)	PP (Birinci Fark)	Sonuç
GSYH	0.039156 (0.9527)	-4.873653 (0.0009)*	I(1)
tRDE	-0.649011 (0.8398)	-4.965355 (0.0008)*	I(1)
tFDİ	-3.591419 (0.0147)	-6.276366 (0.0000)*	I(1)

Not: *, ** ve *** sırasıyla %1, %5 ve %10 anlam düzeyini temsil etmektedir. Parantez içerisindeki değerler olasılık değerleridir.

Her iki birim kök testinden elde edilen sonuçlar değerlendirildiğinde, analizde yer alan değişkenlerin tamamının yüzde 1 anlamlılık seviyesinde düzey değerlerinde durağan olmadıkları, ancak birinci farkları alındığında durağan hale geldikleri görülmektedir. Dolayısıyla, değişkenlerin tamamının I(1) düzeyinde bütünleşik olduğu belirlenmiştir. Bu bulgu, çalışmada kullanılan serilerin aynı bütünleşme derecesine sahip olduğunu göstermektedir.

Değişkenlerin bütünleşme özelliklerinin belirlenmesinin ardından, aralarındaki uzun ve kısa dönemli ilişkilerin incelenmesi amacıyla ARDL Sınır Testi yaklaşımından yararlanılmıştır. ARDL yönteminin önemli avantajlarından biri, modelde yer alan değişkenlerin I(0) veya I(1) seviyesinde bütünleşik olabilmesine olanak sağlamasıdır. Bununla birlikte, yöntemin uygulanabilmesi için değişkenlerin I(2) düzeyinde bütünleşik olmaması gerekmektedir. Bu yaklaşım sayesinde değişkenler arasındaki hem kısa dönemli dinamikler hem de uzun dönemli ilişkiler eş zamanlı olarak analiz edilebilmektedir.

Bu doğrultuda çalışmada kullanılan ARDL modeli aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir:

$$\Delta GSYH_t = \beta_0 + \beta_1 GSYH_{t-1} + \beta_2 RDE_{t-1} + \beta_3 FDİ_{t-1} + \beta_4 Trend + \varepsilon_t$$

Burada GSYH, Gayri Safi Yurtiçi Hasılayı; RDE, Araştırma ve Geliştirme harcamalarının GSYH içerisindeki payını; FDİ, Doğrudan Yabancı Yatırım net girişlerinin GSYH içerisindeki oranını; Trend zaman trendini ve ε_t hata terimini ifade etmektedir.

2.5. JOHANSEN EŞBÜTÜNLEŞME ANALİZİ

Sabit terim ve trendin yer aldığı ARDL modelinin tahmin edilmesinden önce, model için en uygun gecikme uzunluğunun tespit edilmesi gerekmektedir. Gecikme uzunluğunun belirlenmesinde Akaike Bilgi Kriteri (AIC), Schwarz Bilgi Kriteri (SBC) ve Hannan-Quinn Bilgi Kriteri (HQ) gibi çeşitli bilgi kriterlerinden yararlanılmaktadır. Bu kriterler arasında en düşük değeri veren gecikme uzunluğu, modelin uygun gecikme yapısı olarak kabul edilmektedir.

Belirlenen gecikme uzunluğunda tahmin edilen modelin güvenilir sonuçlar ortaya koyabilmesi için hata terimlerinde otokorelasyon probleminin bulunmaması gerekmektedir. Uygun gecikme uzunluğu belirlendikten sonraki aşamada ise değişkenler arasındaki uzun dönemli eşbütünleşme ilişkisinin varlığını araştırmak amacıyla ARDL sınır testi yaklaşımında F-istatistiğinden yararlanılmaktadır. Elde edilen F-istatistiği, ilgili kritik değerlerle karşılaştırılarak değişkenler arasında uzun dönemli bir ilişkinin bulunup bulunmadığı değerlendirilmektedir.

Tablo-4 Johansen Eşbütünleşme Analizi İçin Gecikme Uzunluğunun Tespiti

LAG (Gecikme)	LogL	LR	FPE	AIC	SC	HQ
0	3.077254	NA	0.000199	-0.007023	0.141755	0.028025
1	62.59357	97.39033*	2.04e-06*	-4.599415*	-4.004301*	-4.459224*

Açıklama: LR (Sequential Modified LR Test Statistic) ardışık modifiye edilmiş LR test istatistiğini, FPE (Final Prediction Error) son tahmin hata kriterini, AIC (Akaike Information Criterion) Akaike bilgi kriterini, SC (Schwarz Information Criterion) Schwarz bilgi kriterini ve HQ (Hannan-Quinn Information Criterion) Hannan-Quinn bilgi kriterini ifade etmektedir. Optimal gecikme uzunlukları ise (*) işaretiyle gösterilmektedir.

Tablo 4'te, VAR modelinde uygun gecikme uzunluğunun belirlenmesine ilişkin sonuçlar sunulmaktadır. LR, FPE, AIC, SC ve HQ bilgi kriterlerinden elde edilen sonuçlar doğrultusunda, model için optimal gecikme uzunluğu iki olarak tespit edilmiştir.

VAR modelinin gecikme uzunluğunun belirlenmesinin ardından, değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin varlığını araştırmak amacıyla Johansen eşbütünleşme testi uygulanmıştır. Eşbütünleşme (koentegrasyon) analizi, durağan olmayan zaman serileri arasında uzun dönemde birlikte hareket eden bir ilişkinin bulunup bulunmadığının belirlenmesine olanak sağlamaktadır.

Tablo-5 Johansen eşbütünleşme test sonuçları sunulmuştur.

İz Testi					
Eşbütünleşme Sayısı	Özdeğer	İz İstatistiği	Kritik Değer %5	Olasılık	Karar
Hiç Yoktur (H = 0)	0.744845	46.05539	42.91525	0.0235	H ₀ reddedilir

En Fazla 1 (H ≤ 1)	0.479242	17.37181	25.87211	0.3877	H ₀ reddedilemez
En Fazla 2 (H ≤ 2)	0.160341	3.669943	12.51798	0.7892	H ₀ reddedilemez
Maksimum Özdeğer Testi					
	Özdeğer	İz İstatistiği	Kritik Değer %5	Olasılık	Karar
Hiç Yoktur (H = 0)	0.744845	28.68358	25.82321	0.0204	H ₀ reddedilir
En Fazla 1 (H ≤ 1)	0.479242	13.70186	19.38704	0.2747	H ₀ reddedilemez
En Fazla 2 (H ≤ 2)	0.160341	3.669943	12.51798	0.7892	H ₀ reddedilemez

Hiç eşbütünleşme yoktur” hipotezi reddedilmiştir. “En fazla 1 eşbütünleşme vardır” hipotezi reddedilememiştir. Sonuç olarak Trace testine göre 1 adet eşbütünleşme ilişkisi vardır.

Max-Eigen testi de H = 0 hipotezini reddediyor. H = 1 hipotezi reddedilemiyor. Sonuç olarak Maximum Eigenvalue (Maksimum Özdeğer) testine göre de 1 adet eşbütünleşme vektörü vardır.

Genel bir değerlendirme olarak, Johansen eşbütünleşme analizinde kullanılan Trace testi ve Maksimum Özdeğer testi tutarlı sonuçlar vermektedir. Elde edilen bulgular, LGDPPC, LGRDE ve LGFDI değişkenleri arasında uzun dönemli bir denge ilişkisi (eşbütünleşme) bulunduğunu göstermektedir. Kısa dönemde değişkenler arasında geçici sapmalar ortaya çıkabilse de, uzun dönemde bu değişkenlerin birlikte hareket ettiği anlaşılmaktadır. Johansen eşbütünleşme testi sonuçlarına göre, hem Trace hem de Maksimum Özdeğer istatistikleri %5 anlamlılık düzeyinde değişkenler arasında bir adet eşbütünleşme vektörünün varlığına işaret etmektedir. Bu sonuç, söz konusu değişkenlerin uzun dönemde ortak bir denge ilişkisi içinde hareket ettiğini ortaya koymaktadır.

elde edilen uzun dönem eşbütünleşme denklemi şu şekildedir.

$$LGDP = -0,12824LGRDE - 0,009347LGFDI + 0,045218TR + U$$

Tablo- 6 Vektör Hata Düzeltme Modeli Test Sonuçları

Eşbütünleşme Denklemleri	CointEq1	Hata Düzeltme	LGDP	LGRDE	LGFDI
LGDP(1)	1.000000	CointEq1	-0.877818 (0.18131) [-4.84154]	1.304719 (0.45953) [2.83927]	-5.801765 (2.43143) [-2.38615]
LGRDE(1)	0.128242 (0.09529) [1.34579]	D(LGDP(1))	0.495781 (0.16794) [2.95212]	-0.626142 (0.42564) [-1.47106]	9.671187 (2.25214) [4.29421]
LGFDI(1)	0.009347 (0.01159) [0.80636]	D(LGRDE(1))	0.195811 (0.10256) [1.90931]	-0.580742 (0.25993) [-2.23426]	2.048065 (1.37531) [1.48916]
@TREND(00)	-0.045218 (0.00548) [-8.24693]	D(LGFDI(1))	0.012637 (0.01026) [1.23129]	0.013445 (0.02601) [0.51687]	-0.177203 (0.13763) [-1.28750]
C	-8.555709	C	0.012463 (0.01158) [1.07620]	0.096303 (0.02935) [3.28109]	-0.446873 (0.15530) [-2.87745]

Johansen eşbütünleşme testi sonuçları, kişi başına reel GSYH (LGDP), Ar-Ge harcamaları (LGRDE) ve doğrudan yabancı yatırımlar (LGFDI) arasında uzun dönemde istikrarlı bir ilişkinin varlığını ortaya koymaktadır. Hata düzeltme modeline göre, uzun dönem dengesinden meydana gelen sapmalar esas olarak kişi başına gelir değişkeni tarafından düzeltilmektedir. Kısa dönemde ise değişkenler arasındaki etkileşimlerin sınırlı olduğu, ancak bazı değişkenlerde gecikmeli etkilerin istatistiksel olarak anlamlı olduğu görülmektedir. Bu bulgular, ekonomik büyümenin kısa dönemde dalgalı ancak uzun dönemde Ar-Ge harcamaları ve doğrudan yabancı yatırımlarla birlikte hareket ettiğini göstermektedir.

Hata düzeltme modelinin çalışabilmesi için modele ait hata düzeltme katsayısının -1 ile 0 arasında olması ve istatistiksel olarak anlamlı olması gerekmektedir. Tablo sonuçlarına göre, D(LGDP) denklemi için hata düzeltme katsayısı -0.8778 olarak tahmin edilmiştir. Söz konusu katsayının negatif işaretli olduğu ve -1 ile 0 arasında bir değer aldığı görülmektedir. Ayrıca hata düzeltme katsayısına ait t-istatistiği -4.84 olup, %5 anlamlılık düzeyinde mutlak değerce tablo değerinden büyük olduğu görülmektedir ($|-4.84| > 1.96$). Bu bulgular, uzun dönem denge ilişkisinden meydana gelen sapmaların kısa dönemde düzeltilerek sistemin tekrar

dengeye yöneldiğini göstermektedir. Dolayısıyla, hata düzeltme mekanizmasının çalıştığı ve modelin istikrarlı olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

Uzun dönem katsayıları incelendiğinde, kişi başına gelir ile Ar-Ge harcamaları ve doğrudan yabancı yatırımlar arasındaki ilişkinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmektedir. Eşbütünleşme denkleminde yer alan LGRDE değişkenine ait t-istatistiği 1.35 olup, mutlak değerce 1.96'nın altında kaldığından, Ar-Ge harcamalarının kişi başına gelir üzerindeki uzun dönem etkisinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı söylenebilir. Benzer şekilde, LGFDI değişkenine ait t-istatistiği 0.81 olup mutlak değerce 1.96'nın altında kaldığından, doğrudan yabancı yatırımların da uzun dönem katsayısının istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmektedir. Buna karşın, trend değişkeninin katsayısı istatistiksel olarak anlamlı olup, uzun dönemde kişi başına gelirden anlamlı bir eğilim etkisinin varlığına işaret etmektedir.

Kısa dönem dinamiklerine bakıldığında, D(LGDPPC) denklemi için hata düzeltme terimi istatistiksel olarak anlamlıdır. Ayrıca, D(LGDPPC)'nin kendi gecikmeli değeri pozitif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. D(LGRDE) denklemi için hata düzeltme katsayısı pozitif ve istatistiksel olarak anlamlı olup, sistemin bu değişken üzerinden de dengeye yöneldiğini göstermektedir. D(LGFDI) denklemi için hata düzeltme katsayısı negatif ve istatistiksel olarak anlamlıdır. Bu sonuçlar, kısa dönemde değişkenler arasında karşılıklı etkileşimlerin bulunduğunu, ancak uzun dönem ilişkilerinin zayıf olduğunu göstermektedir.

3. SONUÇ VE TARTIŞMA

Bu çalışmada, Türkiye'de 2000–2022 dönemine ait yıllık veriler kullanılarak Ar-Ge harcamaları ve doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyüme üzerindeki etkileri zaman serisi yöntemleriyle analiz edilmiştir. Ampirik analiz sürecinde öncelikle Augmented Dickey-Fuller (ADF) ve Phillips-Perron (PP) birim kök testleri uygulanmış, tüm değişkenlerin birinci farklarında durağan (I(1)) oldukları tespit edilmiştir. Ardından Johansen eşbütünleşme testi ile değişkenler arasında uzun dönemli ilişki olup olmadığı incelenmiştir. Johansen eşbütünleşme testi sonuçları, kişi başına reel GSYH, Ar-Ge harcamaları ve doğrudan yabancı yatırımlar arasında uzun dönemde istikrarlı bir eşbütünleşme ilişkisi bulunduğunu göstermektedir. Hem İz testi hem de Maksimum Özdeğer testi, %5 anlamlılık düzeyinde bir adet eşbütünleşme vektörünün varlığına işaret etmektedir. Bu bulgu, söz konusu değişkenlerin uzun dönemde birlikte hareket ettiğini ve ekonomik büyüme sürecinin teknoloji ve sermaye akımlarıyla yapısal bir bağa sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Vektör Hata Düzeltme Modeli (VECM) sonuçlarına göre, hata düzeltme katsayısının negatif ve istatistiksel olarak anlamlı olması, kısa dönemde meydana gelen dengesizliklerin zaman içerisinde giderildiğini ve sistemin uzun dönem denge yoluna geri döndüğünü göstermektedir. Özellikle kişi başına gelir değişkeninin, uzun dönem dengesinden sapmaların düzeltilmesinde temel rol oynadığı tespit edilmiştir. Buna karşılık, uzun dönem katsayıları incelendiğinde Ar-Ge harcamaları ve doğrudan yabancı yatırımların kişi başına gelir üzerindeki etkilerinin istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmektedir. Bu sonuç, Türkiye'de Ar-Ge harcamalarının ve yabancı sermaye girişlerinin nicel olarak artmasının, tek başına uzun dönem ekonomik büyümeyi doğrudan ve güçlü biçimde desteklemediğini göstermektedir. Bu bulgu, literatürde yer alan birçok çalışmanın Ar-Ge ile ekonomik büyüme ile pozitif yönlü bir etkileşim olmasına rağmen, etkinlik, verimlilik, kurumsal yapı ve sanayi entegrasyonu gibi tamamlayıcı unsurların önemine dikkat çeken güncel çalışmalarla uyumludur.

Kısa dönem dinamikleri incelendiğinde, bazı değişkenlerin gecikmeli değerlerinin istatistiksel olarak anlamlı olduğu ve değişkenler arasında sınırlı fakat anlamlı kısa dönem etkileşimlerinin bulunduğu görülmektedir. Bu durum, ekonomik büyümenin kısa vadede dalgalı bir yapı

sergilediğini, ancak uzun vadede Ar-Ge harcamaları ve doğrudan yabancı yatırımlarla birlikte hareket ettiğini göstermektedir. Analiz sonuçlarından elde edilen bulgular, Türkiye ekonomisinde ekonomik büyüme politikalarının yalnızca Ar-Ge harcamalarının artırılmasına değil, bu harcamaların etkinliğini yükseltecek kurumsal yapıların güçlendirilmesine, üniversite-sanayi iş birliğinin geliştirilmesine, teknoloji transfer mekanizmalarının yaygınlaştırılmasına ve nitelikli beşerî sermaye yatırımlarının artırılmasına odaklanması gerektiğini ortaya koymaktadır. Benzer şekilde, doğrudan yabancı yatırımların büyümeye katkısının artırılabilmesi için, bu yatırımların teknoloji yoğun, katma değeri yüksek ve yerli üretimle bütünleşik sektörlerle yönlendirilmesi önem arz etmektedir.

Sonuç olarak, bu çalışma içsel büyüme teorisinin temel argümanlarıyla uyumlu olmakla birlikte, Türkiye örneğinde Ar-Ge harcamaları ve doğrudan yabancı yatırımların ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin doğrudandan ziyade dolaylı ve yapısal koşullara bağlı olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, sürdürülebilir büyüme hedeflerine ulaşılabilmesi için kalkınma politikalarının yalnızca nicel harcama artışları değil; nitelik, verimlilik ve kurumsal kapasite temelinde bütüncül bir çerçeveye tasarlanması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

Ayyıldız, F. V., & Demirci, O. (2022). Ar-Ge harcama gruplarının ekonomik büyüme üzerindeki etkileri: Türkiye örneğinde yapay sinir ağları ile ARDL analizi. *Trends in Business and Economics*, 36(4), 346-358.

Ertan, F., “Küçük ve Orta Büyüklükteki İşletme (KOBİ)’lere Sağlanan Kamusal Ar-Ge Teşvikleri: Kamusal Ar-Ge Teşviklerinin KOBİ’ler Üzerindeki Etkilerine Yönelik Bir Anket Çalışması, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.

Ertan, F. (2020). *Teknoloji, Inovasyon Ve Ar-Ge’ye yönelik Devlet politikaları Ve TÜBİTAK tarafından Verilen Ar-Ge Desteklerinin Firmalar üzerindeki Etkisine yönelik Analiz* (Doctoral dissertation, Ankara Üniversitesi (Turkey)).

Elik, T., & Yaşa, A. A. (2021). Ar-Ge Harcamaları ve Politikalarında Seçili Ülkeler ve Türkiye Karşılaştırması. *Aydın İktisat Fakültesi Dergisi*, 6(2), 32-62.

Ercan, N. Y. (2002). İçsel büyüme teorisi: Genel bir bakış. *Planlama Dergisi*, 129-138.

Yörük, E. E., & Kurşunmaden, F. İ. (2009). Teknolojik Yenilik Yaratma ve Türkiyede Üniversite Sanayi İşbirliği.

Acar, E., & Sey, Y. (2010). Teknolojik yenilik üzerine kalitatif bir araştırma deneyimi. *İtüdergisi/a*, 5(2).

Erdoğan, S., & Canbay, Ş. (2016). İktisadi büyüme-araştırma ve geliştirme (Ar-Ge) harcamaları ilişkisi üzerine teorik bir inceleme. *Anemon Muş Alparslan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(2), 29-43.

Soyak, A. (2008), Teknoekonomi Politikaları Işığında Ulusal Yenilik Sistemi ve İnsan Faktörü, Erişim: 13.05.2010).

- Kurz, H. D. (2006), “Schumpeter on Innovations and Profits The Classical Heritage” Department of Economics, University of Graz, <http://www.lib.hit-u.ac.jp/service/tenji/amjas/Kurz.pdf>, (Erişim: 25.05.2010).
- Rogers, M. E. (1995), *Diffusion of Innovations*, Fourth Edition, New York: The Free Press
- Fagerberg, J. (2003), “Innovation: A Guide to Literature” Centre for Technology, Innovation and Culture” University of Oslo, 2003.
- Yavuz, A., M. Albeni ve D. G. Kaya (2009), “Ulusal İnovasyon Politikaları ve Kamu Harcamaları: Çeşitli Ülkeler Üzerine Bir Karşılaştırma”, Süleyman Demirel Üniversitesi İİBF Dergisi, 14(3), 65-90
- Nihat, I., & Kılınç, E. C. (2011). Bölgesel Kalkınma’da Ar-Ge ve İnovasyonun Önemi: Karşılaştırmalı Bir Analiz•. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 6(2), 9-54.
- Research and development as a driver of innovation and economic growth; case of developing economies. (2025). *Journal of Social and Economic Development*.
- Kantarci, T. (2017). AR-GE ve Yeniliğin Gelişmekte Olan Ülkeler Bağlamında Makroekonomik Performans Üzerine Etkisi. Namık Kemal Üniversitesi.
- Topal, E. (2009). Kamu ar-ge destekleri ve yenilik modelleri: kamu ar-ge politikalarının meşrulaştırılması için hangi yenilik modeli seşilmeli? Orta Doğu Teknik Üniversitesi.
- Erdoğan, & Canbay; Karataş & Ergöl (2016; 2023). Endojen büyüme teorisine referansla. (Aktaran çalışmalarda).
- TÜBİTAK & ulusal politikalar hakkında. (2024–2025). TÜBİTAK Öncelikli Ar-Ge ve Yenilik Konuları.
- Türkiye’de AR-GE harcamalarının GSYİH’ye oranı ve tarihsel bağlam. TBMM tutanakları. (2002–2012 döneminden).
- Gölmez, A., & Yardımcıoğlu, F. (2012). OECD ülkelerinde Ar-Ge harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: Panel eşbütünleşme ve panel nedensellik analizi (1990-2010). *Maliye Dergisi*, 163(1), 335-353.
- Das, R. C. (2020). Interplays among R&D spending, patent and income growth: New empirical evidence from the panel of countries and groups. *Journal of Innovation and Entrepreneurship*, 9(1), 18.
- Liao, C. S., & Li, X. (2024). The impact of R&D efficiency on economic growth in China: non-linear threshold effects. *Technological and Economic Development of Economy*, 30(5), 1205-1228.
- Kim, R. Y. (2025). Investigating techonomy: the multilevel effect of R&D investment on economic performance. *The Journal of Technology Transfer*, 1-32.

- Fayyaz, A., & Bartha, Z. (2025). Research and development as a driver of innovation and economic growth; case of developing economies. *Journal of Social and Economic Development*, 1-21.
- Akcali, B. Y., & Sismanoglu, E. (2015). Innovation and the effect of research and development (R&D) expenditure on growth in some developing and developed countries. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 195, 768–775.
- Coe, D. T., & Helpman, E. (1995). International R&D spillovers. *European Economic Review*, 39(5), 859–887.
- Guellec, D., & Van Pottelsberghe de la Potterie, B. (2004). From R&D to productivity growth: Do the institutional settings and the source of funds matter? *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 66(3), 353–378.
- Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change. *Journal of Political Economy*, 98(5), S71–S102.
- Wang, E. C. (2013). Determinants of R&D investment: The extreme-bounds analysis. *Economic Modelling*, 33, 795–803.
- Bozkurt, C. (2015). R&D expenditures and economic growth relationship: The case of Turkey. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 5(1), 188–198.
- Çetin, M. (2016). The impact of R&D expenditures on economic growth in Turkey: ARDL bounds testing approach. *International Journal of Business and Economic Sciences Applied Research*, 9(1), 17–22.
- BALKANLI, A. O. (2025). Analysis of The Impacts of R&D Expenditures on Export (An ARDL Bounds Test for Turkey, 2000-2023 Period). *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 17(2), 1630-1647.
- Gülmez, A., & Yardımcıoğlu, F. (2012). R&D expenditure and economic growth: Panel cointegration and causality analysis for selected OECD countries and Turkey. *Maliye Dergisi*, 162, 335–353.
- Özkan, F., & Yılmaz, G. (2017). AR-GE harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Türkiye üzerine ekonometrik bir analiz. *Uluslararası Ekonomi ve Yenilik Dergisi*, 3(1), 1–15.
- Yılmaz, E., & Kaya, A. (2019). Kamu ve özel sektör AR-GE harcamalarının ekonomik büyümeye etkisi: Türkiye uygulaması. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi*, 8(3), 45–58
- Kutbay, H., & Öz, E. (2017). Ar-Ge Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye ve Seçilmiş Ülkelerde Vergi Teşvikleri Boyutuyla Ekonometrik Analiz. *Maliye Dergisi*, 173(2), 331-361.
- İğdeli, A. (2019). Ar-Ge ve Eğitim Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkisi: Türkiye Örneği. *MANAS Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 8(3), 2517-2538.
<https://doi.org/10.33206/mjss.520848>

Diler, H. G., & Şişman, T. Ö. (2024). Türkiye Ekonomisinde Araştırma Geliştirme Harcamaları İle Ekonomik Büyüme Ve İşsizlik İlişkisi. *Abant Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(2), 494-513.

Sağlam, Y., Egeli, H. A., & Egeli, P. (2017). The Relationship between R&D Expenditures and Economic Growth for Some Developed and Developing Countries: A Panel Data Analysis. *Sosyoekonomi*, 25(31), 149-166.

Öztürk, S., & Çınar, U. (2021). İçsel Büyüme Teorileri Kapsamında Ar-Ge Harcamaları ve Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Türkiye İçin Zaman Serisi Analizi. *Al Farabi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 6(2), 54-71.

Köprücü, Y. (2017). Doğrudan yabancı yatırımların teknolojik yayılma ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisi: Türkiye örneği. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 15(30), 105-122.

Kızılkaya, O., Sofuoğlu, E., & Karaçor, Z. (2016). Türkiye’de turizm gelirleri-ekonomik büyüme ilişkisi: ARDL sınır testi yaklaşımı. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 23(1), 203-215.

Farhan, M. Z. M., Azman-Saini, W. N. W., & Law, S. H. (2015). The impact of FDI inflows on R&D activities in developing countries: A panel data analysis. *Prosiding Perkem*, 10, 471- 477.

Topcu, B. A. (2020). Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımlarının Ar-Ge Harcamaları Üzerindeki Etkisi: OECD Ülkeleri Örneği. *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 16(2), 239-250.

INTERDISCIPLINARY, CONCEPTUAL, AND CRITICAL APPROACHES IN THE PARADIGM OF CONTEMPORARY ART

Prof. Dr. İsa ELİRİ

Kırıkkale University, Faculty of Fine Arts, Department of Painting, Kırıkkale, Turkey
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3591-0648>

ABSTRACT

Since the 1960s, theoretical and practice-based transformations in art have led to the questioning of the form-, technique-, and material-based boundaries of traditional artistic approaches and encouraged the emergence of new modes of expression. In this process, ideas, concepts, context, and viewer experience have gained greater importance than the physical existence of the art object. Performance, video, installation, and digital art have strengthened the interdisciplinary character of contemporary art, while its engagement with social, political, and cultural issues has reinforced critical approaches.

This study aims to examine the main characteristics of the contemporary art paradigm through conceptuality, interdisciplinarity, and criticality, and to evaluate the reflections of this transformation on the contemporary art scene in Türkiye through selected artists and artworks. Marcel Duchamp's *Fountain* is discussed in terms of redefining the art object through meaning and artistic selection; Joseph Kosuth's *One and Three Chairs* through the relationship between object, representation, and language; and Nam June Paik's *TV Buddha* through the combination of traditional iconography and technological media. These works demonstrate contemporary art's shift from an object-centered understanding toward a mode of production focused on thought and meaning.

In Türkiye, particularly after the 1980s, biennials, public art practices, collective productions, and spatial politics contributed to the development of contemporary art. Sarkis's *Respiro* highlights the relationship between memory, peace, and space, while Kutluğ Ataman's *Küba* foregrounds individual memory, social identity, and multiple narratives. Consequently, contemporary art can be understood not merely as a field of aesthetic production, but as a pluralistic and critical structure integrating intellectual, social, technological, and spatial relations.

Keywords: Contemporary Art, Conceptual Art, Interdisciplinary Art, Critical Art, New Media, Contemporary Art in Türkiye.

PAINTING IN THE AGE OF SOCIAL MEDIA: SPEED, VISIBILITY, AND VISUAL CONSUMPTION IN RELATION TO THE ACT OF VIEWING

Asst. Prof. Dr. Mevlüt ÖZEMİR

Kırıkkale University, Faculty of Fine Arts, Department of Painting, Kırıkkale, Turkey
ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-2539-9041>

ABSTRACT

The widespread use of social media platforms has significantly transformed not only the production and circulation of artworks but also their relationship with viewers. Particularly on visually oriented platforms, painting is experienced differently from the physical encounter associated with traditional exhibition spaces. Instead, artworks are increasingly encountered through screens, brief attention spans, rapid scrolling, and digital interactions. This transformation should therefore be considered not merely as a technological development that increases the visibility of painting, but also as a cultural process that reshapes the conditions under which artworks are perceived, evaluated, and consumed.

This study aims to examine the transformation of the viewing of painting in the age of social media within the framework of speed, digital visibility, the attention economy, and visual consumption. Adopting a qualitative research approach, the study employs literature review and theoretical evaluation. Rather than focusing on a specific artist or artwork, it is limited to the circulation of painting on social media and the ways in which it is received by viewers.

Social media enables artists to reach wider audiences, share their creative processes, and gain visibility independently of institutional structures. However, the physical dimensions, texture, material qualities, and spatial effects of paintings cannot be fully conveyed through digital screens. Moreover, indicators such as likes, shares, comments, and follower counts may influence digital visibility, creating the risk of associating aesthetic value with online visibility.

In conclusion, the viewing of painting has shifted from a relatively slow experience situated in physical space and time toward a screen-centered, rapid, fragmented, and circulation-oriented visual encounter. Social media thus offers new opportunities for visibility and access while also raising issues such as loss of context, rapid visual consumption, and superficial reception.

Keywords:. Painting, Social Media, Viewing Regime, Visual Consumption, Digital Visibility, Attention Economy.

CULTURAL HERITAGE PRESERVATION THROUGH DIGITAL MEDIA

Laszlo SZALA, Ferenc KISS
University of Debrecen, Hungary

ABSTRACT

Cultural heritage represents the historical memory and identity of societies and includes tangible elements such as monuments, buildings, artifacts, and historical sites as well as intangible elements such as traditions, languages, rituals, music, and oral histories. Rapid social transformation, globalization, urbanization, and demographic changes may threaten the continuity of cultural heritage. In this context, digital media provides new opportunities for documenting, preserving, and promoting cultural heritage for present and future generations. This study examines the role of digital media in cultural heritage preservation and explores the use of digital archives, online exhibitions, virtual museums, social media, audiovisual documentation, and digital storytelling. Digital technologies enable cultural institutions and communities to create detailed records of heritage materials and make them accessible to audiences beyond geographical boundaries. Virtual exhibitions can provide opportunities for individuals who cannot physically visit museums or historical sites to engage with cultural resources. Social media can also increase public awareness by presenting cultural heritage through visual and interactive formats that are particularly attractive to younger generations. However, digital preservation involves several challenges, including technological sustainability, data security, intellectual property rights, authenticity, and the accurate representation of cultural materials. The participation of local communities is especially important because heritage preservation should reflect the perspectives and knowledge of the communities connected to cultural resources. The study emphasizes that digital technologies should complement rather than replace traditional conservation methods. Effective preservation requires cooperation between museums, archives, universities, cultural organizations, local communities, and technology specialists. The findings indicate that digital media can significantly increase access to cultural heritage and contribute to intergenerational knowledge transfer. The study concludes that responsible and sustainable digital preservation strategies can strengthen cultural awareness, protect collective memory, and support the long-term transmission of cultural heritage in an increasingly digital society.

Keywords: cultural heritage, digital media, cultural preservation, digital archives, virtual museums, cultural memory, digital storytelling

SOCIAL RESPONSIBILITY AND ENVIRONMENTAL AWARENESS

Nora BALINT, Janos VARGA, Peter TOTH

Eötvös Loránd University, Hungary

ABSTRACT

Growing environmental challenges have increased the importance of social responsibility and environmental awareness among individuals, organizations, educational institutions, businesses, and public authorities. Issues such as climate change, waste generation, resource depletion, biodiversity loss, and environmental pollution require not only technological solutions but also changes in individual and collective behavior. This study examines the relationship between social responsibility and environmental awareness, focusing on how individuals and organizations can contribute to sustainable development through responsible decision-making and environmentally conscious practices. Environmental awareness involves understanding the consequences of human activities and recognizing the importance of protecting natural resources for present and future generations. Social responsibility, in this context, refers to the willingness of individuals and institutions to consider the social and environmental consequences of their actions. The study explores the role of education in developing environmentally responsible attitudes, particularly among young people. Schools and universities can contribute significantly by integrating sustainability concepts into educational programs and encouraging students to participate in environmental initiatives. Businesses also have an important responsibility to reduce environmental impacts through sustainable production, efficient resource use, waste reduction, and responsible supply-chain practices. Public institutions can support these efforts through environmental policies, awareness campaigns, and community-based sustainability programs. The study further examines the role of digital media in increasing environmental awareness. Social media platforms can rapidly distribute information about environmental problems and encourage public participation in sustainability campaigns. However, environmental communication must be based on reliable information to prevent misinformation and superficial forms of environmental engagement. The findings indicate that sustainable development requires cooperation among individuals, communities, educational institutions, businesses, and governments. The study concludes that strengthening environmental awareness and social responsibility can contribute to more sustainable consumption patterns, greater community participation, and long-term environmental protection.

Keywords: social responsibility, environmental awareness, sustainability, sustainable development, environmental education, climate change, social participation

EMOTIONAL INTELLIGENCE IN MANAGEMENT: ANALYZING PEOPLE MANAGERS

Nida Maryam¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies,

National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,

National Defence University

ABSTRACT

The current study focuses on emotional intelligence and its role in management, specifically organizational management. Managing resources and organizations can be very challenging however when it comes to people's managers, emotional intelligence comes and plays its vital role. The study focuses on emotional intelligence as ability to not only understand but also manage your own as well as others' emotions and feelings effectively. It is based on relationship skills. The study checked the impact of emotional intelligence skills on the behavioral aspects of people at work based on a cross-sectional study, we found that behaviors are the depictions of the emotional intelligence competencies. Those behavioral skills which are present in any person's behavior in the form of communication, dealing with others, and managing the contextual and task performance, on our directly or indirectly influenced by emotional intelligence skills. The study provides valuable theoretical as well as practical implications for the researchers through a conceptual framework.

Keywords: emotional intelligence, people managers behavioral skills Relationship, communication

COMPANY VALUES: ANALYZING THE CORE VALUES AND THEIR ROLE TOWARDS ORGANIZATIONAL EFFECTIVENESS

Nizar Amin¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

ABSTRACT

The study examines the underlying and underpinning company values which are important for any business. In nowadays business world organizations try to achieve their goals and objectives by competing others outside as well as in the inside. In the struggle for survival and competition, companies may ignore or forget the organization values. The current study is conceptual in nature as we conducted a literature review based on 110 research articles based on company values. We extracted the important five core values including accountability, compassion, personal growth, healthy competition, well-being and Equality. The study proposes that if an organization follows these 5 core company values regardless of whether a company is service or production-oriented business, the organizations can attract, retain and even increase their customers. Thereby enhancing their financial as well as non-financial performance and ultimately enhancing organizational effectiveness.

Keywords: Company values, core values, accountability, competition, conceptual framework

WOMAN IN PROJECTS' LEADERSHIP POSITIONS: DYNAMICS OF TRANSFORMATIONAL LEADERSHIP

Noor ul Huda¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

ABSTRACT

The current research paper is unique in nature as it focuses on the transformational leadership style in women. The study is qualitative in nature where we focused on the working women who have been working in various projects on leadership positions. The research question of this article relies on whether transformational leadership style in women is more effective. Based on the interviews of seven women on projects as project directors, and project manager, the common elements found show that women can be more effective in transformational leadership Positions specially in projects where they are having resources and feel autonomous in decision making. This leads to both tasks orientating as well as contextual orientation. Such females in powerful projectized positions, can be better leaders, effective communication and higher vision for their teams and organizations.

Keywords: Women in projects, transformation leadership, vision, effective communications, autonomous

ANALYZING THE FACTORS INFLUENCING RURAL ENTREPRENEURSHIP PROJECTS SUSTAINABILITY: ANALYZING THE DYNAMICS

Rabiba arbab¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

ABSTRACT

Entrepreneurship is considered as the talk of the town in business community, as it is considered as key ingredient towards overall economic and social development of the country. This study focuses on creation as well as management of projects in rural areas which leverage not only the local community but also augment resources, opportunities and skills. We conducted qualitative expert interviews to find out what factors influence rural entrepreneurship projects based on farming practices, manufacturing, Agri-transport (Agri-buses), social entrepreneurship, and rural tourism. Qualitative methodology employed in this study, and after thematic analysis, it was found that the factors which influence rural entrepreneurship include: 1) type of entrepreneurial activity, economic value, 2) financial support, 3) government policies whether favorable or unfavorable, 4) entrepreneurial motivation and 5) business environment. These affect the whole situation and entrepreneurship sustainability for a longer period. The study provides an insight and strategies for establishing a long-term rural entrepreneurship policy 4 economic as well as social development of the country.

Keywords: Rural Entrepreneurship, entrepreneurial motivation, favorable policies, sustainability, entrepreneurial projects, business environment

PSYCHOLOGY OF CREATIVITY: ANALYZING 4CS MODEL AT THREE LEVELS

Rahima shehzadi¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

ABSTRACT

It is universally acknowledged truth that creativity and innovation are most important skills required by any organization. all over the world organizations are striving hard not only to look for creative and innovative employees but also strive to develop these competencies among the existing workforces. As we know that the creativity is considered as an ability to produce original work or come up with techniques, theories or thoughts that can solve the organizational problems. The current study focuses on the mental process that leads towards creativity, innovation by providing a solution to the problem. We employed the concept of 4C's of creativity in current research. The study is conceptual in nature as we analyzed by mapping the model of 4C is of creativity among exisintg human resources at three levels including: 1) support staff, 2)managerial level, and 3)top leadership of an organization. At support staff level the technical competencies can be seen based on 4C's of creativity while at supervisory and managerial level the human skills can be mapped with 4C's of creativity while at top level leadership of an organization the decision making and problem solving can be mapped with 4C's model of creativity. The study provides a mind map and a conceptual model for future studies in qualitative as well as quantitative terms. The study can be a great foundation and baseline for future researchers.

Keywords creativity, 4C's model, conceptual framework, technical competencies, decision making and problem solving, psychology of creativity

DIVERSITY AT WORKPLACE: A CASE OF CPEC MEGA PROJECT IN POINT

Sheikh Talha¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

ABSTRACT

The study focuses on the burning aspect of today's business world which is diversity at workplace. Multinational organizations as well as local organizations are facing workforce diversity issues. Current study focuses on four different types of diversity including: 1) internal 2) external, 3) organizational and 4) worldview level. Pakistan has been involved in mega projects through collaboration of other countries, specifically with China as CPEC is a great example. On one side CPEC is considered as a game changing project where one can aim to understand and represent all the societal members and community to harness its benefits. While on the other side, issues of diversity are real. When multi-workforce come together and work on one project, it is obvious to have issues of culture, language, background, knowledge, values, lifestyle, thinking patterns, and decision making. The study notes that if such issues are not addressed properly with strategic planning, they can turn into bigger issues and that can hamper the progress and development of projects. Therefore, current study provides five P's model of diversity including 1) proactiveness, 2) persistence, 3) passionate about project objectives, being physically and mentally 4) present, and 5) patience what we call strategic patience. The study proposes a conceptual model to address diversity at workforce not only in projects but also non-projectized organizations, where workforce is diverse based on the above mentioned elements can be really effective.

Keywords: Diversity, CPEC, persistence, strategic patience, inclusion

HIGHER EDUCATION EFFICIENCY ENHANCEMENT: EMPLOYING ARTIFICIAL INTELLIGENCE

. Sohaib khan¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

ABSTRACT

The current study focuses on higher education and its efficiency enhancement. The study highlights the importance of virtual collaboration through empowerment by harnessing artificial intelligence. Highest question is having its own great dynamics where not only teamwork is important but also virtual teamwork is the need of the hour the study is an effort to provide how to improve the collaborative experience in the academic world through virtual team works and by employing artificial intelligence there are various artificial intelligence tools that can be integrated into higher education disciplines and departments at every level. Such tools can not only bring efficiency but also enhance virtual teamwork by saving time, resources, energy, manual efforts. The study is qualitative in nature where we carried out interviews based on semi structural questionnaire from different stakeholders of higher education in Pakistan.

Keywords: Artificial intelligence, Higher Education, virtual teams, efficiency, collaboration, collaborative experience, academic world

PROBLEM SOLVING SKILLS AND LEADERS' DILEMMA

Syed Shuja Gillani¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

ABSTRACT

Leadership not only means making decisions, but its nature is more of problem solving in such a way that should lead to win situation at the end. The current study evaluates the dilemma faced by organizational leaders especially related to problem solving. The study is qualitative in nature, and we carried out interviews of twenty-seven organizational leaders from eleven selected organizations who have been involved in various levels of leadership positions. We interviewed them on semi structured interview questions. The recorded interviews were then analyzed accordingly. The transcription of the interviews shows common factors which can be considered essential for problem solving skills at almost every level. The leaders revealed that they face challenges of various kinds and nature in problem solving and need to enhance their skills in some specific areas. Results show that there are seven skills, necessary for any leader to have better problem-solving competency. The study provides better understanding for conceptual studies as well as mixed mythological research in future.

Keywords: problem solving, dilemma, challenges, organizations, conceptual model

MACHINE LEARNING: A SIMPLISTIC WAY TO EMPLOY ARTIFICIAL INTELLIGENCE

Syeda Midhat Zahra¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

ABSTRACT

The current study focuses on artificial intelligence as it is the need of the hour in every organization. Organizations are trying to make their functions easy and more efficient by employing artificial intelligence. The current study studies about the initial ways and simplistic manner to employ artificial intelligence at what place the whole process of artificial intelligence is getting the work done from machines and tools in the shortest possible time with better results and optimistic outcomes the study is qualitative in nature and based on theoretical framework it is proposed that the simplistic manner to employ artificial intelligence begins with machine learning machine learning is based on its algorithm which is having foundation on supervised learning, unsupervised learning, semi supervised learning, and self-supervised or More what we call reinforced learning. Machine learning relates with each other and artificial intelligence is the broader concept of machine learning to label machine or the whole system or functionality with proper sense, logical reason, actions and adaptability like human being. In broader concept there's a need of knowledge base to extract the data and reason so that the system works autonomously and improves itself.

Keywords: Machine learning, artificial intelligence, autonomy, supervised learning, simplistic manner

FAIR TRADE: COMMUNICATION TO CONSUMPTION

Wasif jahangeer¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

ABSTRACT

Leadership is considered as one of the most important skills needed for any organization all over the world. The current study is conceptual in nature as we selected 130 research articles on leadership traits and qualities. The latest articles were selected from the past five years from 2019 to 2024 published in high impact factor journals. We extracted the important commonalities and essential elements from 130 articles and produced a conceptual framework for effective leadership. The current study proposed a 7A framework based on leadership including: 1) Acceptance, 2) awareness, 3) asking for help, 4) aspiration, 5) authenticity, 6) absorption, 7) assertiveness. The study provides ground for policymakers, decision makers, and the future researchers who want to seek guidance and for those who focus on leadership and leadership development. The study has practical as well as theoretical implications.

Keywords: Leadership modernizations, ask for help, conceptual framework, leadership development, practical implications, acceptance, aspiration, authenticity

LITERATURE, AN EFFECTIVE SOURCE OF CULTURAL INTELLIGENCE (CI) FOR MULTINATIONAL ORGANIZATIONS

Muhammad Yaqoob¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman², Maria Zia³

¹ My University Islamabad Pakistan

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

³Academy of Research scholar

ABSTRACT

Cultural intelligence is one of the intelligences considered as an important competence by the organizations to flourish and succeed in this multinational and multicultural business environment. Cultural intelligence relies on the beliefs and values which ultimately impact the organizations. The current study focuses on the concept of identification, empathy and imagination to decipher and comprehend this chaotic world. This study is a qualitative study which is based on fresh viewpoints, disrupting the existing baseless belief system, and challenging the traditional and conventional wisdom. We conducted the interviews to extract the themes based on understanding self, organization and community. After thematic analysis, we deduced that essential skills for success today for organizational success truly rely on navigating the complexities of the varied cultural understandings. This is where not only employees but also the managerial staff need to excel to survive as well as succeed in diverse environment of international business. The study concludes that cultural quotient (CQ) relies on four important aspects or components including: 1) drive, 2) strategy, 3) knowledge and 4) action. The study provides useful implications and recommendations for individuals who are at decision making level, for organizations and for those who are interested to know more about cultural intelligence and its applicability.

Keywords: culture, literature, cultural intelligence, framework, international business, relations, connectivity.

CONVERTING IDEAS INTO PRODUCTS: INNOVATION AND ITS DYNAMISM

Zara Kayani¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

ABSTRACT

Organizations try to come up with new ideas to serve customer's needs. Customers are also looking for new products and services which can quench their thirst for novelty, efficiency and modern solutions for the existing problems. However, the dilemma is that people are having creativity, but the systems and the processes are either non-existing or very limited to convert their creativity into innovation. The current study proposes a step-by-step framework or a series of framework that can be employed to convert creativity to innovation. That is what is required by the organizations as well as the customers. To convert an idea into product you need to convert one needs to have a system to convert creativity into innovation. This is a conceptual study where we collected around 75 research articles published in the top journals where the authors produced various models and frameworks to convert creativity into innovation, to convert ideas into productivity and products to serve the customers' needs as well as fulfill the requirements of the organization. The study proposes a framework which can be efficient to turn ideas into innovation. This cannot only enhance organization performance but also satisfy the customers.

Keywords: Creativity, innovation, productivity, conceptual study, customer satisfaction, efficiency

IMPACT OF PRIVATIZATION: ANALYZING THE POSITIVE AND NEGATIVE IMPLICATIONS

Abd-ur Rehman¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

ABSTRACT

The study focuses on the impact of privatization on Pakistan, as there can be positive as well as negative impact of privatization on countries. The study is qualitative in nature and the impact assessment was carried out by evaluating the negative as well as positive impact for Pakistan. There's a paradigm shift from generally negative impact to positive impact of privatization. Generally, privatization is considered as negative based on various evidences, however we carried out a qualitative study based on interviews and Delphi techniques to generate a framework in order to analyze positive as well as negative impact of privatization. The thematic analysis shows that there are models which are imposed on private organizations, however those are not useful and much effective. On the other hand, public sector organizations having issues including bribery and inefficiencies try to follow private organizational models which may not as fruitful as they should be in their own context. Based on an analysis we proposed a good middle road and adequate framework for prosperity and growth. The study has theoretical as well as practical implications for executives who are in the helm of decision making in private as well as public sector organizations. The study also recommends valuable insight for the government of Pakistan and policymakers.

Keywords: Privatization, effective, efficiency, bribery, adequacy, roadmap, public sector, private sector, prosperity, growth, Pakistan.

EMOTIONAL INTELLIGENCE AND ACADEMIC PERFORMANCE: HOW DOES THE RELATIONSHIP WORK AMONG FEMALE TEACHERS IN UNIVERSITIES IN PAKISTAN? EXAMINING THE IMPACT OF SUSTAINABLE LEADERSHIP AS MODERATOR

Abid Hussain, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

Abstract

Education plays an important role in the progress of a nation. Academic Performance of teaching staff is a prerequisite for the performance of institutions as a whole. Traditional antecedents impacting Academic Performance have been analyzed adequately in Pakistani educational context, however there is a plausible lack of some novel but decisive variables like Emotional Intelligence as part of curriculums in these institutions. Present study lays a strenuous focus on combination of novice causes like emotional intelligence and sustainable leadership for creating positive effect on the academic performance of teaching staff. This is correlational study, drawing linkage between emotional intelligence and sustainable leadership style and academic performance of teaching staff. Currently the commitment of higher education employees in Pakistan is under question, so research is carried out to find out way and means to improve it. This is a field study where response of higher education employees is sought, through survey questionnaires, 10-15 universities of Islamabad are the population and approx.

300 employees selected through systematic sampling technique, 380 questionnaires were distributed and 300 were received completed. Two hypothesis were formulated, drawing relation between independent and dependent variables, PLS – SEM has been used for data analysis. Results obtained were favorable as both hypothesis were supported. The analysis of results revealed that emotional intelligence enhances the performance level of employees, moreover, the importance of sustainable leadership in management has also been ascertained in positively influencing this relationship.

Keywords: Academic Performance (AP), Sustainable Leadership (SL) and Emotional Intelligence(EI)

LEADERSHIP STYLES AND THEIR IMPACT ON EMPLOYEES' PRODUCTIVITY

Syed Ali abbas¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

ABSTRACT

Current study analyzes the impact of various leadership styles on employee's productivity in service sector organizations of Pakistan. Employees productivity has been a hot topic and big issue for all organizations regardless of manufacturing or service-oriented organizations. The study is quantitative in nature as we conducted surveys based on employee's productivity questionnaire and leadership styles. Data from full time regular employees of 17 organizations were collected through a survey questionnaire which was self-administered. Feedback was included in SPSS to analyze and generate results. Results show that out of all leadership styles, two very important leadership styles create better results as compared to other styles, in service industry employee's performance and productivity including: 1) servant leadership, and 2) transformational leadership in our context of study. These two leadership styles not only foster the productivity but also enhance the culture of innovation. This further improves continuous efficiency within the system which brings high morale as well as engagement. Therefore, the study concludes that effective leadership can rely more on transformational as well as servant leadership styles or a mix both leadership styles where the team members feel supported as well as valued. This study can be very useful for decision makers and the corporate leadership of an organization.

Keywords: Leadership styles, Transformational leadership, autocratic leadership, employees' productivity, service-oriented organizations, satisfaction, effective leadership, positive environment

FIVE PILLARS MODEL OF ECONOMIC DEVELOPMENT: HOW TO HARNESS THE BREED ?

Aqsa Babar¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

ABSTRACT

The study focuses on the five pillars model of economic development and proposes a framework to harness the breed effectively. As it is a qualitative study where we focus on the five pillars model including health, education, Environmental Quality and reaction, social and cultural amenities, and finally information. The study analyzed these five pillars of economic development for the nation and their influence on economic, social, and overall good for the country. We conducted 11 interviews from the industry experts. By using semi structured questionnaire, we gathered information. The respondents were picked up from eleven different industries to have a balanced viewpoint and input. After gathering the information and recording the interviews, by inscribing overall and then transcribed the interviews of all eleven respondents. We found out commonalities and based on the thematic analysis, generated the results. We generated the themes and deduced important factors which can be harnessed by focusing on these five pillars in order to achieve better prosperity, better lifestyle and sustainable growth.

Keywords: Development, quality, social, cultural, development, qualitative, five pillar, lifestyle.

BRAIN-DRAIN TO BRAIN-RETAIN PROJECTS

Zainab Asif¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

ABSTRACT

Since last one decade, developing countries are facing the issue of brain drain especially Pakistan where there is a dire need for intelligent, highly qualified and hard-working manpower at home. Brain drain has been one of the major issues in our country. The study explores the important conditions and factors which cause brain drain including political instability, job security, better opportunities and alike. Bright workers are fleeing the country for better opportunities and new chances. Govt has tried to address this issue at many fora, however still no proper strategic Planning has been made by the people who are in the helm of the affairs. The current study proposes a framework and a model which is called Brain-Retained Projects. Such projects include seven important facets which can not only stop brain drain but also gain and retain brain of the nation. These facets include sustainable economic development, long term political stability, individual self-fulfillment and appreciation system, better and high working environment, constant and persistent improvement in lifestyle, and availability of resources especially technology.

Keywords: Brain drain, economic downturn, brain-retain, Strategic planning, projects, facets, political stability

INTEGRATING SUSTAINABILITY: A BUSINESS SUSTAINABILITY

Areeba Fatima¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

ABSTRACT

In today's interconnected world, sustainability is not just a buzzword; it is a smart business strategy. This research paper focuses on how sustainability can be achieved and how it can be aligned with strategic management of the organizations. The study focuses on the circular economy and its principles which ultimately contribute towards the community. We conducted interviews from the people who are involved in strategic decision making and working on sustainability principles. Try to explore how embracing circular economy principles, giving back to our community and being transparent with the customers and partners can lead to tangible and real time benefits. The interviews also focused on how triple bottom line approach including people, planet and profit may help organizations and businesses to succeed. The study is qualitative in nature as we generated themes based on the interviews and extracted the final proposed model for future recommendations. The theoretical framework proposes a real time proposition for the businesses for sustainability and giving back to community. The study has theoretical as well as practical implications.

KEYWORDS: Sustainability, Business strategy, Circular economy, Community impact, Transparency, Triple bottom line

ORGANIZATIONAL COMMITMENT IN RELIGIOUS ORGANIZATIONS – PERSPECTIVE AND REALITY-BASED FRAMEWORK OF RELIGION, FAITH AND SPIRITUALITY

Arooj khan¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

ABSTRACT

The study focuses on a new perspective of organizational commitment in the context of religious organizations. A perspective-oriented study was carried out and the reality-based framework was developed. The study is qualitative in nature where three aspects including 1) religion, 2) faith and 3) spirituality were studied in detail. The study relied on the existing literature as well as interviews conducted on calls from 11 organizational leaders who have been committed with religious organizations and effectively continuing the organization performance. The study unearthed basic foundations where the organizational commitment resonates, that is absent or present at very least in other commercial organizations or even business organizations around the globe. The values based on religion, the system relying on faith, and the culture of spirituality provide support to every stakeholder for organization commitment. This organizational commitment produces results in the form of tangible outcomes including financial as well as non-financial performance, organizational effectiveness and alike.

Keywords: Commitment, religious, spiritual, interviews, cultures, stakeholders, tangible outcomes, framework.

STRATEGIC INTELLIGENCE AND ITS DYNAMICS

Asad Ullah Taimur ¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹MPhil Scholar, Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

ABSTRACT

Strategic intelligence denotes the processes, systems, and reporting structures within the organization which helps organizations to foresee the future, deal with complexities and formulate effective policies. Strategic intelligence, in contrast to tactical or line intelligence which assists current policies through immediate concerns, arises from a broader, future-oriented viewpoint. The current study's primary function is to provide information that aids in developing strategies and policies regarding an organization's long-term goals. In the context of strategic intelligence, performing analyses of internal and external factors serves the purpose of answering relevant questions such as "so what", "why" and "what's next", or in some cases offer actionable recommendations which present how the threat or opportunity might look like. The study analysis such practices as they help organizations withstand the effects of real-time disruptions and variability in the environmental parameters. By fostering an entrepreneurial focus on innovation and change, strategic intelligence directly supports organizational development. Some of the principles we deduced can increase the penetration of strategic intelligence practice include adherence to the principles of data collection, structured analytical techniques are used, some critical thinking principles such as red-teaming are incorporated and in the last instance, there is teamwork from multiple disciplines. These elements work together to create a robust intelligence framework which enables the organization to push for transformational change by assessment.

Keywords: Strategic Intelligence, processes, systems, structures, effective policies, framework, complexities.

ETHICS AND ETHICAL USE OF CHATGPT IN RESEARCH AMONG UNIVERSITY RESEARCHERS IN PAKISTAN

Ayesha farooq¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

ABSTRACT

In now a days, Artificial Intelligence has been used for various purposes. The use can be ethical and unethical as well especially when it comes to address issues of academic productivity. The latest and most effective application of AI is ChatGPT which is employed for producing assignments, tests, essays and even research articles for publications in academia. University students try to employ and get help of this and similar many applications for quick productivity in order to save time and bring efficiency. However, this needs to be used ethically and for this, ethical standards are to be checked. The study is qualitative in nature, and we carried out interviews of 10 faculty members from renowned universities and 10 research students of PhD level, who were well versed with AI and ChatGPT. The interviews were transcribed and after thematic analysis essential elements were extracted to develop a conceptual model with key ingredients to be understood and applied accordingly. The study proposes theoretical and practical implications for the academia. With limitations, the study also provides recommendations for future.

Keywords: AI, research, academic, assignments, thematic analysis, university, effectivity, ChatGPT.

IMPACT OF SDGS ON BUSINESS ENVIRONMENT: DYNAMICS OF SOCIETY AND NATURE

Erum umaima¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

ABSTRACT

The study provides a clear business case for corporate sector to invest in SDG implementation. To achieve SDGS there's a need to examine the economic systems and then align them with the specific SDG's which makes an impact to help country achieve its goals. The study focuses on the current SG and how the systems and the processes can operate to achieve the future Strategy by aligning new markets as well as territories. As the objective is to transform the world, the study focuses on transformation towards prosperity and development based on health, justice and security. The study is conceptual and analytical in nature where SDG's were studied thoroughly and their alignment with decreasing inequality, reducing poverty, protecting nature and enhancing the health justice security and prosperity of the people are highlighted this research highlights that not only just economic benefits are important for future generation but also engaging and aligning the SDG's with the natural resources in order to provide healthy environment and lifestyle and support system is equally important.

Keywords: Sustainable development goals, transforming the world, national objectives, health, safety, justice, future strategies

POWER SECTOR AND MULTIFACETED ENERGY CRISIS: PROSPERING AN ENERGY EFFICIENT SOLUTION

Ezza Imran¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

ABSTRACT

The current study focuses on multifaceted energy crisis faced by Pakistan since last many decades. The power sector of Pakistan has been in crisis and inefficient since last many years, and the countrymen suffer from this. The current study analyzed the power sector's not only financial but also other issues including mismanagement, inappropriate policies of the government and system ineffectiveness. The study evaluates the power sector policies of the government and proposed solutions by various institutions, organizations and individuals. A meta-analysis was carried out and the study proposes a multifaceted energy as a solution for the country where important factors like: 1) strong governance, 2) efficient management, 3) appropriate public policies, and 4) prices adjustment are essential. The study also proposes that power sector is the backbone of any country, and it needs to be made self-sufficient and without any deficiency. The study is having strong theoretical as well as practical implications for those who are in the realm of affairs and for those who strive to explore further and provide solutions to power sector issues in Pakistan.

Keywords: Power sector, multifaceted energy crisis, inappropriate policies, government, self-sufficiency, Pakistan, practical implications

PREPARING FOR THE 4TH INDUSTRIAL REVOLUTION: ANALYZING THE READINESS TO CULTIVATE AND HARNESS THE BIG OPPORTUNITY

Fizza Bakhtawar¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

ABSTRACT

Fourth industrial revolution is providing a lot of opportunities for progress and development. Those organizations or even nations would definitely seem to harness its full potential who have the readiness to cultivate the big opportunity provided by the 4th industrial revolution. The study is qualitative in nature as we carried out interviews from the subject matter experts. The study focuses on the fundamental aspects including 1) learning, 2) educational system, 3) trends in knowledge and skills development instead of just focusing on degrees. The study also focuses on the challenges provided by fourth industrial revolution for the developing countries. We collected input and the feedback from several subject matter experts (SMEs) and then analyze their interview transcriptions to generate themes. Valuable commonalities were found from the interviews and we generated a conceptual framework to propose a Readiness Model (RM) in order to cultivate and harness the big opportunity of 4th industrial revolution. The study also provides conceptual framework for future quantitative study by generating reliable and valid questionnaire based on the thematic analysis.

Keywords: Fourth industrial revolution, readiness mode, learning, educational trends, degrees, qualitative.

LEADERSHIP AND CONFLICT RESOLUTION IN MULTICULTURAL SOCIETY

Hira Arshad¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

ABSTRACT

Conflicts exist in every context and in every organization. It is a universal truth that without conflict there is no organization and creativity and innovation emerge out from a team or from an organization based on constructive difference of opinion. However, there can be positive conflict or negative conflict based on their outcomes. The study focuses on the conflicts and their resolution based on faith perspective. In multicultural society, where the social fabric relies on different faiths and their established norms, the study focuses on the bases of decision making in conflict resolution which the leaders follow based on their faith. It investigates the dynamic role of faith in effective leadership towards solving conflicts. The study is conceptual in nature as we extracted important elements related to faith and its role in leadership towards conflict resolution, where the leader can handle multicultural representation of the information or the workers in an organization. The study provides a conceptual framework for future qualitative as well as quantitative studies.

Keywords: Conflict management, faith, multinational organizations, qualitative, teams

MOTIVATED ORGANIZATIONS: WHAT ARE THEY, HOW THEY WORK AND WHAT IS THEIR SECRET ?

Huma khalid¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

ABSTRACT

Human capital development is essential for any organization and when it comes to human capital development, motivation is essential. The study focuses on the motivation as it leads towards enthusiasm, commitment and dedication of the workers in the organization. The study highlights the organizations that are considered as motivated organizations. The study is qualitative in nature as we carried out interviews of seven CEOs of different organizations. Some of the essential questions which we asked were what the motivated organizations are, how they can be recognized, how they work, and what is their secret. They are identified as motivated organizations as compared to other normal organizations in the business world. The study finds out four essential elements of motivated organizations and presents them in a theoretical model for future studies. The four essential elements include: 1) integrity, 2) teamwork, 3) commitment to the vision and mission, and 4) shared leadership.

Keywords: Human capital, CEOs, essential elements, integrity, shared leadership

TRAJECTORIES OF SOCIAL ENTREPRENEURSHIP: ANALYZING THE DYNAMICS

Huzaifa Hussain¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

ABSTRACT

The study is unique in nature as it focuses on social entrepreneurs as well as social entrepreneurship. It is a conceptual study where we studied 127 research articles and papers about social entrepreneurship. Based on the secondary data and information it is found that social entrepreneur is the one who considers social responsibility as #1 priority in business strategies therefore social entrepreneurship not only applies to the basic startup founders but also provides principles for the established entrepreneurs in their businesses which directly or indirectly impact the social cause as well as social change. A social entrepreneur is having a different perspective about business strategies as he or she tries to apply entrepreneurship principles based on society whether a person is just a startup founder or having an established business. They try to apply those social entrepreneurship principles that not only generate social change but also create a positive social impact on the society. After analyzing the research papers, case studies and conference articles we found that social entrepreneur looks at the world differently and the lens they use focuses on social value creation, societal innovation, social opportunity and social transformation which ultimately leads towards economic growth and development.

Keywords: Social entrepreneurship, societal innovation, opportunity, basic principles, social transformation, economic development

FAIR TRADE: COMMUNICATION TO CONSUMPTION

Javeria Khan¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

ABSTRACT

Fair trade is currently the talk of the town in international business. The study focuses on fair trade and the trade product consumptions in Pakistan. The study is qualitative in nature as we focused on two main questions: 1) to what extent do environmental conscientiousness, moral obligations, social norms, and even attitude can influence the intention of the consumer or the customers to purchase fair trade products in Pakistan 2) secondly we try to check out whether purchasing fair trade products can be mediated or moderated by any other variable playing its role in this dynamic situation. The study was carried out by collecting feedback from 47 subject matter experts who have been involved in international business and fair-trade concept of doing international business. We generated a theoretical framework based on the input from the experts and provided options and insights for those who can harness the benefits of Fair trade in Pakistan.

Keywords: Fair trade, Pakistan, environmental consciousness, intention, qualitative.

HUMOR IN LEADERSHIP: WHY IT MATTERS ?

Kashmala Khan¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

ABSTRACT

The study is unique in nature as it focuses on the role of humor in leadership. The study is qualitative in nature, and we try to extract the reasons and the causes why humor matters and how effectively humor can transform leadership to be effective in organizations. As it is universally acknowledged truth that emotional as well as cognitive competencies are important however humor can play a vital role at the workplace where the jobs are stiff, workload distribution is overloaded, deadlines are constantly approaching, and employees seem angry. Broadly understanding we conducted the interviews of successful leadership of eleven organizations from metropolitan cities of Pakistan and extracted the elements of humor that they intentionally or unintentionally employ to foster productivity, creativity, innovation and smooth working conditions at the workplace. The study provides a valuable insight and recommendations for the organizational leaders.

Keywords: humor in leadership, productivity, creativity, metropolitan cities, working conditions, deadlines, workplace

CULTURAL EXCHANGE: ANALYZING THE DYNAMICS

Kubra Arif¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman² Maria Zia³

¹Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

³Academy of Research scholar

ABSTRACT

The study focuses on the cultural exchange and its benefits for the country as well as society. Cultural exchange is based on exchanging ideas, knowledge and traditional values with others who may be coming from different background different knowledge and different experiences and from different parts of the society or the world cultural exchange is based on interaction, learning from each other and appreciating the differences the study acknowledges these basic fundamentals and proposes different kinds and types of cultural exchange ideas to harness its potential. After going through published information, and consulting twelve experts on cultural exchange, the study provides a theoretical framework to foster cultural exchange including the programs like: 1) volunteer cultural exchange, 2) student cultural exchange, 3) virtual cultural exchange and 4) professional cultural exchange. The study proposes a model for cultural exchange at national level which can not only bring harmony in the society prosperity, in the economy but also enhance national identification and image in the international community

Keywords: Cultural exchange, program interaction social identity, differences common knowledge and traditional exchange, values, national identity

GLOBAL RISE OF FINTECH: PURPOSE, ROLE AND DYNAMICS

Maham Ehsan¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

ABSTRACT

Global financial technology industry has been growing tremendously since the past decade. Financial services have been provided to the developed economies in the region we had millions and billions of the people had been struggling to access the banking services. The study focuses on both developing as well as developed regions by encompassing the fintech companies which emerge based on still unfulfilled demands of the financial services. The study highlights that there is inefficiency in domestic banking sector, therefore the fintech industry is short of financial technology specifically in Pakistan. The study describes that the integration of technology into the process and services or financial institutionalization can enhance automatically two broad aspects the fintech market growth financial literacy. For this it is obvious that at national level global financial data and information should be readily available and employable for any decision.

Keywords: Fintech, digital banking, financial services, financial technology, Pakistan, inefficiency unfulfilled demands

CHALLENGES OF TECHNOSTRESS FOR DIGITAL LEADERS

Misbah Ali¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies, National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies, National Defence University

Abstract

The rapid advancement of technology has introduced significant challenges for digital leaders, including technostress - a phenomenon describing the negative effects of technology on individuals. This study investigates the impact of technostress on decision-making effectiveness among digital leaders in Pakistani multinational corporations and examines the moderating role of emotional intelligence in this relationship. The conceptual framework positions technostress (techno-overload, techno-invasion, techno-uncertainty, and techno-complexity) as the independent variable, decision-making effectiveness (quality, speed, and innovation) as the dependent variable, and emotional intelligence (self-awareness, self-regulation, motivation, empathy, and social skills) as the moderating variable. A sample of 350 digital leaders is selected using stratified random sampling. Data is to be collected through validated scales, including the Technostress Scale (TSS), Decision-Making Effectiveness Scale (DMES), and Emotional Intelligence Scale (EIS). A pilot study was carried out to ensure instrument reliability. Data analysis will employ SmartPLS software for structural equation modeling and moderation analysis. The study provides significant negative association between technostress and leaders' decision-making effectiveness. Emotional intelligence plays a vital role to mitigate this impact, enabling techno-leaders to make better decisions despite the challenges posed by technostress. This research provides theoretical and practical insights into the impact of technostress on leadership effectiveness in Multinational organizations by highlighting the importance of enhancing emotional intelligence to manage technostress and improve decision-making.

Keywords: Technostress, digital leaders, multinational organizations, dynamic environment, risk

WOMEN EMPOWERMENT TO WOMEN ENTREPRENEURSHIP: A GREAT BUT STRUGGLING JOURNEY

Mishal Fatima¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

ABSTRACT

The research article focuses on the entrepreneurial of the society. Women entrepreneurship is important and for that women need to be empowered. The study is qualitative in nature as it highlights four important components based on its theoretical framework for women empowerment including 1) sense of self-worth of women determining choice based on their rights having access to opportunities and resources, 2) full management and control of their own lives, 4) the role in providing direction to the society and community overall. The study was conducted based on carrying out the interviews from socially empowered women of the society. We conducted interviews and then extracted essential ingredients of social empowerment towards women's entrepreneurship and an effective contributor towards the society. The study provides insights as well as quantitative study recommendations for future.

Keywords: Women Empowerment, women enterprisers, four elements, contribution to society, rights

NEUROMARKETING: DYNAMICS AND USAGE

Mydah Tanzeela Qamar¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

ABSTRACT

The study focuses on the neuromarketing and its usage in various organizational functions. As organizations try to use neuro-networking techniques either consciously or subconsciously for not only business contents but also for advertisement, packing and even other activities. These tools can be measured through physical response. The customers can identify themselves with many organizations and their products. Customers have presences and the current study tries to highlight those preferences and then align the neuromarketing with such. This helps in further decision making and strategies. One of the techniques is called Electroencephalography (EEG), this is used widely in neuromarketing. This allows procedures as standards in marketing. This enhances efficiency and assists organizations to check their goals and long term objective.

Keywords: Neuromarketing, businesses, strategies', customer satisfaction, priorities ad preferences

CPEC AS A MEGA PROJECT: FOSTERING ECONOMIC STRENGTH OF PAKISTAN

Nawal¹, Dr. Muhammad Zia-ur-Rehman²

¹Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

²Department of Leadership and Management Studies,
National Defence University

ABSTRACT

China Pakistan economic corridor is the reality, and it is contributing positively towards the economic growth of Pakistan. The current study focuses on the perspective of global community about economic achievements and challenges. Pakistan has been facing challenges since its inception in 1947 onwards. There has been multiple economic development projects and programs started however not all of them produced yield at their optimum level. Currently Pakistan is facing downturn in its economic affairs, however CPEC is a mega project that is considered as a game changer. The study is quantitative in nature, where we conducted different opinionated surveys and got the input from all four provinces of Pakistan about the status of CPEC and the expectations based on experience and observations regarding CPEC and its contribution to the society. The study provides a road map based on various societal differences, commonalities, and potential to harness the real bits of CPEC. The study concludes with a note that CPEC can be really a game changer if it's completed in time and its fruits are born in time. And to achieve this not only government but also every department and community of the country needs to be on one page.

Keywords: CPEC, community, differences, social norms, economic growth, Pakistan

**TÜRKİYE’NİN POTANSİYEL BÜYÜME PATİKASININ KALMAN FİLTRESİYLE
TAHMİNİ: 1990-2023**
ESTIMATION OF TÜRKİYE’S POTENTIAL GROWTH PATH WITH THE KALMAN
FILTER: 1990–2023

Necati ERDOĞAN

Van Yüzüncü Yıl University, Başkale Vocational School,
Department of Computer Programming
ORCID: 0000-0002-6025-6687

Öz:

Bir ekonominin potansiyel büyüme hızı, doğrudan gözlemlenemeyen ve zaman içinde değişen gizil (latent) bir değişkendir. Bu çalışma, Dünya Bankası Kalkınma Göstergeleri (WDI) veri tabanından elde edilen yıllık GSYH büyüme oranı (NY.GDP.MKTP.KD.ZG), gayri safi sabit sermaye oluşumu (NE.GDI.TOTL.ZS), işgücüne katılım oranı (SL.TLF.CACT.ZS) ve satın alma gücü paritesine göre kişi başı GSYH (NY.GDP.PCAP.PP.KD) göstergelerini kullanarak, Türkiye’nin 1990-2023 dönemine ait gözlenen GSYH büyüme oranını yatırım oranı ve işgücüne katılım oranı gibi gözlemlenebilir değişkenlerle ilişkilendiren bir Yerel Düzey (Local Level) durum-uzayı modeli aracılığıyla, Kalman filtresi kullanarak potansiyel büyüme patikasını tahmin etmektedir. Yerel Doğrusal Trend alternatifiyle yapılan karşılaştırmada, eğim parametresinin bu örneklem büyüklüğünde zayıf tanımlandığı (aşırı ve yorumlanamaz şekilde kayan tahminler ürettiği) belirlenmiş; bu nedenle daha sade ve Bayes Bilgi Kriteri (BIC) tarafından da desteklenen Yerel Düzey modeli nihai model olarak seçilmiştir. Tahmin sonuçları, yatırım oranının potansiyel büyümenin istatistiksel olarak anlamlı ve güçlü bir belirleyicisi olduğunu ($\beta=0,897$; $p<0,001$), buna karşın işgücüne katılım oranının bu örneklemde anlamlı bir etkiye sahip olmadığını göstermektedir ($p=0,639$). Kalman filtresiyle elde edilen potansiyel büyüme serisi, alternatif bir yöntem olan Hodrick-Prescott filtresi ($\lambda=6,25$) tahminleriyle orta düzeyde bir korelasyon ($r=0,562$) göstererek bulguların iki yöntem arasında kısmi bir tutarlılığa sahip olduğunu ortaya koymaktadır. Potansiyel büyümenin 2001 ve 2009 krizlerinde belirgin şekilde gerilediği tespit edilmiştir. Küçük örneklem büyüklüğü ($N=34$) nedeniyle bulguların üretim fonksiyonu temelli alternatif bir potansiyel büyüme tahminiyle çapraz doğrulanması önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Potansiyel Büyüme, Kalman Filtresi, Durum-Uzayı Modeli, Hodrick-Prescott Filtresi, Türkiye Ekonomisi

Abstract:

An economy’s potential growth rate is a latent variable that is not directly observable and changes over time. This study estimates Türkiye’s potential growth path using the Kalman filter through a Local Level state-space model that associates observed GDP growth rate with observable variables such as investment rate and labor force participation rate, using indicators obtained from the World Bank Development Indicators (WDI) database: annual GDP growth rate (NY.GDP.MKTP.KD.ZG), gross fixed capital formation (NE.GDI.TOTL.ZS), labor force participation rate (SL.TLF.CACT.ZS), and GDP per capita based on purchasing power parity (NY.GDP.PCAP.PP.KD) over the period 1990–2023. In comparison with the Local Linear Trend alternative, it was determined that the additional slope parameter was weakly identified at this sample size (producing excessively and uninterpretable drifting estimates); therefore, the simpler Local Level model, also supported by the Bayesian Information Criterion (BIC), was selected as the final model. Estimation results show that the investment rate is a statistically significant and strong determinant of potential growth ($\beta = 0.897$; $p < 0.001$), whereas the labor

force participation rate has no significant effect in this sample ($p = 0.639$). The potential growth series obtained via the Kalman filter exhibits a moderate correlation ($r = 0.562$) with estimates from the alternative Hodrick-Prescott filter ($\lambda = 6.25$), revealing partial consistency between the two methods. Potential growth is found to have declined markedly during the 2001 and 2009 crises. Due to the small sample size ($N = 34$), cross-validation of the findings with an alternative production-function-based potential growth estimate is recommended.

Keywords: Potential Growth, Kalman Filter, State-Space Model, Hodrick-Prescott Filter, Turkish Economy